MARK MAZOWER

Selanik: Hayaletler Şehri

Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)

Çeviren: Gül Çağalı Güven



YKY

SELANİK: HAYALETLER ŞEHRİ
Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)

Mark Mazower Yunanistan, Balkanlar ve genel olarak Avrupa tarihi ile ilgilenen İngiliz tarihçi. Oxford'da eğitim gören Mazower, Londra Üniversitesi Brickbeck'teki görevinden sonra, bugün New York'taki Columbia Üniversitesi'nde tarih dersleri vermektedir. Yayımlanmış eserleri arasında Yunanistan üzerine iki, Balkanlar üzerine iki ve genel olarak Avrupa üzerine bir kitabı bulunmaktadır. Hitler dönemindeki Yunanistan'ı incelediği *Inside Hitler's Greece* adlı çalışmasıyla çağdaş tarih alanında Fraenkel Ödülü'yle Longman Bugünün Tarihi Yılın Kitabı Ödülü'nü kazanmıştır. *The Balkans: Short Story* adlı çalışmasına da Wolfson Tarih Ödülü layık bulunmuştur.

Gül Çağalı Güven Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ne bağlı Basın ve Yayın Yüksek Okulu'nu bitirdi (1982); Boğaziçi Üniversitesi'nde Son Dönem Osmanlı Sosyal Tarihi master programını tamamladı (1986). 1987-88 arası çeşitli dergi ve gazetelerde muhabir olarak çalıştı. *AnaBritannica* için madde yazdı, *Sosyalist Kültür Ansiklopedisi* için Osmanlıca transkripsiyonlar yaptı (1988-90). *Cumhuriyet*'te Çeviri Servisi şefi (1993-94), Aksoy Yayıncılık'ta editör (1997-98) olarak çalıştı. Tarih, edebiyat, felsefe ve medya/iletişim gibi değişik alanlarda çeviriler yaptı.

MARK MAZOWER

Selanik: Hayaletler Şehri

Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430 - 1950)

ÇEVİREN:
GÜL ÇAĞALI GÜVEN

YKY
İSTANBUL

Yapı Kredi Yayınlan - 2489
Tarih - 35

Selanik: Hayaletler Şehri - Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler (1430-1950)
Mark Mazower
Özgün Adı: SALONICA: City of Ghosts
Çeviren: Gül Çağalı Güven

Kitap Editörü: Nuri Akbayar - Mert Tanaydın
Düzelti: İncilay Yılmazyurt

Kapak ve Sayfa Tasarımı: Nahide Dikel
Grafik Uygulama: Akgül Yıldız

Baskı: Mas Matbaacılık A.Ş.
Dereboyu Cad. Zara İş Merkezi B Blok No: 1 Maslak 34398 İstanbul
Telefon: (0 212) 285 11 96 Faks: (0 212) 276 59 55
e-posta: info@masmat.com.tr

Çeviriye Temel Alınan Baskı: Alfred A. Knopf, New York 2005
1. Baskı: İstanbul, Nisan 2007
ISBN 978-975-08-1227-9

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2006
Sertifika No: 1206-34-003513
SALONICA: City of Ghosts
Copyright © Mark Mazower, 2004
Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.yapikrediyayinlari.com
e-posta: ykkultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://yky.estore.com.tr
http://alisveris.yapikredi.com.tr
http: //www.yapikredi.com.tr

İÇİNDEKİLER

Teşekkürler • 9
Resim Listesi • 11
Harita Listesi • 14

Giriş • 17
KISIM I - Sultan Murad'ın Yükselişi • 29
1. Fetih, 1430 • 31
2. Camiler ve Hamamlar • 47
3. Sefaradlann Gelişi • 61
4. Mesihler, Şehitler ve Mucizeler • 81
5. Yeniçeriler ve Diğer Musibetler • 113
6. Ticaret ve Rumlar • 135
7. Paşalar, Beyler ve Sarraflar • 155
8. Reform Çağında Din • 173
KISIM II - Avrupa'nın Gölgesinde • 195
9. Seyyahlar ve Avrupai Muhayyile • 199
10. Bir Geçmişin Sunabileceği Olanaklar • 217
11. Frenk Tarzında • 235
12. Makedonya Meselesi, 1878-1908 • 263
13. Jön Türk Devrimi • 281
KISIM III - Kenti Yunanlaştırma • 299
14. Aziz Dimitrios'un Dönüşü • 301
15. Birinci Dünya Savaşı • 313
16. Büyük Yangın • 327
17. Müslümanların Hicreti • 339
18. Mülteciler Kenti • 361

19. İşçiler ve Devlet • 375
20. Tangoya Uygun Giyinmek • 387
21. Yunanlar ve Yahudiler • 405
22. Soykırım • 423
23. Sonrası • 445

Sonuç: Ölenlerin Anısına • 463

Dizin • 475

TEŞEKKÜRLER

Yirmi yıl boyunca bu tasan üzerinde çalışırken o kadar çok kişi tarafından destek gördüm ki korkanın hepsini hatırlayamam. Şehirle ilgili deneyimlerini benimle paylaşan, dokümanlar sunan, tavsiye ya da destek veren herkese gönülden borçlandım. Özellikle şu isimlere teşekkür etmek isterim: Miko Alvo, Georgios Angelopoulos, Albertos ve Leon Arouch, Efi Avdela, Rika Benveniste, Moise Bourlas, Steve Bowman, Peter Brown, John Campbell, Jean Carasso, Richard Clogg, Erika Counio-Amariglio, merhum Nancy Crawshaw, merhum Mando Dalianis, Nicholas De Lange, Katy Fleming, Ben Fortna, Norman Gilbertson, Eyal Ginio, Jacqueline Golden, Dimitri Gondicas, Vasilis Gounaris, Ashbel Green, Eleni Haidia, Bill Hamilton, Renée Hirschon, Elliott Horowitz, merhum Judith Humphrey, Şükrü Ilıcak, Cemal Kafadar, Mike Keeley, Nikos Kokantzis, Toga Koker, John Koliopoulos, Basil Kontis, Kostas Kostis, Antonis Liakos, Heath ve Demet Lowry, Rena ve Meir Molho, Yannis Mourellos, Barbara Politi ve Walter Lummerding, Maria Seremetis, Nikos Stavroulakis, Charles Stewart, Alexandre Toumarkine, Karen van Dyck, Maria Vassilikou, Mike Vogel, Johanna Weber, Maria Wojnicka, Andrew Wylie ve Onur Yıldınm.

Mike Fishwick başından beri harikulade cesaretlendirici ve destekleyici bir editör oldu. Onun, Vera Brice ve Kate Hyde'ın sayesinde kendimi emin ellerde hissettim. Maria Vassilikou, Bea Lewkowicz, Bernard Pierron, Rena Molho, Dimitris Livanios ve Iakovos Mihailidis basılmamış tezlerinin kopyalannı sunacak kadar naziktiler. Atina'da, Aegina ve Tinos'ta, Fay Zika, Haris Vlavianos ve Katerina Schina evlerini açarak Yunanistan'ı evim yaptılar. Yazdıklanyla şehri canlandıran sıradışı bir grup akademisyene de teşekkürü borç bilirim: içlerinde Alexandra Karadimou-Yerolympou, Georgios Anastassiadis, Vasilis Colonnas, Vasilis Dimitriades, Evangelos Hekimoglou, Rena Molho, Albertos Nar, Sakis Seferas ve merhum Kostas Tomanas bulunmakta.

Şu kurumlarda çalışan ve bana destek olan kütüphane görevlilerine müteşekkirim: Balkan Araştırmaları Enstitüsü, Selanik Şehri Tarih Merkezi, Selanik belediye Kütüphanesi'ndeki Basın Kütüphanesi, Makedonya Tarihi Arşivleri; Atina'da, Yunan Edebi ve Tarihi Arşivler (ELIA), Çağdaş Toplumsal Tarih Arşivi (ASKI), Basın Kütüphanesi, Gennadios Kütüphanesi, Yunanistan Yahudi Müzesi ve Yunanistan Yahudi Cemaatleri Genel Kurulu; Londra'da, Kamu Belgeleri Ofisi, Doğu ve Afrika Çalışmaları Okulu, Londra Birbeck Koleji ve Wiener Kütüphanesi; ABD'de, Amerikan Ortak Dağıtım Komitesi ve Birleşmiş Milletler, Berkeley, Princeton, Columbia ve Harvard Üniversiteleri. Araştırmam aynı zamanda Londra Üniversitesi Merkez Araştırma Fonu tarafından desteklenmiştir.

Taslakları okuyan ve akademik tecrübelerinden yararlanmamı sağlayanlar arasından, Fred Anscombe, Selim Deringil, Ben Fortna ve Heath Lowry'e Osmanlı hakkındaki tavsiyeleri ve işlerine burnunu sokan bana gösterdikleri sabır için teşekkür ederim. Philip Carabott, Vasilis Gounaris ve Dimitris Livanios pek çok değerli yorum, düzeltme ve tavsiyede bulunup bana Balkanlar ve çağdaş Yunanistan hakkındaki derin bilgileriyle yardımcı oldular: Cömertçe sundukları zaman ve özen için kendilerine teşekkür ederim. Nikos Stavroulakis Maruniler ve *Ma'min* kimliği hakkındaki zorluklar üzerine değerli rehberliğini sundu, yemeklerden bahsetmiyorum bile. Anne ve babam, Bill ve Miriam Mazower ve büyükannem Ruth Shaffer ilk bölümleri titizce okudular ve hem eleştirel hem de destekleyici oldular. Ve büyük ölçüde, üstelik ilk sefer de değil, Peter Mandler'e borçlandım, tüm manüskrinin üzerinden geçtiği ve cesaretlendirmesini, düşünceliliğini ve eşsiz eleştirel bakışını esirgemediği için. Hepsinden çok, derin teşekkürlerimi Marwa Elshakry'e sunmak istiyorum, herhangi birinin makul bulacağı ölçülerin çok ötesinde konuyla birlikte yaşamasına rağmen, Selanik hakkında yeni bir öyküyü dinlemekten, başka bir belgeyle karşılaşmaktan ya da yeni bir sokağı gezmekten asla bıkmadığı için. Meydan okuyan önerileri ve meraklı bana yeni perspektifler sundu. Dahası, metnin üzerinden satır satır geçerek sayısız akademik ve üslup düzeltmelerinde bulundu. Bununla birlikte her şey için, ifade edebileceğimden daha fazlasını ona borçluyum. Bu kitap yazarının sevgisiyle birlikte ona ithaf edilmiştir.

RESİM LİSTESİ

Renkli

Aziz Dimitrios ve kenti. 16. yüzyıla ait bir ikon *(Bizans Kalıntılarının 8. Kısmı, Yanya)*

Ayios Dimitrios Kilisesi'nden yedinci yüzyıl mozaiki

Bizans kuvvetleri bir Bulgar ordusunu kentten sürüyor, Ioannis Skylitzes kronikinden minyatür, 11-12. yüzyıl

Bir Balkan kentinde çocukların devşirilmesiyle ilgili Osmanlı minyatürü

Sultan II. Murad'ın portresi

Yahudi bir tüccar ve Osmanlı giysili bir hekim, İstanbul, 1574 *(Gennadius Kütüphanesi, Atina'daki Klasik Araştırmalar Amerikan Okulu)*

Las Incantadas'ı incelemek üzere bir Yahudi tüccarın evine gelen ziyaretçiler. 1754 tarihli bir resim

Ana caddenin sonunda, Edward Lear'in çizimiyle Galerius Kemeri, 1848 *(Houghton Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi)*

Yahudi şarkıcılar ve müzisyenler, on dokuzuncu yüzyıl sonu

Yahudi evlilik sözleşmesi, 1790

Yahudi süt-nine ve Bulgar köylü gelin guvaşları, y. 1860

Selanik panoraması, Edward Lear tarafından, 1848 *(Ashmolean Müzesi, Oxford)*

Prens Konstantinos 1912'de Osmanlılardan kenti alıyor

Rotonda yakınlarında bir arka sokak, 1913 *(Albert-Kahn Müzesi, Hauts-de-Seine bölümü)*

Siyah-beyaz

Denizden kuzeybatı yönünden görünüm, y. 1860

Denizden güneydoğu yönünden görünüm, y. 1860

Yirminci yüzyıl başında doğu surlan
Kalenin dışındaki açık arazide bir Müslüman mezarlığı, yirminci yüzyıl başlan
Yirminci yüzyıl başlannda Yukan Kent'te cami ve minare
Alaca İmaret
Bir Osmanlı kahvehanesi
Yukan Kent'te bir sokak çeşmesinden su dolduran kadınlar
Sabetay Sevi, 1666
Sabetaycılar tövbe alıştırmalan yapıyor
Mevlevi cüppesi ve sikkesi giymiş bir Ma'min oğlan; Selanik, on dokuzuncu yüzyıl sonu
Yeni Cami
Mevlevihanenin avlusu, y. 1917
Mevlevi dervişler, y. 1900
Genç bir Yahudi erkeği, y. 1900
Yahudi mezarlığındaki bir mezarda yas tutanlara önderlik, y. 1916

Yukarı Kent'te Osmanlı kahvehanesi
1876 huzursuzluğunun ardından iki konsolosun katilleri olduğu iddia edilen kişilerin asılmasına tanık olan Avrupalı subaylar, resim Pierre Loti'ye aittir
Osmanlı sokak yaşamı: hamal, limonata satıcısı ve sülük satıcılan
Eski konak
Yeni konak
Doğu surlannın dışına inşa edilen belediye hastanesi
Kentin yeni devlet okullanndan birinin sınıfı
Yunan Konsolosluğu personeli, 1905
Rum ve Arnavut çete üyeleri, y. 1904
Yane Sandanski
Hilmi Paşa
III. Ioacheim
Arnavut Osmanlı başıbozuklar
Makedonya'ya giren düzenli Osmanlı piyadesi
Giritli jandarmalar *(Kraliyet Savaş Müzesi)*
Venizelos Yunanistan'ı Birinci Dünya Savaşı'na sokmak üzere deniz yoluyla geliyor, 9 Ekim 1916 *(Kraliyet Savaş Müzesi)*

Bir Alman iki kanatlı uçağı rıhtımda kalabalıkları toplamış
Kentin içinde bir mülteci kampı, 1916 *(Kraliyet Savaş Müzesi)*

1917 yangınının ardından kent merkezindeki tahribat *(Kraliyet Savaş Müzesi)*
Kent planlamacılarının ilk toplantısı, 1917
Ernest Hebrard, Rotonda bölgesindeki bir kazıyı yönetiyor *(Bay H. Yiakoumis ve Potamos Yayınları'nın müsaadesiyle)*
Yeni Kent
Anadolu mültecilerinin eski surların altındaki kulübeleri, y. 1960
Yukarı Kent, y. 1960
Rosa Eskenazi, Dimitrios Semsis ve Tombul, y. 1930
İki savaş arası dönemden şık giyimli bir bey
Savaş sonrasında Alcazar Sineması olarak yeniden vücut bulan Hamza Bey Camii, y. 1960
Alman birliklerince Yahudi erkeklerin toplanışı, Temmuz 1942
Eski Yahudi mezarlığının yerinde yükselen üniversite binaları, 1950'ler
1910 yılında Selanik
1960'ta, 50 yıl sonra Selanik *(A. Karadimou-Yerolympou'nun* I anoikodomisi tis Thessalonikis meta tin pyrkaia tou 1917 *adlı eserinden University Studio Press ile yazarın müsaadesiyle alıntılanmıştır)*
1962 yılı geçit alayı Yunan idaresinin yarım yüzyılına işaret ediyor
Planlanmış kent merkezi: Plateia Aristotelous ve rıhtım *(A. Karadimou-Yerolympou'nun* I anoikodomisi tis Thessalonikis meta tin pyrkaia tou 1917 *adlı eserinden University Studio Press ile yazarın müsaadesiyle alıntılanmıştır)*

Yazar ve yayıncı tarafından bu kitapta yer alan görüntülerin telif hakları sahiplerini araştırmak için tüm makul çabalar gösterilmiştir. Yazar ya da yayıncının izi bulunamamış bir telif hakkı sahibiyle kitabın basımından sonra karşılaşması durumunda, yazar ve yayıncı gereken şekilde davranacaktır.

Harita Listesi

Sayfa	18	Balkanlar'ın Topografyası
	106	Selanik'in Kutsal Coğrafyaları
	200	Osmanlı Kentinin İçi
	240	Osmanlı Devleti'nin son döneminde Balkan Yarımadası
	266-267	Son Dönem Osmanlı Kenti ve Çevresi, y. 1910
	328	1917 Yangınında Tahrip Olan Bölge
	332-333	Yangından Sonra: 1918 Planı
	362	1918 Sonrası Balkanlar
	370-371	1929 Belediye Kent Planı

SELANİK
HAYALETLER ŞEHRİ

GİRİŞ

> Farklı kentlerin bazen aynı zemin üzerinde ve aynı ad altında birbirini izlediklerini, birbirlerini hiç tanımaksızın, hiçbir iletişim kuramadan doğup öldüklerini sakın söylemeyin onlara. Öyle olur ki, bazen sakinlerin adlan, seslerinin vurgulan, hatta yüz hatlan bile aynı kalır; oysa adlann altında, yerlerin üzerinde yaşayan tanrılar sessizce çekip gitmişler ve yerlerine yabancı tannlar yerleşmiştir.
>
> Italo Calvino
> *Görünmez Kentler*[1]

Selanik'e ilk gidişimdi, yirmi yılı aşkın bir süre önce, bir yaz Atina treninden indim, sırt çantamı omuzlayıp kenti keşfetmek üzere gardan aynldım. Egzoza boğulmuş yoldan aşağı yürürken, döküntü oteller dizisinin önünden geçip civcivli bir kavşağa vardım: Buradan sonra kent merkezi başlıyordu. Aman vermez sıcak ve trafik keşmekeşi bana birkaç saat önce aynldığım Atina'yı hatırlatıyordu, ama buna rağmen bambaşka bir dünyaya geldiğimi biliyordum. Kuzeye doğru sadece bir saatlik mesafede Tito'nun Yugoslavya'sı ve Gevgili ya da Florina'daki kontrol noktalan vardı; doğuda Bulgaristan'a, Trakya'nın unutulmuş Müslüman kasaba ve köyleriyle Türkiye'ye giden yolu kesen Rodop ormanlan uzanıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiliz askerlerinin "Piccadilly Meydanı" olan Vardar Meydanı'nın telaşlı kanşıklığını geçtiğim andan itibaren, Demir Perde'ye doğru giden yol levhalannı görmezden gelerek, kadim geçmişe daha az bağlı, komşu halklar, diller ve kültürlerle daha yakından bağlantılı, farklı bir Yunanistan'ın varlığını sezinledim.

1 Italo Calvino, *Görünmez Kentler*, (İstanbul, 2002), 77 [*Invisible Cities* (Londra, 1974), 30-31].



Balkanların Topoğrafyası

İncirler, fındıklar, sahte Fifth Avenue gömlekleri ve korsan kasetlerle dolu el arabalarının arasından zar zor geçerek yürüdüğüm pazarın kalabalık dar sokakları gölgelikti. İşportacının tenekemsi hoparlörlerinden Tsitsanis'in buzukisi süzülüyordu, ama Modiano yiyecek pazarının ağzına kadar dolu mezecilerinin müşterilerini sağır eden çingene çocuklarının klarinet ve tefleriyle rekabet edemiyordu. Helenizmin Anadolu mazisinin zaferlerini ve felaketlerini çağrıştıran ismiyle *Myrovolos Smyrni*'nin [Mis Kokulu İzmir] masalarındaki *tsipouro* ve mezeler işten siestaya geçişi hafifletiyordu. Burada sırt çantalıların izine Akropolis civarındaki turist batakhanelerinde olduğundan daha az rastlanıyordu; ev kadınları, hamallar, haftalık kent ziyaretlerini yapan çiftçiler vardı daha çok. Et pazarında, sokaktaki seyircilerine gösteri yapan dansçı bir ayıyı sahiden görmüş müydüm? *Louloudadika* hamamı (turist rehberlerine göre Pazar Hamamı, Kadınlar Hamamı veya Yahudi Hamamı olarak da bilinen) civarında toplaşmış çiçek tezgâhlarını, Odos Egyptu'daki [Mısır Sokağı] eski püskü baharat depolarını, on beşinci yüzyıla ait çok kubbeli eski bedesteni hâlâ dolduran satıcıları kesinlikle kaçırmamıştım. Çok canlı bu ticaret yaşamı, Atina'yı bile mahcup edecek düzeydeydi: Burada pazarın ve *suk*un değerlerine, çok daha güneyde görülebilecek her şeyden çok daha sadık kalmış bir kent vardı.

Atina'nın kendisi, Osmanlı geçmişinin izlerini pek zorluk çekmeden temizlemişti. Zaten asırlarca irice bir köyden öteye gidememişti, öyle ki, 1830'da bağımsızlığı kazanmalarının ardından Yunanistan'ın yöneticileri, Batılı Helenseverliğin zengin kültürel sermayesinin varlığını orada görmekle kalmadılar, aynı zamanda araya giren çağlar göz önüne alındığında, ellerindeki boş sayfaya yakın bir şeyin olanca çekiciliğiyle yüz yüze geldiler. Beri yandan, Selanik'in Osmanlı mazisi canlı bir hatıraydı, zira Yunan ordusu oraya daha 1912'de girmiş ve evlerinin önündeki bahçelerde sakin sakin çene çalan bu büyükanneler, muhtemelen Sultan II. Abdülhamid'in tebaası olarak dünyaya gelmişlerdi. Hâlâ muhteşem duran on iki kilometrelik dairevi antik surlar, kentsel niteliği hiçbir zaman sorgulanmamış, klasik antik çağdan yaşadığımız döneme kadar araya giren yüzyıllar boyunca, tarihi kesintisiz biçimde ilerlemiş, yoğun bir biçimde gelişen bir insani yerleşimdi.

Rıhtıma inen tıklım tıklım kalabalık sokaklardan ayrılıp da Yukan Kent'e doğru ilerlemeden önce bile, yoldan aşağı seviyelere adeta saklanmış duran minik ortaçağ kiliseleri klasik çağdan Bizans'a geçişi simgeliyordu. Barındırdıklan hazineleri keşfetmek çok sürmedi – erken dönem Hıristiyan mozaik ve duvar resimlerinden oluşan, Ravenna ve İstanbul'un ihtişamıyla yarışan, dünyanın herhangi bir yerinde bulunanlar arasında en göz kamaştıncı koleksiyonlardan biri. Varoluşunun büyük bölümünü birikmiş yüzey toprağının altında saklı geçiren bir Bizans

hamamı, Yukarı Kent'te, Aya Nikolas Orfanos'u ve onun on dördüncü yüzyıldan kalma İsa'nın hayatına dair resimli anlatısını saklayan bakımsız gölgeli bahçenin yakınında hâlâ çalışıyordu. Rotonda –kilise, cami, müze ve sanat merkezi olarak birçok yeniden doğuşu kentin sonu gelmez başkalaşımlarını özetleyen, silindir biçimli garip bir Roma yapısı– Doğu Akdeniz'de bulunan en eski duvar mozaiklerini barındırıyordu. Hemen yanında, yaklaşık 35 metrelik bir kalem inceliğinde zarif bir minare yükseliyordu.

Benden önceki pek çok ziyaretçi gibi, ben de kendimi Yukan Kent'in çekiciliğine kapılmış buldum. Orada, eski surların içinde, kimi zaman ansızın sona eren, kimi zaman çınar ağaçlannın gölgelediği, çeşmelerle serinleyen meydanlara açılıveren bir dik sokaklar labirenti gizleniyordu. Hayatın farklı ritimlerle aktığı daha eski bir dünyaya girdiği izlenimine kapılıyordu insan: Arabalar zar zor geçebiliyordu, aslına bakılırsa bu arnavutkaldınmlı yokuşlardan geçmekte ustalaşmış pek az sürücü vardı. Yayalar bu dik yokuşlarda telaşsız adımlarla yürüyor, sık sık dinlenmek için duruyorlardı: Sıcağa rağmen, halk buradan kentin ve limanın panoramik manzarasının tadını çıkarmaktan hoşlanıyordu. Aşağıda resmi daireler ve savaş sonrası ekonomik patlamasının çok katlı apartmanları vardı. Ama burada zenginliğin pek az izi görülüyordu. Eski surlara yaslanmış binalar mütevazı, beyaz badanalı tuğla ya da ahşap evlerdi – çoğu bir tuvalet eklenmiş tek odalardan ibaretti: Cam önlerini bir sardunya saksısı renklendiriyor, güneşten solmuş yıpranmış bir halı, paspas işlevi görüyordu; evden eve uzanan iplerde çarşaflar asılıydı. Yaşlı sakinleri derli toplu giyinmişlerdi. Daha sonralan, çoğunun, muhtemelen Türkiye'yle yapılan nüfus mübadelesinden sonra kente yerleştirildiklerini ve 1920'lerden beri orada yaşadıklannı anlayacaktım. Basit evleri, hâlâ pek çok sokağın iki yanına dizilmiş çıkıntılı üst katlan ve yüksek bahçe duvarlarına sahip zarafetle harap olmuş villalarla tezat oluşturuyordu; bir zamanlar muhteşem olan bu villalar çok kötü ihmal edilmişti: Beşik tonozlu çatılan çökmüş, panjurlu yatak odalan gözler önüne serilmişti; cephelerinde açılmış deliklerden bir anlığına aşağıdaki kentin göz kamaştırıcı bir manzarası görünüyordu. Bu evleri ilk gördüğüm dönemde, çoğu onlarca yıldır ihmal edilmiş durumdaydı – zira Müslüman sahipleri, mübadiller geldiği zaman, kenti terk etmişlerdi. Bahçelerindeki sedirler, köknarlar ve gül ağaçlan, sarmaşık ve asmalarıyla aşın büyümüş, eski parlak renkleri solmuş, san, aşıboyası ve kremin pastel gölgelerine dönüşmüştü. Burada, güney Yunanistan'ın peyzajında bulunmayan bir geçmişin izleri vardı – sakinlerinin ayrılışından sonra bile hayatlarını sürdüren Türk mahalleler, ithaf kitabelerine el değmemiş çeşmeler, artık etrafı tahta perdeyle kapatılmış ve kilitli bir derviş türbesi.

Daha sonraki ziyaretlerimle, Osmanlı geçmişinin bu izlerinin Selanik'in temel çelişkisine bir ipucu sunduğunu anlamaya başladım. Doğru, Atina'nın yapamadığı gibi, iki bin yılı aşkın kesintisiz kentsel yaşama işaret ediyordu etmesine; ama belirgin bir biçimde keskin kırılmalar ve kopukluklar damgasını vurmuştu bu tarihe. Ayakta kalabilmiş pek az Osmanlı anıtı, bir zamanlar var olanlarla karşılaştırıldığında bir avuç denebilecek kadardı. Eski evler harap haldeydi, zaten on yıl içinde birçoğu yıkıldı veya yıktırıldı. Bazı binalar yakın zamanda onarıldı ve ziyaretçiler, Yunanistan'daki en büyük Osmanlı hamamı olan muhteşem on beşinci yüzyıl Bey Hamamı'nın içini gezebiliyor veya Plateia Romfei'deki yerel halk kütüphanesi olarak kullanılan seçkin konağa hayran olabiliyorlar. Fakat bunlar istisna edilirse, Osmanlı kenti, korumacılar ve bilim insanları çevresi dışında pek az ilgi uyandırarak tarihe karışmış durumda.

Değişim, kuşkusuz, kentsel yaşamın özüdür ve hiçbir başarılı kent kendi geçmişinin müzesi olarak kalmaz. İkinci Dünya Savaşı'ndan beri limanın genişlemesi, kent sakinlerinin kuşaklar boyunca şöyle bir rahatlamak için gittiği kıyıdaki eğlence parkını –Beşçınar Bahçeleri veya Prensler Parkı– silip yok etti; bugün bu parkın adı yakınlardaki aynı adı taşıyan bir mezecide yaşıyor ancak. Eski garın metruk raylarında, savaş öncesi tramvayları ve eski tren vagonlan ağır ağır çürümekte. Kötü şöhretli Bara bile –bir zamanlar doğu Avrupa'nın en büyük kırmızı fenerli semtiydi– ancak birkaç yaşlıca yerlinin sevgi dolu hatıralarında, yerel edebiyatta ve bugün araba kiralama şirketleri, garajlar ve lastik tamir atölyelerinden daha heyecan verici olmayan işyerlerini barındıran –ama hâlâ Afrodit, Baküs gibi adlar taşıyan– sokaklannda yaşıyor.

Fakat kenti genelevlerden temizlemek bir şey, kentsel tarihin beş yüzyılının izlerini silip yok etmek tümüyle başka bir şey. Merak ediyorum da, hatırı sayılır kesimleri en iyi ihtimalle yıkılmaya terk edildiği, en kötü ihtimalle de tarihten silindiği zaman bir kentin –özellikle de geçmişiyle bunca övünen bir kentin– benlik bilincine ne oluyordu? Bütün bunlar kazara mı olmuştu? Kent merkezinin onca büyük bölümünü harap eden büyük 1917 yangınını suçlamak mı gerekiyordu? Yoksa 1923'teki –otuz bini aşkın Müslüman mültecinin ayrıldığı ve yerlerini yaklaşık yüz bin Ortodoks Hıristiyana bıraktığı– zorunlu nüfus mübadelesi burayı ansızın yeni bir kente mi dönüştürmüştü? Başka bir deyişle, daha en başta beni Selanik'e öylesine güçlü bir şekilde çeken kentsel devamlılık anlayışı bir yanılsama mıydı? Belki de önümde, yalnız pürüzsüz geçişler ve uyarlanmalardan değil, aynı zamanda zorlu sonlar ve yeni başlangıçlardan oluşan bir masala benzeyen devamlılık hikâyesi çok farklı bir şekilde yazılmayı bekleyen, bambaşka bir kentsel tarih vardı.

Zira kentin geçmişinin benim de öğrenmeye başladığım, tarihe karışmış bir başka unsuru vardı. Havaalanından arabayla kente doğru giderken, savaş sonrası banliyö apartman dizileri arasında, paslı raylar ve aşırı uzamış otlar arasında gizlenmiş on dokuzuncu yüzyıla ait merak uyandırıcı o büyük konaklan şöyle bir görmüştüm. Kendi çam korusu içinde saraya benzer üç katlı bir yapı olan bugünün Vali Konağı'nın, aslında on dokuzuncu yüzyıla mensup zengin Yahudi sanayicileri Allatiniler'in köşkü olduğu ortaya çıktı; burası Sultan Abdülhamid'in 1909'da Jön Türkler tarafından tahttan indirildiği ve Selanik'e sürgün edildiği zaman yaşadığı yerdi. Aynı yol üzerinde, varlıklı Diaz-Fernandes ailesinin evi, aşırı büyümüş bir İsviçre şalesi tarzındaki Villa Bianca vardı. Kente giden yolda ilerlerken, on dokuzuncu yüzyıl sonu seçkinlerinin –Türk zabitleri, Rum ve Bulgar tüccarlan ve Yahudi sanayicilerinin– eklektik zevkine uygun buna benzer bir düzineyi aşkın türbeden geçiyor insan.

Okuduğum Yunan tarihlerinde Türkler ve Bulgarlar genellikle ulusal düşmanlar olarak en çok öne çıkan uluslar, ama Yahudiler genelde sadece yokluklanyla, modern Yunanistan'ın uluslararası sahneye doğuşunun merkezi ve hayati önemdeki öyküsünde figürandan öteye geçmeyen rolleriyle dikkat çekiyorlar. Gelgelelim, Selanik'te yüzyıllar boyunca kentin yaşamına hâkim olduklarını söylemek hiç de abartılı olmayacak. 1912 gibi geç bir tarihte, Yahudiler en büyük etnik grubu oluşturuyorlardı ve nhtımlarda Yahudilerin şabat günü olan cumartesileri tatil yapılıyordu. Yahudiler varlıklı işadamlanydı; ama pek çoğu hamal ve gündelik işçi, terzi, seyyar satıcı, dilenci, balıkçı ve tütün işçisi idiler. Sayıca üstünlüklerinden bugüne kalan tek iz, soluk vitrinlerde, mezarlıklardaki bir sürü İbrani harfli kitabeli mezar taşlarında, huzurevi ve cemaat dairelerinde görülen bazı isimler–Kapon, Perahia, Benmayor, Modiano. Bir mezarlık var, ama bu savaş sonrasından kalma, kentin batı banliyölerinin bir yerlerine gömülmüş bir yer.

Başka yerlerde olduğu gibi, burada da yüzlerce yıllık Yahudi yaşamına ani bir son veren Naziler oldu. Kentte subay olarak hizmet eden Avusturyalı politikacı Kurt Waldheim Yahudilerin kentten sürülmesiyle suçlandığı zaman, Auschwitz'den sağ çıkanlar, direniş savaşçıları, yeraltına inecek veya yurtdışına kaçacak kadar şanslı olanlarla konuşmak amacıyla Selanik'e döndüm. Yumuşak sesli bir avukat, bürosunun balkonunda benimle oturdu ve birlikte aşağıya, zorla çalıştırılmak üzere kentin diğer Yahudi erkekleriyle birlikte toplandıkları Plateia Eleftherias'ta [Özgürlük Meydanı] park etmiş araba dizilerine doğru baktık. Markos Botsaris Sokağı'nda tesadüfen karşılaştığım iki yaşlıca adam, Yahudi değillerdi, ama bana 1943'te Yahudilerin götürüldüğü günü anlattı: O zamanlar on yaşlannda imişler, ve daha sonra, arkadaşlarıyla birlikte gizlice, götürülen Yahudilerin

evine girdiklerinde, masada duran yemeğin hâlâ sıcak olduğunu görmüşler. Londra'ya dönerken uçakta yanımda oturan kırk yaşındaki kadın, savaştan sonra eski Yahudi mezarlığının hemen üstündeki mahallede büyüdüğünü anlattı: Yetkililerin oraya bir üniversite kampüsü inşa etmelerinden hemen önce, çocukken arkadaşlanyla birlikte mezarların arasında, gömülü bir hazine arayarak oynadıklarını hatırlıyordu. O dönemde kentin Yahudilerinin başına gelenler bilimsel çevrelerde pek fazla tartışılan bir şey olmasa da, anlaşılan herkesin anlatacak bir öyküsü vardı.

Bundan kısa bir süre sonra, Atina'da Yahudi Cemaatleri Merkez Kurulu'nda açılmamış bir sürü tozlu belge torbasıyla karşılaştım. İncelediğim zaman, bir düzensiz belgeler yığını buldum – kataloglar, notlar, başvuru formları ve mektuplar. Bunların, kırk beş bini aşkın Yahudi'nin –kentin tüm nüfusunun beşte biri– Auschwitz'e gönderildiği 1943'teki birkaç hafta içinde, Almanlar tarafından kurulan savaş dönemi Yahudi Mülklerinin Dağıtımı Dairesi'nin arşivleri olduğu ortaya çıktı. Bu dosyalar, savaş dönemi memurlarının birçoğunu suçlu hale getiren mal ve mülk kapışmasını tetikleyerek, sınır dışı etme işleminin Selanik'in kendisini nasıl etkilediğini gösteriyordu. Kurbanlar ve mücrimler açısından değil de, daha çok kentlerin yaşamından bölümler olarak, genelde burada uygulanan sınır dışı işlemi, özelde Yahudi Soykırımı üzerine düşünmeye başladım. Yahudiler öldürülmüştü, hem de hemen hepsi; ama bir zamanlar yuvalan olmuş kent, büyümüş ve zenginleşmişti.

Nihai Çözüm'e karıştığı konusunda Waldheim'a yöneltilen suçlama –temelsiz olduğu ortaya çıktı– Soykırım'ın İkinci Dünya Savaşı hakkındaki egemen düşünüş olma derecesini yansıtıyordu. Kimi zaman o yıllarda o derecede önemli başka hiçbir şey olmamış gibi konuşan ve yazan insanların tarzından anlaşılıyordu bu. Sözgelişi Yunanistan'da, iki diğer kriminal etkinlik alanı –partizan karşıtı misillemelerde sivillerin kitlesel olarak vurulması ve İngiliz askerlerinin idam edilmesi– Waldheim'ın savaş siciliyle çok daha yakından ilişkiliydi. Bu kültürel takıntıya esef etmenin geçerli nedenleri vardı. Tarihçiyi derhal düşen verim yasasına maruz bırakıyordu. Aynı zamanda tarihi bir çeşit röntgenciye dönüştürüyor ve dışarıdan bakanlan kolay hükümlere itiyordu. Bazen kendimi bile buna suçortaklığı ediyormuş –ölüler uğruna canlıları görmezden gelerek, yıkımın ipuçları için kenti didikliyormuş– gibi hissediyordum.

Her şeyin ötesinde, sürekli İkinci Dünya Savaşı'nın olaylarına odaklanma, Yahudilerin göreli huzur içinde yaşadığı bunca yüzyıla gölge düşürerek Yahudi, Avrupa ve Osmanlı tarihinin dikkat çekici bir bölümünü, soykırıma bir başlangıçtan ibaret bir döneme indirgeme tehlikesini getiriyordu. Kent merkezinde daha eski dönemlerin hatırlatıcısı olan pek az yerden biri olan Molho'nun kitapçısında,

Joseph Nehama'nın yetkin eseri *Histoire des Israëlites de Salonique*'ini buldum ve ne denli sıra dışı bir öykü ile karşı karşıya olduğumu anlamaya başladım. İspanya'dan kovulmalarının ardından İberyalı Yahudilerin gelişi, Selanik'in hahamlık öğreniminde tanınmış bir merkez olarak doğuşu, on yedinci yüzyıla mensup gelmiş geçmiş en ünlü Sahte Mesihi Sabetay Sevi'nin yol açtığı kesinti ve Müslüman olmasından sonra bile onun peşinden giden izleyicilerinin imanı, Avrupa'da benzeri görülmemiş, büyüleyici ve çok az bilinen tarihin bir parçasını oluşturuyordu. Padişahların lütuflarından yararlanan Yahudiler, Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin belirttiği gibi, kenti "bizim Selanik" diye adlandırmışlardı – sakinlerinin çoğunun Türkçe, Rumca ve Bulgarcaya ek olarak "gece gündüz temas halinde olduklan ve ortak iş yaptıklan için Yahudi dilini bildiği" bir yerdi burası.

Gene de, bu Yunan metropolisine dair bilgilerimi, Yahudi mazisine ilişkin kitaplar ve makalelerle genişlettikçe ve Aziz Dimitrios'un yurdu olarak bildiğim –"Ortodoks" kenti–, Sefaradların "İsrail'in Anası" ile uzlaştırmaya çalıştıkça, bu iki tarih –Yunan ve Yahudi– birbirinin yanından geçip gittiği kadar, birbirini pek o kadar tamamlamıyor gibi göründü bana. Standart Yunan kent anlatılannın Yahudilerden ne kadar az bahsettiğini fark ettim. 1962'de Türklerden geri alınışının ellinci yılı anısına yayımlanan resmi bir bilimsel yayında, onlara ait hemen hiç bilgi yer almıyordu; kutlamalan düzenleyen ve planlayan siyasetçiler tarafından konu tabu olarak kabul edilmişti. Bu suskunluk, kentin "her zaman Yunan olduğu"na ilişkin, yazar Elias Petropoulos'un "barbar yeni-Yunan burjuva ideolojisi" olarak mahkûm ettiği yaklaşımı yansıtıyordu. Fakat aynı zamanda, Yahudi bilim insanlarının çoğu da Yunan meslektaşlan kadar dışlayıcıydı: Nasıl ötekilerin kentinde Yahudiler yoksa, onlann muhayyel kentlerinde de Hıristiyanlar yoktu.[2]

1430'dan 1912'ye dek Selanik'e hâkim olmuş Müslümanlara gelince, ikisinde de yok sayılırdı. Avrupa'nın Osmanlılara karşı yüzlerce yıllık antipatisi izini bırakmıştı. Çanakkale'nin yanlış kıyısındaki varlıklan o kadar uzun süredir bir kaza, talihsizlik veya trajedi olarak görülmüştü ki, gecikmiş bir tarihsel umut edimiyle, Avrupa tarih kayıtlanndan silinmişlerdi. Türk bilim insanları ve yazarlar ile Osmanlı tarihçileri de, işleri düzeltmek için pek fazla bir şey yapmamışlardı. Avrupa'nın bu köşesinde, bir zamanlar Yunan ve Yahudi kentlerinin üstünde bir de Osmanlı ve İslam kentinin varlığını sürdürdüğü gerçeğini görmezden gelmek, sanki herkesin işine gelmişti.

Tuhaf olansa, hatıratların genellikle burayı daha bilimsel veya resmi anlatılardan çok farklı bir yer olarak betimlemesi ve neredeyse kaleydoskopik bir etkileşim

2 E. Petropoulos, *La présence Ottomane à Salonique* (Atina, 1980), önsöz.

toplumu olarak betimlemesidir. Leon Sciaky'nin, Abdülhamid döneminde yetişen bir Yahudi çocuğun otobiyografisi olan nostaljik eseri *Elveda Selanik*, şafak vakti müezzinin sesiyle başlar. Arnavut ev sahipleri, bir Bulgar olan manavlannı, Osmanlı jandarmasının gazabından korurken, hali vakti yerinde Müslüman anne babalar çocuklan için Hıristiyan sütanneler, meyve bahçeleri için de Rum bahçıvanlar tutardı. Yalmanlar'ın aile konağının önündeki kuyuyu, mahallenin "Türkleri, Rumlan, Bulgarlan, Sırplan, Ulahlan ve Arnavutlan" kullanırdı. Ve Nikos Kokantzis'in dokunaklı romanı *Gioconda*'da, yeniyetme bir Rum delikanlısı Nazi işgalinin en hararetli döneminde kapı komşusu Yahudi kıza âşık olur; sınır dışı edilme anında, anne babalar en değerli eşyalannı bu delikanlıya emanet ederler.[3]

O halde, bilim insanlan yoksa milliyetçilik ve etnik siyasetin daralmış duygudaşlığının at gözlüğünü mü takmışlardı? Belki de, ama eğer öyleyse, hata yalnız onlara ait değil. Temel sorun –hem tarihçilerin hem de halkın ortak sorunu– aynı temel olaylara, birbirine keskin bir biçimde zıt, hatta çelişkili anlamlar yüklenmesi olmuş. Tarihi, bir tarafın kazanırken diğerinin kaybettiği bir oyun olarak görmüşler; bu oyunda bir tarafın ele geçirdiği fırsatlar, diğerlerinin acı çekmesiyle geliyor ve bir grubun kaybı ötekinin kazancı oluyor: 1430 –Bizans kenti Sultan II. Murad'ın eline geçtiği zaman– Hıristiyanlar için bir felaket, Türkler içinse bir zaferdi. Neredeyse beş yüzyıl sonra, 1912 Yunan zaferi denklemi tersine çevirdi. Osmanlı padişahlannın daveti üzerine kente yerleşen Yahudilerin kendi çıkarlannı imparatorluğunkilerle özdeşleştirmeleri, Yunanlann unutmakta güçlük çektikleri bir şey oldu.

Burada karşı karşıya olduğumuz asıl zorluğun, bu dikkate değer kentin kültürel ve dinsel bir arada yaşama deneyimi olan öyküsünü anlatmakla kalmayıp –yirmi birinci yüzyıl başında çoktan unutulmuş böyle öyküler hevesle ortaya çıkmayı bekliyor– Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanların deneyimlerini tek bir kapsayıcı tarihsel anlatı içerisinde görmek olduğu anlaşılıyor. Milli tarihler genellikle kahramanlan ve hainleri açıkça tanımlamışlar, fakat bu rollerin bulanıklaştığı ve kanştığı bir tarih neye benzerdi acaba? Kentin geçmişini, şeklindeki ve dokusundaki devamlılıkları, yine bizzat yaşadığı radikal kopmalarla –sınır dışı edilmeler, tehcirler, zorunlu iskânlar ve soykırım– uzlaştırmayı başaran bir anlatıyı biçimlendirmek mümkün mü acaba? Yaklaşık yüzyıl önce yerel bir tarihçi buna girişmişti: Selanik'in nihai kaderinin belirsiz olduğu, kentin kendi üzerinde "apayn kültürlerin ve dinlere ait bir deyimler müzesi" izlenimini bıraktığı bir dö-

3 L. Sciaky, *Elveda Selanik* (İstanbul, 2006) [*Farewell to Salonica* (Londra, 1946)]; N. Kokantzis, *Gioconda* (Atina, 2001); A. E. Yalman, *Turkey in My Time* (Norman, Oklahoma, 1956), ii.

nemde. O zamandan beri, onun "melez ruh" adını verdiği şey, iki dünya savaşı ve beraberlerinde getirdikleri her şeyle hırpalanıp durdu. Bence yeniden denemeye değer.[4]

1930'larda, mutasavvıf ermiş Musa Baba'nın ruhu zaman zaman yukarı kentteki türbesinin yakınlarında dolaşırken görülüyordu. Bugün bile ev sahipleri bazen kilerlerinin altında Türk yeniçerilerin mezarlarının ve Bizans nekropolislerinin olduğunu hayal ederler. Saklı Roma katakombları, korkunç sona mahkûm aşklar ve deniz kıyısındaki harap konaklara dadanan huzur bulamamış ruhlara ilişkin hikâyeler okunur. Şeytan çıkarma ayinlerini geride bırakan ve Mossad ajanlarından, eski Nazilerden ve koruduklan gizli mücevher ve altınların yerini bulmaya çalışan herkesten çok daha güçlü olduklarını kanıtlamış ruhların muhafaza ettiği Yahudi gömü rivayetleri duyulur.

Fakat Selanik'in hayaletleri diğer yollardan da kendilerini hissettirir; belgeler ve arşivler, Bizans başpiskoposlarının mektuplan, Osmanlı mahkeme sicilleri ve Hıristiyan şehitlerin yaşamları ve sıra dışı ölümlerini anlatan aziz hikâyelerinde de kendilerini gösterirler. Kentin çok yönlü ve çeşitli geçmişinin susturulması, kaynak yokluğundan değildir. On altıncı yüzyıl hahamları, çoktan unutulmuş evlilik kavgaları, iş anlaşmazlıkları ve gürültülü, kötü kokulu kalabalık bir kentin dertleri üzerine hüküm vermişlerdi. Ukraynalı bir siyasal sürgünün günlüğü, ayyaş ve yola gelmez Yahudi uşakları, aç gözlü din adamlannı, çılgınca bir toplumsal çatışmalar, isyanlar ve veba burgacını betimler. Kentin antik eserlerinin, kırsal kesimindeki keklik ve tavşanların, ticaret imkânlarının, sanatın veya sırf serüven aşkının çekimine kapılarak gittikçe artan şekilde kente gelen gezginler, Ege'den çok yukarıda yükselen minareler, sedir ağaçları ve beyaz badanalı duvarlardan oluşan bir manzaraya dair izlenimlerini kaleme aldılar. Daha önceki dönemlerde bulunmasa da, on dokuzuncu yüzyıl sonlarından itibaren, gitgide artan sayıda, yanm düzine dilde gazeteler, hatta Osmanlı topraklarında ender bir şey olan haritalar vardır. Arşivlere gelince, çoktan sonsuzluğa karışmış –Osmanlı, Venedik, Yunan, Avusturyalı, Fransız, İngiliz, Amerikan– yabancı konsolos kuşaklarınca titizlikle derlenmiş bu arşivler sonsuz denecek genişliktedir. Bu tür malzemelere dayanarak, kentin 1430'da Sultan II. Murad tarafından fethiyle başladım, halefleri dönemindeki gündelik yaşamını betimleyip çok dinli, sıra dışı denecek derecede çok dilli –Birinci Dünya Savaşı kadar yakın bir geçmişte, Selanikli ayakkabı boya-

4 P. Risal, *La ville convoitée: Salonique* (Paris, 1914), x.

cıları altı veya yedi dili rahatça konuşabiliyorlardı– Osmanlı dünyasından, 1950'ye gelindiğinde sakinlerinin yüzde doksan beşinden fazlasının nereden bakarsanız bakın Yunan olduğu bir yirminci yüzyıl ulus devletinin etnik ve dilsel olarak türdeşleşmiş kalesi rolüne geçişinin izini sürdüm.

Eski imparatorluklar çökmüş ve uluslar varoluş mücadelelerini vermişler, kimlikler değişmiş ve insanlar yeni etiketlerle adlandırılmaya başlamışlardı: Müslümanlar Türklere, Hıristiyanlar da Yunanlara dönüşmüştü. Selanik'te devletlerini kuran sonunda Yunanlar olmalarına ve Bulgarlar, Müslümanlar ve Yahudilerin çeşitli şekillerde kaybetmelerine karşın, başka yerlerde Yunanların da kaybettiğini hatırlamaya değer –sözgelimi, 1922'de kovulmaları sırasında binlercesinin öldüğü İstanbul'da, veya Trabzon, İskenderiye ve İzmir'de. Ne de olsa kentler hem tahliye hem de sığınak yerleridir ve Selanik'te kendilerine yeni bir yuva bulan Rum mültecilerin birçoğu, başka yerlerdeki evlerinden zorla çıkarılmışlardı.

Benzer dönüşümler yerkürenin pek çok yerinde de kendini gösterdi – örneğin Lviv, Vroslaw, Vilna ve Tiflis, Kudüs, Yafa ve Lahor. Bu kentlerin her biri, ulus-devletlerin doğuşuna eşlik eden yoğun şiddetin yol açtığı kendi travma anlarına maruz kaldılar. Sözgelişi, 1948'den sonra Arap mülklerini yeni Yahudi sahiplerine dağıtan İsrail Sahipleri Namevcut Emlaklar Muhafızı'nın işlevi, Selanik'te beş yıl önce kurulan Yunan hükümetinin Yahudi Mülklerinin Dağıtımı Dairesi'ninkinden çok mu farklıydı? Her ikisi de mülksüzleştirmenin vahşetini sistemleştirmeye ve bu sürece daha kalıcı bir bürokratik biçim kazandırmaya çalışıyordu. Bu kuruluşların etkinlikleri sayesinde, eski kentlerden geriye kalanların izleri, oraları terk eden mültecilerin yollarında sürülebiliyor. Sussex'in kırsal kesiminde bir bahçede güllerini kesen bir emekli, bir İstanbul banliyösünde yaşlı bir tüccar ve Indianapolis'te yaşayan bir Auschwitz kurbanı, çok uzun zaman önce yitip gitmiş bir kentin anılarını canlandırmada bana yardım edenler arasındaydı.[5]

Bu kitabın sonu olan 1950'ye gelindiğinde, Selanikli Müslümanlar Türkiye'ye yerleştirilmişler, Yahudiler ise Almanlar tarafından sınır dışı edilmiş, çoğu da öldürülmüştü. Yunan iç savaşı anti-komünist sağın zaferiyle henüz sona ermişti ve kent, savaş sonrasında otuz-kırk yıl içinde nüfusunun ikiye ve üçe katlandığına tanık olarak, hızlı ve tümüyle beklenmedik alelacele bir genişlemenin sahnesine dönüştürülecekti. Yaşayan bellekte sedirlerin ve minarelerin, ahırların, baykuşların ve leyleklerin bulunduğu yerlerde, neredeyse bitişik nizam yükselen apartmanlardan ve dev reklam panolarından oluşan bir orman bitiverdi. Kentin

5 M. Fischback, *Records of Dispossession: Palestinian Refugee Property and the Arab-Israeli Conflict* (Columbia UP, 2003).

dönüşümü devam ediyor ve bugün Rus bilgisayar dehalan, Ganalı doktorlar, Arnavut taş ustaları, Gürcü ameleler, Ukraynalı dadılar ve Çinli seyyar satıcılar Selanik'in kan dolaşımına katılmaktalar. Birçoğu çabucak akıcı Yunanca konuşmayı öğreniyorlar, zira kentin modern ulus-devletler arasındaki konumu kuşku götürmüyor: Selanik'in Osmanlılardan Yunanlara geçişinin öyküsü, artık tarihin çok eski dönemlerinin bir parçası olmuş.

KISIM I

SULTAN MURAD'IN YÜKSELİŞİ

1
FETİH, 1430

Başlangıç

Selanik, 1430'daki düşüşünden önce, Helen, Roma ve Bizans metropolisi olarak bin yedi yüz yıllık bir geçmişe sahipti. Kimi zaman zenginleşmiş, kimi zaman da yağmalanmıştı. Kenti yabancılar ele geçirmiş, sonra yollanna devam etmişlerdi. Bütün bu çağlar boyunca Selanik, sakinleri Yunanca konuşan bir kent olarak kaldı. Ama bu Yunan geçmişinden, Osmanlı fethinde ancak izleri kaldı. Hayatta kalan birkaç Hıristiyan döndüklerinde, büyük kiliselerinin camiye dönüştürüldüğünü gördüler. Hipodrom, forum ve imparatorluk sarayı harap olup tedricen parçalanarak ağır ağır yükselen yüzey toprağının altına kaydı ve geriye katakomblar, lahitler ve gizli geçitlerden oluşan görünmeyen bir alt tabaka bıraktı. Uzak gelecekte, çok farklı bir çağda, arkeologlar buldukları heykellere, sütunlara ve lahitlere çok farklı değerler yükleyecek ve –sırası gelen Osmanlıların yenilgisinin ardından– yeni yöneticiler bunları kenti yeniden biçimlendirmek ve yeniden tanımlamakta kullanacaklardı. Gelgelelim, zamanın ve yabancıların elleriyle ne kadar kötü yıpratılsa ve katledilse de, Yunan köklerinin hatırlatıcısı olarak bir tek şey hep hayatta kaldı, bu da kentin ismiydi.

Salonicco mu, Selanik mi, Solun mu? Salonicha mı, yoksa Salonique mi? Bu kentin isminin ortaçağda bile en az on üç farklı söylenişi vardı; kent, bir dizincinin kâbusu, bir dilbilimcinin ise rüyasıdır. 1941'de eski bir İngiliz ordu mensubu, "Selanik'in gerçekten doğru bir telaffuzu var mıdır acaba?" diye yazmıştı. "Her halükârda, artık hepimiz onu 'k' ile yazıyoruz." Bu küstahlığı bir an kovanını ço-

makladı. Totteridge'den Bay Pole diye biri, "Son savaşta herkes onu Salonika diye bilirken, neden Salon*ee*ka olsun ki?" diye karşı çıktı. Middlesex, Edgware'den Yüzbaşı Vance, "Ben W. Pole'un görüşüne katılmıyorum," diye yazdı. "Son savaşta herkes onun Salonika olduğunu bil*mi*yordu." Newburyli Bay Wilks, 1937'de "Yunan kraliyet fermanıyla, Salonika'nın Thessaloniki'ye dönüştürüldüğü"ne işaret ederek gerginliği hafifletmeye çalıştı. Gerçekten de bu, kentin, Osmanlıların 1912'deki yenilgisinden beri Yunanlar tarafından resmen kabul edilen adıydı.[6]

İşleri daha da zorlaştıran yabancılardı, çünkü Yunan etimolojisi çok açıktır. Yerel bir hükümdar olan Makedonyalı Philip'in kızının adı Thessaloniki idi ve kente onun adı verilmişti: Gerek bu kızın gerek kentin adlan, babanın Makedonya'daki iktidarını tüm Yunanistan'a genişletirken Tesalya halkları üzerinde kazandığı zaferin [*niki*] anısını taşıyordu. Daha sonra kuşkusuz, oğlu İskender, kendisini bilinen dünyanın sınırlarına kadar taşıyan çok daha uzak ülkeleri fethetti. Bölgede tarihöncesi yerleşimler vardı, ama kentin kendisi, dördüncü yüzyıla ait Makedonya devletinin bir ürünüydü.

Bugün kent ile bu hanedan arasındaki ilişki, her zamankinden de fazla. Beyaz Kule'den başlayarak, rıhtım boyunca kıvrılarak güneydoğuya uzanan deniz kıyısındaki geniş cadde boyunca yürüyen kişi, Megas Aleksandros'un –Büyük İskender– muazzam heykeliyle karşılaşmakta gecikmez. At sırtındaki yalın kılıç İskender, havaalanına ve Halkidiki Yarımadasının kumsallarıyla hafta sonu tatil mekânlarına doğru kent dışına uzanan [yine kendi adını taşıyan] beş şeritli otoyola bakar. Heykel, kaldırımlarda gidip gelen akrobatik kaykaycılar, yeni yürümeye başlamış bebekler, başıboş köpekler ve bütün gece koyda dolaşıp duran ışıl ışıl yüzer diskolara binmek üzere kuyruğa giren müşterilerin üzerinde kahramanca yükselir. Yaz geceleri, havasız arka sokaklardan kaçıp güneş dağların ardında kaybolur kaybolmaz denizden esmeye başlayan meltemin hafifliğine sığınan yüzlerce Selanikli için bu heykel bir mıknatıs gibidir.

Fakat 1992'de, Yugoslavya'nın çöküşünün komşu Makedonya cumhuriyetinin bağımsızlığını ilanıyla sonuçlanmasının ardından, Büyük İskender'in koruyucuları çok daha farklı bir ruh haliyle sokaklara döküldüler. Dükkânların vitrinlerine bayraklar asıldı, araba çıkartmaları ve havaalanı dövizleri "Makedonya Yunan'dır, Yunan kalacak" diye ilan etti. Yunanlar ve Slavlar, Makedonya hükümdarlarının mirasının kavgasına girişti ve Selanik büyük bir heyecan merkezine dönüştü. Ana meydanda, yüz binlerce öfkeli protestocu Metropolisleri *Panayiota-*

6 *The Mosquito,* 53 (Mart 1941).

tos [Akdes-i Mukaddes] Panteleimon (bazı gazetecilerce dilinin sivriliği yüzünden Yabani [*Panagriotatos*] olarak tanınan) tarafından harekete geçirildi. Yirminci yüzyıl tıpkı başladığı gibi, Makedonya üzerine hararetli bir tartışmayla bitiyordu ve Yunanistan'ın dışında pek az kişinin anlayabileceği bir şekilde, isimlerin kendisi bir siyasal meseleye dönüşmüştü.

Kaderin cilvesi, İskender'in yanm kan kız kardeşinin adını taşıyan kenti bizzat hiç görmemiş olmasıydı, zira bu kent, onun ölümünün yol açtığı taht kavgası sırasında kurulmuştu. İskender'in, Thessaloniki ile evlenen Kassandros adında bir generali vardı. Kassandros Mekodanya tahtına çıkmayı umuyordu ve bu amaçla İskender'in annesini öldürerek, bir devlet adamı olarak itibarını yeniden kazanmak için bir dizi kent kurdu. Arsızca kendi adını verdiği kent, tarihin sayfalarından yok olup gitti. Ama İ.Ö. 315'te kansının adı verilen kent, Yunan dünyasını Asya, Hindistan ve Afrika'nın ticaret yollarına bağlayan yeni Akdeniz limanları şebekesi içinde İskender'in kendi kurduğu İskenderiye'ye katıldı.

Olaylar, Kassandros'un bu noktayı çok iyi seçtiğini kanıtladı. Hortiatis Dağının gölgesindeki tepelerden denize doğru alçalan eteklerde inşa edilen kent, sakinlerine kolay ve rahatlatıcı bir yön duygusu veriyordu: En eski çağlardan beri, karşı tarafta, arkalarında yükselen ağaçlıklı tepeler ve dağlarla batıya uzanan ırmaklarla sulanan ovaları, uzaklardaki Olympos Dağıyla birlikte körfezi görebiliyordu. Atina'dan daha az çorak, Trieste'den daha az basık olan bu yeni kent, dağların, ırmaklann ve denizin buluştuğu noktayı belirleyerek çevresiyle kaynaşıyordu. Akdeniz'den yukarıya Balkanlar'a ve orta Avrupa'ya uzanan, Slavların [altıncı yüzyılda] ve Almanların [1941'de] indiği ve NATO konvoylarının [1999'da Kosova'ya giderken] tam ters yöne gittiği en elverişli karayolunu tutuyordu. Doğu ve Batı arasındaki hayati konumu daha sonra, İtalya ve Anadolu arasındaki yedi yüz kilometrelik Via Egnatia'yı inşa eden Romalılar tarafından da kullanılacaktı.

Avrupa ve Asya, Akdeniz ve Balkanlar arasında, iki iklim kuşağının arayüzü olması, Selanik'i yıl boyunca son derece değişken hava basıncıyla etkiler. Ruhu bunaltan şiddetli kış yağmurlan ve sisleri, 1930'larda bir melankolik modernistler kuşağının oluşumuna katkıda bulunmuştu. Vardar Ovasından aşağıya esen ve günlerce süren sert kuzey rüzgârı, yangınları körükleyerek ve hepsini birer felakete dönüştürerek, kente, yüzyıllar boyunca insanın verebileceğinden çok daha ağır hasarlar verdi. Kötü bir yıl şiddetli kar yağışları getirebilir, hatta ara sıra körfezin buzlanmasına bile yol açabilir: Şubat 1770'te sıfırın altında hava sıcaklığı ardında, "sokağın ortasında soğuktan donmuş birçok yoksul" bırakmıştı; 1960'larda, kar yığınları Yukarı Şehir ile aşağıdaki sokaklar arasında tüm trafiği

kesmişti. Gene de, kent Akdeniz yazlarını da yaşar – görece az rüzgâr, pek az yağmur ve gündüzleri yüksek ısının getirdiği ağır koşullar öğleden sonraları körfezden esen meltemle biraz olsun hafifler.[7]

Yağmurlu kışlar ve güneşli yazlardan oluşan bu kombinasyon yoğun tarımı getirir. Burada kayısı, kestane ve dut ağaçları kolaylıkla yetişir, tıpkı tahıl, patates, salatalık ve kavun gibi. Hâlâ bu alüvyon ovalarına Atina otoyolunun iki yanındaki sebze bahçeleri yayılır – bir keresinde bir çiftçi bana bu ovaları "Bizim Kaliforniya'mız" diye tanımlamıştı. John Murray'in 1854 tarihli *Handbook*'unda, "Bu çevre mükemmel bir av alanıdır" diyordu, "sülünler, çulluklar, yaban ördekleri, vb. bulunur." Tarlalar arasında geniş ilmekler kesen batıya doğru akan Vardar Irmağı yazlan alçalır, kış aylarındaysa yılankavi ve hızlı, üzerinde kolay yolculuk edilemeyecek kadar güçlü akar, sonunda denize kavuştuğu yerde iki yanında kilometrelerce uzanan, sinekli sık sazlık alanlarda genişler. Bütün bu bataklık ve su, Aralık ayında Vardar Ovası, on sekizinci yüzyılın sonunda John Morritt'e en çok, "Cambridge'den Ely'ye sevgili yurdunu" hatırlatmıştı. Yüzlerce yıl boyunca atları deli eden "kuşpalazı" kötü kokular, sıtma ateşleri yayıyor ve –böcek ilaçlarının bulunmasından önce– kent sakinlerinin "solgun benizleri ve dolgun olmayan dudakları"nda kendini ortaya koyuyordu.[8]

Bir Osmanlı çeşmesinde yazılı "Her şey sudan gelir" sözü, bugün hâlâ Yukarı Kent'te duruyor. Irmaklar ve yağmur ile koydan yükselen nemle beslenen sular kent ve çevresini, güneşten kavrulan Attik Yarımadasından çok farklı, daha yumuşak, daha garip ve daha az haşin bir puslu ışıkla yıkayarak, batıdaki dağları gri, kahverengi ve menekşe renkleriyle gölgeler. Günler süren bulutlu ve fırtınalı havanın ardından, Peder Henry Fanshawe, "daha önce hiç hissetmediğim bir şeyi –soluk renklerin güzelliğini– fark ettim," demişti. Artezyen kuyuları, toprak yüzeyinin hemen altında bulunan akarsu tabanında kolayca kazılır ve yakın tepelerde bir sürü pınar bulunur. Kış yağmurlan kentin her iki tarafında toprakta öylesine derin yataklar oymuştur ki, on dokuzuncu yüzyılın epeyce ileri tarihlerine dek taşıdıkları seller koca bir at ile sürücüsünü sürükleyebiliyorlar veya surların ötesindeki mezarlıklarda iyi gömülmemiş kemikleri yerlerinden fışkırtabiliyordu.[9]

En eski çağlardan beri içme suyu çeşmeler, sukemerleri ve yeraltı borularıyla akıtılarak kente getirilmiş, zenginleri ve kutsal kişileri, çınarları, akasyaları ve

7 K. Mertzios, *Mnimeia Makedonikis Istorias* (1947), 410.

8 M. A. Walker, *Through Macedonia to the Albanian Lakes* (1864), 34; J. Murray, *Handbook for Travellers in Greece* (Londra, 1854), 415; G. Marindin, der., *The Letters of John B. S. Morritt of Rokeby* (Londra, 1914), 158.

9 H. F. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey* (Londra, 1869), I, 149.

manastırlan yüzeye çıktıklan yerlere cezbetmişti. Arkeologlar, kentin rezervuarlarına giden su yollannı benekleyen Roma, Bizans ve Osmanlı su değirmenlerinin kalıntılannın izini buldular. 1930'lara değin, yakındaki Hortiatis Dağında yaşayan köylüler buzu, kentin yukarısındaki gür ağaçlıklı eteklerde bulunan kayalıklardaki pınarlardan elde ediyor, dağa oyulmuş küçük kuyularda muhafaza ediyor ve yazlan eşeklerle kente taşıyorlardı. Morina ve eti saklamakta hayati önem taşıyan civardaki tuzlaları, koydaki bol balık, yakın ovadaki keklik, yabani tavşan ve kaplumbağaları, yukarıdaki tepelerdeki meşeler, kayınlar ve akçaağaçlan ile, kentin gelişip büyümesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Romalılar

Selanik'i dünyaya getiren bir Helen hanedanıydı, ama gelişmesi Romalılar zamanında oldu. Makedonyalı ve Romalı hükümdarların tapınakları Mısır tannlan, sfenksler ve kentin kendi özel koruyucu tanrısı, Samothracialı [Semadirek] gizemli Kabirii'nin tapınaklarına karıştı. Muhtemelen bugün kentin hâlâ kullanılan en eski binası olan, o gün bugündür azizleri, dervişleri ve modern sanat ve caz severleri kutsal uzamına çeken Rotonda'da ibadet ettiler. İsa'nın doğumundan önce bile, Selanik hatırı sayılır yerel imtiyazlara sahip bir taşra merkeziydi. Daha sonra, İmparator Galerius'un üssüne dönüştü. Kentin ana caddesinin yan tarafında, muazzam bir zafer takının oyma sütunları bugün bile Galerius'un baş belası Perslere karşı kazandığı zaferi kutlular. Galerius'un, Suriye ve Pers örneklerinden etkilenen kendi kentsel tutkuları çok büyüktü. Bir zamanlar zafer takını onun yaptırdığı devasa saray ve hipodroma bağlayan, artık yok olup gitmiş revaklı girişinin yukarısındaki yürüyüş yollarında bugün öğrenciler güneşleniyor. Bu arada, bugün hâlâ kentin ticari merkezi olan yerde, arkeologlar, Grekoromen tüketimciliğe adanmış çok geniş bir forum ile çifte sütunlu dükkânlar, mermer döşeli bir meydan, bir kütüphane, seks oyuncaklarıyla birlikte çok büyük bir genelev, en gözde müşteriler için özel hamam ve lokantalan gün ışığına çıkardılar.

Sözün özü burası, Roma'nın Doğu'daki gücü açısından kilit stratejik öneme sahip, gelişip büyüyen bir yerleşimdi. Bugün bile Yunanların kendilerine *Romioi* [Romalı] demeleri kafamızı karıştırabilir. Ama bunun hiçbir garip tarafı yok. Roma İmparatorluğu burada da, Yunanca konuşan halklar arasında da var oldu ve Batı'da çöküşünden çok sonralara değin sihrini korudu. Gene de, Yunanların *Romios* terimini kullandıkları zaman, tam olarak "Romalı" demek istemediklerini bilmemiz gerek. Bu sözcükte, kentin karmaşık kültürel karışımını, içindeki diğer

tüm bileşenlerden daha güçlü bir şekilde biçimlendirmiş bir unsur gizlenir: Hıristiyanlık inancı. Osmanlılar da bu terimi böyle anlıyorlardı: "Rum topluluğu"ndan [*Rum milleti*] söz ettikleri zaman, ille de Yunan olmasa da, Ortodoks Hıristiyanları kastediyorlardı; *Rum* Bizans Anadolu'sunun; *Rumeli* Ortodoks Hıristiyan Balkanlar'ın adıydı. Etnik milliyetçilik çağına gelinceye dek, Osmanlı dünyasındaki pek çok kişi için "Rum" olmak, Ortodoks Hıristiyan inancıyla eşanlamlıydı.

Roma-Yunan dünyasının bu Hıristiyanlaşması ile, Selanik kadar yakından özdeşleşen pek az kent vardır. Havari Pavlus bu topraklardan geçtiği sırada, Hıristiyanlar sapkın bir Yahudi mezhebinden başka bir şey değildi ve iki dinin üyeleri yan yana toprağa verilirlerdi. Gelgelelim, dördüncü yüzyılın sonuna gelindiğinde, Hıristiyanlık büyük bir gelişme gösterdi ve kendisini yeni bir dine dönüştürdü: Rotonda putperest kullanımdan alınıp Hıristiyanlarca kullanılmaya başladı ve şapeller, tapınaklar ve Hıristiyan mezarlıkları tüm kente şaşırtıcı bir hızla yayıldı.

İsa'nın Selanik'teki zaferini simgeleyen, sonunda bizzat Havari'yi gölgede bırakacak olan sima, İ.S. üçüncü yüzyıl sonunda şehit olan Dimitrios adlı Romalı bir subaydı. Forumun çevresindeki alana yayılmış diğer birçok şifa tapınaklarının yanı sıra, onun adına küçük bir tapınak inşa edildi. Onun mucizevi güçleriyle tedavi edilmesinin ardından şükran duyan bir Romalı valinin, aziz adına yaptırdığı dört koridorlu bazilikanın Hıristiyanlar ve putperestlerin yanı sıra Yahudileri de cezbeden büyük bir kült merkezine dönüşmesi çok sürmedi. Dimitrios tapımı tüm şehre yayıldı ve on dokuzuncu yüzyıl başlarına gelindiğinde –sakinlerinin ilk kez tek tek isimleriyle nüfus sayımının yapıldığı dönemde– Hıristiyanların onda biri onun adını taşıyordu.[10]

Diğer erken dönem Hıristiyan tapınakları gibi –heybetli, derin temelli Panayia Acheiropoietos [Ölümlüler Eliyle Yapılmamış Meryem Kilisesi], büyük Aya Sofya ve bizzat Rotonda– Dimitrios'un kilisesi de, kentin Grekoromen kültürünün Hıristiyan ibadet ve öğretilerine nasıl derinden aşılandığını gösterir. 1917 yangını sütunlarını kaplayan paha biçilmez mozaiklere onarılamaz hasarlar vermiş olmasına karşın, restorasyonunun ardından Roma/Hıristiyan bireşimine ışık tutacak kadar şey kalmıştır: Azizin gelişi, çocukları alan veya kollarını kilisenin kurucularının omuzlarına dolayan, toga giymiş melek görünümlü borazancılarca müjdelenir. Başka bir aziz olan Sergios, boynunda askeri rütbe işaretleri taşıyan mor uzun giysiler içinde betimlenir. Kentin dindar sakinleri Hıristiyan, ama aynı za-

10 Aziz Dimitrios sayesinde ihtida eden Yahudiler hakkında, bkz. beşinci yüzyıl mucizesi, aktaran: R. Cormack, "Mosaic decoration of S. Demetrios, Thessaloniki", *Annual of the British School at Athens,* 64 (1969), 17-52.

manda farkına varılacak şekilde Romalıdırlar. Kilise yapısına bitişik, orijinal hamamların bir kısmını oluşturan azizin şehadet yeri, sonraki yüzyıllarda bir hac yerine dönüşmüştür. Sahında yer alan sütunların tepesinde, kimisi başka yapılardan alınmış, kimisi özel olarak bu kilise için yontulmuş kıvrımlı volütler ve akantus yapraklan, kumrular, koçbaşlan ve kartallarıyla mermer sütun başlıkları Hıristiyanlığın imparatorluğu etkisi altına almaya başladığı yüzyıllarda eksiksiz bir Roma tasarımını sergiler. Bizans, tıpkı çevresindekilerin olduğu gibi, kendi gözünde de imparatorluk Roma'sının ihtişamının vârisi olan bir uygarlığa, bizim verdiğimiz addır. Karakterini tanımlayan, Yunan, Roma ve Hıristiyanlık geleneklerinden oluşturduğu kültürel sentezdi; Selanik de bu uygarlığın kalelerinden biriydi.

İstilacılar

"Tann'nın himayesinde, zenginliği açısından Trakya'daki ve İllirya'daki tüm kentlerin her birini çok geride bırakan" kent, kule gibi yükselen surlan, körfezin üzerinde amirane bir edayla tünemiş görünen kalesi, hatta körfezin girişini muhafaza edecek şekilde karadan uzanan bir dille zarif bir şekilde korunuyordu. Gelgelelim, alabileceği tüm ilahi himayeye ihtiyacı da vardı, zira yüzyıllar boyunca zenginlikleri ve konumuyla, birbiri ardına birçok istilacıyı cezbedecekti. Sudanlı, Mısırlı ve Arap askerlerin İslamı benimsemiş Bizanslıların önderliğinde yaptıkları 904 deniz baskınında kent cesetlerle doldu ve binlerce sakini köle olarak satıldı. Fakat bu tek örnek olarak kaldı, çünkü Makedonya, çok uzun süren Bizans-Arap kara savaşının merkezinden çok uzaktaydı ve doğu Avrupa'da –Suriye ve Anadolu'nun tersine– Hz. İsa'nın yardımcılarının önünde, ciddi bir rakip olarak İslamla karşılaşmadan önce, din değiştirtebilmeleri için neredeyse bin yıl bulacaklardı.

Uzun vadede yağmacılardan çok daha önemli olan, Orta Asya bozkırlarından Avrupa'nın yeşil topraklarına göç ederken Selanik'i yollannın üzerinde bulan göçebe kabilelerdi. Bazıları kuzeye dönmeden önce geçip gittiler ve başka yerlere yerleştiler. Ama altıncı yüzyıldan itibaren, Bizans askeri uzmanları yeni bir tehdidin farkına varmaya başladılar: Slavlar. Saray tarihçisi Prokopius'a göre, berbat kulübelerde yaşıyorlardı, çoğu zaman hareket halindeydiler; daha çok piyade savaşı yapıyorlardı; tek silahlan ufak kalkanlar ve mızraklardı.[11] Gene de, yoksul-

11 Procopius, *De bello gothico,* iii. 14.22-30, aktaran: S. Vryonis, "The evolution of Slavic society and the Slavic invasions in Greece: the first major Slavic attack on Thessaloniki, AD 597", *Hesperia: Journal of the American School of Classical Studies at Athens,* 50:4 (Ekim-Aralık 1981), 378-390, s. 385'ten alıntı.

luklarına ve basit silahlarına karşın, Slavların sayısal üstünlükleri vardı ve çok geçmeden Bizans hâkimiyetine ciddi bir tehdit oluşturmaya başladılar. Altıncı yüzyıl sonlarında, ilk kez Selanik surlanna ulaştılar ve surların dışındaki ovada muazzam bir ordu toparladılar.[12] Durumu kurtarabilen ancak Aziz Dimitrios oldu: Onun verdiği esin sayesinde, savunmacılar çarpan güllelerin şok etkisini azaltmak üzere surlardan aşağıya perdeler sarkıttılar, silahlı birlikler çıkartarak saldırganları çekilmeye zorladılar. Slavlar kenti tekrar tekrar kuşattılar; rivayete göre, Aziz Dimitrios her seferinde yüzlerce yıl boyunca toplanacak, yazılacak ve ağızdan ağza anlatılacak bir dizi mucizeyle düşmanı uzaklaştırdı.

Slav kabileler yok olup gitmedi. Peloponnes'e [Mora] kadar tüm Yunanistan'ın köylerine çiftçi ve tüccar olarak yerleştiler; sonraki bin dört yüz yıl boyunca Selanik ile hinterlandı arasındaki temel etnografik denge böylece kuruldu: Kentte yaşayan Slav olmayan seçkinlerin siyasal ve ekonomik denetimi altında toprağı ekip biçen başat olarak Slav bir köylü nüfus.[13] Fakat sınırlar etkileşim alanlarıydı ve Slavlar ile Yunanlar arasındaki sınırlar kadar geçirgen ve iki-yaşamlı pek az bölge vardı. Helen eğitiminin gücü ve onun getirdiği toplumsal hareketliliğin cezbesine kapılan Slavlar azar azar Selanik'e gelmeye başladı. Slav ve Yunan nüfus arasındaki geçirgen sınırlan katı bir biçimde denetlenen ulusal kafeslere dönüştürmeyi başaran, ancak on dokuzuncu yüzyılın romantik milliyetçiliği olacaktı.

Dahası, kent Slavları içine almakla kalmadı, onlara ulaşmayı da başardı ve Slavları Kilise aracılığıyla kendi uygarlığının birer üyesine dönüştürdü. Selanikli iki kardeş, Yunancadan uyarladıkları yeni bir alfabe yaratan ve muhtemelen kendileri de Slav asıllı olan Konstantin [gelecek kuşaklar tarafından daha çok sonraki adı Kyrill ile tanınan] ve Methodius, Hıristiyan liturjisini Slavcaya tercüme ettiler ve Hz. İsa'nın mesajını bütün doğu Avrupa'ya yaydılar. Başarılarının derecesi, başkalarının Hz. Muhammed'in sözlerini Ortadoğu'ya yaymakta gösterdikleriyle boy ölçüşebilecek kadar yüksekti. Misyonlarının tohumları Dalmaçya, Macaristan, Moravya ve Polonya'ya ekildi; dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde, artık putperest Bulgarlar da Hıristiyanlığı benimsemişti. Bunun sonucu olarak, Selanikli bir Bizans subayının oğulları olan bu iki kardeşin icat ettiği Kiril alfabesi bugün Adriyatik denizinden Sibirya'ya kadar tüm okullarda öğretilir.

12 P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius, I Le Texte* (Paris, 1979), 134, çev., Vryonis, a.g.e., 381-382.

13 Vurgulayan: R. Browning, "Byzantine Thessalonike: a unique city?", *Dialogos,* 1:2 (1995), 91-104.

Osmanlıların Gelişi

Bunu izleyen altı yüzyıl boyunca, kent hümanist öğrenim ve teolojik tartışmanın merkezi haline geldi. Birçok yeni kilise kurularak, kenti Bizans sanatının hazine odasına dönüştürdü. Manastırcılık hareketi Mısır ve Suriye'den Balkanlar'a yayıldı ve Athos Dağının [Aynaroz] büyük manastırlan hacılar, âlimler ve hayırseverlerin yolunu, yaptıklan yolculuklan sırasında, Kutsal Dağın hemen doğusunda yer alan kente düşürdü.

Gene de, bu kültürel mayalanma arasında, Bizans imparatorlan bunalımdan bunalıma sendeliyorlardı. İhtiraslı Bulgar ve Sırp hükümdarlan –paylaştıklan Hıristiyan dinine karşın– müttefikten çok, birer rakipti. Selanik 1185'te Norman istilacılar tarafından yağmalandı. 1204'te, Katolik Haçlılar –Ortodoks dünyada tanınacaklan küçümseyici isimle *Franklar*– bizzat İstanbul'u yağmaladılar ve sahip olduğu zenginlikleri koparıp aldılar. Doğuda, Bizans yönetimi büyük ölçüde gücünü yitirdi. Türk kabileler Orta Asya'dan göç edip oraya gelmişlerdi ve Selçuklu sultanlarının yükselişi ve düşüşü, Anadolu'yu çekişen beylikler arasında bir savaş alanına dönüştürdü. İmparatorluk ayakta kalabilmesini, düşmanlannın zayıflığına ve yabancı müttefiklere verilen rüşvetlere borçluydu.

Ne var ki, on dördüncü yüzyılın başlarında, Katalan paralı askerler, Cenevizliler, Venedikliler, Sırplar ve diğerleri Doğu Akdeniz'de hâkimiyet savaşına girince, iki yüzyıl içinde dünyanın en büyük gücü olacak tümüyle yeni bir güç dikkat çeken bir yükselişe geçti. Osmanlı hanedanının kurucusu Osman Gazi, başlangıçta Anadolu'da Bizans topraklan sınınnda küçük bir uçbeyliğine hükmediyordu. Doğusunda daha güçlü Müslüman beylikler ve onların da ardında devletlerin en güçlüsü, Moğol hanlığı uzanıyordu. Onlarla karşılaştınldığında, güçsüz düşen Bizans'la savaşmak çok daha kolaydı. 1302'de Osman, imparatorun gönderdiği bir paralı asker ordusunu yenilgiye uğrattı ve öldüğü yıl olan 1326'ya gelindiğinde, eski Bizans kenti Bursa'yı başkent yapmıştı bile. Bizanslı Paleologeos ve Kantakuzenos hanedanları arasındaki düşmanlık, Osman'ın haleflerine Avrupa'ya sıçrama firsatı verdi. 1354'te oğlu Orhan Gelibolu'da sağlam bir üs kazandı; öyle ki, yirmi yıldan kısa bir sürede, Bizans imparatoru Ioannis V. Paleologeos, onun halefi I. Murad'a boyun eğecekti. Yüzyılın sonuna gelindiğindeyse, Murad'ın halefi I. Bayezid –Yıldınm– "Sultan" unvanını benimseyecekti.

Gerek on altıncı yüzyıl Osmanlı ideolojisinin (Arap vilayetlerin fethinin ardından, imparatorluğun hükümdarlannın Sünni kimlik belgelerinin saflığını göstermeye çok hevesli oldukları dönem) gerek on dokuzuncu yüzyıl Balkan milliyetçiliğinin çarpıtıcı etkileri yüzünden, erken dönem Osmanlı devletinin niteliği pek

anlaşılamamış olarak kaldı. Osmanlılar Müslüman idi, ama imparatorluklarını Asya'da olduğu kadar Avrupa'da da inşa etmişlerdi. Aslına bakılırsa, on altıncı yüzyıldan önce muhtemelen Müslümanlardan çok, Hıristiyanlara hükmediyorlardı. Onların İslamı, hem kendilerini Kutsal Savaş'a adamış savaşçılar tarafından hem de Hıristiyan tapmaklarını devralan, bizzat Hıristiyanlığa karşı şaşırtıcı bir şekilde açık bir tutumu destekleyen dinsel kardeşlikler aracılığıyla yayılan bir çeşit sınır diniydi. İmparatorluğunun dinlerini "aynı elin beş parmağı" olarak kucaklayan Büyük Mengü Han gibi, onlar da pek çok yönden Orta Asya Türklerinin İslam versiyonunun vârisleriydiler. Sünni İslamın, gayri Müslimlere karşı en hoşgörülü ve esnek yaklaşan Hanefi ekolünü benimsediler; hükümdarlan Sırp ve Rum prenseslerle evlendiler –bu, pek çok Osmanlı padişahının annelerinin Hıristiyan olduğu anlamına geliyordu– ve kilit danışman ve kumandanlan genellikle Bizans ordusundan toplanan muhtedilerden oluşuyordu.[14]

Bir tarihçi yakın geçmişte, on beşinci yüzyıldan önce imparatorluğun aslında, kendi verdiği adla bir "akıncılar konfederasyonu" olduğunu; toprak ve talan amacıyla Osmanlılara pek çok başka büyük ailelerin katıldığını ileri sürdü. En korkulan akıncı takımının önderi Gazi Evrenos Bey, Müslüman olmuş eski bir Bizans askeri kumandanıydı. Evrenos, neredeyse Osmanlı beylerinin küçük ortağı olduğunu düşündürecek şekilde hareket etti ve Yunanistan'ın kuzeyine yönelik Osmanlı saldırısının öncülüğünü yaptığı zaman, desteği Osmanlı beyi tarafından kendisine verilen geniş topraklarla ödüllendirildi. Selanik civarında ailesinin elde ettiği tımar topraklan, onları imparatorluğun en büyük toprak sahipleri ve yirminci yüzyılın epeyi ileri tarihlerine dek, kentte başat bir güç sırasına soktu. Soyundan gelenler arasında Osmanlı paşalan ve Jön Türkler vardı ve muhteşem mezarı hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar için bir hac mekânı oldu.[15]

Türklerin dine karşı tutumları pek çok Ortodoks Hıristiyan için çok rahatlatıcıydı. 1355'te Türkler tarafından esir alınan Selanik'in seçkin başpiskoposu Gregory Palamas, Osmanlı beyinin hükümranlığındaki topraklarda Ortodoks Kilisesi'nin tanındığını, hatta geliştiğini gördüğünde çok şaşırdı. Önde gelen Türkler, iki dinin ilişkisini başpiskoposla tartışmaya hevesliydi; bey onunla Müslüman olan muhtediler arasında bir tartışma düzenledi. Müslümanlar defalarca "Biz sizin peygamberinize inanıyoruz, siz bizimkine niçin inanmıyorsunuz?" diye sordular. Palamas, bir cenaze törenini yöneten ve daha sonra kendisiyle dinbilim tartışmasına

14 P. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354-1804* (Seattle, 1977), 19-22; M. Balivet, *Byzantines et Ottomans: Relations, Interaction, Succession* (Istanbul, 1999), 4; H. Inalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (Londra, 1994).

15 H. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany, NY, 2003).

giren bir imama bizzat tanık oldu. Tartışma fazlaca hararetlenmeye başlayınca, Palamas nazikçe şunları söyleyerek yatıştırdı: "Tartışmada anlaşmayı başarabilseydik, aynı dinden olurduk." Bu sözlere verilen yanıt son derece açıklayıcıydı: "Hepimizin anlaşacağı bir gün gelecek."[16]

Bizans'ın gücü zayıfladıkça, Ortodoks Hıristiyanlar gitgide kendilerini iki efendi arasında daha çok sıkışıp kalmış hissetmeye başladı. Rezil Katolikler (1204'te İstanbul'u yağmalamaları asla unutulmayacaktı) ile Müslüman Türkler arasında apaçık bir tercihle yüz yüze kalınca, birçoğu ikincisini seçti. Geç dönem Bizans siyasetinde, daha sonraki Yunan yorumcular tarafından bir utanç olarak aşağılanan Türk yanlısı akım, aslında Osmanlıların Katoliklere karşı Ortodoksların koruyucusu olarak görüldüğü güçlü bir akımdı. Siyasal istikrar umudu, liyakate dayanan ve açık bir yönetim sisteminde zenginlik ve statü arzusu, Osmanlıların yönetme güçlerine duyulan hayranlık ile onların Müslümanlar kadar Hıristiyanlardan da yararlanma konusunda gösterdiği açık niyet, yöneticilerin, soyluların, köylülerin ve keşişlerin neden padişahların cezbesine kapıldığını ve Bizans'ın birçok önemli soylu ailelerinin niçin onların hizmetine girdiğini açıklar. II. Murad'ın veziriazamları, Hıristiyan yanlısı düşünceleriyle ünlüydüler; bizzat Murad, benzer bir açık fikirli tutum vaz'eden tarikatlardan etkilenmişti ve Evrenos ailesinin aile şeyhi Hıristiyanların hamisi olarak ünlenmişti. Bu koşullarda, boyun eğmenin, karşı konulamaz ihtimale karşı boşuna direnmekten çok daha makul bir seçenek olarak görünmesi ve bizzat Selanik sakinlerinin, en azından bir Bizans tarihçisine göre "Padişahın dostları" olarak tanınması hiç de şaşırtıcı değildir.[17]

On dördüncü yüzyılın ikinci yansında, Balkan kentleri hızla ilerleyen Osmanlı ordularına birbiri ardına teslim oldu; Via Egnatia onlann eline geçti, Athos Dağının tedbirli keşişleri bile boyun eğdiler. Selanik kenti ilk kez 1383'te kuşatıldı ve Nisan 1387'de savaşmadan boyun eğdi. Bu sırada bütün olan, küçük bir Türk karargâhın Akropolis'e yerleştirilmesiydi. Kentin hükümdarı Manuel Paleologoes direnmek istemiş, ama kenti kendi elleriyle teslim edebilmek isteyen Selanik halkı bağırıp çağırarak susturdukları Manuel'i kenti terk etmeye zorlamışlardı. Manuel, Murad Bey'e saygılarını bizzat sundu ve tahta çıkmadan önce yeni hükümdarı için savaştı bile.

Kent bu tarihten itibaren kesintisiz olarak Osmanlı denetiminde kalsaydı, bunu izleyen tarihi çok farklı olabilirdi ve Bizans yaşamıyla süreklilik bu kadar kesin

16 G. G. Arnakis, "Gregory Palamas among the Turks and documents of his captivity as historical sources", *Speculum,* 26:1 (Ocak 1951), 104-118.

17 Balivet, *Byzantines et Ottomans,* 33, 65-69.

biçimde koparılmazdı. Barışçıl bir şekilde teslim olan Selanik, çok büyük bir değişime uğramadı; yerel imtiyazlarına yeni hükümdarları da saygı gösterdi; büyük manastırları da fırtınayı atlatıp ayakta kaldı. Küçük Türk karargâhı bir kiliseyi kendi kullanımı için camiye dönüştürdü ve sıkıntı yaratmış olabilecek bir uygulama olarak, devşirme usulü uygulandı – Türk askerleri aralıklarla, Müslüman olarak yetiştirilecek Hıristiyan çocuklarını topladılar. Fakat 1393'te dönen Başpiskopos İsidoros, durumu beklediğinden daha iyi diye betimlerken, 1401'de kenti ziyaret eden Rus keşiş Smolenskli Ignatios "harikulade" manastırları karşısında şaşkına dönüyordu. Hıristiyanlar Padişah'tan kiliseyle ilgili anlaşmazlıklara müdahale etmesini istiyorlar, piskoposlar makamlarını onaylamak konusunda Türklere güveniyorlar ve "soran herkese, babalan, imparatorları ve koruyucuları olarak Türkleri gördüklerini açıkça söylüyorlar"dı.[18]

Selanik açısından ne yazık ki, Bizans imparatoru Manuel, kenti geri almaya çalışmak üzere Osmanlıların güç durumundan yararlanmaktan kendini alıkoyamadı. Zira 1402'de Osmanlı ordusu tüm tarihinin en ezici yenilgisini Timurlenk karşısında yaşadı. Sultan Bayezid esirken öldü ve bu yenilgi, yirmi yıl kadar süren tehlikeli bir iç savaşa yol açtı. Hanedanın zaaf anından yararlanan Manuel, tahtta hak iddia edenlerden biri olan Süleyman'ı, kızıyla evlendirdi ve bu sayede Selanik'in Bizans hâkimiyetine dönmesinde anlaştı. Evrenos Bey gibi gaziler bundan hiç hoşnut kalmadı, ama Osmanlı karargâhının çekilmesini geciktirmekten öte hiçbir şey yapamadılar. Fakat 1421'de yeni bir hükümdar, taht mücadelesini kazanan genç II. Murad, imparatorluğu bölmüş olan kargaşa ve iki tarafı da yok eden kan dökmelere son vermeye kararlıydı.

Kuşatma

Sultan II. Murad "bir Tatar fizyonomisinde, ufak tefek, kunt bir adamdı – yüzü geniş ve kahverengi, elmacık kemikleri çıkık, yuvarlak sakallı, burnu büyük ve eğri, gözleri küçüktü." Daha yirmi altısında, Timur yenilgisinden sonra Osmanlıların hâkimiyetini yeniden kurarak tarihteki yerini kazanmıştı. Çok çabalayan, çok içki içen ve avı çok seven Murad, askerlerinin sevgisini, karşılaştığı diplomat ve devlet adamlarının da saygısını kazandı. Hükümranlığının büyük bölümünde Osmanlı gücünü Balkanlar ve Anadolu'da sağlamlaştırmaya harcayan parlak bir savaşçıydı, fakat ruhani tefekkür yaşamını tercih ederek iki kez tahttan

18 A.g.e., 39.

çekilmeye çalıştı ve sonunda Bursa'da kendisi için yaptırdığı, sade bir güzelliğe sahip, üstü açık toprak kaplı bir mezar olan türbeye defnedildi. Çok yolculuk etmiş İspanyol Pero Tafur, onu "ciddi görünümlü, ve ... hiç görmediğim şekilde bakan, ketum bir insan" diye betimlemişti.[19]

Bir Osmanlı efsanesine göre, padişah bir gece sarayında uyurken Tanrı düşüne girmiş ve ona koklaması için güzel, mis kokulu bir gül vermiş. Murad onu saklayıp saklayamayacağını sorduğunda, Tanrı ona gülün Selanik olduğunu ve kentin ona ait olmasını buyurduğunu söylemiş.

Aslında, Murad en baştan beri bu kenti çok istiyordu. Murad'a göre burası yalnız hayati bir Akdeniz limanı olmakla kalmıyordu, daha önce Osmanlı denetimine girdiğinden itibaren kendisine aitti. 1422'den sonra birlikleri kenti kuşattı; Bizans imparatorlarının, zaten hinterlandı Murad'ın elinde olduğundan, kenti ele geçirmesini seyretmekten başka yapacaklan bir şey yoktu. İmparatorluğun kendisi can çekişiyordu. Kentin sakinleri, en azından savunmalarını güçlendirirler düşüncesiyle, Venediklileri davet ettiler, ama durum daha da kötüye gitti. 1429'a gelindiğinde, kentsel yaşam gerçek anlamda çökmüş, sakinlerinin dörtte üçü –birçoğu Osmanlı denetimindeki bölgelere– kaçmış ve geriye sadece on bin kişi kalmıştı. Ara sıra gelen Venedik tahıl konvoylarına karşın, yiyecek kıtlığı vardı. Savunmacılar Türklere katılmak üzere iplerle surlardan aşağı iniyorlardı. Diğerleri teslim olmak istediklerini söyleyerek mesajlar gönderiyorlardı. Surların içindeki Osmanlı yanlısı hizip her zamanki kadar güçlüydü; Murad'ın kentin teslim edilmesi halinde iyi muamele yapılacağı vaadinden sonra sayılan daha da arttı.

Sürüsünün bozgunculuğu yaşlı Başpiskopos Symeon'u çok sarstı. "Kenti kâfire teslim etmeyi akıllarına koyduklarını ilan ettiler" diye yazdı. "Ki bu, on bin ölümden daha zor tahammül edebileceğim bir şey." Fakat öfkeli kalabalıklar ona karşı gösteriler yaptılar. Koruyucu azizleri Dimitrios'un mucizevi güçlerini yardıma çağırdığı ve dev gibi bir savaşçının atının üzerinde yardımlarına geleceğinden söz ettiği zaman, sözlerini boş vaatler olarak değerlendirdiler. Tanrının yüzlerce yıldır "bir akropolis ve çevresindeki kırsal bölgenin muhafızı olarak" kenti koruduğunu söyledi onlara. Ama Türkler surların hemen dışındaydılar ve ötesindeki köyler ve kasabalar onların elindeydi. Kentin hinterlandını ele geçirmiş olmalan, müstahkem kenti dev bir hapishaneye dönüştürmüştü. Direniş kesin kölelik anlamına geliyordu. 1429'da Başpiskopos Symeon öldü, ama Venedikliler savunmacıların teslim olmasını önlemek için paralı askerler getirtti ve kuşatma, Murad'ın

19 "The Travels of Bertrandon de la Brocquiere, AD 1432 and 1433", içinde: T. Wright, der., *Early Travels in Palestine* (London, 1848), 346-347; M. Letts, der., *Pero Tafur: Travels and Adventures, 1435-1439* (Londra, 1926), 126.

artık bu duruma bir son vermeye karar verdiği Mart 1430'a kadar uzadı. Murad avcı leoparlarını, doğanlarını ve iri şahinlerini ardında bırakıp kentin önündeki ordusuna katıldı.

Avrupa ve Anadolu'dan toplanan askerlerden oluşan ordusu surların önünde toplanırken, deve katarları kuşatma makinelerini, mancınıkları, gülleleri ve tırmanma merdivenlerini taşıyorlardı. Padişah, kaleye hâkim yüksek bir mevkide konum aldı ve kente son bir kez teslim olmaları için Hıristiyan ulaklar gönderdi. Bunlar eskisinden daha iyi bir sonuç getirmedi. Körfeze girmekte olan bir Venedik gemisini gören ve kalenin biraz daha tahkim edileceğinden korkan Murad saldırının başlaması emrini verdi.

İki üç gün boyunca, çaresiz savunmacılar saldırı birlikleri ve istihkâmcılara karşı dayanmayı başardılar. Ama sonra Murad adamlarını harekete geçirdi. "Kentin sahip olduğu her şeyi size sunacağım" diye söz verdi. "Kadın, erkek, çocuk, gümüş ve altın: Bana sadece kentin kendisini bırakacaksınız." 29 Mart sabahı şafak sökerken, "kar gibi" yağan oklar savunmacıları siperler ardına çekilmeye zorladı. Padişahın sözleriyle mahmuzlanan gazi savaşçılar kalabalığı, "vahşi hayvanlar gibi" surlara saldırdılar. Birkaç saat içinde, içlerinden biri Trigonion kulesinin içeriden görünmeyen duvarına tırmanmayı başardı, yaralı bir Venedikli askerin kafasını kesip aşağıya attı. Gazi kardeşleri hızla peşinden gittiler ve ana kapıları ardına kadar açtılar.

Venedikli destek birlikleri dövüşe dövüşe limana ulaşarak kendilerini bekleyen kadırgalara çıktılar. Arkalanndan –hayatta kalan Ioannis Anagnostes'e göre "haykıran ve kanımıza susamış"– muzaffer Türkler, ikonaların arkalarında ve mezarların içinde saklı hazineleri bulmak üzere kiliseleri, evleri ve kamu binalarını talan ettiler. "Kadınları, erkekleri, çocukları, her yaştan insanı bir araya toplayıp hayvanlar gibi bağladılar ve hepsini kentin dışındaki karargâha yürüttüler. Kalede, ara sokaklarda düşüp ölen ve bir cenaze töreninden yoksun kalanları saymıyorum bile," diye devam eder Anagnostes. "Her asker, daha güçlü biri onları ele geçirmesin diye, aldığı esirler kümesini yoldaşlarına çabucak teslim etmek için hızla dışarıya koşturuyordu; bu yüzden yaşlı ya da hasta görünen, diğerlerine ayak uyduramayan her esirin kafasını oracıkta kesiyor ve zayi gözüyle bakıyordu. Ardından ilkin anne babaları çocuklarından, karıları kocalarından, dostları ve akrabaları birbirinden ayırdılar... Ve kentin tümü feryatlar ve umutsuzlukla doldu."[20]

20 G. Tsaras, *I teleftaia alosi tis Thessalonikis (1430)* (1985), 50-57, 96, 172; K. Mertzios, *Mnimeia Makedonikis Istorias* (1947), 45-90.

Her zamanki gibi, Murad geleneksel savaş yasalarını izlemişti. Kendilerine verilen fırsata karşın, barış içinde teslim olmayı reddetmekle, Selanik sakinleri –pekâlâ bildikleri gibi– kendilerini esaret ve yağmaya maruz bırakmışlardı. Aslında pek çoğunun istediği gibi direnmeme yolunu seçmelerine izin verilseydi, kentin kaderi çok daha az yıkıcı olabilirdi. Birkaç ay sonra, Osmanlı birlikleri Yanya kentini kuşattılar ve kumandanlan Sinan Paşa, Rum başpiskoposuna banş içinde teslim olmalannı tavsiye etti: "Aksi halde burayı da tıpkı Selanik'te yaptığım gibi temelinden yıkacağım." Sözlerine, "Gökyüzü ve Yeryüzünün Tannısı ve Muhammed Peygamber üzerine yemin ederim ki", diye devam etti, "kılınıza zarar gelmeyecek". "Selanik'te yaptığımız gibi kiliseleri yıkıp her şeyi boşaltıp yakmak şöyle dursun," ruhban ve soylular topraklannı ve imtiyazlarını koruyacaktı. Yanya itaat etti ve Osmanlı hâkimiyeti boyunca önemli bir Helen öğrenim merkezi olarak kaldı: Aslına bakılırsa Murad'ın kumandanlarından biri burada bir Hıristiyan manastırı kurdu. Selanik'in kaderiyse çok farklıydı: Harap ve ürkütücü bir sessizlik içinde, sokakları ve binaları bomboş kaldı.[21] Padişah Akheiropoietos Kilisesi'nde zafer için bir şükran ayini yaptırdı. Ardından bu yapıyı bir camiye dönüştürdü ve sahnın kuzey sıra sütünlarındaki mermer sütunlardan birine bir kitabe hakkedilmesini buyurdu. Bu kitabe bugüne kadar gelmiştir ve gözleriniz yeterince sağlamsa, zarif Arapça yazıyı sökebilirsiniz: "Sultan Murad Han Selanik'i 833 [=1430] yılında aldı."

21 F. Miklosich and J. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi,* iii (Viyana, 1865/1968), 282-283.

2
CAMİLER VE HAMAMLAR

Savaşların En Büyüğü

Ticaret, eğitim, dinsel sofuluk ve yönetsel denetim merkezleri olan kentler, Osmanlı topraklannın refahı açısından temel önem taşıyordu. Gene de, padişahlann da çok iyi bildiği gibi, bir kenti fethetmek bir şeydi, onu yaşama döndürebilmek başka bir şey. 1453'te, Fatih Sultan Mehmed fetihten sonra, "daha küçük savaşlardan" sadece biri olan kentin alınmasıyla karşılaştınlırsa, Konstantinopolis'in canlandınlmasını "en büyük savaş" olarak adlandıracaktı. Yirmi yıl önce, babası Murad Selanik'e benzer bir şekilde bakmıştı. Tüm askeri dehası "savaşı sevmemek" ile ün salan adam, şimdi bu kenti eski ihtişamına nasıl döndüreceğini düşünüyordu. Hükümranlığındaki başka hiçbir kent, onun heybetli istihkâmlanyla veya ticari olanaklarıyla boy ölçüşemezdi. Balkanlar'ın anahtarıydı ve Balkanlar imparatorluğunun ekonomik işliği olma yolunda ilerliyordu. Anagnostes'e göre: "Böylesine büyük ve hemen deniz kıyısında, her şeye uygun bir konumdaki bir kenti gördüğünde, büyük bir üzüntü duydu ve kenti yeniden inşa etmek istedi."[22]

Yaptığı ilk iş, yağmacıları, orduyu takip eden yardımcı kuvvetleri ve kanunsuz olarak mülklere el koyanları kovalamak oldu. "Ele geçirdiğiniz para ve esirler size yeter," dedi birliklerine, "ben kenti istiyorum ve bildiğiniz gibi, bunun için günler boyu yürüdüm ve kendimi yordum." İşe, hasar gören surların onarımıyla girişti ve yeni karargâh kumandanına kaleyi modernize etmesini emretti. Bir yıldan kısa sürede, yeni inşa edilen ana kulenin girişinin üzerindeki bir kitabe, işin

22 "Bertrandon de la Brocquiere", 347; Tsaras, *I teleftaia alosi,* 62.

hızla bitirildiğini belirtiyordu. "Bu hisar," diye yazar kitabede, "Tanrı'nın yardımıyla, kâfirlerin ve Franklann elinden, Tann'nın sancağının şânını yücelttiği Sultan Mehmed oğlu Sultan Murad tarafından zorla feth ve zapt edildi. Ve oğullarından bazılarını kılıçtan geçirip esir aldı ve mülklerini ele geçirdi."[23]

Murad'ın ilk düşüncesi, "kenti kendi sakinlerine geri vermek ve tıpkı eskisi gibi ihya etmek" idi. Anagnostes bize, bir kumandanı engel olmasaydı onun bütün esirleri serbest bırakacak olduğunu anlatır. Aslına bakılırsa, kentin ileri gelen Bizanslı ailelerinden bazılarının üyelerini (bir kuşatmadan sonra âdeti olduğu üzere) bizzat fidye vererek kurtardı ve vassalı olan –kızı Mara'yla birkaç yıl sonra evleneceği– Sırp despotu Curac Brankoviç de diğerlerinin fidyelerini verdi. Toplam olarak, bu şekilde bin Rum esaretten kurtarıldı ve evlerine döndüler. Daha önce kuşatmadan kaçmış olan ve şimdi geri dönmeleri emredilen mülteciler de onlara katıldı. Karşılarına çıkan yıkım sahnelerinden şaşkına dönerek, kuşatmanın barışçıl bir şekilde çözülmesine engel olan Başpiskopos Symeon'u suçladılar, hatta bazıları bizzat Aziz Dimitrios'un kudretini sorguladı. Bizans kervansarayı, halk hamamı, eski imalathaneler, tabakhaneler ve tekstil atölyeleri tedricen yaşama döndürüldü. Venedikliler padişahla ilişkilerini iyi kötü düzelttiler ve fetihten bir yıl sonra kentte bir konsolosluk açma iznini aldılar. Fakat kent, eski halinin ancak bir gölgesiydi; daha on yıl önceki kırk bin nüfuslu gelişen metropolisten eser bile kalmamıştı.

Murad kentin nüfusundaki düşmenin bilincine varınca, fikrini değiştirdi ve buraya Müslüman yerleşimciler de getirtmeye karar verdi. Sarayındaki üst düzey yöneticilere mülkler verdi ve yakındaki Yannitsa kasabasından ve Anadolu'dan vergi indirimleriyle cezbedilen zanaatkârlar kente yerleştirildi. Onların gelişi kentsel ekonomiye taze kan aşıladı. Ama kentin Hıristiyan kimliğine büyük bir darbe indirdi ve hayatta kalan Rumlar için bir şok oldu. Anagnostes, Selanik "bu çirkinliği bir yas giysisi gibi kuşandı" diye yazar. "... Tanrı'ya söylenen ilahilerin ve korolann sesi susmuş. Onlann yerine tek işitilen *alalagmoi* [Allah nidaları] ve İblis'e bayram ettiren tanrısızlann gürültüsü. Gene de, kiliseleri kirleten, aileleri ve evleri ortadan kaldıran, kiliseleri ve kenti talan ve mahveden bu inançsızları cezalandıracak ilahi gazaptan eser bile yok."[24]

Kentin eski sakinlerinden binlercesi hâlâ esir tutuluyordu. "Sayısız kereler, Türkler tarafından Trakya ve Makedonya kentleri boyunca diziler halinde yürütülen Hıristiyanları –oğlanların yanı sıra evlenmemiş kızlar ve her çeşitten evli ka-

23 M. Kiel, "Notes on some Turkish monuments in Thessaloniki and their founders", *Balkan Studies,* 11 (1970), 129-131.

24 Tsaras, *I teleftaia alosi,* 66-67.

dın kitleleri– gördük," diye yazıyordu İtalyan tüccar-antika koleksiyoncusu Anconalı Cyriac. Bunlar "demir zincirlerle bağlıydı ve kırbaçlanıyorlardı ve sonunda köylerde ve pazarlarda satılığa çıkarıldılar... bu dile getirilemeyecek derecede utanç verici ve müstehcen bir sahneydi, tıpkı bir sığır pazarı gibi." (Cyriac'ın üzüntüsü onu genç bir Rum köle satın alıp kızı annesinin evine göndermekten alıkoymamıştı.) Bazıları daha iyi muamele görmek umuduyla Müslüman oldular; diğerleri, boyunlarından birbirlerine bağlı halde, satılmak veya imparatorluk hizmetine girmek üzere getirildikleri başkent Edirne'nin sokaklarında yardım dilenirken görülebiliyordu.[25]

Bununla birlikte, padişahın kentten Hıristiyanlığı silip atmak niyetinde olmadığı kesindi. Bu yalnız ekonomik olarak zararlı olmakla kalmazdı; aynı zamanda Osmanlı uygulamasına ve kendi inançlarına da tersti. Aslına bakılırsa, çabucak yeni bir başpiskoposu, Gregorios'u göreve atadı ve bizzat kendi Sırp Ortodoks kansı Mara (Meryem Hatun) en önemli bağışçılardan biri oldu. Kiliselerin ve manastırların mülkleri yeniden teyit edildi (belki bir tek örnekte, kötü niyetli bir on beşinci yüzyıl vakanüvisinin iddia ettiği üzere, keşişler Türklerin kenti fethetmesine yardım ettiği için). Kentlerin zor yoluyla elde edildiği örneklerde Müslüman âdetine uymak üzere, birkaç kilise camiye dönüştürüldü, inşaat malzemesi olarak talan edildi, şahsi evlere dönüştürüldü veya terk edildi. Fakat başlangıçta kaç tane devralındığını söylemek zor. Anagnostes, sadece dördünün Hıristiyanların elinde kaldığını ileri sürer: Gene de, Murad'ın 1432'de kente Müslümanları getirtmesinden sonra bile, kiliselere bağlı birçok kuruluş mülklerinden önemli gelirler toplamaya devam etti. Ne de olsa, kullanacak cemaat olmadıktan sonra kiliseleri camiye çevirmenin hiçbir anlamı olmazdı. Böylece din değiştirme dalgasını, Müslüman nüfusun ağır ağır artışı izledi. Kentin en soylu binalarından Ayios Dimitrios'un camiye dönüştürülmesi ancak 1491'de gerçekleşti; Aya Sofya ve Rotonda'nınki ise bir yüzyıl sonra.[26]

Hayatta kalan Hıristiyanların asıl sorunu, ibadet yerlerine el konulması değildi –zira fetih öncesi sayısız kilise vardı zaten; 1430'dan sonra kentin keskin bir biçimde düşen nüfusuna hizmet edecek kadarı ayakta kalmıştı da– asıl sorun onları açık tutacak rahiplerin olmamasıydı. Birçoğu kaçmıştı veya hâlâ esirdi. Yerli bir Hıristiyanın üzüntüyle belirttiği gibi, "ruhbanın ve diğerlerinin çoğunluğu o

25 E. D. Bodnar, der., *Cyriac of Ancona's Later Travels* (Harvard UP, 2003), xi, 12-13; "The travels of Bertrandon de Brocquiere, AD 1432 and 1433", içinde: T. Wright, der., *Early Travels in Palestine* (Londra, 1848), 349-355.

26 M. Vickers, "Cyriac of Ancona at Thessaloniki," *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976), 75-82; Vryonis, "Thessaloniki in 1430", içinde A. Bryer ve H. Lowry, *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society* (Birmingham, 1986), 314-315.

dönemde hâlâ esaret altında olduğu ve bu durum bugüne dek sürüp gittiği için", fetihten yirmi yıl sonra Ayia Paraskevi Kilisesi'nde hâlâ din adamı olmayan kişiler ilahileri söylemek zorunda kalıyorlardı. Ortodoksluk –Osmanlı yetkililerince tanınmasına karşın– çok az gelişiyordu. Anagnostes esaretten dönüşünde, "İnsan, falanca kilise şuradaydı, filanca buradaydı, ve her biri ne denli güzel ve büyüleyiciydi, sözlerini ancak çok yaşlı kişilerden dinleyebiliyor," diye yazacaktı.[27]

Avrupa'ya doğru yayıldıkça, Osmanlı fethi kentsel yaşamı İslamlaştırdı. Balkan Hıristiyanlığının ağırlık merkezi, başta Athos Dağında olmak üzere manastırların geliştiği kırsal alanlara doğru kaydı. Kentlerse çok daha derinden değişime uğrayacaktı. Yeni gelenler beraberlerinde kendi dinlerini, ibadet yerlerini ve yaşam tarzlarına özgü kurumları da getirdiler. Fetihten hem önce hem de sonra, birkaç Hıristiyan Müslüman oldu, ama Selanik'in –tarihçi Aşıkpaşazade'nin deyişiyle– "putperestliğin nüfuz alanından İslamın nüfuz alanına" dönüşümü en çok Anadolu'dan gelen yerleşimciler aracılığıyla gerçekleşti. Hıristiyan ibadetin seslerinin –çanlar, geçit alayları ve Paskalya havai fişeklerinin– yerini, müezzinin çağrısı, yeni bir ihtidanın kutlandığı muzafferâne geçit alayları ve (daha sonra) Bayram'da atılan topların sesi aldı. Ramazan'da pazarların hayhuyu dindi, hatta gayri Müslimler bile alenen yemek yemekten kaçındılar ve kaledeki topun, akşam karanlığında, geceleyin sokaklarda yapılan şenliklerin, eğlencelerin ve müstehcenliği daha sonra gezginleri şoke edecek gölge oyununun (Karagöz) başlamasını haber veren sesini beklediler. Sarmallı, sivri, çok renkli veya süssüz minareler gökyüzüne hâkimiyet kurdular ve kutsal günlerde ve imparatorluk kutlamalarında aydınlatılarak, ziyaretçiler için kentin yerini gösteren birer nirengi noktası oluşturdular. 1853'te, Oxfordlu coğrafyacı Henry Tozer, her birini "ışıltılı lambalarla kuşatılmış" olarak görecek; kendisi o gece gemiyle uzaklaşırken "ufuktaki ateşböceği bulutu gibi çok zarif parlak bir demet" oluşturduklarını yazacaktı.[28]

Murad'ın zorla ele geçirilmiş yerleşimlerdeki Osmanlı kolonileştirme tekniğini kullanması, Selanik ekonomisinin marşına basılması anlamına geliyordu ve birkaç yıl içinde nüfusu iki kattan fazla arttı. 1478'den kalma, mevcut ilk Osmanlı kayıtları, neredeyse tümüyle fetih öncesi ailelerden gelen Hıristiyan nüfusun tersine, Müslümanların yeni gelenler olduğunu gösterir. Her biri kendi ibadet yerine sahip olan cemaatler halinde gruplandırıldılar. Ortalama her 667 Hıristiyana düşen bir rahip ile karşılaştırıldığında, toplam yirmi altı imamla, her 166 Müslümanın bir dinsel liderleri vardı. Yeni kurulmuş olmakla birlikte, bu sayede İslam, Or-

27 Vryonis, "Thessaloniki in 1430," 299, 316-317.

28 Bisani, *A Picturesque Tour,* 36; H. F. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey* (Londra, 1869), II, 141.

todoksluktan çok daha iyi işledi. Kentsel çerçeve –surlar, ana caddeler, pazar yerleri– tanınabilir ölçüde Grekoromen kalmakla birlikte, gene de Osmanlı gücü ve İslam dininin talepleri Selanik'in fizyonomisini değiştirmeye başlamıştı.[29]

Bir kent medresesine hoca atanmasıyla ilgili 14 Aralık 1479 tarihli bir ferman-ı hümayun, bize Müslüman öğrenimin yayılması hakkında bilgi verir. Fermanda, atanan hoca Mevlana Kıvamaddin'e günlük 20 *asper* [akçe] maaş bağlanarak, "Devlet'in idamesi için" dua etmesi bildiriliyordu. "Dini ilimleri, fıkıh dallarının güçlüklerini çözmeyi, geleneğin inceliklerini ve Kuran tefsirlerinin gerçeklerini" öğretecekti. Yalnız talebelere ders vermekle kalmayacak, aynı zamanda onların refahına özen gösterecek ve "dinin şânının, öğrenimin ihtişamının ve ulemanın konumunun en üst dereceye ulaşması için" onların doğru dürüst beslenmelerine de dikkat edecekti.[30]

Gelgelelim bu ve diğer mekteplerin varlığına karşın, Selanik hiçbir zaman İslami sofuluk ve öğrenim merkezi haline gelmedi. Bunun için, yeterince ünlü tarihsel, dinsel ya da duygusal çağrışımlara sahip değilmiş gibi görünür. Medreseleri görece küçük ve sıradandı, camileri, imparatorluğun üç başkenti olan Edirne, Bursa ve İstanbul'un göklere tırmanan muhteşem camileriyle asla rekabet edemedi ve müftüsü din adamları hiyerarşisinde, imparatorluğun sekiz önde gelen kentindeki meslektaşlarının altında, ancak dördüncü sınıfta yer aldı. Acaba Osmanlı padişahlarını tedirgin edecek şekilde ilk yılların ortaklığını hatırlatan ve onları yakınlık ve parayı başka yerlere ihsan etmeye iten şey, Evrenos ailesinin topraklarının kentin hemen yanı başında olması mıydı? Selanik'in Balkanlar'daki konumu da muhtemelen durumu kötüleştiriyordu, çünkü buradaki Müslümanlar, kentleri kendileri denetleseler bile, yabancı bir Hıristiyan hinterlandın varlığını açıkça hissediyorlardı. Fatih Sultan Mehmed, Rumeli Müslümanlarına günde beş vakit namaz kılmalarını hatırlatmak zorunda kalmıştı – bu, Balkanlar'da ibadet kurallarını yerine getirme ikliminin Anadolu'dakinden farklı olduğunun bir göstergesidir. Fakat Balkanlar'daki diğer yerlerde, kentlerin kendileri en azından ağırlıklı olarak Müslümandı – sözgelimi, 1530'a gelindiğinde nüfusun içinde Müslümanların oranı Larissa'da yüzde 90, Serez'de yüzde 61, Manastır ve Üsküp'te yüzde 75 ve Sofya'da yüzde 66 idi. Öte yandan, Selanik'te Müslümanlar kente sayısal olarak asla hâkim olamadılar ve on beşinci yüzyıl ile 1530 arasında nüfusun yüzde 50'sinden yüzde 25'ine düştüler. Modern çağda yapılan ilk nüfus sayımı döneminde –1831'de– Selanik tüm büyük Osmanlı kentleri arasında en küçük Müslü-

29 H. Lowry, "Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik [Thessaloniki] in the Year 1478", *Diptycha,* 2 (1980-81), 254-292.

30 N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville Ottomane au XVe siècle* (Paris, 1973), 159-160.

man nüfusa sahip olanıydı. Bununla birlikte, dışandan gelenlere göre kentin İslami niteliği derhal görünecek gibiydi. Kentin Hanefî mezhebinden bir şeyhi vardı ve bu şahıs, on altıncı yüzyılda imparatorluğun Arap topraklarına yayılmasının ardından, diğer üç büyük mezhebin de başında, kentin başmüftülüğünü yürütüyordu. Çok geçmeden camilerin sayısı kiliseleri geçti; ardından, büyük tasavvuf tarikatlan tarafından, neredeyse her mahalleye tekkeler kuruldu. On yedinci yüzyıl coğrafyacısı Hacı Kalfa'ya [Kâtip Çelebi] göre, kent "İstanbul'un küçük bir parçasıydı".[31]

Camiler ve Vakıflar

Klasik ve Bizans anıtlarının daha çarpıcı görünmelerini sağlayacak şekilde, çevrelerini kuşatan yapıların yıktırıldığı günümüz Selanik'inde, insanın ilk Osmanlı yıllarının kalıntılannı çok araması gerekiyor. Camilerin çoğu 1917'deki büyük yangında yok olmuş ve ayakta kalan minareleri kısa bir süre sonra yıktırılmış. Bununla birlikte, Egnatia ve Venizelos caddelerin kesiştiği işlek ana kavşakta küçük dükkânlar, kullanılmayan bir sinema ile turist butikleri, kentin son camilerinden biri olan çok zarif kubbeli bir caminin yanlarına tutunuyorlar. Hamza Bey, Murad'ın askeri kumandanlarından biriydi ve kızı, 1468'de onun anısına küçük bir mahalle mescidi inşa ettirdi. Fakat kent genişleyip geliştikçe, Hamza Bey Camii de büyüdü: Bir minare [bugün artık gitmiş olan] ile geniş, revaklı bir avlu eklendi.[32]

On beşinci yüzyıla ait, boyutları açısından etkileyici ama daha iyi durumda başka bir cami daha günümüze ulaşmış durumda: Kassandrou Caddesi'ndeki otobüs durağının üstündeki beton apartman dizileri arasındaki bir boşluktan görünen Alaca İmaret. Bir mektep, cami ve yoksullar için aşevi olarak işlev görmüş olan Alaca İmaret, eski Müslüman mimari formlannın, İslam mimarisi geleneğinden yoksun olan bölgelerde Osmanlı mimarlan tarafından işlenme tarzını örnekliyor. Özgün Arap-Fars medrese modelinde, talebeler ve hocalar derslerini bir açık hava avlusunun çevresine yerleştirilmiş odalarda yaparlardı. Selçuklu Türkleri, avlunun üstünü bir kubbeyle kapatıp genellikle arka tarafa küçük bir ibadet salonu

31 J. de Hammer, *Histoire de l'empire Ottoman depuis son origine jusqu'à nos jours* (ilk basım Paris, 1835, yeni baskı: İstanbul, 1994), iii, 112; M. Kiel, "Notes on some Turkish monuments in Thessaloniki and their founders", *Balkan Studies,* 11 (1970), 125.

32 M. Kiel, "Notes on some Turkish monuments in Thessaloniki and their founders", *Balkan Studies,* 11 (1970), 132-134.

ekleyerek, bu modeli orta Anadolu'nun daha sert iklim koşullarına uyarladılar. Zamanla, kubbeli ibadet salonu daha da genişletildi ve binanın ana gövdesine eklemlendi – Alaca İmaret'in bilinmeyen miman tarafından seçilen biçim de budur. Büyük ve havadar revaklı giriş cephenin bütünü boyunca uzanır; revaklı giriş, bugün metruk ve grafitiyle kaplı olmasına karşın, bir zamanlar mültecileri ve dilencileri banndınyordu. Bütün yapıya adını veren [Alaca] elmas deseniyle süslenmiş çok renkli minaresi çoktan yok olmuşsa da, yakın mesafedeki Verroia (Karaferiye) kentine giden ziyaretçiler, ana yoldan uzaktaki bir sokak arasında yan harap bir halde çok benzer bir örnek göreceklerdir. Bu minare üslubu, tarihçi Machiel Kiel'in işaret ettiği gibi, etkisi batıda Makedonya kentlerinden doğuda Hindistan'ın kuzey ovalarına ve İpek Yolu'na dek uzanan Orta Asya ve Farisi İslamın çok renkli medar-ı iftiharlarının Balkanlar'daki son soluk iziydi.[33]

On beşinci yüzyıl kayıtlan, yerel ileri gelenlerin adlarına yeni kurulmuş diğer camilerin adlannı verir: Sinan Bey, dalyan sahibi Mehmed, Hoca Burhan, Karaferiyeli Mustafa, hepsi hacı olan Mehmed, Hasan, İsmail, Kemal, Ahmed ile kadı Abdullah. Onların adına yapılan mahalle camileri veya mescitler görece mütevazı yerler olmalıydı; kentin ana Cuma hutbesi –Sultan Murad tarafından, ilk zafer hutbesini okuttuğu Akheiropoietos Kilisesi'nde kurulan– "Eski Cuma" Camiinde okutuluyordu. Alaca İmaret gibi büyücek vakıflar, genellikle ancak ileri gelenler tarafından karşılanabilecek boyutta bir finansman gerektiriyordu. Bu örnekte hayır sahibi, Murad'm kumandanlarından bir başkası, görkemli kariyeri Selanik valisi olarak sona erecek olan İnegöllü İshak Paşa'ydı. İshak Paşa servetini, aralarında birkaç cami, bir hamam ve Struma Irmağı üzerine bir köprü, çeşmeler ve bir derviş tekkesi de bulunan birçok ulu anıt yaptırmaya harcadı. Yaşamına Mısırlı bir âlimin kölesi olarak başlayan Koca Kasım Paşa, imparatorluk yönetiminde veziri azamlığa yükselmesinden önce, kente bir başka cami-imaret kurdu. Hem şiirleri hem de Hırvat sınırında Avusturyalılara ve Macarlara karşı kazandığı zaferlerle tanınan Bosna doğumlu bir vezir olan Yakub Paşa, kendi adını taşıyan bir cami vakfetti.

Bu büyük çaplı inşaat projelerinin en çarpıcı yönü –özellikle Batı Avrupa'yla karşılaştırıldığında– inşaatın tamamlanma hızıdır. Çoğunun tamamlanması birkaç yılı almıştır. Bu verimlilik yalnız nitelikli işgücünün bolluğuna ve çok gelişmiş mimari geleneğe değil, bu tür amaçlarla, o dönemde çoğu Avrupa devletlerinin yapabileceğinden çok daha hızlı fon oluşturma ve yoğunlaştırma yöntemlerine işaret ediyordu. Osmanlı hâkimiyetinin son derece merkeziyetçi doğasının da yardı-

33 A.g.e., 139-141.

mı oluyordu, ama kentsel yenilenmenin gerçek aracı, vakıf adı verilen hayır kuruluşlarıydı.

Vakıf son derece yerleşik bir Müslüman kurumuydu. Dükkânlar ve topraktan gelen irada sahip bir mülkün bağışlanmasıyla, bir vakfın kurucusu mülkü ve vakfı üzerindeki tasarruf haklarından feragat ediyor, ama bunun karşılığında hem öte dünya için hazırlık yapmış oluyor hem de gelecek kuşakların hayır dualarını alıyordu. Söz konusu mülklerin ve toprakların kiracıları açısından vakıf statüsü hiçbir zorluk getirmiyordu: Tam tersine, genellikle ağır olan düzensiz devlet vergilerinden muaf tutulan vakıf mülkleri ekonomik olarak gelişiyor ve kentin refahına katkıda bulunuyordu. Birçok varlıklı kadını içeren bağışçılar açısından, kendi mülklerini bir vakfa dönüştürmek, akrabalar vakfın yöneticiliğine veya mütevelliliğine getirilebildiği ve ödeme aldığı için, servetin ailede kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlamanın bir yöntemiydi de. Hayır sahipleri vakıflarının işleyişini en küçük ayrıntısına --okulun düzenli talebelerine bayram günlerinde safranlı pilav ve bal, (müsrifçe) akşam yemeğinde baharat ve soğanla pişmiş bir etli güveç, pilav ve ekmek verilmesi gibi– kadar açıklıyordu.[34]

İmparatorluk ailesi örnek oluşturuyordu: Bizzat II. Murad, neredeyse kesintisiz askeri seferlere çıkması, eski başkent Bursa'ya odaklanması ve Edirne'de inşa ettirdiği büyük cami gibi dikkat dağıtan etkinliklerine karşın, yukarı kentte birçok çeşmenin yanı sıra Egnatia üzerine büyük hamam kompleksinin inşa edilmesini emretti. Bundan başka kentin eski Roma ve Bizans su kemeri sistemini tamir ettirdi ve yeni gelen yerleşimcilerden bazılarını buna göz kulak olmakla görevlendirdi. Oğlu Fatih Sultan Mehmed, toprağı ve kaynaklan devletin denetiminden çıkarması nedeniyle, kuramsal olarak vakıf fikrine karşı olmasına rağmen, vezirlerini çarşı kompleksleri ve halkın yararlanabileceği diğer binalar yaptırmaya teşvik etti. On beşinci yüzyıl sonundaki Balkan seferleri sırasında kışı Selanik'te geçiren II. Bayezid, değerli malların depolanması için yeni bir altı kubbeli taş *bedesten* inşa ettirdi. Bugün Hamza Bey Camii'nin karşısındaki caddede hâlâ kullanılan bu zarif yapı, kısa sürede ticari yaşamın merkezi haline geldi. Padişah bu yapıya, bitişiğinde esans, meyve, helva ve şerbet, kumaş, terlik, bıçak ve ipek satan dükkânlardan gelen geliri bağışladı ve bu geliri ayrıca Ayios Dimitrios'un 1492'de müminlere devredilmesini emrettiği zaman yarattığı camiyi desteklemekte de kullandı.[35]

34 E. Ginio, "'Every soul shall taste death'—Dealing with death and the afterlife in eighteenth century Salonica", *Studia Islamica* (2001), 113-132.

35 Fakat *bedesten*'in tarihlenmesi için, bkz. S. Curcic ve E. Hadjitrifonos, der., *Secular Medieval Architecture in the Balkans, 1300-1500* (1997), 286-288; T. Stavrides, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezier Mahmud Pasha Angelovic (1453-1474) (Brill,* 2001), 285-288.

Sayısız mescit, mektep, aşevi ve tekkelere ek olarak, vakıflar gerek abdest almak gerek kenti canlı tutmak için gereken kuyu ve çeşmelerin yayılmasını da finanse etti. İbadet ve dini araştırma yerlerinin yakınlanna, insanların dinsel farizalannı ifa etmek üzere namaz kılmak için camiye girmeden önce temiz olmalarını sağlayabilmek için, hamamlar inşa edildi. II. Murad, geniş bir alana yayılan Bey Hamamı'nı, bir taş atımı mesafedeki kentin ana camisine girmeye hazırlık olsun diye yaptırdı. Genç tellakların müşterilerini keseleyip yağladığı buharla kaplı salonlan ve özel odaları, aynı zamanda pek az kamusal uzama sahip bir kentsel ortamda cinsel ve toplumsal etkileşim yerleriydi. Hamam müdavimlerinin hep şüpheli bir şöhretleri vardı, ama hamamda çalışmak nüfuzlu kişilere ulaşma olanağı veriyordu ve imparatorluk yönetim merdiveninde bir basamak oluşturuyordu. Selanik'in Bey Hamamı, kadınlar ve erkekler için ayn bölümler içermesiyle, Balkanlar'daki erken dönem Osmanlı mimarisinin en dikkat çekici örneklerinden biridir. 1960'lara değin, gezginler hâlâ *Cennet Hamamı* dedikleri bu hamamda yıkanabiliyordu. Bugün on yedinci yüzyıl seyyahlannın sözünü ettiği kesintisiz sıcak ve soğuk su akışı kurumuştur, fakat Yunan Arkeoloji Dairesi sayesinde, dar geçitlerinden odadan odaya dolaşmak, iç süslemelerinin giriftliğini, müşterilerin masaj yaptırdığı mermer döşemelerini ve ancak kubbeli tavandaki deliklerden geçen ok gibi parlak ışık ışınlannın aydınlatabildiği *mukarnas*larla süslü tonozlu soğukluk odalannı hayranlıkla seyretmek mümkündür.[36]

Vakıflar ticareti de geliştirdi. Bayezid'in merkezi pazar binasına ve un, tekstil, baharat, kürk, kumaş ve deri mallar bölümlerine ek olarak, limanın kapısının hemen dışında "Mısır çarşısı" adı verilen bir pazar daha vardı; (daha sonraki bir gezgine göre) "Mısır'da üretilen her şeyi, keten, şeker, pirinç, kahve" içeriyordu. On beşinci yüzyıl sonlarına gelindiğinde artık gelişmiş olan kentin tabakhaneleri yakındaydı. Peksimet burada üretiliyordu ve daha sonralan denizciler, gezginler, deveciler, hamallar ve gündelikçi işçilerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kahveler ve tavernalar türedi. Bu kaynaşan hareketli bölgenin yüreğinde, Selanikli bir mollanın, surlann dışında hiç bulunmadığından tüccarlar için yaptırdığı ve vakfettiği Abdurrauf Camii –"bir ibadet, dinlenme ve kendine gelme yeri, güzel ve çok hoş bir tapınak"– yer alıyordu. Bir on yedinci yüzyıl ziyaretçisi, "Gece gündüz" der, "burada müminler bulunur, çünkü arzın dört bucağından Müslüman tüccarlar ve tann korkusu taşıyan denizciler ve kaptanlar, limandaki gemilerin manzarasını seyrederek ibadetlerini burada yaparlar."[37]

36 A. Zombou-Asimi, "To Bey Hamami (Loutra Paradeisos) tis Thessalonikis", *Thessaloniki,* 1 (1995), 341-376; N. Moschopoulos, "I Ellas kata ton Evlia Tselebi", *Epetiris Etaireias Byzantinon Spoudon,* 16 (1940), 348.

37 N. Moschopoulos, "I Ellas kata ton Evlia Tselebi", 337.

Müslümanlar gibi Hıristiyanlann da vakıf kurabildiklerini, aslına bakılırsa Bizans döneminde benzer bir kurumun zaten mevcut olduğunu belirtmek gerekiyor. Örneğin, 1498'de Vlatadon Manastın'nın açıkgöz keşişlerinin kentin her yerinde mülkleri vardı: Balık pazarında bir dükkânın ("bey"inkinin kapı komşusu) yanı sıra, yakınlarda başka yedi dükkân ("Kokoris oğlu Kostas"ın binalarının bitişiğinde). Bundan başka mumcular pazarında üç tezgâhlan, "Hacı Ahmed" ve "Hacı Hasan"ın sahip olduğuna bitişik iki kundura tamir atölyeleri bulunuyordu. Eski Hipodrom semtinde aşevleri, kuyular ve müştemilatları, surların dışında su değirmenleri ve Hortiatis eteklerinde bir üzüm bağlan vardı. Bunların gelirleriyle, manastırdaki yaşamın masraflarını karşılıyor ve başka mülkler ediniyorlardı.[38]

Vakıflar kent dışında, tümü de gerek ticaret gerek Osmanlı gücünün güneydoğu Avrupa'ya yayıldığı hızlı askeri sevkıyat için temel olan köprüler, hanlar, ahırlar, kervansaraylar ve sallar inşa ve bakımını finanse etti. On yedinci yüzyılda yaşamış bir Fransız rahibi olan Robert de Dreux, "Baçalar ve diğer Türk *signor*lann, yaşamdaki yerleri veya dinlerine aldınş etmeksizin tüm gezginlerin ibatesi için enfes bir şekilde inşa ettirdiği, karşılığında hiçbir şey ödemesine gerek kalmadan her birine kucak açan, kiliseler kadar büyük" hanlardan çok etkilenmişti. On beşinci yüzyıldaki batıya doğru ilerleyişte, deniz ulaşımı, ticari ve askeri etkinlik açısından kilit bir müstahkem mevki olarak Selanik, kırsal kesimin denetim altına alınmasından ve eski Via Egnatia boyunca Osmanlı yetkesinin pekiştirilmesinden yararlandı. Son dönem Bizans çağında yaşanan hızlı parçalanma ve istikrarsızlığın ardından, yüzlerce yıldır ilk kez bölgenin tamamına tek bir güç hâkim olmuştu.[39]

Kentin İşleyişini Sağlamak

Balkanlar'da Osmanlılar, kentleri önceki yüzyıllann siyasal ve askeri istikrarsızlığının sonucu olarak halihazırda gerilemiş olan bir bölgeyi fethettiler. Bu nedenle, bu kentleri yeniden nüfuslandırmakla kalmayıp yönetsel olarak da yeniden

38 S. Tzortzaki-Tzaridou, "Ideikotera provlimata efarmogis tou Othomanikou yaioktitikou sistimatos sti Makedonias", içinde: KITh., *Christianiki Thessaloniki: Othomaniki periodos, 1430-1912* (1994), 259-277, 269-270.

39 Alıntılayan, P. Atreinidou-Kotsaki, "Leitourgia ton bezestenion stin agora tis Othomanikis periodou", *Makedonika,* 30 (1995-96), 169; V. Dimitriades, *Topografia tis Thessalonikis kata tin tourkratia, 1430-1912* (1983), 180-182; Dimitriades, "Problems of land-owning and population in the area of Gazi Evrenos Bey's wakf", *Balkan Studies,* 22:1 (1981), 43-46; Dimitriades, "*Vakifs* along the Via Egnatia", içinde: E. Zahariadou, der., *The Via Egnatia under Ottoman Rule, 1380-1609* (Heraklion 1996), 85-97; H. Pemot, der., *Voyage en Turquie et en Grèce du R.P. Robert de Dreux* (Paris, 1925). 35.

düzenlediler. Selanik'in kendisi padişahın doğrudan denetimi altına sokuldu ve onun tarafından atanan yöneticilerin nezaretine bırakıldı. Kent ile kırsal hinterlandı arasında berrak bir yasal veya kurumsal sınır çizilmedi – aynı memurlar çoğu kez her ikisinden de sorumlu oluyordu ve Roman-Bizans geleneğinin tersine, katı anlamıyla yerel yönetim diye bir şey yoktu. Kentte yaşayan mültezimler bölgedeki tuzlaları da denetliyordu; kent görevlilerine de Halkidiki Yarımadasındaki madenlere nezaret etmeleri bildirilmişti. Dahası, surlar içindeki büyük alanlar üzüm bağları, meyve bahçeleri ve otlak olarak icara veriliyor, böylece kırsal kesim de kentin içine girmiş oluyordu: Aslına bakılırsa, Murad'ın emrettiği gibi [vergi muafiyetleri karşılığında] deniz surlarında devriye gezen Hıristiyanlar, çoğunlukla yerli çobanlar ve çiftçilerdi. Bununla birlikte, kentsel ekonominin ihtiyaçları ve kentsel yaşamın ritmi özel bir dikkat gerektiriyordu.[40]

Selanik'in on beşinci yüzyılda tam olarak nasıl işlediğini gösterecek belgelerden yoksunuz. Ama diğer taşra kentlerinde olanlara bakarak, oldukça iyi bir fikir edinebiliriz. Askeri ve kentsel işlevleri şahsında birleştiren bir vali –bir yandan istihkâmların, kapıların, yerel ihtiyat birliklerinin ve atların donatılması, öte yandan yerel mültezimlere, özellikle gümrük vergi imtiyazlarını satın almış olanlara ve genel anlamda kentin ihtiyaçlarına nezaret eden– olmalıydı. Vergilerin toplanması ve pazarların çalışması Osmanlı devletinin öncelikleriydi. Kente getirilen her bir maldan alınacak vergiler, son derece ayrıntılı olarak belirleniyordu ve bunların doğru dürüst ödenmesini sağlaması gereken valiydi. Kapı muhafızları çiftçiler ve tüccarlar tarafından getirilen ürün ve hayvanları muayene ediyordu. *Muhtesib* adı verilen bir başka memur, "Tann'nın yarattığı her şeyin" alınıp satılmasını düzenliyordu. O ve yardımcıları her hafta un pazarına ve mezbahalara gidiyor, ağırlık ve ölçüleri denetliyor, fiyatları ve gümüşün kalitesini gözlemliyorlardı. Muhtesib aynca kölelerin davranışlarına da bakıyor ve düzenli biçimde ibadet etmelerini sağlıyor ve halkta ayyaşlık veya sefahat eğilimleri olup olmadığını araştırıyordu. Üretimin kendisi, bazıları (kasaplar gibi) tek bir dinle sınırlı, diğerleri (kunduracılar gibi) karma ticari loncalarda örgütlenmişti. Selanik'te –diğer pek çok yerin tersine– lonca üyeleri aynı semtlerde kümelenmemişti.

Bu, çoklu yargı gücünün olduğu bir sistemdi. Vali ile birkaç astının tutuklama ve hapse atma yetkisi vardı. Kentin başyargıcı ve kamusal noteri *kadı* idi, ama kimi zaman onun altında, yetkileri Balkanlar'da en azından sık sık ilahi yasaya göre değil de, "örfi" veya padişah fermanına göre yargılanan türden "kamu düzeni-

40 I. Vasdravellis, *Istorika archeia Makedonias,* I (1952), 2-5; N. Beldiceanu, *Recherches sur la ville Ottomane au XVe siècle* (Paris, 1973), 144-146.

ni bozabilecek her suçu" –cinayet, tecavüz, zina, soygun– kapsayan başka bir yargıç yer alıyordu. İmparatorluğun üçlü bir hukuk sistemi vardı: Temel oluşturan şeriat, yöresel olarak değişen âdet ve bizzat padişah tarafından çıkanlan ferman ve buyruklar olan *kanun*lar.[41]

Kenti gözetecek bir yerel yetkili olmadığından, asayişinin sağlanması, yangınların önlenmesi, kanalizasyon ve hijyen gibi konulan düzenlemek de valiye düşüyordu. Polis gücünün sağlanması, mahallelerine göz kulak olması için *pazvant* [Farsça gece bekçisi anlamındaki – pâsbân sözcüğünden bozma] tutan tüccarların ve yerel halkın cebinden karşılanıyordu. Dört yüzyıl sonra, Selanik'e gelen ziyaretçiler, onun sokaklarda dolaşırken saat başlarında madeni uçlu değneğini yerdeki taşlara vurmasıyla çıkan sesi hâlâ duyabiliyorlardı. Ev sahipleri de çöplerinin toplanması için para ödüyorlardı ve evlerinin önündeki yolların durumundan onların sorumlu olduğu kabul edilirdi. Loncalar yangın çıktığında tulumbacı delikanlıların bulunmasından sorumlu tutuluyorlardı, ama kentin bu yıkıcı alevlere uğrama sıklığı, bu işte verimsiz olduklarının bir kanıtıydı. Öte yandan, su sistemi şaşırtıcı biçimde gelişmişti –erken dönem seyyahları halka açık çeşme ve kuyuların bolluğuna değinmişlerdir– ve akışları denetlenebiliyor ve acil bir durumda gerektiği yere yönlendirilebiliyordu.[42]

Titiz Osmanlı kâtiplerinin fetihten itibaren tuttukları üçüncü (fakat bugüne ulaşan ilk) kayıt olan 1478'e ait bir kadastro kütüğünün varlığı sayesinde, fetihten bir yüzyıl sonra kabaca kimin nerede yaşadığına ilişkin oldukça eksiksiz bir resim elde edebiliyoruz. Yerleşim kalıbı, Bizans döneminden Osmanlı kentine doğru bir geçiş sürecinin zirvesine işaret ediyor. Toplam on bin kişiyi biraz geçen –dolayısıyla, nüfus en azından Osmanlı ordusunun zaptı sırasındaki sayısını korumuştu– Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında kabaca bölünmüş, Müslümanların bir parça fazla olduğu bir nüfus yaşıyordu. Müslümanlar göçmendi ve bazı eski Bizans kentlerinin tersine, burada Hıristiyanlar arasında çok sayıda din değiştirme olmamış gibi görünüyor.

Mahalle ve semtlerin adlarında kullanılmasında ayırt edilebileceği gibi, Bizanslı geçmiş ayak diriyordu. Osmanlı kâtipleri gerçeğe sadık bir şekilde eski kiliselere *Ayo Dimitri, Ofalo, Podrom* [eski Hipodrom'dan], *Ayo Mine, Asomat* olarak gönderme yapıyorlardı. Kilise bir camiye dönüştürülmüş olsa da, *Akhripit* [Akheiropoietos] adı bile kullanılıyordu; ancak bir sonraki yüzyılda Türkçe bir adla anılmaya başlanacaktı. Büyük kiliseler –Aya Sofya gibi– ve Vlatadon Manastırı

41 H. Inalcik, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (1973), 70-75.
42 A.g.e.; N. Todorov, *The Balkan City, 1400-1900* (Seattle, 1983), 98.

hâlâ refah içinde yaşıyordu. Karargâh Osmanlı birliklerinden oluşuyordu, ama deniz surlan ve kulelerin bakımını üstlenen Hıristiyanlar asker olarak bile görevlendiriliyordu – bu, on yedinci yüzyıl başında başka bir valinin bir güvenlik riski olarak değerlendirip son verdiği bir düzenlemeydi. Vlatadon keşişlerinin mülk portföyü ayrıntılarının gösterdiği gibi, Müslümanlar ve Hıristiyanlar, muhtemelen Murad'ın yeni gelenleri, kent dışına çıkarılan veya ölen Hıristiyanlann evlerine yerleştirmesi nedeniyle, yan yana yaşıyor ve çalışıyorlardı. Aslına bakılırsa, ana caddenin her iki tarafındaki eski semtlerde Hıristiyanların sayısı Müslümanları geride bırakıyordu.

Sadece Yukarı Kent'te –gelecekteki konut kalıbının ipucu– Müslümanlar artık çoğunluktaydı. Burada bol bol su ve temiz havadan yararlanıyorlardı. Yoksullar, avlulan beyaz badanalı duvarlann ardında sokaktan saklanmış tek katlı, mütevazı evlerde oturuyorlardı; varlıklılar yavaş yavaş kendilerine üst katları çıkmalı, balkonları kafesli ve geniş bahçelerinde, kentin su sistemine bağlı özel sarnıçları bulunan daha büyük taş konaklar inşa etmeye başladılar. Sedir ve çınar ağaçlan gölge veriyordu ve halkın güneşten kaçıp kentin manzarasının tadını çıkarırken bir yandan su içebilecekleri çeşmeler vardı. En yüksek memurlara Hortiatis Dağından düzenli buz teslimatı yapılıyordu; buz, sevilen bir içecek olan şerbet yapımında kullanılıyordu en çok. Daha önce değilse bile, on sekizinci yüzyılda evlerine resimler yaptırmaya ve kırmızı renkleriyle rahatça seçilen Kuran ayetleriyle süslemeye başladılar.[43]

Ferman-ı hümayunlar çok geçmeden kenti, eşek ve deve sürücüleri, terziler, ekmekçiler, bakkallar, balıkçılar, ayakkabı tamircileri ve dükkân sahipleri gibi kentsel yaşamın olmazsa olmaz unsurlarıyla birlikte –özellikle deri ve tekstilde– şöhret bulacak ticari faaliyetlerle şenlendirmeyi başarmıştı. Kent artık kendi pirincini, sabununu, bıçaklannı, balmumunu, sobasını, yatak yorganını ve çömleğini kendi üretiyordu. Safran, et, peynir ve tahıllann tümü yerel olarak elde ediliyordu. Balık öylesine boldu ki, yerel yıldız falcıları, kentin kendisinin Balık burcundan olduğunu ileri sürüyorlardı. Kâtipler fazlasıyla ihtiyaç duyulan bir hizmeti sağlarken, on beş hamam tellağı –böylesine erken bir tarihte şaşırtıcı ölçüde yüksek bir rakam– bir başka hizmet sunuyordu. Ve tüccarların, bir kürkçü, bir mücevherci ve bir gümüşçünün varlığı, uluslararası çapta bir ticaret ve zenginliğin canlanışına işaret ediyordu.

Gene de kent hâlâ geçmişte zirvede olduğu döneminden çok gerideydi. Birçok

43 E. Ginio, "Aspects of Muslim culture in the Ottoman Balkans", içinde: D. Tziovas, der., *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment* (Ashgate, 2003), 120.

ev terk edilmiş veya yıkılmıştı ve surların içinde, özellikle üst yamaçlarda geniş boşluklar otlak, meyve ve sebze bahçeleri, üzüm bağları ve tarıma ayrılmıştı. 1478 defterinde iki çiftçiden söz edilir, ama sakinlerinin daha pek çoğu da kendi bahçesini ekiyor (Osmanlı kâtiplerinin kullandığı sözcük, Slavlar ile toprak arasındaki yakın bağlantının bir işareti olan, Slavca *baştina*dır) veya koyunlarını, atlarını, öküz ve eşeklerini açık arazide otlatıyorlardı. Yüzyıllar sonra, nüfusun 100 bini aştığı dönemde, Selanik'in üst kesimlerinin yan kırsal niteliği hâlâ gözle görülür nitelikteydi: Osmanlı fotoğrafları, etrafını tarlalar kuşatmış, duvarlar içindeki tek tek binaları gösterirken –kalenin içinde kalan Müslüman mahalleler tam anlamıyla ayrı bir köy gibiydi– kentliler taze sütü, 1920'lere değin, bahçelerinin bir köşesinde yetiştirdikleri hayvanlardan elde ediyorlardı. Aslında, padişahlar döneminde çoğu zaman surların içinde konutlardan çok, otlak vardı. On altıncı yüzyıl sonunda kentten geçmiş Venedikli bir elçiyi en çok çarpan husus –"kent içinde neredeyse her birinde bir çeşme olan, bazısı yıkılmış bazısı sağlam pek çok sütun görünen zarif ve geniş caddelere" karşın– kentteki "yerleşimin çok seyrek olması" idi.[44]

Gene de kent 1590'larda, bir yüzyıl önce olduğu kadar seyrek yerleşimli değildi. Zira 1500'den sonra Selanik'in nüfusu ansızın iki katına çıktı ve 1520'ye gelindiğinde otuz bine kadar fırladı; bu artış tarihinde ilk kez konut sıkıntısı yarattı ve kentin su şebekesini genişletmeyi gerektirdi. Yeni yerleşimciler beklenmedik bir yerden çıkıp gelmişlerdi – İspanyol hükümdarları Fernando ve Isabella'nın, Yahudileri topraklarından sürerek Hıristiyanlaştırmayı yeni bir perdeye taşıdıkları Batı Akdeniz'den. Bayezid'in ekonomik imtiyazlar ve siyasal himaye vaatlerinin çekimine kapılan İspanyolca konuşan Yahudiler büyük gruplar halinde geldiler. Bazıları İstanbul, Saraybosna, Safed ve İskenderiye'ye gittiler, ama en büyük koloni Selanik'te şekillendi. Venedik elçisinin ziyaret ettiği döneme gelindiğinde, ona çevreyi gezdiren bir Yahudi rehber oldu ve kentin Yahudileri Venedik'tekilerden kat kat fazlaydı. Surlar içinde yaşayan üç büyük dinsel cemaatten –Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler– 1478 nüfus defterinde hiç yer almamış olan bu sonuncusu, ansızın hepsinin en büyüğü olmuştu. Osmanlı Selanik'inin üçüncü ve belki en beklenmedik unsuru tarih sahnesine girmişti.

44 "Viaggio di un ambasciatore veneziano da Venezia a Constantinopoli nel 1591", içinde: L. Firpo, der.., *Relazioni di ambasciatori veneti al Senato,* XIII(1984), 201.

3
SEFARADLARIN GELİŞİ

On yedinci yüzyıl Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi Selanik'e geldiği zaman, kökenlerine ilişkin özellikle fantastik bir anlatı kaleme almıştı. Süleyman Peygamber –"Tanrı onu kutsasın"– Saba Melikesi'ne dünyayı göstermekteydi ki, Saba aşağıya baktı ve "Atina bölgesinde, Romalılar ülkesinde, *Bellevue* denilen yüksek bir nokta" gördü. Birlikte, Tufan'dan sonra yeryüzünü yeniden imar edip nüfuslandırmak üzere doğuya, İstanbul, Bursa, Baalbek ve Küdüs'e gitmelerinden önce, Süleyman burada melikeye "bugün izleri hâlâ görülebilen" bir saray yaptırdı. Çelebi, kentin surlarını "feylesof Filokos" ve "hâlâ aynı adı taşıyan" Selanik adlı oğluna atfeder. "Daha sonra," der, Filistin'den kaçan Yahudiler "bir gece içinde Rum milletini kestiler ve kalenin denetimini ele geçirdiler." İbrani kralları Bizans prensesleriyle savaşmışlar, sonunda Osmanlı padişahları egemen olmuşlardı ve "günümüzde bile kent Yahudilerle doludur."[45]

Evliya'nın uzun masalı, kuşkuya yer bırakmayacak şekilde bir şeyi ortaya koyar: 1667-68 yılındaki ziyareti dönemine gelindiğinde, Yahudiler Selanik'in öylesine ayrılmaz bir parçası olmuştu ki, onların oldum olası orada olmadığını hayal etmek bile olanaksız görünüyordu. Gerçekten de, kentte hiç Hıristiyan yokken Yahudiler olmuştu. Bizans döneminde muhtemelen birkaç yüz Yunanca konuşan Yahudi aile [veya (Romainotes)] vardı; sık yapılan vahşice zulümlere karşın, bunlar, en azından yıllar önce Kahire Genizeh'de bulunan kayıtlardan anlaşıldığına göre, Akdeniz'in her yerinde başarıyla ticaret yapmışlardı. Türk fethinden kısa bir süre önce, Fransa ve Almanya'da zulümden kaçan mülteciler de onlara katıl-

45 N. Moschopoulos, "I Ellas kata ton Evlia Tselebi", *Epetiris Etaireias Byzantinon Spoudon,* 16 (1940), 321-363.

mıştı. 1430 kuşatmasından sağ çıkıp çıkmadıkları bilinmiyor, ama sağ kalanlar, belki bin yılı aşkın zamandır ilk kez olarak vatanları olan kenti tümüyle Yahudisiz bırakarak, Fatih Sultan Mehmed tarafından 1453'teki zaptından sonra yeniden nüfuslandırmak üzere İstanbul'a yerleştirildiler. 1478 nüfus defterinde yer almamalarının nedeni de buydu. Fakat ardından Hıristiyan âleminde yeni bir Yahudi karşıtı zulüm dalgası gelince, Osmanlılar bundan yararlandı.[46]

Akdeniz'in Öbür Ucuna Kaçış

İngilizler 1290'da Yahudilerini kovdukları zaman, sonraki iki yüzyılı aşkın bir süreye yayılan bir siyasa başlatmış oldular. 1492'de Fernando ve Isabella'nın sürgün fermanı binlercesini büyük bir güvenlik ve zenginlikle yaşamış oldukları bir vatandan ayrılmaya zorladı. Sicilya ve Sardunya, Navarre, Provence ve Napoli de aynı şeyi yaptı. On altıncı yüzyılın ortalarına gelindiğinde, Yahudiler Batı Avrupa'nın büyük bölümünden sürülmüşlerdi. Göz yumma sonucu pek azı orada kalmaya devam ederken, başka pek çokları ya din değiştirdiler veya bir Katolik görünüş altında âdetlerini korumaya devam ederek Maruniler, yani Yeni Hıristiyanlar olarak yeraltına geçtiler. Yahudi dünyasının ağırlık merkezi doğuya –Polonya ve Osmanlı topraklarının güvenli sığınaklarına– kaydı.[47]

Bizzat İspanya'da herkes sürgünleri desteklemedi. (Sayıları çok daha fazla olan zorunlu din değiştirme ve ancak çok daha sonralan sürgün edilen Endülüs Müslümanlanna farklı bir siyasanın uygulanmasının nedeni belki de buydu.) Din âlimi ve Engizitör Jeronimo de Zurita, "Pek çoklarının görüşü," diye yazıyordu, "kralın böylesine çalışkan ve gayretli, para kazanmaya böyle kendini adamış olmalarının yanı sıra, hem sayı hem de itibar bakımından bu kadar öne çıkan bir halkı topraklarından atmasının bir hata olduğu yönünde." Bir sonraki Engizitörler kuşağı, sürülmüş olan Yahudilerin "bu toprakların varlığını ve servetini de yanlarında götürerek, düşmanlarımıza yalnız Avrupa'da değil, tüm dünyada sahibi olduklan ticaret ve zanaatları aktardıkları"ndan endişe ediyorlardı.[48]

46 M. A. Epstein, *The Ottoman Jewish Communities and Their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Freiburg, 1980), 178-180; H. Lowry, "Portrait of a City: the Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the Year 1478", *Diptycha,* 2 (1980-81), 254-292.

47 Y. Yerushalmi, "Exile and expulsion in Jewish history", içinde: B.R. Gampel, der., *Crisis and Creativity in the Sephardic World, 1391-1648* (New York, 1998), 3-22. Yerushalmi'nin belirttiği gibi, Yahudiler on ikinci yüzyılın sonunda Fransa'da geçici kovulmalara uğramışlardı.

48 Alıntılayan, H. Kamen, "The Mediterranean and the Expulsion of Spanish Jews in 1492", *Past & Present*, 119 (Mayıs 1998), 53-54.

Yahudilerin kovulması, İslam ve Katoliklik arasındaki acı bir iktidar mücadelesinin bir parçasını oluşturuyordu. Bunu, Roma İmparatorluğu'nun yerini alan iki büyük tektanrılı din arasındaki, bu imparatorluğu yeniden yaratma rekabeti olarak da görmek mümkündür: Bir yanda, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun İspanyol Katolik kralları; öte yanda, bizzat Doğu Roma İmparatorluğu'nun vârisleri ve dünyanın en büyük ve en kudretli İslam imparatorluğunun hükümdarları olan Osmanlı padişahları. Doruğunda olduğu on altıncı yüzyılda, Almanya'nın imparatorluk tahtının sahibi ve Hollanda, Avusturya topraklarının, İspanyol krallığı ile onun Sicilya ve Napoli, Meksika ve Peru'daki topraklarının hükümdarı V. Carlos (Charles Quint=Şarlken) ile Macaristan'dan Yemen'e, Cezayir'den Bağdat'a uzanan coğrafyanın tartışılmaz hâkimi Kanuni Sultan Süleyman'ın rekabetiydi bu. Osmanlı kuvvetleri kuzeyi egemenlikleri altına alıp Viyana kapılarına dayanır, bir yandan Arap topraklarını fethederken, Osmanlı donanmaları da Akdeniz'de Kutsal İttifak'la savaşarak Rodos, Kıbrıs ve Tunus'u zaptetti ve Toulon'da kışlayarak Nice'i ele geçirip tüm İtalya kıyılarında dehşet saldı. Habsburglar İran'la ittifak arayışına girdi; Fransız ve İngilizler Osmanlı devletine yanaştılar. Bir erken dönem modern dünya savaşıydı bu.[49]

Bu sert çatışmanın ortasında, Osmanlı yetkilileri düşmanlarının Yahudi karşıtı önlemlerinden yararlanarak, geçmişteki Hıristiyan zulümlerinden kaçan Yahudi mültecilere kucak açtılar. Onlar "Ehl-i Kitap" idi ve değerli becerilere sahiptiler. Sultan II. Murad'ın hizmetinde bir Yahudi tercüman vardı; halefleri Yahudi hekimler ve bankerlerden hizmet alıyorlardı. İberya'dan kaçanlar, beraberlerinde daha da fazla bilgi ve uzmanlık getireceklerdi. Dönemin bir Yahudi vakanüvisinin gerçekçi sözleriyle: "Sürülen İspanyolların bir kısmı deniz üzerinden Türkiye'ye gittiler. Bazıları denize atılıp boğuldular, ama oraya varabilenler, zanaatkâr oldukları için, Türkiye'nin hükümdarı tarafından merhametle karşılandı."[50] Fransız temsilci Nicolas de Nicolay da şöyle yazmıştı:

> [Yahudilerin] arasında tüm sanat ve zanaatların en mükemmel işçileri vardı ve İspanya ve Portekiz'den çıkartılan özellikle de Maranes [Maruniler], Hıristiyanlığa çok zarar verecek şekilde, Türklere çeşitli buluşlar, ağır silahlar, arkebüzler, barut, gülle ve diğer mühimmat imalatı gibi savaş sanatlarını ve makinelerini öğrettiler; aynı zamanda o ülkelerde o güne dek görülmeyen

49 A. Hess, "The Moriscos: an Ottoman fifth column in sixteenth-century Spain", *American Historical Review,* 74:1 (1968), 1-25.

50 A. Marx, "The expulsion of the Jews from Spain: two new accounts", içinde: kendisinin, *Studies in Jewish History and Booklore* (New York, 1944), 96.

matbaayı kurdular, bildikleri Yunanca, Latince, İtalyanca, İspanyolca ve İbrani dillerinde çeşitli kitaplar bastılar.[51]

Yeni gelenlerin sayısı, imparatorluğun nüfus dengesini etkileyecek kadar çok değildi – Balkanlar ağırlıklı olarak Hıristiyan, Asya ve Arap topraklan ağırlıklı olarak Müslüman kaldı. Ama gelenler, uzun savaş yıllarından sonra kentsel yaşamı yeniden canlandırdılar.

Ve bu gelişmeden, imparatorluğun tüm kentlerinden en çok yararlanan Selanik oldu. 1453'ten beri, İstanbul'un nüfusu Müslümanlar, Rumlar ve Ermenilere uygulanan zorunlu yerleşim ve göç sayesinde inanılmaz bir hızla artarak, burayı belki de Avrupa'nın en büyük kentine dönüştürmüşken, Selanik çok geride kalmıştı. Bayezid, kentin çok ağır ilerleyen toparlanışından kaygı duyduğu için, geliştirmek için elinden geleni yapmaktaydı. Yahudileri buraya yönlendirmelerini o mu söylemişti? Buna dair bir belge bugüne ulaşmamış olmakla birlikte, böyle olmuş gibi görünüyor. Daha sonraki dönemden bir vakanüvise göre, taşra valilerine yeni gelenlere kucak açmaları için emirler göndermişti. Selanik, imparatorluğun ana Avrupa limanı olduğundan, birçokları buradan geçmek zorundaydı zaten. İberyalı mülteciler dalgalar halinde limana vardıkça, kent büyük bir hızla büyüdü. 1520'ye gelindiğinde, otuz bin sakinin yarısından fazlası Yahudiydi ve kent, Doğu Akdeniz'in en önemli limanlarından birine dönüşmüştü.[52]

Belki Bizans'tan gerçek kopuş ancak bundan sonra meydana gelmişti. 1478'de Selanik hâlâ sakinlerinden yansından fazlası Hıristiyan olan bir Yunan kentiydi; 1519'a gelindiğinde, sayıları dörtte birin altına düşmüştü. 1490 ile 1540 arasında en muhteşem kiliselerden bazılarının –bizzat Ayios Dimitrios dahil olmak üzere– camiye dönüştürülmesi, onların gittikçe artan bu güçsüzleşmesinin bir işareti miydi? Bir yüzyıl sonraki Osmanlı kayıtlarından yola çıkarak söylersek, Hıristiyanlann sayısı gerek mutlak olarak gerek bütüne oranla daha da düşmüş durumdaydı. İstanbul'un nüfusunu ağırlıklı olarak Rumlar oluştururken, yerel Hıristiyanlar Selanik'in bir Müslüman yönetimi ve büyük ölçüde Yahudi işgücü altında eski refahını andıran bir duruma doğru yeniden doğuşuna tanık oldular.

Rum-Yahudi ilişkilerinin gergin olması şaşırtıcı değildir. Bâb-ı Âli'de ara sıra Yahudi karşıtı entrikalara ilişkin öyküler, yeni gelenlerin çok az vergi ödediğine

51 Alıntılayan, A. Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire* (Princeton, 1992), 26.

52 V. Demetriades, *"Vakifs* along the Via Egnatia", E. Zahariadou, der., *The Via Egnatia under Ottoman Rule, 1380-1699* (Rethymnon, 1996), 91; M. A. del Bravo, "The expulsion of Spanish Jews as seen by Christian and Jewish chroniclers", içinde: I. Hassiotis, der., *The Jewish Communities of Southeastern Europe* (1997), 70.

ilişkin hiç dinmeyen yakınmalar, Hıristiyan ve Yahudi tüccarlar arasında sert ticari rekabetler, on altıncı yüzyılın sonunda Yahudilerin hamursuz ekmeklerini Hıristiyan çocukların kanıyla yaptıkları iftirasının doğuşu, hatta yangın ya da vebanın ardından tek tük Yahudi mülklerine saldırı ve yağma olayları – bütün bunlar Rumların yeni gelenlere yönelik derinlere kök salmış içerlemesinin dağınık belgesel göstergeleridir. Kendilerine ait olarak kabul ettikleri kentte, bir azınlık olarak yaşamak Rumlar açısından kolay olamazdı. Yahudi çocuklar, Ortodoks rahiplerin topuz yaptıklan uzun saçlarına gülüyorlardı: *Está un papas*, berbere gitmenin zamanı geldiğini söylemenin bir yöntemine dönüşmüştü. 1700 tarihli bir davadan, Ayios Minas'ın Rum sakinlerinin, Yahudi komşularının çöplerini kilise bahçesine atmasından ve gündüz ayinleri sırasında çevredeki pencerelerden kendileriyle alay edilmesinden bunlara bir son versin diye Osmanlı mahkemesine başvuracak kadar usandıklarını öğreniyoruz. Kentteki dinsel güç dengesi keskin bir biçimde değişime uğramıştı.[53]

Kentin Roma ve Bizans geçmişinin yerle bir edilmiş sütunları, yarı yarıya gömülmüş tapınakları ve harap yadigârları arasında, yakın zamanda gelmiş olan diğer göçmenlerle birlikte yaşayan, yerlerinden yurtlarından olmuş bir sığınmacı kitlesi olarak, bizzat Yahudilere göre, bu Makedonya limanı başlangıçta aynı derecede garip ve yabancıydı. "Kendilerinin olmayan bir ülkede" yitmiş olarak, "Batı toprakları"ndan zorunlu göçlerinden bir anlam çıkarmaya çalıştılar. Bazıları Yahudi idi; bazıları Katolik olmuşlardı. Zorla dağıtılmış ailelerinin ve birçoğu ölmüş akrabalannın yasını tutuyor ve özlemini çektikleri kişilerin hiç geri dönemeyecekleri veya hayat arkadaşlarının kendilerine yitirdiklerinin yerine yeni çocuklar verip veremeyeceğini merak ediyorlardı. Sürgünün travması, Selanik tarihinin bildik bir nakaratıydı. Bir haham, cemaatine "Allah'a küfretmeyi bırakmalarını ve olan her şeyi olduğu gibi kabul etmelerini" hatırlatmak zorunda kalmıştı.[54]

Avrupa onlar için –Maruni şair Samuel Usque'nin dediği gibi– "yeryüzündeki cehennem" olmuşsa, buna pek şaşırmamak gerekir. Tersine Selanik de, onların sığınağı ve özgürlüğüydü. Usque, "Türk krallığında bir kent var," diye yazmıştı, "eskiden Rumlara ait olan, bugünse Yahudiliğin gerçek anlamda bir anayurdu. Zira Kanun'un en derin temelleri üzerinde kurulu. Ve şu anda yeryüzünde bilinen

53 H. Lowry, "Portrait of a city: the population and topography of Ottoman Selanik [Thessaloniki] in the Year 1478", *Diptycha, 2* (1980-81), 293; Epstein, *The Ottoman Jewish Communities,* 45-46; E. Ginio, "The administration of criminal justice in Ottoman Selanik [Salonica] during the eighteenth century", *Turcica,* 30 (1998), 197.

54 J. Hacker, "Superbe et désespoir: l'existence sociale et spirituelle des Juifs ibériques dans l'empire ottoman", *Revue historique,* 578 (Nisan-Haziran 1991), 261-295; Yerushalmi, "Exile and Expulsion", 21.

her yerdekinden en seçme bitkiler ve en meyvedar ağaçlarla dolu. Bu meyveler göksel, çünkü pek çok hayır sahibinin çeşmesinden sulanıyor. Kentin surlan en değerli kutsal edimlerden yapılmış." Provence'daki Yahudiler buradaki koşullan keşfetmek istediklerinde, şu yanıtı aldılar: "Gelin ve Türkiye'de bize katılın ve bizim yaptığımız gibi barış ve özgürlük içinde yaşayın." Sefardim deneyiminde, mültecilerin tanımadıklan bir kenti kendilerinin yuvası yapma konusundaki şaşırtıcı yeteneklerini görüyoruz. Dinsel sadakat ve çalışmayla, Selanik'i "yeni bir Kudüs'e" –tıpkı diğer Yahudilerin Amsterdam, Vilna, Montpellier, Nimes, Bari ve Otranto'yu yaptıkları gibi– dönüştürdüler: Yeni sürgün yerini Kutsal Kitap coğrafyasının şalına sarmak, kendini yurdunda hissetmeye başlamanın bir yoluydu. "Avrupa ve diğer ülkelerin zulme uğrayan ve kovulan Yahudileri bir sığınak bulmak üzere oraya geldiler," diye yazmıştı Usque, "ve kent, sanki Kudüs, bizim yaşlı ve dindar anamızmış, gibi onları sevgi ve şefkatle bağrına bastı."[55]

Aslına bakılırsa, çoğu erkek olmak üzere sadece birkaç dindar yaşlı, güneydoğuya yolculuk ederek, o da Osmanlı topraklannda yer almasına karşın, Kudüs'e kadar gitti. İspanya'da olduğu gibi, Yahudiler kendilerini –bir tarihçinin söylediği gibi– "sürgünde vatanlarında" hissetmeye başlamışlardı ve gidilecek yer, kendi kutsal kitaplarının vaat ettiği Toprak olsa bile, kendilerini bir kez daha köklerinden koparmaya niyetleri yoktu. Fakat bu vatan yalnız onların "Kudüs"ü değildi; aynı zamanda, Akdeniz'in öteki ucunda tanıdıkları yaşamın tıpatıp kopyasıydı. Uzun zaman önce terk ettikleri eski vatanlannın –İspanya, Çeçilyan [Sicilya], Magribi, Lizbon, Talyan [İtalyan], Otranto, Aragon, Katalan, Pulya, Evora Portukal ve daha pek çokları– adlarını verdikleri sinagoglarda –bunlar 1917 yangınında yok oluncaya kadar ayakta kalmıştır– ibadet ediyorlardı. Aile adlan –Navarro, Cuenca, Algava–, oyunları, küfürleri ve hayır duaları, hatta giysileri, onlan geçmişlerine bağlıyordu. Kutsal günlerde *Pan d'Espanya* [bademli sünger kek], *rodanchas* [kabaklı hamur tatlısı], *pastel de kwezo* [susamlı peynirli kek], *fijones kon karne* [biftekli fasulye güveci] ve *keftikes de poyo* [tavuk kroket] yiyorlar ve konuklarına *dulce de muez verde* [yeşil ceviz şekerlemesi] ikram ediyorlardı. Çıtır çıtır *pasatempo* [kurutulmuş kabak çekirdeği] yiyorlar, *vaporika* ile karşı kıyıya geçiyor veya evlerinin *varandado*sundan akşam havasının tadını çıkanyorlardı. On dokuzuncu yüzyıl sonunda İspanyol bilginler kenti ziyaret ettikleri zaman, Abdülhamid hükümranlığında canlı ve gelişmiş minyatür bir İberya bulduklarına şaşıp kalacaklardı.[56]

55 A. Danon, "La communauté juive de Salonique au XVIe siècle", *Revue des Etudes Juives,* 40 (1900), 207; M. A. Cohen, *Samuel Usque's Consolation for the Tribulations of Israel* (New York, 1964), 211-212.

56 Y. Yerushalmi, "Exile and expulsion in Jewish history", 8-14; N. Stavroulakis, *Cookbook of the Jews of Greece* (Athens, 1986).

Bu alanda başat iletken, dil oldu. Selanikli bir tüccar olarak Emmanuel Abuaf, 1600'de Piza Engizisyonu'nun kafası kanşmış bir sorgucusuna durumu şöyle açıklamaya çalıştı: "Yahudi gençlerimiz, altı yaşından itibaren Kutsal Yazılan öğrenmeye başladıklan zaman bunu İspanyolca okuyup tartışırlar ve Levant'ın tüm iş ve ticareti İbrani harfleriyle İspanyolca yapılır... Bu yüzdendir ki, İspanya dışında doğmuş da olsalar, Yahudilerin İspanyolca öğrenmeleri hiç zor değildir."[57] Selanik'teki dinsel bir varyant –Ladino– ve lehçe Yahudilerle öylesine özdeşleştirilmişti ki, yerel olarak "Yahudice" [*Judezmo*] olarak tanınmaya başladı ve çok geçmeden laik öğrenim ve edebiyat, iş, bilim ve tıp dili haline geldi. Kutsal ve ilmi metinler İbranice, Arapça ve Latinceden bu dile çevrildi, çünkü "bu dil, aramızda en çok kullanılan" idi. Rıhtımlarda, balıkçılar arasında, pazarda ve atölyelerde Aragon, Galiçya, Navarre ve Kastilya aksanlan Portekizce, Rumca, Yidiş, İtalyan ve Provençali tamamen ortadan kaldırdı. Sonunda Kastilya lehçesi hepsine galip geldi. "Selanik ve İstanbul, İskenderiye ve Kahire, Venedik ve diğer ticaret merkezlerindeki Yahudiler, işlerinde İspanyolca kullanıyorlar. Selanik'te benden daha iyi değilse bile, benim kadar iyi İspanyolca konuşan Yahudi çocuklar tanıdım," diye yazdı Gonsalvo de Illescas. Toledo'nun yerlisi olan denizci Diego Galan, kentin Yahudilerinin "Kastilya lehçesini imparatorluk başkentindeki kadar kibar ve iyi aksanlı konuştuğunu" gördü. Dillerinden –esnekliği ve tatlılığıyla, tumturaklı veya şatafatlıyı küçük bir ekle gündelik dile dönüştürme hızıyla– gurur duyuyorlardı. Tersine, daha uzak iç kesimlerdeki Yahudilerle *digi digi* –doğru dürüst konuşmayı beceremiyor, Portekizcenin sert *d* ve *g*'lerini çok kullanıyorlar diye– alay ediyorlardı.[58]

İmparatorluk Ekonomisine Hizmetleri

On altıncı yüzyılın başında Bâb-ı Âli, Selanik Yahudilerine yeniçeri yaya birliklerinin üniformalannın imalatı sorumluluğunu verdi ve sonraki yüzyıl boyunca bu durum, kenti Doğu Akdeniz'de başat kumaş üreticilerinden ve ihracatçılanndan birine dönüştürdü. Zengin Yahudi tüccarlar yerel yün arzını satın alıyor, boya ithal ediyor ve daha yoksul Yahudilere dokuma, kumaş boyama ve bitmiş malzemeyi bir araya getirmek için gereken ekipman ve ücretleri veriyordu. Osmanlı

57 P.C.I. Zorattini, der., *Processi del S.Uffizio di Venezia contro Ebrei e Giudaizzanti (1608-1632)* (Floransa, 1991), IX, 76-77.

58 Danon, "La communauté juive", 209; *Cautiverio y Trabajos de Diego Galan, 1589-1600* (Madrid, 1913), 120; ana kaynak : J. Nehama, *Dictionnaire du Judéo-Espagnol* (Madrid, 1977/Gordes, 2003).

yetkilileri, imalatçıların ihtiyaçları karşılanana değin bölgeden tüm yün ihracatını yasakladılar ve kenti terk etmeye çalışan tüm dokumacıları yakalayıp geri getirmeye çalıştılar. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde, sektör yalnız askeri üniforma arzıyla kalmayıp, kentin kumaş ihtiyacını karşılamaya, Budin ve daha uzaklara ihracat yapmaya başlamıştı.[59]

Birkaç yıl sonra bir başka emperyal *corvée*, kent dışında –Osmanlıların değerli madenler konusunda çektikleri büyük eksikliği can alıcı bir şekilde rahatlatacak– gümüş madenciliğini başlattı. Gümüş kıtlığı, Osmanlı ekonomik büyümesinin önündeki ana engellerden biri olduğu için, Veziriazam Makbul İbrahim Paşa, yeni fethedilen Macaristan'dan Yahudi metalürjistler getirtti ve birkaç yıl içinde, Selanik'e 90 kilometrelik yolu günlük gidip gelen kervanlarıyla Siderokapısı madenleri, imparatorluğun en büyük gümüş üreticilerinden biri oldu. Bulgar ve Yahudi madenciler asıl ağır işi yapıyor, zengin Yahudi tüccarlar ise finansman operasyonlarını yürütüyordu. Fakat ekonomiyi bu şekilde imparatorluk emirleriyle yürütmek, zenginlerin pek hoşlandığı bir şey değildi. Bankerler toplumun bir bütün olarak paylaşmadığı ve sık sık kâr getirmekten çok, zarara yol açan yükümlülüklerden çok ciddi bir şekilde şikâyet ediyorlardı. Osmanlı memurlarına rüşvet verdiler, saklandılar veya kentten kaçtılar. Sektörün kendisi kaynakları öylesine kurutuyordu ki, Selanikli Yahudiler kente geldikleri zaman madencilerin yanına bile yaklaşmıyorlardı: "Bu adamları görmektense, yavrusunu yitirmiş bir ayıyı görmeyi tercih ediyorlardı."[60]

Bu tür yükümlülüklerin etkisini hafifletmek ve daha büyük mali önrgörülebilirlik sağlamak için, kentin Yahudileri 1562'de Kanuni Sultan Süleyman'a bir heyet göndererek, toplam vergi yüklerinde bir düzeltme yapılmasını istediler. Bu hamle, Sefardim'in Osmanlı efendileriyle ilişkilerinde özgüvenlerinin şaşırtıcı derecede yüksek oluşuna işaret ediyordu. Bir yanıt alabilmeleri için pek çok ziyaret, birçok yıl ve en azından bir padişahın değişmesi gerekti. İmparatorluğun ruh hali farklı olsaydı, giden heyetlerin üyelerinin hayatlarını kaybetmesiyle sonuçlanması da mümkündü pekâlâ; ne de olsa, vergi yükünde daha sonraki bir indirim pazarlığı yapmaya çalıştığı zaman başka bir hahamın başına böyle bir şey gelecekti. Fakat 1568'de, Selanik Yahudileri ve baştemsilcileri Moises Almosnino ile iyi geçinmek Bâb-ı Âli için hâlâ önemli gibi görünüyordu ki, heyet iyi haberle dönmeyi başardı: Birçok özel verginin kaldırılması karşılığında, cemaatin yıllık olarak belirlenmiş bir miktan toplaması ve yetkililere teslim etmesi kararlaştırılmıştı.

59 A. Hananel ve E. Eshkenazi, der., *Fontes Hebraici,* 42-43.

60 M. Rozen, "The corvée of operating the mines in Siderokapisi and its effects on the Jewish community of Thessaloniki in the 16th century", *Balkan Studies,* 34:1 (1993), 29-47.

Zira Osmanlılar modern kapitalistler değildiler. Kısıtlamasız pazarlarda sınırsız bir büyümeyi değil, daha çok kentleri –özellikle sürekli genişleyen imparatorluk metropolünü– canlı tutmaya ve kentsel yaşam ve askeriyenin tedariki açısından temel mallann ülke içi üretimini teminat altına almaya yönelik temelde kapalı bir sistemin yaratılması ve sürdürülmesini hedefliyorlardı. Selanik'ten istedikleri tuz, buğday, gümüş ve yünlü kumaştı; bu listeye ara sıra barut, hatta toplar ekledikleri de oluyordu. Yahudilerin öncelikli değeri, onlann bu malları tedarik etme, bu arada bunlan yaparak Müslümanlara başka işlerle uğraşma olanağı verme becerilerinde yatıyordu. Bir yüzyıllık Osmanlı hükümranlığının ardından, Müslümanların yansından çoğu artık imam, müezzin, mültezim, yeniçeri olarak devletin ve egemen inancının bu ve diğer hizmetlerini yerine getirir olmuştu. Onlar kenti idare ediyorlar, Yahudiler ise ekonomisini yürütüyordu. Bu, her iki tarafa da uygun gelen ve kentin gelişmesini sağlayan bir işbölümüydü.[61]

Zenginler açısından, canlı Osmanlı ekonomisi onlara paralarını, padişahın gelirlerinin birçoğunun toplanmasında yararlandığı vergi toplama ve imtiyazlar gibi çekici ve kârlı mahreçlere yatırmalarına izin veriyordu. Böylelikle Selanik Yahudileri Osmanlı Balkanları'nın bölgesel ekonomisinde önemli bir rol oynamaya başladılar. Yerel Yahudi *sarrafl*ar [bankerler] celeplerden, üzüm bağlarından, mandıralardan ve köle tacirlerinden vergi topluyorlardı. *Defterdar* gibi önde gelen Müslüman memurlar ve yerel birlik ve yeniçeri kumandanlannı finanse ediyor ve bizzat Selanik için gümrük imtiyazını –bu imparatorluğun en önemli gelir kaynaklarından biriydi– ve doruğunda olduğu dönemde bini aşkın köylünün çalıştığı kent dışındaki tuzlaları iltizama veriyordu. Birçoklarının başkentte, Vidin'de ve Tuna boyunca yatınmları vardı. Nasi-Mendes ailesinin –on altıncı yüzyılın siyasal olarak en başarılı ve nüfuzlu Yahudi ailesi– servetinin büyük bölümü, bu tür imtiyazlara yatınlmış durumdaydı.[62]

Konumu açısından Selanik'in son derece iyi bir ticaret üssü olması nedeniyle, sermaye birikimi kolaydı. Kuzeye doğru Balkanlar'ın iç kesimlerindeki panayır ve pazarlara, [Yahudi-Müslüman ortaklıklar aracılığıyla] güney ve doğuya doğru, İran, Yemen ve Hindistan'a giden Asya ticaret yollarına, doğuya doğru da Adriyatik üzerinden Venedik ve diğer İtalyan limanlarına erişimi vardı. Bu ticarete İtalyan, Arap ve Ermeni tüccarlar da katılıyordu; ama Mısır ve Venedik arasında-

61 M. Delilbasi, "The Via Egnatia and Selanik in the 16th century", içinde: E. Zahariadou, der., *The Via Egnatia under Ottoman Rule, 1380-1699* (Heraklion, 1994), 67-85.

62 S. Andreev, der., *Ottoman Documents on the Balkans: Sixteenth to Seventeenth Centuries* (Sofia, 1990); A. Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Leiden, 1984), 110.

ki hayati önemdeki Akdeniz üçgeni söz konusu olduğunda, Selanik Yahudilerini ve Marunileri böylesine güçlendiren olağanüstü ailevi ve dinsel bağlar ağıyla boy ölçüşebilecek hiçbir şey yoktu. Katoliklik [Ancona ve Venedik'te] ve Yahudilik [Osmanlı topraklarında] arasında gidip gelerek, Adriyatik taşımacılık ticaretine egemen oldular, Venedik'in Levant'la alışverişinde Split'in büyük bir liman olarak ortaya çıkışına katkıda bulundular ve ne zaman Papalık ve Engisizyon işi azıtsa Osmanlı bağlantılarını kullandılar. Casusluk ile ticareti birleştirdiler ve tüm bölgedeki en iyi istihbarat servisini yürüttüler. Öylesine bir özgüven geliştirdiler ki, Ancona'daki yetkililer 1556'da *auto-da-fé* [insanları inançları yüzünden yakma uygulaması –ç.n.] başlattığı zaman bazılan Papalık limanlarını boykotla tehdit etti, hatta biri, erken dönem bir biyolojik savaş girişimiyle, Katolikleri korkutmak için kasıtlı olarak veba yaymaktan bile bahsetti.[63]

Rumlar ve Türkler, yeni gelenlerin varlıklarını böylesine hissettirmeleri karşısında şaşırmış olmalıdır, zira onların tanıdığı Romaniote [Rumca konuşan] ve Eşkenazi Yahudileri hiçbir zaman fazla öne çıkan kişiler olmamışlardı. İlk yıllarda, Sefardim'in ihtiyatla hareket etmeye çalıştığı doğrudur. Hahamlar cemaatlerine dua ederken dışarıdan duyulmayacak şekilde seslerini alçaltmalarını uyarıyordu. Dışarıdan bakıldığında, sinagoglar alçak gönüllü ve göze batmayacak tipteydi ve Talmud Torah gibi büyük olanları bile, ana caddelerden epeyce uzaklara, Yahudi mahallesinin merkezine inşa edilmişti. Gelgelelim, Osmanlı cömertliği sayesinde, yirmi yıldan kısa sürede yirmi beş sinagog inşa edildi. 1545 yangınından sonra, Selanik'ten bir heyet Bâb-ı Âli'yi ziyaret etti ve birçoğunun yeniden inşa edilmesi iznini aldı.[64]

Ne ki, İberya Yahudileri nasıl yaşanacağını oldum olası iyi biliyordu ve içlerindeki soylu aileler, daha en baştan itibaren hizmetçiler ve Afrikalı kölelerden oluşan kocaman maiyetleriyle, hiç mahcubiyet göstermeden göze batacak şekilde yaşamaktaydı. III. Murad'ın payitahttaki Yahudi ve Hıristiyan lükslerini frenlemek üzere harcamaları kısıtlayan yeni yasalar çıkarmasından önce, zengin Selanik Yahudileri'nin aşırı pahalı ipek ve simli kostümleri, içlerindeki varlıklı kadınların mücevher teşhir etmeye meyyal olması –en çok da, "birbirine perçinli gibi gö-

63 B. Braude, "Venture and faith in the commercial life of the Ottoman Balkans, 1500-1650", *International History Review,* 7:4 (Kasım 1985), 519-542; R. Segre, "Sephardic settlements in sixteenth-century Italy: a historical and geographical survey", içinde: A. M. Ginio, der., *Jews, Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1492* (London, 1992); B. Ravid, "A tale of three cities and their *raison d'etat:* Ancona, Venice, Livorno and the competition for Jewish merchants in the sixteenth century", içinde: A. M. Ginio, der. *Jews, Christians and Muslims in the Mediterranean World after 1492* (Londra, 1992).

64 Epstein, *The Ottoman Jewish Communities,* 29.

rünecek kadar sıkı ve çok takılan" bilezikler ve altın kolyeler ve inci gerdanlıklara meraklıydılar– kadın ve erkeklerin –Rum topraklan Yahudilerini şaşırtarak– birlikte dans ettiği toplantı ve düğünlerde müzisyenlerin gürültüsü, tüm bunlar olumsuz yorumlara neden oluyordu. 1554'te, bir hahamlık buyruğu, "evliler de dahil olmak üzere, yetişkin hiçbir kadının evinden dışarıya, çarşıya veya sokaklara, parmağındaki tek yüzük dışında herhangi bir gümüş ya da altın eşya, yüzük, zincir veya değerli taş veya buna benzer herhangi bir obje"yle çıkmasını yasaklıyordu. Bir tevatüre göre, bizzat Murad bu Yahudi gösterişçiliğine o kadar öfkelenmişti ki, tüm imparatorluğun Yahudilerini öldürtmeyi bile düşünmüştü. Hahamların kısıtlamalar koyma çabalan büyük ölçüde haset uyandırma korkusundan ileri geliyordu. Bununla birlikte, kadınların, yirminci yüzyılın başlarında bile Selanik'e gelen ziyaretçilerde huşu uyandıran elmas *roseta*lar, *almendra*lar ['bademler'], gerdanlıklar, sikkeli kolyeler ve başlık süsleri takmalarını önlemek için, hahamlık emirlerinden fazlasına gerek vardı.[65]

Selanik'i onlar gelmeden önce bilenleri, yeni gelenlerin sayısının çokluğu kadar, davranışlarının tuhaflığı da afallatmış olmalıydı. Bir zamanlar tek tük insanların olduğu sokaklar dolmuş ve nüfus yoğunlukları ansızın fırlamıştı. Başlangıçta Yahudiler bulabildikleri yerlere yerleşerek, konut stokunun çoğuna sahip olan Hıristiyan ve Müslüman ev sahiplerinden ev kiraladılar. Tam anlamıyla ilk cemaat buyruğu, fiyatlar yükselmesin diye Yahudilerin birbirine karşı fiyat artırmalarını önlemeye yönelikti. Fakat göçmenlerin aralıksız kente akışı, birçok merkezi semte fazlasıyla yoğun yerleşime yol açtı. Müslümanlar daha yüksekteki –daha iyi manzaralı, kanalizasyon ve havalandırmalı, daha havadar ve daha gürültüsüz olan– kesimlere taşınmaya başlarken, –aralarından birçoğu terzi, zanaatkâr, ayakkabı tamircisi, duvarcı, metal işçisi, kalan pek azı da, eski, seçkin Bizans ailelerinin çocukları olan– Rumlar ise kenarlara, batıda Ayios Minas yakınına ve eski Hipodrom'un kalıntılarının çevresine doğru itildiler.[66]

Egnatia'nın güneyi, batıya doğru uzanan pazar semtleri hariç, aşağı kentin dolambaçlı sokakları yeni gelenlere aitti. Burada zengin ileri gelenler, kuşaktan kuşağa aktarılan küçük dairelere tıkılıp kalan Yahudi zanaatkârlar, işçiler, hamallar, seyyar satıcılar ve yoksullardan oluşan muazzam kitlelerle bir arada yaşıyorlardı. Yahudi mahallelerinin genel görüntüsü çok ender olarak ihtişamlı oluyordu. Duvarlan ve büyük parmaklıklı kapılarının arkasına saklanmış mütevazı ev kü-

65 Danon, "La communauté juive", 223; M. Russo-Katz, "Jewellery", E. Juhasz, der., *Sephardi Jews in the Ottoman Empire: Aspects of Material Culture* (Kudüs, 1990), 122, 173, 177.

66 V. Dimitriades, "O kanunname kai oi christianoi katoikoi tis Thessalonikis gyro sta 1525", *Makedonika,* 19 (1979), 328-349.

meleri, ev kadınlarının çöplerini attıkları ortak *cortijos*lar çevresinde toplanmıştı. Kent doldukça, eski ahşap evlere yeni katlar eklendi ve çıkıntılı üst katlar sokağa taşmaya başladı. Arada sırada, klostrofobik ve havasız dar sokaklar hiç beklenmedik bir şekilde küçük bir *placa* ya da *placeta*ya açılıveriyordu. Tekerlek izleriyle kaplı arka sokaklar sinagogları ve cemaat yapılarını gizliyordu.

Bu semtler, kentin tüm çöplerinin dağların etekleri boyunca deniz surlarının küflü taşlarının yanındaki durağan çukurlarda toplandığı, en az hijyenik veya en az beğenilen konut bölgeleriydi. Konstantin'in inşa ettirdiği eski liman doldurulmuş ve kocaman bir kanalizasyon toplama yerine dönüştürülmüştü; *Montura* denilen bu yerden yükselen kötü kokular aşağı kente kadar yayılıyordu. Tabakhaneler ve mezbahalar batı kenarlarında yer alıyordu, ama işçiler, deriyi tabaklamakta ve yünü boyamakta kullanmak için berbat kokan idrar fıçılarını evlerinde muhafaza ediyorlardı. İnsanlar metal atölyelerinden yükselen çekiç patırtılarından deliye dönüyorlardı; başkaları kurşun ve gümüş işçilerinin dumanlarından –bir şikâyetçiye göre, fırınlardan çıkana benzeyen, ama çok daha kötü olan– zehirlenip hastalandıklarından yakınıyorlardı. Üst üste katlarda yaşayan mahalleliler, kiracılardan biri yatak odasını mutfağa dönüştürmeye karar verip ortak koridora su oluğu döşemesinden zarar görüyordu. Aşırı kalabalık –özellikle 1545'teki yıkıcı yangından sonra– ile yoğun imalat etkinliğinin birleşmesi, kentin Yahudi mahallelerindeki yaşamın kokulan, gürültüleri ve mahremiyet yokluğu ile sürüp gitmesi anlamına geliyordu. Peki, yukarı kentin koca arazileri boş uzanırken, insanlar neden burada, bu pislik içinde kalıyorlardı? Bu, ticari semtler ile kent surları arasında stratejik bir konuma sahip olarak, birbirine yakın olmak, yoğunluklarıyla müstecavizleri def ederek yaşamaya yönelik bir tercih miydi? Kentin yukarı kesimleri, ara sıra görüldüğü gibi, Müslümanlar tarafından zaten mülk edinilip yerleşilmiş olduğu için, bir zorunluluk muydu yoksa? Her iki halde de, Selanik Yahudi mahallelerinin yaşam koşullan, ta 1890 ve 1917 yangınlarının eski mahalleleri nihayet yok edip de eski sokaklardan geriye, sonradan yerlerini alan pırıl pırıl ağaçlıklı alışveriş caddelerinin arasında, bugüne artık iz bile kalmayacak şekilde haritalardan silinceye kadar, dehşet uyandırmaya devam edecekti.

Hahamların Gücü

Osmanlı İmparatorluğu tarihçileri, padişahın görünüşte her bir dinsel grubun [*millet*] liderini atadığı ve onları vergileri toplamak, adalet ve dinsel ilişkileri uygulamakla yükümlendirdiği hiyerarşik sistemi sık sık methederler. Bu özerklik ye-

terince gerçekti, ama Yahudiler örneğinde hiyerarşi neredeydi? 1453'te, İstanbul'un fethinden sonra, Fatih Sultan Mehmed'in tıpkı bir Rum patrik gibi bir hahambaşı atadığı doğrudur: Bu makama ilk getirilen kişi, son Bizans imparatoru döneminde hizmet etmiş olan yaşlıca bir Romaniote hahamdı. Fakat muhtemelen bir bütün olarak tüm imparatorluktan çok, sadece başkentte geçerli olan bu konum, çok uzun sürmedi ve daha sonra boş bırakıldı. Selanik'in, bizzat başkentteki topluluğu cüceleştirerek, imparatorluğun en büyük Yahudi cemaatinin yerleştiği kent olmasından sonra, başkentteki hahambaşının yetkesi, Selanik Yahudilerinin onayını elde etmeye bağlı hale geldi. Fakat bu olacak gibi değildi. On altıncı yüzyıl başında Selanikli bir haham, "Hiçbir kent diğerinin emrine giremez," diye diretiyordu. Asıl demek istediği, kendi kentinin başka hiçbir kente boyun eğmeyeceğiydi.[67]

Yahudiler arasında alışılmış kural, yeni gelenlerin yerel uygulamaya uyum göstermesiydi. Ama göçmenlerin ezici sayısı ve çok gelişmiş kültürel üstünlük anlayışları, bu ilkenin uygulanışını zorlaştırdı. İspanyol ve İtalyan Yahudileri, *Griegos* [Rumlar] veya artık biraz saygısızca tanındıkları gibi, *Alemanos*'un [Almanlar] yerleşik geleneklerini hor görüyorlardı. "*Ni ajo dulce ni Tudesco bueno*" –ne tatlı sarmısak vardır, ne de iyi Alman [Yahudisi]– yerel bir deyişti. Hiç kimse aşağılanmayı sevmez. Selanik dışında, Fransız doğa tarihçisi Pierre Belon, bir balıkçı tezgâhının önünde parlayan bir münakaşaya tanık olmuştu. *Clarian*ın pullarının var mıydı, yok muydu? Bazı Yahudiler toplanmış ve olmadığını, yenebileceğini söylemişti. "İspanya'dan yeni gelmiş olan" diğerleri, minyatür pul izlerinin görülebildiğini söyleyerek, ilk grubu töreleri savsaklamakla suçlamıştı. Yeniden incelenmek üzere balığın ortadan kaldırılmasından önce, yumruk yumruğa kavga başlamak üzereydi.[68]

Hahamlar, cemaat üyelerinin balık pazarında göstermiş olduğu Sefardik tarzın üstünlüğünü aynı ısrarcılıkla tutuyorlardı. Daha 1509 gibi erken bir tarihte, biri şöyle yazmıştı:

> Sefardik Yahudiler ve bu krallıkta onlann *hakhanim*leri [hahamlan] ile birlikte onlara katılan cemaatlerin, Tann'ya hamd olsun, burada çoğunluğu oluşturduğu gayet iyi biliniyor. Toprak bir tek onlara verildi ve onlar toprağa

67 A. Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire in the Late Fifteenth and Sixteenth Centuries* (Leiden, 1984), 23, n. 44.

68 J. Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique*, iii: *L'Age d'Or du Séfaradisme Salonicien (1536-1593)* (Selanik, 1936), 53; P. Belon, *Les Observations de Plusieurs Singularitez et Choses Memorables, trouvées en Grèce, Asie, Iudée, Egypte, Arabie et autres payes estranges* (Anvers, 1555), I, 94.

> ve orada sakin olan herkesin üzerine kendilerine özgü haşmet, ışıltı ve ihtişam ışığını düşürdü. Kuşkusuz, buraya ayrılmak üzere getirilmediler! Zira bütün bu yerler de bizimdir, ve bu krallıkta ilk ikamet eden tüm azınlık halkların bunu örnek alıp, Torah ve âdetlerine ilişkin her şeyi yaptıklarını söylemek gerekir.[69]

Ülkelerinden kovulmalanndan yirmi yıldan kısa bir süre sonra –antik çağlardan beri bu topraklarda yaşayan Romanioteleri uşak derecesine düşüren– olağanüstü bir kibir gösterisiydi bu. Böyle bir tutum, Romaniotelerin sayısının daha çok olduğu ve o kadar kolay boyun eğmeye eğilim göstermediği İstanbul ile sürtüşme yarattı. Bizzat Selanik'te, İspanyol üstünlüğü tartışması, artık yapılma ihtiyacı duyulmayıncaya değin, defalarca tekrarlanacaktı. 1560'larda Haham Samuel de Medina, "Bugün Selanik'te görüldüğü gibi," diye yorumluyordu durumu, "Calabria, Provincia, Sicilya ve Apulia kutsal cemaatlerinin tümü Sefarad yöntemlerini benimsemiştir ve yöntemlerini değiştirmeyen tek kutsal cemaat Eşkenaz [Alman] olmuştur." Böylelikle, Patrik önderliğinde cemaat idaresi modelindeki Ortodoks Kilisesi'nin yapısının onlar arasında başarısızlığa mahkûm olmasının tek nedeni benzer bir Yahudi hiyerarşisinin olmayışı değildi. Selanik'in büyük ölçüde Sefardik Yahudileri, bir Romaniote hahambaşının kılavuzluğunu kabul etmeyi bir an bile düşünmemişlerdi.[70]

Gene de, yalnız Osmanlı yetkilileri, görünüşe bakılırsa, lideri başkentte bulunan merkezi bir emperyal Yahudi hiyerarşisi kurma zahmetine katlanmadıklan gibi, Yahudilerin Selanik'te nasıl örgütlenecekleri konusunu belirleme zahmetine de girmemişlerdi. Bizans imparatorlan döneminde, bir Yahudi "*provost*"u bulunduğu anlaşılıyor. Osmanlılar tarafından böyle bir mevki yaratılmadı. Cemaat tek bir hahambaşı seçemedi ve yaşlı fakat saygın isimlerden oluşan bir üçlü kurul oluşturmaya yönelik ilk çabalar da, başkentteki hahambaşılık kunna çabalanyla aynı sona uğradı. Dolayısıyla, kentin Rum metropolitinin bir Yahudi mevkidaşı bile yoktu. Bir süreliğine, yerel yetkililer cemaat ile kendileri arasında bir aracı olarak hareket etmesi için bir sözcü atadılar. Fakat tarihsel kayıtlarda bu mevkiyi dolduran isimden tek bahis, konumunu kendi çıkanna kullanan, saygın hahamlara hakaret eden ve sonunda, bu tanntanımaz hal ve hareketleri yüzünden 1545 yangını ve vebası şeklinde Tann'nın gazabına neden olan bir şahıs olarak betim-

69 M. Rozen, "Individual and community in the Jewish society of the Ottoman empire: Salonica in the sixteenth century", içinde: A. Levy, der., *The Jews of the Ottoman Empire* (Princeton, 1993), 218.
70 A.g.e., 218.

lenmesiydi. Onun bir halefi olduğuna ilişkin bir bilgimiz yok; eğer vardıysa bile, herhalde önemsizdi. Yerel Osmanlı yetkilileri için önemli olan tek şey, vergilerin düzenli olarak *kadı* mahkemesine veya tayin edilmiş mültezimlere ödenmesiydi. Bir bütün olarak cemaat, vergileri bölüştürmek üzere sinagog temsilcileri topluluğu olarak bir araya geliyordu. Güçlükler çıktığı zaman, mahkemeye başvurmak veya seçkin Yahudi ileri gelenlerinden yardım istemek üzere ihtiyarlarını İstanbul'a gönderiyordu.[71]

Aslında pek çok yönden Selanik'te bir Yahudi cemaatinden bile söz etmek yanıltıcı olur. Dışarıdan bakıldığında, Yahudiler dilleri ve resmen zorunlu tutulan giysi ve renk kodlarından tanımlanabiliyorlardı. Fakat topluluğun hayn için *örgütlen*miş az sayıda birkaç kuruluş istisnasıyla –Yahudi köle veya esirlerin fidyelerinin ödenmesine aynlan kurtarma fonu veya cemaate ait okul, bannak [yolcular ve yoksullar için], tımarhane ve hastaneyi içeren Talmud Torah– Sefardim kendileri için son derece ademi merkeziyetçi, aslına bakılırsa neredeyse anarşik bir sistem yarattı; bu sistemde Yahudi yaşamı tek bir sinagog çevresinde dönüyordu ve Yahudiler doğru uygulamanın ne olduğu konusunda birbirleriyle hararetli tartışmalar yapıyorlardı. On beşinci yüzyıl İspanya'sı aslında üniter bir ülkeden çok, sonunda tek bir kralın yetkesi altında birleşen ayn ayn kentlerin, bölgelerin ve devletlerin bir koleksiyonu olmuştu; şiddetle yerel ve sık sık Selanik'te yeniden üretildiği gibi yer anlamında rekabetçiydi.

Daha başından itibaren, cemaatler birbirlerine karşı bağımsızlıklannı kıskançlıkla muhafaza etti. Sinagoglar çoğaldı –herkesin şu ya da bu cemaate bağlı olmak *zorunda* olması, Yahudi yaşamının temel bir ilkesiydi– ve sayılan yarım yüzyıl içinde yirmiyi aştı. Hepsi eşit konumda veya büyüklükte değildi ve daha büyücek olanlann birçoğu, cemaatte salgın gibi görünen hizipçilik sayesinde sürekli parçalanıyordu: Çok geçmeden, Sicilyalılar da, tıpkı "İspanyol Mülteciler" gibi, "Eski" ve "Yeni" olarak bölünmüşlerdi. Fakat cemaat, en azından başlarda, geçmişle olan bir bağ ve aynı dili konuşanlan bir arada tutmanın bir yolu oldu. Yeni Lizbon veya Evora sinagoglannda müminleri bölen hiçbir önemli ayin veya uygulama farkı yoktu; sadece küçük Romaniote Etz Haim ve Eşkenazi cemaatleri gelenekleri-nin muhafazasını bahane etmiş olabilirler. Bununla birlikte, farklan ister ayinsel, ister tümüyle kültürel ve dilsel olsun, her bir grup, sanki kimliklerinin ta kendisi tehlikedeymişçesine, özerkliğini büyük bir tutkuyla koruyordu. Haham Yosef ibn Lev 1560'larda, "Selanik'te herkes kendi halkının dilinde konuşur," diye yazmış-

71 A. Asher, der., *The Itinerary of Benjamin of Tudela* (New York, tarihsiz), I, 49; D. Kaufmann, "L'incendie de Salonique du 4 Ab 1545", *Revue des Etudes Juives,* 21 (1890), 293-297; Danon, "La communauté juive", 230.

tı. "Kovulmalarının ardından mülteciler geldiği zaman her biri *kehalim*i [cemaatler] kendi diline göre adlandırdı... Her *kahal* kendi yoksulunu destekledi ve her *kahal* hükümdarın kütüğüne ayrı ayrı kaydedildi. Her *kahal* kendi başına bir kent gibidir."[72]

O zaman bu birçok Yahudi için kentin taşıdığı gerçek anlamdı – hayır işlerini, cenaze topluluklarını ve çalışma gruplarını düzenledikleri alçak ve geniş, mütevazı süslemeli, sokaktan dikkati çekmeyen ve içi sade döşeli bir binaya yerleşik bir *kahal*. Burada vergilerin tarhı ve toplanmasını düzenliyorlar, ilahicilerinin, kurban kesenlerin, *mohel*'in [sünnetlerden sorumlu kişi] ve hahamın ücretlerini belirliyorlardı. Genellikle cemaat siyasaları konusunda yalnız vergi ödeyen üyelerin oy hakkı olduğundan, ileri gelenlerin hâkimiyeti, daha yoksul üyelerle aralarında sık sık anlaşmazlık nedeni oluşturuyordu.

Şaşırtıcı olmayan bir husus da, böyle bir sistemin son derece kararsız olmasıydı. Aslına bakılırsa, Yahudiler aralarındaki çekişmelerle tanınıyor ve sık sık yoldaşlık duygusundan yoksun olunmasından yakınıyorlardı. Zengin ve yoksullar arasındaki şiddetli gerilimler, aşırı hizipçilik ve herhangi merkezi bir örgütlenmenin yokluğu, daha geniş bir anlaşma platformunu çok güçleştirdi ve son derece ihtiyaç duyulan toplumsal reformları geciktirdi: Evlilikler, talihsiz kızları yoldan çıkararak, şaşırtıcı bir gayri resmilikle, haham nezareti dışında yapılmaya başladı; Yahudiliği benimsemeler –özellikle de kölelerin din değiştirmeleri– baştan savmaydı; dahası, herhangi bir hahamın bile fetva ve cemaatten ihraç yetkisi vardı ve bazı durumlarda bu haklarını açıkça istismar ettiler. 1565'te nihayet bir fetvanın ancak kentteki hahamların çoğunluğu tarafından imzalanması halinde bir bütün olarak cemaate uygulanabileceği üzerinde anlaşmaya varıldı.[73]

Hahamlar cemaat ya da devlet vergilerinden muaf, imtiyazlı bir yönetici sınıf oluşturuyorlardı. Kuşkusuz, atanmış bir memur olan ve tüm kente adalet dağıtan *kadı* başkanlığında bir Osmanlı mahkeme sistemi vardı. *Kadı* mahkemeleri, öncelikle [gayri Müslimlerden farklı bir şekilde muamele gören] Müslümanlar için tasarlanmış olsa da, Yahudi dinsel taleplerine karşı da saygılıydı: Hiçbir Yahudi'yi Şabat günü mahkemeye gelmekle yükümlü tutmuyordu ve yemin etmeleri gerektiğinde, Yahudi tanıkları hahama gönderiyordu. Fakat *kadı* adalet sağlama görevini tekeline almaya çalışmıyordu ve Yahudilerin aralarındaki anlaşmazlıklarını çözmelerinin temel aracını hahamlık mahkemeleri oluşturuyordu. Asla herhangi resmi bir yasal tanıma görmedikleri için, bu mahkemeler yüzlerce yıl boyunca

72 M. Rozen, "Individual and community", 222.

73 M. Goodblatt, *Jewish Life in Turkey in the Sixteenth Century as Reflected in the Legal Writings of Samuel de Medina* (New York, 1952) 61-68.

ananenin gücüyle kutsanan bir tür yasal belirsizlik durumu olarak varlığını sürdürdü. Bu olağanüstü bir durumdu ve Osmanlı yetkililerinin devleti yönetme tarzına ilişkin önemli bir ipucu sunmaktadır: Bu devlet, vergiler ve üretim söz konusu olduğunda alanı katı bir biçimde düzenliyor, –yasa– gibi başka alanlarda neredeyse ilgisiz ve ancak ara sıra âmir oluyordu.[74]

Osmanlı yetkililerinin hahamlık işlerine müdahalesi enderdi. Bir *kadı*, hahamların *kadı* mahkemesine tepeden bakarak davrandıklarını öğrenirse veya Yahudilerin hahamları tarafından *kadı* mahkemesini kullanmamaları yönünde uyarıldığı bilgisini alırsa kuşkusuz derin bir biçimde hoşnutsuzluk duyuyordu. Ama bu hoşnutsuzluğun eyleme dönüşmesi çok ender gerçekleşiyordu. Bir örnekte, Aragon sinagogunda hahamlık makamının iki adayı arasındaki bir tartışma, *kadı*nın araya girmesine ve atamayı kendisinin yapmasına yol açmıştı; fakat bu durum, muzaffer adayı cemaatinin gözünde o kadar sevimsizleştirmişti ki, ne de olsa maaşını kendilerinin ödedikleri bu adamı kısa bir süre sonra değiştirmişlerdi. Bir başka *kadı*, cemaat üyelerine Osmanlı mahkemelerine başvurmamaları talimatını veren bir hahamı azletmişti. Fakat bu örnekte de, ondan kurtulmak üzere, iddia niteliğindeki bu sözleri yetkililerin dikkatine götürerek hahamlarını ispiyonlayan cemaat üyelerinin ta kendisiydi ve zaten haham kısa süre sonra başka bir cemaat tarafından göreve getirilecekti.[75]

Aslına bakılırsa Yahudiler, gitmemeleri yönünde hahamlık tembihlerine karşın, gelecekte doğabilecek yasal ihtilaflar ihtimaline karşı [hahamlık mahkemelerinin tam da gayri resmi konumlan yüzünden tümüyle işe yaramaz olacağı için], genellikle ticari anlaşmalarını veya boşanma sözleşmelerini kaydettirmek üzere Müslüman mahkemelerine gidiyorlardı. Yahudi işçiler, bir askerin tüfeği kazara avluda patlayıp da birini öldürdüğünde sorumluluğu kabul etmemek için mahkemeye koşuyorlardı; kendilerinin neden olmadığı bir ölümün diyetini ödemekten kurtulmalarını ancak Osmanlı *kadı*sının hükmü sağlayabilirdi. Bunlar dışında, Osmanlı yetkilileri hahamlarn kendi cemaatlerinin yasal işlerini yürütmelerinden, kendileriyle işbirliği yapmalarından ve sözgelimi, hahamların sık sık zayıflıklarını hissettikleri bir alan olan hükümlerin uygulanmasında onları desteklemekten hoşnut görünüyorlardı. Bu destek olmaksızın, hahamlık mahkemeleri işlev göremezdi.[76]

74 J. Hacker, "Jewish autonomy in the Ottoman empire: its scope and limits. Jewish courts from the sixteenth to the eighteenth centuries", içinde: A. Levy, der., *The Jews of the Ottoman Empire* (Princeton, 1993), 152-202.

75 Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire,* 45-49.

76 Epstein, *The Ottoman Jewish Communities,* 72-73; karş., J. Hacker, "Jewish autonomy in the Ottoman empire", 161 vd., özellikle 174.

Zira bu sistemin can alıcı noktası, özellikle hahamlara verdiği muazzam güçtü. Sinagoglan işleten din adamı olmayan nüfuzlular tarafından atanmalanna ve maaşlannı onlardan almalarına karşın, Osmanlı uygulaması onları Yahudi *kadı*lara –dinsel eğitimli hukukçulara– yaklaşan bir konuma getiriyordu. Ama Selanik Yahudilerinin, bazı Osmanlı yasal kurumlarını kendi ihtiyaçlanna uyarlamaya başladıkları –örneğin, hayır kuruluşlarını [vakıflar] ve tevarüs edilebilir intifa hakkını [*gedikli*]– ve sakallannı daha çok uzatarak, sarık sanp cüppeler, kaftanlar giyerek ve kadınlannın geçmişte olduğundan daha çok örtünmesini sağlayarak, Müslüman âdetlerini izlemeye başladığı düşünülürse, bu pek o kadar şaşırtıcı değildir. Yaşamın başka alanlarında olduğu gibi, hukukta da Sefarad Yahudileri Osmanlılaşmaya başlamıştı.[77]

Hahamların kararlarını bildirdikleri alan çok genişti: Kira ihtilafları, evlilik, vasiyet onayı ve ticaret hukuku geçim kaynaklarını oluşturuyordu, ama aynı zamanda tıbbi meseleler de vardı – ne çeşit bir zührevi hastalık, kadının kocasını boşamasında meşru bir gerekçe oluşturabilir veya kürtaja ne zaman izin verilebilir gibi. Mültecilerin uğradığı ailevi yaşamın parçalanması travması, çeşitli ikilemlerde kendini gösteriyordu: Bir Yahudi erkek ile siyah bir kölenin oğlu, babasının mülkünü tevarüs edebilir miydi? Kocası Hıristiyan olan ve İspanya'da kalan kadınlann durumu ne olacaktı? Bir erkeğin kaç eş almasına izin verilebilirdi? Kararda yararlanmak için, İspanya ve İtalya'daki kütüphaneler getirtildi ve tüccarlar ender el yazmalannı çoğaltmaları ve İbranice metinleri Ladino'ya tercüme etmeleri için kâtipler ve yazıcılar tuttular. Aslında, hahamlar, kendilerine kılavuzluk edecek seleflerinin hükümleri olmaksızın karar vermeyi sakıncalı buluyorlardı. Vebanın her yeri kasıp kavurduğu bir dönemde kent dışında bir haham, kendisine bir hüküm için yalvaran kişiye, kolunun altında kitapları olmaksızın bir görüş bildirdiği için peşinen özür dilemişti.[78]

Başka yerlerdeki mevkidaşlarının boy ölçüşemeyeceği derecede iktidar ve kaynaklan denetleyen Selanikli hahamlar, kenti, on altıncı yüzyıl boyunca tüm doğu Akdeniz'in öğrenim merkezine dönüştürecek bir öğrenim düzeyine ve geniş bakış açısına sahiptiler. Kent bir matbaa kültürü merkeziydi de: Kutsal metinleri basılı görmenin dinsel itirazlar yarattığı bir yerde, Rumca, Arapça veya Osmanlı Türkçesi ile kitap basımının başlamasından yüzlerce yıl önce Yahudi kitapları basılıyordu. İspanyol hahamlığın geniş erimli çıkarlarıyla donanmış, tercümeleri yapılmış kutsal kaynaklara aşinalığı kullanan bu âlimler hem batı Avrupa'daki en

77 A.g.e., 156.

78 B. Rivlin, "The Greek peninsula. A haven for Iberian refugees: effects on family-life", içinde: Hasiotis, der., *Jewish Communities,* 443-452.

son entelektüel modalarla temasta kalıyor hem de onlan kutsal metinlerin yorumlarının sınırlarının çok ötesine götüren geniş araştırma programlan yürütüyorlardı. Aristo ve Akinalı Toma'yı Talmud tefsiri görevlerine uyguladılar, Latin edebiyatı, İtalyan hümanizmi ve Arap bilimini birleştirdiler; şaşırtıcı olmayacak şekilde, uzmanlıklarının erimiyle müthiş gurur duymaya başladılar. Sözgelişi, dar görüşlülük suçlamalarıyla hakarete uğrayan genç bir âlim, Edirne'den, kendinden yaşlı bir hahama meydan okuyarak onu entelektüel bir düelloya çağırıyordu:

> Hodri meydan, gelin Kutsal Kitap, Mişnah ve Talmud, Sifra ve Sifre ve tüm haham literatüründeki bilgilerimizle çarpışalım; laik bilimlerde – uygulamalı ve kuramsal bilim alanlarında; doğa bilimi ve İlahi bilimde; mantıkta – *Organon*, geometri, astronomi *Fizik*te; ... *Generatio et Corruptio, De Anima* ve *Meteora, De Animalibus* ve *Ahlak*'ta. Sizin mesleğinizi de, yani tıbbı da, eğer sizin gözünüzde bir bilimse, onu özel bir üstünlüğü olmayan ve tümüyle pratik meselelerde bir meslek olarak görüyoruz. Beni deneyin, zira ağzınızı açtınız ve benim mesken edindiğim yeri küçümsediniz, ve göreceksiniz ki biz bilinebilecek her şeyi en doğru dürüst şekilde biliriz.[79]

Bütün bunlar başlı başına öğrenim aşkının –gerçi o da vardı– değil, daha çok kentin âlim-yargıçları tarafından zorunlu tutulan çok ince ve ayrıntılı müfredatın ve Osmanlı siyasasının yarattığı fırsatlara verilen yanıtın ürünleriydi.

Çoğunlukla olduğu gibi kendi hallerine bırakılan hahamlar, şeriat temelinde işleyen bir devlette yaşadıkları gerçeğini de unutmuyorlardı; Yahudiler belirli mahallelerde yaşamaları veya belirli loncalara mensup olmaları halinde profesyonel olarak Müslümanlar tarafından temsil edilebiliyorlardı; Yahudi erkekler [tıpkı Hıristiyanlar gibi] mali üstünlük veya evlenmek amacıyla –bir olayda başka bir erkeğin kansını ondan alabilmek konusunda yetkililerin yardımına başvurma bile söz konusu olabilmişti– Müslüman oluyorlardı; bazı Yahudi kadınlar Müslüman erkeklerle evleniyor veya kocalan boşanmaya karşı çıktığı zaman bunu kolaylaştırmak amacıyla Müslüman oluyorlardı. Bütün bu durumlar, şeriat bilgisinin haham-yargıç açısından önemli olmasına yol açıyordu. Ama laik Osmanlı hukuku, Kuran ve şeriat konusunda belirli düzeyde bir bilgi, pek çok Osmanlı Yahudi cemaatinde yaygın bir uygulama olsa bile, birkaç Selanikli âlim Arap düşüncesine yönelik ilgilerini daha da ileri götürmüşlerdi. Haham Isaac ibn Aroyo, filozof el-

79 J. Hacker, "The intellectual activity of the Jews of the Ottoman empire during the sixteenth and seventeenth centuries", içinde: I. Twersky ve B. Septimus, der., *Jewish Thought in the Seventeenth Century* (Harvard University Press, 1987), 120.

Gazali'ye göndermе yaparak, "Sadece Abuhamed ve kitabının adını vermekle yetineceğim," diye yazmıştı. Gözleri görmeyen zengin haham David ibn Shoshan'ın yalnız "hem Talmud hem de laik çalışmalar, astronomi ve felsefenin, bütün bilgeliklerin ustası olmakla kalmayıp" aynı zamanda "Müslüman dini üzerine kitaplar hakkındaki bilgisinin, Müslüman âlimlerin ve kadıların onu ziyaret edip kendi dinsel kitaplarını ondan öğrenmelerine yol açacak kadar geniş olduğu" söylenirdi. İstanbul'a taşındığı zaman, "en büyük Arap âlimleri büyük bilgeliği nedeniyle onu onurlandırmıştı." Öğrencilerinden biri olan Jacop HaLevi, Kuran'ı tercüme etti; bu, diğer Yahudi âlimlerinin de kütüphanelerinde bulundurduğunu bildiğimiz bir kitaptı.[80]

Selanik söz konusu olduğunda, Osmanlı stratejisinin son derece etkili olduğu ve padişahların çok sayıda Yahudi ve Maruni'yi buraya cezbederek, kenti yeniden canlandırmayı başardığı ortaya çıktı. On altıncı yüzyılın ortasına gelindiğinde, nüfusu 30 bine yükselmiş ve Balkanlar'ın kişi başına düşen en yüksek vergisini ve İstanbul'un batısındaki tüm kentsel yerleşimlerin en büyük gelirini getiren kent olmuştu. Bu ekonomik başarının, padişahın askeri zaferlerindeki mali gücün büyük bölümünü getirdiğini söylemek, çok abartılı olmaz. Yahudi göçmenler II. Bayezid'in kendilerine verdiği fırsatı kucakladılar ve Selanik'e, kentin mevcut sakinlerini şaşkına çeviren bir girişimci ve üretken enerji getirdiler. Bunun sonucu olarak, kültüründe baş gösteren Hispanizasyon uzun ömürlü oldu: Ekonomik durumdaki ve dinsel öğretimin standartlarındaki iniş çıkışlara karşın, Yahudi-İspanyol [Ladino] kültürün damgası, ta imparatorluğunun sonuna dek hissedildi. İhraç fermanının dört yüzüncü yıldönümü olan 1892'de, İspanyol gazeteciler ve siyasetçiler bu Makedonya limanını ziyaret ettiler. Orada kendi geçmişleriyle süregiden bir bağlantı, anavatanda yüzlerce yıldır unutulmuş İberya yaşamının bir ileri karakolunu buldular. İspanyol senatör Dr. Angel Pulido Fernandez'in sözleriyle, onlar *Bir Vatanı olmayan İspanyollar* idi; ama bu tamamen doğru sayılmazdı. Onlann vatanı, Selanik'in ta kendisiydi.[81]

80 A. Shmuelevitz, *The Jews of the Ottoman Empire,* 34; J. Hacker, "The intellectual activity of the Jews of the Ottoman empire", 105 n. 20, 119.

81 N. Todorov, *The Balkan City, 1400-1900* (Seattle, 1983), 86-87, 470-471; A. P. Fernandez, *Españoles sin patria: la raza Sefardi* (Madrid, 1905).

4
MESİHLER, ŞEHİTLER VE MUCİZELER

"Selanik'e ikinci gidişimde, aykın edimler ifa etme emri aldım ve bu yüzden bir Rum sokağında Türkün birine rastladığımda derhal kılıcımı çektim ve onu Birinci ve İkinci'nin adını söyleyerek haç çıkarmaya zorladım, ve sonra bunu yapıncaya kadar gitmesine izin vermedim; aynı şekilde, bir Türk sokağında bir Ruma rastlayıp onu "Muhammed gerçek peygamberdir" sözünü ve aynı zamanda ilk ikinin isimlerini söylemeye zorladım ve ona Müslümanlann âdeti uyannca bir parmağını yukarıya kaldırmasını emrettim. Ve yine, bir Yahudiye rastladığımda benim için haç çıkarmaya zorladım ve bir Rum sokağındayken iki ismi dile getirmeye, bir Türk sokağındayken de bir parmağını yukarıya kaldınp o iki ismi anmaya zorladım. Ve bu edimleri her gün ifa ediyordum."

Yakov Frank (1726-1791), Otobiyografi no. 15[82-83]

Osmanlı İmparatorluğu'nda dinsel mensubiyet, devletin uyruklannı sınıflandırmakta kullandığı kategorileri sunuyordu. Müslümanlar, yasal olarak daha aşağı konumda var olan gayri Müslimlerden kolayca ayırt edilebiliyordu. On altıncı yüzyıl ortası Selanik Yahudilerinin Fransız temsilcisi Nicolas de Nicolay, "Başlıklan safran sansı sanktı," diye yazmıştı, "Rum Hıristiyanlannki mavi, Türklerinki ise renk farklılığıyla aynlabilsinler diye, bembeyazdı." San ayakkabılar, parlak

82 H. Lenowitz, *The Jewish Messiahs* (New York, 1998), 179.
83 Kendisi de bir mesih olan Frank, Sabetay Sevi ve Baruh Russo'nun bir izleyicisiydi (bkz. aşağıda).

giysiler ve beyaz veya yeşil sarıklar, tıpkı halis veya pahalı kumaşlar gibi, iktidardaki dine ayrılmıştı. Daha sonraki bir gezgin Tournefort, "Büyük Sinyor'un uyruklarının, ister Hıristiyan ister Yahudi olsun, [terlikleri] kırmızı, menekşe rengi veya siyahtı. Bu düzen öylesine yerleşmişti ve öylesine sıkı uygulanıyordu ki, insan birinin Ayak ve Baş'ma bakarak onun dinini anlayabiliyordu."[84]

Ne ki, düzenlemeler bir şeydir, insanlann, hele hele imparatorluk başkentinin gözünden uzaktaysa, gerçek yaşamda yaptıkları başka bir şeydi. Sınırlar kazaen veya kasden sürekli yıkılıyordu ve özellikle böylesine telaşlı bir ticaret limanında, dinsel cemaatlerin, geçirgenlikten yoksun şekilde birbirine kapalı olması imkânsızdı. Müslüman delikanlılar Hıristiyan kunduracılara çırak oluyordu; Yahudi ve Müslüman hamallar ve geçici işçiler iş bulmak üzere iskeleleri birlikte dolduruyorlardı. Varlıklı Müslüman aileler Yahudi ve Hıristiyan hizmetkârlar ve sütanneler tuttuklarında, ailelerin çocukları kaynaşıyor ve oğlanlar sık sık "sütkardeş" oluyorlardı; bu, yıllarca sürebilen bir ilişki oluyordu. Benzersiz dinsel kompozisyonuyla Selanik'te, daha sonraki bir döneme mensup bir ziyaretçinin, "burada yaşayan farklı halklar arasında bir çeşit ergime, inançlarının doğası ve kökenlerinin çeşitliliğiyle ayrılma eğiliminde olan ırklar arasında mutlu bir uzlaşma," olarak betimlediği şey böylelikle doğdu.[85]

İslamın Tann'nın birliğine vurgusu, kendi koyduğu sınırlar içinde, diğer dinlerin Kitab'ına karşı olumlu bir tutumu mümkün kılıyordu. Zira kendilerini seçilmiş bir halk olarak kabul eden Yahudilerin ve Yahudilere karşı Tann'yı (İsa'yı) öldürme suçlamasına odaklanarak kökenlerini reddeden ve onlarla aralarına mesafe koyan Hıristiyanlann tersine, Müslümanlar daha önceki tek tanrılı dinlerle bağlantılarını açıkça kabul ediyorlardı. Bizzat İsa, gerçi doğası gereği tanrı olarak görülmese de, bir peygamber olarak kutsanıyordu – özellikle hoşgörüsüz bir Müslüman din adamının, İsa'nın adını kirlettiği için birini idam ettirdiği bile söylenir. Hıristiyan tapınaklarının İslam kullanımına uyarlanması da, kasıtlı bir aşağılama veya kutsallığa saygısızlık olarak değil –gerçi doğal olarak Hıristiyanlar tarafından böyle görülüyordu– Müslümanlar tarafından seleflerinin kutsal yerlerinde hâlâ Tann'nın var olduğunun kabul edilmesi olarak da görülebilirdi.[86]

Açıktır ki, dinsel bölümlenmelere yansıtılabilecek karşılıklı horgörü ve düşmanlığa ilişkin güçlü kanıtları yadsımak olanaksız – bir Hıristiyan silah tüccarını pazarda, "Neden kâfirlik ediyorsun? Ne büyük bir acı içindesin!" diye bağırarak

84 N. de Nicolay, *Dans l'empire de Soliman le Magnifique* (Paris, 1989), 257; Tournefort'u aktaran. B. Lewis, *The Jews of Islam* (Princeton, 1984), 138.
85 B. Nicolaides, *Les Turcs et la Turquie contemporaine* (Paris, 1859), ii, 45.
86 J. de Hammer, *Histoire,* xii, 28.

öldüresiye döven yeniçeriler; kutsal şenlikleri sırasında Hıristiyanlarla alay eden Yahudi ev sahipleri; Paskalya'da büyük bir neşeyle yakılan içi doldurulmuş Yudas kuklası. (Müslümanlarla da ara sıra alenen alay ediliyordu, ama ancak şehit olmayı isteyenler tarafından.) İhtida edip atalarının dininden vazgeçenlere karşı hissedilen yaygın düşmanlık apaçıktı. Gene de, dinsel sınırlar geçilmediği zamanlar –belki özellikle o zaman– kentin gündelik yaşamında, inançlar ve uygulamalar hatırı sayılır bir düzeyde ortaklıklar ve benzerlikler sergiliyordu.[87]

Zira, dinsel bir devletin bizi sevk edebileceği inançlara ilişkin laik kavramlarımızın tersine, Osmanlı yetkilileri insanların özel inançlarını yönlendirmeye hemen hiç kalkışmıyordu. Genel olarak, dindarlığın görünürdeki biçimlerini muhafaza ettikleri sürece, uyruklarının neye inandıklarıyla ilgilenmiyorlardı. Bu tutumu gayri Müslimlerin çoğu da paylaşıyordu. Doktrini çok önemseyen Katolikler kenti ziyaret ettiklerinde, Ortodoks törelerinin baştan savmacılığı karşısında hayrete düşüyorlardı. Ukraynalı bir Katolik on sekizinci yüzyıl başında, "Bu insanlar arasında, yalnız konseyler konusunda değil, Hıristiyan dini konusunda da büyük bir cehalet var," diye yazacaktı. "İsa'nın adı ile haç dışında hiçbir şeyden haberleri yok." Bu tür doktrinle ilgili cehalet suçlamaları, Selanik Hıristiyanlan hakkında olduğu kadar, suçlayanlar hakkında da çok şey anlatıyor, zira bu ikinciler çok önemli addettikleri yortuları kutluyor ve âdetleri sıkı bir biçimde yerine getiriyorlardı. Fakat o çağda Osmanlı yönetimindeki teolojik denetimin, Hıristiyan hükümranlığındaki topraklarda olduğundan çok daha az olduğu doğrudur ve bu gevşeklik atmosferi ile sapkınlık-avcılığının yokluğu, kentin çeşitli dinlerini erken modern çağda ortak bir kutsal ve ilahi anlayışının çevresinde birleştiren popüler bir dinsel kültürün doğuşunu besledi.[88]

Maruniler ve Mesihler

2 Ocak 1724 Pazar günü, Yahudi bir doktor, Hıristiyan hastalarından biriyle sohbet ediyor ve yaşamının öyküsünü anlatıyordu. Vaftiz edildiği Portekiz'in güney kıyısında bir Katolik olarak büyümüş ve düzenli olarak kiliseye gitmişti. Ama ebeveyni ona bir yandan gizlice Yudaizmin akidelerini ve "aslında bir Yahudi" olduğunu da öğretmişti. Otuz yaşında, aralıksız tacizler ve ufak tefek eziyetlerin ar-

87 E. Ginio, "The administration of criminal justice in Ottoman Selanik", *Turcica,* 30 (1998), 185-209.

88 S. Senyk, "A man between East and West: Philip Orlyk and church life in Thessalonica in the 1720s", *Orientalia Christiana Periodica,* 60 (1994), 159-185.

dından, Portekiz'i terk etmişti ve on dört yıldan beri, ailesinin asıl dinine dönmüş olduğu Selanik'te yaşıyordu. Duyduklarına çok şaşan hastası, "Şu kâfirler imansızlıklarında ne kadar da inatçılar," diye yazmıştı günlüğüne.[89]

İberya topraklarından kovularak Selanik'e gelenler sadece atalarının dinine bağlı kalan Yahudiler değildi; buraya çok sayıda Maruni veya Yeni Hıristiyanlar denilen gruplar da –başka bir deyişle, birçok örnekte topraklarından ayrılmadan kuşaklarca önce Katolikliğe dönenler– geldi. Bazıları –şu doktor gibi– Yahudi âdetlerini onlarca yıl boyunca gizlice canlı tutmuş ve çocuklanna iki ad vermişlerdi ["Çocuklarından birine sorarsanız: 'Adın ne?'" diye yazmıştı bir gözlemci, "şöyle cevap vereceklerdir: 'Evde bana Abraham derler, sokakta ise Francesco.'"] Öte yandan, başka pek çoğu Engizisyon tarafından temelde dinden çok, ırkları yüzünden İspanya ve Portekiz'den zorla sürülmüş olan, tümüyle itaatli Katolikler idi. Selanik'te bu grup hahamlık Yudaizmine uyarlanmakta güçlük çekti; buna karşılık hahamlar da onlarla ilgili karara varmakta zorlanıyorlardı. "Hâlâ" Yahudi olup olmadıkları sorusu, bilginleri bölmüştü. Birçok önde gelen haham, birçok Maruninin İberya'yı (ve Katolikliği) ancak zorunlu tutulduğu zaman terk etmesi nedeniyle, onların Yahudi *olmadığını* düşünüyordu. 1506'da Portekiz'deki "Yeni Hıristiyanlar"a yapılan Lizbon katliamı, oradan gelenlere biraz daha sevecen bir yaklaşıma yol açıyordu, ama Selanik Yahudilerinin ve hahamlarının birçoğu, bizzat Maruni ailelerden gelenler bile, onların güdülerinden son derece kuşku duyuyor ve onları inançlarından dönen zavallılar olarak görüyorlardı.[90]

Zira kendilerinin de çok iyi bildiği gibi, din sık sık düpedüz bir kullanışlılık sancağı işlevi görebiliyordu. Katolikler servetlerini korumak veya akrabalarının mülklerinin vârisi olabilmek için, nasıl bıraktılarsa, öylece Yudaizme dönüyorlardı; İtalya'da Yahudiler aynı nedenlerle vaftiz oluyorlardı. Ticaret erbabının, Osmanlı ve Papalık topraklan arasında gemilerle seyrederken inançlarını değiştirdiği bile oluyordu. On yedinci yüzyıla mensup bir Maruni olan Abraam Righetto, kendi sözleriyle, "bir Yahudi olarak yaşadım ama bazen kiliseye gittim ve sık sık Hıristiyanlarla yiyip içtim." Bir başkası, aynı zamanda Francesco Maria Leoncini Hıristiyan adıyla da tanınan Moise Israel, bir o dine bir bu dine dönerken üç kez vaftiz edilmişti ve öfkeden deliye dönmüş bir yorumcunun çarpıcı sözleriyle "kutsal din ticareti yapıyordu." Böyle kimseler çağdaşları tarafından "iki dümenli gemi" diye hafife alınıyordu, ama bunu yapanlar hiç de ender değildi. Samuel Levi diye biri daha da ileri gitmiş, Selanik'te küçük bir çocukken –ona göre, büyük öl-

89 O. Subtelny, der., *The Diariusz Podrozny of Pylyp Orlyk (1720-1726)* (Harvard UP, 1989), 458. Çeviriye yardımlan için Maria Wojcicka'ya teşekkür ederim.

90 B. Netanyahu, *The Marranos of Spain* (Cornell, 1992 bas.).

çüde okulda cezalandırılmaktan kaçınmak için– Müslüman olmuş; ardından karşı kıyıya geçip Venedik gettosunda bir Osmanlı Yahudi kadınıyla *–la Turchetta–* evlenmek üzere yeniden Yudaizme döndükten sonra, Ferrara piskoposu tarafından Katolik olarak vaftiz edilmişti.[91]

Selanik Marunilere daha az örtülü, tehlikeli ve kuşkulu bir yaşam tarzı imkânı sunuyordu ve 1536'dan sonra Portekiz Engisizyonu'nun etkinlikleri birçoğunun oraya yerleşmesine yol açtı. Gene de, Yudaizme gerçekten geri dönenler bile, eski yaşam tarzlarının belirleyici özelliklerini korudular. Geçmişteki örtülü yaşam deneyimleri, dinsel yetkeye karşı kaçınılmaz biçimde kuşkucu tutumlarının yanı sıra, Katolik aydınlanmacılığa maruz kalmaları onların içrek (batını) inançlara ve gizemciliğe (mistisizm) eğilimli olmalarına yol açmıştı. Selanik, seçkin hahamların göksel seslerin kılavuzluğunda öğrencilerine, sadece topluluğa girmiş olanlarca bilinen, gizli hesaplama biçimlerinin kullanımı aracılığıyla ilahi iradeyi kavramayı öğrettikleri ünlü bir Kabala merkezine dönüştü.

Ve Kabala'yla birlikte, Mesihçi spekülasyon düşkünlüğü geldi. On üçüncü yüzyıl sonundan itibaren her bir zulüm süreci, Yahudiler için yakında gerçekleşecek kurtanlmalanna ilişkin kehanetler yaratmıştı. İspanya'dan hicretleri, kutsal toprakların Osmanlılarca fethi ve İspanya tahtı ile Osmanlı padişahları arasındaki muazzam mücadelenin başlaması, kıyamet günüyle ilgili beklentileri yepyeni bir düzeye taşıdı. Kütüphanesi Selanik'in en önemlilerinden biri olan âlim Isaac Abravanel, kurtarılma sürecinin 1503'te başladığını ve 1531'de tamamlandığını hesapladı. Diğerleri V. Carlos ile Kanuni Sultan Süleyman arasındaki çatışmada, Kutsal Kitap'ta anlatılan, âlimlere göre "kral-mesih"i getirecek Yecüc ve Mecüc çarpışmasını gördüler.[92]

1524'te, David Ruebeni adında gizemli bir Yahudi maceracı Venedik'e geldi ve kendisini İsrail'in kayıp kabilelerinden birinin prensi olarak tanıttı. Papanın huzuruna çıkmayı başardı ve Kutsal Roma imparatoruna Filistin'i yeniden ele geçirmeleri için Yahudileri silahlandırmasını söyledi. Burada yolu çok daha mütevazı bir simayla kesişti – Diego Pires adında Portekizli bir Yeni Hıristiyan. Pires, kendi Yahudi kökenlerini keşfedip ismini Solomon Molcho olarak değiştirdikten sonra Selanik'te, kentin en seçkin hahamlarından bazılarıyla Kabala üzerinde çalıştı ve tedricen Mesihçi bir peygambere dönüştü. Roma'nın –1527'de imparatorluk bir-

91 P.C.I. Zorattini, der., *Processi del S. Uffizio di Venezia contro Ebrei e Guidizzanti,* iii [1570-1572] (1984), 38-43; P.C.I. Zorattini, der., *Processi del S. Uffizio di Venezia contro Ebrei e Guidizzanti,* x [1633-1637] (1992), 127-128; B. Pullan, "'A ship with two rudders': Righerto Marrano and the Inquisition in Venice", *Historical Journal,* 20:1 (1977), 25-58.

92 Y. Yerushalmi, "Messianic impulses in Joseph ha-Kohen", içinde: B. D. Cooperman, der., *Jewish Thought in the Sixteenth Century* (Harvard, 1983), 460-487.

likleri tarafından– yağmalanmasını önceden bildi ve kıyamet günü programı uyannca, kent kapılannda bizzat paçavralar içinde oturup mahvolması için Tanrı'ya yakardığı Roma'ya gitti. Kazığa bağlanıp yakılmadan önce, Molcho geleceği gördü: Tiber Irmağı taşıyor ve Türk birlikleri Papalık makamını basıyordu. Molcho'nun en çarpıcı yönü, ona ne kadar çok kişinin inandığı ve onun Mesihçi programını koruyup yeniden yorumladığıdır. Şehitten geriye kalanlar bütün Avrupa'ya götürüldü ve ölümünden yüzyıl sonra hâlâ Prag'daki *Pinkas Shul*'da sergilenmekteydi.[93]

On yedinci yüzyıl ortalanna gelindiğinde, binyılcı ateş daha da şiddetlenerek büyümüş durumdaydı. Yahudi mistisizm merkezlerinde, özellikle Selanik ve Safed'de, âlimler Mesih'in gelişine hazırlandılar. Kıyamet günü düşüncesine kapılanlar, orta Avrupa'da kanlı din savaşlarında, Polonya ve Akdeniz'deki Türk seferlerinde, Yahudilerin Protestan topraklarına kabul edilmesinde ve Kazakların doğu Avrupa Yahudilerine uyguladığı zulümlerde hep bu yönde işaretler görüyorlardı. Gerek Yahudilerin gerek Hıristiyanların beklentileri 1666 yılına odaklanmıştı. Bir yorumcu, "çeşitli *Hıristiyan* yazarların, özellikle *Kıyamet* veya Vahiyler üzerine Yorum yapanlann Kehanetlerine göre, bu 1666 yılı bir Mucizeler Yılı ve Dünya'da Tuhaf Devrimler yılı olacaktır," diye yazmıştı. Protestanlar Yahudilerin din değiştirmesini dört gözle beklerken, Yahudiler de Sion'a yaklaşan geri dönüşlerini iple çekiyorlardı. Rivayetler bütün Avrupa'yı sarmıştı ve "İpek'ten Yelkenleri ve İpleri, *İbranice*den başka hiçbir dil konuşmayan Yahudilerin yönetiminde bir Gemi'nin *İskoçya*'nın kuzey taraflanna vardığı," söyleniyordu; "[Geminin] yelkenlerinde *İsrail'in On iki Kabilesi* sözü yazılıydı."[94]

O kış, kırk yaşında İzmirli Yahudi bir âlim, padişahı devirmek ve kurtarılma gününü başlatmak olarak ilan ettiği amaçla İstanbul'a yola çıktı. Sabetay Sevi, yıllardır Doğu Akdeniz'in hahamlık akademilerinde dolaşıp dururken kendisini aralıklı olarak Mesih ilan edip duruyordu. Mısır'daki zengin Yahudi destekçilerinin ve genç bir Gazzeli hahamın onun adına başlattığı bir promosyon kampanyasının yardımıyla, kendi kentine dönüşünde destekçileri onu büyük bir kalabalık halinde karşıladı. Bir anlatıya göre, "derhal en güzel ve zengin simli ve ipekli giysiler giyerek bir Hükümdar olarak görünmeye başladı. Elinde bir çeşit Kral Asası taşıyordu ve Kentte her zaman çok kalabalık bir grup Yahudi eşliğinde do-

93 S. Sherot, "Jewish millenarianism: a comparison of medieval communities", *Comparative Studies in Society and History* (1980), 394-415; G. Scholem, *Sabbatai Sevi: the Mystical Messiah* (Princeton, 1973), 562-563.

94 H. C. Lukach, "The False Messiah", içinde: Lukach, *The City of Dancing Dervishes and Other Sketches and Studies from the Near East (London,* 1914), 189-190.

laşıyor, bunlardan bazıları onu onurlandırmak için basacağı sokaklara halılar seriyorlardı."[95]

Gelgelelim, bizzat padişahı tahttan indirmeyi planladığını ilan ederek başkente doğru yola çıkar çıkmaz, Osmanlı yetkilileri alarma geçti. Bu noktaya gelindiğinde, Sevi tüm Yahudi dünyasını karmakarışık etmişti. Budin'den Halep'e ve Kahire'ye kadar binlerce Yahudi bağlılığını ilan ediyor ve kuşkucuların sesini bastırıyorlardı. Bir İngiliz gözlemci, "*Sabatai* ve Öğretisi haberinin *Türkler*in ve *Yahudiler*in yaşadığı topraklarda ne kadar heyecan yarattığını ve ne kadar hızlı yayıldığını görmek çok tuhaf," diye yazmıştı. "*Yahudiler*de garip bir kendinden geçme durumu müşahede ettim, hiçbiri eski görüşmeleri sonuçlandırmak dışında hiç işe güce bakmıyorlar ve kendilerini ve Ailelerini *Kudüs* Yolculuğuna hazırlıyorlar: Tüm Söylemleri, Düşleri ve İşlerini tasfiye etmeleri, Vaadedilen Toprak, İhtişam, Şan, Bilgelik ve Mesih Öğretisi'nin yeniden yerleştirilmesinden başka bir Plan'ı önemsemiyor."[96]

Bu çılgınlık, Sevi'nin çok iyi tanınan bir sima olduğu Selanik'te her yerdekinden de büyüktü. Burada yerel âlimlerle çalışarak ve Marunilerin sinagogunda düzenli bir biçimde vaaz vererek birkaç yıl kalmıştı. 1659'da ilahi adı telaffuz edince dinleyicilerini öfkeden çılgına çevirmiş, aforoz edilerek kenti terk etmek zorunda bırakılmıştı. Gelgelelim şimdi, kent binyılcı histerinin pençesindeydi. Mesih'in gelişini bekleyen hahamlar, kefaret ve oruç edimlerinin yerine getirilmesini emrettiler; dinsel coşkulan içinde bazı sofu müminler ölünceye kadar oruç tutuyor veya sırtlan kanayıncaya kadar kendilerini kamçılıyordu. "Bazıları kendilerini Bahçeleri'ne gömüyor, çıplak Bedenlerini Toprak'la örtüyor, bir tek başları dışında her yerleri, Bedenleri soğuktan ve nemden katılaşıncaya kadar topraktan Yataklan'nda kalıyor; bazıları Omuzlarına damlatılan erimiş Balmumuna tahammül ediyor, bazıları Kar'da yuvarlanıyor ve Bedenlerini Kışın En Soğuk günlerinde Denize veya Donmuş Irmaklara atıyor." Gidip onunla tanışmaya hazırlanan dükkân sahipleri stoklarını ucuz fiyatlara satıyorlar, ebeveynler çocuklarını evlendiriyor ve hepsi "*Vicdanları*nı Günahtan temizliyor"du. Hıristiyanlar ve Müslümanlar ise şaşkınlık ve alayla olanları izliyordu. Bir Fransız, yığınların çılgınca feragatlerini seyrederken gülümsediği zaman, genç bir Yahudi oğlan ona "Mesih'lerinin erdemi sayesinde hepimiz onların kölesi olduğumuz zaman gülümseyecek bir şey bulamayacağını," söylemişti.[97]

95 G. Saban, "Sabbatai Sevi as seen by a contemporary traveller", 112.
96 Lukach, 191.
97 A.g.e., 200; Pernot, der., *Voyage en Turquie et en Grèce de R.P. Robert de Dreux* (Paris, 1925), 42.

Sevi'nin başkente giderken yolda tutuklanıp ardından gözaltına alınması bile, nüfuzundan bir şey eksiltmedi. Veziriazamın karşısında, kendisinin Mesih olduğunu iddia ettiğini inkâr etti; ama aynı zamanda, "Tanrı'nın Tek ve İlkdoğan Oğlu, Dünya'nın Mesih ve Kurtarıcısı" olarak başkentin Yahudilerine hitap etti. Hollanda, Polonya, Almanya ve İran gibi uzak diyarlardan gelen heyetler onu ziyaret etti ve yüzlerce hacı onu görmek için yollara düştü. Yüzünde –ona bakanları kör edecek kadar parlak– bir ışığın parladığı ve başında bir ateş tacının göründüğü söyleniyordu. Parasını hayranlarının ödediği pahalı giysiler giyiyor, kendi onuruna kutlanacak yeni şenlikler için talimatlar gönderiyordu. Sadece İstanbul'da kuşkucular onun iddialarına alenen direnebilmişlerdi. Balkanlar'da ise yandaşları egemen olmuştu; kadınlar beyaz giysiler giydiler ve "gidip şeytanları öldürmeye" hazırlandılar. Ünü başka bir Kabalist olan Nehemiah adlı Polonyalı bir Yahudiyi bile, alıkonulduğu Gelibolu'da Sevi'yi ziyaret etmeye ve ona, kitaplarının *ikinci*, daha alt düzey bir Mesih'in gelişini haber verdiğini söylettirmeye sevk etti; elbette, iddiasına göre, bu ikinci Mesih kendisiydi.[98]

Sevi ve Nehemiah'ın aralarının bozulması çok sürmedi; nedeni, hiç kuşkusuz Sevi'nin yeni gelenin kendi gök gürültüsünü çalmak istediğinden duyduğu kuşkuydu. Ne ki, bozuşmalarının vahim sonuçları olacaktı, zira Nehemiah doğruca Osmanlı yetkililerine giderek, Sevi'nin izleyenlerine söylemiş olduklarını enine boyuna ifşa etti. Bununla da kalmayıp Sevi'yi şehvanilik ve ahlaksızlıkla suçladı; bunlar, onun esrik hal ve tavrının –ve "Tanrı yasak olana izin verir" şeklindeki çok iyi bilinen görüşlerinin– mantıklı kıldığı suçlamalardı. IV. Mehmed'in ilk düşüncesi Sevi'yi idam ettirmek olmuş gibi görünse de, danışmanları devlet işlerine ender olarak el atan av meraklısı bu padişahı, Sevi'ye İslamı benimseme fırsatı tanımaya ikna ettiler. Ulema onun bir şehide dönüştürülmesi tehlikesinin farkındaydı; veziriazam da aynı fikirdeydi. Sevi padişahın önünde sorguya çekildi; enderun hekimlerinden Hayatizade Mustafa Fevzi Efendi –asıl adı Moshe Abravanel olan bir dönmeydi– Sevi için Türkçeyi Yudeo-İspanyolcaya tercüme etti ve Müslüman olması halinde, yandaşlarının da onu izleyebileceğini söyledi. Sevi, Osmanlı Yahudilerini büyük bir şaşkınlığa uğratarak kabul etti ve Aziz Mehmed Efendi adını alıp Baş Saray Kapıcısı unvanı ve maaşıyla taltif edildi. Bunu izleyen altı yıl boyunca, Bâb-ı Âli'nin gözetimi altında Edirne, Selanik ve İstanbul'da yaşarken, veziriazamın kişisel ruhani danışmanından İslam konusunda dersler aldı – ve Yudaizme ilişkin kavrayışlar sundu. Sevi bazan izleyenlerini din değiştirmeye teşvik eden emirler çıkardı; bazan hâlâ yüreğinde bir Yahudi imiş gibi davrandı. 1672'de Arnavutluk'taki

98 J. Freely, *The Lost Messiah* (Londra, 2002), 120-122.

ücra bir limana sürüldü ve dört yıl sonra burada öldü. Yahudilere karşı sert eylemlere girişmenin baştan çıkancılığına, hatta görünüşe bakılırsa, bir aşamada onlan *en masse* [kitle halinde–ç.n.] din değiştirmeye zorlamalanna karşın, Osmanlı yetkilileri gayet mahirane bir biçimde bu hareketin sönüp gitmesine izin verdi.[99]

Gelgelelim, Mesih'in dininden dönmesi bu işe bir son vermedi. İhtidasının ardından kefaret, nedamet ve daha sonra aforoz törenleri oldu, ama o zaman bile izleyenleri yollannı değiştirmedi: Mesih'in, onlann imanlannın gücünü sınamak veya belki de bizzat Türkleri doğru yola çekmek için din değiştirmiş olduğunu ileri sürdüler – ne de olsa, Mesih yalnız Yahudileri değil bir bütün olarak insanlığı düşünmek zorunda değil miydi? Olaylan bu şekilde anlamlandırmak onlara ters gelmemiş olmalıdır: Olaylan, dışsal anlamdan gerçeği, içsel anlamı ayıracak biçimde yorumlamak, ne de olsa, Sabetaycı öğretinin temelini oluştururken, gerçeği gizleme ve dünyanın gözünde kasıtlı kendini alçaltma, her çeşit –Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman– mistik anlayışta olumlu bir değere sahipti. Sevi'nin ihtida etmesi Kabalacı açıdan, duyumsal algılama ve bizzat maddenin maddi dünyasının her yerine saçılmış İlahi'nin kıvılcımlannı toplayan bir erdem edimi, bir kefaret yöntemi olarak yeni bir biçime sokuldu. Sevi, din değiştirmesinin ertesi yılı Selanik'te kısa bir süre kaldığı sırada, böyle düşünenlerin doğru yolda olduğunu teyit etmiş olabilir. Kesin olan, hahamların örtbas etmeyi başardıklan daha da fazla kardeş kavgası, arbede, hatta kan dökmeleri kışkırtarak, bir dizi seçkin ileri gelenin ve hahamın kendisini izlemesini sağladığıydı. Nihayet, kentten son bir kez daha çıkartıldı ve üçlü hahambaşı kurulu denetimi ele alıp daha fazla huzursuzluğu önlemeye çalıştı. Bundan sonra mistisizme karşı derin bir kuşku doğdu. Gene de, Sevi'nin izleyenlerinin çoğu –sağ kolu olan Gazzeli haham Nathan gibi– asla din değiştirmedi ve yeraltı Sabetaycı etkiler Polonya, İtalya ve Mısır gibi uzak yerlerdeki Yahudiler arasında bile hissedildi. Selanik'te bu etkiler onlarca yıl sürdü ve ancak Napolyon savaşlanndan sonra ortadan kayboldu.[100]

Ma'min

Gelgelelim, daha yüzlerce Yahudi, Sevi'nin peşinden İslama geçti –bazılan o dönemde, bazıları birkaç yıl sonra– ve bunu yaparak, Levant'ta en alışılmadık dinsel cemaatlerden birinin doğmasına neden oldular. Türkler, onlarla ilgili kuş-

99 Freely, 135-137.

100 J. Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique,* v: *Periode de Stagnation–la Tourmente Sabbateenne (1593-1669),* (1959), 144-145.

kulanını ortaya koyan aşağılayıcı bir terimle, onları *Dönme*ler olarak adlandınyorlardı. Fakat onlar kendilerine, genel olarak tüm Müslümanlar için kullanılan bir terimle *Ma'min* diyorlardı.[101] Küçük gruplar halinde başka yerlerde de vardılar, ama Sevi'nin son kansı Ayşe ile saygıdeğer bir haham olan Joseph Filosof adlı babası Selanikliydiler ve Sevi'nin ölümünden sonra oraya dönüp onun yaratmış olduğu yeni mezhebi yerleştirmeye yardım ettiler. 1900 yılına gelindiğinde, kentin Yudeo-İspanyolca konuşan Müslümanlarından oluşan on bin kişilik cemaati, son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun dinsel mozaiki içinde en olağandışı ve (boyutları itibarıyla) nüfuzlu unsurlarından biri haline gelmişti

Hizipleşme daha baştan itibaren kentin tarihine girmişti. İslam ana cereyanı içinde Sünni-Şii bölünmesinin tersine, *Ma'min*'in içsel bölümlenmeleri Peygamber'lerinin ölümünün ardından haleflik silsilesi üzerindeki anlaşmazlıktan kaynaklandı. 1683'te dul kansı Ayşe, kendi erkek kardeşi Jacob'u –Sevi'nin kayınbiraderi– Sevi'nin ruhunu almış olan *Querido* [Sevgili] olarak selamladı ve bunu ikinci bir ihtida dalgası izledi. Sevi'yle aynı dönemde ihtida etmiş olanların çoğu, bunu dine karşı işlenen bir saygısızlık, bir saçmalık olarak değerlendirdi: Bunlar, Sevi'nin doğum yerinden ötürü *İzmirli*ler olarak tanınıyordu. Jacob Querido izleyicilerini İslamlaştırmaya bizzat yardım etti ve 1690'ların başında hacca gitmek üzere Selanik'ten ayrıldı, ama Mekke'den dönerken yolda öldü. Tarihçi Nikos Stavroulakis'in işaret ettiği gibi, gerek *İzmirli*ler gerek *Yakubi*'ler [Jacob Querido'nun izleyenleri] kendisini dünyadan "geri çekmiş" olan Mesih'in dönüşünü en imanlı şekilde bekleyenler olarak kendilerini görüyorlardı; bu, Yudeo-Müslüman bölümlenmesini aşan ve bizzat Sabetay Sevi'yi, bazı Şii teolojisinde yer alan "gaip İmam"a benzer bir şeye dönüştüren bir duruştu.[102] Birkaç yıl sonra, büyük çoğunluğu yoksul ve zanaatkâr sınıflardan gelen üçüncü bir grup, *İzmirli*lerden koparak bir başka karizmatik liderin, sadece Sevi'nin ruhunun kâsesi olduğunu söylemekle kalmayıp onun yeniden bedenlenmesi olduğunu iddia eden, genç Baruh Russo'nun [izleyicileri tarafından Osman Baba olarak tanınan] peşine takıldılar.[103]

Öğreti meselelerinde aynlmalanna karşın, üç hizbin ortak özellikleri vardı. On sekiz emriyle, karşıdakileri kendi yanına çekmeye yönelik her türlü çabadan uzak durulmasını söyleyen Sevi'nin tavsiyesine uyarak, gerek Türklerden gerek Yahu-

101 İbranicede bu terim *Maminim,* Türkçede ise Mü'min olarak geçer. *Ma'min* Selanik'e özgü bir türetmedir.

102 E. Eden ve N. Stavroulakis, *Salonika: A Family Cookbook* (Atina, 1997), 42-43.

103 G. Scholem, The crypto-Jewish sect of the Dönmeh (Sabbatians) in Turkey", içinde: Scholem, *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays in Jewish Spirituality* (New York, 1995), 142-167.

dilerden kendilerine yönelen kuşkulara ve suçlamalara karşı bir önlem olarak aşırı ketumluğu muhafaza ettiler. Duaları bile, dışarıdan olanlara karşı içsel anlamlarını korumak üzere mistik anıştırmalarla doluydu.[104]

Tedricen ana akım Müslüman yaşamında var olmayan Yudaik bir unsur içeren, bir tür mistik İslam geliştirdiler. Camiye ve bazan hacca gitmekle birlikte, evde kullanmak üzere Yudeo-İspanyolcayı alıkoydular; bu, en uzun Russo'nun izleyicileri arasında yaşayan bir uygulamaydı. Ramazan'da oruç tuttular ve Muharrem'in 10'unda Hasan ve Hüseyin'in ölümlerini simgeleyen geleneksel tatlıyı yediler. Yemekleri gibi, Sevi'ye atfettikleri on sekiz emir, hem Müslüman hem de Talmud uygulamasının etkisini açıkça gösteriyordu. [On sekiz rakamının Mevlevi tarikatında özel anlamının olması da bir rastlantı mıydı?] Mesih'e "Kralımız, Kurtarıcımız" olarak, "İsrail'in Tanrısı, Tanrı adına" ibadet ettiler, ama Müslüman ibadet kalıplarının pek çoğunu da uyguladılar. Erkek çocuklarını ergenlikten hemen önce sünnet etmekte gittikçe artan biçimde Müslüman âdetini izlediler, ve Kuran okudular ama bayramları Yahudi takvimini kullanarak hesapladılar. Bazıları çocuklarına Torah öğretmesi için haham tuttular. Onların aslında Yahudi (son derece güvenilmez bir tür olsa da) olduklarına ilişkin kentin her yerinde –kesinlikle on dokuzuncu yüzyıla değin süren– yaygın kuşkuya karşın, aslında zamanla tasavvuf tarikatlarından çok etkilenmiş olan kendine özgü sapkın bir Müslüman mezhebine doğru evriliyorlardı.

Osmanlı yetkililerin onların sapkınlığına belirli bir kuşkuyla baktıkları açıktı; 1905 gibi geç bir tarihte, hocası Hacı Feyzullah Efendi'ye âşık olan bir *Ma'min* genç kız olayını bir ihtida sorunu olarak ele aldılar. Gene de, içsel inanca karşı alışılmış kayıtsızlıklarıyla, onları rahat bıraktılar. Yerel bir söylenceye göre, hepsinin öldürülmesini öneren bir paşa, planını gerçekleştiremeden Tanrı tarafından yok edilmişti. Osmanlı yetkililerinin dinsel ortodoksluk konusunda daha çok endişelenmeye başladığı bir dönem olan 1859'da, kentin valisi *Ma'min*ler hakkında bir araştırma yaptırdı ve onların kamu düzenine bir tehdit oluşturmadığı sonucuna vardı. Tek yaptığı, hahamların onlara ders vermesini engellemek oldu. Daha sonraki bir soruşturma, onların refah ve dürüstlüklerini teyit etti ve 1875'ten sonra bu tür resmi gözlemlerden vazgeçildi. *Ma'min* kentteki –kadınlarınki de dahil olmak üzere– Müslüman okullaşmanın artmasına öncülük ediyordu ve kentin ticari ve entelektüel yaşamında önemliydiler. Fes imalatçısı Kapancılar gibi tüccar hanedanlar muazzam servetler kazandılar, deniz kenarında Avrupa tarzında villalar

104 A. Danon, "Une secte Judeo-Musulmane en Turquie ", *Revue des Etudes Juives,* 35 (1897), 271.

inşa ettirdiler ve belediye yönetimine girdiler. Diğerleri daha mütevazı çapta ticaret –berberlik, bakırcılık, tellallık ve kasaplık– yapıyorlardı.[105]

Tedricen –birçoğunun kökeni olan Portekizli Marunilerle olduğu gibi– atalarının diniyle olan bağlantılan sönüp gitti. Her ne kadar çoğu Yukan Kent'in Müslüman mahalleleri ile aşağılardaki Yahudi mahalleleri arasındaki, iki dinin yan yana yaşadığı merkezi semtlerde ikamet etse de, üst sınıf *Ma'min*ler, ana akım Müslüman toplumundan kişilerle evlendiler. 1897'de bir âlim, "Katıksız bir biçimde ve düpedüz Müslümanlığa dönecekler," diye öngörmüştü. Fakat o dönemde Selanik Müslümanlarının çoğu gibi, *Ma'min* de Avrupa eğitimine kucak açtı ve kendilerini laik bilgi, siyasal köktencilik ve masonlukla özdeşleştirdiler. Böylelikle, on dokuzuncu yüzyıl sonu Selanik'inin imparatorluğun en liberal, ilerici ve devrimci kentine dönüşmesini sağlayanlar, kaderin garip bir cilvesiyle, Yahudi bir mesihin Müslüman izleyicileri oldu.

Bir *fin-de-siècle Ma'min* evindeki eski ve yeni bakış açılarının yan yana bulunuşu, Ahmed Emin Yalman'ın hatıratında çok canlı bir dille ortaya konulur. Babası Osman Tevfik Bey bir devlet memuru ve hattattı. Evde babası ve onun anne babasıyla birlikte, amcası ve halası, yedi kardeşi, iki öksüz kuzeni ve en azından beş hizmetkâr yaşıyordu. Yalman, "Eski ve yeni arasındaki çekişme evimizden hiç eksik olmazdı," diye hatırlar. Amcası eski ekoldendi: Dindar bir adamdı; günde beş vakit namaz kılar, alkolden nefret eder ve yolculuktan veya yenilikten hiç hoşlanmazdı. Aynı nedenle, beyaz gömlek giymeyi reddederdi; "yakası renkli bir gömlek, dinle çatışmadan yapılabilecek giyimdeki batılılaşmanın en uç sınırıydı ona göre... Tiyatro, müzik, içki içme, iskambil oynama ve fotoğraf çektirmeye karşıydı – bunlann tümü Şeytan'ın dünyasının parçası olarak gördüğü icatlardı." Öte yandan, Yalman'ın babası –Osman Tevfik Bey– "mümkün olabilecek en beyaz yakalar", güzel kravatlar takan, en son moda şık ayakkabılar giyen, şiire, tiyatroya ve yeni olan her şeye bayılan, çocuklarını uzun yolculuklara çıkaran ve onlarla birlikte büyük bir coşkuyla fotoğraflar çeken, "ilerici, hatta belki devrimci" bir adamdı. Odalarını resimlerle süsler ve ender olarak ibadet ederdi.[106]

Esin Eden'in bunu izleyen kuşağa ilişkin hatıratı, Avrupalılaşmanın daha da ilerlediğini gösterir. Onunki, Yahudi atalan konusunda güçlü bir bilinç ile bizzat Selanik'e göbek bağıyla bağlı özel bir Müslüman cemaatin parçası olarak çağdaş

105 S. Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji : II. Abdülhamid Dönemi 1876-1909*, çev. G. Çağalı Güven (İstanbul, 2002), 89 [*The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (Londra, 1999), 81].

106 A. E. Yalman, *Turkey in My Time* (Norman, Oklahoma., 1956), 11-13; bkz. aynca, F. Gorgeon, "I 'Selanik' ton Mousoulanon kai ton donmedon", içinde G. Veinstein ve diğerleri, der., *Thessaloniki, 1850-1918* (1994), 129-130.

başanlanndan duyduğu gururu birleştiren varlıklı bir tütün tüccan ailesiydi. Ailenin kadınlan, çok iyi eğitimli –hatta bir tanesi şu ünlü yeni Terakki lisesinde öğretmendi– girişken, enerjik ve düşüncelerini rahatça ifade edebilen kişilerdi. Deniz kıyısındaki modern villalannın bahçesinde limon aromalı sigaralar içerler ve son Avrupa modalarını yakından takip ederlerdi. Hizmetkârları Rum, mobilyaları Fransız ve Alman, mutfaklan "geleneksel biçimde yüksek Osmanlı mutfağı ile geleneksel Sefardi yemeklerinin" bir karışımıydı, ama Yudaizmin perhiz kurallanna hiç aldınş etmezlerdi.[107]

1908'de Selanik'te Jön Türk devrimi patladığı zaman, *Ma'min* ekonomi profesörleri, gazeteciler, işadamları ve hukukçular başı çeken eylemciler arasında bulunuyordu ve ilk Jön Türk hükümetinde üç *Ma'min* nazır yer aldı. Aslında komplo teorisyenleri her yerde *Ma'min* görüyor ve Selanik'ten gelen tüm Müslümanlann bunlardan biri olması gerek diye düşünüyorlardı. Bugün bazı kimseler Mustafa Kemal Atatürk'ün bile bir *Ma'min* olduğunu ileri sürüyor (buna ilişkin hiçbir kanıt yoktur) ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışını ve laik Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu onlann işi –sözümona Sabetay Sevi'nin nihai intikamı ve hayallerinin beklenmedik bir gerçekleşmesi– olarak görüyorlar. Aslına bakılırsa, bizzat birçok *Ma'min* de milliyetçi Türkiye'de olan bitene karşı kanşık duygular besliyordu: Bazılan Kemalist iken, diğerleri muhalifti. Gelgelelim 1923'te, zorunlu nüfus mübadelesinde hepsi Müslüman olarak kabul edildi ve İstanbul'a postalandı; o gün bugündür burada işadamlan, gazete patronlan, sanayiciler ve diplomatlardan oluşan küçük fakat seçkin bir grup olarak yaşıyorlar. Yazar John Freely'nin anlattığı gibi, Boğaz'ın Anadolu yakasındaki Üsküdar tepelerinde uzanan Bülbülderesi'ndeki mezarlıkları, bugün hâlâ *Selanikliler Mezarlığı* olarak biliniyor.[108]

Bu arada, merak uyandıracak derecede kayıtsız atmosferiyle *Ma'min*i onca yıl besleyen kentte, bugün varlıklarının pek az izi kalmıştır. Eski mahalleleri 1917 yangınında veya onun ardından gelen yeniden yapılanma hamlesinde yok oldu; surların dışındaki büyük Sefardi mezarlığına bitişik uzanan mezarlıklan bir futbol sahasına dönüştürüldü. Ana anıtlan olan muhteşem *fin-de-siècle* Yeni Cami, bugün havaalanı yolunda bir savaş sonrası banliyösüne gizlenmiş durumda. Arkeoloji Müzesi'nin ek binası olarak kullanılan, yapraklarla kaplı avlusunda, antik mezar taşlan ve mozoleler istiflenmiş, havadar ve aydınlık iç kesimi sadece sergiler için açılıyor. 1902'de Selanikli mimar Vitaliano Poselli tarafından inşa edilen yapının dünyanın en eklektik ve alışılmadık camilerinden biri olduğu ke-

107 E. Eden ve N. Stavroulakis, *Salonika,* 20-53. Bu konudaki yol göstericiliği için Nikos Stavroulakis'e teşekkürü borç bilirim.

108 J. Freely, *The Lost Messiah,* 239.

sin: Pencereleri geç Habsburg Oryantalizmi tarzında, girişin iki yanında, dosdoğru Mağribi İspanya'sından çıkma tam at nalı kemeri destekleyerek yükselen sütunlanyla kubbeli bir neo-Rönesans villası. Güneş saatiyle [Osmanlıların saat ayan için kullandıklan] ve saat kulesiyle tamamlanan Yeni Cami, *Ma'min*in dünyasını oluşturan çeşitli etkilerin –İslami ve Avrupai Art Nouveau'nun, üst kat balkonlarına işlenmiş ata inancının gizli bir ipucu olan Davud yıldızı kalıplarıyla bir neo-Barok Elhamra'da buluştuğu– sıradışı bir karışımını özetler.[109]

Tarikatlar

Kendine özgü hassas inançsal güç dengesine oturan –ağırlıklı olarak Hıristiyan bir hinterlanda sahip, Müslümanlarca yönetilen, Yahudilerin hâkim olduğu– kent, örtüşen bir ibadet atmosferine yardım ediyordu. Zamanla, ilahi inayet arayışında tüm dinlerin mensuplarının sık sık geldiği yoğun bir kutsal yerler şebekesiyle –çeşmeler, türbeler, tapınaklar ve manastırlar– kaplandı. Bu kutsanmış dünyanın oluşumunda en önemli kurumlardan biri de, Balkanlar'da Osmanlı hükümranlığını pekiştirmekte çok önemli bir rol oynamış olan –âlimler tarafından mutasavvıflar, halk tarafından ise, dervişler olarak tanınan– İslam tarikatlanydı. İmparatorluğu dolaşan Batılı seyyahlar, sema danslan ve tuhaf zikir törenleriyle bu gizemli ve başka bir dünyadan gelmişe benzeyen simaları betimleme fırsatını asla kaçırmamışlardır. Ama bu tür –teolojik bağlamlarından soyutlanmış– eksantriklik üzerinde durmak, bu tarikatların izleyicilerini eğlence figürlerine dönüştürüyor ve Osmanlı yüzyılları boyunca inançsal bölünmeler arasında köprü kurmakta oynadıklan rolü hafife alıyordu.[110]

Bu mistik tarikatların birçoğu, Orta Asya göçebe yaşamının şamanist geleneklerinden ve çevrelerinde bulduklan doğu Hıristiyanlığından pek çok şey almıştı. Ancak, on dört ve on beşinci yüzyıla gelindiğinde, Edirne'de büyük bir Mevlevihane kuran II. Murad gibi padişahlarca desteklenmeye –ve onlan desteklemeye– başlayan başlı başına birer güce dönüşmüştü bunlar artık. Osmanlı birlikleri Balkanlar'ı fethettiği zaman, misyoner-savaşçı Hacı Bektaş, şair Mevlana Celaleddin ve Bahaeddin Nakşibendi'nin düşüncelerini yayan din adanılan orduya eşlik etmiş, hatta bazan onlardan önce oraya gitmişlerdi. Tarikatların önerdiği Tann'ya

109 V. Kolonas ve P. Papamalthaiakis, *O architektonas Vitaliano Poselli* (1980).

110 I. Melikoff, "Les voies de pénétration de 1'hétérodoxie islamique en Thrace et dans les Balkans aux XIV-XVe siécles", Zahariadou, der., *The Via Egnatia under Ottoman Rule, 1380-1699* (1994), 158-170.

giden gelenekler dışındaki yollar, dindar bağışlarca finanse edilen dinsel kardeşliklerce de paylaşılıyordu. Liderlerinden bazılan –on beşinci yüzyıl sapkını Şeyh Bedreddin gibi– kendilerini Mehdi olarak görüyor, dinler arasındaki ilahi birlik sırnnı dile getiriyor ve önceden şeriatça yasaklanan şeyleri yasallaştınyordu. On altıncı yüzyıl başından itibaren, Osmanlı devleti ve ulema, Arap topraklannı fethetmeye başlayıp da, hilafet sorumluluğu ile İran heterodoksluğunun tehlikelerinin daha çok bilincine vardıkça, ortodoks olmayan ve bazan sapkın denebilecek bu hareketlere saldın da başladı. On yedinci yüzyıl ortasında, Sabetay Sevi'yi ihtida ettiren püriten saray vaizi Vani Efendi, bazı kişilerin kahve, alkol ve afyon gibi uyarıcı maddelere karşı fazla müsamahalı tutumunun yanı sıra, ermiş tapımı ve çoktannlı eğilimleri karşısında çılgınca öfkeleniyordu. IV. Murad da bu tür uygulamalan pek onaylamıyordu ve bu yüzden, en azından, Selanik'in tütün içen bir müftüsünün başı derde girmişti. Bununla birlikte, uygulamada birçok önde gelen devlet ve din adamı aynı zamanda şu ya da bu grupta tarikat kardeşiydi ve böylece tarikatlar genellikle gelişip büyüdüler.[111]

Kentin tüm kapı ve girişlerini koruyan yirmiyi aşkın türbe ve tekkelerinin bulunduğu Selanik gibi önemli bir yerde, büyük tarikatların çoğunun temsilcileri vardı. On altıncı yüzyılda Balkanlar'a genişleyen ve kentin müftülerinin birkaçının mensup olduğu Halvetiye tarikatının varlığını biliyoruz. Birinci Dünya Savaşı döneminde bile, Rufai tarikatı hâlâ törenlerine turistleri çekiyordu: Alicia Little onlan sıçrayıp ulurken seyretmiş ve konuklarına gösterdikleri cömert misafirperverlik ve nezaketten çok etkilenmişti. On dokuzuncu yüzyıla mensup, servetini Mısır'da kazanmış bir Arnavut tüccar, sahilde gelişen yeni banliyödeki villasının bir Melami tekkesi olarak kullanılmasına izin vermişti; üstatlan arasında Askeri Mekteb'in müdürü, bir miralay, bir yerel kitapçı ile Müslüman olan bir Çek siyasal mültecisi vardı.[112]

Nakşibendilerin, Sa'dilerin ve daha birçoğunun tekkeleri vardı. Kentin içme suyunun çoğunun geldiği bir bendin yanındaki stratejik konumda yer alan Mevlevihanenin muhteşem bahçeleri ve servileri kentin önde gelen ailelerinden çoğunu cezbediyordu; üstelik, zengin *Ma'min*ler arasında da çok popüler olduğu anlaşılıyordu. Mevleviler son derece iyi parasal destek buluyor ve Ayios Dimitrios'un türbesi ile kentteki diğer birçok kutsal yerlerin girişini denetliyordu. Yerli Hıristiyanlarla yakın bağlarını muhafaza etmişlerdi ve söylenenlere göre, "yanlannda daima Rum [keşişler] bulunuyordu." On dokuzuncu yüzyıl sonunda bir İngiliz

111 J. Baldick, *Mystical Islam: An Introduction to Sufism* (New York, 2000).

112 A. Little, "Salonica", *Fortnightly Review*, 100 (Temmuz/Aralık 1916), 426-435; N. Clayer ve diğerleri., der., *Melamis-Bayramis* (İstanbul, 1998), 180.

diplomat, "san kaba sakalı ve altın gözlükleriyle kendisine rakseden bir dervişten ziyade, bir Alman bilim adamı gibi görünmüş," üst düzey bir Mevlevi şeyhiyle yaptığı uzun bir sohbeti hikâye eder. Şeyhin dairesinde iki adam birlikte rakı içmiş, fotoğrafçılık hakkında tartışmış –şeyh, yerlilerin önyargılarının onu Kodak makinesini kullanmaktan alıkoymasından yakınmıştı– ve temel Mevlevi metni *Mesnevi*'nin yeni çevirisinin Londra'da yaptığı etki üzerine konuşmuşlardı. "İslamiyetin İngiltere'ye girmesine kafa yormuyordu," diye belirtiyordu İngiliz diplomat, "ama insanların *Mesnevi*'de dile getirilen mistik ilkelerin tüm dinlerle uyumlu olduğunu ve İslama olduğu gibi Hıristiyanlığa da aşılanabileceğini görebilmelerini umuyordu."[113]

Balkanlar'daki tüm tasavvuf tarikatlarından belki de en başarılı ve etkili olanı Bektaşilik idi. Her yerde tekkeleri vardı ve Osmanlı ordusunun öncüleri olan ve zorla ihtida ettirilen Hıristiyan oğlanlardan oluşan yeniçerilerle çok sıkı bağlan vardı. Çoğu zaman mevcut kutsal yerleri, azizlerin türbelerini ve Hıristiyan kiliselerini devralıyorlardı; bu, Anadolu'da başlamış olan ve Avrupa'daki Osmanlı ilerleyişiyle süren bir uygulamaydı. Yirminci yüzyıl başında, parlak genç İngiliz bilgin Hasluck, Balkan Savaşlan döneminde Budapeşte kadar kuzeyde hâlâ mevcut olan, birçoğu (bugün bile önemli bir merkez olan Arnavutluk dışında) o günlerden itibaren yitip gitmiş olan düzinelerce Bektaşi vakfının haritasını çıkardı. Böyle yerlerde, insanlar geliyor, mum yakıyor ve yakınlardaki ağaçlara paçavralar bağlıyorlardı – bu, ermişlerin yardımını almanın yaygın bir yoluydu. Makedonya'da, Evrenos ailesi tarikatı destekledi; Selanik'te ise, mütevazı biçimde döşenmiş birkaç tekkesi bulunuyordu.[114]

Bizzat Bektaşilerin İsa tapımıyla yakın bir bağlantıları vardı. İbadetlerinde ekmek ve şarap kullanmaları, [on iki havariye benzer] on iki İmam'ı vurgulamaları ve dinsel törenlerinin daha birçok özelliği, Hıristiyan ibadetleriyle büyük benzerlikler taşıyordu. Hasluck'a göre, Arnavutluk'un güneyinde, efsane, Hacı Bektaş'ın kendisinin bir Hıristiyan aileden geldiğini –ilk dininin üstünlüğünü anlamaya başlamadan önce Müslüman olduğunu, bunu anlayınca da, iki din arasında bir köprü olarak Bektaşiliği kurduğunu– ileri sürüyordu. Aslında hiçbir temeli olmasa da, öykü simgesel gerçekliğini korur. Hareketin yakın bir gözlemcisinin açıkladığı gibi: "Tüm mesleklere ve tüm dinlere karşı özgür düşünceli olmak ve tüm insanları Tann'nın gözünde eşit olarak görmek, onların öğretisidir."[115]

113 A. Bisani, *A Picturesque Tour through Part of Europe, Asia and Africa* (Londra, 1793), 48; "Odysseus", *Turkey in Europe* (Londra, 1900), 200-201.

114 F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans,* ii (Oxford, 1929), 500-551.

115 Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans,* ii, 493; W. Leake, *Travels in Northern Greece,* 1, 495; E. Zengini, *Yenitsaroi kai Bektasismos* (2002), 269-271.

Kentin Güçleri

İnançsal bölünmelerin altında ve bu tür ilkelerin yardımıyla, ilahi gücün yeri ve zamanlaması konusunda ortak bir itikadın tanımladığı derine gömülü bir çeşit halk dini mevcuttu. Takvimin kendisini ele alalım: İster Hıristiyan ister Müslüman unvanlar altında olsun, baharda Aziz Georgios Günü ve kışın Aziz Dimitrios Günü, tüm toplumu ilgilendiren ticari ve yasal düzenlemeler açısından yılın en önemli kilit noktalarını oluşturuyordu; sözgelişi, konutların kira sözleşmelerinin sona erdiği, çobanların alçak ovalarla tepedeki otlaklar arasında gidip geldiği ve yerel yetkililer tarafından ekmek fiyatlarının belirlendiği tarihlerdi bunlar.

Selanik'in eskiden Aziz Dimitrios Kilisesi olan Kasımiye Camii, Müslümanların döneminde de kentin koruyucu azizi kültünün devam ettiğine tanıklık etti. Bizzat Kasım, Hıristiyan azizlerin İslamlaşmış çeşitlemeleri olan bu kutsal kişilerin –Balkanlar'daki pek çoğu arasında– bir örneğini oluşturuyordu. Dimitrios'un türbesi, camiye nezaret eden Mevlevi görevliler tarafından her iki dinin hacılarına açık tutuluyordu. İmparatorluğun çökmesine yakın bir tarihte, bir Fransız seyyah bu düzenlemenin son anlarından birini yakalamış ve işleyişini betimlemişti. Hoca, ilahi yardım için gelmiş olan iki Rumla birlikte onu alıp karanlık bir şapele götürmüştü. Ardından aralannda şu konuşma geçmişti:

> "İsmin?" diye sordu Türk... "Georgios," diye yanıt verdi Rum; Türk, "Georgios," diye takrar ederek, düğümü aleve tuttu ve tatmin olmuş bir havayla Ruma düğümün yanmamış olduğunu bildirdi. Bir kez daha. "Babanın ve annenin ismi?" "Babam Nikolaos, annem Kalyopi." "Ya çocukların?" Ve böylece üç kez düğüm yaptıktan sonra kutsal şeridi lambanın yağına batırdığı küçük bir pakete koydu, mezardan bir iki tutam toprak ekledi ve tümünü birden sarıp tamamen hoşnut görünen Ruma verdi. Ardından şunları söyledi: "Sen ya da baban, annen, çocukların hastalanırsanız, düğümü ağrıyan yerinize koyun, hemen iyileşirsiniz." Ardından bana dönen Türk sordu, "Ya sen?" Ben kafamı olumsuz anlamda salladım. Rum çok şaşırdı ve anlamadığımı sanarak durumu bana açıkladı. Ben gene reddedince pişman olmuş gibi göründü. "Einai kalon" [Çok iyi] dedi bana anlayışlı bir tavırla... ve o iki Rum, türbe hademesiyle birlikte, büyük bir mutlulukla camiden çıktılar.[116]

116 N. Moschopoulos, "I Ellas kata ton Evliya Tselebi", *EEBS*, 16 (1940), 360; L. de Launay, *Chez les Grecs de Turquie* (Paris, tarihsiz), 183-184.

Sahnenin geçtiği yer biraz tuhaf olsa bile, bu ritüeller özellikle alışılmadık şeyler değildi. Hz. Muhammed'in "Kalbin üzüntüden allak bullak olduysa, teselliyi kutsal kişilerin mezarlarında ara," diye tavsiye ettiği söylenir. Müslümanlar –özellikle kadınlar– evle ilgili ihtiyaç zamanlarında *ziyaret*te bulunurlardı ve bu Arapça terim, hahamların ya da müteveffa akrabaların mezarlarında dua etmek üzere *ziyara*ya giden Selanik Yahudileri tarafından da benimsenmişti. Hıristiyan kadınlar kötü ruhlara karşı kullanmak üzere taze kazılmış mezarlardan toprak almak için hem Yahudi mezarlığına hem de Müslüman türbelerine giderlerdi. Musa Baba, Meydan-Sultan Baba ve Gül Baba, kentin Türklerinin yirminci yüzyıldaki ayrılmalarından sonra bile türbelerine hacılan çekmeye devam etmişti. 1930'larda, yakın mahallelerden Hıristiyan kadınlar hâlâ Musa Baba türbesinde mum yakmaya ve [sıtmaya karşı] ondan yardım istemeye devam ederlerken, "yüzlerce şehidin ve kutsal azizin İsa adına işkence gördüğü ve şehit edildiği bir kentte" bunu nasıl yapabildiklerini anlayamayan bazı Yunan yorumcuları çok şaşırtıyorlardı. Ondan yardım istemeye gelenlerin çoğuna göre yanıt, Musa Baba'nın aslında gerçek bir Müslüman olmamasıydı. Doğaüstü güçlerle bir Türk olarak metamorfoza uğrayan Aziz Georgios'un ta kendisiydi o: "Bu söylentiyi ilk kez, Trakya'dan buraya mübadil olarak ilk geldiğimizde bir Türk kadınından duydum; bana bunu kendisine açıklayan yaşlı Türk kadınlarından duyduğunu söyledi." Aziz Georgios neden böyle kılık değiştirmiş olabilirdi? İzleyenlerine göre, Sabetay Sevi'nin ihtida etmesine yol açan aynı nedenle: İnançsızları inandırmak için.[117]

Ölünün huzur içinde yatmasını sağlama gücü, dinsel yetkenin baş özelliklerinden biri, lanetleme veya aforoz etme gücünün öbür yüzüydü. Her iki güç de, kentin ruhani liderlerinin mühimmatında kilit silahlardan birini oluşturuyor, ama aynı zamanda dinsel cemaatin sınırlarını aşıyordu. Yerel bir öyküye göre, bir başpiskopos İslamı benimsemiş ve önde gelen bir molla olmuştu. Hâlâ Hıristiyan iken, bir öfke anında, cemaatinden birini lanetlemişti: "Toprak seni içine kabul etmesin!" Adam ölmüş ve üç yıl sonra bedeni mezardan çıkmış olarak bulunmuştu. Kuşkusuz ceset "sanki dün gömülmüş gibi" bozulmamış bir haldeydi – aforoz eden din adamının kendisi artık din değiştirmiş olmasına karşın, aforoz hükmü hâlâ geçerliydi, ve artık bir Müslüman olsa da, hükmü geri alabilecek olan kişi sadece oydu: "Paşa'nın iznini alarak açılan mezarı düzeltti, yanı başında diz çökerek ellerini kaldırdı ve birkaç dakika dua etti. Anlatması çok tuhaf ama, ayağa henüz kalkmıştı ki, cesetteki etler kemiklerine kadar un ufak olup iskelet sanki hiç kirlenme nedir bilmemiş gibi çıplak ve tertemiz oldu." Hıristiyan, Müslüman veya

117 Alıntılayan: A. Dimitriades, *"Phoinix Agiros": I Thessaloniki tou 1925-1935* (1994), 205-206.

Yahudi, büyü yapmak ve yaşayanlara ve ölülere huzur getirmek için neresi gerekiyorsa oraya gidiyordu.[118]

Zira kent –hem iyi hem de kötü– ruhlarla doluydu. Selanik'te uzun süre yaşayan Fanny Blunt, Osmanlı inanç ve âdetleri –mezarlıklardaki vampirler, perili evlerde gömülü hazineleri koruyan ruhlar, metruk konaklardaki cinler ve akarsu yakınlarında her yerde toplanan beyazlara bürünmüş periler– hakkındaki klasik çalışmasında, "Türkiye'de her yerde gözle görülmez etkiler vardır," der. Çeşmeler, özellikle yılın belli zamanlannda tehlikeliydi ve Galerius Kemeri gibi antik eserler, yanlış açıdan yaklaşıldığında kötü güçler barındırmasıyla ünlüydü. Kilise önderleri doğaüstünün kabul edilebilir ve kabul edilemez biçimleri arasında öğretisel aynmlan yapmaya çalıştılarsa da, Selanik sakinleri hiç aldırış etmediler. Haham ya da piskopos onlara yardım edemiyorsa, onlar da büyücülere, bilge kişilere veya şifacılara giderlerdi. Dinsel yetkililer bu tür uygulamalar karşısında asla ciddi bir tehdit altında olduklannı hissetmediler ve Osmanlı topraklannda hiç cadı yargılamaları olmaması, Hıristiyan Avrupa'yla çarpıcı bir farka işaret eder. Şeytanlar, iblisler ve kötü ruhlar –hüsn-ü tabirle "aşağıdakiler" veya "sayısız olanlar" ya da daha yatıştırıcı "en iyilerimiz"– yaşamın bir gerçeğiydi.[119]

Yaşlı Yahudi hanımlar, *"De ozo ke lo guadre el Dio* –Tanrı nazardan saklasın" diye mırıldanırlardı. Kentte kem gözün uğursuzluğuna –Rumlar *mati*, Türkler *fena göz* derdi– uğramaktan korkmayan ve ona karşı çareler aramayan kimse var mıydı? Hepsi aşırı iltifattan kaçınır ve böyle yapanlardan korkarak onları fısıltıyla lanetlerdi. Moises Bourlas harikulade hatıratında bize annesinin, komşularıyla dedikodu yapıp kabak çekirdeği yiyerek güneşlendiği güzel bir Cumartesi günü sokaktan geçen birkaç Çingene falcının onlara laf atmasını anlatır: "Aman ne güzel hanımlar, güneşte oturmuş kabak çekirdeği yiyorsunuz!" Bu sözlere karşı annesi derhal ve tedbirli bir şekilde, anlamasınlar diye kısık sesle Yudeo-İspanyolca olarak şu cevabı vermiş: *"Tu ozo en mi kulo"* [Senin gözün de dübürümde!]"[120]

Fanny Blunt kabul gören çareleri sıralar: "Sarmısak, yaban kekiği, ayı dişi, yabani tavşan kafası, melengiç, şap, mavi cam, firuze, inci, kantaşı, akik, yumurta [ilke olarak devekuşu yumurtası], merkep boynundan çıkarılan gudde, yazılı tılsımlar ve daha bin bir çeşit başka nesne." Eşek guddesini, İngiliz konsolosu olan kocası hastalandığında bizzat denemişti; dediğine göre işe yaramıştı da. Be-

118 G. F. Abbott, *Macedonian Folklore* (Cambridge, 1903), 211.

119 F. J. Blunt, *The People of Turkey: Twenty Years' Residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks, and Armenians, by a Consul's Daughter and Wife* (Londra, 1878), ii, 224; M. Molho, *Usos y Custombres de los Sefardies de Salonica* (Madrid, 1959), bölüm 6.

120 M. M. Bourlas, *Ellinas, Evraios kai aristeros* (2000), 25.

bekleri sağlıklı tutmak için, uzmanlar eski altın sikkeler, bir horozun mahmuzu veya yeni bir kilise [Hıristiyanlar için] açılışından pamuk içeren gümüş muskalar, üzerine Davud yıldızı [Yahudiler] veya beş köşeli yıldız [Müslümanlar] çizilmiş kâğıt parçaları veriyorlardı. Kutsal su Hıristiyanlara yardım ediyor, Bulgarlar tuzdan hoşlanıyorlardı; diğerleri suya karışmış tuzlanmış küçük balık kafalarını kullanırken, güzel bir çocuğun yüzüne tükürmenin gücüne hepsi birden inanıyordu.

Tılsımlar karşı-tılsımları gerektiriyordu. Dilenci dervişlerin ve çingene kadınların, özellikle hasta hayvanlar için gizli devalar bildiklerine inanılıyordu. Hocalar, sıkıntılı odaların duvarına çivilenmiş kutsal yazılı küçük kare kâğıtlar biçiminde haşerat kontrolü sağlıyorlar ve Yahudiler depresyon ya da ateşli hastalığa yol açan "havadaki ruhları" savmak için Tevrat'tan ayetler içeren muskalar takıyorlardı. Blunt, dinlerarası etkinliğe ilişkin bazı çarpıcı örnekleri de betimler: Ateşli hastalığa çare olarak Yahudi bir çerçinin sakalından kıl koparan bir Türk kadın; kilisede üstünde dualar okunan Müslüman çocuklar; Müslüman hocalar tarafından üzerine üflenerek ya da tükürülerek kutsanan veya ateşlerini düşürmek için bileklerine bir parça pamuklu iplik sanlan Hıristiyan çocuklar. Hekimler pek o kadar itibar görmezdi; *la indulcadera*nın –şifacı– şöhreti çok daha fazlaydı. Kısırlık, hastalık, haset veya kötü talih korkusu karşısında, dinler arasındaki engeller çabucak yıkılıveriyordu.

Ortodoksluk: Mültezimler ve Şehitler

Fakat kentin Osmanlı dönemindeki dinsel olanakları hakkında fazla iyimser bir tablo çizmemiz doğru olmaz. Yaşam kimilerine karşı başkalarına oranla kesinlikle daha iyi davranıyordu. Müslümanların yıldızı parlaktı ve sayısal olarak hâkim olan iddiacı Sefarad Yahudileri onlann hükümranlığını kucaklıyor ve gerektiği gibi minnettarlık duyuyordu. Resmi teşvikin de bir sonucu olarak camiler ve sinagoglar çoğaldı ve olağandışı Sabetay Sevi olayı başlı başına, bir Cizvit rahibin 1734'te belirttiği gibi, Selanik'te yaşayan Yahudilere "başka her yerden fazla özgürlük ve imtiyaz" veren Osmanlı devletinin esnekliğine örnek olarak kabul edilebilir.[121]

Öte yandan, kentin Hıristiyanları için Osmanlı yönetiminin kabul edilmesi çok daha zordu. Bizans âlimi Ioannis Evgenikos, "Romalıların en güzel ve Tann

121 "Description de la ville de Salonique, par le père Jean-Baptiste Souciet" içinde: *Lettres Edifiantes et Curieuses écrites des Missions Etrangères, Mémoires du Levant,* i (Lyon, 1819), 501.

korkusuna sahip kenti"nin zapt edilmesine dövünüyordu; ve bir kayıp duygusu Ortodoks yaşamın yüzeyinin altında akmaya hep devam etti. Ne de olsa, muhafızı Aziz Dimitrios bile onu "köleleşme"den kurtaramamıştı. Rum topraklarına gelen Katolik ziyaretçiler sık sık onların başına gelen dertleri, günahlarının bir cezası olarak görüyorlardı. Birçok Ortodoks mümin de aynı şeyi düşünüyordu. Anonim bir on yedinci yüzyıl yazarı, kentin azizine çaresizlikle şöyle yalvarıyordu:

> Ey Efendimiz İsa'nın büyük şehidi Dimitrios, bir zamanlar kendi memleketinde her gün ifa ettiğin o mucizelerin şimdi nerede? Neden bize yardım etmiyorsun? Neden bize yine görünmüyorsun? Niçin, Aziz Dimitrios, umudumuzu kırdın ve bizi hepten terk ettin? Üzerimize çullanan bir sürü zorlukları, baştan çıkarmaları ve borçları göremiyor musun? Düşmanlarımız bizi ayakları altına aldıkça, kutsallarımızla alay ettikçe, Sarazenler bizimle eğlendikçe, herkes bize güldükçe duyduğumuz utanç ve rezilliği göremiyor musun?[122]

Hayatta kalan Ortodoks nüfusun küçük boyutu, zengin olmaması ve gücündeki sürekli aşınma, kötü durumu hakkında kuşku bırakmıyordu. Kentin entelektüel yaşamını öylesine canlandırmış olan Bizans âlimleri başka yerlere kaçmışlar – Theodoros Gazis İtalya'ya gitmiş, Andronikos Kallistos sonunda Londra'ya yerleşmişti; buralarda klasik Yunan metinlerini Avrupalı hümanistlere aktarmışlardı. Kent içinde hahamlık öğretimi gelişirken, Hıristiyan öğrenim ateşi on sekizinci yüzyıl boyunca belli belirsiz yanmaya devam etti. İmparatorlukta yapılan entelektüel ve ruhani tartışmalar Athos Dağında [Aynaroz], başkentte veya kuzeydeki Tuna prensliklerinde devam ediyordu. "Ortodoksluğun Anası" Selanik tamamen kenarda kalmıştı. Selanikli parlak Hıristiyan çocuklar genellikle başka yerlerde öğrenim görüyorlardı. Selanikli bir on altıncı yüzyıl âlimi olan rahip Damaskinos Stouditis (1500-1580) tarafından kaleme alınan en ünlü eserlerden birinin, eğitimsiz din adamlarının kullanımı için dinsel metinleri basitleştiren bir derleme olması rastlantı değildir. Stouditis'in kendisi de İstanbul'da eğitim görmüştü.[123]

Hıristiyanlara musallat olan baştan çıkarıcılar arasında, başı çeken kuşkusuz İslamın kendisiydi. Özellikle, gönençli on altıncı yüzyıl boyunca, birçok yoksul genç köylü dağlardan kente akın etti ve bu yeni gelenler çok geçmeden yerel Hı-

122 G. Tsaras, *I teleftaia alosi tis Thessalonikis (1430)* (1985), 150; A. Vacalopoulos, *The Greek Nation, 1453-1669* (Rutgers, 1976), 141.

123 G. Ziakas, "Pnevmatikos vios kai politismos tis Thessalonikis kata tin periodo tis Othomanikis kyriarchias", *Christianiki Thessaloniki: Othomaniki periodos, 1430-1912* (1994), 89-167.

ristiyan nüfusun büyük bölümünü oluşturmaya başladı. Bazıları kendilerini evlerinden çok uzaktaki tehlikelere sürüklenir ve bu tehlikeler karşısında zayıf düşmüş bularak, daha büyük güvenlik adına ihtida ettiler. Diğer muhtediler Müslüman zanaatkârlara çırak verilen Hıristiyan oğlanlar veya hizmetçi olarak Müslüman evlere girmiş olan kızlardı; her iki durumda da, işverenlerin ekonomik gücü ihtidaya giden yolun taşlarını döşemişti. Fakat bu çoğu zaman fazlasıyla dramatik ve bireyi kendi akrabaları ve cemaatinden denetimsiz eleştiriye açık kılan bir adımdı. Ailesi Selanik'te bulunan görece az sayıda Hıristiyan (veya Yahudi) dininden vazgeçmiş gibi görünmektedir. İlk verilere ulaşabildiğimiz on altıncı yüzyıl ortasından yola çıkarak değerlendirilirse, muhtedilerin toplam sayısı büyük değildi – kentte ve hinterlandında yılda belki on örnek görülüyordu.[124]

Böyle olsa da, Ortodoks ruhban bu konuda oldum olası çok ciddi kaygılar besliyordu. Nikanor adlı bir keşiş (1491-1549) kentin batısındaki köylere giderek, sakinlerini İsa'ya sadık kalmaları yolunda uyarmıştı: Öyküsünü yazan hacıografa göre, "Sevimli ilkeleri ve erdemli hal ve tavrının ışıldayan örneğiyle", Aliakmon Nehrinin çok yukarısında, yanına bile gidilemeyecek bir mağarada inzivaya çekilmesinden önce, "birçoklarını İsa'nın dininde tutmayı başarmıştı". Nikanor ayrıca yakınlarda bir de manastır kurdu; vasiyetinde keşişleri izinsiz bağış dilenmekten kaçınmaları, "başka bir dinden" olanlarla ilişki kurmamaları ve adaleti Türk mahkemelerinde aramaktan uzak durmalan konusunda uyardı; bu kayıtlar, gerek keşişlerin gerek dindar Hıristiyanların Osmanlı yetkilileriyle şu ya da bu yoldan genellikle kurdukları etkileşimin derecesine de işaret ediyor.[125]

Aslına bakılırsa, Kilise hiyerarşisinin Osmanlı yönetsel sistemine dahil ediliş tarzı da Hıristiyanların ıstıraplarını daha da ağırlaştırıyordu. Patrikler Bâb-ı Âli'ye yıllık bir haraç ödüyorlar ve Hıristiyanlardan vergi toplama görevini yapıyorlardı. Bir on altıncı yüzyıl Patriki Balkanlar'da tura çıktığında, Kanuni Sultan Süleyman memurlarına metropolitleri, piskoposlan ve diğer ruhbanı "geçmiş yıllardan kalan ödemeler ile kendi incelemelerinizle belirlediğiniz bu yılın tutarlarının tamamını" toplayabilmesi için ona yardımcı olmaları emrini verdi. On sekizinci yüzyıl başında, "Selanik metropoliti Ignatios'un iki yıllık vergi borcu olduğunu ve Patrikliğe karşı yükümlülüklerini yerine getirmeye direndiği" anlaşılınca, kentin *kadı*sına yardım etmesi söylendi. Mali ve dinsel güç hem Müslüman hem de [hahamların

124 E. Ginio, "Childhood, mental capacity and conversion to Islam in the Ottoman state", *Byzantine and Modern Greek Studies,* 25 (2001), 90-119; on dokuzuncu yy. kanıtları için, bkz. M. Anastassiadou, "Des musulmans venus d'ailleurs: les 'fils de Abdullah' dans la Salonique du XIXe siècle", *Anatolia Moderna,* ix (2000), 113-171.

125 Vacalopoulos, *The Greek Nation,* 139-140.

kendi cemaatlerinin ücretli çalışanı olduğu] Yahudi cemaatlerinde ayrılmış durumdaydı; Ortodokslara gelince, ruhbanın kendi sürüsüyle ilişkilerine hasar verecek şekilde, bu iki güç örtüşüyordu.[126]

Kilisenin imtiyaz ve makamlarının parayla alınıp satılması, durumu daha da kötüleştiriyordu: Sadece on yedinci yüzyılda, Patriklik makamı altmış bir kez el değiştirmişti. Selanik metropolitlerinin çoğu makamı elde edebilmek için borca batıyorlardı ve kentin arşivlerinde bugüne kadar gelebilen ilk kayıtlardan biri olan 1695 tarihli bir Bâb-ı Âli fermanında, Başpiskopos Methodios'a bir Hıristiyan tefeciye olan borcunu ödemesi emri yer alır. Sorun kilise hiyerarşisinin tamamına yayılmıştı. Bir papaz, can çekişen bir adamın yanında Kitab-ı Mukaddes okuması karşılığında peşin para talep ediyordu; günah çıkaranlardan para almakla suçlananlar da vardı. Üstleri onlardan ne kadar alırlarsa, papazlar da cemaatlerinden o kadar talep ediyorlardı.[127]

Para, Selanik'in dinsel liderleri ile Hıristiyan ileri gelenlerden oluşan, cemaat işlerinin dinsel olmayan yönünü yürütmekle görevli laik konsey olan *arkhon*lar arasındaki sonu gelmez mücadeleyi de açıklıyordu. *Arkhon*lar kentin Hıristiyan hayır vakıflarının yönetimi üzerinde denetim talep ettiği zaman, Patriklik öfkeyle onlara "papazların işlerine karışmamaları"nı söylemişti. "Her şeyin bir düzeni vardır," diye azarlanmışlardı, "ve göksel olsun dünyevi olsun, hükümdarlık veya kilise ve sivil olsun, en küçük ve en önemsiz şeye kadar dünyada her şey Tanrı önünde ve insanların önünde, yürütüldükleri ve yerlerinde tutuldukları bir düzene göre var olur." Mesaj çok yalındı: "Laik insanların", güdüleri ne olursa olsun, "asi olmalarına ve kilisenin işlerini denetlemelerine" izin verilmesine asla imkân yoktu. Gariptir ki, ruhbanın açgözlülüğüne karşı ana savunma, bizzat Osmanlı yetkilileri oluyordu. 1697'de Selanik Hıristiyanları piskoposlannın taleplerini doğruca Bâb-ı Âli'ye şikâyet ettiler; oradan da *kadı*ya sorunu ele alması talimatı verildi. Yirmi yıl sonra, *arkhon*lar bir başpiskoposu azledilene kadar hapse attırmak üzere yerel Osmanlı yetkililerine bile başvuracak kadar öfkelenmişlerdi.[128]

Fetihten üç yüzyıl sonra, kent hâlâ papaz kıtlığı çekiyordu ve kiliseyle ilgili görevleri düzenli olarak laik kişiler yerine getiriyordu. Cizvit Papaz Souciet 1734'te,

126 H. Inalcık, "The status of the Greek Orthodox patriarch under the Ottomans", *Turcica,* 21-23 (1991), 406-433; J. Kabrda, *Le Systeme Fiscal de l'Eglise Orthodoxe dans l'Empire Ottoman* (Brno, 1969), 142-143.

127 S. Runciman, *The Great Church in Captivity* (Cambridge, 1968), 201; S. Senyk, "A man between East and West: Philip Orlyk and Church Life in Thessalonica in the 1720s", *Orientalia Christiana Periodica,* 60 (1994), 159-185.

128 Kabrda, *Le Systeme Fiscal,* 139-140; M. Gedeon, "Thessalonikeon palaiai koinotikai dienexeis", *Makedonika,* I (1941-52), 1-24.

"Daha birkaç yıl önce," diye bildirir, "evli ve çocuklu bir laik adam, başpiskoposun gelirlerinin sorumluluğunu almakla kalmayıp papazlara kutsama ve günah çıkarma izni veren, uygunsuz gördüğü şeyleri yasaklayan bir çeşit piskopos vekili olarak bile görev yapıyordu. Aforoz etme yetkisinin olduğunu iddia etmediğinden bile emin değilim." Bunun altında yatan sorun ekonomikti, zira on sekizinci yüzyıldaki ticari patlamaya kadar, kentin Hıristiyanları bir bütün olarak mütevazı varlıkta kişilerden oluşmuştu. Büyük Bizans ailelerinin çok az birkaç üyesi hâlâ orada yaşıyordu; çoğu ise zanaatkâr, dükkân sahibi, denizci veya tüccardı.[129]

Onlara göre, din aslında bir teoloji sorunu değildi. Az eğitimli olduklanndan, kilisenin karmaşık resmî Yunancası ile pek çok Ortodoks Hıristiyan için Yunanca bile değil, Slavca veya Ulahca olan günlük yaşam dili arasındaki uçuruma köprü kurabilenler pek azdı. Kenti ziyaret eden bir Ukraynalı şöyle yazmıştı: "Papazlar, hatta daha üst düzey ruhban –metropolitler, başpiskoposlar ve piskoposlar– Helen dilini bilmeyen ve okudukları şeyleri bilmedikleri ve anlamadıkları için kaba dilde açıklama bile yapamayan son derece basit ve eğitimsiz kişiler" olduğuna işaret ediyordu. "İnsanlar haç işareti dışında hiçbir şey bilmiyorlar [bu kadannı bile bilmeyen var]. Babamız hakkında soru sorduğumuz zaman, verdikleri yanıt 'bu papazın işi, bizim değil' diyorlar."[130] Genç bir Rum köy papazı İsa'nın gerçekten Tann olup olmadığını sorduğu zaman olduğu gibi [gerçi belki soran da, gerek Müslümanlar gerek Yahudilerin böyle bir iddiayı alaya almasından etkilenmiş olduğu için bu soruyu sormuş olabilirse de], bu belirsizlik şaşılacak kadar ileri gidebiliyordu.[131]

Öte yandan, Selanik Hıristiyanları geleneksel âdetler –özellikle, son derece özen gösterdikleri perhiz– ile ruhani ve ticari tatmini birleştirerek kentte ve çevre köylerde büyük bir coşkuyla kutlanan yerel şenliklere sıkı bir biçimde bağlı kalmıştı. Aziz Dimitrios gününde, muhteşem bir ayine tüm piskoposlar katılıyordu. Aynı zamanda hızla gelişen bir Gregorios Palamas kültü vardı; on dördüncü yüzyılda kentin başpiskoposu olan Palamas, mistik ve siyasal görüşleriyle sağlığında son derece tartışmalı bir sima olmuştu. Onu çok tartışma yaratmış teolojisiyle tanıyan Hıristiyan ziyaretçilerini şaşkınlığa uğratacak şekilde, anısı bir aziz kadar yüceltiliyor ve bir katafalka yerleştirilmiş mumyalanmış bedeni, gittikçe artan sayıda tapınanı cezbediyordu.[132]

129 "Description de la ville de Salonique, par le père Jean-Baptiste Souciet", *Lettres Edifiantes et Curieuses,* 495-497.

130 Senyk, "A man between East and West", 176.

131 Örn.., H. Pernot, der.., *Voyage en Turquie et en Grèce du R.P. Robert de Dreux* (Paris, 1925), 98.

132 Senyk, "A man between East and West", 170.

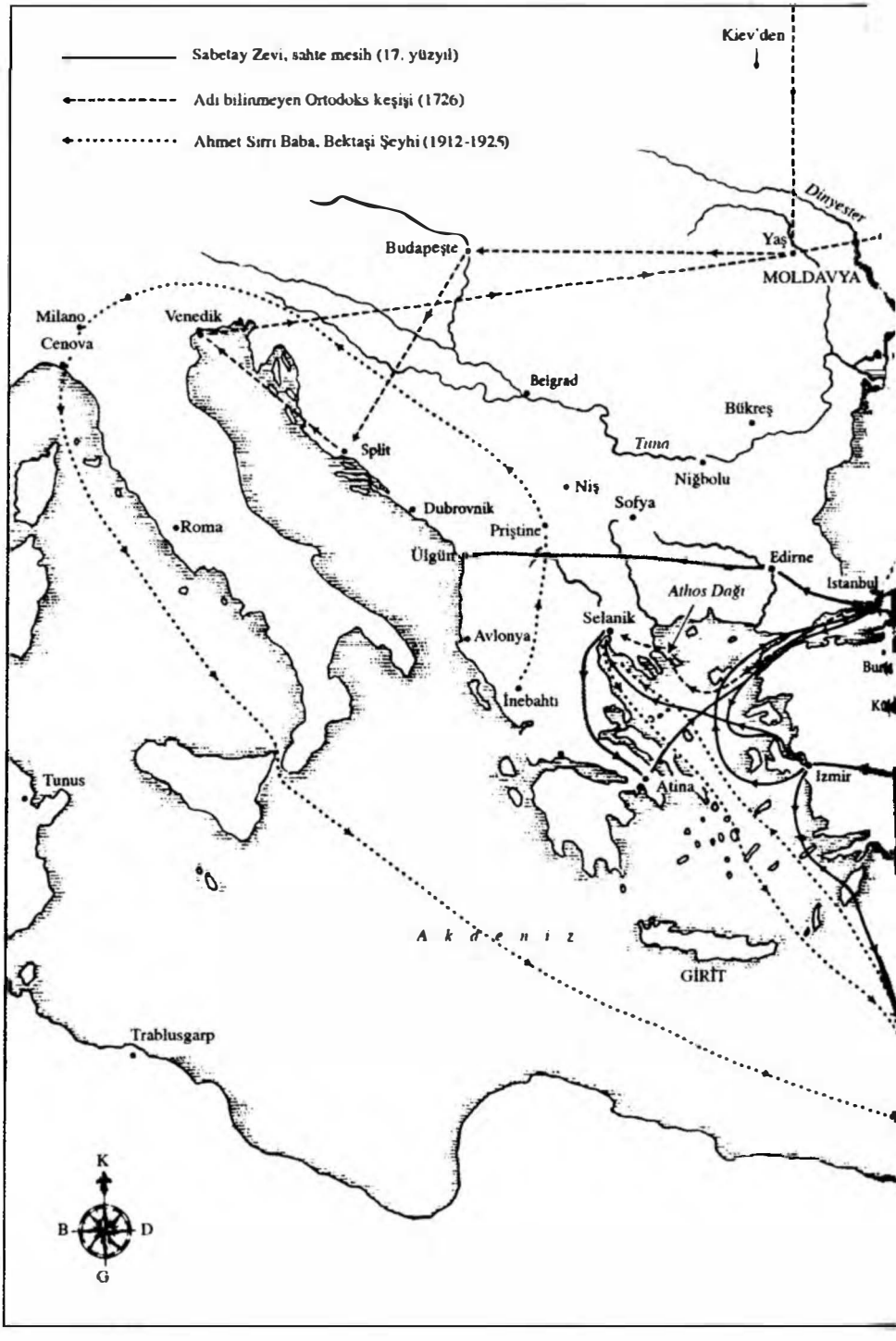
Ortodoks Hıristiyanlara, dinlerinin ikinci sınıf bir inanç olduğu sürekli hatırlatılıyordu: Kilise çanlarını çalmalarına, hatta inananlan ibadete çağırmak için tahtaları birbirine vurmalarına bile izin verilmiyordu. Gene de, Osmanlılara göre, onlar Kitap ehli ve kesinlikle Katolik Franklara üstün bir halktı. Gerek Venedik gerek Avusturya'yla yapılan uzun savaşlar boyunca, Katolik misyonerler önde gelen yerel Ortodoksları ayartmakla ve onlara "çoktannlılık, şeytanlık ve kurnazlık" öğretmekle suçlanacaktı. On sekizinci yüzyıl başında kente gelen bir ziyaretçi, Selanikli mollalardan biriyle Hıristiyanlığı tartışırken, molla ona "üç inanç, yani Papacı, Lutherci ve Kalvinci inançlar en kötüsü iken Rumlarınki hepsinden iyidir," demişti. Ona göre, kentin Müslüman âlimlerinden birçoğu Arapça İncilleri incelemişti ve "Rumlar İncilci öğretilerden ve kilise geleneklerinden sapmadıkları ve ... dinlerine yeni hiçbir şey sokmayıp hiçbir şey çıkarmadıkları için" Rum Kilisesi'ne hepsinden çok değer veriyorlardı. Kısacası, ziyarete gelen Cizvitler tarafından kötülenen muhafazakârlığı Müslümanlar anlıyor, üstelik buna değer veriyorlardı.[133]

Gelgelelim, bu yakınlığın da sınırlan vardı. Egemen dinin önceliği apaçıktı ve Hıristiyanlığın İslama karşı üstünlüğüne ilişkin her türlü aleni iddia, şiddetle cezalandırılıyordu. Fakat burada bile Osmanlı ve Ortodoks çıkarları tuhaf bir şekilde uygun düşüyordu, çünkü kendisi de bir şehitlik edimi aracılığıyla kurulmuş olan kilise, yeni şehitlerin kamusal acısını Hıristiyan inancının kararlılığını gösteren bir olgu olarak görüyordu. Papazlar veya keşişler, daha sonra Osmanlı yetkililerine kendilerini tanıtan veya sokaklarda haçları sürüklemek veya yüksek sesle Hz. Muhammed'e hakaret etmek gibi hapse atılmalarına yol açacak edimler ifa edecek muhtemel adaylara ders veriyorlardı. Özellikle muhtedilerin sürüye geri dönüşünü görmek, diye yazmıştı bir rahip, "sanki karakışın ortasında bahar çiçeklerinin ve güllerinin açtığını görmek gibiydi."[134]

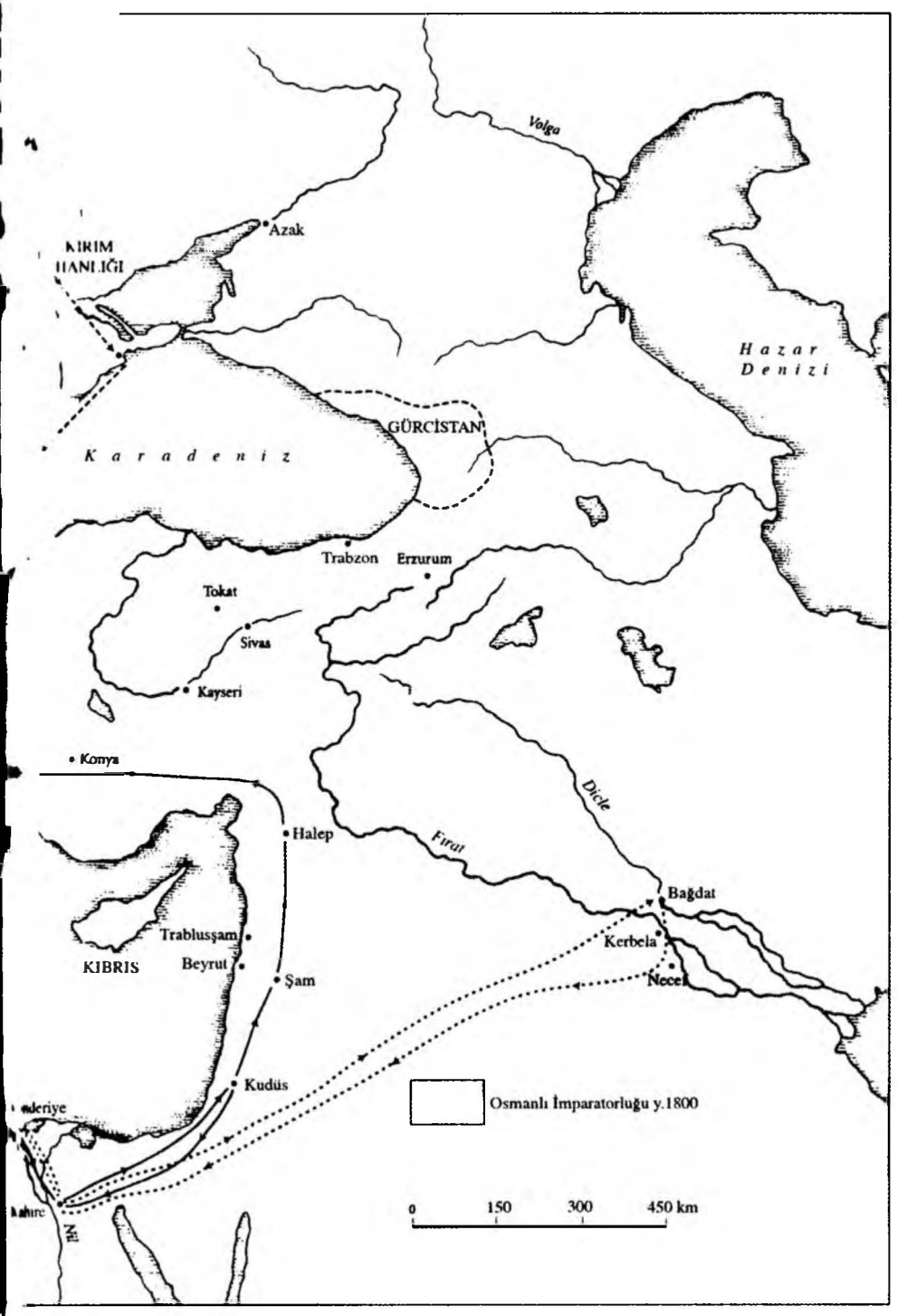
İnançları yüzünden ölenler, ruhani protestonun halktan gelen sesiydi –üst düzey kilise hiyerarşisi, bunun tersine, padişahın hizmetkârıydı– ve edimleri o dönemde keşişler tarafından büyük bir özenle kaydediliyordu. Bugün bile, "İsa'nın tanıklan"nın, Osmanlı dinsel kültürüne ilişkin hiç beklenmeyecek kavrayışları nedeniyle okumaya değer öyküler içeren modern baskıları Ortodoks dünyada dolaşımdadır. Selanik'teki çoğu Hıristiyan gibi, kentin "yeni-şehitleri" mütevazı erkekler [ve birkaç kadın] idi – sadece birkaç örnek verirsek, aralarında bir boyacı, bir bakırcı, bir balıkçı, bahçıvan, terzi, ekmekçi ve bir hizmetkâr vardı. Sözgelişi, 1547'de idam edilen Mihail, dağlardan gelen birçok Hıristiyan göçmen-

133 I. Vasdravellis, *Istorika Archeia Makedonias,* I (1952), 42-43; Senyk, "A man between East and West", 174-175.

134 I. Anastasiou, "Oi neomartyres tis Thessalonikis", *Thessaloniki,* I (1995), 485-500.



Selanik'in Kutsal Coğrafyaları


Volga
Azak
KIRIM HANLIĞI
Hazar Denizi
GÜRCİSTAN
Karadeniz
Trabzon
Erzurum
Tokat
Sivas
Kayseri
Konya
Halep
Dicle
Fırat
Bağdat
Trablusşam
KIBRIS
Beyrut
Şam
Kerbela
Necef
Kudüs
Osmanlı İmparatorluğu y.1800
0
150
300
450 km

den biriydi; bir fınncı olan Mihail, ekmek almaya gelen Müslüman bir çocukla din konusunda sohbet ederken başı derde ginnişti. Kyrill'in babası genç yaşta ölmüş ve çocuğu, daha sonra din değiştirip Müslüman olan amcası büyütmüştü. Kendisi de ihtida eden Aleksandros, ecdadının dinine dönmeden ve –Hıristiyanları Müslümanlardan ayıran sözlerle– "Bir üçtür ve üç de birdir" diyerek teslise tanıklık etmeden önce, bir derviş olarak Arap dünyasını dolaşmış, Mekke'ye hacca gitmişti. Bu şehitlerin birçoğu yollannın yanlış olduğunu görmelerinden önce Müslüman olmuşlardı ve asıl ihtida nedenlerini kilise önemsememişti – bu nedenlerin, daha düşük vergi ödeme veya daha önce işledikleri suçlar yüzünden cezalandınlmadan kaçma arzusundan daha soylu bir şey olmama ihtimali çok yüksekti.

Şehitlerin hepsi din değiştirmiş değildi. Bazılan erken dönem Kilise şehitlerini taklit etmeye çalışıyor veya akrabaların din değiştirmesinin aileye sürdüğü lekeyi silmek istiyorlardı. Aquilina'nın annesi, kocası Müslüman olup adlarına leke sürdüğü zaman bile Hıristiyan olarak kalmıştı. Niketas, akrabalan Müslüman olduğu zaman öfkeden çılgına dönmüş ve ailenin şerefini korumanın bir yolu olarak şehitliği seçmişti. Kutsal Topraklar'a hac, bir-iki kişiye Tann'nın ayak izinden yürüme esinini vermişti. 1527'de Aynaroz'da bir keşiş olan soylu Makarios, "yaşamını şehitlere layık bir ölümle sona erdirmeye yönelik yürekten gelen bir arzuyla yanıp tutuşuyordu." Selanik sokaklarına düşüp büyük bir Müslüman kalabalığına İsa'nın öğretilerini anlatmaya başladı. *Kadı*nın huzuruna çıkarılan Makarios, "Hıristiyanların gerçek ve kusursuz İman'ını öğrenmesi" ve "Kutsal Üçleme tarafından atalannın hatalı dininden kurtanlması" için dua etti. Ardından şehitlik geldi.[135]

Ölüme giden yol, gerçekten çok dramatik olabiliyordu. Müslüman olmuş on sekiz yaşında bir Fransız, ihtidasından pişman oldu ve bir Rum papaza gidip günah çıkarttı; ardından –ki, bu yeni-şehitler arasında bile istisnai bir durumdu– başına dikenli bir taç, boynuna küçük bir haç takıp uzuvlarına büyük çiviler mıhladıktan sonra halkın önünde yürürken kendini kamçılayarak, "Bir muhtedi idim ama şimdi bir Hıristiyanım" diye haykınyordu. Yakalandı, yeniden İslama döndürmek için yapılan çeşitli girişimleri reddetti ve ölüme mahkûm edildi. Deri tabaklayıcısı olan Hristodulos, tanıdığı bir Hıristiyanın din değiştirmeyi tasarladığını duyunca öylesine rahatsız oldu ki, din değiştirenin sünnetinin yapılacağı tavernaya girdi ve töreni durdurmaya çalıştı. Derhal yakalandı, dövüldü ve Ayios Minas Kilisesi'nin kapısının önünde asıldı.[136]

135 *New Martyrs of the Turkish Yoke* (Seattle, 1985), 284-285.

136 M. L. Aimé-Martin, der., *Lettres Édifiantes et Curieuses concernant l'Asie, L'Afrique et l'Amerique,* I (Paris, 1875), 94; *New Martyrs of the Turkish Yoke,* çev.: L. J. Papadopoulos, G. Lizardos ve diğerleri (Seattle, 1985), 251.

Din değiştirmeyi temsil eden kutlamalar gibi, idamlar da halka açık yapılıyordu. Aslına bakılırsa, ölenin son anlarına tanık olmak ve şehadet yadigârlarını toplamak üzere büyük kalabalıklar toplanıyordu. Fransızın ölümünün ardından, "Hıristiyanlar cesedini aldı ve bir kilisenin içine gömerek onurlandırdı." Birçok kişi, tıpkı diğer şehitlerin kutsal kalıntılarına yaptıkları gibi, kanının damlalarını ve giysilerinin parçalarını dikkatle topladılar; Osmanlı yetkililer bu uygulamaya saygı gösterdi ve önlemeye çalışmadılar. Bir Türkün tekliflerini geri çeviren bir Bulgar kızı, İslam dinine geçmeye yemin etmiş olmak yalanıyla suçlanarak hapse atıldıktan sonra öldüğünde, gardiyanlar hücresinden çıkan çok parlak bir ışığı fark ettiler ve bu mucizeden öylesine etkilendiler ki, haberi kente yaydılar. Bir kez daha şehidin giysileri özenle parçalanarak yadigâr olarak dağıtıldı.

Osmanlı tepkileri genellikle şaşkınlıktan öfkeye kadar değişiklik gösteriyordu. Yetkililer sözde şehitleri akıl sağlığını yitiren kişiler olarak görüyor, onları hareketlerinden sorumlu tutmuyordu. Romanos deli kabul edildi ve ilk seferinde kadırgalara gönderildi. Kyprianos, Selanik paşası tarafından kaçık diye kovulması üzerine, "bu inançsız kentte Türklerin elinden özlemini çektiği şehitlik payesine ulaşamayacağını düşünerek" kendini başkente attıktan sonra, veziriazama İslam karşıtı bir mektup yazarak ve bunu özel olarak Türkçeye çevirterek, emeline ulaştı. Niketas'ın biyografisinin yazan, olası şehit ile Serez müftüsü arasında 1808'de gerçekleşen sıradışı bir konuşmayı anlatır. Müftü bir kahve ikram ettikten sonra Niketas'a, kente gelip Müslümanlara inançlarından vazgeçmelerini vaaz ettiğine göre, delirip delirmediğini sordu. Niketas onu harekete geçirenin gerçek imana duyduğu coşkulu bağlılık olduğunu açıkladı ve iki dinin erdemlerini tartışmaya başladı. Diğer Türkler bunu yapması için birilerince zorlanıp zorlanmadığını sorduklarında, bunu inkâr etti. Müftünün gerçekten kızması, Niketas'ın Hz. Muhammed'i "bir şarlatan ve şehevi bir iblis" olarak betimlediği zaman oldu. "Keşiş!" dedi müftü, "Belli ki, sen edepsiz bir adamsın. Seni serbest bırakmaya çalışıyorum, sense kendi kaba saba sözlerinle ölümüne kapı açıyorsun." Niketas'ın buna yanıtı şöyle oldu: "Benim arzum budur, ve bunun için kendi irademle Efendi'min ve Tann'mın, İsa Mesih aşkına kendimi kurban olarak sunmaya geldim."[137]

Bu anlatıların birçoğunda şaşırtıcı olan unsur, *kadı*ların idam cezasını vermekte gösterdikleri isteksizliktir. Yerel Müslüman kamuoyunca kararlarını değiştirmeye zorlanmış olmaları da mümkündür, ama herhalde dinsel amaçlarla kendini kurban etmenin gücünün bilincine varmış ve kurbanların listesine yenilerini eklemek istememişlerdi. Aslında, şehitlik çok yaygın bir seçim değildi ve açıkçası,

137 *New Martyrs of the Turkish Yoke,* 284.

İslam dinine geçmiş Hıristiyanlann büyük çoğunluğu asla eski sürülerine dönmemişlerdir. Şehit Niketas'ın hacıografı, on dokuzuncu yüzyıl başında bizzat Hıristiyanların içinde bir kuşkuculuk havasının hüküm sürmeye başladığını ileri sürer. Bir Selanikli tüccarın, "Hıristiyan kilisesine hiçbir baskının olmadığı şu günlerde şehit olmanın gereği yok" diyerek, Niketas'ın ediminin değeri hakkındaki kuşkularını dile getirdiğini anlatır. Bu tüccar, ancak gördüğü dehşet verici bir düşte çok yüksek bir sesin ona Niketas'ın gerçek bir şehit olduğunu söylemesinden sonra fikrini değiştirmişti. 1840'larda İngiliz baskısının ardından, din değiştirmeye ölüm cezasından vazgeçildi de, böyle düşlere duyulan ihtiyaç ortadan kalktı. [138]

Kutlu Coğrafyalar

1926'da, ünlü bir Arnavut Bektaşi şeyhi Ahmed Sırrı Baba, kendisini Arnavutluk'tan Kahire, Bağdat, Kerbela'ya kadar götüren zahmetli yolculukları sırasında, kısa bir mola için Selanik'te kaldı. Bu noktada, kentin Müslüman nüfusu 1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesinin bir sonucu olarak Yunanistan'dan bütünüyle ayrılmak zorunda kalmış ve tekkeler terk edilmişti. Balkan ve Ortadoğu İslam dünyaları arasında gidip gelen şeyhin yolculukları, bir zamanlar kenti sıradışı bir biçimde dünyanın çeşitli ve çok uzak kesimlerine bağlayan dinsel bağlılık kanallarının son izleri oldu.

Yüzlerce yıl boyunca, Balkanlar'ın her yerinden Müslümanlar, Mekke'ye giden hac kervanlarına katılacakları Halep veya İskenderiye'ye deniz yoluyla ulaşmak üzere Selanik'te toplanmışlardı. Kendi kutsal yerlerini ziyaret ettikten sonra "hacı" unvanını alan Hıristiyanlar da onlan örnek aldılar. Kutsal Dağa [Athos Dağı, Aynaroz –ç.n.] doğru yolculuk etmeden önce Aziz Dimitrios'un kalıntılannı ziyarete gelenler oldu. Lviv (Lwow) kentinden gelen Ukraynalı keşiş Kyrill, çalıştığı Sina'daki manastır için para toplamak üzere geldiğinde, beraberinde getirdiği kütüphane koleksiyonları kataloglarını, kentteki Cizvit misyonunun başı, kardeşi Paris'teki kraliyet kütüphanesinin yöneticisi olan Peder Souciet'e verdi. Müslüman dilenci dervişler ve Hıristiyan keşişler için, bölgenin hayırsever ve konuksever dinsel kurumlan, özellikle işin ve paranın zor bulunduğu soğuk kış aylarında kalıcı bir destek sunuyordu. Kyrill ile 1727'de tanışan bir Selanik sakini, "Avare denilebilecek bir keşiş" diye betimlemişti onu, "Kiev'den Moldavya'ya gelmiş, oradan da amaçsız bir şekilde Macaristan, Hırvatistan, Dalmaçya, Venedik'e git-

138 A.g.e., 138-144, 234-235.

miş, sonra bu gereksiz yolculuğundan Moldavya'ya dönmüş, oradan da Zaporozhian Sich'e gidip, Karadeniz üzerinden İstanbul'a ve Athos Dağına [Aynaroz] gelmiş."[139]

Sözün özü, kent kendini pek çok farklı inançların kesişme noktasında bulmuştu. Tarikatlar aracılığıyla İran, Anadolu, Trakya ve Mısır'la temas halindeydi; Marunileri İberya Yarımadası, Antwerp (Anvers) ve Papalık İtalyasıyla köprü kuruyordu; Sabetayların inancı ise Yahudi inananlar tarafından Polonya, Bohemya, Almanya ve sonunda Kuzey Amerika'ya taşınmışken, on yedinci yüzyılda Metropolit Athanasios Patellarios, Yaş, İstanbul, Rusya ve son dinlenme mekânı olan Ukrayna'ya gitmeden evvel Venedik'e ait Girit ve Osmanlı Sina'sı üzerinden kente gelmişti. Selanik, aynı anda Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi olan Osmanlı *oikumeni*nin merkezini oluşturuyordu. Belki de, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden ve aynı güzergâhların birçoğunun yeniden açılmasından beri, böylesine geniş bir kutsal coğrafyanın etkisini hesaplamak ve kentin sakinlerinin yaşamasını sağlayan inanç bolluğunu desteklediğini anlayabilmek, ancak şimdi yeniden mümkün olabilir.[140]

139 Senyk, "A man between East and West", 184.

140 H. T. Norris, "The history of Shaykh Muhammad Lutfi Baba and Shaykh Ahmad Sirri Baba", içinde: H. T. Norris: *Islam in the Balkans* (Londra, 1993), 218-227.

5
YENİÇERİLER VE DİĞER MUSİBETLER

Osmanlı Selanik'inden bugüne çok ender yapının ulaşabilmesinin nedeni, basit bir şekilde savaşın etkilerine yorulamaz. Osmanlı fethinden önce, kent üst üste birçok kez kuşatma geçirdi; fetihten sonraysa böyle bir şey hiç olmadı. On dokuzuncu yüzyıl başında kalenin mahzenlerini gezen bir ziyaretçi, tüyleri yenik, paslı Bizans oklarının durduğu sandıklar bulmuştu: Bunlar 1430 savunmacılarının arkalarında bıraktıkları mühimmatın çoktan unutulmuş kalıntılarıydı. Arada sırada, düşman filolar körfeze yaklaşıyordu ve bir keresinde Venedik gülleleri limana düşmüştü. Fakat ender olarak görülen korsan akınları ve 1876'da tek bir topun bile ateşlenmediği bir gambot diplomasisi mevkii olması dışında, Yunanların Osmanlı hükümranlığına son vermek üzere girdiği 1912'ye kadar, Selanik'in gördüğü savaşların hepsi bu oldu.[141]

Erken dönem Osmanlı padişahları, kentin karşılaşabileceği fiilî tehlikenin bu kadar küçük olacağını asla hayal etmemişlerdi ve üç yüzyıl boyunca surları, kapıları ve limanı çok iyi durumda tuttular. II. Bayezid burada bir kış geçirdi. Kanuni Sultan Süleyman deniz surunun bitimine Beyaz Kule'yi ve kentin öbür ucuna, bugün artık yok olmuş olan başka bir kuleyi inşa ettirdi. Her iki padişah da karada ve denizde Venediklilerle savaştı ve Selanik, askeri birlikleri için hayati önemde bir sevkıyat karakolu ve önemli bir barut imalat mahalli oldu. Kilit noktalara –"büyük aslan ağızları" gibi– bataryalar ve liman ile kara surları arasına yeni bir kale eklediler. Seyyah Evliya Çelebi, her beş yüz adımda bir kule saydı ve dağlık arazinin tüm çevresini adımlamak için beş saatini harcadı. Her gece, diye yazar Evliya Çelebi, surların içinde "padişahın müziği" işitilirken karargâh devriyeleri

141 E. M. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine,* I (Paris, 1831), 45.

haykırıyorlar: "Allahu Ekber!" Güvenlik nedeniyle surlann uzak tarafına konut inşa edilmesine izin verilmiyordu ve bugün bile, siperlerin dik kuzeybatı tarafına bitişik barakalan geçerek surların dış çevresini çeviren, ancak bir otomobil genişliğindeki minik bir sokak, bu siyasanın elle tutulmayan ana hatlarından geriye kalan izlerdir.[142]

Fakat on sekizinci yüzyılın başlangıcında, imparatorluğun aşırı genişlemesinin izleri görülüyordu. 1732'de bir Bâb-ı Âli memuru, kulelerin birçoğunun çok kötü ihmal edilmiş bir durumda olduğunu bildirdi. Onyıllar içinde surlara sadece antik bir ilgi duyulabilirdi. XVI. Louis'nin özel temsilcisi, kenti askeri açıdan "hiç önem taşımayan" bir yer – "hendekleri bulunmayan ve kötü bağlantılı, çok az sayıda zayıf toplarla savunulan istihkâmlardan oluşan surlu bir kasaba" olarak betimlemişti. 1840'ta, topçu kumandanıyla şerbetler ve limonata içen İngiliz donanma kaptanı, birlikleri kusursuz fakat bataryaları "başlı başına savunmasız" bulmuştu. Toplar, sık sık olduğu gibi, gürlediği zaman bile, bu ses Ramazan'da iftar zamanının geldiğini, bir yeniçerinin boğulduğunu veya imparatorluk kutlamalarını haber vermekten öteye gitmiyordu.[143]

Gene de, kapılan, kuleleri ve uzanan bütün o *murailleı* yok eden 1870'lerdeki yıkımlara değin, istihkâmlar –konutlar ve yabancılar, canlılar ve ölüler arasındaki sının işaretleyerek– kenti sıkıca bir arada tutmaya devam etti. İçerideki klostrofobik, havasız, dar sokaklardan oluşan mahalleler, surların öte ucunda su değirmenleri, mezarlıklar, veba bakımevleri ve manastırlarla beneklenen açık arazinin –on dokuzuncu yüzyıla mensup bir Fransız ziyaretçinin "acıklı ve çorak bir yalnızlık" olarak betimlediği– kasvetli genişlikleriyle karşıtlık oluşturuyordu. Kentin kapılarının yakınında, gelip geçenlere itaatin erdemlerini hatırlatmak üzere ağaçlarda asılı mücrimlerin cesetleri sallanıyordu. İstifini bozmayan Leake, "Biz Vardarkapısı veya Vardari denilen kapıdan girdik," diye yazmıştı. "Önündeki ağaçlardan birinde bir soyguncunun cesedi asılıydı." Kapılan, kentin sakini olmayanların girişini denetleyen ve çiftçilerle tüccarlardan ticaret vergileri toplayan muhafızlar koruyordu. Gece gelen gecikmiş ziyaretçiler dışarıda bırakılıyor ve içeridekiler de dışarı çıkamıyordu.. Kent sakinleri ile bunlar dışındakiler arasında keskin bir ayrım anlayışı,

142 Moutsopoulos, "Evliya", 333; K. Mertzios, *Mnimeia Makedonikis Istorias* (1947), 104-106, 142; M. Kiel, "A note on the exact date of construction of the White Tower of Thessaloniki", *Balkan Studies,* 14:2 (1973), 352-357.

143 K. Vasdravellis, *Istorika Archeia Makedonias, vol. I: Archeion Thessalonikis, 1695-1912* (1952), 200-202; C.S. Sonnini, *Voyage en Grèce et en Turquie* (Paris, 1801), ii, 365; J. J. Best, *Excursions in Albania, Comprising a Description of the Wild Boar, Deer and Woodcock Shooting in that Country; and a Journey from Thence to Thessalonica and Constantinople and up the Danube to Pest* (Londra, 1842), 205-206.

Osmanlıların yabancılar ile suç arasında sıkı bir bağ olduğuna ilişkin görüşünü yansıtıyordu. Yersiz yurtsuzlar, göçmenler ve yabancılar, güvensizliğin nedeniydi: Kapılar onlan yeterince uzakta tutmaya yarıyordu.[144]

Zira hiç istilaya veya saldınya uğramamış olmakla birlikte, Selanik, başka şekillerde de olsa, on yedi ve on sekizinci yüzyıllara damgasını basan türden sayısız kargaşadan derinden etkilenmişti. Her seferle birlikte, söylentiler de yayılıyordu: İstilacı Avusturya ordulan kuzeyden gelmekteydi, düşman Rus filotillaları Karaburun'un hemen açığındaydı, Napolyon'un yirmi bin kişilik birlikleri Bosna'dan inmek üzereydi. Avrupa devletlerine karşı savaşlar, yerel Müslümanları öfkelendiriyor ve kentteki Hıristiyanlann konumunu tehlikeye atıyordu. 1715'te, Avusturya ile savaş sırasında, Fransız konsolosu "kiliselerinde parça parça edilmekten korkan Rumlar arasında dehşet havası yayıldı, servetleriyle tanınan Franklar da aklı başında olmayan ve Fransızlar ile bizden ancak beş altı günlük yürüyüş mesafesindeki [Avusturyalılar] arasındaki farkı bilmeyen bir nüfustan endişe duyuyor," diye bildirmişti.[145]

Savaş aynı zamanda yeni kadırgalar, üniformalar ve tedarikleri karşılamak için fazladan vergi toplanmasını gerektiriyordu. Kent 1702'de barut, 1714'te peksimet ve un, ve ertesi yılın Venediklileri Ege'den sürüp atan büyük seferinde de, 40 bin koyun ve 150 ton un eşdeğerindeki katkısının yanı sıra, veziriazamın ordusunun önündeki yol ve köprülerin onarımı için de adam verdi. Selanik'ten 1734'te kurşun, barut, demir, ilaçlar ve otuz top, 1744'te de yük hayvanları talep edildi. 1770'e gelindiğinde, Rusya'yla savaş sırasında, Rumlar "resmi taleplerden öylesine bitap düşmüşlerdi ki, bunlan yapmayı nasıl başaracaklarını bilmiyorlar" idi. Gene de, on yedi yıl sonra, Rum ve Yahudi cemaatlerine bir kez daha iki yüz öküz arabası ve üç yüz deve –veya buna eşdeğer gümüş para– tedarik etmeleri söylenecekti.[146]

Birçok Müslüman için de savaş, o yılın altı ayını aşkın süreyle ticaret ve aile yaşamını kesintiye uğratarak askerlik hizmeti yapmak anlamına geliyordu. Padişahın yedek birliklere ilişkin fermanını duyuran kent tellalları pek de coşkuyla karşılanmıyordu. Gönüllüleri çağıran fermanlar camilerde okunduktan sonra, öfkeli sesler Rumların ve Yahudilerin de askere çağrılması gerektiğini haykırıyordu.

144 Anon., "De Salonique a Belgrade", *Revue des Deux Mondes,* 85 (1888), 109; W. M. Leake, *Travels in Northern Greece* (Londra, 1835), iii, 235; FO 195/685, Calvert-Constantinople, 24 Haziran 1861; E. Ginio, "Migrants and workers in an Ottoman port: Ottoman Salonica in the eighteenth century", içinde: E. Rogan, der., *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East* (Londra, 2002), 126-148.

145 N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (Paris, 1956), 26.

146 N. Svoronos, *Le commerce de Salonique,* 44-45; Mertzios, 437, 451.

Selanik'in yedi bin yeniçerisinin çoğunun savaşa gitme ihtimali yüksekti, ama kumandanlan sık sık kentteki yerlerinin doldurulamaz olduğunu ileri sürüyordu. Ocak 1770'te bir ferman-ı hümayun, Hz. Muhammed'e inanan herkesi, padişaha karşı isyana kalkışmaya cüret eden Moldavyalılan ve Ulahlan yok etmek için harekete geçmeye çağırdı. İstedikleri gibi davranmalanna ve esir almalanna izin verilecekti.[147] Gene de birçoğu para vermeyi ve evlerine kapanmayı tercih etti. Müslümanlara saflara katılmaya yapılan bir başka çağn daha yaşlıca ve varlıklı Türklerle birlikte *Ma'mine*, askere gitmek yerine parasal katkı yapmalanna açıkça olanak tanıyordu. Kentin gittikçe artan refahı, eski gazi savaşçı idealleriyle çatışan yeni, daha yerleşik çıkarlar yaratmıştı.[148]

Kentin hinterlandından toplanan birlikler için, ister karadan sefer yapılsın ister Akdeniz'e yelken açılacak olsun, Selanik bir içtima noktası oluyordu. Veziriazamın Venediklilere karşı Mora'da yürüttüğü 1715 seferi, muhtemelen imparatorluk ordusunun surların dışında bir bütün olarak toplandığı son sefer oldu. Fakat 1744'te en azından 12 bin tımarlı sipahi İran seferi için buradan gemiye bindi ve çevre köylerden üç bin *yürük* –askeri hizmetle yükümlü yerleştirilmiş göçerler– toplandı. Dağlardan gelen Arnavut ihtiyat birlikleri Kınm ve Arabistan seferine giderken buraya geldi ve askerlik çağında o kadar çok erkek kente doldu ki, kuzey Afrikalı asker toplayıcılar gönüllüleri taradılar: Sadece 1757'deki tek bir asker toplamada en az beş yüzü Cezayir Dayısının sikkesini aldı.[149]

Herkesi alacak kadar büyük kışlalar olmadığı için bu serkeş, düşük ücretli ve disiplinsiz askerler kentin büyük hanlarına ve kervansaraylanna yerleştiriliyorlardı. Gelişleri, değişmez bir şekilde kentin her yerinde bir kaygı ürpertisi yaratıyordu. 1770'te, bölgeden toplanan askerlerin kente getirilebileceği haberi Venedik konsolosunu umutsuzluğa sevk etmişti: "Kente girer girmez, Tann bilir ne türlü fesat ve şenaatlar ifa edecekler ve onlardan kurtulmak ne kadar zor olacak." Kentleri yetke, *kadı*lar ve mültezimlerle ilişkilendiren yoksul köylülerden oluşan bu birlikler çoğu zaman çevrelerinde gördükleri zenginlikleri hazmedemiyordu. 1788'de "Alman" cephesine gönderilmek üzere toplanan on beş bin kişilik birlik "pek çok başıbozukluk yaptı" ve onlar gidene kadar, dükkânlar iki ay kapalı kaldı.

En büyük risk altında olanlar tüccarlar ve tavernacılardı. Tipik bir örnek vermek gerekirse, Nisan 1734'te Suriye'ye gidecek Bosnalı başıbozuklann şiddet uy-

147 Mertzios, 409; D. Iliadou, *Inventaire des documents des archives de la Chambre de Commerce de Marseille: Lemme Salonique (XVIIe-XVIIIe siècles)* (1981), 94; Leake, *Travels in Northern Greece*, III:I, 257.

148 Mertzios, 419.

149 A.g.e.., 323, 383-385.

gulaması yüzünden kent felç oldu. Her zamanki gibi, şarapçılar ve tavernalar belayı mıknatıs gibi çekiyordu. Bir tanesinde sahibini, bir ekmekçiyi ve bir Rum şarapçıyı öldürdüler. Diğerleri bir Müslüman kadının evini soydular, "onun ırzına geçtiler ve ölünceye kadar vahşice işkence ettiler". Taş, bıçak, kılıç ve tabancalarla silahlanmış olarak, elliye kadar varan çeteler halinde kabadayılık ettikleri sokaklarda, karşılaştıkları herkesi yakalayıp soydular. "Onlar Suriye'ye doğru yola çıkana kadar hepimiz evlerimize kapandık ve korunduk," diye yazar Venedik konsolosu. Asayişi koruyacak yeterli sayıda birliğe sahip olmadığı için, Paşa bile sarayından çıkmadı.[150]

Yeniçeriler

Varlık sahibi herkes, genellikle korku salan şöhretleri ve iyi örgütlenmiş ağlarıyla çoğunlukla sorun yaratacak kişileri savuşturmaya yeterli olan yeniçerilerden muhafız tutuyordu. Gene de, on sekizinci yüzyıl Selanik'i, bir sakininin betimlediği üzere, kişinin eşliksiz yolculuk etmekte tereddüt edeceği ve bir yabancının ailesini, kiliseye kadarki iki kilometrelik yolun öngörülemezliğinden sakınmak üzere evinde kendi özel rahibini bulundurduğu bir *malsicura città* [güvensiz şehir] olmasının ana nedeni, bizzat yeniçerilerin denetimsiz ve gitgide keyfileşen şiddetiydi. Kentin kapılarını ve kulelerini koruyorlar, dürüst ticaret yapılmasını sağlamak üzere çarşıda devriye geziyorlardı ve kuramsal olarak Osmanlı devletinin polis güçlerinden birini oluşturuyorlardı. Fiiliyatta ise, bir zamanlar Osmanlı yaya birliklerinin başlıca dayanağı olarak sahip oldukları savaşma becerisi ve iç disiplin, yıllar içinde imparatorluğun sakinlerine karşı başlıca tehdit oluşturacak şekilde yozlaşmıştı.

Yeniçeri birlikleri on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda genişledikçe, bir zamanlar Hıristiyan oğlanlar arasında devşirme yoluyla yapılan asker toplama kalıtımsal ve çok daha az seçici bir süreç haline geldi; üyelik sık sık babadan oğula, veya düpedüz ulufe belgelerinin satışıyla aktarılır oldu. Eğitimleri öylesine azaldı ki, 1668'de ülkeyi iyi tanıyan bir İngiliz gözlemci olan Paul Rycaut, bazılarının, "bir tüfeğin nasıl kullanılacağını bile bilmediği gibi, hiçbir türlü silah eğitimi de almıyorlar," diye yazmıştı. Başkentte vezirleri, hatta padişahları göreve getiren veya görevden alan isyanlarıyla ünlüydüler. Rycaut, "Nasıl ki kıdemli ve disiplinli askerlerden oluşan bir ordunun bir Prens için daima yararlı ve avantajlı olduğu kuş-

150 A.g.e.., 413; D. Iliadou, *Inventaire*, 93-94.

ku götürmezse," diye belirtmişti, "bunun tam tersine, subaylann ihmali ve hükümetin dikkatsizliği, askerler arasında ahlak düşkünlüğü ve zorbalığı yaratıyor ve onlan devletin refahına yönelik tehlikeli ve muzır sonuçlara yol açacak asayişsizliğe açık bırakıyor."[151]

Selanik'te, yeniçeriler iki kategoriye aynlıyordu. Kent içi birlikleri oluşturan, toplam 1200 ila 2000 askerlik ağır silahlı piyadeler vardı. Buna ek olarak, binlerce Müslüman erkek ve çocuk –çoğu dükkân sahibi ve tüccar– vardı ki, bunlar dört yerel yeniçeri birliğinden birine sadece ismen kayıtlı kişilerdi. Zabitlerden bazılan gümrüğü, kent kapılannı, tabakhaneleri, mezbahaları ve her sonbaharda sürülerini indirdikleri zaman çobanlara açık tuttukları otlaklan denetliyor olsalar da, resmi bahşişler ancak düzensiz olarak Bâb-ı Âli tarafından dağıtılıyordu. Birçok yeniçeri muhafızlık yaparak veya meyve satarak geçimini sağlıyordu ve gözlemciler onları "yoksul Rumlar ve Yahudiler"le birlikte "tasarruf etmek zorunda olan sıradan kişiler" olarak sınıflandınyordu.[152]

Kendilerine bakılırsa, yeniçeriler kitlelerin koruyucuları, yoksulları sömürmeye kalkışan zenginlere –ister toprak sahibi olsun, ister Osmanlı memuru veya Frenk tüccar– müdahale eden, çalışkan Müslüman zanaatkâr ve tüccarın sesiydi. İmparatorluğun bilgili bir gözlemcisi Baron de Tott, onları "despotizm"in doğal düşmanları olarak görüyordu. Ne zaman piyasada ani bir daralma veya hasatta kenti açlıkla tehdit eden bir aksaklık olsa, yeniçeriler tüketici sınıfların sözcülüğünü yapıyordu. Devlet satın alınabilecek fiyatta, yüksek nitelikli günlük ekmeğin düzenli arzını sağlamakla yükümlüydü ve gerek tahıl gerek unun fiyatını ve ticareti sıkı biçimde denetliyordu. Ne ki, yerel tahıl arzını denetleyen [ve sık sık bu alanda spekülasyon yapan] büyük toprak sahipleri ile, görevleri İstanbul'a yeterli gıdanın ulaşmasını sağlamak olan padişahın sivil memurları arasında sıkışıp kalan Selanik'in yoksul sakinlerinin çoğu zaman kendilerini savunmak için yeniçerilere ihtiyacı oluyordu. Sırf zenginlerin kân şişsin diye açlık çekmek veya değerli tahılın İstanbul'a gönderilmesine izin vermek zorunda mıydılar? Ağustos 1753'te yeniçeri önderliğinde bir güruhun, ekmek kıtlığına katkıda bulunduğundan kuşkulandıkları Frenk mahallesindeki finnlan yakıp yıktıklan bir "halk ayaklanması" çıktı. Altı ay sonra, kentten tahıl ihracı hâlâ yasaktı. Eylül 1789'da, tahılın başkente gönderilmesine izin vermeleri yüzünden molla ve müftüye karşı daha da ciddi bir ayaklanma oldu. Çılgına dönmüş bir güruh mollayı kovaladı, ardından müftüyü sokaklarda sürükleyip dövdü ve sakalını kesti. Ancak yeniçeri ağasının

151 P. Rycaut, *The Present State of the Ottoman Empire* (1668), 196-197.

152 *Memoirs of the Baron de Tott on the Turks and the Tartars Translated from the French by an English Gentleman at Paris* (Londra, 1785), ii, 368.

elebaşıların derhal yakalanıp boğdurulmasını emreden kararlı eylemi asayişi sağlayabildi.[153]

Gene de, yeniçeriler pek inandırıcı olmayan Robin Hoodlar idi. Sert mizaçları, birlik ruhları, rekabetçilikleri ve kasıntılı saldırganlıklarıyla, gıda arzı hakkındaki endişeleri kadar birbirlerine saldırma, masum Hıristiyanlara dayak atma veya tavernaları talan etmeleriyle de tanınıyorlardı. Bir ziyaretçi, "Aslı aranırsa, yönetim," diye yazmıştı, "burada birer küçük despot gibi hareket eden Yeniçerilerin elinde". İstanbul'dan atanan paşalar –bazan yılda üç tanesi birden– gelip gittikleri için, yeniçerilerin üstlerinden korkmalarına da gerek yoktu ve genellikle göreve atanma törenlerinde boy göstermeye bile zahmet etmiyorlardı. Yeniçeri ağasının bile çoğu zaman erler arasındaki yetkesi isimden öteye geçmiyordu ve basiretli bir *kadı*nın onları cezalandırmaya çalışmaktan uzak durması âdettendi: Genellikle 20-30 dirhem kahve, suçlu hükmünden kurtulmasına yetiyordu. Kulak veriyor gibi göründükleri tek ses, kendi birliklerinin kıdemli askerleriydi.[154]

İşleri daha da kötüleştiren, on sekizinci yüzyıl boyunca baş belası olanlarının sürgün edilmesi sonucu, İstanbul'un kendi yeniçeri sorununu taşralara da ihraç etmesi oldu. Nisan 1743'te Selanik, "Türklerin hem birbirlerine hem Rum ve Yahudilere karşı her gün işledikleri cinayetlere" tanık oluyordu ve bir yeniçeri, kentin önde gelen isimlerinden olan *kahya* Ali Efendi'yi öldürdü. Hahamlar ve piskoposlar onlardan kurtulmak için dua ettiler; cemaat liderleri padişaha yazdıkları mektuplarda onları durdurmasını istediler.[155] 1751 yılına gelindiğinde, "bir salata yüzünden" adam öldürmeye hazır, kenti "yönettikleri" söyleniyordu. Ertesi yıl, beş yüz yeniçeri toplanarak, halktan para sızdıran belirli memurların kendilerine teslim edilmesini talep etti; yeniçeri ağası bu isteği reddedince, üzerine ateş açtılar. Ağa bir gemiye atlayıp dosdoğru İstanbul'a gitmeyi başardı, ama onlar daha sonra paşanın konağının önünde gürültücü bir muhafızı asarken, diğerleri şarapçıları açtırıp sarhoş olana kadar içtiler. Üç cinayet işlemelerine neden olan bu şiddetten dehşete kapılan kent halkı evlerine kapanmıştı.[156]

Bununla birlikte, en keskin nefretlerini birbirlerine saklamışlardı. 1763'te yakışıklı bir Yahudi delikanlı 2. *orta*nın [birlik] bir üyesi tarafından yakalandı ve kurtarılması için 72. *orta*nın adamları çağrıldı. Çatışmalar, padişah her *orta*dan kırk adamın idam edilmesini emredinceye ve yeniçeri ağası bela çıkaranla-

153 Iliadou, *Inventaire,* 42; Mertzios, 448; Arasy in M. Lascaris, "Salonique à la fin du XVIII siècle", *Les Balkans,* 10:iii (1938), 46; *Memoirs of the Baron de Tott,* ii, 369; Mertzios, 458-459.

154 Bisani, *Picturesque Tour,* 43.

155 Mertzios, 319.

156 A.g.e.., 343, 352-356.

nn müdavimi oldukları bilinen dört kahvehaneyi yıkıncaya dek, üç gün boyunca kentin her tarafında sürdü.[157] Ancak, her ne kadar kendi adamlan olan kararlı bir paşa bölgedeki yeniçerilerin geçici itaatlerini sağlayacak kadar gözlerini korkutabilmesine karşın, yeniçeriler saray siyasetine de giriyor ve sık sık sevmedikleri yüksek memurlan azlettirebiliyordu. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, sorun öylesine kötü bir noktaya gelmişti ki, yaşlı yeniçeri zabitleri bile gençlerin üzerindeki denetimlerini kaybetmeye başlamıştı. Venedik konsolosu Mart 1789'da çaresizlik içinde, Selanik "bir kent değil bir muharebe meydanı" diye yazmıştı. Yeniçeriler nihayet II. Mahmud tarafından sonsuza dek silinmelerine yol açan 1826'daki "Vak'ayı Hayriye" ile imha edilene kadar da, durum böylece sürecekti.

Arnavutlar

Bu arada, yeniçeri şiddetinin devası çoğu kez hastalığın kendisinden de beterdi. Sözümona kendi denetimleri altında olan yeniçeri birliklerine güvenemeyen birçok paşa, maiyetinde silahlı birlikler bulunduruyordu. Çoğunun yoksulluk içindeki dağ köylerinden topladığı genç Arnavutlar, beraberlerinde yaşama saldırgan denecek kadar bayağı bir yaklaşımı da getirdiler. Yüzyıl önce aralarına giren bir Osmanlı seyyahı, Arnavut selamlaşma yöntemlerinden nelerin beklenebileceği konusunda başkalarını uyarmıştı. Listesi şu faydalı tabirleri içeriyordu: "Bok ye!", "Ananı .ikeyim!", "Avradını .ikeyim!" ve "Burnuna osurayım!"[158]

Selanik, güney Arnavutluk topraklan ile İstanbul arasında uzanır ve on sekizinci yüzyıl ortalarına gelindiğinde, burada binlercesi hamamlarda tellak, bozacı, tüfekçi, taş duvar ustası ve muhafız olarak çalışıyordu. Diğerleri çoban veya celep olarak mevsimlik işler yapıyorlardı. Çoğu memurun maiyetinde onlar vardı ve Arnavutlar büyük toprak sahiplerinin [*ayan*] kentin kuzeyindeki bölgelerde daha çok iktidar kazanmalarını sağlayan gücü oluşturuyorlardı. Sözgelişi, Selanik paşalarının çoğunu avucuna almış Doyranlı cüretkâr bir toprak sahibi, düşmanlarına karşı üç bin Arnavutu çıkardı – bu, Bâb-ı Âli'nin onun üzerine gönderdiği *yürük* birlikleriyle boy ölçüşebilecek bir kuvvetti. Aslına bakılırsa, Makedonya hinterlandındaki önde gelen beylerin birçoğu Arnavut kökenliydi.[159]

157 A.g.e., 392.

158 R. Dankoff ve R. Elsie, der., *Evliya Celebi in Albania and Adjacent Regions (Kosovo, Montenegro, Ohrid)* (Leiden, 2000), 45.

159 Lascaris, "Relation des troubles qui regnent aux environs de Salonique", 391.

Osmanlı yetkilileri, göçmenlere karşı duyduklan genel hoşnutsuzlukla, Arnavutlara karşı (birçok üst düzey memurun kendilerinin de Arnavut soyundan gelmesi gerçeğine karşın) derin bir kuşku besliyorlardı. Sadece dinsel farklılıkları tanıyan bir imparatorlukta, istisnai olarak Arnavutlar ismen ayrılmışlardı ve 1730'da padişah gerek Müslüman gerek Hıristiyan tüm Arnavutların İstanbul'dan çıkanlmasını emretti. Bu tür önlemler eşkıyalık ve suçlan artırarak taşralardaki sorunu daha da şiddetlendirdi ve devletin dikkatinin yavaş yavaş oraya da dönmesine yol açtı. Arnavutların Mora'da padişaha hizmet ettiği yüzyıl ortasının uzun Osmanlı-Rus savaşlannın ardından, Sultan I. Abdülhamid, reformcu kaptan-ı deryası Gazi Hasan Paşa'nın desteğiyle, onlara karşı harekete geçmeye karar verinceye değin, Yunan topraklannı yağmalamaya devam ettiler.[160]

Selanik'teki dönemin Fransız konsolosuna göre, Arnavutlar salt bir baş ağrısı olmaktan çok daha büyük bir dertti. Aslında, imparatorluğun şansı daha yüksek olamazdı. Paris'e yazdığı gibi:

> Burada aklı başında herkes, Kapudan Paşa'nm, ... 1731'de Sultan Mahmud'un emirleri üzerine Arnavutluk'u kana bulayan Topal Osman Paşa'nın örneğini izlemesini umuyor. Bu olmadan, sayıları çok fazla ve aynı zamanda çok yoksul olan bu halk, silah taşıma ve İmparatorluk için güçlü ve tehlikeli olma âdetini suiistimal edecek. Rumeli'nin bütün açık şehirleri yıkıma müsait ve muhteris bir adam, bu milletin sayısı, gözü pekliği ve doğal disiplininden yararlanmayı akıl ederse, bu iş İstanbul kapılarına kadar varabilir.

Böylelikle 1779'da, Osmanlı kapudan paşası, otuz bini aşkın askerden oluşan bir kuvveti Arnavutlann üzerine sürdü. Mora'ya giderken yol üzerinde, hızı ve zalimce kararlılığı bakımından etkileyici bir operasyonla, önde gelen iki toprak sahibinin boynunu kendi elleriyle vurdu ve ana rakiplerini vurarak öldürdü: Otuz dört kelle İstanbul'a gönderildi, topraklan da Evrenos ve diğer sadık ailelere verildi. Hasan Paşa aynca Türkler ve Rumlara bulduklan tüm Arnavutlara dilediğini yapmalan konusunda yeşil ışık yaktı: Arnavut öldürmek suç değildi. Yürüyüşüne devam ederek karşısına çıkan tüm Arnavutlan öldürdü, diğerlerinin saklandığı bir manastın ateşe verdi ve kendisine getirilen her bir Arnavut kellesine beş altın akçe ödül koydu. Selanik valisi beş gün içinde, kendi maiyetindeki birkaç yüz kişi

160 E. Ginio, "Migrant workers in an Ottoman port: Ottoman Salonica in the eighteenth century", E. Rogan, der., *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East* (Londra, 2002), 136.

de dahil dört bini aşkın kişiyi sürdü ve ancak uzun süredir kentte yaşayan az sayıda kişinin kalmasına izin verdi.[161]

Gelgelelim, bu geçici bir deva olmaktan ileri gidemedi ve Arnavutlann Osmanlı hükümranlığına tam olarak boyun eğmelerini sağlayamadı. Birçoğu Müslümandı, ama aynı dinden olmalan bile, artık Türklere karşı hissetmeye başladıklan horgörüyü bastıramıyordu. Birkaç yıl sonra bir gözlemci, "Arnavutlar artık Büyük Efendi'nin yetkesini tanımıyor," diye yazacaktı, "tiksindirici bir düşman olarak gördükleri Selanik paşası aracılığıyla bile".[162] 1793'te İşkodra paşası bir Osmanlı ordusunu yenilgiye uğrattı, birkaç yüksek rütbeli askerini esir aldı ve padişahı aşağılamak üzere onlan sakallan tıraş edilmiş bir halde geri gönderdi. Selanik'te bile, yeniden sorun çıkarmaya başlamalan çok sürmeyecekti. Vali 1793'te, Alizotoğlu diye ünlü bir fitneciyi yakalamaya kalkıştığında, evinde 150'den fazla adam ve bol miktarda erzak ve cephane bulunduğu anlaşıldı. "Tüm gerçek Müslümanlan" yardımına çağıran paşa, Alizotoğlu'nun evini topa tuttu, ama hasmı, ancak canını korumak için rehineler aldıktan ve resmi bir af gelmezse iki bin adamla geri döneceği tehdidiyle meydan okuduktan sonra kenti terk etti. On yıl sonra, yerel memurlara, kenti "bilinmeyen sayıda Arnavuttan ve doğru dürüst bir mesleğe sahip olmayan ve uygunsuz bir şekilde bir araya gelerek hiçbir hizmette bulunmayan her türlü insandan" temizlemelerini emreden bir ferman geldi.[163]

Ve, tıpkı Fransız konsolosunun öngörmüş olduğu gibi, çok daha güçlü Arnavut önderler imparatorluğa gerçek bir tehdit oluşturmaya başladılar. On dokuzuncu yüzyılda Kavalalı bir Arnavut asker olan Mehmed Ali, Mısır'ın hükümdan, bir hanedanını kurucusu ve Afrika ve Arap topraklannda kısa ömürlü bir imparatorluğun yaratıcısı oldu. Daha yakında ise, Yanya Kalesi'nden Balkanlar'ın tüm batı kıyısına hâkim olan Tepedelenli Ali Paşa –Byron'ın verdiği adla "Müslüman Bonaparte"– vardı. Hükmü neredeyse Selanik kapılanna kadar yayılmıştı ve yakındaki manastırlar kendilerine, keşişlere kötü davranmalan halinde Türklere korkunç tehditler savuran "çok kirli küçük bir kâğıt parçası" üzerine "son derece kötü Rumcayla yazılmış" el yazısıyla küçük notlar veren bu paşanın şahsında, eşkıyalara karşı kentin valisinden daha güçlü bir koruma buluyorlardı. Burada kendi devletini kurmakta olan ve padişahın artık güvenliklerini temin edemediği bölge Hıristiyanlanna himaye sunan bir Arnavut paşa vardı. Osmanlı devletinin yetkesinin ne kadar kınlganlaştığının daha açık bir örneği olamazdı.[164]

161 Lascaris, "Relation des troubles qui regnent aux environs de Salonique", 37-41; N. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (Paris, 1956), 8-9.

162 Sonnini, *Voyage en Grèce,* ii, 369.

163 Mertzios, 462; Ginio, "Migrants and workers," 141.

164 M. J. Zallony, "Essay on the Fanariotes", içinde: C. Swan, *Journal of a Voyage up the Mediterranean* (Londra, 1826), ii, 416-417.

Esirler ve Köleler

Osmanlılar ile Venedikliler, Habsburglar, Ruslar ve İranlılar arasında durmaksızın süren savaşlar da kent üzerinde izini bıraktı. Ağustos 1715'te, Venediklilerin Mora'dan sürülüp çıkarılmasından sonra, "Larissa (Tırhala Yenişehiri) ve Selanik bölgelerine dağılan" altı bin kişilik Osmanlı kuvvetleri "yol boyunca memleket sakinlerine pek çok zarar verdiler". Kentin yeniçeri birliklerinin komutanına, bölgeyi tarayarak "şerir"leri bulması ve bulduklarını hapsetmesi söylendi. Yüzü aşkın Venedikli asker kaçağının gelmek üzere olduğu söylentileri dolaşmaya başladığında, kent valisi asayişin bozulması potansiyeli karşısında öylesine dehşete düştü ki, yakalanıp komutanlarına satılmaları için gerekli düzenlemeleri yaptırdı. Yapılan her sefer bu tür sorunlar yarattı. Eylül 1769'da –Ruslarla savaş sırasında– "kırsal kesimin hırpani ve cani asker kaçaklarıyla dolu olduğu" bildirildi.[165]

Zira savaş aynı zamanda yağma, esirler ve köleler anlamına geliyordu. On altıncı yüzyılda Busbecq'in değindiği gibi, "Türk askerinin ana kazanç kaynağını köleler oluşturmakta" idi. *Religio Medici*'nin yazan Sir Thomas Browne'nin seyyah oğlu Edward Browne, 1668'de Yunanistan'ın kuzeyine giderken, "Macarca, Slovence, Türkçe, Ermenice ve Latince" konuşabilen ve esaretten kurtuluncaya değin bir Türke, bir Yahudiye ve bir Ermeniye hizmet eden çokdilli bir Macar olan Sigismund gibi adamlardan oluşan "Esirlerin ve Kölelerin acıklı manzarası"ndan derinden etkilenmişti. Fransız ve Venedik konsoloslan esir alınan veya köle yapılan savaş esirlerinin serbest bırakılmasını sağlamaya, diğerlerinin de kaçmalarına yardım etmeye çalışıyorlardı: 1700'de onun Marsilya'ya gönderdiği "Fransız, İtalyan, İspanyol, vb., Katolik, Huguenot ve kâfir her çeşit asker kaçağı"ndan oluşan bir listeyi konsolosluk da Paris'e gönderdi. 1792'de başka bir Fransız konsolosu tarafından fidye verilip kurtarılan Alsaslı veya sahibinden kaçarak Kavalà'ya giden firari gibileri, kendilerini Osmanlı topraklarına getiren yenilgiyle sonuçlanan seferlerden yıllarca sonra Hıristiyan topraklara bu şekilde dönmeyi başarmış talihli kişiler arasındaydı.[166]

Savaşın sisi bu insan trafiğini yasal belirsizliğin loşluğuna sarıp sarmalıyordu. 1721'de Larissa pazarında satılan iki Macar'ın savaşta esir alınmayıp efendilerinin işini görürken bazı açıkgöz yeniçeriler tarafından yakalanmış olduğu anlaşı-

165 K. Vasdravellis, *Istorika Archeia Makedonias,* c. I: *Archeion Thessalonikis, 1695-1912* (1952), 111-112; E. Ginio, "The administration of Criminal Justice in Ottoman Selanik (Salonica) during the Eighteenth Century", *Turcica,* 30 (1998), 185-209, burada 202-203.

166 E. S. Forster, der., *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq* (New York, 1927), 102; E. Brown, *A Brief Account of some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly, Austria etc. etc.* (New York, 1971), 74-75; Mertzios, 429; Iliadou, *Inventaire*, 27.

lınca, padişahın emirleriyle serbest bırakıldılar. Kaldı ki, barış antlaşmaları çoğu zaman savaş esirlerinin *satılmaması* şartını koşuyordu. Venedik konsolosu 1739'da, "On gün önce Larissa'da, bazı Arnavutların esir aldıkları iki Venediklinin satışı için pazarlık yaptığını öğrendim," diye yazar. "Güvenilir bir şahsı, onların Venedikli olduğunu ve barış şartları uyarınca köle olarak satılamayacaklarını bildiren bir mektupla birlikte oradaki *kadı*ya gönderdim. *Kadı* mektubu okudu, Arnavutları hapse atıp iki adamı bana gönderdi."

Ne ki, padişahın birçok askerinin köle edinimini hakları olarak görmesi nedeniyle, resmi emirler genellikle görmezden geliniyor ve Osmanlı devletinin esir değişimini örgütleme çabalarını karmaşıklaştıracak şekilde yasadışı köleleştirme devam ediyordu. Çok sayıda Osmanlı askerinin Ruslara esir düştüğü 1768-74 Osmanlı-Rus savaşından sonra padişah, hâlâ Osmanlı elinde bulunan tüm Rus esirlerinin serbest bırakılmasını emretti. Sadece "Rusya'da kendi istekleriyle kalan ve Hıristiyanlığı benimseyen Müslümanlar" ile "benim devlet-i âlimde kendi arzularıyla İslamı benimseyen Hıristiyanlar" bundan istisna edilecekti. Gelgelelim, bir yıl sonra, Türklerin elindeki "Ruslar, Polonyalılar, Moldavyalılar, Ulahlar ve Moralılar"dan pek azı özgürlüğüne kavuşabilmişti. Padişah, Selanik'teki Türkleri ve Yahudileri, esirleri sırf açgözlülükten alıkoymakla suçladı ve esirleri bırakmadıkları sürece Rusların elindeki "din kardeşlerinin" serbest kalmalarına yönelik dinsel yükümlülüğün yerine getirilemeyeceğini söyleyerek onları uyardı. On sekizinci yüzyıl yaşamının pek çok alanında olduğu gibi, padişahın emrettiği ile gerçekte olanlar tümüyle farklı iki şeydi.[167]

İnsan trafiği, on dokuzuncu yüzyıl sonlarına değin Akdeniz ekonomisinin bir parçasını oluşturmayı sürdürdü. Her yerdeki Müslüman ve Katolik güçler arasındaki uzun ve karmaşık mücadele boyunca köleler alındı ve satıldı ve Berberi kıyılarındaki pazarların satıcıları ile, pek az araştırılmış Hıristiyan benzerleri varlıklarını sürdürdüler. Selanik'in kendi sakinleri 1430'dan sonra köle olarak satılmışlardı, ama Osmanlı kenti büyüyüp geliştikçe, yeni sakinleri –Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar– hepsi de evde kullanmak üzere köle satın aldılar, bu kölelerin birçoğu da oraya yerleşti. Polonya, Ukrayna, Gürcistan ve Çerkezistan, Sudan ve kuzey Afrika ana köle kaynaklarıydı ve bütün bu bölgelerden köleler orada bulunuyordu. Köle pazarının nerede olduğunu bilmiyoruz, ama savaşlar bu pazarı doldurmaya devam etti. 1715'te, Venedik seferinden sonra ve yine 1737'de Habsburg istilasından sonra, çok sayıda Hıristiyan kadın ve çocuk burada satıldı.[168]

167 Mertzios, 290; K. Vasdravellis, *Istorika Archeia,* 291-294.

168 Mertzios, 395, 412-413; K. Vasdravellis, *Istorika Archeia,* 154-155; Iliadou, *Inventaire,* 8; Svoronos, *Commerce,* 157.

Bu, Amerika'daki gibi plantasyon ekonomisinin ucuz işgücü sağlama yolu değildi; daha çok, kölelerin çok yakın zamana kadar devlette en yüksek mevkilerin bazılarını işgal etmiş olduğu bir imparatorlukta, varlıklı kişilerin ev yaşamının bir özelliğiydi. Selanik'te, köle maliyeti ev hizmetçilerinden (hele bu ikinciler çocuksa) çok daha yüksekti; Kuzey Afrika'da görüldüğü gibi, kitle olarak kamusal işlerde ucuz işgücü yerine kullanıldıklarına ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Bazıları, özgürlüklerini satın alacak kadar para biriktirdiler. Diğerleri sahiplerinin ölümü üzerine serbest bırakıldılar. Muhtemelen en kötü durumdakiler, sahiplerinden kaçanlar veya beş parasız bir şekilde kadırgalardan bırakılanlardı; bu gibi kişiler, kentteki bir düzine aşevinde dilencilere, çingenelere ve gezgin dervişlere katılarak, toplumun kıyısında çok riskli bir yaşam sürdürüyorlardı. Afrikalı dilenci gruplar kentte ve kırsal kesiminde dolaşıyorlardı ve bunlar neredeyse kesinlikle, korunmak amacıyla bir araya gelmiş azat edilmiş kölelerdi. Kendi başına kalanlar, özellikle kadınlar, sık sık kaçırılıyor ve köle tacirlerince satılıyorlardı. Sözgelişi, soyağacında kölelikle hiçbir ilgisi olmamasına karşın, bir Hıristiyan dönmesi olan Abdullah kızı Emine'nin başına gelen buydu.[169]

Gayri Müslimleri kaygılandıran köleliğin kendisi değil –bu aşina olduklan bir şeydi– köle olmalarının ihtidaya ve Hıristiyan [veya Yahudi] ruhun kaybına yol açabilmesi ihtimaliydi. Haziran 1770'te Venedik konsolosu, adalar ve anakaradaki başarısız Rum ayaklanmasının ardından, "Birçok Türk yanlarında bu kız ve erkek çocuklardan yirmisiyle buraya geldi," diye yazar, "ve onları küçük Türklere [*tourkakia*] dönüştürecek diğer Türklere sattılar." Cizvitlerin ve Yahudilerin, sadece kendi inançlarından olan köleleri kurtarmakla uğraşan örgütleri vardı. Diğer Hıristiyanlar sorunları daha gayri resmi biçimde ele alıyorlardı. Örneğin, 1720'lerde, kendisini yakalayanlardan kötü muamele gören bir Ukraynalı kadın köle, satılmak üzere Selanik'e getirildi. Bazı gizli paraları vardı ve fidye ödemek veya en azından "bir Türk'ün eline düşmemek için" bir Hıristiyan tarafından satın alınmak amacıyla yardım istedi. Kadın Ortodoks mezhebine mensup olduğu için, kentin Avrupalı tüccarlarından bazıları, Katolik olarak işe karışıp karışamayacaklarını sordular ve "kadının mükemmelen dikiş nakış ve örgü bildiği ve Türk usulü çok güzel yemek pişirebildiğini bildiğine göre" Rum hekim Mikalis'in sorumluluğu almasını önerdiler. Fakat Mikalis istenen bedeli ödemek istemedi, hem zaten Rumların, "özellikle kölelerin Polonyalı, Kazak veya herhangi farklı bir milletten olduğu durumlarda" kölelerini azat etmekte Türklerden bile daha gönülsüz olduk-

169 E. Ginio, "Living on the margins of charity: coping with poverty in an Ottoman provincial city", içinde: M. Bonner ve diğerleri, *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts* (SUNY, 2003), 170; Ginio, "Migrants and workers", 138.

lan biliniyordu. Katolik başrahip, çareyi kentin Fransız tüccarları arasında bir piyango düzenlemekte buldu: Üç gün içinde parayı topladı ve kadının satın alınıp kazanana verilmesi için gereken düzenlemeleri yaptı. Satış tamamlandı ve zorunlu satış edimi yerel gümrük memurunca imzalanıp kadının kendisine verildi. "Sadece Türkçe ve Rusça konuşabildiği için, rahibin kendisine Türkçe olarak öğretmeye söz verdiği kateşizm ve Hıristiyan dininin diğer gizemlerini öğreninceye değin" kalmak üzere bir Fransızın evine yerleştirildi. Azat edilmemişti, ama hiç değilse ruhu güvendeydi.[170]

Sayıca çok daha az, ama çok geniş kapsamlı sorunların aynı derecede güvenilir göstergeleri olan, başka bir tür tutsaklar ise, İstanbul'daki yetkililerin Selanik'e siyasal sürgün olarak gönderdikleri seçkin konuklardı. Kent onlara oldukça zarif bir şekilde yaşayabilecekleri, dilerlerse avlanabilecekleri ve devletin tahsis ettiği konaklar kiralayabilecekleri elverişli bir atmosfer sunuyordu, ancak aynı zamanda yetke sahiplerinin gözetimindeydiler. Birçok kişinin yaşamın kıyılarında bir hayat sürdürdüğü bir dönemde, onlar çok iyi muamele görüyorlardı. Elimizde, tahtta hak iddia eden bir İranlı olan Mirza Safi'ye 1731'de Selanik'te ikamet ettirilirken tedarik edilen yiyeceklerin bir listesi bulunuyor. Listede "ekmek, pirinç, süzme tereyağı, yoğurt, kimyon, şeker, nişasta, şıra, karanfil, tarçın, tavuk, yumurta, badem, şamfıstığı, karabiber, safran, kahve, kişniş, zeytinyağı, un, bal, balmumu, üzüm, tuz, nohut, sirke, soğan, limon suyu, çöreotu, kestane, ayva, Şiraz tütünü, sabun, et, arpa, saman ve sebze" –nereden bakılırsa bakılsın, iyi bir diyet– yer alıyordu.[171]

Patrikler ve veziriazamlar, meslek hayatlarında yıldızları kararduğında buraya geliyorlardı. Bizzat Sultan Abdülhamid 1909'da Jön Türkler tarafından tahttan indirildi ve yaldızlı bir esaret hayatı sürmek üzere buraya gönderildi. Macar aristokratlarının yanı sıra, dikkate değer *The Manuscript Found in Saragossa* adlı romanın çeşitli yeteneklere sahip yazarı, birkaç yıl sonra gümüş bir kurşunla kafasını uçuran Polonyalı Jan Potocki de buradan gelip geçtiler. 1814'te Vehhabi ayaklanmasının bastırılmasının ardından, Mekke şerifi kırk kişilik maiyetiyle geldi ve en saygılı şekilde muamele gördü: Vebaya kurban gitmeden önce birkaç yıl boyunca burada yaşadı. Oğlu ve halefi Abdülmuttalib –"altmışlarında, uzun boylu ama ince, son derece kibar davranışlı, her anlamda seçkin, koyu kahverengi, neredeyse kara derili, nazik tenli, uzun mavi kaftanlı, Kaşmir sarıklı muhteşem bir adam"–

170 Mertzios, 412-413; O. Subtelny, der., *The Diariusz Podrozny*, 213-217.

171 E. Ginio, "Aspects of Muslim culture in the Ottoman Balkans", içinde: D. Tziovas, der., *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment* (Ashgate, 2003), 121.

sonunda babasının ayak izlerinden gitti ve babasının anısına, yirminci yüzyıl başına dek ayakta kalacak olan kubbeli bir türbe bile yaptırdı.[172]

Gelgelelim, bütün bu isimler arasında, kentte en uzun kalan ve deneyimlerinin çok önemli kaydını bırakan, Pylyp Orlyk adında az tanınmış on sekizinci yüzyıl başına mensup Ukraynalı bir siyasi göçmen oldu. Moskova çarlanna karşı yıllarca süren savaşlardan sonra Orlyk ilkin İsveç'e kaçtı, daha sonra orta Avrupa üzerinden Osmanlı topraklannın göreli emniyetine sığındı. 2 Kasım 1722'de –ferman-ı hümayunun tarihine göre 22 Muharrem 1135'te– elli yaşındaki Orlyk Bâb-ı Âli tarafından Selanik'e gönderildi. Burada bu eğitimli ve sıcakkanlı adam yirmi yılı aşkın bir süre, yoksul düşen karısı Krakov'da kalır ve sekiz çocuğu Avrupa'nın dört köşesine dağılırken, saha kenanndan Avrupa siyasetinin iniş çıkışlannı izleyerek sürgünde yaşadı. Ancak Mart 1734'te, Fransız müdahalesi sayesinde serbest bırakıldı ve kuzeye gitmesine izin verildi; dokuz yıl sonra, hâlâ Ukrayna'da bir ayaklanma örgütlemeye çalışırken yoksulluk içinde öldü.[173]

Orlyk'in talihsizliği tarihçinin kazancı oldu, zira geldiği günden itibaren, on sekizinci yüzyıl Selanik'ine eşi benzeri bulunmayan bir kavrayış sunan bir günlük tuttu. Selanik'e ilişkin bununla boy ölçüşebilecek aynntıda başka hiçbir günlük günümüze ulaşamamıştır. Alelacele kaleme aldığı yazılar, yalnızca ciltler tutan, büyük çoğunluğu –Latince, Fransızca, Polonya ve Ukrayna diliyle– günlüklerine hakkıyla aktanlmış yazışmalanna ulaşmamızı sağlamakla kalmıyor, aynı zamanda sürgün yerinin günlük yaşamının güçlüklerine de ışık tutuyor. Sayfaları kaba saba hizmetkârlannın terbiyesizlikleri, yerel yiyecek içecekler, ovalarda ateş ederek geçirilen bir günden sonra çantası, kendisine terzilerin, tercümanların ve muhafızların anlattığı hikâyelerle canlanır. Cizvitler, konsoloslar, hekimler, casuslar ve kenti yöneten Türk *kadı* ve valileri hepsi de bu meşgul sürgünle karşılaşmıştı.

Başına gelen talihsiz durum göz önüne alındığında, bu sürenin büyük bölümünü iyi geçirmişti. Avladığı keklik, yabandomuzu ve tavşanları cömertçe ahbaplarına dağıttı. Özellikle Hıristiyanlar arasında çok içki içiliyordu – Fransızlar Karnaval sırasında kentin Avrupa kesiminin sokaklarında sarhoş dolaşırken, Rum metropolitinin evinde anlaşılan günlerce süren partilerde sunulan piliç, tuzlu zeytin ve limon reçelleri, bol bol votka, şarap ve kahveyle cilalanıyordu. Orlyk ve maiyeti de içkiye düşkündü ve Orlyk sık sık sarhoş olan Yahudi tercümanı ve birden çok kez zorlu bir gecenin ardından kaldınm kenarına kıvrılıp yatmış bulunan

172 İran Şahı'nın biraderi hakkında, Mertzios, 286; Mekke Şerifi hakkında, K. Vakalopoulos, "Pos eidan oi evropaioi tin katastasi sti Makedonia ton perasmeno aiona", *Makedonika,* 20 (1980), 73, ve G. de Gaury, *Rulers of Mecca* (New York, 1954), 206-207, 238, 241.

173 O. Subtelny, der., *The Diariusz Podrozny,* xvii-xxx; K. Vasdravellis, *Istorika Archeia,* 169.

uşağı "Kızıl" ile kolayca başa çıkabiliyordu. Olumsuz özellikler olarak, sık sık aşın yemekten kaynaklanan hazımsızlık, kent sokaklarının "iğrenç çamuru", Rum ve Osmanlı yetkilileriyle ilişkileri düzgün tutmak için gereken rüşvet yer alıyordu. Kilisenin yozlaşması ve Hıristiyanlann çıkarlarına hizmet ettiği zaman Osmanlı mahkemelerine gitmeye hazır oluşları karşısında dehşete kapılmıştı. Günlüğü aynı zamanda meşum işaretlere –derin kara çatlakları olan yanklanyla bir dolunay, yer sarsıntıları ve "büyük bir mızrak gibi havada uçan büyük ışıklara"– yer veriyordu. Bu arada, suçlar cezasız kalıyor, korsanlar denizde yolculan tehdit ediyor ve sokaklar silah atışlan, dilediklerini yapan yeniçeriler ve başıbozukların naralarıyla çınlıyordu. Gelgelelim, Orlyk'in günlüğünün betimlediği bütün o sayısız tehlikenin hiçbiri, daha önceki bir seyyahın "korkunç vebaların dehşeti" olarak betimlediğinden daha korkunç ve beklenmedik olamazdı. 1718-1719 salgınının ardından kente gelen Orlyk, erken yeniçağ Osmanlı dünyasının en büyük katiline çok çabuk aşina olmuştu.[174]

Veba

Selanik'e 1788'de gelen bir seyyah, "Tann'ya şükür, burada salgın yok!" diye yazmıştı. Orta Asya ve Karadeniz'den Akdeniz'e uzanan ticaret yollarında doğan salgın, hem karadan hem denizden gelebiliyordu. Orlyk'ten bir asır önce, İstanbul'daki bir salgın, oradaki İngiliz konsolosuna bakılırsa, bir gün içinde bin kişiyi öldürmüş ve iki binden fazla kişinin kırsal kesime kaçmasına yol açmıştı. İzmir 1739-41'de toplam nüfusunun belki beşte birini yitirmişti; bir dörtte birinin de 1758 ila 1762'de ölmüş olması mümkündür: Tarihçi Daniel Panzac, yüzyıl boyunca kentin toplam nüfusu kadar insanın vebaya kurban gittiğini tahmin etmektedir. Böyle dönemlerde, insan "Sokakların ...hastalığın bulaştığı gerek canlı gerek ölü bedenlerle dolduğunu" görüyordu; "canlılar ya hekimlerden ya da hamamlardan şifa arıyordu; cesetler açık tabutlarda, veya gömülmelerinden önce yıkanmak üzere kapılarında, çınlçıplak yatınlıyordu."[175]

İmparatorluğun ana güzergâhlarının üzerinde çaprazlamasına yer alan Selanik'te, sıcak yazlar ve nemli bir iklim, veba basili için ölümcül nisan ila temmuz aylarında, neredeyse mükemmel bir ortam yaratıyordu. On sekizinci yüzyılda 55

174 M. G. Brennan, der., *The Travel Diary of Robert Bargrave Levant Merchant (1647-1656)* (Londra, 1999), 87.

175 *The Negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the Year 1621 to 1628 Inclusive* (Londra, 1740), 420-444; Bisani, 36; D. Panzac, *Population et Santé dans l'Empire Ottoman (XVIIIe-XXe siècles)* (Istanbul, 1996), 35.



Aziz Dimitrios ve kenti. On altıncı yüzyıla ait bir ikon.



solda Grekoromen-Hıristiyan sentezi: Aziz Dimitrios'un iki yanında piskoposu ve mülki amiri, kilisesinin koruyucularıyla, yedinci yüzyıl mozaiki, Ayios Dimitrios Kilisesi
aşağıda Slav tehdidi: Bizans kuvvetleri bir Bulgar ordusunu kentten sürüyor, Ioannis Skylitzes kronikinden minyatür, 11-12. yüzyıl.

karşı sayfada Osmanlı memurları bir Balkan kentinden Hıristiyan çocukların devşirilmesine nezaret ediyor. Ön planda çocuklar kaydolunmak üzere bekliyor. Akrabalar ve rahipler bir duvarın ardından izliyorlar. On altıncı yüzyıl Osmanlı minyatürü.



کسی را که باشد دو فرزند نیک
همیشه بود از یکی بی نیاز
چنین است قانون فرخنده فال

که سازد بهر حظ از دیار
روانه یکی را دهد صاحب وقار
زهر نوازش پی نیک و بد



گواهی سپرخ و بقای مال
فراوانتر از برگ سبز نهال
زگلگون و تخت لاجورد و خیمه

که گردد بگردد ولایت تمام
ستاند ز سر خانه یک غلام
چو لاله کلاهی نهد بر سرش

چو گل تنبه بر هم اندوخته
چو غنچه قبایی کند در برش





üstte Selanik'i Osmanlı topraklarına katan ve ölümünden iki yıl sonra nihayet Konstantinopolis'i fetheden Fatih Sultan Mehmed'in babası olan Sultan II. Murad (y. 1403-1451).
On altıncı yüzyıl Osmanlı minyatürü.

solda Yahudi bir tüccar ve Osmanlı giysili bir hekim. İstanbul, 1574



Las Incantadas'ı incelemek üzere bir Yahudi tüccarın evine gelen ziyaretçiler. Ev sahibi İngiliz konsolosuna kahve ikram ederken eşi ve kızları balkondan izliyor. Arka planda İngiliz antikacılar James Stuart ve Nicholas Revett, konsolosun oğlu (Avrupai giyimli tek kişi) ve konsolosun Rum tercümanı görülüyor. 1754 tarihli bu resim, kentin bugüne ulaşan ilk gerçek çizimidir. Söz konusu heykeller bir yüzyıl sonra Louvre'a taşınacaktır.

Ana caddenin sonunda, Edward Lear'in çizimiyle Galerius Kemeri, 1848.





solda Yahudi şarkıcılar ve müzisyenler, on dokuzuncu yüzyıl sonu.
altta Yahudi evlilik sözleşmesi, 1790.

karşı sayfada Yahudi süt nine (*solda*)
ve Bulgar köy gelini (*sağda*), y. 1860.
Altta Kalenin eteklerinden kentin panoraması, Edward Lear, 1848.











üstte Yunan zaferi: Prens Konstantinos, popüler bir taşbaskı resimde betimlendiği gibi, 1912'de kenti Osmanlılardan teslim alıyor.

sağda Rotonda yakınlarında bir arka sokak, 1913.



yılı vebayla geçiren İzmir'le ve İstanbul'la [65] karşılaştırıldığında, Selanik ucuz kurtulmuştu; gene de veba üç yılda bir kenti vurmuştu. 1679-80, 1687-89, 1697-99, 1708-9, 1712-13 –söylendiğine göre 6 bin kişinin öldüğü– 1718-19, 1724 ve 1729-30'daki veba salgınları sadece bir başlangıçtı. 1740'ta, "şer bir veba" 1337 Hıristiyan, 2239 Türk ve 3935 Yahudi öldürmüştü. Tek ciddi salgınlar bunlarla da kalmadı: 1762'de nüfusun yaklaşık yüzde 16 ila 20'sini oluşturan 10-12 bin kişi öldü. Rakamlar, hayatta kalan birinin ifade ettiği gibi, "dehşetten ölünebileceği" 1781'de ve yine 1814'te de benzer kaldı. Yüzyıl boyunca, kabaca 55-65 bin kurban verildi; bu, kentin yüzyıl ortası nüfusuna yakın bir rakkamdı. Nüfusta çok yüksek bir düşüşün olmayışı, kırsal kesimden yeni, çoğunlukla Hıristiyan olan göçmenlerin sürekli akışı ve çoğunlukla Yahudiler arasındaki yüksek yerel doğum oranlarına bağlanabilir. İskenderiye ve Halep gibi limanların tersine büyümesinin ciddi bir biçimde yavaşlamaması, kent ekonomisinin esnekliğinin kanıtıydı.[176]

Orlyk'in –ciddi bir salgın yılı olsa da, 1713 veya 1762 kadar korkunç olmayan– 1724 salgını sırasında yazdıkları aracılığıyla, rivayetten tam panik ve kitlesel ölüme giden şaşırtıcı derecede hızlı yörüngeyi görebiliyoruz. Her şey oldukça sessiz bir biçimde başlamıştı: "Çarşamba sabahı, Ortodoks Kilisesi'ndeki aşai rabbani ayininden döndükten sonra, adamlarım bana Ortodoks Kilisesi'ndeki mezarlığa yakın oturan bir adamın küçük kızının salgına yakalandığını ve çok hasta olduğunu söylediler." Bunu duyar duymaz, çevredeki Rumlar dağlardaki köylere taşınmaya başlamışlardı bile. Ve çeşitli kehanetler dolaşıyordu: "Adamlarım, benim kaldığım yerde bir baykuş sesi duyduklarını söylediler ve bu, deneyimlerin de kanıtladığı gibi, ölümcül bir kuştur."[177]

Ertesi gün küçük kız öldü ve kilise kapatıldı. Orlyk uşağından, İngiliz konsolosu ve cemaatten bazı başka kimselerle birlikte kendisine, "Tanrı'nın korkunç cezası"ndan kaçabilmeleri için yakınlarda bir köyde kalacak bir yer bulmasını istedi. Ne ki, sık sık olduğu gibi, köylüler kentten gelen insanları kabul etmek konusunda gönülsüzdü ve gelmelerini önlemek için silahlanmaya ve barikatlar kurmaya giriştiler. Söylendiğine göre onları teşvik eden, varlıklı yabancıların kentten ayrılma imtiyazının bedelini cömertçe ödemelerini planlayan Selanik paşasıydı.[178]

Siyasal bir sürgün olarak Orlyk'in kentten çıkması özel olarak sorun yaratıyordu. Mollanın huzuruna çıktığı zaman, "bu kâfir, ferman-ı hümayunda istedi-

176 Mertzios, 304-307; A. Vacalopoulos, *A History of Thessaloniki* (1993), 106; D.Panzac, *La peste dans l'Empire Ottoman, 1700-1850* (Louvain, 1985), 215, 359.

177 O. Subtelny, der., *The Diariusz Podrozny,* 507.

178 *Lettres Edifiantes et Curieuses,* II, 27-28, bir önceki veba salgını sırasında kent sakinleri ile köylüler arasındaki pazarlıkların bir anlatısını içerir.

ğim yere gidebileceğim ve hanları seçebileceğim konusunda hiçbir şey yazılı olmadığını, ama bu kentteki handa kalacağımı ve burada kalmak zorunda olduğumu söyleyerek beni daha da kızdırdı. Uzun bir süre onunla tartıştım ve pek çok kanıtlar ileri sürdüm; yann *ağa*larla konuşmaya ve o aptal heyetlerinde neye karar verildiğini söylemeye söz verdi." Orlyk'in çabalarına karşın, *molla* belki de onun sıvışmasından korkarak, kararında direndi. Bu arada, ev sahibinin küçük oğlu da hastalandı, bu ev halkını o kadar korkuttu ki, "hepimiz handan kaçtık ve eşyalarımızı öylece bıraktık, araba da sokakta kaldı ve hizmetkârlar yağmurda bütün geceyi orada geçirdiler, ben de bir manastır evinde kalarak ...geceyi büyük bir korkuyla geçirdim." İki gün sonra, Orlyk yine denedi ve bu kez *molla*ya, yan komşu da dahil, yaşadığı sokağın tamamının hastalığa yakalandığını ve artık bu handa kalmadığını bildirdi. Bunun bile pek etkisi olmadı. Ancak İngiliz konsolosu müdahale ettiği ve sonunda geri döneceğine kefil olmayı kabul ettiği zaman, kentten aynlmasına izin verildi.

Para koparıncaya dek kentin kapılarını açmayan yeniçerilerle alışılmış zorlukların ardından, o ve grubu, arabaları giysi, erzak, silah, kitap ve çadırlarla dolu olarak yola koyuldu. Surları çok geride bırakmışlardı ve güneydoğudaki ağaçlık tepelerdeki gelişmiş küçük kasaba Galatista'ya yönelmişlerdi ki, sakinlerinin gelecek olurlarsa kendi evlerini yakacakları ve dağlara çekilecekleri şeklindeki tehditlerini öğrendiler. Ne Orlyk ne de birlikte yolculuk ettiği İngiliz tüccarlar tehditleri ciddiye aldılar. Salgına yakalanmış kenti arkalarında bırakmak için umutsuzca bir çabayla, haydutlara karşı kendilerini korumak için beraberce yolculuk ettiler ve Yahudi tercümanlarını köy muhtarıyla anlaşma yapmaya gönderdiler. Sonunda oraya vardılar, bir hana yerleştiler ve sonraki haftalar boyunca, zamanlarını köy çocuklarına Fransızca deyimler öğretmekle geçirerek, yerel besinleri oluşturan kıt tayınları –zeytin, tuzlu balık– ile yetinmeye çalıştılar.

Vebanın ilerleyişini yavaşlatma çabasına girişen *molla*, kentin köylere gitmiş olan tüm sakinlerinin olduklan yerde kalmasını emretmişti. Gelgelelim, anlaşılan emre itaat eden olmuyordu ki, dağdaki sığınaklarına at üzerinde sekiz saatlik yolda olan ovadaki gelişmelerin haberi geliyordu. "Dün Selanik'e giden genç bir İngiliz tüccar, bu akşam döndü ve bana vebanın gitgide daha çok yayıldığını, her gün otuz kişinin öldüğünü ve daha da fazla kişinin kentten ayrıldığını söyledi." Ertesi gün, yakın zamanlarda İzmir'den gelmiş olan bir Cizvit keşişinin ölüm haberini aldılar. Daha da dehşet verici haber, yerel bir köylünün kentteyken hastalanmış ve evine dönünce ölmüş olmasıydı. "Geri kalanlara hastalığı yaymasın diye henüz sağken köy dışına taşındığını da söylediler." Aşağıda kentte, "veba, özellikle de Türkler ve Yahudiler arasında gitgide yayılıyor; sadece dün kentten dışarıya

250 ceset taşındı." Peygamberin bir hadisinden gelen, ama Selanik'in Müslüman nüfusu tarafından ancak kısmen itaat edilen, vebanın yayıldığı bir yerde yaşayanların, kaderlerini kabullenmesi ve yerlerinden kıpırdamamalanna ilişkin İslami kural anlayışı görülebiliyor. Köyler ve kent arasında aralıksız hareket, salgının erimini genişletiyordu, zira Orlyk'in bizzat değindiği gibi – "mallarını satmak üzere hiç durmadan kente ve oraya çok yakın köylere giden buralı insanlar da vebaya yakalanıyor."

Orlyk ve grubunun artık güvenle dönebileceklerine karar vermelerinden önce, vebanın hafiflediği veya tümüyle geçtiğine ilişkin çeşitli haberler geldi. En kötüsünden kaçmış olarak döndüğü Selanik'te onu son bir dehşet ürpertisi bekliyordu. Yaz aylarını, Yahudi terzisinin diktiği hafif bir ceketle geçirmişti. Şimdi, yeni kış kürklerini getirdiklerinde, içlerinden birinin Orlyk'in yazlık ceketini teslim ettiği sırada vebaya yakalanmış olduğunu itiraf ettiler – o meşum şişlikler kol altında belirmişti: "Kendisine işkence eden acı yüzünden işini güçlükle bitirmiş ve evine döner dönmez yatağa serilmiş. Bunu duyduğum zaman tüylerim diken diken oldu ve beni ve oğlumu sağ bıraktığı için Tann'ya şükrettim. Bu ceketi, vebaya yakalanmış Yahudiler hakkında hiçbir şey bilmeden, tüm yaz boyunca ve Eylül'de de giymiştim. Bugün onlara neden bana söylemediklerini sorduğumda, bu kâfirler, bana eğer bilseydim, ceketi almayacağımı söylediler."

Kentin veba, kolera ve diğer salgınlara karşı zayıflığının azalmaya başlaması için –Avrupa'da karantina kısıtlamalarının yaygınlaştığı ve Osmanlı topraklarından gelen seyyahlara uygulanmaya başlamasından epey sonra– daha bir asır geçmesi gerekecekti. O zamana değin salgınlar, insanın dış dünyaya karşı zayıflığını bunca açık simgeleyen en önemli unsur olmaya devam etti. Hahamlar sık sık kurbanlann evlerini, bazan önlerine barikatlar kurarak, bazan kapılarına muhafızlar yerleştirerek, izole etmeyi başarıyorlardı, ama bu tür önlemler kapsamlı bir biçimde uygulanmadığı için, çıkmayı başarabilenler kentten ayrılıyorlardı. 1719'da nüfusun üçte ikisi kaçtı ve kent metruk kaldı. Paşalar, beyler ve ileri gelenler köylere kaçıyorlar; geride kalan yoksullar, özellikle kentin yoğun bir Yahudi nüfusun yaşadığı aşağı kesimindeki nüfus orantısız bir biçimde etkileniyordu. "Salgının tek avı çoğu can çekişmekte olan yoksullar" diye yazmıştı Venedik konsolosu 1781'de. Birçoklan, çektikleri acılarda, günahlarından dolayı Tann'nın intikamının işaretlerini görerek dua etmeyi denediler. Bir İngiliz tüccar, bazı Rum köylülerin kurbanlann mezarlarını açtıklannı ve içlerine Şeytan girdiği inancıyla cesetleri "korkunç bir şekilde" bıçaklayıp parçaladıklarını bildirdi. Bazıları da, boş konakların, kilitli depoların ve kepenkleri kapalı dükkânların sunduğu fırsattan yağma ve hırsızlık için yararlanarak, bir çeşit intikam alıyorlardı: "Bir sürü kötü

adam da burada kalmış ve bunların, terk edilmiş evleri yağmalama fırsatı yaratmak için yangın çıkarmalarından korkuluyor." Orlyk'in tercümanının, korunmasız depolan talan eden ve mücevher ve kumaş çalan bir Yahudi hırsızlar çetesine liderlik ettiği anlaşıldı. Orlyk bunu ilk olarak, eski çalışanının hapishaneden onunla temas kurarak, kendisini dışarı çıkarması halinde bir yıl boyunca yanında bedava çalışma sözü verdiğinde öğrenecekti. Kuşkusuz, akıllılık ederek bu teklifi reddetti. Bu arada mezarlıklar, binlerce veba kurbanının çoğunlukla gömüldüğü Yukarı Kent'in eteklerine kadar genişlemişti.[179]

Kenti Yönetmek

Osmanlı veba deneyiminin yarattığı sorulardan biri, yerel memurların kentin yönetimine ilişkin tutumuyla ilgilidir. Savaştan dönen askerler, hacılar ve tüccarların tümünün ölümcül hastalığı bu korunmasız limana taşımış olmalarına karşın, önleyici önlemler hemen tümüyle yoktu. Vebalı evlere kimi zaman sirke serpiliyor, badanalanıyor, hatta bu evler ara sıra yıkılıyordu. Ama her bir cemaat kendi önlemlerini kendisi alıyordu ve bütüncül bir devlet tepkisi yoktu. 1786'da Selanik'i ziyaret eden reformcu John Howard'a göre, Rumlar ve Yahudilerin her birinin küçük birer hastaneleri vardı; Rumlarınki yüksek duvarlarla çevriliydi, "ışıklı ve havadar, ve işlevine, daha önce gördüğüm tüm hastanelerden daha uygun yapılmış" olan Yahudi hastanesi ise bir mezarlığın ortasında yer alıyordu ve masa ve sandalye olarak mezar taşlarını kullanıyordu. Fakat küçük Avrupa cemaati İzmir'den çok daha az donanımlıydı ve açıkçası kırsal kesime kaçışa güvendikleri belliydi. Ve en azından on dokuzuncu yüzyıl yönetsel reformları öncesinde kamusal sağlık hizmetinin yokluğuyla, Osmanlı memurları vebanın nerede ve ne zaman ortaya çıktığı konusunda sıradan insanlardan daha bilgili değildi. 1744'te veba söylentileri kenti sardığı zaman, Venedik konsolosunun rivayetin doğruluğunu belirleyebilmesinin tek yolu, Yahudi mezar kazıcılara ölenler arasında hastalık işaretlerine çok dikkat edeceklerine dair yemin ettiren hahambaşına sormak olmuştu. Osmanlı idarecilerinin hiçbir fikri yoktu.[180]

Selanik'te, pek çok alanda olduğu gibi, belediye yönetimine de aşın gevşek bir ruhla yaklaşıyorlardı. Veba –tıpkı yangın ve şiddet suçları gibi kentsel yaşama yönelik diğer tehditlerde olduğu üzere– on sekizinci yüzyıl Osmanlı devletinin

179 Mertzios, 323-326, 426-427; Brennan, *Robert Bargrave,* 87.

180 J. Howard, *An Account of the Principal Lazarettos in Europe* (Londra, 1791), 64-65; Mertzios, 426.

kaynaklarının ve ihtirasının çok sınırlı bir bölümünü çekebiliyordu. Gerçek şuydu ki, kentteki *kadı* ve paşanın ellerinde pek az araç vardı, zira kent ve çıkarları, sık sık bir yandan başkentin, diğer yandan bölgenin nüfuzlu toprak sahiplerinin talepleri arasında sıkışıp kalıyordu. Ağır ceza alanında adalet genellikle arabuluculuk ve para cezalarıyla sağlanıyordu ve kentte doğru dürüst bir hapishane olmadığından, hapis cezaları uzun yıllar boyunca sınırlı kaldı. Yeniçeriler Kulesi adı verilen yer, genellikle bu amaçla kullanılıyordu ama ender olarak içinde mahkûm bulunuyordu ve çok sayıda mahkûm alacak şekilde tasarlanmamıştı. Hatırı sayılır ölçüde alkol, kahve ve afyon tüketiliyordu. Kent düzinelerce tavernası, kahveleri ve meyhaneleriyle dile düşmüştü –Evliya, alenen şarap ya da boza [mayalanmış darıdan yapılan bir içecek] ile sarhoş olan kent sakinlerinin yüzsüzlüğü karşısında afallamıştı– ama bu yerler büyük ölçüde resmi denetimin dışındaydı ve baş müşterileri de, istedikleri zaman istediklerini yapan yeniçeriler idi. Vergiler ve pazardaki fiyatların belirlenmesi, yetkilileri ilgilendiriyordu elbette. Ama orada bile, gördüğümüz gibi, ellerindeki kaynaklar sınırlıydı.

Genelde, bazı diğer Osmanlı kentleri –sözgelimi Halep, ileri gelen aileler ve yerel nüfuz simsarlarının, aralarındaki anlaşmazlıkları savaşarak çözmeleri yüzünden gerçek bir iç savaş durumunda gibi görünür– kadar anarşik olmasa bile, on sekizinci yüzyıl Selanik'i, merkezî devlet yetkesinin ancak ara sıra ve kesintili biçimde uygulanabildiği bir yerdi. Olayların büyük çaplı şiddete doğru evrilme tehdidi yarattığı zamanlar, yeniçeri elebaşlarının boğulması veya fitnecilerin kovulması bir süreliğine düzeni sağlıyordu. Fakat kent, başkentin tahıl ve yün tedarikçisi olarak rolünü gerçekleştirdiği sürece, Bâb-ı Âli yüksek düzeyde sokak şiddetine ve yerel seçkinlerin elinde yabana atılmayacak bir güç bulunuşuna tahammül edebiliyordu. Yiyecek isyanları, kent halkının, yerel toprak sahipleri ve tüccarlara yoksulları hatırlamaları gerektiği işaretini verme yoluydu. Yeniçerileri denetlemek neredeyse imkânsızdı ve Arnavutlarla birlikte Yeniçeriler, imparatorluk hükümranlığına iç isyanların ana kaynağını oluşturuyordu. Askerler Selanik sokaklarını yakıp yıkarken ve veba bir yıl içinde binlerce insanı alıp götürürken, bu kent sanki kaosun eşiğinde gibi görülebilirdi. Gene de bu, gerilemenin değil, canlılığın kaosuydu.

6
TİCARET VE RUMLAR

Ticaret Yolları

On altıncı yüzyıl Osmanlı haritacısı Piri Reis'e göre, Selanik'in limanı en azından üç yüz geminin demirleyebileceği büyüklükteydi. Yüzyıl sonra, "Karadeniz'den, Akdeniz'den [Ege], Basra Körfezinden, Mısır, Suriye, Cezayir, Süveyş, Trablusgarp, Fransa, Portekiz, Danimarka, İngiltere, Hollanda ve Cenova"dan gemiler gelirken, kentin tüccarları ve dükkân sahiplerince kullanılan diller arasında, Rumca ve Türkçenin yanı sıra İtalyanca, Fransızca, İspanyolca, Ulahça, Rusça, Latince, Arapça, Arnavutça ve Bulgarca da bulunuyordu. Bunların hiçbiri ticaretin kesat olduğu bir kent çağrışımı yapmıyor. Ve aslına bakılırsa, vebaya, savaşa ve yeniçerilere rağmen, nüfus istikrarlı bir biçimde artıyordu – on yedinci yüzyılın büyük bölümünde durakladıktan sonra, 1723'e gelindiğinde 50 bine, 1790'lara gelindiğinde ise 70-80 bine kadar çıktı. Ticaretin motoru gürül gürül çalışıyordu ve geleneksel kumaş imalat sanayiinin gerilemesine ve bazı Yahudi dokumacılar ve işadamlarının dışarıya göçüne karşın bile, bu motor yeni yeni ufuklar açmaktaydı.[181]

1726'da kente gelen Rus keşişi Barskij çok etkilenmişti. "Selanik'e İngiliz ticaret gemileriyle ve karayoluyla İstanbul'dan, Mısır'dan, Venedik'den, Fransa'dan geliyorlar," diye belirtir. "Almanlar, Ulahlar, Bulgarlar, Sırplar, Dalmaçyalılar, bütün Makedonya'dan ve Ukrayna'dan insanlar, toptancı ve perakendeci tüccarlar tahıl ve her çeşit mal almak üzere buraya geliyorlar." Pazarlann kendisi son derece geniş, tıka basa dolu ve "daimî olarak alıcı ve satıcılarla doluydu" ve dükkânlarda

181 Mertzios, *Mnimeia,* 453.

bol miktarda mamul maddeler ve sömürge mallan bulunuyordu. Kentin iç ticareti gelişmişti, iç kesimlerdeki çok büyüyen bölgesel panayırlara bir nakliye ticareti vardı ve gittikçe artan ölçülerde, Almanya ve orta Avrupa'nın genişleyen pazarlarına doğru daha uzun erimli bir karayolu trafiği işliyordu. Büyük Katerina Tatar topraklarını fethettikten ve Odessa'yı kurduktan sonra, Selanik üzerinden güney Avrupa'ya yönelik Karadeniz tahıl ticareti de aynı şekilde gelişecekti.[182]

Yüzyılın sonuna gelindiğinde, günde iki üç gemiden fazlasıyla başa çıkamayan eski, küçük ahşap iskelenin trafik hacmi için yetersiz olduğu açıkça ortaya çıktı. Mallar günlerce açıkta kalıyor, kış yağmurlarıyla çabucak tahrip oluyordu, gümrük memurları rüşvetçilikleriyle dile düşmüştü ve Yahudi ve Arnavut hamalların mallardan beğendiklerini almak gibi bir şöhretleri vardı. Gene de, bütün bu engellere karşın, bazı tüccarlar yabana atılmayacak servetler kazandılar; bir gözlemcinin yazdığına göre, bu tüccarlar "Mısır hazinelerine sahiptiler." Gerçi kent, İzmir'le boy ölçüşemiyordu, Napoli ya da Cenova'nın yanına bile yaklaşamıyordu. Ama gene de, bir Osmanlı memuru Avrupa coğrafyası üzerine bir kitap derlediği zaman, Selanik'ten, Venedik ve Marsilya'yla birlikte, kuzey Akdeniz'in üç kilit limanından biri olarak söz etmişti. Henry Holland kente 1812'de geldi ve "buradaki genel ihtişam havası"ndan etkilendi: "Büyüyen ticaretin kanıtını veren sayısız teknenin arasından geçtik," diye yazdı, "ve akşam saat altıda ana nhtımlardan birine inip hâlâ hamallar, kayıkçılar ve denizcilerle dolu ve her çeşit malla kaplı sokaklar gördük."[183]

İmparatorluk içi –kuzey Afrika, Karadeniz ve Ortadoğu'yla– ticaret, hâlâ Avrupa pazarlarını gölgede bırakıyordu. Osmanlı ekonomisi, kendi içinde etkili ve müreffeh, daha geniş, küresel ekonomiyle ancak tedricen bağlantı kurmaya başlayan kapalı devre bir ekonomiydi. Makedonya tütünü, İtalya'da ve orta Avrupa'da büyüyen talebe karşın, Mısır'a ve Berberi kıyısına gidiyordu. Ermeni tüccarlar mücevher ve diğer değerli mallarla İran'a gidip geliyorlardı. Zagora'da imal edilen kalın yünlü kaputların büyük bölümü adalara, Suriye ve Mısır'a gidiyorsa da, bir kısmı Fransız Batı Hint Adaları'na kadar uzak bölgelere ihraç ediliyordu. Buna ek olarak, İstanbul'a zorunlu tahıl nakliyelerine sık sık –gümüş ve madeni gereçlere ilişkin– başka siparişler eşlik ediyordu. Buna karşılık, kent Şam'dan ve daha doğudan bıçak ve baharat, Berberi kıyısından kahve, köle ve serpuş, Mı-

182 D. Hemmerdiner-Iliadou, "Thessalonique en 1726: (La relation du moine russe Basile Barskij)", *Balkan Studies,* 2:2 (1961), 294-295.

183 V. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace: Ahmed Resmi Effendi, 1700-1783* (Brill, 1991), 39; H. Holland, *Travels in the Ionian Islands, Albania, Thessaly, Macedonia etc. during the Years 1812 and 1813* (Londra, 1815), 310.

sır'dan keten, sakız ve şeker, İzmir'den sabun, odun, karabiber, arsenik ve tuzlu balık ithal ediyordu. Adalardan limon, Andros'tan zeytinyağı, Eğriboz'dan şarap geliyordu. Bu ticaretin büyük bölümü Müslüman tüccarların elindeydi ve talep öylesine büyüktü ki, kentin imparatorluğun geri kalanıyla bile ticareti çok kısıtlı kalıyordu. Belki de çok gezmiş bir Osmanlı diplomatı olan Ahmed Resmi Efendi'nin Avrupa'da ticaret hakkında neden bu kadar horgörüyle konuştuğunu anlayabiliriz. "Taşraların büyük bölümünde, kâfir olmanın cezası olarak yoksulluk çok yaygın," diye yazmıştı. "Bu bölgelerde yolculuk eden herkesin, iyilik ve bolluğun Osmanlı memleketlerine saklandığını itiraf etmesi gerekiyor."[184]

Bununla birlikte, on sekizinci yüzyıl boyunca, İran'la yapılan savaşlar Anadolu ticaretini vurdukça ve Avrupa'nın yeni refahı Rumeli'yi ticari açıdan daha önemli kıldıkça, imparatorluk içinde ekonomik etkinlik dengesi değişmeye başladı. Balkanlar'ın ana limanı olarak Selanik, bu durumdan yararlanmaya hazırdı. İzmir daha işlekti, ama Selanik'in trafiğinin çok daha büyük bir bölümü batıya ve kuzeye yönelmişti; ayrıca Avrupa'yla gitgide artan değişimden gelen artıdeğer, Asya ve Ortadoğu ile ticaret açığını kapatmaktan çok daha öteye gidiyordu. Yerel olarak üretilen tahıl, pamuk, tuz ve tütünün yanı sıra Tuna Beylikleri ve Rusya'dan gelen balmumu, deri, kürk ve yağ ile Murano camı, kitaplar, kaliteli kadifeler, İtalyan kâğıdı, hatta mobilya alınıyordu. Bundan başka, yüzyıl ortasında, yasadışı antik eserler kaçakçılığında –beş tam sütun artı bir başka yüz kadar "taş" dolu bir Venedik gemisi– [çoğu Fransız ve Rum olan] ihracatçıların yolları, evleri, hatta mezarlıkları, yetkililerin bu işe son vermelerine yol açacak kadar korkunç bir şekilde tahrip etmelerine değin sürecek bir patlamaya da tanık olundu.[185]

Fransız ve İngiliz tekstili, çivitotu ve Amerikan kahvesinin gittikçe artan rekabet gücüne karşın, Selanik'in yararına ticaret boşluğu sürdü. Boşluk, sikkeler –Osmanlı akçe ve guruşlan, Kahire *fundukli*si ve İstanbul *zermahbub*unun yanı sıra, Alman ve Macar taleri, İspanyol *doubloon*u ve Venedik duka ve *sequin*i– ile doldurudu. Talep öylesine yüksekti ki, piyasaya, –Venedik denetimi altındaki– İyonya adalarının ve batı Makedonya yerleşimlerinin girişimci köylüleri tarafından bolca üretilen taklitler girdi. Gerek Osmanlı gerek Venedik yetkililerinin onları durdurma çabalan nafileydi. Fakat Osmanlı kuruşu, değerindeki aralıksız düşmeye karşın, yabancı talep nedeniyle genellikle resmi kurun üzerinde alınıp satıldı.[186]

184 Rakamlar için, F. Beaujour, *A View of the Commerce of Greece* (Londra, 1800); V. Aksan, *An Ottoman Statesman in War and Peace,* 40; D. Panzac, "International and domestic maritime trade in the Ottoman empire during the 18th century", *IJMES,* 24:2 (Mayıs 1992), 189-206.

185 Mertzios, 305-306.

186 Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique,* VI-VII, 318-320.

Bazı Avrupa malları seçkinlerin çok hoşuna gidiyordu. Gümüş mahfazalı ve tercihan George Prior ya da Benjamin Barber tarafından imal edilmiş ağır İngiliz saatlerinden yılda otuz düzine kadar satılması, kamusal saatlerin enderliğini yansıtır. Lyon halıları ve altın saçaklı Ceneviz damaskoları varlıklıların *harem*lerini süslerken, beyler her zaman yapmış oldukları gibi, kışın içi Rus ermin, samur, tilki kürkü veya çok kıymetli kuzu yünüyle [*agneline*] astarlanmış kaftan giyerlerdi. Zevkler yavaş yavaş değişiyordu. Fransız konsolosu Cousinéry, "faydasız ve yıkıcı" olarak gördüğü "tüm iç lüksü yasaklayan" Serez'in eski Arnavut beyi İsmail ile Selanik'in vali yardımcısı olarak edindiği hatırı sayılır serveti, duvarlarını mermer taklidi boyanan, bütün o "Şark gösterişçiliği ile Avrupai zevkin bir karışımı" –şık divanlar, ahşap kaplamalı çok süslü kapılar ve pencereler ile pencere camı olarak Bohemya kristali, İngiliz halıları ve haremdeki yaldızlı çerçeveli resimler kombinasyonu– olan kırdaki sarayına harcayan oğlu Yusuf arasındaki zıtlığa hayret ediyordu. Gene de, Yusuf Bey kadar zengin ve ihtiraslı biri –ki, kendisi altın çağında kentin en güçlü adamıydı– muhtemelen bir istisnaydı. Genelde, Müslüman zevki çok daha az savurgandı ve Avrupa mamul maddelerine değil, imparatorluğun kendi ürettiği kahve, meyve, metal işlerine yöneliyordu. Aslına bakılırsa, tedirgin olmuş bir konsolosa göre, ortalama bir Selanikli Müslüman düpedüz yeterince tüketmiyordu:

> Her zaman aynı var oluş, yaşam ve giyim tarzı içinde, dünün zevkleri ve arzuları onun için yarının zevkleri ve arzularıdır. Varsıl olsun yoksul olsun, her sabah aynı yün giysisini giyer ve ancak tümüyle yıprandığı zaman, o da aynı kalitede, aynı fiyatta ve aynı renkte bir başkasını satın almak üzere onu bir kenara atar. Çocukluğunda kahve içer, ihtiyarlığında da kahve içecektir. Eski alışkanlıklarını hiç terk etmeyecek, ama yenilerini de hiç benimsemeyecektir. Alışkanlıkları ve zevkindeki bu aptalca tekdüzeliğin, bizim mallarımızın tüketimine hiç durmadan sınırlar koyması kaçınılmazdır.[187]

Kullanılan bu dilde, çok uzun zamandır Osmanlı gerilemesine ilişkin Avrupa teşhisinin temelini oluşturan kültürel hareketsizlik ve durağanlık stereotiplerini görmemek olanaksızdır. Gene de, ekonomik olarak imparatorluğun hiçbir sorunu yoktu ve eğer tüketim düşükse –Yüzbaşı William Leake, "Türklerin yanı sıra Yahudiler"in sık sık cimriliği "aşırı uçlara" taşıdığını belirtmişti– bile, bu "herkese servetini sergilemenin tehlikeli olduğunu hissettiren ve en gözde uyruklan için bi-

187 E. M. Cousinéry, *Voyage dans la Macedoine* (Paris, 1831), I, 156-157; Beaujour, 241-243, 383-384.

le mal ve can güvenliğini koymayan" bir devletin yönetimindeki yaşamı yansıtıyor olabilir. Bir yüzyıl kadar sonrasına ait tereke kayıtları, kentin varlıklı sakinlerinin bile, vârislerine –halılar, sandıklar ve lambalar dışında– evlerini süsleyen çok az mefruşat ve az sayıda başka taşınabilir mal bıraktığını göstererek, şaşırtıcı ölçüde mütevazı bir yaşam sürdürdüğünü ortaya koyuyor.[188]

Gelgelelim, kentin başka yerlerinde, durum tümüyle farklıydı ve yeni zevkler, giysiler ve tavırlar minik, fakat büyüyen Avrupalı ve Avrupalılaşan seçkinler grubuna damgasını vuruyordu. Fransızlar, Levant ticaretinin artık önemli bir ölçüde Selanik'i de kapsadığını gösteren bir işaret olarak, –1685'te– kentte bir konsolosluk kuranlann ilki oldu. 1698'den önce kentte fiilen ikamet eden sadece iki Fransız vardı; ama 1721'e gelindiğinde sekiz Fransız ticaret evi ve hizmetkârlar, bir fınncı, han işletenler ve bir terzi de dahil olmak üzere, "Fransız milleti" mensuplarının sayısı otuz yediye çıkmıştı. Levant Şirketinin bir İngiliz temsilcisi 1718'de kente geldi ve aynı yıl Venedik-Osmanlı savaşının bitmesini izleyen ticari patlamanın gerçekleşmesi, gittikçe daha çok Avrupalı sakin ve tüccarı kente getirdi. Yüzyılın ortasına gelindiğinde, Selanik'te Venedik, Napoli, Toskana Dükalığı, Ragusa, Hollanda'nın temsilcileri vardı; İsveç, Danimarka, Avusturya, İspanya ve Prusya kısa bir süre sonra geldi. Konsoloslar –Avrupa'nın nüfuzunun simgeleri– bu aşamada bile, kentin başlıca memurlarına sundukları cömertçe hediyeler ve gösterdikleri mütevazı ve saygılı tavırlarla, Osmanlı iktidarına hâlâ tam anlamıyla saygı göstermek zorunda olsalar da, bütün güçleriyle boy göstermişlerdi.[189]

Bugün iki yanında fabrika satış mağazaları ve ticari temsilciliklerle dolu, kasvetli savaş sonrası betonarme iş hanlannın bulunduğu Frenk Sokağı [Odos Frangon], hâlâ modern kent merkezinin batı ucunda yer alan Katolik kilisesinin önünden geçer. Bu bölgede, yabancı denizciler için tavernalar ve onların aşina olduğu bir yeme-içme ortamı sunan şarap satıcıları, fırınlar ve kasaplar açıldı. Mürebbi(ye)ler, hekimler, rahipler, kâtipler ve hizmetçiler kentin tüccarlannın evlerinde hizmet etti. Napolililer, Avusturyalılar ve Fransızların yürüttüğü karayolu postacılığı, orta Avrupa'daki haberleri kentten sadece on günlük mesafeye indirdi. Her bir grup, o günün jargonunda, kendi içinde bir "millet" oluşturuyordu. Gene de, kentin Avrupalı mukimlerinin çoğu birbiriyle iyi geçiniyordu. Napolyon savaşlannın yarattığı gerilimlere karşın, diye yazmıştı John Galt, "toplumsal ilişkileri hoş ve saygıdeğer bir zeminde sürmektedir". Henry Holland, Avusturya konsolosu-

188 N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIIIe siècle* (1956), 347; W. M. Leake, *Travels in Northern Greece,* III:1 (Londra, 1835), 249.

189 S. Lambros, "To en Thessaloniki Venetikon proxeneion kai to meta tis Makedonias emporion ton Veneton", *Makedonikon Imerologion* (1912), 227-241.

nun evinde, iskambil oyunları ve Rum ve Türk şarkılarından oluşan resitallerin yanı sıra, Alman tüccarların ev sahipliğindeki akşam yemeklerini içeren eğlencelerde birçok *conversazioni*nin tadını çıkarmıştı.

Öte yandan, fazla iddiacı Hıristiyanlar, Osmanlı hükümranlığınca dikkatle belirlenmiş hiyerarşileri tehdit ediyorlardı. On sekizinci yüzyıl boyunca, konsoloslar bile, bir içerleme hedefi ve gerektiğinde yararlı bir günah keçisi olarak, bir paşa ya da *kadı*nın kaprislerinin insafına kalmış durumdaydı. Aşın coşkulu Cizvitler izin almadan bir kilise inşa ettiği ve, daha da kötüsü, tuğla bir duvarın arkasına saklanmış yasadışı çanlar yaptığı zaman, yerel yetkililer bunları yerle bir etmekte bir an bile duraksamıyordu. Venedikli denizciler, dinsel bayramlarını kent halkını uyandıracak kadar gürültülü kutluyorlardı. Yeniçeri şiddeti sık sık, hele Osmanlı kentinin gece sessizliğini bozduğu zaman, bu tür Frenk kibrine yönelik halk öfkesini ifade ediyordu. 1752'de, Kahire'den yeni dönmüş bir Rum Venedikli tüccar dostlarıyla yemek yiyip şarkı söylerken, yoldan geçen bir devriye gürültüden rahatsız olup evin içine girmiş ve "Ben bir Venedikliyim, kendi evimde eğlenmem yasak mı?" diye söylenen ev sahibini iyice bir dövüp hapse atmıştı.[190]

Beratlı

Avrupalı tüccarlar, gittikçe artan ekonomik nüfuzlarına karşın, tek başlarına işlev göremeyeceklerinin farkındaydılar. Pek azı gereken dilleri konuşabiliyor, Osmanlı hukuk sistemini veya yerel himaye ağlarını anlayabiliyorlardı. Kaldı ki, onları temelde Selanik'e getiren, bölgesel arzı denetleyen yerli Yahudilerin işbirliğine muhtaç oldukları yün ihracatıydı. Onların yardımı olmaksızın, yün ve pamuk, deri ve buğday gibi diğer malları satın almalarının ve satış veya ihraçları üzerindeki resmi kısıtlamaları aşmalarının hiçbir yolu yoktu. Kentteki kredi de çok azdı ve bu piyasa da büyük ölçüde yerel denetim altındaydı. Mutad hizmetkârlar, muhafızlar ve hizmetliler geçidinde, her tüccar ve konsolosun genel bir iş temsilcisinin yani *censal*ının yanı sıra, bir *dragoman*ının, yani tercümanının olmasının nedeni de buydu. Bu görevliler Bâb-ı Âli tarafından resmî olarak, hamilini söz konusu milletin himayesi altına almasının ve Osmanlı vergilerinden, adaletinden ve giyim kısıtlamalarından bağışık tutan lisansları [*berat*] aracılığıyla tanınıyorlardı. Bunun bir sonucu olarak, *beratlı* makamı son derece aranan bir şeydi ve *berat*lar binler-

190 J. Galt, *Voyages and Travels in the Years 1809, 1810 ve 1811* (Londra, 1812), 235; H. Holland, *Travels in the Ionian Islands,* 319-323; Mertzios, 351.

ce kuruş karşılığında el değiştiriyordu. Kuramsal olarak, *berat* sahiplerinin ismen hizmet ettikleri yabancı milliyetlilere karşı yükümlülükleri vardı; uygulamadaysa, konsoloslar ülkeleri adına nüfuz kazanmak umuduyla, bulundukları yerin önde gelen tüccarlarına *berat* çıkarmak için birbirleriyle büyük bir rekabet halindeydiler. Sözgelişi, seçkin bir İtalyan Yahudi ailesinin mensubu, Selanik'e 1710'dan önce yerleşmiş olan David Morpurgo, Fransız, Hollandalı ve İngiliz konsoloslar arasında büyük bir mücadele konusu olmuştu. Konsoloslar *berat*ların "yüz kızartıcı pazarlıklarla" alınmasından yakınıyorlardı.[191]

Neredeyse herkese göre, *beratlı*nın utanç verici değilse bile, bir anomaliye dönüşmesi çok sürmedi. Selanik'teki Fransız tüccarlar, konsoloslarının varlıklı Livornolu Yahudileri, özellikle de bunların daha iyi şartlar önerilmesi halinde sık sık saf değiştirmesi nedeniyle, fahri birer Fransız yapmasına bozuluyorlardı. Fakat –Katolik Batı'dan kente gelen Yahudi göçleri dizisinin sonuncusu– Livornolular, İtalya'yla bol kazançlı tütün ticaretine hükmeden güçlü ticaret evleri kurmuşlardı ve konsolos elinden geldiğince iyi niyetlerini yitirmemek istiyordu. Biri, "Bu limanda," diye yazmıştı, "eğer büyük ticaret yapan Yahudiler Fransız himayesini terk etmek zorunda kalırsa, Fransız milletinin hazinesi büyük kayba uğrar."[192]

Birçok *beratlı*, Osmanlı vergilerinden muafiyet talep ediyordu: Ne de olsa, iltimaslı konumlarını elde etmek için büyük meblağlar ödemişlerdi. Ama bu yolla, oranın en zenginleri arasında olmalarına karşın, sadece dindaşları üzerindeki vergi yükünü artırmış oluyorlardı. Dolayısıyla, Avrupalı dokunulmazlığı hakkını iddia etmelerinin iyi karşılanmaması ve sevilmemelerine yol açması şaşırtıcı değildir. Cemaat liderleri kimi zaman onları hapse atmak veya temiz bir dayak çekmek konusunda, Osmanlı memurlarıyla işbirliği yapıyorlardı. Gece bekçileri onların kafalarındaki Avrupalı şapkalarını düşürüveriyorlardı. Rum *beratlı*lar pahalı yünlü kuşaklar ve ipekliler giyerek konumlarını sergilemeye başladıklarında, piskoposlar savurganlığı kısıtlayan yeni yasalar çıkardılar. Yeni gelmiş olan Livornolu Yahudi *franco*lar, perukları, frak ceketleri ve keçi sakallarıyla geleneksel Yahudileri şoke etmişlerdi; Selanik ile Livorno'daki hahamlar sakal uzunluğu ve biçimi konusunda hararetli tartışmalara giriştiler; bazı *beratlı*lar sakallarını fazlasıyla inceltmekten aforoz edildiler. "Bu yeni gelenler tıpkı Frenkler gibi giyiniyorlar," diye yazmıştı kentteki bir Cizvit misyoneri. "Sakal değil, sadece bir bıyık bırakıyorlar; Hıristiyanlarla yemek yemekte sakınca görmüyorlar; bu yüzden de di-

191 Beaujour, 430-431; M. Rozen, "Contest and rivalry in Mediterranean maritime commerce in the first half of the eighteenth century: the Jews of Salonika and the European presence", *Revue des Études Juives,* 147: 3-4 (Temmuz-Aralık 1988), 335-336.

192 Mertzios, 338.

ğerleri tarafından yarı-Yahudi ve neredeyse Yasa'yı terk edenler olarak kabul ediliyorlar."[193]

Bu sonradan görmelere Osmanlı yetkilileri de hemen hiç yakınlık duymuyorlardı. Varlıklı bir Rum tüccar olan Aleksios Goutas'ın İngiliz himayesinde olduğunu söylerken Venedik konsolosu için çalıştığı ortaya çıktığı zaman, onun her iki ilişkisinden de kuşku duydular. Goutas, İngiliz himayesini korumak, ama beri yandan Venedik *beratı*nı da kayınbiraderine aktarmak istedi ve sonunda bu yapıldı. Aslına bakılırsa, Osmanlı yetkilileri on sekizinci yüzyıl başında konsolosluk sisteminin yaygınlaşması konusunda, tastamam *berat*ların suiistimal edilmesinden ve bunun kendi vergi gelirlerinde yaratacağı düşüşten korktukları için gönülsüzdüler. Bunun bir sonucu olarak, kavga çıktığı zaman kendi yerlilerinin yanında yer alma eğilimi gösterdiler. 1732'de, Fransız koruması altındaki iki Livornolu *beratlı* ve kentin en güçlü Yahudilerinden biri, paşanın sarrafı ve başhazinedarı olan Jacob Kapon arasında bir hırgür çıktı. Kapon rakiplerini, mallarına yerel tersane işçilerinin ellerini bile sürmemesi için, hahamlara aforoz ettirdi; cezalandırılması için Fransız konsolosunun bütün protestoları boşa gitti. [194]

Gelgelelim, daha uzun vadede *beratlı*lar arkalarına aldıkları Avrupa saygınlığı sayesinde durdurulamaz hale geleceklerdi. Kentte yeni bir güç, yerli Yahudilerle Frenk tüccarlar arasında aracı haline geldiler ve çok geçmeden yalnız Avrupalı tüccarlara yardım etmekle kalmayıp, onların karşılarında güçlü bir rakibe de dönüştüler. Yahudiler arasında, 1718'den sonra ticaretin genişlemesinden kazançlı çıkanların başında Livornolular geliyordu. Raphael Villareal diye biri –akrabaları Livorno ve Marsilya'da yaşamaktaydı–, yeni satın aldığı bir gemiye hayranlık duyulacak bir *chutzpah* [küstahlık –ç.n.] ile *Archange-Raphael* adını verdi ve bir Fransız kaptan tuttu; bu, Fransız ihracatçıları korkutacak türden bir rekabetti. Ama bundan başka, kentteki en seçkin Sefardi ailelerden birinin üyesi ve "lüks şeylerle dolu evleri" miras almış "Don" Asher Abrabanel gibi Yahudiler de vardı. Abrabanel yerel Yahudi cemaatinin önderlerinden biriydi ve yeniçeri birliklerinin giysilerinin tedarikinden sorumluydu. 1738'den itibaren, Yahudi *beratlı*lar, onlan eşit şartlarla kabul etmek zorunluluğu karşısında dehşete kapılmış durumdaki kentin Hıristiyan tüccarlarının karşısındaki göreli iktidarlarının çarpıcı bir göster-

193 G. Hekimoglou, "Ioannis Gouta Kaftantzoglou: to prosopo stin epochi tou", *Grigoris o Palamas,* 758 (Mayıs-Ağustos 1995), 417-418; E. Horowitz, "The early eighteenth century confronts the beard: Kabbalah and Jewish self-fashioning", *Jewish History,* 8:1-2 (1994), 94-115; "Description de la ville de Salonique par le père Jean-Baptiste Souciet", *Lettres Edifiantes et Curieuses,* I (Lyon, 1819), 504.

194 Mertzios, 340; M. Rozen, "Contest and rivalry", 309-352; Y-J. Dumont, "To metroon vaptiseon tis Katholikis Ekklisias Thessalonikis", *Makedonika,* II (1971), 42-43.

gesi olarak, konsolosluk törenlerine katılıyorlardı ve İngiliz konsolosu Yahudi Yeni Yılı'nın arefesinde tebriklerini bildirmeye özen gösteriyordu.[195]

Gene de, Rumların yükselişi, Livornolulan bile gölgede bırakacak düzeydeydi. Neredeyse üç yüzyıl boyunca kenarda kalmalarının ardından Selanik'in Rum cemaati yeniden güçlenmeye başlamıştı. Rumlar, içlerindeki en başarılılann Ulah *voyvoda*lığına geldiği veya donanma-yı hümayunda tercüman [*dragoman*] olduğu Osmanlı hizmetinde üst düzey mevkilere yükseliyorlardı; diğerleri bizzat Selanik çevresinde nüfuzlu mültezimler olmuşlardı. Pindos Dağlarından Helenleşmiş Ulahlar, Viyana, Venedik ve Trieste ile yaptıkları tütün ticaretinden edindikleri servetlerle, bugün Jannina (Yanya) ve Siatista kentlerinde hâlâ görülebilen kocaman freskli konaklar inşa ettiriyorlardı. Leipzig, Tuna Prenslikleri ve Rusya'yla olan rakipsiz bağlantılarıyla, bir tarihçinin bir zamanlar "yayılgan Balkan Ortodoks tüccarı" adını verdiği bu grup, yeni fırsatların peşine düşmekte çok hızlıydı. Rusya'nın Büyük Katerina dönemindeki yükselişi, Balkanlar'la daha önce hiç görülmediği biçimde ilgilenen güçlü yeni bir hami getirmişti. Fransız konsolosunun tanımlamasıyla, "Mütevazı, becerikli, entrikacı ve cesur" bu Rumlar, Selanik ticareti içinde rakipsiz bir güç odağıydı.[196]

Rum Tüccarının Yükselişi

Rumlar halihazırda girişimci ruhlarının denizlerde hissedilmesini sağlayarak, bağımsız veya devlet korsanlan olarak başan kazanmışlardı bile. İngiltere ile Fransa arasındaki Yedi Yıl Savaşı'ndan [1756-63] itibaren, Rum korsanlar Doğu Akdeniz'de yaklaşık yüzyıl sürecek görkemli bir kariyere başlamışlardı. İngiliz bayrağını taşıyan *angligrec*ler, Fransız deniz taşımacılığının başına dert olurken, Osmanlı yetkilileri olan biteni görmezlikten gelmişlerdi. Aynı şey, 1778-83 Amerikan savaşında da oldu. İki savaş arasında, bu Rumlar 1768-74 Osmanlı-Rus savaşına, Rusların safında katıldılar. Korsanlar her zaman baş belası olmuşlardı – veya daha çok, Akdeniz kıyı ekonomisinin bir parçası: İngilizlerin kendileri bir kenara bırakılırsa, Cezayirliler, Tunuslular, Maltalılar, Venedikliler ve diğer İtalyanların hepsi bu yoldan çıkar sağlamışlardı. Fakat bunlardan hiçbiri, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, Ege ve Adriyatik'in yoksul adalarından toplanan ve profesyonel korsanlığın mevsimlik doğasına kolayca uyum sağlayan bu Rumlarla rekabeti kolay lokma olarak göremiyordu. 1770 Rus savaşı boyunca, adalardan gelen Rum korsanlar silahlı ka-

195 Rozen, "Contest and rivalry", 339-341.
196 Beaujour, 285; Rozen, "Contest and rivalry", 329.

yıklarda Selanik Körfezine girerek, İstanbul için toplanan imparatorluğun aynî tahıl vergisini, çamurlu karayollarından dolaştırılarak gönderilmek zorunda bırakmışlardı. Elli yıl sonra, dindaşlan gayri Müslimler de dahil, herkes için her zamankinden de büyük bir belaya dönüşmüşlerdi. 1827'de üç talihsiz Rum kurban, "On gün boyunca başımıza gelen dertlerle talihsizlikleri... anlatmamız mümkün değil," diye yazmıştı. "Bizi dövüp ellerimizi bağlayarak ve palalarla tehdit ederek paramızın nerede olduğunu itiraf etmeyecek olursak, bizden zaten aldıklan, bütün eşyalanmızla birlikte canımızı alacaklannı söylediler ve bizi don gömlek bıraktılar."[197]

Biraz da mantıklı bir yaklaşımla, Bâb-ı Âli, Avrupalı tüccarlan korsanlıkla ilişkilendiriyor ve korsanlann kârlannı birden çok kere paylaşan *beratlı*lan suçluyordu. Yasal ve yasadışı ticaret arasındaki bağlantılar denizde öteden beri biraz bulanık olmuştu. Gelgelelim, korsanlık etkinliklerinin yanı sıra, aynı zamanda gittikçe artan bir şekilde meşru ticaretle uğraşmaya başlamalan, Rumlann gittikçe artan zenginleşmesinin açık bir işaretiydi. 1776 yazında, Avusturyalı soylu Baron Starhemberg, Osmanlı topraklannda büyük bir ticaret şirketi kurmaya çalıştı – Alman ticareti Levant'ta en hızlı büyüyen unsurdu. Temsilcisi, yerli Rum tüccarlardan tütün satın alarak, bu malı Avusturya ve kuzey İtalyan pazarlan için Trieste'ye göndermek üzere, kaptanı İzmirli bir Rum olan, tayfalan ise Rum ve Ragosalılardan oluşan Rus bandıralı bir gemiyle başkentten geldi. Anlaşılır bir şekilde, Venedik konsolosu bu durumdan kaygılandı ve haberi üstlerine aktardı: Starhemberg, diye yazdı raporunda, özellikle tütün ve pamuk ihracatını yalnız "Almanya" değil, aynı zamanda İtalya için de tekelleştirmek peşinde. Akdeniz'de Venedik'in geleneksel üstünlüğüne yönelik sonuçlannı dile getirmeye bile gerek yoktu: "Yeni bir bayrak, Rus bayrağı limana gelecek, ki bu bir yandan fanatik Rumlar için çok daha çekici ve öte yandan Berberi korsanlan da körfeze çekecek bir gelişme." Fakat aslında, durum bundan bile kötüydü: Yerli Rumlar çok geçmeden Avusturyalılara hiç ihtiyaçlannın olmadığını, Viyana ticaretini onlarsız da, zaten gayet iyi yürüttüklerini fark ettiler. Yüz ila bin atlık çok ağır yüklenmiş, iyi korunan kervanlan, Avusturya topraklanna otuz beş gün süren yolculuğu düzenli olarak yapıyorlardı.[198]

1774 Küçük Kaynarca antlaşmasından beri Rus bayrağının himayesi altındaki Rum tüccarlar, Venedik'le taşımacılık ticaretine hâkim olmuş Yahudilerin yanına eklendiler ve Odessa, İskenderiye ve Marsilya arasında bir ticaret evleri ağı kurdular. Yolu, tütün ve pamuk ihracatçısı Andronikos Paikos veya "en görkemli Sinyor Kont Dimitrios Peroulis" gibi adamlar açmışlardı. Yeni servetleri onlara şöhret kazandırdı ve yeni bir tarzda yaşamalanna olanak verdi: Yüzyılın sonuna

197 C. G. Pitcairn Jones, *Piracy in the Levant, 1827-28* (Londra, 1934), 138.
198 Mertzios, 422-423; Nehama, 307.

gelindiğinde, en zengin Rum tüccarlardan biri olan Ioannis Youta Kaftancıoğlu'nun şirketi, tüm Makedonya'nın en büyük firması olarak tanındı: İlmî ve dinsel kitapların [çoğunlukla Viyana'da] basımını finanse etti ve evlilik yoluyla yerel bir Fransız tüccarının ailesine girdi. Kendisi Prusya konsolosunun himayesi altında olmasına karşın, vergilerini ödemeyi reddeden diğer *beratlı*lara karşı eyleme geçecek ve sonuç olarak, cemaatin gecikmiş vergi borçlarının ödenmesini sağlamayı başaracak kadar, Rum cemaatinin mali durumuyla yakından ilgileniyordu.[199]

Bu, Osmanlı yetkililerince takdir edilen türden bir tutumdu. Bunun karşılığında, çok yıllar önce yanan Ayios Minas Kilisesi'nin ve daha sonra da Panagouda ve Ayios Athanasios kiliselerinin yeniden inşa edilmesine izin verdiler. Ortodoks Hıristiyanlar eskiden Türklere ait olan daha büyük evlere taşınmaya da başlamışlardı. Yine de hassas bir mevzu olmaya devam etti. Georgios Tsitsis adlı bir Rum Venedikli *beratlı*, kentin merkezinde, evvelce eski bir müftüye ait olan bir konak satın aldığı zaman, müftünün haleflerinden birinden olumlu bir fetva alacak kadar temkini elden bırakmıyordu. Buna karşın bu ihtiyatlılık, daha sonra yeni bir paşa, bir zamanlar bir müftünün oturduğu bir evde bir kâfirin yaşamasının Kuran'a aykırı olduğunda ısrar edince, başının derde girmesine engel olamayacaktı.[200]

Rusya'nın büyümesi, Osmanlı Rumlarına yalnız zenginlik ve yeni ticaret olanakları sunmakla kalmadı. On yedinci yüzyılda Venedik'in uğradığı yenilgiler zincirinin ardından, bir Hıristiyan Ortodoks gücün yükselişi, aynı zamanda Rumların Türklerden kurtulma vaadini de taşıyordu. Rum keşişler Büyük Petro döneminden itibaren "Rus beklentisi"ni yaymaya başladılar. 1712'de Fransız bir Cizvit, "Rumlara, Çar'ın onları günün birinde Türklerin hâkimiyetinden kurtaracağı söyleniyor," diye yazmıştı. En ünlülerinden biri *Aganthangelos* olarak bilinen kehanet derlemeleri, imparatorluğun "bir başka Efendi, bir başka Makedonyalı, Rusların monarkı"nın elleriyle çökertilişini müjdeliyordu. Bu derlemenin Rum bir keşiş olan yazan, "İsa'nın muzaffer sancağını Bizans üzerinde" görmüş ve "o zaman her şey süt ve bal olacak. Gerçek, zafer kazanacak. Ve gökler gerçek şanla sevinecek. Ortodoksluk yükselecek ve Doğu'dan Batı'ya yayılacak" diye kehanette bulunmuştu.[201]

199 K. Mertzios, "Emporiki allilografia ek Thessalonikis (1742-1759)", *Makedonika,* 7 (1966-67), 94; Hekimoglou, "Ioannis Gouta Kaf tantzoglou", 407-437.

200 Mertzios, 370-371.

201 "De 1'etablissement et des progrès de la mission de Thessalonique", *Lettres Edifiantes et Curieuses,* II (Memoires du Levant) (Lyon, 1819), 24-25; P. Kitromilides, "War and political consciousness: theoretical implications of eighteenth-century Greek historiography", içinde: Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy* (1994), II; J. Nicolopoulos, "From Agathangelos to the Megale Idea: Russia and the emergence of modern Greek nationalism", *Balkan Studies,* 26:1 (1985), 41-56.

Bu beklenti atmosferinde, Büyük Katerina Balkanlar'daki Ortodoks seyirciye oynamanın ne denli yararlı olabileceğini fark etti ve kendi şekillendirdiği –Rusların güneye ilerleyişini adlandıran– "Yunan Projesi"ni, Bizans imparatorluk şanının canlandırılması olarak lanse etti. 1768-74 savaşı, Osmanlıların, Ruslar ile Rumlar arasında varlığını fark ettikleri yakınlık bağından kaygı duymalarına yol açtı. Aralık 1768'de, Selanik ve çevresindeki bölgenin Hıristiyanlarına tüm silahlarını bırakmaları emredildi. 1770'te, Rus ajanları Mora'da Rum ayaklanmalarını kışkırtırken, Selanik'teki bazı Müslümanlar, Rumları öldürmeyi veya kentten sürüp çıkarmayı düşünecek kadar kaygıya kapılmış durumdaydı. Fakat, yeniçeriler her ne kadar molla ve müftünün "Rum yanlısı" olduğundan yakınsalar ve konutlarına saldırıp buraları tahrip etseler ve eşyalarını alıp götürseler de, aklıselim galip geldi. Savaş devam ettiği sürece, özellikle de Rusya'nın Çeşme'de Osmanlı donanmasını yakmasının ardından, Selanikli Hıristiyanların katliama uğramaktan duyduklan korku da sürdü.[202]

Ertesi yıl, Doğu Akdeniz hâlâ kurtarılmanın yakın olduğu rivayetleriyle çalkalanıyordu. Nisan 1771'de, Paros Adası'ndaki yelkenlilerde Ruslara hizmet eden Rum ve Arnavut birlikleri olduğu bildirildi. Orada bir kilise inşa etmişler ve eski Patrik Sarafim, Athos Dağına [Aynaroz] gitmek üzere ayrılmadan evvel, Paskalya Yortusu önceki Cuma ayinini orada kutlamıştı. Ayinden sonra Rusları kutsamış ve barış tekliflerini kabul etmeyip "Yunanlar ağır Osmanlı boyunduruğundan özgürleşinceye değin" savaşmaları için uyararak, onların zaferi için dua etmişti".[203] Selanik yine Rus donanmasının insafına kalmıştı. Bununla birlikte, tüm rivayetlere karşın, Ruslar gelmedi, donanma körfeze girmeden Athos'un önünden geçip gitti ve 1774'te barış imzalandığı zaman, tek kaybedenler Rus desteği umuduyla silaha sarılmış olan birkaç Osmanlı Rumu oldu.

Ayaklanma ve Bastırma: 1821 Olayları

Yarım yüzyıl sonra, Rumlar gerçekten ayaklandığı zaman, kentin üzerindeki etkisi yıkıcı oldu. 1821 bağımsızlık savaşı olmasaydı, Selanik'in Rum cemaatinin yaşamı nasıl bir gelişme gösterebilirdi, bilemeyiz. Bu tarihten hemen önceki yirmi-otuz yıl, yepyeni ticari fırsatlar ve zenginleşme kaynaklan getirmişti – sözgelişi, Makedonya tütününün Mısır'a, yün ve pamuğunun Marsilya'ya ihracı artarken, Yusuf Bey yeni sarayı için Fransız camı ve Lyon halıları sipariş ediyordu. Fa-

202 Mertzios, 407-412.
203 A.g.e., 419-420.

kat ticaret güzergâhları yalnız malları değil, tehlikeli yeni siyasal idealleri de taşıyordu. Fransız ihtilalinin patlak vermesi, Rhigas Ferraios gibi eylemcilere müstakbel bir Helen Cumhuriyeti propagandasını yapma esinini vermişti; Napolyon savaşları da, Balkanlar'da önemli siyasal ayaklanmaların habercisi olmuş ve Sırbistan'da karışıklık yaratmışa benziyordu.

1821 Yunan ayaklanması –Selanik'in kuzeyinde (Tuna prensliklerinde) ve güneyinde (Mora'da)– patlak verdiği zaman bazı milliyetçi ajanlar Makedonya'da da bir ayaklanma çıkardılar. Osmanlı birliklerince çarçabuk bastırılan ayaklanmanın sonuçlan feci oldu: Köyler yakılıp yıkıldı, tarlalar tahrip edildi ve aileler yerlerinden edildi. Kentin kendisinde, ayaklanma Yunan canlanışını durdurdu; katliam ve sürgünler en müreffeh ve başarılı Hıristiyan ailelerini perişan etti. Bu, yüzyılın geri kalanı boyunca bir türlü tümüyle toparlanamayacakları bir darbe oldu.

Tesadüfen, ayaklanmanın ve ona yönelik haşin Osmanlı tepkisinin elimizdeki en iyi anlatısı, en beklenmedik kaynaktan gelir. Yirmi yaşındaki Hayrullah ibn Şinasi Mehmed Ağa, 1820'de kentin Rum yanlısı fikirleriyle suçlanan mollasıydı. Ayaklanma patlak verdiğinde, görevinden azledildi ve kısa bir süre hapse atıldı. Daha sonra, başkente döndüğünde, alışılmadık bir şey yaptı: Tanık olduğu olaylardan sarsılmış olarak, padişaha bir layiha yazdı; –Osmanlı çağında Selanik yaşamının herhangi bir yönü hakkında bir Müslüman memur tarafından yazılmış kişisel bir anlatı olarak eşsiz nitelikteki– bu anlatı, Topkapı Sarayı'nın arşivlerinde dosyalandı; 1940'ta bir Yunan bilimci tarafından keşfedilmesinden önce imparatorluk kütüphanesinde bir yüzyıldan uzun bir süre tozlandı durdu.[204]

Hayrullah Efendi layihasına, kendisini yetkin olmamakla suçlayıp kendisinden beklenenlere layık olup olmadığına ilişkin merakını ifade eden alışılmış tevazu cümleleriyle başlar:

> Bu nedenledir ki, padişahın sadık bir kulu ve benim güçlü efendim Halet Efendi bana, yüce molla makamına intisap etmek üzere Tann'nın himayesindeki Selanik şehrine gitmeme ilişkin emrinizi bildirdiği zaman, bu mevkide benim sahip olduğuma hükmettiğiniz sorumluluğun ağırlığını ve kendi yeterliğimi hesaplayarak, yüce Allah'ın ve benim yanılmaz kılavuzum olan dinimizin yüce yasalarının yardımıyla, görevimi yerine getirebilecek güçte olduğumu görerek, uzun yolculuğuma hazırlandım. Böylelikle, Hicri 1235 yılının Rebiülahir ortasında [Ağustos 1820] makamıma doğru yola çıktım ve günlerce süren epeyce çetin bir seyahatin ardından 8 Cemaziyülevvel günü [Eylül 1820] Selanik'e vardım.

204 A. Papazoglou, "I Thessaloniki kata ton Maio tou 1821", *Makedonika,* I (1940), 417-428.

Yazar kente ilişkin ilk izlenimlerini betimler –"Tanrım ne hayret verici şey!" – ve geleneksel tarzda kentin zenginliğini ve refahını över. "Padişahımız, Mülkü içindeki pek çok kent arasında Selanik'in de bulunmasından dolayı gurur duyabilir." Camileri, tekkeleri, pazarları ve istihkâmlarının tümü övgüye değer bulunur: "Derler ki, bir kentin şânı ve gücü camilerinin sayısına bağlıdır. Bu doğruysa –ve gerçekten arifane bir deyiştir– o zaman Selanik, Efendimizin en güçlüsü değilse bile, en güçlü kentlerinden biridir." Abartma ruhuna uygun olarak, Hayrullah Efendi inanılması güç bir şekilde, camilerin sayısını yetmiş, kent sakinlerinin sayısını da yüz bin olarak tahmin ederek anlatısına devam eder.

Fakat ilk bakışta basmakalıp anlatısına, çok geçmeden siyaset ve çağdaş kaygılar girer. "Sadakatsizleri" ve kiliseleri, okulları kendi kazai yetkisiyle yöneten *Despot-Efendi*'yi [Rum Metropoliti] betimlerken, "Mina Efendi [Ayios Minas] diye adlandırdıkları ve hücrelerinde Hıristiyan ileri gelenlerin toplanıp Fener ve Mora Patrikliğini tartıştıkları" en önemli kiliseden söz eder. Bu arada Rumlar arasındaki huzursuzluk gittikçe belirginleşiyordu. "Aslına bakılırsa, vardığım gün *Konak*'a gittiğimde, çocuklara –söylentilere göre– Yüceliğinizin eski bir fermanda mahkûm edildiği ve yasaklandığına ilişkin Tesalyalı bir kâfirin yazdığı bir şarkıyı öğrettiği için orta yaşlı bir kâfir olan Mestane Efendi'yi Yusuf Bey'in önüne çıkardılar." [Bu şarkının, Avusturyalılar tarafından idamı Ortodokslar arasında ünlenmesine yardım etmiş olan Rum propagandacı Rhigas Ferraios'un devrimci ilahisi olduğu neredeyse kesindi.]

Daha kötü değilse de, kötü olan, diye devam eder sözüne, kentteki Rumların kilise çanlarını çalmaları, at üzerinde sokaklarda dolaşmaları, güzel giysiler giymeleri ve bir Müslüman geçerken kaldırımdan aşağı inip yol vermemeleri idi. Bu, bize oradaki gayri Müslim nüfuzunun derecesini gösterir; Hayrullah'a göre bu, İstanbul'da asla hoş görülemeyecek, şoke edecek kadar cüretkâr bir davranıştı; ferman-ı hümayunla yasaklanmış olması bakımından, ancak yerel kolluk güçlerinin yozlaşmasıyla açıklanabilirdi.[205]

Gelgelelim, kâfirlerin kibri karşısında kederlenmekle birlikte, Hayrullah kendisini bir "kâfir savaşçısı" olarak görmüyordu; bu onun, aynı zamanda "kaba ve müstebit" diye tanımladığı, müftü ve yeniçeri ağasının kendi huzurunda kollarını kavuşturup sessizce oturtacak kadar gözlerini korkutan birine, savurgan vali yardımcısı, kötü şöhretli Yusuf Bey'e sakladığı bir sıfattı. Yusuf Bey'in babası Serezli İsmail Bey, Leake tarafından "burada tek mutlak güç olan ve padişahın sadece uygun gördüğü emirlerine, daima büyük bir boyun eğme gösterisiyle itaat eden,

205 A. Papazoglou, "I Thessaloniki", 423.

padişahın en zengin ve en güçlü uyruklarından biri, tabii ona uyruk denilebilirse" diye tasvir edilmişti. Çok büyüyen pamuk ticaretine dayanan zenginliğiyle, İsmail Bey huzurlu bir emeklilik yaşamının tadını çıkarırken, oğlu da kent üzerinde neredeyse kontrolsüz bir hâkimiyet kurmuştu. Hayrullah –kendi anlatımına göre– daha ilk karşılaşmalarında ona meydan okumaya cüret etmişti. Yusuf Bey, Rumların ayaklanmaya hazırlandıkları ve zalimce bir darbe indirilmesi gerektiği uyarısını yaptığında, Hayrullah buna karşı çıkacaktı: "Tanrım! Sizin eksiksiz iktidarınıza ve gücünüze isyan etmeye kim cesaret edebilir? Onlara zulmetmek yerine, dostane davranmalıyız ki, bize minnet duysunlar ve yakınmasınlar."[206]

Hayrullah önlerindeki fırtına bulutlarını açıkça görüyordu. Kuran'a danıştıktan sonra, Rum başpiskoposu ile bir araya geldi ve ona "şeriat yasalarına daha sadık olmaları ve valinin emirlerine itaat etmeleri yönünde" sürüsüne çeki düzen vermesini tavsiye etti. İki adam, casusların Yusuf Bey'e yetiştirdikleri gibi, "eski dostlar gibi" oturup birlikte kahve içti. Bir gün, Kazancılar Camii'nin önündeki büyük bir kahvede oturan Hayrullah'ın, önünden geçen bir Hıristiyan'ın cenazesine üzülerek, "Allah onları affetsin!" dediğinin duyulması üzerine, mollanın duygularına ilişkin kuşkular daha da güçlendi. Yusuf Bey onu bir *gâvur*a dönüşmekle suçladı –sadece bir Hıristiyan, diye üsteledi, diğer Hıristiyanlann acısına böyle bir yakınlık duyabilir– ve 27 Şubat 1821'de, Yunan ayaklanması başlamak üzereyken, Hayrullah Efendi Beyaz Kule'ye hapsedildi. Ertesi ay Selanik'te baş gösteren korkunç olayları, işte bu, biraz tatsız olmakla birlikte, stratejik seyir mevkisinden seyredecekti – "eğer kişiye her şeye kadir Tanrı düşüncesi eşlik etmiyorsa", diye yazmıştı, oradaki yaşam dehşet verici olurdu.

Hapishanedeki kader arkadaşları, tek suçlan sokakta Yusuf Bey'i selamlamamak veya Patriklik hakkında konuşmak üzere katedralde toplanmak veya sadece cemaatin önde gelen bir üyesi olmak olan Hıristiyanlardı. Birçoğu açlık ve susuzluk çekiyordu. Devrimcilerin temsilcilerinden biri olan Aristidis Pappas, idam edilmek üzere yeniçeri ağasına teslim edilmeden evvel, feci bir şekilde dayak yemiş olarak getirildi. "Ayrılmadan evvel," diye yazmıştı Hayrullah, "bunun için beni bağışlayın efendimiz, onu kucaklayıp öptüm, çünkü gerçekte o saygıdeğer bir insandı ve tek suçu, altın gibi bir kalbi olmasıydı."

Birkaç gün sonra başka bir Rum, Nikola Efendi getirildi. Beraberinde çok şaşırtıcı bir haber getirmişti: Mora isyan halindeydi ve Selanik içi ve çevresindeki Rumların aynı şeyi planlamakta olduğuna ilişkin istihbarat vardı. Yusuf Bey rehineler alınmasını talep etmiş ve dört yüz Hıristiyan –bunlardan yüz kadarı Ayna-

206 W. M. Leake, *Travels in Northern Greece,* III: I (Londra, 1835), 202.

rozlu keşişlerdi– sarayında muhafaza altına alınmıştı. Bütün bunlar, doğal olarak, dayak yemiş ve kötü muamele görmüştü; bazıları öldürülmüştü bile.

Bundan kısa bir süre sonra Bâb-ı Âli'den Hayrullah'ın serbest bırakılması emri geldi. Yusuf Bey'in ona karşı tutumu artık tümüyle değişmiş ve adeta bir şirinlik muskası olmuştu; bununla birlikte, kentten hemen ayrılmasına izin verilmedi: Kırsal kesim güvenli değildi ve köylüler ayaklanmaya hazır durumdaydı. Yusuf Bey'in rehineleri öldürmeye niyetlenmesi Hayrullah'ın büyük bir dehşete kapılmasına yol açtı, ne kadar uğraştıysa da onu kararından döndüremedi: "Aynı akşam rehinelerin yarısı, o kaba mütesellimin önünde kesildi. Ben odama kapandım ve ruhlarının emniyeti için dua ettim."

"Ve o geceden itibaren kötülük baş gösterdi. Selanik, tâc-ı eşrefinizde bir zümrüt gibi ışıldayan o güzelim kent, ucu bucağı olmayan bir mezbahaya dönüştü." Yusuf Bey adamlarına sokakta buldukları tüm Hıristiyanları öldürmelerini emretti ve hava günler ve geceler boyunca "haykırışlar, feryatlar, çığlıklar"la çınladı. Hepsi deliye dönmüş, çocukları ve hamile kadınları bile öldürüyorlardı. "Kendi gözlerimle ne gördüm dersiniz, Yüce Efendimiz?" Bizzat metropolit, diğer önde gelen simalarla birlikte, zincirlenmiş olarak getirildi ve un pazarı meydanında işkenceye uğrayıp idam edildiler. Bazıları Rotonda civarındaki çınar ağaçlarına asıldılar. Diğerleri sığındıkları katedralde öldürüldü ve başları Yusuf Bey'e armağan olarak bir araya toplandı. Sadece –postnişinleri geleneksel olarak Rum keşişlerle yakın bağlarını korumuş olan– derviş tekkeleri Hıristiyanlara sığınak oldu. "Bütün bunlar ve sadece hatırası bile tüylerimi ürperttiği için betimleyemeyeceğim daha pek çok şey, 1821 Mayıs'ında Selanik şehrinde yaşandı."

Bu, Osmanlı yönetimi altında kentin Rumlarının uğradığı en büyük katliamdı. Yüzyıllar boyunca diğer yüksek gerilim anlarında, cinayet havası doğmuş veya pek uzak olmayan yerlerde –sözgelişi, Yenişehir'de (Larissa), Serez'de ve Niş'te– gerçekleşmişti. Fakat aynı anda bu kadar çok Hıristiyanın öldürüldüğü hiç olmamıştı. Devletin kendi egemenliği altındaki herkesin refahını gözeteceğini kabul eden Osmanlı yönetiminin temel varsayımlarını yıkmış ve ayaklanmanın, yetkilileri nasıl derinden sarstığını göstermişti. O bahar, II. Mahmud Selanik'teki yetkililere Ulah topraklarında ihtilalin patlak verdiğini bildiren bir ferman göndermiş ve şeyhülislam, ayaklanmanın eldeki tüm imkânlarla bastırılabileceğini söyleyen bir fetva yayınlamıştı. Hayrullah Efendi'nin sözleriyle, "Rusya'nın imansızlarının hatalarının bedelini Rumlar ödemişlerdi."

Selanik'te Yusuf Bey'in üstlerinin her şeyden çok arzuladıkları, kentin asayişini sağlamaktı. Eşzamanlı olarak, o dönemde çok daha ciddi bir düşman gibi görünen

Tepedelenli Ali Paşa'yı bertaraf etmek üzere Pindos Dağlarının diğer tarafında bir seferberliğe giriştiler. Katliamlardan sonra bile, Rum tehdidi onları meşgul etmeye devam etti ve başkentten ve Anadolu'dan ihtiyat kuvvetleri istendi. Mart 1822'de, "enerjik ve kimi zaman haşin mizaçlı" bir başka paşa Suriyeli Mehmed Emin Ebulubud yeni bir seferberlik emretti: Kent istihkâmları muayene edildi ve Halkidiki ile Taşoz'da kısa süreli isyanlar çabucak bastırıldı. Olympos Dağlarında ve denizde, başkaldırı kısa sürdü. Fakat Ali Paşa sonunda yenildi ve öldürüldü ve Ebulubud'un kuvvetleri, Rum asilerin eline geçmiş olan Naoussa kasabasını geri aldı.[207]

Bunun ertesinde, Rum evlerinden yağma edilen ganimetler satılırken, vurulmuş saygıdeğer Hıristiyanlann kelleleri, nüfuzlu beylerin konaklan ile kentin batı kapılarını süsledi. Rum esirlerden oluşan kervanlar Boşnak Hanı'nda açık artırmaya çıkarıldı ve diğerleri İstanbul, Trablusgarp ve Bingazi'deki köle pazarlarına gönderildi: On yıl sonra, İngiliz yetkililer hâlâ onların izlerini bulmaya ve serbest bırakılmalarını sağlamaya çalışıyorlardı. Sağ kalan Rumların, ciddi bir şekilde Türklerin onları öldürmeyi veya onları "servetlerini tümüyle yok etmek yoluyla köleliğe indirmeyi" tasarladıklarına inanıyor olmaları şaşırtıcı değildir. Fransız konsolosu Bottu'ya göre, Ebulubud'un "talan sistemi", onun Rumların özgürlük mücadelesinin esinini, "servetlerindeki ve işlerindeki artışın yanı sıra, Türkiye'de kullanmaya başladıklan aşın nüfuzdan" aldıklanna olan inancını yansıtıyordu.[208]

Ne ki, Osmanlı devletinin Rumları yok etmekte veya onları yoksullaştırmakta uzun erimli bir çıkarları yoktu. Tam tersine, onların ticari zekâlarının yanı sıra, daima sorun çıkaran Arnavutları frenlemeye her karar verişlerinde desteklerine de ihtiyaçları vardı. Dehşet siyasası, ticareti durma noktasına götürerek ve sudaki halkalar dışarıya doğru yayıldıkça Rum olmayanları da korkutarak, gitgide daha da verimsiz hale geliyordu. Müslümanlar ve Yahudiler "en derin sefalet, rahatsızlık ve umutsuzluğa" kapıldılar. Fransız konsolosu, "Mehmed Paşa ile maiyetindeki Arapların her gün özsaygılanna hakaret ettiği ve geçim kaynaklarını tahrip ettiği, huzursuzluğun en canlı ve en yaygın olduğu kişilerin en başında kentin Türkleri geliyor" diye belirtmişti. Burada, belgelerde ender olarak yüzeye çıkan bir Türk-Arap antipatisinin belirtileri görülüyor. Ebulubud'un Ağustos 1823'te başka bir yere gönderilmesi haberi "şaşkınlık ve büyük sevinçle" karşılanacaktı. Yerine gelen İbrahim Paşa, Rum ileri gelenlerini "tatlılıkla" selamladı. Bottu, "Sanki başka bir ülkeye gittik de, etrafımızı başka insanlar aldı" diyordu. O dönemde Rum isyancılarla savaşın bütün hızıyla devam ettiği, Rum korsanların körfezin girişini

207 A. Karathanasis, "Thessaloniki pendant la première année de la Résurrection Hellénique vue par le consul François Bottu", *Thessaloniki*, 1 (1995).
208 A. Karathanasis, "Thessaloniki", 101.

ablukada tuttukları ve iç kesimlerin de güvensiz olduğu göz önüne alındığında, bu tavır çarpıcı bir özgüveni gösteriyordu. Ocak 1824'te, silahlı asilerin kente sızmış olduklan raporlarının ardından, kentin sakini olmayan herkesin üç gün içinde Selanik'i terk etmeleri emredildi; iki yıl sonra, korsanlar neredeyse Tophane mühimmat deposuna top atışı yapmayı başaracaklardı; bu, kentin Frenk Mahallesi'nin büyük bölümünün havaya uçmasına yol açabilirdi. Ama 1821 katliamının anıları hâlâ canlıydı ve bu anılar, kentin hem Türkleri hem Rumlarının üzerinde, yeni bir çatışmayı kışkırtmak konusunda isteksizlik yaratacaktı.[209]

Bu kanlı olaylar Selanik tarihinde bir dönüm noktasıydı. İlk olarak, kentin Rum nüfusunun azalmasına ve yoksullaşmasına neden oldu. Binlerce canın, sayısız mülkün kaybı ve yüzlerce kişinin sürgün edilmesi, kuşaklar boyunca hissedilmeye devam edecekti. Ayaklanmanın bastırılmasının bedelleri, 1827'de Bâb-ı Âli'nin hâlâ paylaştırmaya çalıştığı ezici bir yük olarak topluluğun sırtına yüklendi. Beş yıl sonra, en azından Rumlara ait terk edilmiş mülklerin yıkılmalarını önlemek üzere satışına izin veren bir ferman-ı hümayundan yola çıkarak söylemek gerekirse, evler hâlâ boş duruyordu. Kentin kendisi de on yılı aşkın bir süre daha toparlanamayacaktı.

İkinci önemli gelişme, Osmanlı tarihinde ilk kez olarak, Selanik'ten topu topu bir günlük yoldaki bağımsız bir Hıristiyan halef devletin doğmasıydı. Bu fikrin kendisi Müslüman duyarlıklarına ve Osmanlı gururuna bir hakaretti. 1828 tarihli –Yunan bağımsızlığının ilanından sadece iki yıl öncesine ait– bir ferman-ı hümayun, imparatorluğun uyruklarını "Mora ve diğer Akdeniz adalarının Rum devrimcilerine" uluslararası desteğin derecesi konusunda uyarmış ve amaçlarını gerçekleştirmelerinin imkânsız olduğunun altını çizmişti – "bunu yapmak –Tann esirgesin– Müslümanlan *reaya* yerine, *reaya*yı da Müslümanlar yerine koymamız anlamına gelir ki, bu tüm Müslüman halka dokunur ve şeriat açısından olanaksız, siyasal ve dinsel olarak kabul etmek şöyle dursun, tasvib bile edemeyeceğimiz bir şeydir." Gene de, eninde sonunda bu gerçekleşecek ve –Selanik'in yansı büyüklüğünde küçük bir kasaba olan– Atina da yeni devletin başkenti olacaktı.[210]

Yunan Krallığı, uzun yıllar boyunca imparatorluğa ciddi bir güçlük yaratamayacak kadar zayıftı. Bununla birlikte, tek başına varlığı bile Osmanlı başarısızlığının bir işareti ve doğu Akdeniz'deki yeni bir etkenin –milliyetçiliğin– özellikle Avrupa'nın Hıristiyan devletlerinin desteğini aldığı zaman ne kadar güçlü olabildiğinin göstergesiydi. 1835'te ilk Yunan konsolosunun kente gelmesi, yerel Hıristi-

209 M. Lascaris, "La Révolution Grecque vue de Salonique: Rapports des consuls de France et d'Autriche (1821-1826)", *Balcania* (1943), 161.

210 Vasdravellis, *Istorika Archeia Makedonias,* 500-501.

yanlan yepyeni bir duruma soktu. Rumlar bundan böyle hâlâ Levant'taki Ortodoks Hıristiyanların ezici çoğunluğunu barındıran imparatorluğa sadakat ile, minik Krallığa bağlılık arasında parçalanacaktı; Slavca konuşan Hıristiyanlar da sadece Ortodoks mu, yoksa aynı zamanda Rum mu olduklarına karar vermek zorunda kalacaklardı; yüzyıl biterken yeni Slav devletlerin de doğuşuyla birlikte, baskısını gittikçe daha çok hissedecekleri bir tercih olacaktı bu. Yahudiler ve kuşkusuz Müslümanlar böyle bir baskıya maruz kalmadılar ve onlar açısından tek değişiklik, imparatorluğa olan bağlılıklarına bir Rum karşıtlığı eklenmesi oldu.

Fakat Avrupa'nın hasta adamı henüz ölmemişti ve yenilgilerinden ilk ders alan kişi Sultan II. Mahmud oldu. 1826'da yeniçerilerin dağıtılmasını emretti ve acımasızlığı sayesinde, seleflerinin başarısızlığa uğradığı bir yerde, o başarıya ulaştı. Selanik'te, paşanın sarayını yakıp yıkmalanndan birkaç hafta sonra, yeniçeriler sistemli bir biçimde yakalandı ve birçoğu [bugün daha çok Beyaz Kule olarak tanınan] Kan Kulesi'nde hapsedilip öldürüldü. Bir gece içinde, bir askeri kuvvet olarak tümüyle bertaraf edildiler. Bazıları beş yıl önce Rumlara sığınak olan derviş tekkelerine kaçtılar. Diğerleri üniformalarını ve maaş belgelerini yaktılar. Bunu izleyen yıllarda ancak ara sıra bir Osmanlı memuru, belki kendi tutuculuğunu meşrulaştırmak üzere, onlann yok edilmelerine duyduğu esefi ağzından kaçırdı veya hatta kendi yeniçeri geçmişine gönderme yaptı. Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldınlmasıyla, Mahmud –iç güvenliği geliştiren, merkezî yetkeyi yeniden kuran, ve on sekizinci yüzyıl boyunca kente musallat olmuş kaos ve anarşinin anılarını uzaklaştıran– ağır yönetsel reform işine girişebildi.

7
PAŞALAR, BEYLER VE SARRAFLAR

Padişahın Ziyareti

Temmuz 1859'da bir sabah, saat sekizi biraz geçe, kaledeki top bataryalarından gelen bir selamlama atışı, Sultan Abdülmecid'in kente varışını müjdeledi. Saltanat filosu –yandan çarklı firkateynler, buharlı gemiler ve kotralardan oluşan bir filotilla– körfezde pırıldıyordu. Halı kaplı iskelede, kentin dinsel cemaatlerinin başları, vali, ileri gelenler ve konsoloslar duruyordu; binlerce meraklı ve saygılı sakin ise çevrede sıralanmıştı. Padişah –erkek kardeşi, üç oğlu, kaptan paşa ve Serasker Rıza Paşa ile birlikte– kente doğru ilerledi. İki yanında askeri birliklerin dizildiği yolda, bu ziyaret dolayısıyla bölgenin en nüfuzlu toprak sahibi ve kentin en zenginlerinden biri olan Yusuf Bey'in konağına kadar genişletilmiş sokaklardan geçtiler.

Sonraki birkaç gün boyunca, padişah deniz kenarındaki Beşçınar bahçelerinde halkı kabul etti. Çınar ağaçlarının altında saygılarını sunan yerel Osmanlı ileri gelenleri, hahambaşı ve metropoliti kabul ederken, eşkıyalığa son vermek, rüşvetçiliği silmek ve adil bir yönetim sağlamak konusunda kendisinden yardım isteyen kent halkı ve köylülerden yüzlerce dilekçe aldı. Yaverleri yerli Osmanlı, Rum ve Yahudi okulları, hastaneler ve "farklı milletten" yoksulların yararına altmış bin kuruştan fazla yardım dağıttı. Gece olduğunda, minarelere ve gemilere asılmış mahyalarla kent ışıl ışıl aydınlatıldı. Üç gün sonra ayrılırken, yalnız coşkuyla karşılanmasının değil, Selanik'in dile düşmüş sağlıksız yaz iklimine maruz kalması (ve alkole düşkünlüğüyle tanınması nedeniyle –gözlemciler arasında dolaşan fısıltılara göre– "orada otururken kötü havanın yanı sıra başka şeyler içmesi") yü-

zünden uğradığı ateşli bir hastalığın anısını da beraberinde götürdü. İki yıl sonra öldüğünde, henüz kırk yaşına bile gelmemişti.[211]

Bu, imparatorluğun en önemli ve müreffeh Avrupai kenti olan Selanik'e, on dokuzuncu yüzyılın tamamı boyunca yapılan tek ve muhtemelen IV. Mehmed'in 1669'da kışlamasından bu yana ilk ziyaret-i hümayundu. Fakat zaten Abdülmecid de geleneğe pek aşın özen gösteren bir padişah değildi: Birkaç yıl önce, sarayındaki önde gelen Hıristiyanlardan birinin kızının düğününe katılmakla insanları şoke etmiş, hatta İngiliz sefirinin verdiği bir baloyu varlığıyla şereflendirmişti. Yirmi yıl önce çıkardığı Gülhane Hattı, imparatorluğunun yönetiliş tarzında çok kapsamlı değişiklikler getirmiş ve 1856'da, Kırım Savaşı'nın ardından ikinci bir ferman, modernleşme ve dinsel eşitlik ihtiyacını daha da aynntılı olarak dile getirmişti. Padişah figürünü kuşatan soyutlanmayı kıran Abdülmecid, doğal olarak reformlannın sonuçlarını kendisi açısından da görmek istiyordu.

Zira Osmanlı İmparatorluğu asla, eleştirmenlerinin (ve idealleştirenlerinin) ısrarla olduğunu ileri sürdüğü durağan ve değişmez bir devlet olmadı. Napolyon savaşlanndan sonra, bu imparatorluğun hükümdarlan Rusya, Habsburglar ve Prusya gibi rakip imparatorlukların başansından önemli bir ders aldılar: Hiçbir devlet askeri, yargısal ve mali yetkeyi merkezileştirmeksizin ayakta kalmayı düşünemezdi. Mehmed Ali Paşa'nın Napolyon sonrası Mısır'ında kurduğu rejim bu sürece girmiş, bir İslam ülkesinin Avrupai çizgide kendisini modernleştirme yetisine sahip olduğunu göstermişti. Aslına bakılırsa, bu deney öylesine başarılı olmuştu ki, 1830'lara gelindiğinde Mısır imparatorluğun kendisine karşı ciddi bir tehdide dönüşmüştü.

İşte bu Mısır bunalımının tam ortasında, Abdülmecid tahta çıktı ve reformları –Tanzimat-ı Hayriye– başlattı. Padişahın bir hizmetkârı olan Mehmed Ali, Rum isyancılara karşı mücadeledeki yardımlannın karşılıksız kalmasından büyük bir hüsrana uğramış ve Mora krizi biter bitmez yeni Fransız eğitimli ordusunu padişahın Suriye vilayetine göndermişti. Haziran 1839'da, II. Mahmud'un ölümünden hemen sonra, Osmanlı kaptan-ı deryası bütün filoyu Mısırlı türediye teslim etmiş ve yeni padişah olan genç Abdülmecid, Mehmed Ali'yi Mısır'ın ırsi valisi yapmayı önerdiğinde, beriki Suriye ve Adana'yı da talep etmişti. Bu aşağılamayla yüz yüze kalınınca, Osmanlı hariciye nazırı İngilizlerin desteğini almak üzere Londra'ya gönderildi. Bir İngiliz-Avusturya ve Osmanlı ortak filosu Beyrut'u bombaladı ve Mısırlıları Suriye'den çıkmaya zorladı; 1841'de Mehmed Ali geri adım atarak, Osmanlı tahtının görünürdeki egemenliği altında Mısır üzerinde ırsi hükümranlığı kabul etti.

211 PRO 30/22/88 (1859-60), s. 63; FO 195/586, 1 Ağustos 1859.

Bu bunalım sırasında, gerek İstanbul'daki nüfuzlu İngiliz sefiri Stratford Canning, gerek reformcu Osmanlı diplomatlan imparatorluğun ayakta kalabilmesinin tek yolunun çok kapsamlı kurumsal değişimde yattığı kanısına varmışlardı. Osmanlı hariciye nazırı Mustafa Reşid Paşa bu harekete öncülük etti ve Kasım 1839'da, İngiliz desteği için Londra'da yapılmakta olan hassas görüşmeler sürerken, Bryanston Meydanı'ndaki konutundan Osmanlı devletinin anayasal temelini temelden değiştiren yeni yasamanın bir taslağını hazırladı. Taslağın kendisi, Abdülmecid'in uyruklannın can, namus ve malını korumak, iltizamı ve devlet tekellerini kaldırmak, düzenli bir vergi matrah ve toplama sistemi getirmek ve askere almada yeni bir yöntem başlatmak niyetini ilan eden Gülhane fermanı haline geldi.[212]

Özgül konular açısından eksik olmasına karşın, anahatlanyla padişah ile uyruklan arasında tümüyle yeni bir ilişkiyi öngörmesi nedeniyle Gülhane fermanı gelenekten hayret verici bir sapmaydı. Padişahın verdiği "Müslüman ve gayri Müslim, yüce Saltanatımızın tüm uyrukları ilgimizden yararlanacaktır" sözü, dölüt halinde bile olsa, tüm Osmanlı uyruklannın, dinleri göz önüne alınmaksızın resmen eşitliği yönünde bir siyasayı, Osmanlı hükümranlığının temellerinin ta kendisini dönüştürecek bir siyasayı anlatıyordu. Buna ek olarak, yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkileri tümüyle yeni bir şekilde tanımlıyordu: İmparatorluğun uyruklan sadece bir dizi aracılar, sözleşmeler, özel imtiyazlar aracılığıyla yönetilen padişahın kullan değillerdi; artık devletin başıyla dolaysız bir ilişki içinde siyasal olarak bağlı bireyler olmuşlardı. Böylelikle Osmanlı yönetim, hukuk, ekonomi ve siyasetinde, doruğuna 1876 Kanun-ı Esasi'si ve ertesi yılın kısa ömürlü Meclis-i Meb'usan'ı ile ulaşan dönüşümler başlamış oldu.[213]

Düvel-i Muazzama'nın, başta İngiltere'nin desteği sayesinde, 1839-41 Yakın Doğu bunalımı Osmanlı hanedanına karşı Mısırlı tehdidi ortadan kaldırdı da, Sultan Abdülmecid verdiği sözleri yerine getirmek gibi zorlu bir ödevi gerçekleştirmeye girişebildi. İmparatorluk nezaretleri kuruldu ve genişletildi ve yeni bürokrasi değişimin dinamosu haline geldi. Dinçleşmiş bir merkezî yönetim, iktidannı taşralarda yeniden pekiştirmeye başladı. Vergi sisteminde, en azından kuramsal olarak, toplama yetkisi artık taşra valileri ve onlann mültezimlerinin ellerinde değil, İstanbul'dan gönderilen maaşlı vergi memurlannda olacak şekilde reformlar yapıldı. Yönetsel sınırlar, kumanda zincirini açıklığa kavuşturacak şekilde yeniden

212 A. Cunningham, "Stratford Canning and the *Tanzimat*", içinde: E. Ingram, der., *Eastern Questions in the Nineteenth Century: Collected Essays,* c. II (Londra, 1993), 118-119.

213 K. Karpat, "*Millets* and nationality: the roots of the incongruity of nation and state in the post-Ottoman era", içinde: B. Braude ve B. Lewis, der., *Christians and Jews in the Ottoman Lands,* I (Londra, 1982), 141-171.

çizildi. Valilerin, temsili hükümet ilkesinin ilk kez olarak tanınmasını işaret edecek şekilde, yerel danışma kurullanna daha çok kulak vermesi gerekiyordu. Eski *kadı* mahkemelerinin yanı sıra, yeni ceza ve ticaret mahkemeleri de kuruldu. Son olarak da, taşra yöneticilerinin askeri ve sivil işlevleri birbirinden aynldı, yeni asker toplama ilkeleri ve özerk bir askeri mektep sistemiyle ordunun kendisi yeniden örgütlendi. Bu, kâğıt üzerinde köklü bir dönüşümdü.

Asıl güçlük, bunu halka kabul ettirmekteydi. Bu yüzden, Nisan 1840'ta Selanik valisi Namık Paşa, yeni fermanın ardındaki ilkeleri açıklamak için kentin önde gelen sakinlerini bir toplantıya çağırdı. Hıristiyanlar memnun olmuş görünüyordu, ama beyler Müslümanlar ile gayri Müslimlerin aynı vergileri ödemesi fikrine içerlemişlerdi. Bunu izleyen aylar boyunca, reformlara karşı muhalefetin harekete geçirilmeye başladığı açıkça ortaya çıktı. Öte yandan, reformlann köylüler, dükkân sahipleri ve loncalar arasında destek bulmaya başladığı ayırt edilebiliyordu. 1842 sonuna gelindiğinde, İngiliz konsolosu iyimser bir yaklaşımla, "Yerel Yönetim'in her şubesinde daha düzgün bir yönetim, daha az baskı, daha az yağma var ve denilebilir ki, herkes kendi elindekini harcamakta özgür," diye belirtiyordu.[214]

Bununla birlikte, aslına bakılırsa bunlar daha ilk günlerdi ve mücadele henüz başlıyordu: Merkezî hükümet önerebilirdi önermesine, ama Selanik gibi bölgesel merkezlerde uygulama, iktidarda olanlara kalıyordu. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, padişahın yetkesine en azılı engellerden birini ortadan kaldırmış ve taşra toplumuna göreli banş getirmişti, ama diğer çıkar gruplan ve iktidar sınıflan olduğu gibi duruyordu. Yüzyıl ortası Selanik'ine egemen olan üç nüfuz grubu vardı – vali, yerel toprak sahibi seçkinler ile kredi arzını denetleyen bankerler ve tefeciler. Osmanlı devletinin kendini reforme etme çabasının kendisi, bu güçler arasındaki ilişkilere bağlıydı.

Paşalar

Sultan Abdülmecid'in 1859 ziyaretinde valinin konağında kalmış olması kesinlikle bir rastlantı değildi. Kentin göbeğinde, yüksek duvarlı bahçelerle, müştemilatlar ve dairelerle kuşatılmış geniş bir alana yayılmış ahşap yapı, özellikle muhteşem veya huşu veren bir bina değildi. Heybetli *fin-de-siècle*[215] yerleşimi –on dokuzuncu yüzyıl sonunda bir İtalyan mimann tasarladığı neo-klasik saraya

214 FO 195/176, Blunt-Ponsonby, 9 Nisan 1840; FO 78/531, "Mr. Consul Blunt's report upon the commerce of Salonica during the year ending the 31 December 1842."

215 fin-de-siècle: 19. yüzyıl sonuna özgü -ç.n.

benzer bir bina kümesi– çok farklıydı ve Osmanlı devletinin iktidar ve haşmetinin ne kadar büyümüş olduğunu gösteriyordu. Bugün bu bina hâlâ paşanın Yunan mevkidaşının bürolarını barındırmakta ve onu çevresinden ayıran otoparklar, genişletilmiş sokaklar ve açık alanlar da yetkesine işaret etmekte. Fakat Abdülmecid'in ziyareti döneminde, paşanın konağı kıvrıla kıvrıla ilerleyen dar sokaklar, hanlar, ahırlar, bir hamam ve Saatli Cami, medresesi ve mezarlığı tarafından kuşatılıyordu; haşmetli bir yalıtılmışlığı yoktu ve henüz çevresindeki kentsel uzama taleplerini dayatmayı başaramamıştı.

Gelgelelim, paşanın divanı kentin yönetsel yüreğiydi: Bir dileği olan herkes, çifte muhafızlı kapılarının önüne yığılıyordu. Çağnldıkları zaman ayakkabılarını çıkarıyor ve halı kaplı koridorlanndan sedirler ve tabureler dizilmiş büyük, aydınlık bir kabul salonuna geçiyorlardı. Burada, oturmuş sırasını bekleyen tüm diğer ricacıların önünde dilekçeler sunuluyor, şikâyetler yapılıyor ve bilgiler aktarılıyordu: Divanda tartışılmış her şeyin haberi saatler içinde kentin kahvehanelerine yayılıyordu. Erişim şaşırtıcı derecede kolaydı ve ne din ne de konum bir kısıtlama getiriyordu. Varlıklı Ömer Paşa, "çoğu paşa gibi debdebe ve gösterişten hoşlanmasına karşın," gene de "en mütevazı kişinin bile her istediğinde gelip onu görmesini," sağlıyordu. Seçkin ziyaretçiler paşa tarafından şahsen selamlanır ve yanında oturmaya davet edilirdi. Lokumlar, kahveler, şerbetler, sigaralar ve amber ağızlıklı ince çubuklar elden ele geçer ve yeni gelenler hal hatır sorar veya getirdikleri havadisleri anlatmaya teşvik edilirdi. Hiyerarşi ve teklifsizlik, Batılı ziyaretçilerin aşina olmadıkları bir şekilde birbirine karışmış durumdaydı: Osmanlı Hıristiyan uyrukları, "paşaya her hitap edişinde elini başına kaldıran" konsolosluktan yaşlı *dragoman*ın yaptığı gibi kölece tavırlar sergilerlerdi. Öte yandan, her düzeyden Müslüman çok daha kolaylıkla hareket eder ve köylüler başkentten gelen ileri gelen ziyaretçiler kadar özgürce konuşurlardı.[216]

Eğer vicdanlı veya basiretli biriyse, vali, konağının yalnızlığına çekilmezdi. Hacı Ahmed Paşa tebdil-i kıyafet dolaşıyor, dükkân sahipleriyle çene çalıyor ve sokaklarda devriye gezecek (kısa ömürlü olan) bir zaptiye gücü oluşturmakta kullanacağı yerel bilgileri ediniyordu. Salih Paşa hapishanelerin durumunu bizzat incelerken, keskin bir reform yanlısı olan halefi "boş zamanlarını divanının köşesinde geçirmek yerine... kentin her köşesini ziyaret ediyor"du ve bunun bir sonucu olarak mahkûmların sokakları süpürmelerini emretti ve tulumbacıların her ay denetlenmeleri zorunluluğunu getirdi. Başka bir paşa sokaklarda bir çiftçi kılığın-

216 FO 195/176, Blunt-Ponsonby, 13 Kasım 1840; G.F. Bowen, *Mount Athos, Thessaly and Epirus* (Londra, 1852), 127-128; K. Braun-Wiesbaden, *Eine türkische Reise*, ii (Stuttgart, 1876), 87-100.

da dolaşma ve kent surlarının dışında köylülerle kaynaşarak, onları dilekçelerini şahsına vermeye yüreklendirme âdetindeydi.[217]

Bu hâlâ mizacın çok önem taşıdığı kişiselleştirilmiş bir yönetim sistemiydi. Hüsnü Paşa alelacele un fiyatlarını düşürerek bir ayaklanmayı engellerken, Akif Paşa bir koleranın patlak vermesini engellemek üzere aldığı "zamanında ve etkili önlemler"iyle övgü kazanıyordu. 1840'taki bir yangın sırasında, Ömer Paşa yangın çevresindeki tüm dükkânların yıkılmasını emrederek alevleri durdurmak üzere "derhal yangın yerine gitmişti". Bunun tersine, Yusuf Paşa "uyuşukluğundan dolayı saygı görmüyordu" ve eski vezir Rıza Paşa orada kendini sürgünde hissettiğini açıkça gösteriyordu.[218] Kendisinden sadece birkaç yıl önce, 1846'da Yakub Paşa bin beş yüzü aşkın evin yanıp kül olmasını oturup seyretmişti. İngiliz konsolosunun bildirdiği gibi:

> Yakub Paşa hazretleri, insanların çabalaması için tek bir para bile vermeksizin çubuğunu içip sessizce yangını seyretmekle zalimce davranmasa bile, en sıra dışı kayıtsızlığı sergiledi. Tulumbaların çoğu Paşa Konağını ve Rum başpiskoposunun sarayını korumak için yedeğe ayrıldı, ki bunun sonucunda yangın bu iki uca ulaşıncaya kadar her yeri kasıp kavurana değin sürdü.
>
> Bir kere de, Azize Teodora Kilisesi'ni korumak üzere bazı Rumların almış olduğu tulumba (bu anıtın güvenliği açısından tüm tehlike geçtiği zaman) Yakub Paşa hazretlerini, kentin yukarı kesimini kurtarmak için birini gönderip bu tulumbayı aldırması konusunda uyardığımda, yanıtı "Ben ne yapabilirim ki, o Frenk makinesi" oldu. Böyle bir yanıt karşısında hayrete kapılarak dedim ki: "Tulumba Frenk makinesi olabilir, ama efendimiz unutmamalısınız ki, siz bir Valisiniz ve kentin güvenliği için gerekli olduğuna göre adam gönderip ona el koyabilirsiniz." O zaman Yakub Paşa adamlarından birkaçını makineyi aldırmaya gönderdiyse de, adamlar bunun bir Frenk makinesi olduğunu ve kendilerine vermediklerini söyleyerek geri döndüler."[219]

Bu örneğin de düşündürdüğü gibi, on dokuzuncu yüzyıl ortası Osmanlı devletinin asıl derdi, aşın istibdattan çok, süreğen zayıflık idi. Paşa, on sekizinci yüzyıla mensup seleflerinin kumanda ettiği doğrudan kaynaklara –konağına yerleştirilmiş

217 Vakalopoulos, 88; FO 195/371, Blunt-Canning, 29 Eylül 1853; 195/100, Blunt-Ponsonby, 18 Aralık 1839; 195/1196, Barker-Layard, 25 Kasım 1878.

218 FO 195/649, Calvert-Constantinople, 28 Şubat 1860; FO 78/612, Blunt-Canning, 28 Mart 1845; 195/811, Wilkinson-Stuart, 11 Eylül 1865; 195/176, Blunt-Ponsonby, 30 Eylül 1840.

219 FO 78/651, Blunt-Wellesley, 24 Kasım 1846.

genellikle küçük zaptiye birlikleri veya kaledeki bataryalan dolduran topçu bölüklerine– sahip değildi artık. 1843'te, birliklerin başkente gitmesiyle geride kenti koruyacak ve paşalığın her yerinde asayişi sağlayacak sadece 500 topçu kaldı. Yüzyılın sonlanna değin düzenli bir yerel polis gücü yoktu ve sokaklarda seyrek olarak devriye geziyordu. Gece bekçileri ve devriyeleri kaldınmlara vurduklan uzun bir sopadan başka silah taşımıyordu ve sık sık durdurmalan emredilmiş arbedelere karışmaktansa, kenarda kalmayı tercih ediyorlardı; birçok mahallenin, özellikle de aşağı kentin Yahudi mahallelerini etkili bir biçimde koruyan kuvvet, muhtann delikanlılardan oluşan takımlar örgütlemesiyle, mahallelinin kendisi oluyordu. Çarşı, hırsızlan ve yankesicileri çekiyordu ve tabanca ve tüfeklerle silahlanmış, liman yakınındaki sokaklarda dolaşan, hamamlann çevresinde kümelenen ve limana gelen gemilerden inen denizcilerden müşteri bulmaya çalışan çocuk-fahişelerden oluşan çeteler bile vardı. Deneyimli İngiliz konsolosuna göre, hamamlar "Fellah ya da yıkayıcı olarak çalışan... en ahlaksızların çaresi olan çocuklarla doluydu ve suçun açıkça hoş görüldüğü" yerlerdi. Fakat –teknik olarak yasadışı, ama toplumsal uygulamada geniş bir biçimde hoş görülen– kürtajda olduğu gibi, bu rezalete son vermek için pek az şey yapılıyordu. Bir keresinde, hamamlarda bir tarama yapıldı ve otuz yaşın altındaki tüm çalışanlar çıkartıldı; ama sorumlu paşa gözden düşüp de başka bir yere tayin edilir edilmez, hepsi geri döndü.[220]

Polisin olmayışı, bilinen sorunlu noktaların –"tüm kötülük peşindeki uyruklann içmek, iskambil ve kumar oynamak ve ardından sokaklarda sinsi sinsi dolaşmak için gittiği" gazinolar, kabareler ve kahvelerin– izlenmesini güçleştiriyordu. Aynı zamanda tahıl fiyatları yükseldiği veya aşağı mahallelerde kıtlık söylentilerinin yayıldığı zamanlarda hâlâ oluşuveren türden güruhları –tıpkı Şubat 1847'de bin kadar yoksul Yahudinin tahıl ambarlarına hücum ettiği zamanki gibi– dağıtmayı da daha zor hale getiriyordu. Yüzyılın sonlarına gelinceye değin, suç soruşturmaları kolektif mahalleli cezalandırması ilkesine dayanmaya devam etti: Böylelikle, 1839'da paşanın konağına pek de uzak olmayan bir yerde iki kadın ve çocuklarının zalimce öldürülmesinin ardından, mücrimleri bulma çabasıyla bütün sokak halkı hapse atıldı. Hapishanenin kendisi iğrenç ve aşın kalabalık bir yerdi ve Yahudi gardiyanlar mahkûmlann boynunun çevresine sabitledikleri ağır, kalın boyunduruklar takmalarıyla dile düşmüşlerdi. Ara sıra halka açık idamlar törensiz olarak, kimi zaman Vardar Kapısı'nın önünde, diğer zamanlarda kentin göbeğinde, elverişli bir işaret direğinden ip sarkıtılıp civardaki bir kahveden tabure ödünç

220 FO 195/952, Wilkinson-Rumbold, 16 Mart 1872; FO 195/240, Blunt-Stratford Canning, 16 Ekim 1845.

alınarak yapılıyor, ceset boynunda bir yaftayla sallanıyordu. İstatistiklerin bulunmayışı, Osmanlıların idam cezasına ne sıklıkta başvurduğunu öğrenmemize olanak vermiyor, gene de kuzey ve batı Avrupa'nın Hıristiyan devletlerinden çok daha az olduğu neredeyse kesindir. Osmanlı yetkilileri açısından asıl güçlük, iktidarlarını sınırlamak değil, kabul ettirmekti.[221]

1826'da yeniçeri birliklerinin dağıtılması, paşanın yetkesine en büyük rakibi ortadan kaldırdı. Ama başıbozuk askerler hâlâ sorun oluşturmaya devam ediyordu. 1855'te Kırım Savaşı'na giden birlikler fidye için insanları kaçırdılar, Rum semtindeki evlere taşlar fırlattılar ve hamamlarda küçük oğlanlann peşine düştüler. Ertesi yılın büyük yangını sırasında, Arap vilayetlerine gidecek sekiz yüz Arnavut başıbozuk, kimsenin –hele hele paşanın hiç– onları yakalamaya cesaret edemeyeceğini bilerek, çarşıları serbestçe yağmaladılar. Abdülmecid'in ziyaretinden önceki yıl, başka başıbozuklar silahlarıyla kabadayılık ediyorlardı; surların dışındaki kışlalarda kalmayı reddettiklerinden, hanlara yerleştirilmeleri gerekti. "Birkaç topçudan başka hiçbir şeyi olmayan" paşanın gücü yoktu. Selanik sakinleri "hiçbir soygun, hiçbir saldın" olmadığında; veya birlikler büyük gruplar halinde "gördüklerine hayretlerini ifade ederek" çarşıda dolaştıklan zaman şaşırıyorlardı. Düşük ücret alan ve pireli kervansaraylarda, veya daha sonralan, düşüncesizce kentin eteklerindeki eski bir mezarlığın üzerine inşa edilen geniş, sağlıksız koşullardaki ambara benzer kışlalarda yatıp kalkan küçük yaştaki acemi askerler ve başıbozuklar o kadar bakımsız durumdaydılar ki, aslında olağandışı olan, yaptıklarından daha fazla sorun çıkarmamalanydı.[222]

Vali, elindeki pek az kuvvetle, mevkisinin itibarını sürekli gözetmek zorundaydı. Fransız konsolosu kazara Namık Paşa'nın –beriki bir Yahudi komşusu ile kendisi arasındaki kavgaya müdahale etmişti– koluna vurduğu zaman, vali derhal hoşnutsuzluğunun bir işareti olarak sahneden çekildi: Avrupalı güçlerin gittikçe artan nüfuzu karşısında, Osmanlı devletinin yetkesini yükseltmek her zamankinden de önemli hale geliyordu. Hüsnü Paşa, arabası geçerken kendisini selamlamamak gibi "ufak bir kabahat" yüzünden iki yaşlı adamı hapse attırdı. Ama makamın itibarını korumak bir şeydi, keyfi şiddet başka bir şey ve paşanın davranışı gereksiz zulme kaydığı zaman açıkça eleştiriliyordu. "Hıristiyan karşıtı duygularını başka hiçbir ülkede görülmeyecek kadar aşırıya vardırmış" olan Salih Paşa, İslamı terk etmiş olmasından kuşkulanılan bazı Arnavut Katolik ailelere yönelik sert davranılmasını emretmesinin ve bu ailelerin İstanbul'a zorla gönderilmele-

221 FO 195/952, Wilkinson-Rumbold, 16 Mart 1872.
222 FO 195/723, Calvert-Bulwer, 20 Eylül 1862; 195/371, Blunt-Canning, 22 Temmuz 1851.

ri sırasında aralanndan bazılarının ölümüne yol açan korkunç bir zalimlik uygulanmasının ardından, "her sınıftan Hıristiyanlar, Türkler ve Yahudiler 'Ayıp'" diye bağırdılar ve limanın Türk kaptanı İngiliz konsolosuna "bu tür edimlerin Allah'ın ve Peygamberimizin Yasası'na aykırı" olduğuna dair içini döktü. Sonunda Salih Paşa Bâb-ı Âli tarafından geri çağrıldı.[223]

Osmanlı devletinin temelinde temel bir çelişki yatıyordu. En yüksek mülki amir olarak, paşa bütün reform çabasının başarı ya da başarısızlığı üzerinde tek önemli unsuru oluşturuyordu. Gene de, konumunun geçici ve istikrarsız oluşu, uzun vadeli etkili yönetimin aleyhine işliyordu. İmparatorluğa yakınlık duyan bir gözlemci olan David Urquhart, Padişah valilerinin itaatini nasıl sağlıyor? diye soruyordu. Yanıtı şöyleydi: "Onları sürekli olarak tımarlannı, canlarını, servetlerini yitirme olasılığına, hiçbir başka Müslümanın, Bâb-ı Âli'nin hiçbir diğer uyruğunun aynı derecede maruz kalmadığı olasılıklara maruz bırakmak yoluyla... Hizmetleri ne garanti ediliyor ne de karşılığı veriliyor; düşüşleri genellikle yükselmelerinden daha hızlı oluyor." Mevkilerini kendi yeteneklerine olduğu kadar saray bağlantılarına, büyük hediyelere veya vezirlerin iltimasına borçlu olan siyasal atamalılar olarak, paşalar bir sonraki atamalanndan önce bir kentte ender olarak bir yıldan fazla kalıyorlardı. Bu hızlı rotasyon, efendilerine karşı nüfuzlu rakiplere dönüşmemelerini sağlıyordu; ama onların kendi siyasalarını etkili bir biçimde uygulamalarını da aynı derecede zorlaştırıyordu.[224]

Atamalannı yağmalanacak bir tımar gibi kullanmalarına engel olmak için, yeni reformlar sözümona ücretli bir memurlar kastı yaratıyordu; gerçekteyse, ücretleri öylesine düşüktü ki, 1860'lara kadar pek az şey değişti. "Dürüst olmak için hiçbir vesile yok," itirafını yapıyordu bir paşa, "eğer adil yönetmeye kalkışırsam tüm diğer paşalar bana karşı birleşirler ve çok geçmeden yerimden edilirim ve rüşvet almayacak olursam başkalarını satın alamayacak kadar yoksul düşerim." Selanik sakinleri her yıl kişisel kazanç sağlamak üzere pek çok fırsatı tepecek kadar zengin bir kişinin, deyimdeki gibi "gözü tok" bir adamın atanmasını umuyorlardı. İbrahim Paşa'nın kötülüğünü hafifleten tek özelliği, "bulunduğu mevkinin bedelini ödeyecek kadar zengin" olmasıydı. Ömer Paşa'nın kentin paşası olarak ilk dönemine damgasını vuran açgözlülüğü olmuştu; yedi yıl sonra, "rüşvetçiliğe karşı durmasını sağlayabilecek kadar büyük bir servetin sahibi olmuştu".[225]

223 FO 78/651, Blunt-Canning, 8 Nisan 1846.

224 A. H. Midhat Bey, *The Life of Midhat Pasha* (Londra, 1903), 67; D. Urquhart, *La Turquie: Ses resources, son organisation, son commerce* (Brüksel, 1837), ii, 150-151.

225 L. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (1958), 382-383; FO 195/100, Blunt-Ponsonby, 27 Haziran 1837; 195/176, Blunt-Ponsonby, 24 Temmuz 1840.

Ne yazık ki, para ölçülülüğün teminatı olmuyordu. Sözgelişi, Ağustos 1813'te gelen Bekir Paşa'nın "çok zengin" olması iyiye işaretti –Mora'da muazzam mülkleri vardı– ne ki, o yıl içinde para hırsının tatmin olmadığı ve "hatın sayılır bir servet sahibi olarak gene de para konusunda daha az tutkulu davranmadığı ve para elde etmenin her yolunun onun gözünde meşru olduğu" ortaya çıktı. Bu türden adamlann elinde, yeni bürokrasilerin, yasalann ve vergilerin yaratılmasının Osmanlı yaşamını dönüşüme uğratmaya yetmeyeceği açıkça anlaşıldı. Başta Bâb-ı Âli kendi memurlanna güvenip güvenmeyeceğine karar vermek zorundaydı. Paşanın kendisi kasıtlı bir biçimde zayıflatılmış güç olduğu sürece, başkalannı onun yetkesine meydan okumaktan veya bu yetkeyi alt etmekten alıkoyacak pek az şey vardı.[226]

Beyler

Reform siyasası merkezden başlatılarak taşralara dayatıldı. Bir imparatorluk görevlisi olarak, neredeyse daima kent hakkında pek az bilgi sahibi olarak dışarıdan getirilen ve çok geçmeden oradan aynlmak zorunda olan paşa, konumları, servetleri ve Selanik'te uzun süreli ikametleri nedeniyle yerel düzeyde gerçek iktidan kullanan kişilerle yan yana çalışmak ve onlarla boy ölçüşmek zorundaydı. Padişahın kendine göre nedenlerle paşalannı sıkı dizgin altında tutmasından kârlı çıkan, toprak sahibi Müslüman seçkinler oldu. Leake 1807'de, kentteki "birkaç büyük mülk sahibi"nin "paşayı, yetkesini kabul ettirmek üzere çok sayıda maiyetinin eşliğinde olmadığı sürece, bir hiç derecesine indirecek kadar büyük bir nüfuz sahibi olduğunu" yazmıştı. Biraz daha sonraki bir tarihte Urquhart onu sadece bir "*marionette*", ipleri başkalannca çekilen bir kukla olarak görüyordu. Bağımsız bir toprak sahibi, "hâkim olduğu bölgelerdeki yetkesi sınırsız" olan ve gerektiğinde on beş veya yirmi bin kişilik birlikler toplayan Serez Beyi ile karşılaştınldığında, Selanik paşası, başkentten gelen emirlere bağımlılığıyla, yerel sahneye aşina olmayışıyla ve para ve adamdan yoksun oluşuyla köstekleniyordu. Selanik bölgedeki en büyük kent olabilirdi, ama ünlü Evrenos ailesinin yurdu olan komşu Serez ve Yenice kentleri, önde gelen ailelerin düzinelerce köye sahip olduğu iktidar üsleriydi. Orada, paşanın nazarından uzakta, eksiksiz hâkimiyetlerini kabul ettir-

226 K. Vakalopoulos, "Pos eidan oi evropaioi tin katastasi sti Makedonia ton perasmeno aiona", *Makedonika,* 20 (1980), 65-71; Bekir Paşa hakkında, ayrıca bkz. hekimi Zallony'nin hatıratı, M. P. Zallony, "Essay on the Fanariotes", içinde: C. Swan, *Journal of a Voyage up the Mediterranean* (Londra, 1826), ii, 391-394.

mişlerdi. Köylülerini –Müslüman olsun Hıristiyan olsun– kendi malları olarak görüyorlardı; Anadolu'daki benzerlerinin tersine, Bâb-ı Âli tarafında kalıtsal mülklerine hiçbir zaman el konmamıştı.[227]

On dokuzuncu yüzyılın büyük bölümü boyunca, kentin gerçek yönetici sınıfı bunlar olduğu için, onların işbirliği olmadan hiçbir reform çabası başarılı olamadı. On sekizinci yüzyılın başından itibaren, valiye tavsiyede bulunmak üzere önde gelen altı toprak sahibinden oluşan bir yerel meclis varlığını korumuştu. Tanzimat reformlarının biri sonucu olarak yeni bir danışma kurulu oluşturulduğu zaman, bu grup yeni kurula da hâkim oldu ve genel olarak kendi aile üyelerinin, gerçek iktidarın kullanıldığı alt düzey kazai, yönetsel ve ekonomik en kilit makamlara gelmelerini sağladılar. Bu koşullar altında, en sert paşa bile onlara karşı gelmeye pek cesaret edemedi. Paşa ve beylerin çıkarları birbiriyle örtüşseydi, bu durum sorun yaratmayacaktı. Fakat aslında durum tam tersiydi. 1820'ler ve 1830'ların büyük bunalımından –Yunanistan'ın kaybı, Rus istilası ve Mehmed Ali'nin Mısır'da kafa tutması– sonra, Hıristiyan ve Yahudilerin eşitliğinin ilanı, köylülerin zorunlu çalıştırılmasının kaldırılmaya çalışılması ve düzenli birliklere sahip sabit bir ordunun kurulması, bütün bunlar Müslüman toprak sahibi seçkinlerin iktidarına bir meydan okumayı beraberinde getiriyordu. Hıristiyan özgüveni arttıkça ve köylülüğün reformdan beklentileri yükseldikçe, beyler eski düzendeki yerlerini savunmak için mücadeleye giriştiler.

1839'da ilan edilen ilk reform fermanından bile önce –gerek Müslüman gerek Hıristiyan– köylüler, beylerin kendilerine kötü muamelesi hakkında yeni bir serbestlikle söz etmeye başlamışlardı bile. Şimdi, "Padişahın arzusunun," diye bildiriyorlardı, "haklarımızdan yararlanmamız olduğunu biliyoruz... Padişahın uyrukları olarak, adalet talep ediyoruz." Beyler bu gelişmelere gizlemeye bile gerek duymadıkları bir husumetle tepki gösterdiler. Paşa onlardan yerel Hıristiyanlara nezaketle muamele etmelerini istediğinde, huzursuzluklarını gizlemediler. Ayrıca, bir başka aşağılanma işareti olarak Avrupa konsoloslarına iade-i ziyarette bulunan Namık Paşa'yı eleştirdiler. Daha sonraki bir paşa, Yusuf Mehmed, borcu yüzünden bir beyi hapse attırıp, onun serbest bırakılmasını rica etmeye gelen bir heyete bağırıp çağırarak bir güç gösterisiyle işe başladı: "Yasalarımız yoksullar için olduğu kadar zenginler için de geçerlidir," dedi onlara. "Borçlu kişinin mülklerini satarak borç verenlerini tatmin etmesi gerekir." Fakat ahlaksız astları tarafından konumunun baltalanması sonucu, o da çok geçmeden geri adım atmak zorunda kalacaktı.[228]

227 FO 78/57, Leake-Howick, 25 Ocak 1807.
228 FO 195/100, Blunt-Ponsonby, 30 Ocak 1838; 195/176, Blunt-Ponsonby, 9 Nisan 1840.

Zira bizzat beylerin de güçlü silahlan vardı. Sarayda, düzenli bal, zeytinyağı ve un tedarikiyle iltimaslannı kazandıklan destekçileri vardı. 1837'de bir gözlemci, "Şu ana kadar" diye belirtiyordu, "Selanik'in beylerle uğraşacak kadar sinirleri sağlam hiçbir paşası iktidarda kalmadı. Birleşmiş olduklarından, beyler ellerindeki ortak araçlarla Bâb-ı Âli'de iktidarda olan taraflardan bazılarına çok büyük rüşvetler sunmaya muktedir idi." Rüşvetin işe yaramadığı durumlarda da, karalama ve entrikalar genellikle gerekeni yapıyordu. Yerel tahıl arzının denetimi, –paşayı değil– onları yıl boyunca olası yerel un arzını sağlamak konusunda en önemli kişiler haline getiriyordu. Sadık adamlarını karadan veya denizden yağmacı baskınlara gönderiyorlardı; bunlar, eşkıya veya korsanları durduramadığı için paşayı zor durumda bırakan eylemlerdi. Reformcu Namık Paşa esefle, "beni destekleyecek bir tek kişi bile yok," sonucuna varmıştı.[229]

Gene de, 1840'lann ortasına gelindiği zaman, en uzak görüşlü ve siyasal olarak en mahir toprak sahipleri, yeni reformlara katılmanın avantajlarının farkına varmıştı bile. Başlangıçta bu engelleyici bir strateji, nüfuz konumlarını tekelleştirmenin İstanbul'a yönelik bilgi akışını denetlemenin bir yolu oldu. Gülhane fermanından kısa bir süre sonra, en nüfuzlu beylerin "[yerel] Meclis'in üyeleri olarak, en güçlü odak haline geldikleri" bildirildi. Aynca 1845'te Bâb-ı Âli'ye tavsiyelerde bulunmak üzere gönderdikleri bir taşra delegasyonu kurdular. Bunun bir sonucu olarak, zorunlu çalıştırma köylülere yük olmaya devam ederken, borç verme yerel ekonominin üzerinde bir lanet olmayı sürdürdü, beylerse kendi işlerini etkili bir şekilde yürüttüler: Gerek Hıristiyan gerek Müslüman köylüler çarçabuk yaşamlarında gerçek anlamda herhangi bir gelişme olması umudunu yitirdiler. 1860'lardan sonra –özellikle de 1864'teki taşra yönetimi alanındaki yeni yasaların ardından– reform hareketi ivme kazandı. Kent geliştikçe ve Rumlar ve Yahudiler hatırı sayılır servetler kazanmaya başladıkça, yeni kapitalist ekonomi eski kapalı Osmanlı sistemini silip attı ve gayri Müslimler, özellikle yabancılara mülk edinme izni verildikten sonra, kent çevresindeki topraklara yatırım yapmaya başladılar. Tedricen beyler –bütün Avrupa'daki toprak sahibi sınıf gibi– toprağın kendisinin artık servetleri için ille de en iyi mahfaza olmadığının bilincine vardılar. Yüzyıl içinde kabaca 1000'den yaklaşık 100 bine kadar büyüyen imparatorluk bürokrasisine gitgide daha çok girmeye başlamaları, onların rejimle uzlaşmalarında önemli bir araç oldu. Yerel ve ulusal siyasete girdiler, belediye başkanı ve bakan oldular ve 1908'de anayasal bir meclis oluşturmak üzere ilk parlamenter seçimler yapıldığında, yerel olarak seçilmiş sekiz mebustan üçü toprak sahibi sınıftan gel-

229 195/100, Blunt-Ponsonby, 20 Temmuz 1837; 195/176, Blunt-Ponsonby, 23 Nisan 1840.

di. Bu yolla iktidarlarını ve mülklerini korurken, kentlerinin ve ülkelerinin modernleşmesine de katkıda bulundular.[230]

Balkanlar'daki en seçkin toprak sahibi aile –Makedonya fatihi Gazi Evrenos Bey'in torunları– bu geçişi yaşamakta pek az güçlük çekti. Dayanma güçleri ve esneklikleri etkileyiciydi. On sekizinci yüzyılda muazzam çapta bir mültezim olmuşlardı. Gene de Evrenoszade Paşa 1877'deki ilk parlamentoya gönderilen mebuslar arasındaydı ve torunları imparatorluk bürokrasininin seçkin üyeleriydi. 1912'de Yunan ordusu Makedonya'ya yürüdüğü zaman bile, kiralarını toplamayı başardılar. Acaba mezarına hem Müslümanların hem Hıristiyanların akın ettiği ilk Evrenos Bey, İttihat ve Terakki Selanik'te hâlâ kahvehane ve bira bahçeleri evresindeyken, komitenin etkili ve ilk üyelerinden biri, 1908 ve 1912 Osmanlı Meclis-i Mebusan'larında üye ve 1914-15'te, eski komite arkadaşlarının kentteki Ermenileri kesin ölüme zorlamasına karşı çıktığı İzmir'de vali olan torunu Mustafa Rahmi'nin ileri görüşlülüğüne hayran olmaz mıydı? Evrenosoğulları'nın, aile geleneğine sadık kalan bu evladı, savaşın olaylarına karşın, Rumlar ve Ermenilerle iyi ilişkileri korumayı, Selanik çevresindeki ırsi mülklerini, İzmir dışındaki bir Rum toprak sahibiyle değiş tokuş etme çabalarıyla bağlantılı olabilecek bir insancıl siyasayı tercih etmişti. Zira Rahmi Bey bile, ailesinin Selanik bölgesiyle uzun süreli bağlantısının kaçınılmaz olarak sona ereceğini görmüştü. Daha sonra, iki dünya savaşı arasında, Türk siyasal yaşamının kıyısına itildi, sürgüne gönderildi ve Mustafa Kemal'e karşı bir komplo girişimi uydurma gerekçesiyle gıyabında mahkûm edildi.[231] Bu arada Evrenos mülkleri, imparatorluğun çöküşünü izleyen çok geniş kapsamlı nüfus mübadelesinin ardından Yunan devleti tarafından devralındı. Büyük toprak sahipleri Osmanlı devletinin hem zayıflaması hem de bunu izleyen yeniden dirilişinde ayakta kalmayı başarmıştı, ama tüm imparatorluklarda olduğu gibi, servetleri eninde sonunda bizzat imparatorluk sisteminin kaderine bağlıydı ve ulus-devletler, kitlesel nüfus hareketleri ve toprak reformu çağında, uzun süre varlıklarını koruyamadılar.[232]

230 K. Karpat, "The transformation of the Ottoman state, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies,* 3:3 (Temmuz 1972), 263.

231 F. Ahmad, *The Young Turks: The CUP in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford, 1969); A. Mango, *Ataturk* (Londra, 1999), 67-8, 81, 412; FO 371/1997, Elliot-Grey, 8 Ekim 1914.

232 FO 286/874, Henderson-Bentinck, 29 Ocak 1923.

Sarraflar

Selanik'te güç kullanan tek milletin Müslümanlar olduğunu kabul etmek, on dokuzuncu yüzyıl ortası Selanik'inde yaşamın gerçeklerine tümüyle yanlış anlamlar vermek olurdu. Eylül 1840'ta kentin büyük kiliseleri ve diğer binalarının duvarlarına olağandışı afişler yapıştırıldı. Yoldan geçen meraklılar Rumca yazılmış, paşanın dikkatini gerek kentin başpiskoposunun gerek yerel danışma meclisindeki Müslümanların yaptığı kötülüklere çeken ve edimlerinin bir önceki yılın Gülhane hatt-ı hümayununda yer alan padişah buyruklarına uygun olmadığını ifade eden bir hiciv olduğunu gördüler. Anonim yazar, derhal reform olmazsa onların gayri adil eylemlerini ortaya çıkartacağına Tann'yı şahit gösteriyordu.[233]

Suçlamalar özgül olarak, Bâb-ı Âli'nin rüşvetçiliğe karşı çabasını köstekleme-yi amaçlayan entrikalara gönderme yapıyordu. Selanik'teki herkesin bildiği gibi, suçluların bunu yapmalarının nedeni, bizzat kendilerinin, işleri köylülerden üst düzey makam sahiplerine ve mültezimlere kadar herkese yüksek meblağlarda para arzına dayanan yerel bankerlerden ve tefecilerden rüşvet almış olmalarıydı. Eski Osmanlı ekonomisinde, kredi arzının denetimi en azından toprak sahipliği kadar önemliydi – daha ender olması bakımından, belki daha da önemliydi. İlk Batı tipi banka olan Osmanlı Bankası 1863'te bir ferman-ı hümayunla kuruldu; o tarihten önce, tefeciler ve özel bankerler müthiş bir iktidara sahipti. Toprak sahibi sınıfın tam tersine, aralarında hemen hiç Müslüman olmayan bu sınıf Yahudiler, Ermeniler ve Hıristiyanlardan oluşuyordu. 1738'de, bir önceki bölümde gördüğümüz gibi, paşanın bankeri ve başhazinedan Yahudi sarraf [özel banker] Jacob Kapon, hahamlardan rakiplerine karşı aforoz karan çıkarttıracak ve işlerini tümüyle durduracak kadar güçlü bir adamdı. Bir yüzyıl sonra, İzzet Paşa'nın, yine Yahudi olan sarrafının kentin tekellerinin üçte ikisinde hissesi olduğu söyleniyordu. İngiliz konsolosuna göre, paşa "Yahudi Bankerleri hakkında çok olumlu fikirler besliyor. Çoğu kötülüğün nedeni onlar"dı ve paşanın tüm maiyetini avuçlarında tutuyorlardı. Mollalara ve kadılara aşın rüşvetleri yasaklayan fermanlar, rüşvet talep eden memurların bu parayı bu tür adamlara olan borçlarını ödemek için ihtiyaç duymaları nedeniyle görmezden geliniyordu.

Borç verme ile rüşvetçilik yakından bağlantılı olduğundandır ki, bu sınıftan insanlar reformların başlıca hedeflerinden birini oluşturuyordu. 1851'de hükümet soruşturma yapması için Sami Paşa'yı gönderdi. Yabancı bir tanık, "Bu kentte herhangi bir Osmanlı yetkilisinin gelişi yüzünden bu kadar büyük bir kalabalığın top-

233 FO 195/176, Blunt-Ponsonby, 16 Eylül 1840.

landığına hiç tanık olmamıştım," diyordu. Tefecilik, fahiş faiz oranı, mülklere ipotek konulması ve tanın üzerinde yaptığı hasar ivedi meselelerdi. Yıllık sadece yüzde 8 faizle cemaatindekilere kredi bulmaya çalışan Kassandra piskoposunun kaderini herkes biliyordu. Nüfuzlu yerel tefeciler, alışılmış yüzde 20-25'leriyle borç vermeye devam edebilmek için onu görevden aldırtmayı başarmışlardı. Kentte kalışı sırasında –pek çok Osmanlı memuru gibi Osmanlı Türkçesinin yanı sıra Rumca da konuşabilen– Sami Paşa, düzenleme isteyen sayısız dilekçe aldı. Kısa bir süre sonra, vali Yakub Paşa tarafından, artık bölgesel danışma kurulunun izni olmaksızın köylere borç vermenin yasadışı olduğu ilan edildi.[234]

Fakat sonra Yakub Paşa'nın kendisi de gözden düştü ve yerine daha da kötü birisi geldi. Altmış yaşındaki, kanlı bir geçmişe sahip Selanikli bir bey olan Sıddık Paşa, *paşalık*a atanmasını sağlamak için 25-30 bin pound kadar borç almış olduğundan, sarraflara çok yüksek bir meblağ borçlanmıştı. İlgili hesaplamalar kolaylıkla yapılıyordu: bir gözlemci, toplam gelirinin "yıl sonunda ödenecek faizin yansı kadar bile olmadığına"; bunun sonucu olarak, "yağma ve rüşvetin çok muhtemel olduğuna" değiniyordu. Kısa bir zaman zarfında, kent polis, devlet memurları ve bizzat paşa tarafından "eşi menendi görülmemiş" düzeyde bir haraca tahammül etmek zorunda bırakılmıştı. Loncalar aylık bir ödeme yapmak zorunda bırakıldı, sadece büyük cezalar ödemeye zorlamak için insanlar hapse atılır oldu; paşanın hususi kâtibinin bu yoldan 24 bin pound biriktirdiği söyleniyordu.[235] Daha sonra yapılan resmi bir soruşturma Yusuf Sıddık Paşa'nın valilik döneminde 250 kadar kişinin kanunsuz bir biçimde öldürülmüş olduğunu ortaya çıkaracaktı; fakat kentin üzerindeki iktidarı ve danışma kurulunun çoğunun kendisine bağlı olması gerçeği, cürümlerini engelleyebilecek kimsenin bulunmadığı anlamına geliyordu.[236]

Altı yıl sonra, Sultan Abdülmecid'in kenti ziyareti sırasında, bu "eşi menendi görülmemiş yağma" hatıratı hâlâ canlı olmalıydı. Zira orada kaldığı birkaç gün içinde, katıksız simgesel gücü kuşaklar boyunca Selanik'in hayal gücünü zapteden bir olay yaşandı. Tekrar tekrar anlatılan bu olay, padişahın Sıddık Paşa'nın başsarrafı, Jackie Abbott adında bir Levanten işadamı ve tefeci, başka bir deyişle, parasıyla pek çok acının sorumlusu olmuş bir adamla tanışmasının öyküsüydü. Osmanlı yetkesinin ta kendisi ve reformun miman Abdülmecid böylelikle eski sistem ve savunuculannı temsil eden simayla yüz yüze gelmişti.

John "Jackie" Abbott, "din olarak Rum-Ortodoks, milliyet olarak İngiliz" idi. Ailesi elli yılı aşkın bir süre önce kente yerleşmişti, ama ailenin yükselişinin ger-

234 FO 371/371, Blunt-Stratford Canning, 28 Ekim 1851.
235 FO 195/371, Blunt-Canning, 10 Aralık 1857.
236 K. Vakalopoulos, "Pos eidan oi evropaioi", 91.

çek mimarı kendisi olmuştu. Yüzyıl ortasına ait bir fotoğraf, jaketatay giymiş, boyunbağı dikkatsizce bağlanmış, objektife sanki bir an önce işe dönmek istercesine saldırganca gözlerini dikmiş, balıketi bir adamı gösterir. Servetinin kökeni, yerli şifacılar için vazgeçilmez bir meta olan sülük yetiştiriciliği ve ticaretinden geliyordu. Fakat sülükler başka bir şeyi daha simgeliyordu, zira Abbott servetini, "yetkililere rüşvet vermek ve bu arada her türlü adaletsiz edimlerde bulunmak yoluyla" kendisini bölgenin başlıca tefecisine dönüştürmekte kullanmıştı. Sıddık Paşa'ya ek olarak, Abbott ayrıca kentin Rum metropolitini ve birçok önde gelen beyi de –aslına bakılırsa, danışma kurulunun büyük çoğunluğunu– kendine borçlandırmıştı. Urquhart'ın "Türkiye'nin yönetsel makinesini harekete geçiren gizli mekanizma" adını verdiği şeyin iyi bir örneğiydi. Birbirini izleyen paşalar ve kâtiplerine para, enfiye kutulan ve elmas kakmalı çubuklar dahil cömertçe rüşvetleri, rakiplerini hapse attırmaya ve onu karşı gelinmesi çok tehlikeli bir adam yapmaya yetiyordu (masalın doğrulanmamış bir versiyonuna göre, iş yaşamına bir rakibini, yörenin en değerli sülük çiftliğinin Yahudi sahibini öldürerek başlamıştı). Abdülmecid'in ziyareti dönemine gelindiğinde, hisseleri yirmi beş çiftlik ile, köylüleri koyduğu fahiş faizleri ödemek için çalışan sayısız köye kadar genişlemiş durumdaydı.[237]

Kentin üzerindeki Hortiatis Dağının eteklerinde, Selanik konsolosları, kent yaşamının ateşli hastalıkları, veba, çamur ve tozundan kaçmak üzere, kendilerine yirmi-otuz yıldır kırsal kesimde inziva köşeleri inşa ettirmekteydi. Küçük Örencik köyünden bakıldığında körfezden Olympos Dağına kadar uzanan panorama enfes, toprak verimliydi. Altı yıl içinde Abbott, yüzlerce işçinin yardımı ve [bir efsaneye göre] bir milyon Türk liralık maliyetiyle kendisine hepsinden görkemli bir villa inşa ettirdi. Özel şapelinde her Pazar günü bir ayin düzenleniyordu. Avludaki çeşmenin yirmi metre yüksekliğe su fışkırtan bir fıskiyesi vardı. Yabancı uzmanların bakımındaki geniş bahçelere düzinelerce değişik türden ağaç –sedirler, serviler, karaağaçlar, meşeler, Amerika'dan gelmiş japonhurmalan, dut, incir, elma, armut, erik, badem, kestane ve çam ağaçlan dahil– dikilmişti.[238]

Abdülmecid'in ziyareti sırasında, Abbott padişahı kırdaki mülküne davet etmeye cesaret etti. Bu ziyaret için cimrilik etmiş olmakla suçlanamazdı. Yolu genişlettirip yeni köprüler yaptırdı. İmparatorluk arabasının geçeceği yolun tamamını –dokuz-on kilometre– yerel tüccarlardan satın alınan halılarla kaplattı. Evin içineyse, padişahın kullanması için bir Türk hamamı eklendi. Abdülmecid kendisine

237 FO 195/477, "Lord Napier's Mission to Salonica", passim; S. Levy, *Salonique à la fin du XI-Xe siècle* (İstanbul, 2000), 72; Urquhart, *La Turquie,* 155.
238 Levy, *Salonique,* 72-73.

sunulan çok sayıda dilekçe yüzünden geciktiyse de, sonunda arabası Abbott'ın mülkünün kapılarının önüne yaklaştı. Gökyüzü bulutlarla kaplanıp gök gürültüsü işitildiği sırada ayağını halı kaplı zemine basmak üzereydi; batıl inançlı bir insan olarak, derhal inmekten vazgeçti. Abbott padişahın bir kahve içmesi için yalvardı ve altın ocak getirtildiğinde, alevler banknotlarla harlandınldı [padişahın böyle pişirilen kahvenin daha lezzetli olup olmayacağı sorduğu söylenir]. Abbott sonra gene mülkünün anahtarlannı sundu, ama Abdülmecid elinde bir süre evirip çevirdikten sonra, hüsrana uğramış sahibine sadece "güzel mülkünüz size ait olarak kaldığı sürece vergiden muaf olacaktır" diyerek, anahtarlan iade etti.

Hikâye, Tanrı'nın Abbott'ın günahları ve kibrinden hoşnutsuzluğunu işaret ediyor, kentin yoksulluğundan beslenen ve bu yoksulluğa katkıda bulunan ahlaksız asalaklara karşı gerçek haşmetin zaferiyle bitiyor. Abbott ailesi Selanik'te bir kuşak daha gücünü korudu, ama çok savurgan ve geçimsiz kişilerdi ve paralarının eriyip gitmesi çok sürmedi. Villanın kendisi 1895'e gelindiğinde harabeye dönüşmüştü; her ne kadar Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler oraya yerleştiyse de, tıpkı ot bürümüş bakımsız, ama hâlâ etkileyici bahçeler gibi, padişah için inşa edilen Türk hamamından geriye pek bir şey kalmamıştı. Ve yeni Osmanlı Bankası'nın, Abbott'ın Frenkler Caddesi'ndeki saray gibi evini, padişahın ziyaretinden birkaç yıl sonra devralması, sarraflar çağının sona ermekte olduğunun ve yerine uluslararası kapitalizmin iktidarının ikame edildiğinin başka bir işaretiydi. Kent sakinlerinin çoğu bu değişimi sevinçle karşılamış olmalıydı. Abbott gibi sarraflar devlet tekelleri sistemi ve yerel sermayenin had safhadaki kıtlığından çıkar sağlamışlardı. "Sülükler Kralı"nın, kentin eski halk anılarında korunan sevimsiz imgesi, tıpkı padişaha ve nüfuzlu kullanna sunulan dilekçelerin tümü gibi, bu sınıfı ve onun göçüşüne hiçbir esef duygusunun eşlik etmemesini, son derece etkili bir biçimde anlatır. Bugün sokaktan geçen bir meraklı, eski Osmanlı Bankası'nın yerindeki Odos Frangon bahçesinin bir köşesinde, aşın büyümüş eğreltiotlan ve akasyalar arasından, oturan bir kadının anıtsal neo-klasik heykelini, metruk bir halde görebilir: Bu, Abbott malikânesinin son kalıntısıdır.[239]

239 J. M. Wallace, "Urendjik—and all that!", *Mosquito,* 74 (Haziran 1946); V Colonas, "Nouveaux éléments sur l'histoire du bâtiment de la Banque Ottomane à Thessalonique", *Makedonika*, 11 (1971).

8
REFORM ÇAĞINDA DİN

Reform

Osmanlı İmparatorluğu bir İslam devletiydi, Osmanlı padişahı da Din Savaşçısı, Kutsal Emanetlerin Muhafızı, Haccın Hâmisi ve Haremeyn-i Şerifeyn'in Koruyucusu idi. Selanik valisine gelince, yetkesinin en muteber simgesi, "vilayetin muazzez kitabı" olarak tanınan gümüş ciltli Kuran idi. Zira diğer Ehl-i Kitaba –özellikle Müslümanların nüfusun azınlığı olduğu Balkanlar'da– verilen tüm yetkilere rağmen, Sünni İslamın hâkim din olduğu daima açıktı. Gene de, on dokuzuncu yüzyılda, İslamın başat niteliğine bir meydan okuma ortaya çıktı. Reformların etkisi, en çok imparatorluğun inançları arasındaki ilişkinin dönüşüme uğratılması alanında hissedildi.[240]

Reform, en başta, padişah ve nazırları açısından Osmanlı Hıristiyanlanna yeni bir özen gösterilmesiydi. İmparatorluk, Ortodoks yaşamının önemli bir merkezi olarak kaldı ve yüzyıl ortasında tek başına Selanik bile, Atina kadar Ortodoks nüfusa sahipti – İzmir, İskenderiye ve başkentin kendisinde bu sayı daha da yüksekti. 1830'da, Sultan II. Mahmud, ayaklanma sırasında esir alınan tüm Rum esirlerin serbest bırakılmasını emretti ve hâlâ Hıristiyan uyruklarının desteğine güvendiğini açıkça belirtti. Eski imparatorluk siyasal geleneğinden köktenci bir aynlışla, yeni kiliselerin inşa edilmesini, yerleşik resmi giyim kurallarının Avrupa tarzına dayanan üniformalarla değiştirilmesini teşvik etti ve gayri Müslimler için

240 C. V. Findley, *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: the Sublime Porte, 1789-1922* (Princeton, 1980), 7; E. Ginio, "Aspects of Muslim culture in the Ottoman Balkans" içinde: D. Tziovas, der., *Greece and the Balkans: Identities, Perceptions and Cultural Encounters since the Enlightenment* (Ashgate, 2003), 117.

muazzam bir simgesel adım atarak, eskinin renk şifreli sanklarının yerine, tüm uyruklan için kırmızı fesi getirdi. Halefi Abdülmecid'e gelince, Gülhane hatt-ı hümayunu, imparatorluğun sakinlerinin "dinleri veya mezhepleri ne olursa olsun, istisnasız herkesin fermandan yararlanacağı"nı vaat ediyordu. İlkelerin uygulamaya aktanlabilmesi uzun bir zaman almasına karşın, Hıristiyanların konumunda kuşku götürmez bir ilerleme gerçekleşiyordu.[241]

Hıristiyan Avrupa bu gelişmelerden ne kadar memnun kaldıysa, birçok Müslüman da şeriatın tahtından indirilmesine ve yerine, körü körüne Frenklerden uyarlanan yeni yasalar, kurumlar ve işlemlerin konulmasına o kadar üzüldü. Bir eleştirmene göre, devlet, yabancı çıkarlann sesi olmaktan öteye gitmeyen "Frenkleşmiş playboylardan" oluşan bir zümre tarafından ele geçirilmişti. Küçük bir reformcular zümresi, yeniçerileri ezerek Müslüman çıkarlannın savunuculannı yok etmişti; vakıflan ve gelirlerini yeni bir resmi Evkaf Nezareti'ne bağlamak yoluyla da, dinsel kurumu da denetimleri altına almaya niyetliydiler. Kadı mahkemeleri yavaş yavaş eski yönetsel işlevlerinden yoksun bırakılıyor ve yerlerini şeriattan bîhaber, kötü eğitimli kalem efendilerinin doldurduğu mahkemeler alıyordu. Köy muhtarlarına, Padişah'ın reformlarının Kuran ile çelişmediği bilgisi iletiliyordu, ama dinsel gerekçeli direnişler sürdü. 1870'te anonim bir âlimin yazdığı gibi: "Ancak ulema arasından yetişenler kâtip olarak adlandırılmaya layıktır."[242]

Müslümanlann çoğu Osmanlı hanedanına sadık kaldı, ama 1830'larda kimileri kısa süreli olarak dinlerini savunmak için başka yerlere bakacak kadar yoldan saptı. Ne de olsa, Cezayir'den İran'a, Kafkaslar'dan Moğol Hindistan'ına dek her yerde İslam Avrupa'nın saldırısı altında gözüküyordu. İmparatorluk sınırlan içinde, Mehmed Ali'nin yeni Mısır rejimine yönelik muazzam bir coşku ve heyecan vardı; bu, bir tarihçi tarafından "Akdeniz kıyılarında iktidar bulmak üzere Batı'dan bağımsız olabilecek son Şark çabası" olarak betimleniyordu. Selanik'te Mehmed Ali'nin birliklerinin gelmesini sabırsızlıkla bekleyen bir "Mısırcı grup" vardı. Risaleler, "tüm Müslümanlar... dinlerini savunmak için silaha sarılmaya hazır olsunlar" uyarısı yapıyordu; Makedonya kıyılan açıklannda bir Mısır filosunun görüldüğü haberi, gemilerin İngiliz olduğunun anlaşılmasına kadar büyük bir sevinç yaratmıştı. Fakat padişaha boyun eğdiği 1841'de krizin çözümü, Mehmed

241 D. Urquhart, *La Turquie* (Brüksel, 1837), ii, 28; Stavrianos, *The Balkans since 1453,* 316; H. Temperley, *The Crimea: England and the Near East* (Londra, 1936), 22-23; D. Quataert, "Clothing laws, state and society in the Ottoman empire, 1720-1829", *International Journal of Middle Eastern Studies,* 29 (1997), 403-425.

242 S. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton, 2000 bas.), 128; B. Abu-Manneh, "The Sultan and the bureaucracy: the anti-Tanzimat concepts of Grand Vizier Mahmud Nedim Pasha", *IJMES,* 22 (1990), 257-274.

Ali'nin adının yaldızını döktü. Birkaç yıl sonra doğum yeri olan Kavala'ya bir ziyaret yaptığında, Mısır valisi Kahire'ye, soğuk karşılanmasından duyduğu hüsranla dönecekti. Yerel beylerin birçoğu onun gelmesini beklemeye bile zahmet etmeyip çiftliklerine dönmüşlerdi.[243]

Mehmed Ali'den sonra, artık yüzlerini dönebilecekleri kimse kalmamıştı. Gene de, geleneksel kurumlann yerlerinde her türlü değişime yönelik Müslüman muhalefetin ağırlığı varlığını korudu. 1850'lerde Selanik civanndaki Hıristiyanlar ceza davalannda Müslümanlara karşı adalet elde etmeyi hâlâ imkânsız görüyordu ve cinayetler ve soygunlar rutin olarak cezasız kalıyordu. 1851'de Hıristiyan tanıklığı ilk kez olarak yerel bir ceza mahkemesinde kabul edildi, ama Müslüman tanıklarla karşılaştınldığı zaman, belirleyici bir ağırlığa ulaşması bir on yıl daha sürecekti. Beylerden bazılan, yabancı devletlerin "Türk milletinin haklanna" sürekli tecavüzünü "İslamcılık adına" protesto ederek, "Biz bu imparatorluğun hâkimi miyiz, değil miyiz?" diye soruyorlardı. Kenti ziyaret eden bir derviş, Avrupa'nın kendisini "Müslümanlann imhasına adadığını" vaaz etti ve padişahın, onlann taleplerine boyun eğmek yoluyla, kendisinin de *gâvur*dan başka bir şey olmadığını göstermiş olduğunu ileri sürdü. "Peygamberimizin ve ilk Sultanlanmızın boyun eğdirdiği kâfirleri keselim," diye devam etti, "İşte o zaman kılıç elde dosdoğru Frengistan'a gideceğiz ve her şey düzelecek". 1861'de Abdülmecid öldüğünde, yerel kahvehanelerdeki görüş, onun "Hıristiyanlara çok fazla yüz vermiş" olduğu yönündeydi ve üst düzey memurlar da dahil olmak üzere, Selanikli Müslümanlann çoğu, açıkça halefinin yeniçerileri geri getirmesini ve reformlan feshetmesini umuyordu.[244]

Bu olmadı. Bunun yerine, devlet memuriyetindeki gayri Müslimlerin sayısı arttı ve 1868'de gayri Müslim azalan olan bir Şura-yı Devlet kuruldu. Taşralarda ilerleme daha yavaştı: 1867 gibi ileri bir tarihte bile, Selanik'te adalet hâlâ olumsuzluk yüklüydü, vergiler eşitliksiz olmaya devam ediyordu ve resmi görevlere atanan Hıristiyanlarla ilgili hükümler geçersiz kalmıştı. Müftü İbrahim Efendi yerel mahkemelerin reformuna direndi ve kentin yoksul Müslümanlannın arasında çok sevildiğinden Selanik valileri onu görevden alamadı. Fakat yukandan gelen tavsiye açıktı: Bâb-ı Âli, Selanik mollasına Rum metropolitine hitap ettiğinde saygılı konuşmasını ve "Hıristiyan" dinine nezaketle gönderme yapmasını bildirdi. İngiliz sefiri Sir Henry Bulwer, 1864'te "Olaylara akılcı bakarak, bu hükümetin

243 H. Temperley, *The Crimea: England and the Near East* (Londra, 1936), 89; FO 195/176, Blunt-Ponsonby, 30 Temmuz 1840.

244 FO 195/371, Blunt-Stratford Canning, 29 Nisan 1851; FO 195/526, Blunt-Canning, 20 Mart 1856; FO 195/586, Ioannides-Calvert, 1 Ağustos 1858; FO 195/685, Calvert-Constantinople, 2 Temmuz 1861.

neredeyse Avrupa'daki en hoşgörülü yönetim olduğunu gözlemlememek elde değil" diye yazmıştı.[245]

Padişahın "Dinin Müdafii" olduğu eski ideoloji, artık yeni görünümlü imparatorluğa uygun düşmüyordu. Bunun yerini yeni bir Osmanlıcılık inancı, dinsel sınırları aştığı varsayılan bir hanedana bağlılık aldı. Resmi gazetenin vilayetler için 1876'da bildirdiği gibi:

> Yüzyıllardır aramızda kamuoyu dediğimiz şey var olmamış olsa da, farklı dinlerimizden dolayı, bununla birlikte Osmanlılar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve tek kelimeyle, Osmanlı adını taşıyan ve Padişahımız hazretlerinin asası altında yaşayanlar, her biri diğerine kardeş gibi yardım eden, hiçbiri diğerinin namusuna, malına, canına ve dinsel âdetlerine saldırmaya kalkışmayan ve herkesin toplumsal ayncalıklannı tam bir özgürlükle tattığı bir ortamda, her düzeyden sadık uyruklar, vatanseverler ve tek bir milliyetler birimi olarak yaşayagelmiştir.[246]

Yeni siyasa, dinsel tatil günlerinin ve resmi törenlerin altını çiziyordu. Osmanlı donanmasının limana varmasının ardından, kentin Rum rahipleri Beşçınar bahçelerinde donanmadaki Hıristiyan denizciler için bir ayin icra ettiler ve Türk donanma zabitleri "son derece yerinde bir tören" sözleriyle başpiskoposa iltifat ettiler. Hahambaşı Raphael Ascher Covo, yirmi altı yıllık görevinin ardından 1874 sonunda öldüğü zaman, cenazesine valilik memurları, kent kurulunun başkanı, Rum başpiskoposu, konsoloslar ve diğer ileri gelenler katıldı: Cenaze alayı "Avrupa Türkiyesinde bugüne kadar görülen en büyük alay" idi. Bütün dükkânlar kapandı, kaldınmlarda cenaze için biriken halkı düzene sokma işini, North British ve Mercantile Insurance şirketlerinde çalışan Yahudi itfaiyeciler yaptı ve cenaze alayı Ortodoks katedralinin önünden geçerken çanlar çalındı." Yüzyıl önce, böyle bir şeyi akıl bile almazdı.[247]

Aforoz: Başhaham Yükselişte

Zira reformların etkisinde çarpıcı bir asimetri vardı. Ulemayı daha sıkı bir biçimde devlet denetimi altına sokar ve Müslüman dinsel seçkinlerin nüfuzunu

245 FO 195/811, Wilkinson-Stuart, 1 Nisan 1867; 195/952, Wilkinson-Rumbold, tarihsiz.[1872]; A. L. Tibawi, *American Interests in Syria, 1800*-1901 (Oxford, 1966), 173.
246 FO 195/1107, *Selanik,* 18 Mayıs 1876.
247 FO 78/700, Blunt-Cowley, 22 Eylül 1847; FO 195/1065, Blunt-Elliott, 1 Ocak 1875.

frenlerken, bu reformlar fiilen gayri Müslim dinsel liderlerin yönetsel gücünü, yetkesini ve itibarını artırmaktaydı. Başka bir deyişle, Osmanlı modernleşmesi, dini tümüyle özel bir mesele olarak kabul eden yeni Fransız tarzı laik yurttaşların oluşumu ve eski kolektif kimliklerin Avrupa bireyciliğinin parlak yeni şafağında yok oluşu değildi: Tam tersine, reformların vaat ettiği yasalar önündeki eşitlik bireyler için değil, cemaatler içindi. Müslümanların yitirdiği gücü, Hıristiyanlar ve Yahudiler kazandı. Bu nedenle, Selanik'in gayri Müslimlerinin çoğu yüzlerini Bâb-ı Âli ya da paşadan ziyade, cemaat liderlerine çevirdiler.

Selanik'in nüfusunun hâlâ yaklaşık dörtte birini oluşturan kentin Ortodoks cemaati söz konusu olduğunda, 1839 fermanı, cemaatin temel yönetsel yapısında pek az değişiklik yaptı. Bir yandan, bir piskoposlar kurulu kilise işlerini yönetiyordu; öte yandan, kilise mensuplarıyla laik kişilerden oluşan karma bir kurul laik meseleleri hallediyordu. Her iki kurul da metropolit piskoposun yönetimindeydi; metropolit başkentteki patrikliğe karşı sorumlu olmaya devam ediyordu. Bu, 1821 katliamının veya on dokuzuncu yüzyılın ilk yarısının reformlarının çok az değiştirilebildiği, temelde eski sistemdi.

Selanik'in Yahudilerine gelince, kentin başhahamının konumu resmen ancak 1836'da tanındığı için, durum tümüyle farklıydı. Cemaatin dinsel, yasal ve yönetsel başı olarak, vergilerin bölüşülmesi, yasaların yorumlanması ve suçluların cezalandırılmasından sorumluydu. Yardım için Osmanlı yetkililerine başvurabilirdi ve valiyi ziyaret ederken at binme hakkına sahipti. 1839 ve 1849 arasında başhaham olan Saul Molho, itibarını kabul ettirmek için hiçbir fırsatı kaçırmadı ve yanında daima kalabalık bir müminler topluluğu olmasına özen gösterdi. Tarihçi Joseph Nehama, "Jestlerinin simgesel bir değeri var," diye yazmıştı, "tüm sözleri kutsallıkla aşılanmış. Edimleri de halkının ruhunda yansımasını buluyor. Son derece çabuk parlayan biri ve gazabı -çok sık olarak- insanları titretiyor." "Burada başhahamın nüfuzu gerçekten şaşırtıcı," diye bildiriyordu misyonerler. "Laik meselelerde sahip olduğu gücün yanı sıra, Bâb-ı Âli tarafından atanması nedeniyle, tümüyle dinsel meselelerde sahip olduğu kudret, daha az değil. İleri yaşı, çok az yiyip içmesi, doksan altı yaşında olmasına karşın okurken gözlük kullanmaması, ve buna benzer nitelikleri, buranın batıl inançlı Yahudilerinin gözünde fazlasıyla ileri gidiyor. Ondan çok korkuyorlar ve ona neredeyse tapıyorlar. Bazıları, dünyada ona denk başka hahamlar olsaydı, Mesih çok daha önce gelmiş olurdu bile diyorlar."[248]

248 J. Nehama, *Histoire des Israelites de Salonique,* vi-vii (Selanik, 1978), 565; *Missionary Register* (Şubat 1850), 83.

Başhaham, Yahudi suçlulan hapse attırabilirdi ve elinin altında bir başka silah daha vardı – aforoz (*herem*). Bunun ılımlı biçimi otuz gün sürüyor ve suçlu tarafın nedamet getirmesini, eski giysiler giyip sakalını tıraş etmesini ve çıplak ayak kalmasını gerektiriyordu. Daha ciddi bir başka türü daha vardı. Blunt, sefirine, "Aforoz edilmiş bir Yahudi'nin," diye açıklıyordu, "ya bir Hıristiyan, ya bir Türk olması ya da ölmesi gerekiyor, zira bu hüküm altındayken ne yiyecek satın alabiliyorlar, ne bir Yahudi onlarla konuşabiliyor ve kanlannı, çocuklannı veya akrabalannı görmelerine bile izin verilmiyor." Yerel Yahudi kamuoyu da o yöndeyse, bu işlemin günahkânn hızlı ölümüyle sonuçlanması ender bir durum değildi.[249]

Aforozlar geçmişte hahamlar tarafından sık sık yapılmıştı. Fakat başhaham cemaat gücünün merkezileşmesinden, 1821'den sonra Rum nüfuzunun sönmesinden ve Yahudilerin kentin ekonomisini gittikçe daha ele geçirmesinden de yararlandı. İngiliz konsolosu, "Bankerler, Veznedarlar, ithal ve ihraç mallannın Alıcılan ve Satıcılan Yahudi, Hamallar, Kayıkçılar ve yün, pamuk, ipek, tahıl ve her tür ihraç tohumunun hazırlanmasında çalışan kişiler Yahudi ve yaşamak için gereken her türlü malın satıldığı pek çok Dükkân da Yahudiler tarafından işletiliyor," diyordu. Bu koşullar altında, aforoz tehdidi bile kent yaşamını durma noktasına getirebilirdi. Nisan 1839'da Yahudi bir çocuk bir kilise yakınında kaçırıldı ve mesele çözülmeden önce bir Hıristiyanla iş yapan tüm Yahudilerin cemaatten atılacağı ilan edildi. Kent yaşamı tam anlamıyla durdu, çarşı kapandı ve tüccarlar hesaplannın donduğunu gördüler. Yoksul Yahudiler çocuk derhal teslim edilmezse, "tüm evleri ateşe vermek üzere" Frenk mahallesine yürüme tehdidini savurdular. Dikkate değer husus, ancak İngiliz sefirinin müdahalesinin olaya son vermesi ve kentin yaşama dönmesini sağlamış olmasıydı.[250]

Çarpıcı olan, hiçbir aşamada yerel Osmanlı yetkililerinin kendi yetkelerine bir meydan okuma görmemesiydi. Tam tersine, vali işe karışmayı reddetti ve sorunu bizzat başhahama bıraktı. Ancak daha yüksek bir güce yönelik hasar –Avrupalılann ticari çıkarlan– başhahamı geri adım atmaya ve çıkardığı *herem* karannı kaldırmaya zorladı. Bu olayın tamamı ilk bakışta eski moda ve çağdışı gibi görünür, zira batı Avrupa'nın sınıf çatışmalan ve yerleşik dinlere meydan okumalar yaşadığı bir dönemde, Selanik hahamlan piyasa yasalanna kendi güçlerini dayatıyorlardı. Fakat aslında bunu Selanik'in başhahamının, padişahın reformlan sayesinde edinmiş olduğu sıra dışı nüfuzun derecesinin bir işareti olarak görmek daha doğru olabilir. Yaklaşık yanm yüzyıldan beri, şüphesiz ki kentin en güçlü simalanndan biriydi.

249 FO 195/100, Blunt-Ponsonby, 11 Nisan 1839.
250 FO 195/100, Blunt-Ponsonby, 20 Haziran 1839.

Rumlar ve Yahudiler

Rumlar ve Yahudiler arasındaki ilişkiler Selanik'te başka yerlerdekinden çok daha iyi olmasına karşın, gene de sorunluydu. Aralarındaki kuşku, yerel Yahudi atasözlerine bile yansıyordu: Örneğin, "Prodroma [Hipodrom: bir Hıristiyan semti] gitmek", insanın kendisini evinden çok uzakta bulmasıyla eşanlamlıydı. Yunan bağımsızlık savaşına Müslümanların yanı sıra Yahudilerin katliamları eşlik etmişti ve Paskalya zamanı, Yahudi karşıtı duygular sık sık yüzeye çıkıyordu. Atina'da toplanan bir kalabalık 1847 Paskalya isyanında Maltalı bir Yahudinin evini yağmaladı: Bir İngiliz uyruğu olduğu için, Londra olaya karıştı ve "Don Pacifico olayı" adı verilen olay sonunda Pire'nin İngiliz ablukasına alınmasına kadar varıldı. Osmanlı toplumunu iyi tanıyan Lucy Garnett, "Hıristiyan nüfus genellikle Yahudi hemşehrilerine hakaret etme fırsatını hiç kaçırmıyorlar; Yahudiler ise bir kural olarak bu kibirli küstahlıklara mütevazı bir şekilde boyun eğiyorlar," diye yazmıştı, "tek istisna, sayıca üstünlükleri sayesinde kendilerine daha çok güvendikleri Selanik'tir." Kaderin garip bir cilvesiyle Ortodoks katedrali ve metropolitin katedral dahilindeki konutunun, kentin alt kesimindeki Yahudi mahallesinin göbeğinde yer almasının da faydası olmuyordu: Bu durum sık sık gerilimlere ve tartışmalara yol açıyordu.[251]

Aralık 1852'de, Yunanistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasında uluslararası düzeyde tırmanan bir düşmanlık döneminde, epeyce sarhoş iki Rum –Mytilini'den Costandi diye biri ile Edirne'den Panayiotis– bir Pazar öğle sonrası Yahudi mahallesinden geçerken bir mahalleliye hakaret ettiği zaman, çok büyük bir arbedenin –"korkunç, fanatik bir heyecan"ın– tetiğini çekti. Yahudi bu hakarete itiraz edince Costandi ona vurdu, Panayiotis de bıçağını çekip iki kez saplayarak, oracıkta öldürdü. Çoğu mezbahada kasap, odun ve kömür hamalları olan ve o günlük işlerini tamamlamış olan Yahudilerden oluşan "aşağı düzey bir güruh" iki adama saldırdı. Her iki tarafa da bıçaklar ve odunlarla başka insanlar katıldılar ve sayıca üstün olan Rumlar kuşatılıp silahları alındıktan sonra bir Rum öldürüldü ve daha başkaları da yaralandı. Osmanlı polisi "tabancalarını ateşlemekten başka bir şey yapamayacakları, buna da yetkili olmadığını" söyleyerek olayı seyretmekle yetinmişlerdi.[252]

Ertesi gün, küplere binmiş başpiskopos paşaya giderek, Yahudilerin kentin Rum mahallelerini yakmayı ve "Hıristiyanları öldürmeyi" planladıkları uyarısında

251 FO 195/240, Blunt-Stratford Canning, 18 Haziran 1846.
252 FO 195/371, Blunt-Porter, 28 Aralık 1852.

bulundu. Başhaham Ascher Covo, Yahudileri "ne kadar önemsiz olsa da" Hıristiyanlarla her türlü çatışmayı yasaklayan ve olaydan bahsetmenin cemaatten ihraç demek olacağına ilişkin bir *herem* çıkararak olayları yatıştırmaya çalıştı. Fakat başpiskopos intikam peşindeydi ve işleri kaynama noktasında tutmayı yeğledi. Yahudi karşıtı vaazları öylesine alevlendiriciydi ki, Yahudi balıkçılar ve tüccarlar kent surlarının koruması dışına çıkmaktan korkuyorlardı; kentteyse kavgalar ve yumruklaşmalar vardı. Paşanın herhangi bir eyleme girişecek cesareti yoktu ve müneccimine danışmaya karar verdi. İngiliz konsolosu onu, kentteki Hıristiyanlardan korktuğu için Rum katilleri serbest bırakmakla suçladığı zaman, şöyle yanıt verdi: "Kesinlikle korkuyorum! Ama aşağı türlerden değil," diye devam etti, "sadece Frenk konsoloslarından ve zengin Rumlardan". Gerçekten de, Yunan konsolosu paşaya, hapse atılan Yahudilere karşı daha sert önlemler almasını söyleyerek baskı yapmaya çalışmış ve kendisi bu tavsiyeyi görmezden gelince, destek için yabancı konsoloslara gitmişti.

Bir sarhoş arbedesi olarak başlayan olay, böylelikle hızla iki cemaat arasında, paşanın beceriksiz ve müstereddit davranışları yüzünden korkunç şekilde alevlenip Yunan konsolosunun eylemleriyle daha da körüklenen bir çatışmaya dönüştü. Ertesi ay, başpiskopos kentteki önde gelen Yahudi bir aile olan Allatiniler'in yıllık suaresine katılan tüm Hıristiyanları aforoz edeceğini ilan etti. Saygıdeğer bir Rum cerrah, bir Arnavut'un çevresinde kuşkulu bir Yahudi kalabalığı görüp, polise bazı Yahudilerin kanını ayinlerde kullanmak üzere bir Hıristiyanı öldürmeyi planladıklarını ihbar ettiği zaman, sahneye Yahudilerin kan içtiği iftirası bile girdi. Polis bütün ilgilileri toplayıp paşanın önüne çıkardığında, olayın çok daha başka türlü olduğu anlaşıldı. "Beni niye yakaladılar ki?" diye bağırıyordu Arnavut. "Yahudilerden niye korkayım anlamadım? Cumartesi günü bu insanların ateşlerini yakarak geçimimi sağlıyorum!"[253]

Bundan kısa bir süre sonra, yeni cemaat liderliği ilişkilerde bir düzelme sağladı. Daha uzun vadede, Bulgar milliyetçiliğinin yükselişi, Bâb-ı Âli'ye karşı Rum tutumunu değiştirdi ve bunlar daha dost oldukça, Rumlar ve Yahudiler arasındaki duygular da dostane hale geldi. 1870'lerde, Başhaham Gattegno ve Metropolit Ioacheim, aralarındaki anlaşmazlığı giderdi, Rum ve Yahudi ileri gelenleri birbirlerinin resmi törenlerine katılmaya başladı ve 1880'de Yunan hükümeti kentteki en nüfuzlu laik Yahudi sima olan Moses Allatini'yi bir nişanla taltif etti. Bununla birlikte, bir kuşku kalıntısı hep kaldı, Rum ve Yahudi çocuklardan oluşan çeteler, saygıdeğer toplumu öfkelendirecek şekilde, her hafta taş "savaşları" yaptılar. Her

253 FO 195/371, Blunt-Porter, 25 Ocak 1853.

şey kentin cemaat seçkinlerine bağlıydı: Birbirleriyle ilişkileri iyi olduğu zaman, uyum hüküm sürüyordu. İyi de olsa, kötü de, reformlar kentin dinsel liderlerini hatırı sayılır ağırlıkta siyasal unsurlara dönüştürmüş ve onların kendi sürüleri üzerindeki güçlerini artırmak suretiyle, sokak kavgalarını iki din arasında güç, itibar ve siyasal nüfuz çekişmelerine dönüştürme etkisi yaratmıştı.[254]

Misyonerler

Reform karşıtı Osmanlılar, her yerde İslamı tahtından indiren, Hıristiyanları himaye eden, eski düzenin değişmesini zorlayan Hıristiyan Avrupa'nın ölümcül elini görüyordu. Avrupalı diplomatlar ve seyyahlar da aynı fikirdeydi, fakat kendilerinin Hıristiyanlaştırmakla değil, toplumsal ve siyasal gelişme işiyle uğraştıklarına inanıyorlardı. Gelgelelim, bazı Avrupalılara göre uygarlık gerçekten de İsa'nın mesajının yayılmasını gerektiriyordu. Reform çağı aynı zamanda misyonerlerin, imparatorluğun dinleri arasındaki güç dengesine yeni ve potansiyel olarak istikrarsızlaştırıcı bir unsuru sokan "İncil-adamları"nın da çağıydı. Bâb-ı Âli tarafından Müslümanları dinlerinden döndürmeye kalkışmamaları için gözleri korkutulan misyonerlerin Hıristiyanlar ve Yahudiler arasındaki enerjik çabaları, Bulgarcadan Ladinoya varıncaya değin tüm yerel dillere çevrilmiş binlerce İncil'i dağıtmaları ve Avrupalı diplomatlarla olan bağlantıları, bütün bunlar gerçekte kazandıkları oldukça küçük sayıda muhtedinin çok ötesine geçen bir nüfuza sahip olmalarını sağladı ve Osmanlı dinsel uygulamalarına ve hassasiyetlerine yönelik yeni tür bir Avrupalı [ve Amerikan] saldırının başlangıcını oluşturdu.

Misyonerleri bu kadar tartışmalı hale getiren de, işte bu çiğlikleri ve ince anlayıştan yoksun oluşları –bir İngiliz sefirinin "şiddetli ve kışkırtıcı yöntemler" olarak tanımlayarak mahkûm ettiği şey– idi. Sorun, on yedinci yüzyıl sonundan itibaren Selanik'te varlıklarını sürdüren ve karmaşık mezhep mozaikinin küçük ve kabul edilmiş parçasını oluşturan Katoliklerden çok, 1800'lerin başından itibaren enerjik bir şekilde Church Missionary Society, British and Foreign Bible Society ve American Board of Foreign Missions gibi gruplar adına Doğu Akdeniz'e sızan Amerikan ve İngiliz Protestanları idi.[255]

Protestan misyonerler, anlaşılan kendilerine Aziz Pavlus'un bıraktığı yerden

254 P. Dumont, "La structure sociale de la communauté juive de Salonique à la fin du dix-neuvième siècle", *Revue Historique,* CCLXIII/2, 352-393.

255 Sir Henry Bulwer, içinde: A. L. Tibawi, *American Interests in Syria, 1800-1901* (Oxford, 1966), 173.

devam etme fırsatını sunan Selanik'in sayısız Yahudisine ister istemez çekiliyor gibiydiler. 1826'da bir misyoner, hem Rumca hem de Ladino dilinde "Tann Kelamı"nın birkaç yüz nüshasını dağıtmasının ardından, "Kutsal Yazılar için büyük bir heves var," diye bildiriyordu. "Bu barbarlık ülkesinde Yahudiler için bir şey yapılacaksa," diye ilan ediyordu, "Selanik çok güzel bir alan sunuyor... Her Şeyin Yaratıcısı gazabını azaltsın ve halihazırdaki hatalanndan onlan kurtarsın ve bir kez daha Tann'nın yolundan yürümelerini sağlasın."[256]

Dört yıl sonra, 1830 yazında, misyoner Joseph Wolff London Jews' Society adına kente geldi. Wolff, bir Anglikan stajyer papaz olmadan önce Katolik olmuş eski bir Alman Yahudisi idi. Evlilik yoluyla Walpole (başbakanın soyundan gelen bir kadınla evlenerek) ailesine giren bu sıra dışı sima –sonralan kendisine "Efendimiz İsa Mesih'in Filistin, İran ve Buhara Havarisi" adını verecekti– Yahudileri ihtida ettirmekte veya bunun için çalışmakta uzmanlaştı. Daha önce Kitab-ı Mukaddes'te Danyal Kitabı'na göre Yahudilerin Kudüs'te iktidarlarını yeniden kuracağını ve Türk İmparatorluğu'nun yıkılacağını ilan ettikten sonra Mısır'dan kovulmuştu. Denizde korsanlar tarafından takip edilmiş, ayakkabısız, paltosuz ve beş parasız bir halde, Selanik'in güneyinde, kente iki gün mesafede Makedonya sahillerine canını dar attı. Yılgınlıktan uzak, kentte vaaz vermeye ve hahamlanyla dalaşmaya girişerek, kutsal görevine daha geldiği gün başladı. Daha sonra Protestanlığa dönen bir Selanik Yahudisi olan John Meshullam'a göre, Wolff "Şabat günü onların sinagoguna gelerek, Mesih ve Krallığı" konusunda Yahudilere konuşma yaptı. İncillerini dağıttı ve Mesih'in gelişine kehanet eden posterler astı. Kendisi de orada bulunan İngiliz donanma subayı Adolphus Slade, izlenimlerini şöyle kaydetti:

> Bay Wolff'u büyük bir zevkle dinledim. Oldukça iyi Arapça ve Farsça bilgisinin yanı sıra, düşüncelerini büyük bir incelikle ifade ettiği dört dilde –İbranice, İtalyanca, Almanca ve İngilizce– son derece etkili ve ikna edici bir şekilde konuşuyordu. Fakat görüşü değilse de, bir konudaki coşkusu dinleyenlerinin sabrını zorladı. 1847 yılında İsa'nın, çevresi meleklerle çevrilmiş olarak bulutlardan belireceğini ve Kudüs'te bin yıllık hükümranlığını başlatacağına ilişkin inancını yayınlamış durumda.[257]

256 *Missionary Register* (Eylül 1826), 423-424; J. Brewer, *A Residence at Constantinople in the Year 1827* (New Haven, 1830), 294.

257 *Missionary Register* (Ocak 1831), 24; J. Wolff [G. Wint, der.], *A Mission to Bokhara* (New York, 1969), 1-5; A. Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc. and of a Cruise in the Black Sea with the Captain Pasha* (Londra, 1854), 514.

Wolff'un etkinlikleri çok geçmeden çevresinde büyük bir kalabalık toplamayı başardı ve afişinin yırtılıp atılmasını önlemek için bir Türk muhafız tutmak zorunda kaldı. Londra'ya gururla bildirdiği gibi: "Birkaç saat içinde 2000 Yahudi çevresine toplanıp afişi okudu. Bir Türk asker, kimse yırtmasın diye yanında bekliyordu. Askeri nöbetçi diken kumandan, ödül olarak Arapça bir İncil istedi." İşte bu tam da sorun yaratacak türden bir eylemdi. Slade, "Bütün kent altüst oldu," diye bildirdi. Meshullam'a göre, bazı Yahudiler öylesine "küplere bindiler" ki, paşadan onu idam etmesini istediler. Bazılarıysa ihtiyatlı davranarak, cemaat yaşlılarının ne söyleyeceklerini görmek için beklemekten veya hâlâ bekleyecek on yedi yıl olduğu düşüncesiyle, "birkaç adam on yedi yıl gibi uzun bir süre yaşamayı umut edemeyecek kadar yaşlı" olduğundan, zamanla kararlarını vermekten yanaydı. İhtida eden herkese dört bin kuruş vermekte olduğuna ilişkin –Wolff tarafından şiddetle reddedilen– karalayıcı söylentiler dolaşmaya başladı. Çok geçmeden başhaham, Wolff'dan İncil almış olan tüm Yahudilerin bunları yakmasını emretti ve bizzat paşa tarafından, insanları dinlerini değiştirmeye davet etmesinin "son derece uygunsuz" bulunan talihsiz misyonerden huzur bozmayı bırakması emredildi. Nihai alçaklık, onun taktiklerini kamuoyu önünde reddeden Londra'daki üstlerinden geldi. Hiç kimseyi ihtida ettirmeyi başaramadığı on beş günlük bir sürenin ardından, gemiyle İzmir'e yola çıktı.[258]

Wolff'dan daha ketum olan diğerleri İncillerini dağıtmaya devam ettiler: Gelecek yirmi-otuz yıl içinde, Levant'taki American Bible Society İbranice, Yudeo-İspanyolca, çağdaş Yunanca ve Türkçe nüshalar dağıttılar. Wolff'dan yirmi yıl sonra, "Yaşam Kitabı"nın bu neferleri hâlâ Selanik Yahudilerini "yobaz ve kendilerini üstün gören ve özellikle kentlerinin Yahudi dünyasında öğrenim ve Hahamlık irfanında çok eski ünüyle gurur duyan... kurnaz tartışmacılar ve keskin hasımlar" olarak görüyorlardı. Özel olarak aralarında ilahiyat tartışmaları yapmalarına karşın, kamusal alanda cemaatin dinsel liderleri misyonerlere şiddetle karşıydı: Başhaham Saul Molho, misyonerler tarafından Hıristiyanlık lehine alıntılanan pasajları çürütmek için İncil okuma gruplan kurdu, Yeni Ahit'e karşı risaleler bastırdı ve misyonerlerle alışveriş ederken görülen herkes için aforoz kararı çıkardı. Misyonerlik etkinliklerine yapılan yatırımlann getirisi çok düşüktü. "Bu beyefendilerin aşırı derecede yararsızlığı yeterince dile bile getirilemez," diye yazmıştı Slade. Yorulmak bilmez İskoçyalı bir misyoner olan Crosbie, 1860'ta Selanik'e yer-

258 K. Vakalopoulos, "Pos eidan oi evropaioi tin katastasi sti Makedonia ton perasmeno aiona", *Makedonika*, 20 (1980), 88; "Narrative of facts and incidents in the Life of John Meshullam", içinde: A. B. Wood, *Meshullam! Or Tidings from Jerusalem. From the Journal of a Believer Recently returned from the Holy Land* (Philadelphia, 1851), 96-97.

leşti ve küçük bir okul açtı. 1904'te öldüğünde, tek bir kişiyi bile Hıristiyan yapabilmiş olduğu şüpheliydi.[259]

İhtida: 1876 Cinayetleri

İmparatorluk içinde ihtida asla sadece ihtida olmadı; güçlü duygular uyandırdı ve dikkatle ele alınması gereken, karmaşık bir mesele oldu. Ama alışılmamış bir durum da değildi: Hıristiyan ve Yahudi kızlar, teolojik nedenlerle değil, akrabalarının kınamasından kaçmak için evlenerek ve bir Müslüman erkeğin haremine girerek İslamı benimsiyorlardı. "Para, aile anlaşmazlıkları, gözdağı veya âşık olmak, Hıristiyan kadınları ve kızlan Müslümanların hâkimiyetine sokan başat güdülerdi," diye belirtiyordu bir gözlemci 1858'de. Artık İslam dininden dönme eskisi gibi ölüm cezası getirmediğinden, Protestan misyonerler yine Müslümanları hedef almaya çalıştılar ve yetkililer bazı Müslüman erkeklerin askerlik hizmetinden kaçınmanın bir yolu olarak ihtida etmesinden endişelendiler. Aslına bakılırsa, korkuları yersiz de değildi.[260]

Fakat fikir iklimi değişiyordu: İlkin İslamı kucaklayan, ardından terk eden bir Hıristiyan kadın, onu vuracağını söyleyerek kentte dolaşan Müslüman kocasının intikamından paşa tarafından korundu. İki genç Yahudinin de –biri on yaşında bir çocuk, diğeri on altı yaşında– ilk dinlerine dönmelerine izin verildi. Sözümona Hıristiyan Ortodoks yeni şehit olmak üzere ortaya çıkan Papa Isaiah'ın şehadet edimi için çok geç kaldığı ortaya çıktı ve egemen dine yaptığı kasıtlı saldırılara karşın, sadece taş kırma cezasına mahkûm edildi.[261] Öncelikli amaçları asayişi korumak ve geleneksel kurallara riayeti sağlamak olduğundan, Selanik paşaları, her yıl önlerine gelen yarım düzine veya biraz fazla ihtida olayında, kişilerin bunu yapmak için geçerli nedenleri olduğunu kesin olarak belirlemeye çalıştılar. Zorla Müslüman yapılmış olduklanndan kuşku duyulanlar –yerel Müslüman toprak sahiplerinin elindeki köylerde zorla ihtida kırsal kesimde hâlâ bir acı kaynağıydı– kimi zaman durumun Bâb-ı Âli tarafından incelenmesi için İstanbul'a gönderiliyordu. Şikâyetçiler kendiliklerinden de oraya başvurabiliyorlardı. Haziran 1844'te, bir Ermeni çift, Selanik'te yerel bir hamama Müslüman bir kadınla gitmesine izin verdikleri kızlan-

259 S. I. Prime, *The Bible in the Levant; or The Life and Letters of the Reverend C. N. Richter, agent of the American Bible Society in the Levant* (New York, 1859), 89-90; *Missionary Register* (Aralık 1851), 514; Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece, etc.*, 516.

260 FO 195/586, Calvert-Constantinople, Ağustos 10, 1858.

261 FO 195/240, Blunt-Canning, 20 Ağustos 1845; FO 195/1196, Barker-Layard, 11 Mayıs 1878.

nın –büyük bir öfkeyle dile getirdikleri gibi– kendi özgür iradesiyle ihtida ettiği gerekçesiyle geri dönmemiş olduğunu belirten resmî bir dilekçeyle başvurdular. Bâb-ı Âli davayı ele aldı ve Selanik'teki yetkililere verdiği talimatta, "eğer yasadışı olarak zor kullanma meydana gelmişse, bu ahalinin güvenine çok zarar verir ve devletin düzeninin bozulmasına yol açabilir" deniyordu.[262]

Bazı olaylarsa, gerçekleştiği yerde dikkatle inceleniyordu. Yoksul bir Yahudi kızının anne babasının evinden ayrılıp Müslüman arkadaşlarının evine sığınmasının ardından, paşa meseleyi anne babasıyla tartışmak üzere konağına getirtti. Kız ona, babasının dayağından kaçmak için evden ayrıldığını söyledi, ama Rifat Paşa ailesini ve dinini terk etmesi için yeterli bir neden olmadığını söyleyip geri dönmesini emretti. Gelgelelim, aynı zamanda, kızın babasını çağırttı ve ona, kızına sevecen davranmasını ve yeniden kötü muamele ettiği takdirde kızı himaye edeceğine yemin etti. Bu, patlama potansiyeli olan bir durumun nasıl savuşturulacağının güzel bir örneğiydi.[263]

Birkaç yıl önce, işler bu kadar iyi idare edilememiş ve sonuç felaket olmuştu. 7 Mayıs 1876 sabahı, İngiliz konsolosundan kısa fakat dehşet verici bir telgraf İstanbul'daki sefarete ulaştı: "İki konsolos öldürüldü, Avrupalılar dehşet içinde. Genel bir katliamdan korkan Rumlar silahlanıyor." Bu, kentin tarihinin en kötü şöhretli –ve yanlış anlaşılmış– bölümlerinden birinin, dış dünyaya ulaşan ilk işaretiydi: Tüm dünyada manşetlere taşınan çifte cinayete doğru hızla tırmanan bir ihtida bunalımı.

Olay şöyle gelişti. Bir önceki gün, kent dışındaki bir köyden Stefana adında bir Hıristiyan kız, Müslüman bir toprak sahibinin evine gitmeden hemen önce, ihtidasını kaydettirmek üzere, daha şimdiden peçeli olarak trenle Selanik'e gitmişti. Bu pek alışılmamış bir olay değildi ve her zamanki gibi, peşinde mutsuz akrabalardan oluşan bir iz bırakmıştı. Annesi onu durdurmak için kızının peşinden kente geldi –babası ölmüştü– ve tren garında bağırıp gelip geçen Hıristiyanlardan yardım istedi. İçlerinden biri kızı yakalayıp peçesini yırttı –Osmanlı âdetlerine göre çok ciddi bir suçtu bu– ve tanınmış bir yerli Rum ailesinin üyesi olan Amerikan konsolosuna ait bir arabaya el koyduktan sonra kızı ve annesini arabaya bindirip gizlenecekleri bir yere götürdü. Polisler kentin kapısına kadar arabanın peşinden koştularsa da, sonra izini kaybettiler.

262 S. Deringil, "'There is no compulsion in religion': on conversion and apostasy in the late Ottoman empire", içinde: Deringil, *The Ottomans, the Turks and World Power Politics* (İstanbul, 2000), 122.

263 FO 195/240, Blunt-Canning, 20 Ağustos 1845; 195/1255, Blunt-Layard, 30 Haziran 1879.

Ertesi sabah, bazı Müslümanlar, âdet olduğu üzere, işin doğru dürüst anlaşılması için kızın hükümet konağına getirtilmesini istemek için paşaya gittiler. Fakat Amerikan konsolosu tesadüfen kent dışındaydı ve erkek kardeşi, kızın konsolosluktan ayrıldığını, şu anda nerede olduğunu bilmediğini söyledi; aslında gizlice başka bir Rum ileri gelenin evine gönderilmişti. Öfkeli bir kalabalık paşanın konağının karşısında toplanmaya başladı ve paşaya, harekete geçmemesi halinde, konsolosluğa bizzat saldıracaklarını bildirdiler. Polis şefi Selim Bey olaydan sonra alınan ifadesinde, "Paşanın odasından çıktım ve elebaşlarına veya liderlerine, böyle bir kalabalık toplamakla hata ettiklerini söyleyerek, onlardan ne istediklerini sordum," diyordu. "'Kız nerede?' diye sordular. Onlara birkaç saat beklemelerini, eninde sonunda kızın teslim edileceğini söyledim, ama beni dinlemediler." Kalabalığı niye dağıtmadığı sorulduğunda, Selim Bey şöyle yanıt veriyordu: "Elimde yeterli kuvvet yoktu –sadece 20 adam– oysa kalabalıkta en azından yüz kişi vardı."[264]

Olayın haberi pazara yayıldı ve silahlı Arnavutlar, Saatli Cami yakınındaki diğer protestoculara katıldılar. Çok geçmeden öfke iyiden iyiye kabardı ve dağılmaları söylendiğinde, güruh paşanın danışma meclisi üyelerini tehdit etti. Ardından Fransız ve Alman konsolosları, valiyle görüşmek üzere konağa giderken caminin önünden geçme talihsizliğine uğradılar. Kalabalık tarafından yakalanıp küçük bir odada alıkonuldular. Sorunu müftü ve danışma meclisinin diğer üyeleriyle konuşurlarken, kızın teslim edilmesi için rehin tutuldukları ortaya çıktı. Paşa olay yerine gitti ama, birçok polisin çabalarına karşın öfkeli protestocular zorla odaya girince paniğe kapıldı. Protestocular iki adama sandalyeler ve demir çubuklarla saldırdılar. Kız bulunduğu ve teslim edildiği zaman, iki adam ölmüştü. Kızın vilayet konağına gelişinin ardından kalabalık zafer çığlıkları atıp tabanca ve tüfekle havaya ateş ederek dağıldı.[265]

İngiliz konsolosu Blunt, camiden ancak yüz metre kadar ötede paşayla birlikteydi. "Dehşete kapıldım ve konsoloslann öldürüldüğüne inanamadım." Tabanca seslerini duyarak dehşete kapılmıştı; ya polisin kalabalığa ateş açtığından veya kalabalığın aşağı kente inerek genel bir katliama giriştiğinden korkmuştu. Pencereye giderken, paşa ona bağırdı: "Kendini gösterme. Tanrı aşkına, seni görmesinler: Şimdi çıldırmış kurtlar gibi onlar." Durum öylesine tehlikeli görünüyordu ki, paşa Blunt'ın "ailesinin bazı üyelerinin çığlık atarak ve feryat ederek kaçışmaya çalıştığı" harem bölümünden geçerek kaçmasına izin verdi. "Büyük bir felaketten" korkarak, Pire'den bir İngiliz savaş gemisi gönderilmesini söylemek üzere

264 FO 195/1107, "Miralay Selim Bey'in hazırlık tahkikatındaki yeminli ifadesi."
265 FO 195/1107, Blunt-Elliott, 7 Mayıs 1876.

Atina'ya telgraf çekmeye koştu. Kısa süre sonra, kızın teslim edilmiş olduğunu ve kalabalığın dağıldığını anladı.[266]

Avrupalı konsolosların öldürülmesi Düvel-i Muazzama'nın itibarına muazzam bir darbeydi ve bu devletler derhal savaş gemilerini kentin önüne göndererek tepki gösterdiler. İşgal söylentileri çıktı, ama aslında, gemiler sadece toplarını Yukarı Kent'e çevirip bir güç gösterisi yapmak üzere orada kaldılar. Avrupa, Türk dinsel fanatikliğinin bir başka tezahürü olarak kabul edilen olaya karşı kaygıyla yankılanırken, İstanbul'dan sorumluların cezalandırılmasına yönelik acil talimatlar geldi. Paşa herhangi bir tutuklama yapmak için epeyce oyalandı, zira birliklerden çoğu mücrimlere yakınlık duyuyordu. Bununla birlikte, sonunda 17 Mayıs'ta otuz kişi yakalandı ve elebaşı olarak görülen altısı rıhtım surlarının kenarında açık bir alanda herkesin gözü önünde asıldı.

Yüzyıl ortası Selanik'indeki Hıristiyanlar 1821 olaylarını hatırlıyorlar ve katliam korkusuyla yaşıyorlardı. Sık sık söylentiler daha iyi bilmesi gerekenler tarafından yayılan abartıdan öteye geçmeyen, dehşet yaratan fanteziler oluyordu. Ama zaman zaman bundan öteye gittiği de oluyordu: Örneğin, kentteki bir seyyah müphem bir huzursuzluğun yayılışını fark ettiği 1860'ta, "korkunç Suriye katliamları hâlâ zihinleri dehşetle ürpertiyordu," diye yazıyordu: "Bir tür sorun vardı, ama hiç kimse onu tanımlayamıyordu – fakat heyecan hissediliyor ve insanlar Rus casusların bir yandan kuşkuları, öte yandan fanatizmi kışkırtarak iş başında olduğunu ima ediyorlardı." Birkaç gün boyunca, halk geceleri huzursuz uyudu ve silahlarını el altında tuttular ve gerekirse kaçmaya hazırlandılar. Fakat sonunda "hepimiz sessizce bekledik, hiçbir şey olmadı ve panik yavaş yavaş yok oldu".[267]

Fakat silahlı bir grubun yakıp yıkmak üzere Frenk Mahallesi'ne inmeye başladıkları sırada kızın kurtarıldığını öğrenip dağıldıkları 1876'da, kent tam da böyle bir felaketin eşiğine gelmişti. Topluluklar arası uyum değerlerini yeniden doğrulama ihtiyacının farkına varan her kesimden ileri gelenler, suçtan sonra günler ve haftalar boyunca aralarındaki dayanışmayı göstermekten vazgeçmediler. Bir aydan kısa bir süre sonra, Mayıs'ta Sultan V. Murad'ın tahta çıkışı ve reformcuların başkente dönüşü karşısında "tarif edilemez" bir sevinç hüküm sürüyordu. Bir gözlemcinin belirttiği gibi, bu sevinç "hiçbir düzensizlikle ve kötü niyetli edimle kesintiye uğramadı; rıhtım, anacaddeler, pazarlar ve kahvehaneler, sanki ulusal ve dinsel duyguları en sonuncu korkunç olaylarla yaralanmamış veya rahatsız ol-

266 FO 195/1107, Blunt-Elliott, 6 Haziran 1876.
267 195/526, Blunt-Canning, 20 Mart 1856; Mary Adelaide Walker, *Through Macedonia to the Albanian Lakes* (Londra, 1864), 77-80.

mamışçasına, hepsi kaynaşmış olarak Türkler, Rumlar, Yahudiler, Levantenler ve Avrupalılar, erkekler, kadınlar ve çocuklarla doluydu. Irkların birbirine karşı antipatisi unutulmuş ve bağışlanmış gibi görünüyordu."

Cülus şenlikleri kentin dinsel liderlerinin önderliğinde, uyumun son derece kamusal bir sergilenişine olanak vermişti. Kentte çok saygı duyulan Ortodoks Metropolit Ioacheim'in *defterdarı* kucaklarken, müftünün de "bir çocuk gibi ağladığı" görüldü. Metropolit "bu şerefli olayı" selamladı ve başhaham ana sinagogda yeni padişah için dua ederken, törene dört paşa, Türk zabitler, metropolitin kendisi ve Ortodoks, Katolik ve Protestan papazlar da katıldı. Birkaç gün sonra, hepsi kent surlarının dışındaki Mevlevihanenin önünde dua etmek üzere yeniden bir araya geldiler: İngiliz, Yunan ve Avusturyalı deniz subaylarının yanı sıra konsolosluk mensuplan da kalabalığa eklenmişti. Katliam korkulan ve söylentileri ortadan kalkmamıştı – kısa bir süre için yeniden belirdiler ve Ekim ayında İngiliz konsolosunun "bir çeşit panik" olarak adlandırdığı duruma yol açtılar –o döneme gelindiğinde, zavallı, akıl hastası Sultan Murad çoktan tahttan indirilmiş ve yerine kardeşi Abdülhamid geçmişti bile– ama daha serinkanlı düşünenler, söylentilerin gerçek olay kadar zarar verdiğini ve kentin iyiliği adına bastınlmalan gerektiğini biliyorlardı. Bayram gelince, Müslüman cemaatin önde gelen simalarının Hıristiyanlann duygularını hesaba katmanın ve "burada Hıristiyanlara karşı fanatik bir ayaklanma başlayacağına ilişkin mevcut tüm söylentilere karşı çıkmanın" önemine dikkati çekmelerinden sonra, bayram sakin bir biçimde kutlandı. Hıristiyan ileri gelenler de karşılık vererek, yerel Rum gazetesi yetkilileri ve "Müslüman hemşehrilerini" hüküm süren "büyük sükûnet" için kutlayarak, Ortodoksları da Paskalya'da bu örneği izlemeye çağırdı. O sonbaharda ilk Osmanlı anayasasının ilanı, kentte ortak kardeşlik ve toplumsal uyumun yaşanacağı yeni bir çağ olması için dualarla karşılandı.[268]

Şark Meselesi

Valinin beceriksizliği ve birkaç nüfuzlu Rumun sorumsuz davranışı, küçük bir anlaşmazlığı, yansımaları bütün Levant'ta hissedilen uluslararası bir olaya dönüştürmeye yardım etmişse bile, konsolosların ölümünün gerçek nedeni başka bir yerde yatıyordu ve bir süreden beri hazırlanmaktaydı. Kentin Müslümanları arasında

268 195/1107, Blunt-Derby, 31Mayıs 1876; 195/1108, Blunt-Elliott, 5 Ekim 1876, 23 Ekim 1876.

Bâb-ı Âli'nin yaşamın doğal düzeniyle çelişen önlemlere yönelik ısranna karşı direniş açıkça kendini göstermekteydi. Bu muhalefet toprak sahibi beylerle sınırlı kalmıyordu. Fanny Blunt'ın sözleriyle, "çok az miktarda yoğurt yiyen, birkaç sigara içen, çok çalışan Allah korkusuna sahip insanlar" olan kentin yoksullan da, Hıristiyanlann Müslümanlarla eşit olması düşüncesini hazmetmekte zorlanıyorlardı. Cinayetlere kanşmaktan hüküm giyen otuz beş kişinin geçmişleri, bu görüşlerin ne denli yaygın olduğunu gösteriyor: Aralannda hizmetkârlar, köleler, bir kasap ve bir berber, birkaç Arnavut tüfekçi, ["mesleksiz bir iskambil oyuncusu" olarak betimlenen] bir Bosnalı, bir kahvehane sahibi, yiyecek toptancısı, bir marangoz, birkaç duvarcı ve dışandan ziyarete gelmiş olan birkaç delikanlı vardı.[269]

Kentin Hıristiyanlarının ardında, kuşkusuz, Avrupalı devletler duruyordu. 1876 cinayetlerinin simgesel gücü, kurbanların konsoloslar, yani Selanik'teki belki de en imtiyazlı siyasal sınıfın üyeleri olması gerçeğinde yatar tam olarak. İmparatorluk ile Düvel-i Muazzama arasındaki güç dengesi, ikincisinin lehine eğildikçe, konsolosluk mensuplannın nüfuzu ve özgüveni de büyümüştü. Paşadan iade-i ziyaretler –bu on sekizinci yüzyılda duyulmamış bir şeydi– almaya ve kendi ulusal bayraklannı dalgalandırmaya başlamışlardı. Kapitülasyonlar sistemi olarak bilinen rejim altında, aynı zamanda kendi uyruklannı yargılama hakkını edinmişler ve ecnebi yurttaşlığının sağladığı bağışıklıklardan yararlanmaya, böylece Osmanlı yargılama yetkisinden kurtulmaya can atan kentin gayri Müslim sakinlerine himaye ve pasaportlannı gitgide daha çok vermeye başlamışlardı.

On dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde, kapitülasyonlar artık açıkça suiistimal ediliyordu. 1876'da Selanik'te ne Amerikan ne Alman konsolosu temsil ettikleri ülkenin yurttaşıydı: Amerikan konsolosu Hadzilazaros adında bir Rum ileri gelenken, Alman konsolosu Abbottlar'dan biriydi. Yahudiler ve Hıristiyanlar sık sık İspanyol, Toscanalı, Napoliten veya Avusturya uyrukları olarak yetkililer önünde muafiyetlerini ilan ediyorlardı. Selanik'in en nüfuzlu Yahudi işadamı ve hayırseveri Moses Allatini bir İtalyan idi. Selanikli bir Hıristiyan, İyonya adalarına hiç gitmemiş olmasına, nerede olduğunu bile bilmemesine karşın, kendisinin bir "İyonyalı" [dolayısıyla İngiliz himayesi altında] olduğunu ileri sürerek cezalandınlmaktan kurtulmuştu. Sistem öylesine yozlaşmıştı ki, insanlar milliyetlerini çıkarlanna geldiği gibi değiştirir olmuşlardı. James Roggotti bir Osmanlı uyruğu olarak Makedonya'da doğmuş, ama ilkin bir Yunan, ardından bir İngiliz pasaportu edinmişti. "Signor Tavoulari" yaşamına bir Bulgar Hıristiyanı olarak başlamış,

269 F. Blunt, *My Reminiscences,* 211; 195/1107, "List of individuals regarded as guilty in recent events in Salonica", 383.

servetini Rus ve İsveç himayesi altında Yunanistan'dan sahte Türk sikkeleri ithal ederek kazanmış ve kenti bir "İyonya" pasaportuyla [o dönemde İyonya Adalan İngilizlerin hâkimiyeti altındaydı] terk ederek, bir "Helen" olarak dönmeden evvel Suriye'ye gitmişti.[270]

Kentte 1835'ten itibaren bir Yunan konsolosunun bulunması, tıpkı Atina'dan gelen "Helenler"in kasıtlı olarak iddiacı ve düşmanca davranışları gibi, Osmanlı hassasiyetlerini özellikle aşağılıyordu. 1846'da Yunan korveti *Ludovick*, korsanlara karşı ortak Osmanlı-Yunan harekâtı sırasında Selanik limanına demir attı ve İngiliz konsolosunun belirttiğine göre, "Yunan subaylannın birçoğu kendilerine pek az itibar getirecek şekilde kahvehanelerde Türklere karşı imalarda" bulundular. Bir adam açıkça "iki yıl içinde Selanik Kalesi'nde Yunan bayrağı dalgalanacak," diye açıkça övünmüştü. 1851'de eski Yunan pasaportlan, Hıristiyanları kendi Krallıklarına göç etmeye teşvik etmeye yönelik bir planın parçası olarak –en azından Osmanlı yetkililerinin kuşkusu bu yöndeydi– kentin kahvehanelerinde dolaşıyordu. 1863'te, Danimarka prensi George'un Yunan kralı olarak seçilmesinin ardından, yerel yetkililer her türlü halk gösterisi veya kutlamasını yasakladı. Denizciler öngörülebilir bir sorun kaynağıydı. Eski kafalı bir paşa, limandaki bir şarapçının tabelasına çizilmiş bir Yunan bayrağının indirilmesini emrettiği zaman, Yunan denizciler silahlanyla nhtıma çıktılar ve tabelayı derhal yerine taktılar.[271]

1876 bunalımı, bütün bu etkenleri öne çıkardı. Hıristiyanlar açısından –sonradan asılsız olduğu anlaşılacak– kadının ergenlik yaşının altında olduğu ve kendi özgür iradesiyle ihtida etmediği korkusu vardı: Kırsal kesimde gerek Hıristiyanlar gerek Müslümanlar arasında adam kaçırmaların çok yaygın olduğuna da değinmek gerekiyor; ne yazık ki, Müslüman beylerin Hıristiyan kadınları hiç ceza görmeden kaçırmaları da duyulmadık bir şey değildi. Öte yandan, Müslümanlar da, Hıristiyanlann artık kendilerini âdetlere ve paşanın sözlerine karşı gelecek ve potansiyel bir muhtedinin vilayet konağına gitmesini engelleyecek kadar güçlü hissettikleri düşüncesine büyük bir öfke duyuyorlardı. Her iki taraf da kadını, düşmanlarına karşı korunması gereken, cemaatlerinin şerefinin tecessümü olarak görüyordu. Hepsinin ötesinde, olayın başından sonuna değin konsolosların varlığı söz konusuydu: bir konsolosluk arabası kızı gizli bir yere götürmekte kullanılmıştı; kızın Amerikan konsolosluğunda saklandığı söylentisi –sonradan doğru ol-

270 J. J. Best, *Excursions in Albania etc.* (Londra, 1842), 227-228; FO 195/1007, Blunt-Elliott, 7 Temmuz 1873; 195/176, Blunt-Ponsonby, 23 Nisan 1840 ve 22 Ekim 1840.

271 FO 195/240, Blunt-Canning, 20 Ağustos 1846; 195/371, Blunt-Stratford Canning, 28 Ekim 1851; 195/756, Wilkinson-Bulwer, 5 Mayıs 1863; 195/723, Calvert-Constantinople, 23 Nisan 1862.

madığı anlaşılmıştı– dolaşıyordu; ve en vahimi, Fransız ve Alman konsoloslarının, olayın tamamındaki rollerine ilişkin yaygın Müslüman kuşkularını doğrulayacak şekilde, arabulucular olarak kalabalığın karşısına çıkarak, sahnede bulunuşu vardı.

Son bir etken de, belirleyici rolü oynadı: Bu olaylar, yüzyılın tamamının çok ciddi diplomatik ve askeri bunalımının arka planına karşı ortaya çıkmıştı – 1875-78 Yakın Doğu bunalımı. Bosna-Hersek'teki bir köylü ayaklanmasıyla başlayan sorunlar 1876'da Bulgaristan ve Tuna vilayetlerine yayıldı ve ertesi yıl Rus ordusunun istilasıyla sona erdi. Rusya'nın 1878 başında imparatorluğa dayattığı Ayastefanos Antlaşması, Selanik'in hemen kuzeyinde yer alan ve kentin kendi hinterlandıyla ilişkisini kesen geniş bir yeni Bulgar devleti yarattı. Düvel-i Muazzama'nın diğer üyeleri her ne kadar Rusya'yı geri çekilmeye zorladıysa ve Ayastefanos Antlaşması'nı yırtıp attıysa da, Bâb-ı Âli'nin yaşadığı aşağılamayı gizlemenin imkânı kalmamıştı: Berlin Kongresi'nde, Sırbistan'ın bağımsızlığı ilan edildi, Rusya'nın denetimi altında [daha küçük olsa bile] özerk bir Bulgaristan kuruldu, Kıbrıs [Türkleri desteklemenin bedeli olarak] İngiliz birliklerince işgal edildi ve Düvel-i Muazzama Osmanlı yetkililerini yeni bir yönetsel reform programı başlatmaya zorladı.

Bu olaylar Selanik'i derinden etkiledi. Savaş zamanında hep olduğu gibi, kent hummalı bir haldeydi – askerler, talepkâr casuslar, vergi toplayıcılar ve rivayetlerle kaynıyordu. Müslüman ileri gelenler Bâb-ı Âli'nin dış politikasını eleştirdiler ve ilk kez olarak "Avrupa'dan sürülüp atılmak" korkusuna kapıldılar. Bulgar ayaklanması, Selanik'teki konsolos cinayetlerinden fiilen üç gün önce patlak vermişti; ayaklanma söylentileri, Müslüman köylülere yönelik büyük hakaretlerin haberleri ve onlan evlerinden söküp atma planlarıyla birlikte kente ulaşmıştı. Bir noktada yetkililer, Rusların kente girişini kışkırtmak için Selanik Hıristiyanlarının da ayaklanacağından korktular ve vali her türlü isyanı en sert şekilde bastıracağı uyarısında bulundu. İngiliz konsolosu, "Onun, Türkiye'de Şark Meselesi'nin ancak imhayla veya en azından, Türkiye'nin Avrupa vilayetlerindeki tüm Hıristiyanların tehciriyle ve onların yerine Kafkasyalıların ve Asyalı kolonistlerin yerleştirilmesiyle çözülebileceğine inanan gruptan olduğunu biliyorum," diye yazmıştı.[272]

Bölgede oradan oraya gidip gelen çok büyük çaplı zorunlu nüfus hareketleri manzarası, kesinlikle fantezi değildi. Avrupa gözlerini savaşın Hıristiyan kurbanları üzerine dikmişken –Gladstone'un "Bulgarlara karşı uygulanan vahşetle-

272 195/1108, Blunt-Elliott, 5 Ekim 1876; 195/1149, Barker-Layard, 26 Ekim 1877; 78/2994, Blunt-Layard, 21 Eylül 1879.

ri" yüksek sesle kınaması sayesinde– Bosna'dan, Bulgaristan'dan ve Rus ordusundan kaçan binlerce Müslüman mülteci güneye doğru gidiyordu. Önceden Kafkasya'da Ruslardan kaçmış olanlara –1856 ila 1864'te 500 bin ila 600 bin Çerkes ve Nogay [Kınm] Tatan imparatorluğa sığındı– ek olarak, Osmanlı gücünün zayıflamasına eşlik eden mülteci seli tam hızıyla devam ediyordu. Mülteci İskân Encümeni kuruldu ve bu kuruluşun verdiği rakamlar, sadece 1876 ile 1879 yıllan arasında imparatorluğa gelen mültecilerin sayısının yarım milyonu aştığını gösterir.[273]

Ocak 1878'de, Bâb-ı Âli Selanik valisine 50 bin mülteciye vilayette yer bulmasını emretti. Ertesi ay, "bütün memleket, uzun kağnılar dizisi halinde... Rus ordusundan ve Sırplardan kaçarak Anadolu ve Suriye'ye gitmeye çalışan paniğe kapılmış Çerkes ailelerle dolu" olduğu bildiriliyordu. Arnavut Gegler ve yurtlanndan koparılan Nogay Tatarlan kent çevresinde yerleşirken, her hafta daha binlercesi İzmir ve Beyrut'a giden buharlı gemilerle kentten aynlıyorlardı. Bu mültecilerden birçoğu daha on yıl önce Bulgar topraklarına yerleştirilmişti; şimdi de Rus askeri harekâtı yüzünden ikinci bir kez yerlerinden yurtlanndan ediliyorlardı. Çaresiz, yerel toprak sahipleri tarafından sömürülen birçok –özellikle Çerkes– erkek, eşkıya çeteleri kurdular ve bölgede suçun simgesi haline geldiler. Bütün bu düşmanlıklann sona ermesinden iki yıl sonra, hâlâ birçoğu tifüs veya çiçek hastalığına yakalanmış, kentte yardımla yaşayan üç bini aşkın, kent çevresindeyse bir on bin muhacir daha vardı. Üsküp müftüsü, Priştine Sancağında nafakaya ihtiyaç duyan toplam 70 bin kişinin olduğunu hesaplamıştı. 1887'ye gelindiğinde, yitirilen vilayetlerden o kadar çok sayıda muhacir Selanik'e yerleşmişti ki, ev kiralan dikkat çekecek ölçüde yükselmişti.[274]

Avrupa Türkiyesi'nde Osmanlı hükümranlığının siyasal manzarası korkunçtu. İmparatorluğu Rus ordusunun uğratacağı korkunç bir yenilgiden ancak Batı müdahalesi kurtarmıştı; bunun sonucunda Avrupa'da uğranan kayıplar çok büyüktü. Avrupalı güçler gelecekte başka bölgelerin koparılmasını açıkça tartışıyordu ve Avusturyalılar, Bulgarlar ve Yunanlar gözlerini Selanik'e dikmişlerdi. Berlin Kongresi'nde toprak anlaşmazlığının çözümü hakkında tartışma başlarken, bir gözlemci Osmanlı kurumlarında yeni kapsamlı reformlann ve geriye ka-

273 A. Toumarkine, *Les migrations des populations musulmanes balkaniques en Anatolie (1876-1913)* (Istanbul, 1995), 27-29.

274 A. Üner Turgay, "Circassian immigration into the Ottoman empire, 1856-1878", içinde: W. Hallaq ve D. P. Little, der., *Islamic Studies Presented to Charles J. Adams* (Brill, 1991), 193-217; FO 195/1196, Barker-Layard, 5 Ocak 1878; B.N. Şimşir, der., *Rumeli'den Türk Göçleri* (Ankara, 1989), 226; B. Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870-1912* (New York, 1993), 257.

lanların yönetimi için "tarafsız bir yetke"nin oluşturulmasına olan ihtiyacın altını çiziyordu. Son kırk yılın reform çabalarının düzensiz kaydı göz önünde tutularak, imparatorluk sisteminin çok uzun süre yaşayabileceğine pek az kişi ihtimal veriyordu. Aslına bakılırsa, özellikle de genç Sultan Abdülhamid'in, ortaya çıkmasından ancak iki yıl sonra, yeni anayasayı askıya almasının ardından birçokları çok yakında yıkılmasını bekliyordu. Fakat düşündüklerinden daha uzun beklemek zorunda kaldılar. İmparatorluk birkaç on yıl daha hayatta kaldı ve bu süre içinde Selanik gelişti, büyüdü ve görünüşünü eskisinden çok daha köklü bir biçimde değiştirdi.[275]

275 195/1196, Barker-Layard, 5 Temmuz 1878.

KISIM II

AVRUPA'NIN GÖLGESİNDE

Osmanlı, gücünün doruğundayken, hiçbir Hıristiyan devlet onunla boy ölçüşemiyordu. On altıncı yüzyılda, Fransızlar Bâb-ı Âli'nin kapısına gelip yalvarmışlardı; I. Elizabeth de, çaresizce bir müttefik arayışı içinde, Sultan III. Murad'a İslam ve Protestanlığın kardeş dinler olduğunu söylemişti. 1623'te bir Fransız siyasal kuramcısı "büyük Türk"ü, ancak Papa'nın arkasına, ama Hıristiyanlığın tüm hükümdarlarının üstüne yerleştiriyordu. 1683'te Viyana kapılarında yenilgi sık sık çürümenin başladığı an olarak kabul edilir, ama aslında imparatorluk on sekizinci yüzyılın büyük bölümü boyunca da düşmanlarına saygıdeğer bir şekilde karşı durmaya devam edecekti.[276]

Ancak Napolyon savaşlan sırasında ve ertesindedir ki, güç dengesi kuşku götürmez bir biçimde aleyhine döndü; birbirini izleyen padişahların devleti merkezileştirmeye ve kurumlarını modernleştirmeye bunca enerji harcamasının nedeni de buydu. Yüz yüze geldikleri başat meydan okuma, Hıristiyanlığın halefi Avrupa'dan geliyordu. Başlangıçta imparatorluk Büyük Devletler Birliği denilen oluşumun dışında kaldı. Fakat 1856'da Kırım Savaşı'nı sona erdiren Paris Antlaşması'nda ilk kez olarak, Osmanlı devletinin daha geniş bir uygarlığa girişine işaret eden ilginç bir ibare ile "Kamu Hukuku ve Avrupa Sistemi"nin bir parçasını oluşturduğu tanındı. Avrupa bir değerler dizisini savunuyordu ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan, tıpkı Avrupa Birliği'nin son yıllarda halefi Türkiye'den istediği gibi, bu değerlere bağlanmasını istiyordu. 1856 antlaşmasının bir başka maddesi üyeliğin bedelini ayrıntılarıyla açıklıyor, padişah "Din veya Irk ayrını gözetmeksizin" tüm uyruklarının koşullarını iyileştirmeye *ve* "Devlet-i Aliyye'sinin Hıristiyan nüfusuna yönelik cömert niyetlerini" açıkça ortaya koyma niyetini ilan ediyordu.[277]

Bu tuhaf taahhütler kombinasyonunun ileri sürdüğüne göre, "Avrupa" garip bir düşünceler karışımının savunucusuydu – bir yandan ibadet özgürlüğü ve her-

276 F. Baumer, "England, the Turk and the Common Corps of Christendom", *American Historical Review* (1944).

277 A. Oakes ve R. B. Mowat, der., *The Great European Treaties of the Nineteenth Century* (Oxford, 1930), 176-177.

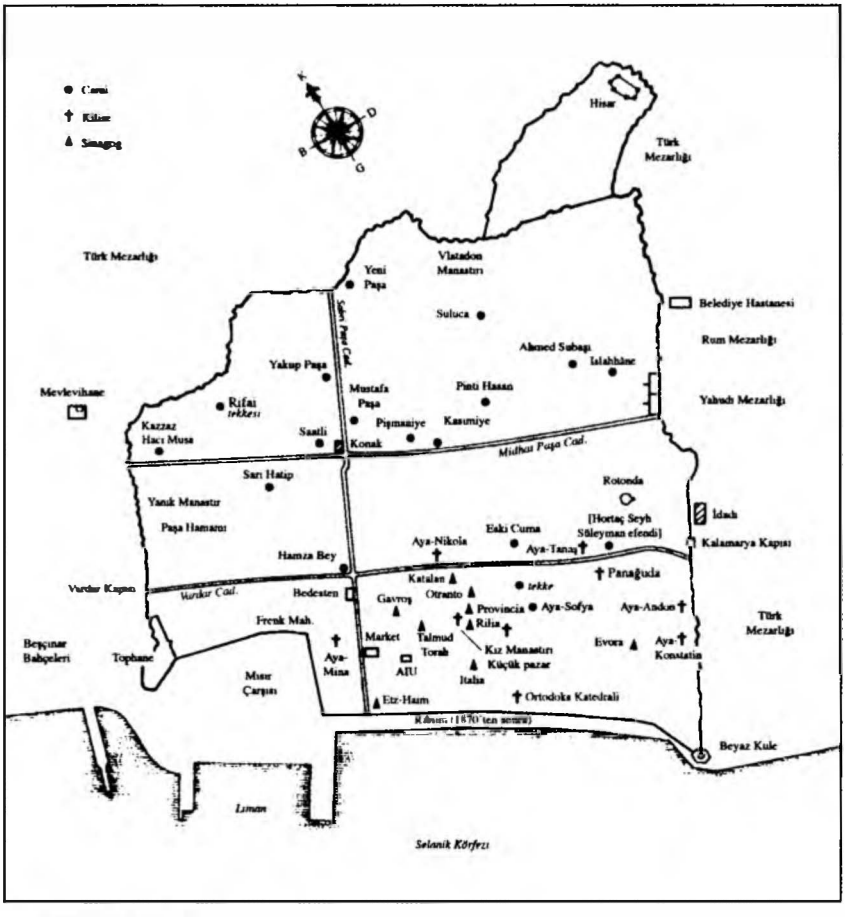
kese eşit muamele, öte yandan Hıristiyanlara özel ilgi; devletin egemenliğine saygı ve aynı zamanda, bireyin haklanna özen gösterme. Zamanla, Avrupa'dan başka düşünceler de sökün etti – İtalya, Fransa ve Almanya'nın yükselişinde kendini gösterdiği gibi tek tek ulusların bağımsızlık hakları; serbest ticaretin yayılması ve özerk piyasa kavramı; dinin bireyin kişisel vicdani sorunu olarak yeniden tanımlanması. Osmanlı topraklarına her milliyetten Avrupalılar –işadamlan ve yatınmcılar, askerler ve kurtarma işçileri, muhabirler ve hükümet danışmanları– akmaya başladı. Selanik o zamana kadar olduğundan çok daha hızlı ve çok daha çarpıcı bir değişime uğradı: On dokuzuncu yüzyıl ilerledikçe, aynı anda hem daha Avrupai hem daha "Şarklı", imparatorluğa daha yakından eklemlenmiş ve milliyetçi çekişmelerin tehdidini daha çok hisseden, kent bilincine daha çok sahip, gene de daha keskin biçimde bölünmüş bir kent haline geldi. Fakat tüm bu çelişkiler ve görünüşteki tutarsızlıklar, bir bütün olarak imparatorlukta mevcut olan güçlerin tezahüründen başka bir şey değildi – bu, Avrupa'nın gölgesinde kendisini dönüştürmekte olan bir imparatorluktu.

9
SEYYAHLAR VE AVRUPAİ MUHAYYİLE

Pitoreskin Peşinde

Turizm Selanik'e on dokuzuncu yüzyılın ortasında geldi ve böylelikle yeni bir kent –Batılı imgelemin kentini– yarattı. Hiç kuşkusuz ondan önce de ara sıra ziyaretçiler gelmişti – keşişler, meraklı bir iki diplomat ve alışılmış İtalyan kapalı devresinden sapan girişimci ruhlu birkaç genç beyefendi. 1751'de James Stuart ve Nicholas Revett, Dilettanti Cemiyeti tarafından klasik Yunan kalıntılarını incelemekle görevlendirildi; Selanik'in bugüne ulaşan ilk çizimlerini yaptılar. Fakat batı Avrupa ve İstanbul arasındaki kara ve deniz yolları kentin kuzeyinden veya güneyinden geçiyordu; dolayısıyla on sekizinci yüzyıl seyahat anlatılarının ancak bir düzine kadarında sözü geçer. Elli yıl içinde her şey değişti ve sonunda Selanik'in kendi evriminde muazzam bir etki yapacak kitaplarda ve makalelerde kentin yeni bir imgesi doğdu.

Katalizör, buhar gücü oldu. Levant'taki ilk buharlı gemi seferi 1833'te gerçekleşti; ilk buharlı gemi Tuna'yı ertesi yıl geçti. 1840'lara gelindiğinde İngiliz, Fransız ve Avusturya gemi seferleri kentin Akdeniz'in ana limanlarıyla bağlantısını kurmuştu. Buhar, insanların nhtıma o gün mü, ertesi gün mü çıkacağı konusunda, havaya ve dost canlısı bir kaptana güvendiği bir çağda hiç bilinmeyen tarifeleri ve standartlaştırmayı getirerek, zamanı ve uzamı değiştirdi. Bundan başka, yolculuğun kendisine bazı tanıdık tepkiler de getirdi: Bir yandan, sözgelimi, Avusturya ve Osmanlı başkentleri arasındaki yolculuğun üç haftadan bir haftaya inmesine duyulan şaşkınlık; öte yandan, bu hızlanmanın yolculuk etmenin zevkini ve amacını yok edeceği korkusu. Bir Alman bilgini 1841'de Selanik'te bir kış geçirdiğinde, "sürekli bir telaş içinde olan diğer gezginlerden çok daha talihli" olmakla övünüyordu. Erken



Osmanlı Kentinin İçi

tarihli bir yolculuk kılavuzu, yolculuk sürelerinin esef verici kısalışının, "aceleci yüzyılımızda" kaçınılmaz olduğu uyansını yapıyordu. "Denizde geçen süreden üç gün kazanıldı, demir ve kara yollan yelkenli geminin yerini aldı, bunlar gezginlerin ezici çoğunluğunun hiçbir şekilde karşı koyamayacağı çekicilikler."[278]

Gene de, Yunanistan, Mısır ve Kutsal topraklara yönelik turizmin artışından sonra bile, Selanik ve Balkan hinterlandı çok kullanılan güzergâhların dışında kaldı. Bir Güneyli güzel, 1839'da kız kardeşine gururla, "Selanik'e gelmiş ilk Amerikalı kadın benim," diye yazmıştı. Otuz yılı aşkın bir süre sonra, kentte gezginler hâlâ ender görülen acayipliklerden sayılıyordu. İstanbul'dan gelen bir buharlı gemide, bir Alman yolcu bir Fransız satıcıyla sohbete başlamıştı. Fransız ona

278 E. Isambert, *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient* (Paris, 1881), xxii.

Selanik'e niçin gittiğini sordu. "Eğlenmek için mi? Selanik'e mi? Şark'ın bütün şehirleri içinde en önemsizi olan bu sıkıcı ve kederli kente mi? Mümkün mü bu?" Orada paşa kendisine pek az Avrupalının gitmeye cesaret ettiği yere gitmesine yol açan girişimci ruhu nedeniyle iltifat etti, ama bir dahaki sefere "kışın ya da baharda daha uzun kalmak üzere" Girit'e gitmesini tavsiye etti.[279]

Ama herkes Selanik'in güzelliklerin, eşkıyalar tarafından ele geçirilme, korsanlar tarafından öldürülme veya veba, kolera ya da sıtmaya yakalanma tehlikelerine ağır bastığını düşünmüyordu. Bir gazeteci 1881'de, "Şu eski düsturu –*Le jeu ne vaut pas la chandel**– Türkiye'nin iç kesimlerine gitmeyi amaçlayan tüm İngilizlerin tartması gerektiğini düşünüyorum," diye uyarma gereğini duymuştu. Başkaları ise riskler ya da olayların merkezinde bulunma hissiyatı tarafından cezbedilmiş hissediyorlardı. Muhabir-tarihçi William Miller ise, Makedonya Sorunu'nun kızıştığı günler olan 1898'de, "Pitoreskin peşinde olan veya sıradandan kaçmak isteyen seyyah burada aradığını bulacaktır," diye yazdı. Genç bir Amerikalı gazeteci, Jön Türk devriminin patlak vermesinden hemen önce, 1906'da yazıyordu, "Turistler Makedonya'ya gelmiyor, ama eğer gelselerdi, Avrupa'nın başka hiçbir yerinde göremeyecekleri bir gösteri bulurlardı. Yalnız karakterleri, kostümleri ve hikâyenin karmaşıklığı açısından onları geride bırakmıyor, aynı zamanda İsviçre'nin sunduğundan daha geniş ölçekte Alpsi dağlarda sahneleniyor."[280]

Rehber kitabı çağından önce, Levant'a giden özenli seyyahlar her karşılaştıklarından alabildiğine yararlanmak için yanlarında gerçek anlamda bir kütüphane taşımak zorunda kalmışlardı. John Tweddell, bir arkadaşına 1798'de Yunan adalarından yazdığı bir mektupta, "Özellikle Wood'un, iki ciltlik büyük boy son derece değerli ve ender eseri *Description of the Ruins of Palmyra and Balbec*'e ihtiyacım var," diyordu. "Aynca son zamanlarda Robinson'ın orta boyda iki cilt olarak yayımladığı – *View of the Ruins of Palmyra in the Desert of Syria* adlı kitabı var ... Buna ekleyebileceklerin, Anselm Banduri'nin *Imperium Orientale*, Du Cange'nin *Constantinopolis Christian*, Bryant'ın *Attack Upon Homer's Topography* vb. vb."[281]

On dokuzuncu yüzyıl gezgininin, çok geniş kapsamlı bir literatürü okumaktan da geri kalmaması gerekiyordu. Murray'in 1840 tarihli *Handbook*'u –yeni bir ça-

279 Anonim, "Letters to my Sister: Letter III: Turkey-Salonica, 1839", *Southern Literary Messenger* (Temmuz 1840), 550; Karl Braun-Wiesbaden, *Eine türkische Reise* (Stuttgart, 1876), ii, 96-97, 129-130.

* Çekilen zahmetin alınan sonuca değip değmeyeceğiyle ilgili bir deyiş; dilimizde "attığı taş ürküttüğü kuşa/kurbağaya değmek" deyimiyle karşılanabilir –ç.n.

280 *Appleton's Journal*, 11:65 (Kasım 1881), 469-472; W. Miller, *Travels and Politics in the Near East* (Londra, 1898), xiv; F. Moore, *The Balkan Trail* (Londra, 1906), 88.

281 R. Tweddell, der., *Remains of the Late John Tweddell* (Londra, 1815), 272-273.

ğın habercisi– Levant'a giden seyyaha Dr. Smith'in *Dictionary of Antiquities*'ini "dikkatli bir gözden geçirme yoluyla hafızasını tazelemesini" sertçe öğütlüyor ve yakın tarihi anlamak için Gordon'un *History of the Greek Revolution*, kilise meseleleriyle ilgili olarak Neale'nin *History of Holy Eastern Church* ve klasik Yunancalarını modern yerlilerde denemek isteyenlere Albay Leake'nin *Researches in Greece* ile Thiersch'in *Über die Sprache der Tzakonen*'ine bakmasını tavsiye ediyordu. Fakat temel ihtiyaçlar için tek başına *Handbook* yeterli olma iddiasındaydı. Bu en azından nasıl gidileceği, nelerin görülmesi gerektiği ve nerelerde kalınacağına ilişkin ipuçlarıyla, modern anlamda bir rehber kitaptı. Murray, Baedeker ve Isambert, hepsi de Isambert'in 1861 tarihli *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient*'daki sözleriyle, "turisti ulaşım araçlarının imkân verdiği bir yolculuk için gereken tüm pratik bilgilerle donatmayı" amaçlıyordu.[282]

"Ayrıntılarda titiz bir kesinlik, gezgine daima yardımcı olma çabası"ndan esinlenen bu kitaplarda hiçbir şey şansa bırakılmıyordu. Cibinliklerin kurulmasından, vizelerin alınmasına, takdim mektuplarının elde edilmesine, erzakın tedarikine, hizmetkârlar ve tercümanlar tutmaya ve uygun hediyeler verilmesine ["birkaç çift İngiliz tabancası, bıçak, cep teleskopları, çocuklara oyuncak ve hanımlara süsler... Londra'dan yeni dergiler, karikatürler vb. Şark'ta yaşayan İngilizler için çok makbule geçer."] varıncaya kadar, yolda karşılaşılabilecek her şey dahil edilmişti. Seyyahlar, özellikle diyet ve hastalıkla ilgili kendilerine özgü tüyoları birbirlerine aktarıyorlardı. Biri, soğuk almamak için Makedonya'da yazın bile kalın giyinilmesini tavsiye ediyordu. Bir başkası bir sabah kahvesi ve salatalık diyeti üzerinde ısrarlıydı. Eksantrik, fakat son derece bilgili David Urquhart –İngiltere'de Türk hamamlarını tanıtan kişiler arasındadır– "terleyip soğumak yüzünden üşütmeyi engellemek üzere" saçların tıraş edilmesini, olabildiğince az sıvı alınmasını [aynı nedenle] ve günde sadece –tercihan "pilav, yoğurt ve yumurta"dan fazla olmayan– bir öğün yenmesini (ilk ikisinin birlikte hafif, besleyici ve tadı hiç de fena olmayan bir diyet oluşturduğunu belirterek) öğütlüyordu. Selanik'i dile düşüren sıtmaya karşı ise herkes kinin kullanıyordu.[283]

Yerlilerden olabildiğince uzak durulması da tavsiye ediliyordu. 1798'de John Morritt, beladan uzak durmak için yeniçeri gibi giyinerek bütün Tesalya'yı at üzerinde geçmişti; ama 1830'a gelindiğinde yeniçeriler artık yoktu ve Avrupa giysile-

282 E. Isambert, *Itineraire,* xxvi; karş. R. Schiffer, *Oriental Panorama: British Travellers to Nineteenth Century Turkey* (Amsterdam, 1999), 35-38. Ayrıca J. Buzard, *The Beaten Track: European Tourism, Literature and the Ways to 'Culture', 1800-1918* (Oxford, 1993).

283 J. Baker, *Turkey* (New York, 1877), 371; E. Miller, *Le Mont Athos, Vatopedi, L'île de Thasos* (Paris, 1889), 234; D. Urquhart, *Spirit of the East* (Londra, 1838), 208.

ri giymek, güçlü olduğunu göstermenin en emin yoluydu: Genel tutum –gerçi bir tek Urquhart buna karşı olsa da– bir yerli olarak görülmekten kaçınmak en önemli husus olduğu yönündeydi. Murray, "Bir İngiliz seyyahının Rum ya da herhangi başka bir Şarklı kılığa bürünmesi çok saçma olur," diye tembih ediyordu, "yerel dile ve hal ve hareket tarzına *mükemmelen* vakıf ise, elbette iş değişir; ve çok uzak olan bu olasılıkta bile, bir *İngiliz av ceketi ve geniş kenarlı siyah keçe bir şapka*nın bütün Levant'ta en saygıdeğer ve saygı duyulan seyyah kostümü olduğunu görecektir." Selanik sokaklannda bir çatışmanın arasına düşen bir ziyaretçi, "Frenk olarak kabul edilmemizi sağlayan giysilerimiz sayesinde," zarar görmeden kurtulmuştu; "kavaslar [muhafızlar] bizim [Yunan] konsolosluğuna girmemize izin verince... ayaklanmayı üst kattan seyrettik." Bu, Avrupa'dan gelen çoğu seyyahın Şark'ın gizemlerine yaklaşırken benimsediği üstün mesafelilik tutumunu mükemmelen ifade eden bir imajdı – bir konsolosluk balkonundan aşağıdaki arbedeyi temaşa eden redingotlu seyyah.[284]

Varış

Denizden gelirken, adalar arkada kalır ve körfezin daha ılık sulanna girilirdi. Sağ tarafta Halkidiki Yanmadası ve çok uzağa düşen dağlık topraklanyla, Kutsal Dağın gizemli hükümranlığı yer alırdı; solda, sıradağlann tepesinde, Vardar Ovasının kıyı düzlüklerine doğru alçalan tannlann evi, Olimpos Dağının kendisi hayal gibi görünürdü. Bir saat daha yol alınca, kent surlan yavaş yavaş görüş alanına girerdi. Henry Holland, "Kente denizden yaklaşmak çok etkileyici," diye yazmıştı. "Dik bir tepeye doğru yükselen... azametli taş surlarla çevrili ... ve yedi kuleli bir kalenin içindeki ... kent çok uzak bir mesafeden görünüyor. Sayısız caminin kubbeleri ve minareleri, alışıldığı üzere servilerle çevrelenmiş ve kente genel bir ihtişam havası vererek diğer yapılann arasından yükseliyor."[285]

Hangi açıdan bakılırsa bakılsın, bu güzelim muhit düşsel heyecanlar uyandırıyordu. Goff ve Fawcett, uzakta "kule gibi yükselen tepesi karlı 'Tannlann dağı' – Olimpos Dağı" önünde duraladılar: "Kırmızı çatılar, zarif minareler, yeşil ağaçlar ve Ege'nin mavisi": "İşte resim bu – Öylesine berrak ki, bir Şark peri masalına ha-

284 *Handbook for Travellers in Greece* (Londra, 1854), 7; B. Nicolaidy, *Les Turcs et la Turquie Contemporaine. Itineraire et Compte-Rendu de Voyages dans les Provinces Ottomanes* (Paris, 1859), 1, 49-50.

285 H. Holland, *Travels in the Ionian Islands, Albania, Thessaly, Macedonia, etc during the Years 1812 and 1813* (Londra, 1815), 310; G. S. Davies, *The Heathen World and St. Paul: St. Paul in Greece* (Londra, tarihsiz.), 123.

yalperest bir sanatçının çizdiği bir resim olabilirdi pekâlâ. Zira aslında Şark koskoca bir peri masalı değil de nedir? Beyaz minareler ve gizemli eski evler, çatılardaki leylekler, çeşmedeki dilenci, arnavutkaldırımları ve her şeyden çok da, lacivert gökyüzü ile yıldız saçılmış gece sihrin ve romantizmin en temel unsurları değil midir?"[286]

Koskoca bir peri masalı mı? Açıktır ki, turistler sadece görmeye geldikleri şeyi görüyorlardı. Yeni manzaralara, yarattıklan ruh durumları için değer veren bir romantizmden esinlenmiş, kültürel olarak belirlenmiş kendi iştahlarının doyurulması gerekiyordu. Viktorya çağı seyyah yazarları deneyimlerinin yoğun bireyselliğini aktarmak için çok çalıştı – bu "bireysellik" sıklıkla birbirinin tıpatıp eşi olsa bile. Mekânın somut gerçeklikleri ve ekonomik olanakları artık onları gerçekten ilgilendirmiyordu. Kendi öznelliklerine daha az gömülmüş durumdaki daha erken dönemlerin ziyaretçiler kuşağının toprağın verimliliğine, yerel üretim yelpazesine veya kentin istihkâmlarının sağlamlığına gösterdiği ilgiyi, bunlar pek göstermiyorlardı. Bunun yerine, Şark artık estetik bir yapıntı idi:

> Resmin kompozisyonu öylesine kusursuz ki, denizin hâkimiyetinde ve onun tarafından oraya yerleştirilmiş gibi görünüyor, tıpkı uzman vitrin dekoratörünün planını kaldınmdan yönetmesi gibi. Aralanna zarif minareler serpiştirilmiş kırmızı çatılı evlerden oluşan beyaz katmanlar, antik surlann üst kesiminden geniş bir amfiteatr gibi uzanarak, koyu mavi denizin kavisli sahnesine doğru iniyor. Ön planda teknelerden oluşan bir saçakla, uzaktaki leylak rengi tonundaki tepeler ve kentin rengârenk teraslarından oluşan bir orta temadan oluşan resim, kusursuzluğuyla neredeyse gerçek dışı görünüyor.[287]

Buldukları şey, on dokuzuncu yüzyılın en muteber sahnesiydi – pitoresk. "Denizden bakılınca, şimdiye dek gördüğüm en pitoresk kentlerden biri," diye yazmıştı M 1839'da kız kardeşine. Daha önce gözde olan anlayıştan –yücelik duygusu– farklı bir güzellik türü sunan pitoresk, huşu veya insanın önemsizliği duygusunu değil, daha çok nazik eğimler, tedricî tonlar ve harabelerin çağrıştırdığı doğa ve uygarlıkla uyumlu bir oyun halindeki narin ilham perilerini hatırlatıyordu. Edward Lear, bu tür dekorlar arayarak Balkanlar'ı dolaşmıştı ve körfezin karşısından baka-

286 A. Goff ve H. Fawcett, *Macedonia: A Plea for the Primitive* (Londra, 1921), 155-157; H. F. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey* (Londra, 1869), ii, 140-141; G. F. Abbott, *The Tale of a Tour in Macedonia* (Londra, 1903), 35; John Foster Fraser, "Adrianople, Salonika and Monastir", içinde: E. Singleton, der., *Turkey and the Balkan States* (New York, 1908), 148; R. Schiffer, *Oriental Panoramas,* bölüm. 8, mükemmel bir arka plan verir.

287 A. Goff ve H. Fawcett, *Macedonia: A Plea for the Primitive,* 128-129.

rak çizdiği Olimpos manzara eskizleri, bu türün güzel örneklerini oluşturur: Bir tanesinde, al renkli fesleri beyaz Arnavut fistanlanyla kontrast oluşturan yerlilerden oluşan küçük bir grup, Yukarı Kent'in surları içinde kalan bir tepenin çıplak eteğinde oturur; onların aşağısında, geniş tozlu bir yol sedir ağaçlarıyla minarelerin arasından tembelce kıvrılarak, bir Ağustos öğleden sonrasının uyuşuk pusunda yarı saklı duran kente doğru iner. Ziyareti sırasında bir kolera salgını kenti kasıp kavurmaktadır ve Lear, karantina korkusu ayrılmasına yol açmadan önce, kendi deyişiyle "sonsuz sayıda pitoresk parçalan, sedirler ve minareler ve kafesli evler gördüm" dediği aşağı kentin pisliğinden bile ilham almıştı.[288]

Pitoresk, denizden görünüşü tanınmayacak ölçüde değiştirecek şekilde eski deniz surlarının yıkılışından sonra bile, kuşaklar boyunca ziyaretçilerin duyarlığını zaptetmeye devam etti. *Guide Joanne*'ye göre, kentte "en hoş gezinti yeri" bu değişikliklerin bir sonucu olarak ortaya çıktı, ama modern çağ "bu yeni semte bütünüyle Avrupai bir hava" vererek rıhtımı otel ve depolar, tramvay hatları ve sokak lambalarıyla doldurdukça, geçmişin geniş formdan ziyade renkten oluşan peyzajını arayanlar engellerle karşılaştı. Klasikçi J. P. Mahaffy, "Kenti denizden koruyan surlar ne yazık ki bu barış günlerinde kaldırılmış," diye esef ediyordu; "kuşkusuz daha kullanışlı, ama eskisinin yarısı kadar pitoresk değil." 1896'da R. H. Russell, "Rıhtımın ardında," diye yazıyordu, "bir o yana bir bu yana gidip gelen kalabalık vagonlarıyla modern tramvay, muhitin Şarklı atmosferine büyük zarar veriyor ... gerçekten bir Şark limanında olduğuna inanabilmesi için... insanı, ön planın bu özelliğine gözlerini kapatmaya zorluyor." Gene de pek çok yabancıya göre, Selanik, Lear'in sözleriyle "savaş ve değişimin pitoresk cami, minare, kale ve saray gibi Şarklı mimarinin büyüsünden" yoksun bırakmış olduğu bağımsız Yunanistan'da kaybolup gitmiş özellikleri yakalamak için ideal bir yer olarak kalmıştı. Atina ve Belgrad yakın Osmanlı geçmişlerinin izlerini sildikçe, Selanik, Avrupaî bir ortamdaki alışılmışa ters düşen karakteri gitgide daha da baştan çıkarıcı hale gelen bir üsluptan ibaret bir şeye –"şüphe götürmez şekilde Şarklı bir görünüme"– dönüşmekteydi. Dünya –ve Balkanlar– ne kadar değişirse, kent de o kadar çok Şarklı görünüyordu. Şark kentinin dinamizmine dikkat çekmeye çalışan bir iki yorumcu, bu edebi modanın zorbalığına öfkeyle tepki gösterdi: Canı adam akıllı sıkılmış bir gazeteci, "İnsanın bu pitoresk fanatiklerini herkesin önünde kırbaçlayası geliyor," diye gürlüyordu. Onun hissettiği bu sıkıntının ta kendisi, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonrasına dek hâlâ ayak direyen bir yaklaşımın süre-

288 E. Isambert, *Itinéraire,* xxxv; E. Lear, *Journals of a Landscape Painter,* 25. Bkz., genel anlamda, J. Buzard, *The Beaten Track,* bölüm 1.

giden gücünü ele veriyordu. Çoğu Avrupalı gezgin moderniteyi bertaraf ediyor ve görmeye geldikleri şeye odaklanıyorlardı.[289]

Gerçekliklere Göğüs Germe

Büyülenmeden sonra gelen kentin kendine özgü bir yaşamı olduğunun keşfini, değişmez bir şekilde şiddetli bir rüyadan uyanış izliyordu. De Vogüé, "Burası, kişinin yaklaşmadan, bir düşte olduğu gibi uzaktan geçip gitmesi gereken bir Şark şehri," diye yazmıştı. Bu duruş, kendi içinde pitoresk estetik idealinin bir parçasıydı, zira tanımı gereği, insanlan uzakta tutuyor ve büyüleyici olmuş bir olasılık yakınına gittikçe düş kınklığı, rahatsızlık, en azından istemeden de olsa yeniden düzenlemeyi şart koşuyordu. Neredeyse istisnasız olarak, Selanik'e gelen seyyahlar koşuşturmalı, çok dilli bir ticaret limanı gerçekliği karşısında afallıyorlardı. Murray'in 1884 *Handbook*'u, "Pek az yer buradaki gibi dışsal ihtişam ile içsel iğrençlik arasında bunca büyük bir tutarsızlık sergileyebilir" diyordu – İzmir, Beyrut ve bizzat İstanbul için benzer hükümlerle bunca koşutluk göstermeseydi, daha ağırlıklı olabilecek bir değerlendirmedir bu.[290]

Gemilerin mavnaları yolculan kıyıya getirdikçe, ön planı dolduran serkeşçe jestler yapan bir sürü figür karşısında başta hissettikleri sihrin uçup gittiğini hissediyor, tiksinti ve kaygı duyuyorlardı. Tahta kaplamalı kaygan rıhtıma inen Edward Lear, eşyalarını otele taşıma hakkı için kavgaya tutuşmalanndan önce kendisini, *dragoman*ını ve bagajlarını kaptıkları gibi kayıktan çıkaran "denizin hemen kenanndaki siyah sanklı İbrani kalabalıklar" karşısında korkuya kapılmıştı. Kente birkaç yıl önce kısa bir ziyaret yapan Melville, Avusturya buharlı gemisi İstanbul'dan geldiği zamanki "muazzam kalabalık ve kaynaşmayı" büyük bir merakla seyretmişti: "Her milletten ve her renkten paçavralardan oluşan devasa bir yığının büyük bir kalabalığın üzerine yağdığını, hepsinin muazzam paçavra balya ve bohçalanna hücum ettiğini, vücudunun her eklemiyle jestler yapıp bütün dillerde ağız kavgası yaptığını gözünüzde canlandırın. Ağırlıktan kıpırdayamayan teknelerden sulara atlayarak." Ve henüz konsolosluk veya otelin sığınağına ulaşamadan, yeni gelen kişi daha bir de kentin rıhtımındaki ambarlar, güm-

289 *Handbook for Travellers in Greece* (Londra, 1854), 1; J. P. Mahaffy, *Greek Pictures* (Londra, 1890), 218; W. Miller, *Travels and Politics,* 365; R. H. Russell, *On the Edge of the Orient* (New York, 1896), 191.

290 E.-M. de Vogüé, "La Thessalie ", *Revue de Deux Mondes,* 31 (1879), 6; Murray, alıntı, içinde : B. Gounaris, "Salonica ", *Review: Fernand Braudel Center,* 16:4 (Güz, 1993), 499-518.

rük kulübeleri, tavernalar ve bütün o çamurlu daracık sokaklarına göğüs germek zorundaydı.[291]

Liman kapısından içeriye girer girmez, o bol ışıklı olağanüstü manzara derhal yerini kasvetli, az aydınlanan gerçekliğe –"boğucu sokaklar, eğri büğrü ahşap evler, cüzam gibi inşaatlar, ağza alınmaz lağım çukurlanna"– bırakıyordu yerini. Ana caddenin bile boyutları bakımından hiç etkileyici olmadığı bir ortamda, kuzey ve batı Avrupa'nın gitgide sıhhileşen ve planlı kentsel çevrelerinde görülen geniş bulvarlar, büyük meydanlar veya manzaralardan eser bile yoktu. Bunlara hazırlıklı Alman seyyah Braun-Wiesbaden bile, "kentin içi hüsran yaratan ve ... rahatsızlık veren bir düş kınklığı uyandınyor," diye yazmıştı. "Dışandan kentin romantik görünümünü anlattıktan sonra," diyordu M kız kardeşine, "girişte karşılaştığım ilk şeyin *balık* pazan –uzun, karanlık, üstü kapatılmış, en mide bulandıncı kokularla dolu bir yol– olduğunu da söylemek zorundayım. Heyhat! Bir Türk kentindeki bütün romantizm bu kadar işte!" Gördüklerinden pek iyi bir izlenim edinmemiş bir turist de, pazan "çok büyük fakat kirli. Sokaklannın tümü dar, tıpkı sığır geçitleri gibi, üstelik çiftlik ambarlan gibi kokuyor" diye tarif ediyordu. Bir başkası kokuyu dayanılması güç, ama rutubetli tahta ve koyun yağıyla karışık tuhaf, tatlı "nahoş ama gene de, balsam gibi, aromalı bir koku" olarak tanımlıyordu. Her türlü havada pis koku yayan açık kanalizasyonlar, aşağı mahallede surların karşısında toplanan atık sular, eğri büğrü sokaklar ve çok kötü taş döşeli yollar, en güçlü ayağı bile bir günlük gezinti sonunda takatsiz bırakacak kadar kaba saba olan bu "üzücü labirent", en açık fikirli ziyaretçi dışındaki herkesin kente duyduğu beğeniyi sınıyordu. Uzaktan onca çekici görünen evler, yakından bakıldığında çok kötü malzemeyle yapılmış görünüyordu. "Five Points'deki gibi sokaklann görünüşü," diye yazmıştı Melville, yurdundaki kötü şöhretli bir gecekondu mahallesine benzeterek. "Çürümüş evler. Çürümüş ahşap kokusu." Kentin merkezinde, insan kalabalıklan ve köpek sürüleri, Muhterem Peder Edward Clarke gibi deneyimli bir gezgini bile endişelendirmiş; Galerius Kemeri'ni üstünkörü incelemesini –ana kapılardan birinin hemen yanında olduğu göz önüne alınırsa– "kentin çok kalabalık bir yerinde bulunuyor, bu da daha uzun kalmamı tehlikeli kılarak, yakından incelememi güçleştirdi" gibi son derece akıldışı bir gerekçeyle meşrulaştırmıştı.[292]

Fakat o durumda Osmanlı kentlerinin şifresini çözmek batılı ziyaretçiler için zordu. Kuşaklar boyunca Batılı kent tarihçilerine göre olduğu gibi, birçoklarına

291 Lear, *Journals,* 18-19; H. Melville, *Journals* (Evanston, Ill., 1989), 56; Walker, *Through Macedonia,* 31-32.

292 E.-M. de Vogüé, "La Thessalie", 7; H. Melville, *Journals*, 55; Braun-Wiesbaden, "Letters", 550; Clarke, *Travels,* 360.

göre de, bu kentler aslında kent gibi bile davranmıyorlardı. Meydanlar veya bulvarlar gibi kamusal uzamlardan yoksunlardı; tekerlekli araç trafiği olmadığından sık sık garip bir şekilde sessiz oluyorlardı; geceleri karanlık ve ıssız oluyor ve sokak adları veya numaraları bulunmuyordu. Selanik'in ilk ayrıntılı haritası 1882'den kalmadır ve 1890'daki yıkıcı yangın yüzünden neredeyse hemen işe yaramaz hale gelmişti. Burada zaman bile Avrupalıların anladığı anlamda işlemiyordu ve müezzinlerin namaz çağrılarının da onlara pek faydası dokunmuyordu: Birkaç kamusal saat kulesi vardı, ama kullanımda en az üç (Yahudi takvimi de sayılırsa dört) takvim vardı ve birisi saati sorduğunda, önce *alaturka* mı [şafakta başlayan] yoksa *alafranga* mı zamanı kastettiğini belirtmesi gerekiyordu. Lucy Garnett'in yazdığı gibi, seyyahlar şöyle bir soru karşısında afallıyorlardı: "Bugün öğle zamanı saat tam kaçta acaba?" Bu yönlenim kaybı duygusuna ek olarak, işaretler ve dükkân tabelaları dört ayrı alfabeyle yazılabiliyor ve yarım düzineyi aşkın dilde, veya -daha olasıdır ki- bütün bunların sürekli değişen bir karışımında yapılan konuşmalara kulak misafiri olunabiliyordu.

Âdetler de alabildiğine farklıydı: Odalarda sandalye veya masa gibi temel mobilyalar bulunmuyordu ve sofra âdetleri kesinlikle garipti: Sözgelişi, evin efendisinin kendi elleriyle ağzınıza lokmaları tıkıştırması nasıl olur da size verdiği değerin bir işareti olabilirdi? Kullanımını öğrenmek gereken *çubuklar* ve *hokkalar*, pilavlar ve her yerde hazır ve nazır salatalık, Avrupalıların alışkın olduğundan daha fazla salata ve acayip baharatlarla pişirilmiş etler, reçel haline getirilmiş meyveler, şerbetler ve *boza* olarak bilinen mayalanmış dan, Arnavut helvası ve yoğurt vardı. Selanik aslına bakılırsa mutfağıyla nam salmıştı -hâlâ da öyledir- fakat Avrupalılar arasında değil. Erken tarihli bir rehber kitap, "nasıl ki yemek pişirme sanatı Türklere yabancı ise, yemek yeme bilimi daha da az bilinen bir şeydir" uyarısında bulunuyordu.[293]

Bu göz korkutucu olasılık, gezgini "Şark'ın bu pislik, çürüme ve düzensizliğinin ortasında, insanın Avrupa'nın tüm temizliği ve konforuyla çevrildiği" bir yer bulmak zorunda bırakıyordu. Avrupa artık her anlamda görgülülüğü temsil ediyordu ve Viktorya çağı gezginleri, seleflerinin asla yapmadığı gibi, hijyen, gürültü ve koku üzerine yorumlar yapıyor ve bunlardan kaçmak için kendilerine küçük uygarlık adacıkları yaratma peşinde koşuyorlardı. Türk kervansarayları ve hanlarında -Osmanlı uyruklarının yaptığı gibi- kalmak, çoğu Avrupalı için korkunç bir olasılıktı: Genellikle bunlara ancak -jeolog Warrington Smyth gibi- zaten Türklerin eşliğindeyken veya zaten başka hiçbir imkânın bulunmadığı iç kesimlere gitme cesaretini

293 A. Boué, *La Turquie d'Europe* (Paris, 1840), ii, 326-327.

gösterdiklerinde katlanıyorlardı. "Uygar Avrupa'nın lüks otellerine alışkın gezginler," diye yazmıştı Mary Adelaide Walker, "Türkiye'nin iç kesimlerinde pitoreskin peşindeyken katlanmaları gereken şeyleri hayallerinde bile canlandıramazlar." Selanik'in hemen dışındaki Pella'daki hana vannca, İsviçre, Almanya ve Fransa'da yolculuk etmenin zevkleri gelmişti aklına ister istemez – rahat oteller, selam veren *maître d'*, halı kaplı merdivenler, şık oda hizmetçileri ve sıcak, temiz yataklar. Pella'da onu bekleyen ise "lime lime olmuş bir kaftan, yağlı bir sank ve delik deşik koyun postundan bir pelerin" giymiş, yakınıp duran bir hancı, harap duvarlar, kırık bir merdiven, çürümüş döşemelikler ve çatıdan giren yağmurun damladığı çamurlu bir döşeme. *Guide Joanne*, "Türkiye'nin Avrupa'daki vilayetlerinde yolculuk eden kişinin belirli bir doz enerji ve cesarete sahip olması şart," diye ikaz ediyordu.[294]

1840'ta yazan Boué'ye göre, pencerelerinde cam olan hanlar, yataklar, masalar ve sandalyeler ancak başkentte, Üsküdar'da, Tuna kentlerinde ve Selanik'te bulunuyordu; ayn tuvalet odalarının yokluğunda, ihtiyaç duyana avlular ve pencereler hizmet ediyordu ki bu da, gece dışarıda uyumayı seçen gezginler için fazladan bir risk getiriyordu. Her konumdan çoğu ziyaretçi, kendilerine ait bir oda buluncaya değin konsoloslarında kalıyordu: Selanik'te, ev sahibinin birinci kattaki bir salonu, bir yatak odasını ve bir balkonu kullanıma açtığı tek bir kafe bulunuyordu. 1848'de kentten geçmiş olan Edward Lear, "İstanbul ile Cattaro arasında Avrupaî bir 'kalacak yer'in ancak sönük gölgesini sunan bir Locanda – bir çeşit otel"den söz eder. Bir de, gezginlerin kahvaltılarından sonra orta avlusunda bir kahve ve sigara içebildikleri, herhalde *Guide Joannie*'nin burun kıvırarak "*une mauvaise auberge*" olarak bahsettiği, bir İtalyanın işlettiği kuruluş olan Hotel Benedetti vardı. 1874'te James Baker, "oldukça rahat iki otel"den söz ediyordu. Bununla birlikte, 1890'a gelindiğinde demiryolunun gelişiyle işler büyük ölçüde değişmişti: Colombo, Splendid Palace, d'Angleterre, Imperial ve Grand Hotel modern binalarıyla yeni nhtımda veya Frenk Mahallesi'ndeki yerlerini almışlardı. Balkanlar'ı eskiden tanıyanlar değişim karşısında afallamışlardı: Bir Fransız yazar 1888'de, "Elli yıl önce Selanik'ten kim söz ederdi?" diye soruyordu. "Sadece antikacılar. Bugün ismi herkesin dilinde."[295]

Köpeklerden taş atan oğlanlara kadar değişik bir sürü dehşetle, kentte koruyucusuz dolaşmak hâlâ gözüpeklerin işiydi. Kültürel aracılara ve koruyuculara gerek

294 Lear'den aktaran: J. Pemble, *The Mediterranean Passion* (Oxford, 1988), 50; anonim., "Letters to My Sister: Letter III: Turkey-Salonica, 1839", *Southern Literary Messenger* (July 1840), 550; M. A. Walker, *Through Macedonia to the Albanian Lakes* (Londra, 1864), 86.

295 E. Lear, *Journals of a Landscape Painter* (Londra, 1848), 18; anonim., "De Salonique à Belgrade", *Revue des Deux Mondes,* 85 (1888), 108.

vardı, özellikle de çevirmenlere [*dragoman*] ve güvenlik görevlilerine [*kavas*]. Seyyah adına atlar ve erzak için pazarlık eden, Osmanlı yetkilileriyle sorunlan çözen ve seyyahı aşağı kentin dar sokaklanndan görülecek yerlere götüren onlardı. "Ya organize olmak zorundaydım, ya da aynı şeye gelecek olan, bu işi benim yerime yapacak birini bulmak," diye yazmıştı Auguste Choisy Ağustos 1875'te. Nikolaos Hadji-Thomas, tatmin olmuş müşterisinin sözleriyle, "örnek *dragoman*: Temiz yüzlü, sadık, Rumca, Türkçe, Bulgarca, İtalyanca bilen ve anlaşılır derecede Fransızca konuşan boylu boslu bir adam" idi. Hotel Imperial'de günlüğü beş franka tercümanlık yapan Rumen Hermann Chary, "akıcı olarak dokuz-on dil konuşuyordu" ve 1897 Osmanlı-Yunan savaşı sırasında *New York Herald*'dan Whitman tarafından tutulmadan önce, Mısır'da Gordon'a hizmet etmişti.[296]

Aslına bakılırsa, ortalama Avrupalının kentte yalnız başına yapabileceği tek etkinlik *Kapalı Çarşı*'da –Türk vilayetlerindeki en büyük ve en etkileyici kapalı çarşılardan biri– hediye alışverişi yapmaktı. "Etrafı dolaşmak ve ziyaretlerden sonra, bize kalan tek şey dükkânlarda bir şey var mı diye bakınmaktı," diye yazıyordu Irby ve Mackenzie adlı genç hanımlar. O zaman, tıpkı şimdi olduğu gibi, hatıra eşya ve hediyeler almak –ayakkabılar, hançerler, "zevksiz derecede süslü tabancalar", ipekler, altın nakışlı pantolonlar, gülyağı ve halılara göz gezdirirken bıktırıcı ayakkabı boyacılarından kaçınmak– uzun zaman ve enerji gerektiriyordu. Dükkânlar kendi ülkelerindeki gibi düzenli değildi ve "çeşitli malların toplandığı 'mağazalar' yoktu".

Fakat modern gezginin takıntısı –otantiklik arayışı– modern turizmin kâbus gibi yaratığı ile –tüketimcilik– başlamış ve yerel pazarlar, ziyaretçilerin farkına varabildiklerinden çok daha hızlı bir şekilde, kendilerini ziyaretçilere göre ayarlamaya girişmişlerdi bile. Yerli fotoğrafçılar elle renklendirilmiş bir sürü kartpostal dizileri çıkarmaya koyulmuş ve etnografik sokak sahneleri, yerel ticaret erbabı ve kostümler –"Limonata Satıcısı", "Gezgin Kasap", "Evinin kapısında sohbet eden Zenci Köle"– manzara resimleri ve zengin bir anıtlar repertuarının yanı sıra boy göstermeye başlamıştı. Bir gezgin bazı yerli yazı malzemeleri, bir çift beyaz yarıderi terlik ve "son derece Türk işi" görünüşlü etkileyici bir hançeri satın aldıktan sonra, bıçağının üzerinde bir Alman damgası keşfetmişti. Kulaklarında, "'Ver'goot Johnnie, nasıl istersen, Sör, souvenir Salonik" sözleri çınlıyordu. "Selanikli, Batılıların hatıra eşyaya olan düşkünlüğünü çok çabuk kavramış," diye yazmıştı bir başkası, "ve bir dizi dükkânın Türk kılıçları ve tabancaları, Rum hançerleri, Arna-

296 A. Choisy, *L'Asie Mineure et Les Turcs en 1875: Souvenirs de Voyage* (Paris, 1876), 13; Braun-Wiesbaden, 135; S. Whitman, *Turkish Memories* (New York, 1914), 40-41.

vut kartuş mahfazalan ve Bizans ve Roma çağından kalan eski sikkeleri gibi ucuz modern mücevherat ve antik eserler satışında mükemmel iş yapmaya başlamalan çok sürmedi." Kentin kendisi ve geçmişi de bir tüketim nesnesine dönüşüyordu. Kentte değişmeden kalansa, farklılığı yüzünden hem hor görülüyor hem üzerine titreniyordu; "Avrupa uygarlığına" uyarlanan ve kendisini değiştiren, bizzat Avrupa tarafından bir yandan isteniyor, ama "Şarklı yaşamı"ndan, "renginden ve pitoresk rahatlamasının önemli bir parçasından" yoksunlaşması nedeniyle, bir yandan da küçümseniyordu. [297]

Şark'ın Gizemleri

1828'de bir Ağustos günü, Avusturyalı bir diplomat –tıpkı kendinden önce Evliya Çelebi'nin yaptığı gibi– kent surlannın çevresini yayan dolaşıyordu ve hisann ardında, bir Müslüman mezarlığının yer aldığı yüksek tepelere ulaşmıştı ki, Türk kadınlanndan oluşan küçük bir grubun çınar ağaçlannın altında oturmuş manzaranın tadını çıkardığını fark etti. Peçeli olmamalanna karşın, onu yanlanna çağırdılar. En gençleri kalkarak, ona bir hekim olup olmadığını sordu. Olumlu yanıt verdiği zaman da, hepsi ateşlerinin yüksek olduğunu söyleyerek, ondan nabızlarını kontrol etmesini istediler. Anton von Prokesch-Osten sahneyi şöyle betimler:

> Genç ve güzel kadına eşlik eden siyahi kadın, hiç de hırçın değildi. Tavsiyelerimi hanımıyla birlikte dikkatle dinledi ve dostane bir tavırla konuştu. Daha genç olan kadının rengi harikaydı, gözleri parlak ve saçları en koyu tonda siyahtı. Duruşu dikkatsiz, fakat kollan ve elleri özenliydi. Göğüslerini örtmek zahmetine girmiyordu ve bunun benim üzerimde yapacağı etkiyi merak ediyora benziyordu. Nabzını tuttuğum sırada bana, "Frenkleri severim," dedi ve bir Parisliyi onurlandıracak bir tonda, "çünkü hepsi doktordur," diye ekledi.[298]

Yabancılara göre, Müslüman kadınlar daima toplumlarının ve kültürlerinin ulaşılamaz gizemini simgelemişti. Peçelerinin ardına gizlenen kadınlar, Batılı gözlerden çok iyi korunan, uzak simalar idi. Bir Fransız rahip, kentin manzarasını

297 G. Muir Mackenzie ve A. P. Irby, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe* (Londra, 1877, 2.bas.), I, 63; A. Goff and H. Fawcett, *Macedonia: A Plea for the Primitive* (Londra, 1921), 138-140; E. Isambert, *Itineraire. I,* (1873 bas.), 475.

298 A. E. Vakalopoulos, "I Thessaloniki kai i perochi Pellas-Yenitson sta 1828", *Makedonika,* 26 (1987-88), 187.

görmek için bir minareye tırmanmak istediğinde, yerel ev sahipleri, evlerinin içini görebileceğini söyleyerek, onu engellemişlerdi. Benzer kaygılar, özellikle yüksek binalarda camlı pencerelerin yaygınlaşmasını geciktirmişti. Kentin sokaklarında bir kadına yaklaşmak kolay değildi – tabii eğer bir ayak işini yapmakta olan köleler değillerse. Bisani ve arkadaşları, kendilerine taş atan küçük bir oğlan onları uzaklaştırana dek, bir çift güzel gözün çekimine kapılmışlardı. Müslüman kadınların tanımadıkları erkekleri selamlamalarının alışılmış yolu, "İşte bela geliyor!" şeklindeydi. Aslına bakılırsa, hekimler onlara gereken durumlarda yaklaşabilen tek yabancı erkeklerdi.

Yahudi kadınlar da, özellikle de zorlu on sekizinci yüzyıl boyunca, aynı şekilde izole ediliyorlardı: Hahamlan yerel âdeti cemaatlerine dayattığı için, birçoğu peçe takıyor ve bir erkeğin eşliği dışında dışarıya çıkmıyorlardı. Hıristiyan kadınlar da mümkün olduğu sürece sokaklardan uzak durarak, evleri birbirine bağlayan patikalar ve kapılar ağını tercih ediyorlardı. Fakat o zamanlar da şimdiki gibi, Batılı ziyaretçinin hayal gücünü zapt eden Müslüman kadındı. Ya da daha doğrusu, Batılı erkeklerin, zira az sayıda da olsa, Müslüman kadınlarla toplumsal olarak bir araya gelen ve onları özellikle gizemli bulmayan –özellikle Fanny Blunt ya da Lucy Grantte gibi Türkçe konuşabiliyorlarsa– kadınlar vardı. Kentin haremlerinde kibarca sohbet edip kahve içerek pek çok öğleden sonrayı geçirmiş olan Fanny Blunt tanıdığı kadınlar arasında, kökeninde Çerkes bir köle ve harem-i hümayunun eski bir üyesi olan, şimdi Selanik'te huzurlu bir yaşlılık geçiren ve ona "maceralı yaşamının bütün kederlerini" anlatan Besime'nin adını da verir. Öte yandan, erkekler için, yerli kadınlar söz konusu olduğunda her şey bir fanteziden ibaret kalıyordu, özellikle de, bir ziyaretçinin yazdığı gibi, "incelikli koketlikleri merak uyandırdığı ve arzuyu kışkırttığı" zamanlarda. Bu arzu, hiçbir yerde bir Osmanlı kentinin esinlediği eserlerin en ilginçlerinden birinde olduğundan daha güçlü bir şekilde ifade edilmemişti.[299]

Selanik.
Loti'nin günlüğü. 16 Mayıs 1876

...Hoş bir Mayıs günü, güzel bir güneş, bulutsuz bir gökyüzü... Yabancıların kayıklan geldiğinde, nhtımdaki cellatlar eserlerini son bir kez kontrol ediyordu: asılan altı kişi kalabalığın önünde son korkunç çırpınışlannı yaşıyordu... Pencereler, çatılar izleyicilerle doluydu; yakınlardaki bir balkonda, Türk yetkililer onlar için alışılmış olan görüntüyü gülümseyerek seyrediyorlardı.

299 F. Blunt, *My Reminiscences,* 234; Nicolaidy, I, 43-44.

Fransa'nın en ünlü *fin-de-siècle* romancılarından biri, ilk çoksatan romanı *Aziyade*'ye, en sevdiği temaların tipik bir karışımıyla -ölüm, Şark istibdadı, röntgencilik– işte böyle başlar. Bu, iki konsolos cinayetinden kısa bir süre sonra yayımlanan ve bir Osmanlı kentini bir estetik ve duygusal tefekkür nesnesinden, bireysel psişenin aynasından ibaret bir şeye dönüştüren Batılı içe bakışı gösteren bir kitaptı. Burada tek bir unsur eksikti, ama çok geçmeden o da eklenecekti:

> Güzel bir ilkbahar günü, idamlardan üç gün sonra Makedonya'nın Selanik şehri sokaklannda dolaşmamıza izin verildiği ilk günlerden birinde, saat akşamüzeri dörde doğru, iki leyleğin kavgasını izlemek için eski bir caminin kapalı kapılan önünde duraksadım.
>
> Sahne Müslüman mahallesinin eski bir sokağında yaşanıyordu. Kıvnmlı yollann kıyısında küçük döküntü evler sıralanmıştı. Evlerin yarısı, her yanı kafeslerle örtülü, sahnişin denilen büyük balkonlarla donatılmıştı.
>
> Selanik halkı bize karşı rahatsız ve düşmanca davranmaya devam ediyordu. Bu nedenle üstlerimiz, sokaklarda dolaşırken kılıçlanmızı ve bütün askeri donanımımızı taşımaya zorluyorlardı bizi. Ara sıra duvar kenarlanndan yürüyüp geçen birkaç sanklıya rastlıyordum ama haremlerin ağır parmaklıklanrun ardında hiçbir kadın başı görünmüyordu. Ölü bir şehirde gibiydik.
>
> Orada öylece yapayalnız olduğumu düşünürken, hemen yanı başımdaki kalın demir parmaklıklann ardında bir insan başının üst kısmını ve üzerime dikilmiş iki kocaman yeşil gözü fark edince garip bir duyguya kapıldım.
>
> Kaşlan siyah, hafif çatık, birbirine bitişik denebilecek kadar yakındı. Bu bakışın ifadesi cesaret ve masumiyetin karışımıydı. Öylesine taze ve gençti ki, bir çocuk bakışı sanılabilirdi.
>
> Gözlerin sahibi genç kadın ayağa kalktı, uzun ve sert plileriyle feracesinin sardığı bedenini beline kadar gösterdi. Giysisi yeşil ipektendi. Gümüş işlemelerle süslüydü. Başını beyaz bir örtüyle özenle sarmış, yalnızca alnını ve güzel gözlerini açıkta bırakmıştı. Gözleri, bir zamanlarn Doğu şairlerinin anlatmaya doyamadığı o deniz yeşilindendi.
>
> Bu genç kadın Aziyade idi.[300]

Pierre Loti –"lotus/nilüfer"– dekadan duygusallık ve egzotik baştan çıkarma romanlarıyla Avrupa'nın en başarılı Şarkiyatçılarından biri haline gelecek akrobat, memur ve maceracı, Julien Viaud adlı genç bir yazann takma adıydı. Kuşku-

300 P. Loti, *Aziyade,* çev. Birsel Uzma (Istanbul, 2003), 9-12.

suz, aynı yolu deneyen başka birçokları olmuştu: Şarklı fantezi erotika edebiyatı Loti'nin çağından çok daha eskilere uzanıyordu. Ama bu tarzın daha erken örnekleri, gücünü hareminin çaresiz esirlerinde kullanmayı beceren şehvetli Türk erkeğinin gücünü anlatmıştı, şimdiyse gücün cinsel dengesi değişmekteydi. Bir zamanların kadir-i mutlak Türk'ü iktidarsızlaştırılıyordu –kenti "ölü" idi– ve artık Şark'a nüfuz etmekte olan güç, Batı idi. Loti işte bu ânın en usta öykücüsü oldu ve bizzat kendisi olan bir Frenk ile bir Türk beyinin haremindeki genç bir kadın arasındaki yasak bir aşk masalıyla, edebi kariyeri Selanik'te başladı.

Viaud *her şeyi* kendi kafasından uydurmamıştı. İlk elden deneyimleri sonucu yazıyordu; gerçekten de Selanik'te 1876'da, iki konsolosun öldürülmelerinin ardından, buraya gönderilen deniz harp okulu öğrencilerinden biriydi. Roman, güruhun varsayılan elebaşlarının asılmasıyla başlar – bu gerçekten olan bir olaydı. Gelgelim, ardından gelenler, kentin pitoresk romantizmin gevşek palamarlarından artık iyiden iyiye kurtularak, insanî öznelliğin foyasından ibaret bir şeye, yetenekli bir yazarın zihnindeki yaratıcı olasılıkların sahnesine nasıl dönüşebildiğini gösteriyordu.

Loti ile Londralı iki genç İngiliz donanma subayı arkadaşı olan Brown ve Plumkett arasındaki kurgusal mektup alışverişi şeklini alan öykü, Loti'nin Aziyade'yle tutkulu fakat gizli ilişkisini betimler. Onlara bir üçüncü şahıs, "çok hoş bir başı, dürüstlük ve zekâyla ışıldayan gözlerinde büyük bir tatlılık olan" Yahudi kayıkçı Samuel yardım eder. Kuşkusuz, bu kitabın Selanik "hakkında" olması, sözgelişi, D'Annunzio'nun eserlerinin Venedik ve Roma hakkında olduğu kadardır ancak. Kent, Loti'nin ruh hali, duyarlık, öznellik ve coşkuyu keşfi için bir uyarıcı olarak hizmet eder. Bu yönüyle son derece modern bir yaklaşımdır.

Her şey, kentin kendisi bile, önemsiz hale gelir ve hiçbir şey göründüğü gibi değildir. Loti kendisini "yanılsamaların oyuncağı" olarak betimler. "Selanik'te bir yanılsama, her yerde bir yanılsama..."dır. Üç yaşlı Yahudi kadın tarafından Türk kılığına sokularak yabancıların alamet-i farikasından –görünür olmaktan– kaçar ve bu ona, "garip bir kent, Şark pazarları, camiler, çok-renkli kalabalıklar" arasında fark edilmeden dolaşma fırsatı verir. Bir sandalda halılara sanlı, gece koyda yüzerek Aziyade'yi kucaklamak "sarhoşluk"tur. "Bu kadar ileri gitmek için korkunç bir bencillik düzeyine erişmek gerektiğini söyleyebilirsiniz. Ben de aksini iddia etmiyorum," diye yazar Loti. "Ama artık insanın hayatta hoşuna giden ne varsa yapması ve hayat denilen bu tatsız yemeğe mümkün olduğunca baharat katmak gerektiğini düşünüyorum." Gecenin çılgınlığından sıyrıldıktan sonra, Selanik "hiç de ihtişamlı görünmüyordu. Minareleri, Sodom'un düşkünlüğünün yüceltildiği pis ve karanlık bir şehrin üzerine yerleştirilmiş bir yığın eski muma benziyordu." Kentin görünümü, sanatçının ruh halini yansıtır: dünya duyguya ve

duyarlığa indirgenmiştir. Önemli olan tek şey, "bu umut kıncı boşluktan ve yaşamın uçsuz bucaksız can sıkıntısından" uzak durmaktı.

Loti, Londra'daki arkadaşı Brown'a, "İlk başta hayal gücümün ve duygulanmın sarhoşluğundan başka bir şey değildi," diye yazar. Fakat kentin tılsımları tedricen bu sevdalının üzerinde etkilerini göstermeye başlar. "Gündoğumunda gezinti yapmak mutluluğun ta kendisiydi. Hava öylesine hafif, serinlik öyle hoştu ki, yaşamak sorun olmaktan çıkıyor, insan kendi varlığına gömülmüş gibi oluyordu. Daha yeni yeni aydınlanmaya başlayan çarşıların kubbeli sokaklarında kırmızı, yeşil ya da portakal rengi giysileriyle birkaç Türk dolaşmaya başlıyordu. ... Akşam, seyrine doyulmaz, bambaşka bir hazdı: Her şey kızıla ya da yaldıza bulanırdı. Olimpos'un ateş ya da kızgın demir tonları birbirine karışır, ayna gibi dümdüz olmuş bir denizden yansırdı. Havada en ufak bir sis olmazdı. Sanki atmosfer yokmuş, dağlar boşlukta yükseliyorlarmış gibi, en uzak dorukları bile son derece net ve belirgin görünürdü."

İlginçtir ki, Loti'nin romanı –Osmanlı'nın zorba yönetimine karşı seferberliğe girişen liberal– Gladstone'un, Balkan halklarını uygarlığa hazırlamak için Avrupalıların bu halklara ilişkin gerçek bilgi edinmelerinin önemi [ve olanağı] konusunda ısrar etmeye başlamasıyla aynı dönemde yayımlandı. Loti bilinemeyecek olanı bağrına basan daha genç, daha mistik bir kuşağa mensuptu: Şark uygarlığın kökeni değil, onun zıddı, Batılı akılcılığa gizemli manevi seçenekti. Bilgi mümkündü, ama sadece kişinin kendisi hakkında. Özünde sadece can sıkıntısı ve aşınlık vardı. Loti yolculuk yazılarının romantik üslubunu –duygu dünyasının bir içsel keşfi olarak yolculuk, yerleşik, burjuva Avrupa'nın geleneklerinden kaçış– eşi benzeri görülmedik bir aşırı uca taşımıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı döneme gelindiğinde, Fransız edebiyatını bilen ve Levant'a ilgi duyan herkesin kafasında, Selanik Loti'yle özdeşleşmişti. Yeni orta sınıflar arasında kentte gittikçe popüler oluyordu; Fransızlara gelince, savaş sırasında ziyaret ettikleri zaman onun ürettiği hatıralar ve edebi eserler kaçınılmazlığını göstermişti. Savaş dönemi çıkan bir hiciv –*A Salonique sous l'oeil des Dieux*– Loti'nin Şark'a karşı melankolik büyülenmesinin horgörüye dönüşmesini gösterir: Aziyade bir fahişeye, "çoğu Loti'yi okumuş ve bir Türk kadınıyla tanışmaya hevesli subaylardan oluşan seçkin bir müşteri kitlesine sahip" Ayşe'ye dönüşmüştür. Yazar alaycı bir tavırla, "Avrupalı erkek için, Türk kadını Gizem'dir, tehlikeyle biberlenmiş Yasak Aşk, arzunun değişmez melodisinde çeşitleme isteğidir," diye devam eder.[301] Düş kırıklığına uğramış bir başka yeni gelen

301 J.-J. Frappa, *A Salonique sous l'oeil des Dieux* (Paris, 1917), 137-138.

de şöyle yazmıştı: "Şark kadını! Pekâlâ, [Loti] bize bu güzelim odalıklardan bir tanesini gösterdi. Siz kendiniz hiç gördünüz mü? Bir yıldan fazladır Selanik'teyiz, Kızıl Sultan'ın Villasının ardında hiç sultanalar gördünüz mü? Hayır, görebildiğiniz tek şey şu Vardar'daki iğrenç genelevlerdeki çirkin kadınlar, Odeon'daki üç dansöz." Bir başkası, "Peki ama, *moucharabieh*lerinin [pencere kafesi-ç.n.] ardından öylesine tatlı bir sesle şarkı söyleyen gizemli peçeli kadınlara, Müslüman kadınlara ne oldu? Buram buram cinsellik kokan Aziyade..."[302]

Loti'nin çılgınca aşklarının sahnelerinin peşindeki cinsel açlık çeken hacılar, onun adımlarını başkalarının Havari'ninkileri izlediği gibi izledi: "Ancak bir haftadır Selanik'teyim ve o zamandan beri Aziyade'nin gölgesini arayıp duruyorum," diye yazmıştı bir piyade subayı. "Onu asla bulamayacağımı biliyorum, ama böylesine yalın ve harika bir aşk ve ölüm öyküsüne saplanıp kalmamak mümkün mü?"[303] Yazar kendisiyle kahramanı arasındaki benzerliklerden çok etkilenmişti – "aynı duygulanma ve düşünme biçimi, aynı kuşkuculuk ve naiflik karışımı, sevme ve sevilmeye yönelik tıpatıp aynı ihtiyaç, belirli gelenekler, belirli zorunluluklar, belirli alışkanlıklardan benzer bir tiksinti, sonsuzluğa karşı aynı arzu." Ve Loti gibi o da "Şark'ın bütün çekiciliğini" duyuları sayesinde bulmuştu. "Sıkı sıkıya mühürlenmiş o pancurların ardında"–Yukarı Kent'te aylak aylak dolaşıyordu–"hiç kuşkusuz güzel gözler ışıldıyor ve kıpkırmızı dudaklar gülümsüyordu. Ah, Şark'ın serabı! Aziyade! Loti'nin sevilmeden durulamayacak fantezileri!"[304]

Loti sayesinde, evvelce gezginler tarafından kentin yaşamının en az bilinen ve en ulaşılmaz yönü artık Batılı erotik imgelemin merkezine dönüşmüştü; eskiden betimlenmeye değer kabul edilenler, artık dünyevi ve sıradana indirgenmişti. Kentin Şarklı doğasına yönelik Avrupai saplantı ölüp gitmemişti; ama artık dişil Doğu'nun Batılı fethi fantezisinde yoğunlaştırılmıştı. Hem neden olmasın? Bu noktaya gelindiğinde, Batı geri kalan her şeyi fethetmemiş miydi zaten?

302 Doctor Gelibert, *Avec les Poilus d'Orient* (Lyon, 1936), 161-162.
303 P. Roussel, *Salonique au temps de la campagne d'Orient* (Paris, 1925), 167.
304 Roussel, *Salonique*, 99.

10
BİR GEÇMİŞİN SUNABİLECEĞİ OLANAKLAR

Antik Çağla Baş Başa

1916'da, bir *National Geographic* yazan, Selanik'in, geçmişini aramak için gelmiş turistlerin ihtiyaçlarına olan görünürdeki kayıtsızlığına şaşıp kalmıştı. "Gerçekten de, Avrupa'nın geri kalanının öylesine kârlı bir şekilde yaptığı, bir geçmişin olanaklanndan o kadar az yararlanılıyordu ki, orada bir harita bulmaya bile muvaffak olamadım... Ve ben kiliselerin fotoğraflarını bulmak için dükkân dükkân gezerken, boşu boşuna bir Baedeker arayan bir subay da peşimden geliyordu."[305] Ne de olsa, ziyaretçilerin büyük çoğunluğunu oraya çeken güç, tarihti. Önlerinde bir damlacık antik çağdan başka ne buluyorlardı peki? Murray'in *Handbook*'u, Yunanistan'ın "klasik özelliklerinin canlılığını gölgede bırakacak nitelikte modern tarihe" sahip olmadığını ileri sürüyordu. "Aslına bakılırsa, çeşitlilik gösteren ve hadiseli bir modern tarihi vardır, ama bu tarihin karakteri yapıcı değil, yıkıcıdır. Ardında Helen dehasının büyüklüğünün ölümsüz anıtlannı saklayabilen pek az şey bırakmıştır... Ülkenin her yanında, gezgin sanki antik çağla baş başa bırakılmış gibidir."[306]

Gezginin temel rehberleri sık sık klasikler oluyordu. "Syngiticus Körfezinden Thermaicus'a doğru geçtik ve Thermes Koyunda, Thessalonica veya Selanik'te, Myrmidonlann[307] ülkesindeyiz" diye yazmıştı Bisani. On sekizinci yüzyılın "an-

305 H. G. Dwight, "Saloniki", *National Geographic,* 30:3 (1916), 221.

306 J. Pemble, *The Mediterranean Passion: Victorians and Edwardians in the South* (Oxford, 1987), 267; *Murray's Handbook,* 1.

307 Myrmidon: Akhilleus ve babası Peleus'un yönettikleri Tesalyalı boya adını veren kahraman. Zeus'un oğlu olmakla geçinir. Myrmidonlar Troya'ya karşı seferde Akhilleus'un peşinden gitmişlerdi –ç.n.

tik coğrafya" olarak bildiği şey, böylelikle bilimsel olduğu kadar pratik ihtiyacı da karşıladı. Kente giderken Vardar Irmağını geçerken Edward Clarke, "burası *Herodot*'un AXIUS'u" diye belirtmişti: "*Mygdonia*[308] topraklannı *Bottioea*'dan ayıran ['epi tin Axion potamon hos ourizei chorin tin Mydonin te kai Bottiaiida, *Herodoti Hist.lib.vii.cap.123.p.418, ed. J.Gronov. L.Bat.1715*" bir dipnotun doğruladığı gibi], Pella'nın bulunduğu yerdir: Ve şu anda *Vardar* olarak adlandınlıyor. Aynı ırmak AXIUS adıyla, saygıdeğer *Scylax* tarafından da anılır." Bilgili muhterem peder, bu tür irfanın sahip olabileceği muazzam kültürel ve siyasal gücü iyi tahmin etmişti: Bu coğrafyadaki bütün isimler değiştirildi ve yirminci yüzyılda resmî bir devlet heyeti, bölgenin Yunan denetimine geçişini, –aralannda Vardar'ın da bulunduğu– yerel Slavca, Arnavutça ve Türkçe yer adlannı ıskartaya çıkartarak ve yerlerine klasik alternatiflerini koyarak kutlayacaktı.[309]

Yukan Kent'ten, kubbeler, minareler ve çatılann üzerinden Olimpos Koyuna bakan yabancıların tümü, antik çağın ruhuna ulaşmanın peşindeydi. İçlerinden biri, Yunanistan istilasını planlayan Pers kralının zihnini kavramaya çalışarak, "Bugün Selanik'in eski kalesinin durduğu dağdan iki bin üç yüz yıl kadar önce bakan Kserkses, bugün bilgiye susamış her turistin görebileceği gibi, enkazlar ve kayalar, taş ve yanmış otlar, devedikeni ve özellikle aynk otlan arasında yürüme çabasına değip değmeyeceğine karar vermişti," diye yazmıştı. Yüce gönüllü Mary Adelaide Walker'a göre, "Kserkses'e fethedilecek yeni toprakların umudunu esinleyen bu manzara, Hıristiyan temaşacının zihnini pekâlâ mezarın ötesindeki dünyaya" yükseltebilir, "'dağların bile göçüp gideceği' mucizevi geleceğe" götürebilirdi. "Aynı Olimpos bu; artık tannlan yitip gitmiş olsa da, koruduğu ebedi güzelliğini Aziz Pavlus da sık sık seyretmişti herhalde," diye derin düşüncelere dalar Saygıdeğer Peder Davies, "ve gün ortasında koyu mavi, akşamlan mor olan bu anıta bakarken dağlan yaratan ve Gücü ile donatan O'nun işini ve güzelliğini görmüş olmalı."[310]

Eğitim, beklenti ve hazırlık okumalanyla koşullanan gezgin, böylelikle tarihin ta kendisiyle yüz yüze geliyordu – klasik, İncilsel veya Makedonya örneğinde, ikisi bir arada. Isambert, "Bu tiyatroda kendini apansız ortaya seren şey, şu ana kadar ona göre bir idealden, bir bellek alıştırmasından veya bazılanna göre sade-

308 Mygdonia: Daha sonra Macedon krallığı tarafından fethedilecek olan, Therma (Selanik) çevresindeki düzlüklerle birlikte Klisali ve Besikia ovalarıyla Axios ırmak ağzı alanını da içererek doğuda Bolbe Gölüne kadar uzanan bölgeyi kapsayan topraklar. Kuzeyde Krestonia ile birleşir. Axios bataklıklarının yakınındaki Therma Körfezi'ne akan Echeidorus'un kaynağı Krestonia'dadır. Aulon veya Arethusa geçidi, muhtemelen Mygdonia'nın Bisaltia ile olan sınırını oluşturur. Mygdonia'nın kıyı bölgesine Amphaxitis adı verilir. Polybus, bu büyük düzlüğü Therma Körfezi'nden başlayarak Aphaxitis ve Botteia olarak ikiye bölmüştü –ç.n.

309 Bisani, *Picturesque Tour,* 35; Clarke, *Travels,* 335-337.

310 Braun-Wiesbaden, 263; Davies, *St. Paul in Greece,* 129; Walker, *Through Macedonia,* 66.

ce bir tefekkür konusundan başka bir şey olmayan tarih, insanlığın ilk çağlarının tarihidir," diye yazmıştı. "Doğu, uygarlığımızın beşiğidir... Doğu'da her şey bedene kavuşur, gerçek ölçülerini alır... yalnız zamanın eliyle koparılmış antik yapıların görüntüsü karşısında değil, aynı zamanda halen atalarının bize miras bıraktığı şeylerin canlı birer anıtı, en etkili tezahürü olarak yüzyıllar boyunca korunmuş bu halkları, bu ırkları görmek de aynı etkiyi yapar!" Uygarlık görevi Batı'ya aktarılmış olabilirdi, ama Doğu hâlâ kendi gönülsüz aydınlanmasını sunmaktaydı.[311]

Aslına bakılırsa, yalnız çevredeki manzara değil aynı zamanda orada yaşayanlar da –âdetleri, giysileri, kimi zaman yüzleri– geçmişi hatırlatmaya yardım ediyordu. David Urquhart, "antikliğin yenilenmesi olarak adlandırabileceğim şey" için, Doğu'yu tecrübe etmeyi salık veriyordu. Burada, diyordu, "Çağımızda ve yerküremizin kendi parçamızda" kaybolup gitmiş olan "antik çağların alışkanlıkları hâlâ yaşıyor ve soluk alıp veriyor." Layard'ın Mezopotamya'da son zamanlarda yaptığı kazılar, Selanik'te "Asur tipinin yaygın olduğu"na ilişkin heyecanlı keşfi esinlemişti. "Pazardaki belirli bazı sokaklar, Ninova ve Babil'den bir taban rölyefini andırıyor," diye temin ediliyordu okurlar, "muhteşem Asurbanipaller'in kavun veya karpuz sattığı yerler." Yunanları seven ve onların metanet ve kolektif ruhuna hayranlık duyan Choisy, bu halkın "bizi Türk istilasının öncesine, klasik antik çağlara kadar götüren bir fizyonomiyi" korumuş olduğunu görmüştü. Bu tür tutumlar Selanik'i bir çeşit müzeye, sakinlerini de canlı fosillere dönüştürüyordu. Demetra Vaka, "Uyuyan kentin sokaklarında yola koyulduk," diye hatırlıyordu. "Ne kadar da tarihle dopdoluydu. Her şey geçmişten bahsediyordu, bugünden değil." Özellikle Yahudiler onun zihnini yüzyıllarca geriye götürüyordu. "Fakat Selanik'te gördüğünüz tüm diğer milletlerde de durum aynı: Hepsi bugünü değil, geçmişi temsil ediyorlar... Çağların tarihi bizi sarıp sarmalıyor." 1905'e gelindiğinde, aşağı kent gittikçe zenginleşip gürültülü ve Batılı görünüş kazandıkça, bir Amerikalı muhabire "karakterler Müslüman olsa bile, gerçek anlamda İncilsel bir sahne" sunan dağın eteklerindeki Müslüman mahalleler bile yardıma çağrılıyordu.[312]

Fakat bazı geçmişler diğerlerinden daha fazla mevcuttu. Kibar Avrupa toplumunda on sekizinci yüzyıl sonlarından beri egemen inanç haline gelen neo-klasisizm tutkunlarına göre, klasik çağ evrensel bir güzellik fikrini, diğer çağlar ise onun tadından üzücü bir yozlaşmayı temsil ediyordu. İslamın varlığının estetik

311 E. Isambert, *Itinéraire descriptif, historique et archéologique de l'Orient* (Paris, 1881), xviii.

312 Urquhart, *The Spirit of the East* (Londra, 1838), i, ii; Choisy, *L'Asie Mineure,* 16-22; anonim, "De Salonique a Belgrade", 115; D. Vaka, *The Heart of the Balkans* (New York, 1917), 228; Moore, *The Balkan Trail,* 87.

açıdan pek değerli olmadığı aşikâr kabul ediliyordu. Kenti ziyaret eden bir İngiliz subayının söylediği gibi: "Bir camide görülecek pek az şey var." Genel kabul, Osmanlıların daha önceki mimari başarıların solup gitmiş görkeminin ortasına çöreklenmiş olduğu yönündeydi. Ama birçokları onları önceleyen Hıristiyanları da aynı şekilde görüyordu. "Putperest döneme ait her şey Bizanslaştırılmış ve Bizanslaştırılan her şey de Müslümanlaştırılmış durumda," diye yazmışlardı Irby ve Mackenzie, turistik yerlere yaptıkları iki günlük geziden sonra; "bu yüzden antik çağa ilişkin izi sürülebilecek birçok şey olmakla birlikte, profesyonel olmayan bir gezginin zevk alabileceği güzellikler ender." Ne de olsa, Viktorya çağı insanlarının, ahlakından ve dinsel ilkelerinden derin bir biçimde kuşku duyduğu bir uygarlıktan nasıl güzellik doğabilirdi ki? 1893 kadar geç bir tarihte, bir Yunan âlimi "bugün bile Bizans adının yol açtığı tatsız izlenimler"den söz ediyordu.[313]

Ne ki, Batılı zevki değişiyordu ve ortaçağ geçmişine, Cenova'ya, Venedik'e ve diğer İtalyan kent devletlerine gitgide artan iştahı yavaş yavaş Levant'a doğru yayılıyordu. Bizans kalıntılarına ilişkin ilk arkeolojik araştırmalar yayınlandı ve Bizans araştırmaları alanı doğdu. Yunan tarihçileri, Helen kültürün klasik çağdan modern çağlara kadar devamlılığını ileri sürdü; bu, klasik değerlerin aktarıcısı ve koruyucusu olarak Bizans dönemine muazzam bir önem atfeden bir görüştü. Ve bir de Hıristiyan mimarinin evrimindeki rolü vardı. Bilgin Tozer 1869'da, Selanik kiliselerinin "sanat tarihi açısından çok büyük öneme sahip" olduğunu yazmıştı. Bu, o dönem için yeni bir görüştü, ama bu kiliselerin önemini takdir edecek başkalarının da çıkması çok sürmedi. 1875'te de Vogüé, "Kentin tek erdemi," diye yazacaktı, "Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında mimarinin evrimini adım adım izlememize olanak veren inanılmaz derecede antik nitelikte bir dizi kiliseyi korumuş olması... Bu bakış açısından Selanik, Levant'ta eşi görülmemiş bir müze niteliğinde ve Roma dışında hiçbir kent onunla boy ölçüşemez." 1890'a gelindiğinde, rehber kitaplar kenti "muhteşemlikte İstanbul'daki yapılara denk, hatta belli yönlerden oradakileri gölgede bırakan bir grup Bizans yapısı"nı barındırmasıyla övüyorlardı.[314]

Hıristiyan ziyaretçiler –başka şekilde onları hiç ilgilendirmeyen– camilerde halılar, boyalı sütunlar ve badanalanmış duvarlara karşın, özgün yapıların temel çizgilerinin onlara "ilkel Hıristiyanlığın gücünü" yakalama imkânı sağladığını büyük bir iç rahatlamasıyla anlatıyorlardı. Selanik'te, bunlara erişim şaşırtıcı derecede kolaydı ve diğer Osmanlı kentlerinden çok farklıydı. "Eğer fatihler her yerde

313 J. J. Best, *Excursions in Albania etc.,* (Londra, 1842), 209; Irby ve Mackenzie, *Travels,* 56; D. Bikelas, *La Grèce Byzantine et Moderne* (Paris, 1893), 4.

314 Tozer, *Researches,* 145; de Vogüé, "La Thessalie", 7.

Selanik'teki ılımlılığı göstermiş olsalardı," diyordu bir tanesi, "Şark, anlatılamaz derecede ilginç muazzam bir müzeden başka bir şey olmazdı... Zihninizde bir anlığına, Doğu Katolik kiliselerimizden birinin bir dervişin türbesini barındırdığını ve bu durumun Müslümanların ibadetlerini orada yapmalarına olanak verdiğini canlandırın."[315] Fakat başkaları bulduklarından daha az etkileniyorlardı. Klasikçi J.P. Mahaffy, "boş ve metruk kiliselerin ne şu anda onlara sahip olan Türkler ne de belirli bayramlarda bazilikada toplanmalarına izin verilen Rumlar tarafından dine karşı bir özeni gösterdiğini" düşünüyordu. "Hepsi de aynı utanç verici bakımsızlık ve çürüme halinde." On sekizinci yüzyılda Bâb-ı Âli çeşitli kereler büyük kilise-camilerin onarılmasını emretmişti; on dokuzuncu yüzyıl sonlarına gelindiğinde bu kiliselerin cidden fonlara ihtiyacı olduğu anlaşılıyordu. Seçkin Rus Bizans uzmanı Nikodin Kondakov, mültecilerin arkalarında bıraktığı "çöp yığınları yayılmış"; sütunları çatlamış, sahınları islenmiş ve pencereleri ya kepenklerle kapatılmış veya taşlarla doldurulmuş olarak bulmuştu bunları. Aya Sofya'nın döşemesinde, küçük çocuklar çöpler arasında minik altın mozaik parçaları arıyorlardı.[316]

Hıristiyan gezginlerin çoğunluğuna göre, aslında, Selanik'in gerçek önemi, kilise mimarisinden veya Bizans sanatından değil, Havari Pavlus'la ilişkisinden geliyordu. Pavlus'a karşı, Bizans'ın kutsal kişilerine çok ender hissettikleri bir çeşit dolaysız bağlantının varlığını hissediyorlardı. Religious Tract Society'nin bir yayınında, "Seyyahı Makedonya ve Achaia'nın tehlikelerini göz almaya iten coşkuda, İncil'in erken dönem zaferlerinin de, tüm klasik çağrışımlarla en azından eşit bir payı var," deniyordu. Bowen, Selanik'in klasik çağrışımlarına, "Aziz Pavlus'a yönelik Hıristiyan merakı" eklendiğini belirtmişti. Elde İncil, Pavlus'un adımlarını izleyerek, onun vaaz verdiği sokakları arşınlıyorlardı. Rehberler onlara Pavlus'un gerçek minberini gösteriyorlardı – Melville, mucizevi biçimde çoğalmış olsa bile, "Selanik'in baş aslanı" diye anıyordu bunu. Mary Walker ise, "Aynı yer olduğu söylenerek, büyük bir güvenle kendisine gösterilebilecek en azından altı mekân" bulunduğu konusunda uyarıyordu gezgini. Baker da, "Ovanın çeşitli kesimlerinde, Aziz Pavlus'un vaaz vermek üzere durduğu yerleri işaretlediği kabul edilen ağaç kümeleri de var," diye yazmıştı.[317]

315 D. Placide de Meester, *Voyage de deux Bénédictins aux monastères du Mont-Athos* (Paris, 1908), 25.

316 Mahaffy, *Greek Pictures,* 219; N. P. Kondakov, *Makedon'iia: arkheologicheskoe puteshetvie* (St. Petersburg, 1909).

317 M. A. Walker, *Through Macedonia,* 51; Bowen, *Mount Athos, Thessaly and Epirus,* 28; S. G. Green, *Pictures from Bible Lands* (Londra, tarihsiz), v, 171-174; J. Baker, *Turkey* (New York, 1877), 349.

Makedonya'nın Hıristiyan emperyalizm çağının dini bütün Viktoryalısı açısından özgül bir önemi daha vardı; burası ne de olsa "imparatorluk batıya doğru genişler" düsturunun gerçekliğinin kanıtı değil miydi? Pavlus –İncil'de denildiği gibi– "Makedonyalı adam"ın çağrısını önemseyerek Asya'dan gelmiş ve o suretle Homeros'un betimlemiş olduğu Doğu'nun Batı tarafından destansı fethini "daha soylu bir fetih", Hıristiyanlığın fethi ile, tersine çevirmişti. Başka bir deyişle, Hıristiyanlığın Avrupa'ya ilk gelişi Makedonya'da gerçekleşmişti. "Bu uzun yolculuktan ve bu sözlerden, HIRİSTİYANLIK meydana geldi; ve onlar sayesinde İngiltere, Amerika ve Avustralya bugün bu kadar büyüktür." Böyle bir mirastan gurur duyan gezgin, "bu mutsuz topraklara hâlâ egemen olanlarca ve hatta yozlaşmış bir iman ve cahilce ibadetin sapkınlıkları arasında sözümona onurlandırıldığı yerde bile İsa'nın adının kirletildiği" bu yerde, Havari'nin zaferinin mıntıkasına adım atmanın "tuhaf, hazin çekiciliğini" hissedebiliyordu.[318]

Dolayısıyla İslamı ve Ortodoks Hıristiyanlığı eşit derecede reddeden, Viktorya dönemi Protestanlığının, Kilise'nin kurucu babalarının saf imanının gerçek vârisi olduğundan emin olan on dokuzuncu yüzyıl zihni, İncilsel peyzajı modernin üstüne koymakta hiç güçlük çekmiyordu. Kelimenin gerçek anlamında bile: Conybeare ve Howson'un büyük eseri *Life of the Apostle*, birçok aile İncil'i gibi, tarihsel yeniden inşalarla değil, modern Makedonya limanının gravürleriyle resimlendirilmişti. Saygıdeğer Peder Davies, "Bir zamanlar sokaklannda çalışmış ve onun manzarasını görmüş bir adamın öylesine sevdiği bir yerin fiziksel özellikleri, bölümün geri kalanını Selanik'in bugünkü halinin özel bir betimlemesine ayırmamı haklılaştıracak kadar ilginçtir," diye yazmıştı. Uzaktan, diye devam ediyordu, kent hâlâ bir zamanlar Pavlus'a göründüğü gibi görünüyordu: Ona göre, surların, kalenin, hisarların bir antiklik izlenimi ortaya koyması yeterliydi – hem de bu özelliklerin tümünün Havari'nin gözlerinin değebileceğinden yüzlerce yıl sonra yapılmış olması gerçeğinden bağımsız olarak. Zira bu manzara, okurlarından birçoğuna göre sadece bir peyzaj olmaktan öte bir şeydi: Tanrı'nın Kelamı'na, "İncil kaydının gerçekliğine ve İncil kehanetinin mucizevi ve edebi gerçekleşmesi"ne bir tanıklık idi.[319]

Geçmişi Biriktirmek

Osmanlı yönetiminin ilk yılından itibaren, ziyaretçiler kentin antik geçmişine ilişkin kanıtların bolluğu karşısında afallamışlardı. Roma kapıları hâlâ doğudan ve

318 Bowen, *Mount Athos, Thessaly and Epirus*, 28; S. G. Green, *Pictures*, v, 171-174.
319 Davies, *St. Paul in Greece*, 120-125; S. G. Green, *Pictures from Bible Lands*, vii.

batıdan ana girişleri koruyordu ve sayısız Yunanca ve Latince yazıtlar, kuşaklar boyunca Bizans karargâh kumandanlarının eski taşları dolgu malzemesi olarak kullandığı surlarda gömülü duruyordu. Harap halde, dükkânların ve evlerin kapattığı kentin kalıntılarına Osmanlı yetkilileri özel bir dikkat göstermiyordu. 1840'ta Boué, Türkler, diye yorum yapmıştı, "en eğitimlileri bile, ne denli biçimsiz olsa bile, güzel bir mimari kalıntı yığınına gösterdiğimiz saygıyı kavrayamıyor." Galerius Kemeri'nin kalıntılarını seyreden bir Alman turist, anıtsallık tutkusunun abesliğini birdenbire anlayarak, "güzel batı Avrupa kentlerimizin, bugün Selanik'in olduğu gibi barbarların eline düşebileceği düşüncesinden" ürpermiş ve "gelecekte ... 28. yüzyıla mensup bir Avustralyalının, bizim bozulmuş zafer takımızın önünde durup tıpkı burada benimkine benzer düşünceleri aklından geçireceğini" düşünmüştü.[320]

Dolayısıyla, sadece bakmakla yetinmeyip Levant'ın kalıntılarını bilimsellik ve uygarlık adına kurtarmak, eğitimli Avrupalılara acil bir görev olarak kendini dayatıyordu. Daha on sekizinci yüzyıl başlangıcında, Cizvit keşişler sikkeler ve madalyonlar satın alıyorlar ve yerel temsilciler ve muhbirler aracılığıyla antik el yazmalarının izini sürüyorlardı. Bir Fransız antikacısı Paul Lucas, Levant'ta yaptığı gezilerinin çoğunu kralı adına ilginç parçalar toplayarak geçirmişti. Fransızlar tek örnek değildi: İngilizlerle Venediklilerin zorlu rekabetleriyle yüz yüzeydiler. "Burada sikke satın alan o kadar çok kişi var ki," diye yazmıştı Peder Souciet 1726'da Selanik'ten; onun deneyimli gözüne göre ender olmamasına karşın, çoğu örneğin "fiyatları çok yükselmişti."[321] Gezginler eskizini çizmedikleri şeyleri topluyorlardı. Melville günlüğüne, "Camiye gittik... Mahzende eski bir Rum azizin mezarını gösterdiler... mozaik parçaları düşüyor. [Birkaç tanesini alıp getirdik.]" diye bir kayıt düşmüştü. Bunu yapan tek kişi de değildi. Genç bir İngiliz turist hastalanıp öldüğü zaman, [kötü şöhretli Lord Elgin'in daha sonra almakla suçlanacağı] eşyaları arasında şunlar bulunmuştu:

> *On sekiz* antik vazo, çömlek kandiller vs. vs.
> Deri kaplı bir kutu, içindekiler (muhtelif diğer kalemler arasında)
> Bir kitap, "Troya'nın Ovalan" başlıklı
> Küçük bir günlük, yeşil ebruli kâğıtla kaplı, çeşitli notlar içeren
> Mavi şeritli pamuktan bir cüzdan, *seksen yedi* pirinç madalyon, büyük ve küçük, "Makedonya" başlıklı, öncekine benzer, *yüz on beş* pirinç madalya, büyük ve küçük, etiketli, "Yunanistan Madalyaları."[322]

320 A. Boué, *La Turquie d'Europe* (Paris, 1840), ii, 307; Braun-Wiesbaden, 241-242.
321 H. Omont, der., *Missions Archéologiques Françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles,* ii (Paris, 1902), 725-727.
322 *Remains of the late John Tweddell,* 343-345.

Taşıyabileceklerini alan ziyaretçiler, ayrıca neyi taşıyamayacaklan konusunda gözlerini eğitiyorlardı. Kaderin bir cilvesiyle, klasik geçmişe yönelik Batılı tutku, Selanik'in –geniş bir biçimde ziyaret edilen, eskizleri çizilen ve kopyalanan– antik kalıntıları hakkında bildiklerimizin, onları çevreleyen yapılar hakkında bildiklerimizden çok daha fazla olması anlamına geliyor. Kente ilişkin ilk görsel kayıtlanmız kemerlere, heykellere ve diğer anıtlara odaklanır: yaşayanlar ise, ancak ölçek ve renk amaçlı dahil edilir. Ya da zamanının çoğunu, ülkesinde *Academie Royale des Inscriptions* tarafından yayınlanması için parçaları kopya etmekle geçiren 1740'ların Fransız konsolosu Jean-Baptiste Germain örneğini ele alalım. Yerleşim notları –her bir yazıtın bulunduğu yeri titizlikle belirtmişti– on sekizinci yüzyıl ortalannın sanal bir haritası gibiydi:

1. Hipodrom semtinde küçük bir sokağın başında, Kalamarya Kapısı'na giden büyük meydandan çıkarken sol tarafta yer alan bir evin girişindeki yazıt.
2. Bu yazıtı Mevlevi Dervişleri adı verilen halk çeşmesinin sarnıcında bulabilirsiniz.
3. Frenklerin eski mahallesinde, Kutsal Dağın papazlarının misafirhanesinin girişindeki yazıt.
4. *Eski Saray* adlı camiye girerken küçük arka kapının altında.
5. Kentin dışında Vardar Kapısı'na bakan çeşmenin sarnıcında.
6. Yeni Ali Efendi anıtında yeşile boyalı bir sütunun yan tarafında.
7. Vardar adlı kapıdan girerken sol taraftaki muhafız evinin sıra kemerlerinden ilkinin altındaki yazıt.
8. Eski Frenkler semtinde, Manoli'nin tavernasının arkasındaki kirişin köşesini oluşturan mermer parça.

Yazıtların kendisi sonraki akademisyen kuşaklan tarafından doğrulanıp düzeltilirken, kentsel dokunun kendisi de bütün bu süre içinde değişmekteydi, o kadar ki, Germain'in notları olmasaydı ne Manoli'nin tavernasını, ne kent kapılarının dışındaki çeşmeleri, ne de Vardar kapısının ötesinde açık araziye giden dükkân dizilerini, *Kemerleri*, öğrenebilecektik. Yalnızca yakınlarındaki veya banndırdıkları klasik taş işçiliği sayesinde tarihsel kayıtlara girebilen bu yerler, kişinin baktığı her yerde gördüğü gibi, taşların tekrar tekrar kullanılmasına, kentte geçmişin her yerde hazır bulunuşuna da tanıklık eder.[323]

323 H. Omont, 'Inscriptions grecques de Salonique", *Revue Archaeologique,* xxiv (1894), 196-214.



Denizden kuzeybatı yönünden görünüm, y. 1860. Surlann üzerinde yükselen minareler ve servi ağaçlan ziyaretçilerin ilk gördüğü şeylerdi. Kent hâlâ tümüyle surlarla çevriliydi.

Denizden güneydoğu yönünden görünüm. Doğu surlan, kentin dışındaki ıssız etekleri ayırıyor.





Yirminci yüzyıl başında doğu surları. En tepede, Osmanlı birliklerinin 1430'da Bizans savunmalarını kırdığı kesim.

Kalenin dışındaki açık arazide bir Müslüman mezarlığı, yirminci yüzyıl başları.





sağda Yirminci yüzyıl başlarında Yukarı Kent'te cami ve minare.

altta Savaş sonrası apartman bloklarıyla kuşatılmış Alaca İmaret, kentte bugüne gelebilen pek az camiden biridir.





Bir Osmanlı kahvehanesi.

Yukarı Kent'te bir sokak çeşmesinden su dolduran kadınlar.





solda İzmirli bilinmeyen bir ressam sanatçının eskizinden, Sabetay Sevi, 1666.

altta Selanik'de Sabetaycılar tövbe alıştırmaları yapıyor.





solda Bir Mevlevi cübbesi ve sikkesi giymiş bir Ma'min oğlan; Selanik, on dokuzuncu yüzyıl sonu.

altta 1902'de İtalyan mimar Vitaliano Poselli'nin yaptığı ana Ma'min camisi olan Yeni Cami.





sağda Kürk astarlı bir kaftan ve fes giyen genç bir Yahudi erkeği, y. 1900.

altta Yahudi mezarlığındaki bir mezarda yas tutanlara önderlik, y. 1916.





Osmanlı yönetiminin sona ermesinden kısa küre sonra Mevlevihanenin avlusu, y. 1917. Bir grup mülteciyle birlikte bir derviş görülebiliyor.

Selanik'de Mevlevi dervişler, y. 1900.



Her şeyin ötesinde, bunlar modern kentin Batılı ziyaretçiler için, çok daha önemli antik öncülünden kalanlara bir arka plan oluşturması açısından var olduğunu gösteriyordu. Burada, amatör antik eser koleksiyoncuları, yan-zamanlı klasikçiler ve antikacı rahiplerin etkinliğinde, on dokuzuncu yüzyıl ortasından itibaren, nihai olarak modern kentin biçimlendirilmesi ve yeniden biçimlendirilmesi üzerinde muazzam bir etki yapacak olan son derece profesyonelleşmiş bir disipline doğru evrilecek olan şeyin başlangıcı görülür. Zira bu, arkeologların geçmişi gitgide daha büyük ve daha sistemli bir ölçekte fiilen kazmaya başladıkları dönemdi. Layard'ın 1840'larda Ninova'daki bulgularıyla 1870'lerde Schliemann'ın büyük kazıları arasında, bu kazılardan çıkanların baş müşterilerini oluşturan büyük kraliyet ve devlet müzelerinin doğuşuyla paralel olarak, özel bir tutku olan etkinlik, gitgide bir mesleğe doğru dönüşmekteydi. Seyyah-arkeologlar –yeni bir tür– rollerini artık mozaikler, sikkeler, lahit veya çömlek parçaları taşıyarak değil, ciddi çalışmayla bilgiye ulaşmak için oynamakta kararlıydılar. Pitoresk manzaraların zamanı geçmiştir, diye ısrar ediyordu iki bilgin 1876'da; artık gereken ölçme ve analizdi. Salomon Reinach'ın *Conseils aux Voyageurs Archéologues* adlı kitabı, yazıtların temizlenmesinin nasıl yapılacağını, yeni fotoğrafçılık tekniklerinden nasıl yararlanılacağını ve özellikle, kişinin güzergâhını "aynı anda iki yöntemle, hem notlar hem de çizimler aracılığıyla" kaydederek harita ve planlardaki boşlukların nasıl doldurulacağını öğretiyordu seyyahlara. Birçokları bu çağrıyı önemsedi. Bir İngiliz klasikçi 1887'de *Journal of Hellenic Studies*'de, "İlişik yazıtlar bu yılın Nisan ayında Selanik'e yapılan kısa bir ziyaretin sonucudur," diye yazmıştı. "Kısa süreli kalışım sırasında karşıma çıkan, büyük çoğunluğu Yahudi mahallesindeki evlerin temellerinde bulunan ve sık sık modern mezar taşları için taş ustalarının atölyelerine taşınan ortak bir mezardan birçok Yunan yazıtını kopya ettim veya baskısını aldım." *Archives des Missions Scientifiques*, *Berliner Philologische Wochenschrift* ve *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*'un sayfaları, tartışmanın gürültüsüyle çınlıyordu. Hogarth, Fransızlar Duchesne, Bayet ve Perdrizet, Almanlar Wolters ve Mordtmann ile Yunan Papageorgiou –bütün bu âlimler topluluğundaki tek yerli– pazarları, su kanallarını, mezarlıkları ve kentin surlarını tarayan âlimlerden oluşan kardeşlik örgütünün bir parçasıydı.[324]

Fakat her şey soylu bir tarafsız bilimsellik arayışından ibaret değildi. Arkeoloji, araştırma etkileşimlerinde uluslararası olabilirdi, ama on dokuzuncu yüzyıl sonu Avrupa'sında bunun aynı zamanda ulusun hizmetinde bir meslek olduğu pek

324 S. Reinach, *Conseils aux voyageurs archéologues en Grèce et dans l'Orient Hellénique* (Paris, 1886), 108-109.

az kuşku götürüyordu. Batı Avrupa'da mantar gibi çoğalan yeni devlet müzeleri için ganimetleri ele geçirmeye yönelik vahşi bir itiş kakış yaşanıyordu. Üstelik Avrupalı profesyoneller Levant'ta dolaşırken, onlann yağmacı etkinliklerinin yerel kamuoyunu kızdırmaya başladığının işaretleri de gitgide artıyordu. Diğer pek çoklan gibi, Adolphus Slade, Aziz Pavlus'un Yahudilere vaaz verdiği iddia edilen [minberlerden biri olan] minberdeki *verde-antico* oymayı görüp ölçmek istediğinde, kendisine kılavuzluk eden imamın tedirginleştiğini gördü. "Bu adamcağız, ölçmeme izin verdiği takdirde çatıda ona uygun bir delik açıp, gece alıp götüreceğimi düşünüyordu herhalde," diye dalga geçmişti Slade. "Londra'da olması çok daha iyi olurdu; ve padişahın bu parçayı, istemesi halinde bir sefire verebileceğini söyleme cüretinde bulunabilirim. Kesinlikle bundan haberi yoktur. Sonradan paşaya ve Selanik metropolitine verilecek ufak bir hediye, bu parçanın halktan hiçbir itiraz olmaksızın alınıp götürülmesini sağlardı."[325] Slade, imparatorluğu iyi tanıyordu: Bu tür bir girişimin başanya ulaşması işten bile değildi.

Las Incantadas

British Museum'un Levant'taki adamı Charles Newton, bir ziyaretin ertesinde Selanik'teki "klasik antik çağın en ilginç yadigânnın *Incantadas*" olduğuna işaret etmişti. "Üzerinde her birinin iki yüzünde kabartma iki figür yer alan dört köşe sütunlar bulunan, yarı yanya toprağa gömülü Korent sütunlanyla desteklenen" sıra sütunları betimleyerek devam ediyordu sözüne. "Bu figürler arasında Dionisos, Hermes, Ariadne, Ganymede, Leda, bir Baküs rahibesi ve bir Zafer yer alıyor." Merkezî Yahudi mahallelerinden birindeki bir evin duvarlarına inşa edilmiş bu muhteşem heykeller, iyi bilinen bir ziyaret mahalliydi. Newton'dan yüz yıl önce, başka İngiliz ziyaretçiler, sıra sütunların heybetli Roma sütunlarından ikisinin hemen yanındaki evin kendisinin –bir verandası ve avlusu olan mütevazı bir bina– eskizlerini yapmışlardı; aradaki boşlukta diğer iki sütun küçük bir ek kapıyla bitiştirilmiş, evin kiremitli çatısına doğru yükselen heykellerin kendisi açıkça görülebilir durumdaydı. Kısa bir süreliğine British Museum'da Yunan ve Roma Antik Eserler bölümü sorumluluğuna getirilen Newton, Anadolu'da bir sürü kazı yaptınyordu; bunlan İngiltere'ye getirmek için gönülsüz bir çabadan fazlası yapılmışa benzemiyor. Fakat *Incantadas*'ın –Büyülenmiş Olanlar– sihrine kapılan başkaları da vardı; sonunda sonsuza dek kentten gizlice kaçınldılar.[326]

325 A. Slade, *Record of Travels in Turkey, Greece etc.* (Londra, 1854), 512.
326 C .T. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant* (Londra, 1865), 121.

Selanik'in Elgin'i, Emmanuel Miller adında, "el yazmalanna karşı tutkusunu" bizzat itiraf eden elli bir yaşında bir Fransız âlimdi. Miller, Osmanlı Avrupa'sının, özellikle de –Fransız bibliyofil kuşaklannın "Kutsal Kâsesi" olan– Athos Dağı manastır kütüphanelerinin içerdiği eserleri incelemek için III. Napolyon'un desteğini elde etmişti. O dönemde Fransız Ulusal Meclisi Kütüphanecisi idi; daha sonra Paris'te modern Yunanca profesörü oldu. Fakat bu, hatın sayılır akademik siyasi tartışmalardan, her şeyden çok da, Doğu'da başanlı etkinliklerinin meyvelerine ilişkin sayısız makalesinin yayımlanmasından sonraydı.

İstanbul'da Guillemet adlı fotoğrafçı-ressam bir yurttaşıyla bir araya geldi ve iki adam Selanik'e ilk gezilerini yapmalanndan önce Athos'taki keşişlerin yanında iki ay kaldılar. Burada Miller el yazmalan arayışını sürdürdü. "Burada bir doktor var," diye yazar, "benim için çok değerli: Her şeyi biliyor ve bütün kapılar ona açık. Kısa sürede bana tüm antik eserleri gösterdi. Aynca Tchaous Manastın kütüphanesini de ziyaret ettim... Orada gerçekten imparatorun ilgisini çekeceğine inandığım büyük bir el yazması buldum." Miller, kilise çevrelerinde iyi bağlantıları olan Rum aracısına bunu ve "çeşitli başka antik eserleri imparator için" elde edip edemeyeceğini sordu. Özgün ortaçağ el yazmalannı ele geçirmeyi yalnız Paris'teki III. Napolyon'u etkilemek için arzu etmemektedir; bu aynı zamanda vatan hasreti çeken Miller'e dönüşünü çabuklaştırmak açısından da yardımcı olacaktır: "Bayağı büyük olan bu el yazmasını kopya etmek zorunda kalırsam, Selanik'te çok uzun bir süre kalacağım demektir."

Fakat Miller'i büyük hüsrana uğratacak şekilde, keşişler hazinelerinden aynlmak istemiyorlardı: Athos'ta onun öncülü olan, Mynas adında Paris'te yaşayan bir Rum âlimle olan olumsuz deneyimlerini unutmamışlardı; Selanik'te ve Miller'in tüyler ürpertici, fakat boşa giden bir at yolculuğuyla gittiği Meteora'nın kayalık manastırlarında, keşişler yine kuşkucu ve gönülsüz davrandılar. Paşayla pazarlık da bundan kolay olmadı: Miller büyük bir taban rölyefinden söz ettiği zaman, paşa izin için İstanbul'a gitmesi gerektiğini söyledi ve bir Fransız nişanı istediğine ilişkin önemli ipuçlannı verdi – böyle bir taleple imparatoru rahatsız etmekte duraksayan Miller'in "imkânsız bir şey" diye nitelediği bir talepti bu. Ardından iyi haber geldi: "Bana el yazmasını ödünç *verecekler. Şimdi*, bazı önemli taşları alabilirsem," diye yazdı karısına, "görevimi adıma yaraşır şekilde tamamlamış olacağım, aramızda kalsın, benden çok büyük şeyler bekledikleri için bu görev bayağı külfetli oldu. Makedonya'da birçok Rum manastın bulunuyor ve bende bir listesi var: Gelecek bahar bir tur yapacağım."

1864 yazında Miller, o gün de en az günümüzdeki kadar güzel, ama hatırı sayılır ölçüde daha sessiz bir ada olan Thasos'a [Taşoz] gitti. Bu dönemde ada il-

ginç bir diplomatik anomali oluşturuyordu – teknik olarak hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıydı, sadece Hıristiyan Rum köylüler yaşıyordu, ama yakındaki Kavala limanında doğmuş olan Mehmed Ali'nin kurduğu Mısır hanedanının kişisel malıydı. Adanın haritasını çıkaran Mısırlı bir mühendisin, "bizi ilgilendirebilecek tüm taşlan ve anıtları bildiği" için Miller'e faydalı olduğu anlaşıldı. Bereketli bitkileri ve içki düşkünü köylüleri arasında, Miller'in ilk kez olarak arkeolojinin zevklerini, zorlu fakat yalın yaşamını, bilinmeyen parçaların keşfini, öncünün gururunu keşfettiği yer Taşoz oldu. Zevkleri, ama bir yandan acıları da: "En muhteşem mermerleri inşaat işlerinde yakmalan"na karşın, bazı yerliler kazılar yüzünden çok kızgındılar.

Her yerde "*une belle époque* izlerini" buluyordu, ama her yerde "tarif edilemez barbarlığın izlerini" de görüyordu. İşçiler içiyor, kaytarıyor ve ancak "enerjisi olan birine" saygı duyuyordu. Ama gene de "bir arkeologun yaşamını, bütün kahırlanna karşın son derece cazip" buluyordu. "... Bir mermerin ucu topraktan göründüğü zaman bir insan nasıl duygulara kapılıyor! Bu bir yazıt mı yoksa bir taban rölyefi mi? Belki bir düş kırıklığı, sadece bir yapı taşı çıkacaktır."

Miller'in yöntemleri pek profesyonel sayılmazdı. Türklerin verimsizliğine ve tembelliğine ateş püskürmesine ve kendisini "insan şekline bürünmüş kusursuzluk" olarak betimlemesine karşın, hiç ölçüm yapmadı ve buluntularının yerine ilişkin hiçbir işaret vermedi. Guillemet fotoğraflar çekti, ama çok geçmeden cam plakaları tükendi. Gene de, "arkeolojik ateşi" Miller'i devam etmeye zorladı ve kısa süre sonra elli kadar mermeri vardı. Kansına büyük bir gururla, "Bunun iyi bir hasat olduğunu kabul etmek gerek," diye yazmıştı. "Kuşkusuz, birçoğu kötü durumda, ama antik eserler söz konusu olduğunda, hiçbir şeye boş verilemez." Onu ziyarete gelen Phillippoupolis'teki Fransız konsolosu onun ele geçirdikleri karşısında afallamıştı. "Bunca şeyi alıp götüremezsiniz!" diye bağırdı ona. Ama ardından, "hepsi de çok ilginç ve İngilizler ele geçirmezse, her şeyi götürmeniz gerekir," dedi.

Gelgelelim, Miller en büyük balığını henüz yakalamamıştı. Fransa'dan gönderilecek gemiyi beklerken, aklı Selanik'e ve kadın figürlü sütunlara takılmıştı. "Engel olarak, Rumların ve yabancı konsolosların kıskançlığını sezebiliyorum," diye yazdı. "Eğer Kader tanrıçası o heykelleri almamı isterse! Bir kez daha düşünelim: Çok güzel bir dönemden sekiz heykel, bozulmuş, bu doğru, ama ne olmuş yani?" Kötümserdi, ama kentin surlarının yakında yıkılacağına ilişkin haberler, daha ne kadar şeyin ortaya çıkanlacağı düşüncesi başını döndürdü. "Artık olduğum yerde değilim – geçmiş, bugün, gelecek, kafamda hepsi birbirine girdi." Ve ardından kansına:

> Taşoz, 10 Ekim 1864
> Sana güzel, muhteşem haberleri verirken içim içime sığmıyor... Padişah, Sadrazamı Fuad Paşa aracılığıyla, bana o deli gibi istediğim Selanik'teki sekiz heykeli alma ve Fransa'ya nakletme iznini verdi...

Fransız diplomasisi işini iyi yapmıştı: geri kalanı ona kalıyordu. Yerli halk küplere bineceğe benziyordu, üstelik Türklerin fikrini değiştirmesi de imkânsız değildi. Ardında gemiye almak için fazlasıyla büyük olan "dikkate değer yazıtları bulunan iki büyük lahdi" Taşoz kumsalında bırakarak derhal Selanik'e koşturdu. Selanik'teki Fransız konsolosluğunda, onu yalnız kadın figürlü heykelleri değil, "bir bütün olarak anıtları" almasını bildiren bir talimat buldu; bu, beş-altı ton mermer nakliyesini gerçekleştirebilecek güçte bir gemi gönderilmesi nedeniyle onu şaşkına çeviren bir karardı. "Dolayısıyla Paris'e müthiş bir tatmin sağlayabilecek bir şey," diye mızmızlandı, "eksik bırakılan bir iş olarak kabul edilecek".

Selanik paşası Miller'i dostane bir tavırla karşıladı ve kendisine yol yapımı sırasında bulunan "antik bir vazo" sundu. Miller'e istediği her şeyin verileceğini –adam, asker, araba– bildirdi. Fakat Miller'in planlarının haberi yayılıyordu ve huzursuzluk başlamıştı. "Halk şimdiden heyecanlanmış ve sinirlenmiş durumda," diye yazdı Miller, 1 Kasım'da – kente geleli henüz iki gün geçmişti. "İnsanlar bunca bozulmuş olan bu heykelleri alıp götüreceğim diye küplere bindi." Yeniçeriler sırf eğlence olsun diye onlara ateş ederken, bu heykellerin çevresinde yapılmış olan evin sahibi, parçalarını turistlere satarken, şimdi kendisine yönelen bu öfkenin nedenini gerçekten anlayamıyordu. Bu heykelleri bunca zaman böylesine ihmal eden yerel sakinler, şimdi nasıl olur da bunlar daha güvenli ellere giderken küplere binebiliyorlardı? Bu, yaygın bir meşrulaştırmaydı.

Heykeller Rogos semtinin merkezindeki dar bir sokaktaydı ve Miller bu çevreyi askerlerle kuşattırmayı planladı, böylece kendisi ve adamlan, yerlilerin müdahalesi olmadan rahatça çalışabileceklerdi. Fakat operasyon başlar başlamaz sorunlar birbirini izledi. İlkin, önünde durdukları evin Yahudi sahibi sorun çıkarmaya çalıştı ve Miller'in fermanını görmek için üsteledi. Bu sorun, çıkabilecek her türlü hasan tazmin etmeye söz veren paşa sayesinde aşıldı. Fakat halkın öfkesi dinmiyordu. Adamlan, mermerleri rıhtıma götürecek arabaları hazırlarken, "haber yayıldı ve halk olağandışı bir şekilde davrandı – çılgınca rivayetler, dedikodu, akıl almaz saçmalıklar. Tüm yabancı konsoloslar heykellerin götürülmesini engellemek üzere İstanbul'a telgraf çekmeye koşturdular." Aynca çeşitli antik eserler, taban rölyefleri, lahitlerle ilgili teklifler yağıyordu; hatta Miller'in Galerius Kemeri'ni de alıp götürmeyi planladığı söylentisi bile yayılmıştı.

Günler boyunca operasyonlar sürdü, kalabalıklar arttı ve aralarından geçmeyi denemek neredeyse imkânsız hale geldi. Miller, bu öfkeli seyircilerin heyecanını bir itfaiye hortumuyla dindirmeyi bile hayal eder hale gelmişti. Fakat hâlâ padişahtan, olanları durdurmak için bir ferman geleceği ümidini besleyen Yahudilerin ve Türklerin düşmanlık emareleri sona ermek bilmedi. Fransız denizcilere, ve bir noktada, bizzat Miller'e saldırılar oldu. Operasyonun yol açtığı üzüntünün daha düşük şiddette başka emareleri de vardı. "[Türklerden] biri saçma bir komedi oynadı," diye yazdı Miller. "Bir *kavas*, yani uşak, Zafer heykeline geldi. Ağlıyor ve ona sarılmaya çalışıyordu. Heykelin hemen her yanı kapatılmış, denizciler sadece arka tarafını açık bırakmışlardı. Gözü hiçbir şeyi görmeyen bizim adam heykeli kucakladı. Herkes kahkahadan kırılıyordu... Herhalde ya deliydi veya geri zekâlı."

Heykel-sütunlar mermer bir sıra sütunun tepesinde duruyordu; bunları kırıp dökmeden yerinden almak hassas bir işti ve Selanik'te kolay kolay bulunmayan makineleri gerektiriyordu. Sonunda dar ara sokaklarda iki öküz arabasının üzerinde büyük bir ahşap vinç getirildi. Özellikle "mermer parçaları bu kadar devasa" olduğu düşünülürse, vinç dehşet verecek derecede eski görünüyordu. Ne ki, 4 Kasım'a gelindiğinde hazırlıklar tamamlanmış ve heykelleri taşıma operasyonu başlatılacak hale gelmişti. İlk parça çıkarılıp yere indirildiği sırada sokaktaki bir kalabalık ile bitişik evlerden sarkanlar olan biteni seyrediyordu; yarı yarıya aşağıya inmişken, vinç dengesini kaybetti ve koca parça yere düştü, neyse ki parçalanmadı. İki heykel yerinden çıkarıldı ve yine ufak bir kaza yaşandı: "Yere değdiği anda, iki heykel grubu hafif bir darbe aldı ve tepe bölümü, neyse ki, üst kısmın üzerine düştü de, Zafer figürü zedelenmedi. Bu kırıktan anladığımız kadarıyla, mermerin çok eskiden beri parçalanmış olduğu ve parçaların zar zor bir arada durduğu açıktı."

Üstteki üçgen alınlık ve heykellerin kendileri sonunda yerinden çıkarılmasına karşın, bunları limana taşımak, tekerlek izleriyle çukurlaşmış, çamur ve çöple dolu dar sokaklar labirentinden geçmek, sekiz çift öküz gerekti. Çarşıdan geçen ekip, çürümüş bina iskeletleri ve "yaydıkları pis kokular" arasında ilerleyen bir yolu seçti. Midesi bulanmış, endişeden dokuz doğuran, uykusuzluk çeken, hiç peşini bırakmayan seyirci kalabalığından bunalmış Miller ve ekibinin limana varması bir buçuk saat sürdü; burada heykeller bir nakliye gemisi olan *La Truite*'ye, Taşoz'daki ganimetleriyle birlikte, fazla güçlük çekilmeden yüklendi. Heykel-sütunların üzerinde durduğu mermer bloklar daha da ağırdı ve Bulgar arabacılar öküzlerinin durumundan endişe etmeye başladılar. Keskin bir dönemeç neredeyse her şeyi berbat ediyordu; derken, hayvanların kaymasına ve dengelerini kaybetmelerine yol açan derin, çamurlu bir lağım çukurunda takıldılar. Gece boyunca çarşıda

ancak bir sokak ilerleyebildiler. Ertesi gün bloklan gemiye götürmek için beş çift öküz gerekti ve Miller geri kalanlan taşıtmaktan umudunu kesmeye başladı.

Fransa'dan başka gemi gönderilmeyeceği haberini aldığında, anıtın tamamını gemiye yükleme düşüncesinden vazgeçmemişti – "Paris'te, inanıyorum ki, bu boyutta başka bir antik anıt yoktur." "Bunu baştan öğrenmek iyi olurdu," diye yakınıyordu, "anıt hâlâ tek parçayken, ama artık durum aynı değil, çünkü tüm mermerler sokakta ve onlan öylece bırakamayız. Yolu açmak için kırdırabilirim ama bu içler acısı bir zorunluluk! O zaman bizi barbarlıkla suçlamalannı haklı çıkannz. En iyisi, sadece heykellerle yetinerek anıtı ve geri kalanını öylece bırakmak. Onu imha etmek, anıtı oluşturan tüm parçalan indirmek, ardından parçalamak, işte bu bir Vandal'a yakışır bir edim olur ancak." Kış yaklaşıyordu; yağmurlan dondurucu soğuk izlemişti ve öküz arabacılan çalışmayı reddediyordu. Kalan mermerleri, trafiği engellemeyecek şekilde yol kenarına dizdirdi ve bir tarafta dört büyük mermer dilimini bıraktı. Ya daha sonraki bir tarihte gelinip alınabilir veya yakınlarda inşa edilmekte olan yeni Aya Nikola Kilisesi'nde kullanılabilirdi. Miller artık iyice tükenmiş, bıkmış ve ülkesine dönmek için can atıyordu. Aralık ortasında, büyük parçalan, sütunların çoğunu ve kentin belki de en çarpıcı antik eserini oluşturan anıtın parçalanmış kalıntılarını ardında bırakarak Paris'e doğru denize açıldı.[327]

Bir sonraki yüzyıl boyunca, yangınlar ve kentsel gelişme bu anıtın kalan tüm izlerini sildi. Miller yerini kaydetmediği veya tam olarak bir planını çizmediği için, nerede durduğu veya işlevinin ne olduğunu öğrenmemizin yolu yok. Peki ya heykel-sütunlann kendisi? Başlangıçta, müzecilik işine geç başlayanlardan olan III. Napolyon'un kraliyet koleksiyonunu zenginleştirmesi amaçlanmıştı, ama bir III. Napolyon Müzesi fikri bir kenara bırakılana değin Louvre'da saklandılar. Miller taşıdığı parçaları numaralandırmamış olduğundan, küratörler eseri el yordamıyla birleştirdiler. 1920'lerde antika koruyucusu olan şahıs, "Miller mermerleri Fransa'ya, Louvre'a getirdiği zaman," diye yazacaktı, "ne yazık ki herhangi bir envanter düzenlenmemişti." Aslına bakılırsa, Louvre'un ilk katalogu Selanik'ten gelen parçalarla Taşoz'dan gelenleri karıştırarak ve Miller'in Selanik'ten topladığı bazı parçaların bütünden ayrılmış olduğunu kaydetmeyi ihmal ederek işi daha da berbat etmişti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, yapılan rekonstrüksiyon dağıtıldı ve parçalar müzenin içine çeşitli yerlere serpiştirildi.[328]

Miller olayı, Osmanlı yetkililerinin üzerinde etkisini bıraktı ve ondan sonra yabancı arkeologlara yaptıkları gözetimi sıkılaştırdılar. Etkinliklerini engellemedi-

327 Öykünün tamamının yeniden oluşturulduğu kaynak: E. Miller, *Le Mont Athos, Vatopedi, L'île de Thasos* (Paris, 1889).

328 P. Perdrizet, "L'Incantada de Salonique," *Monuments et Mémoires,* 31 (Paris, 1930), 51-90.

ler; bilakis, muhtemelen 1880'den sonra daha önceki tüm dönemlerden daha ciddi araştırmalar yapıldı. Ama, bir akademisyenin bildirdiği gibi, "arkeolojik buluntulann muhtemel değeri konusunda, sık sık yapıldığı gibi toptan alınıp götürülmesine, özellikle de Fransızlar tarafından, artık izin vermeyecek kadar uyanmışlardı." 1874'te ilk kez olarak yabancılann antik eserleri edinmesine ilişkin bir yasa yapıldı, zira yetkililer bunların kültürel ve mali değerinin bilincine varmışlardı. Rejim eski eserleri kendi hesabına toplamaya başladı ve önemli buluntular, Abdülhamid'in 1888'de İstanbul'da güzel bir neo-klasik yapıda kurduğu Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilmeye başladı. Selanik'te belediye, inşaat çalışmalannda ortaya çıkan heykeller ve lahitleri kazmaya ve buluntulan, en iyi parçalann başkente gönderilmesinden önce vali konağının avlusunda depo etmeye başladı. Maarif nazırlanndan Münif Paşa müzenin açılışında, "Geçmişte antik eserlerin değerini bilemedik," diyecekti. "Daha birkaç yıl önce bir Amerikalı Kıbns'tan bir müzeyi dolduracak miktarda antik eser götürdü. Bugün, Avrupa ve Amerika müzelerindeki antik eserlerin çoğu memleketimizin antik eserler birikiminden alınmıştır."[329]

Bu sözlere rağmen, gerçek –ve dahası, sahte– mallar trafiği sürüp gitti. Daha da endişe verici olan, padişahın antik eserleri uluslararası iyi niyeti pekiştirmenin bir aracı olarak görmesi ve kendi müze müdürünün itirazlannı göz ardı etme eğilimi göstermesiydi. Bu yolla, Abdülhamid'in yakın bir müttefiki olan Kayzer Wilhelm, Aziz Pavlus'un vaaz verdiği söylenen mermer minberi elde etti ve Berlin'e getirtti. Berlin Müzesi'nin gelişmeye başlayan Alman-Osmanlı dostluğundan derlenen elle tutulur pek çok yarardan sadece biriydi bu. Selanik'te de bir müze kurma planları olmasına karşın, 1912'de Yunan ordusu kenti aldığı zaman bunlar hâlâ kâğıt üzerinde kalmış durumdaydı.[330]

Arkeologlar belki de sandıklarından daha nüfuzluydular. Zira antik yerleşimin geniş kapsamlı kalıntılanna ışık tutarak, görmüş olduğumuz üzere, Avrupalı yolculuk çağının başından sonuna değin hep vurgulanan görüşü, yani gerçek Selanik kentinin Osmanlı yüzeyinin altında yattığı görüşünü pekiştirdiler. 1912'den sonra bu, Yunan [ve yabancı] planlamacıların, eski on yedinci ve on sekizinci yüzyıl yapılarını yıkarak –bugün yarım düzinesinin bile kurtulup kurtulmadığı kuşkuludur– kentsel uzamı, antik kenti modern olanla görsel olarak aynı hizaya

329 W.M.K. Shaw, *Possessors and Possessed: Museums, Archaeology and the Visualisation of History in the Late Ottoman Empire* (Kaliforniya, 2003), 94; FO 195/1196, Barker-Layard, 21 Aralık 1878.

330 A.g.e.

getirecek yeni odak noktaları –Roma forumu, Galerius Kemeri ve ana kiliseler– için yer açarak yeniden biçimlendirmelerine yol açtı. Dolayısıyla neo-Helen modernleşmesi aynı zamanda neo-klasisizmin yeniden ortaya çıkmasıydı. Bu bağlantının kökenleri, bir sürü gezginin ve onların antik çağa olan saplantılarının örneklediği Batılı tutumlarda yatar.

Birçoğu minarelerin pitoresk manzarasını Osmanlı yönetiminin tek olumlu yönü olarak kabul etmişti. Onun dışında Türkleri kenti iğrençleştirmekle suçladılar ve onların modernleşme ve reform yeteneklerinden açıktan açığa kuşku duydular. Abbott, "Türkler, onca ödünç almalarına ve daha da fazlasını imha etmelerine karşın, hiçbir şey inşa etmemişlerdir" iddiasında bulunmuştu. Gerçi *fin-de-siècle* kentini dönüştüren değişimin –surların yıkılışı, yeni banliyölerin yaygınlaşması, rıhtımlar ve demiryolu– işaretlerini göz ardı edemeseler de, Avrupalılar bunları sadece hayran olmaya geldikleri Şark tuvaline yapılan çirkin lekeler olarak görüyorlardı. On dokuzuncu yüzyılın gitgide ırkçılaşan sözcük dağarcığında, "Türkler" Asyalı ve temelde göçebe, Avrupa uygarlığının antitezi ve ima yoluyla, Avrupa toprağında yalnızca geçici bir varlık olarak görülüyorlardı. İmparatorluğun kendini modernleştirebileceği ve kentlerini ve toplumlarını dönüştüreceği fikri, sadece birkaç kişiyi etkilemiş durumdaydı. Gene de, Viktorya çağı gezgininin son dönem Osmanlı Selanik'inin umutsuz ölçüde hareketsiz niteliği üzerinde gitgide daha çok üstelediği sırada bile, kentin tarihindeki tüm dönemlerden daha hızlı ve çarpıcı olarak değişim sürecinde olması, asıl büyük tarihsel ironiydi. Nüfusu 1830'da 30 bin civarından 1878'de 54 bine, 1890'da 98 bine, Nisan 1913'te ise 157 bine yükseldi. Kent Batılı stereotipleri çok gerilerde bırakmaktaydı.[331]

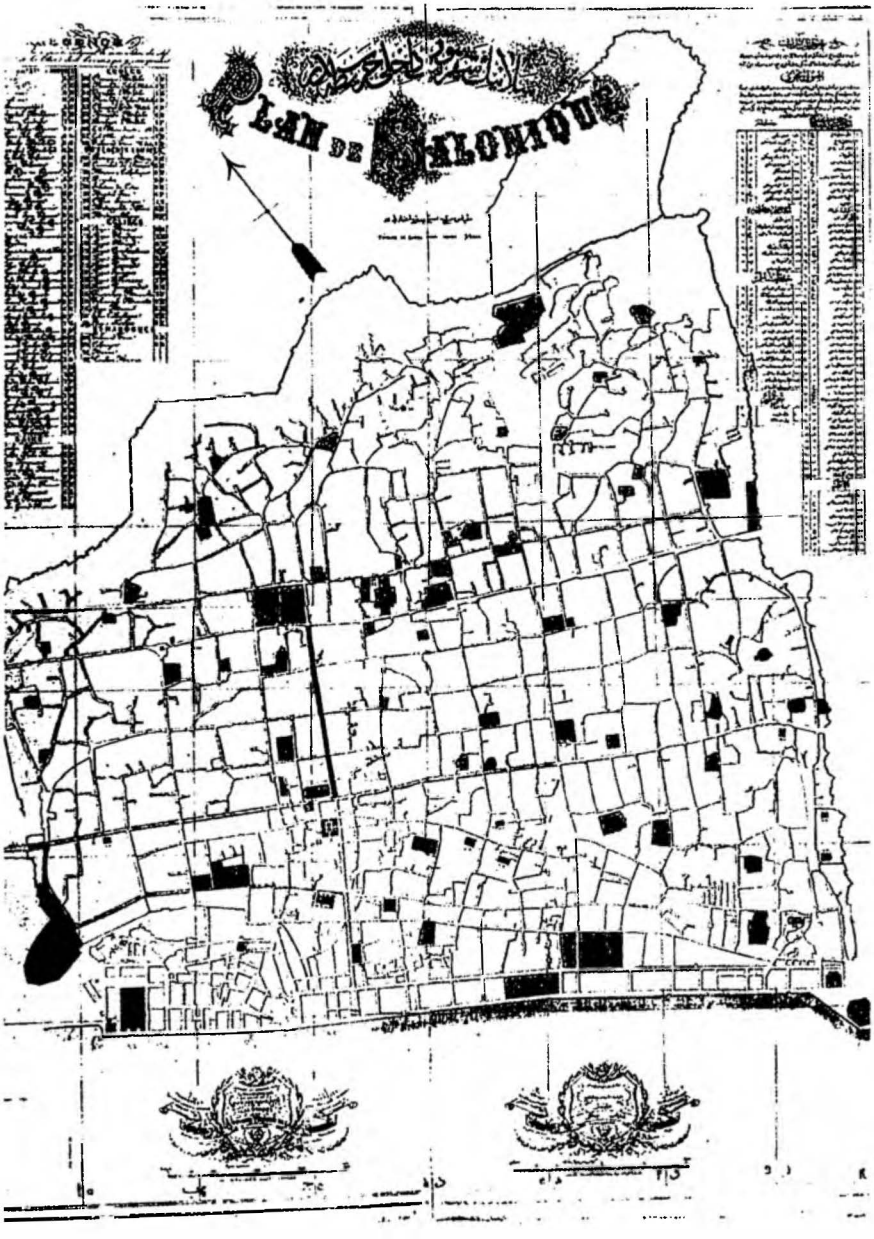
331 Abbott, *Tale of a Tour,* 13.

11
FRENK TARZINDA

Fin-de-siècle Avrupa'sının herhangi bir yeri, turiste böyle bir Şark lezzeti sunabilir miydi? Zepdji'nin kartpostallan *yaşmak*ları ve *ferace*leri içindeki kadınları, yaşlı sanklı adamların *nargile*lerini fokurdattığı kahveleri, göbek dansçılannı, yılan oynatıcılarını ve sokak çalgıcılannı gösteriyordu. İlk renkli fotoğrafçılar parlak önlükleri ve kürk astarlı ceketleri içinde, örgülü saçları geleneksel yeşil ipek saç filelerinde toplanmış Yahudi kadınları çekmişlerdi. Gene de bu etnografik hoşlukların hiçbiri yerlileri özellikle temsil etmiyordu. Tam tersine, Viyana operetleri, büfe dansları, Café Olympos'ta aperitif, baloncular, bisikletler ve sinemayla yetişmiş daha genç bir kuşakla karşılaşan birçokları, kentin çılgın bir hızla değişmekte olduğunu hissediyordu. "Eski giyim kuşam bütünüyle yok oldu," diye yazmıştı yerli bir bilgin 1914'te. "Rumlar Avrupailiği ilk benimseyenler oldular. Yahudiler çarçabuk onları örnek aldılar. Dönmeler ve Türkler de Yahudileri taklit etti... Bugün, ara sıra *fistaneli* içindeki bir Arnavut veya yolu kente düşmüş eski püskü giysili köylüler istisna edilirse, kafeleri, işportacıları, hanları ve sinemaları, o çirkin melon şapkalarıyla dikkat çekmeye çalışarak gezinen yayalarıyla Selanik rıhtımı, Batı Akdeniz'deki herhangi bir Avrupa limanındakinden pek de farklı değil."[332]

İmparatorluğun Avrupalı ziyaretçileri, kendi değerlerinin tecavüzünü fark etmekte gecikmedi. *Guide Joanne*, "Hareketsiz Şark artık hareketsiz değil," diye yazmıştı, "ve Avrupai ruhun bu barışçıl istilasının varlığında, İslamın eski dünyası kendisini yenilenmiş hissediyor." Fakat çoğunluk, bunun sonuçlarının yararlı olacağından kuşkuluydu. Fransız mühendis Auguste Choisy, Avrupa uygarlığının

332 F. Moore, *The Balkan Trail* (Londra, 1906), 90; P. Risal, *La ville convoitée: Salonique* (Paris, 1914), 352.



Osmanlı kentinin ilk haritası, yeni deniz cephesini gösteriyor (1882).

Osmanlı geleneklerine aşılanması girişiminin başarısızlığa mahkûm olduğunu yazmıştı: kültürleri veya ırkları karıştırmak, ancak yozlaşmayı beslerdi. "Genel olarak söylemek gerekirse, Rum köylü Asya'da yozlaşıyor, Türk köylü de Avrupa'da," diye yazmıştı Urquhart. "Dolayısıyla, Avrupalılarla temas halindeki Türkler ve Türkler arasındaki Avrupalılar da öyle. Bu iki sistem, yan yana bulunduğu ve her ikisini de kavrayan bir zihnin denetimi altında olmadığı durumlarda, karşılıklı olarak yıkıcıdır... Karşılıklı yakınlık ve saygının bulunmadığı ilişkide, kötü niyet ve nefret kaçınılmazdır."[333]

Bununla birlikte, bu tür görüşler Osmanlı gerçekliklerinden çok, Batılı ziyaretçilerin önyargılan hakkında bilgi veriyordu. On dokuzuncu yüzyılın son otuz yılında, "Frenk" değerler Selanik'in her yerine hızla yayıldı – belki de imparatorluğunda başka her yerinden daha çabuk. Zengin bir Rum ve Yahudi "aristokrasisi" kendi dinsel liderlerinin iktidarına meydan okuyordu: yeni okullar ve gazeteler kurarak, Avrupa dillerine, öğrenim ve fikirlerine mali destek veriyorlardı. Bunların yayılgan etkisi, ticari etkinliklerindeki patlamayla birlikte kentin boyutlarını üç katına çıkaran olağandışı büyüme döneminin meyvesi olan yeni bir refaha dayanıyordu. Zira Selanik, İstanbul'un çekim kuvvetinden kaçıyor ve batı Avrupa'yla yeni kârlı bağlantılar kuruyordu. Ön cephesini bütünüyle denize açmak ve limanın genişletilmesine olanak tanımak için surlarının tamamı yıkıldı. Kent kendisini dış dünyaya açtıkça, yeni banliyöler, geniş bulvarlar, fabrikalar, büyük perakende mağazaları ve tramvaylarla birlikte, görünüşü de büyük değişime uğradı. İlk kez olarak, kentte belediye yönetimi başladı. Aslına bakılırsa, Selanik belki de kent bilincini ancak şimdi ediniyordu. Burjuvazisinin önderliği altında, Osmanlı Selanik'i Avrupa'yı kucakladı.

İletişim

1836'da ilk küçük buharlı gemi *Levant*, bir İngiliz şirketi tarafından gönderildi. Bundan kısa süre sonra, İngilizler Bâb-ı Âli'yle bir serbest ticaret anlaşması imzaladılar ve Abdülmecid bir Ticaret Nezareti ile bir Nafıa Nezareti kurdurdu. İnhisarların kaldırılması ve tahıl ticaretinin serbestleştirilmesi, kentin batı Avrupa'nın sanayileşen dinamik ekonomileriyle yeni ticaret bağları kurmasına olanak verdi. Avusturya Lloyd şirketi, Osmanlı Denizcilik Şirketi ve Fransız Messageries Maritimes, Selanik, İstanbul ve Adriyatik'i bağlayan haftalık buharlı gemi seferle-

333 E. Isambert, *Itinéraire*, xx; D. Urquhart, *The Spirit of the East* (Londra, 1838), ii, 61; Choisy, *L'Asie Mineure,* 1-2.

rini birbirinin peşi sıra koyunca, yavaş da olsa, bu gelişmenin getirebileceği fırsatlar kendini göstermeye başladı.

Bunlar başlangıçta pek de parlak değildi. On dokuzuncu yüzyıl başındaki patlamanın ardından, Levant ticareti duraklamıştı. Bir Amerikan fırkateyni 1834'te limana uğradığında, kaptan, kentin görünüşünün ticari potansiyelinden daha cazip olduğunu bildirdi. Ahşap iskele çürüyordu, limanın doğru dürüst bir haritası yoktu ve kum yığınları ağır ağır Vardar'ın ağzını dolduruyordu. "Korsanların bu körfezde işledikleri büyük cürümler tasvir edilemez boyutta," diye yazdı İngiliz konsolosu 1827'de, "ve her geçen gün sayıları arttıkça, gayri insani olmalarının ticaretimize çok zarar verdiğini üzülerek söylemek zorundayım." Amerikan mevkidaşı da altı yıl sonra, "Yunan korsanlar hâlâ bu körfezdeki bazı koyları istila ediyorlar," diye bildiriyordu. Ertesi yıl İzmir'den gelen bir Rum ıskunası[334] ele geçirilip mürettebatı öldürüldü. Bu tehdidi ortadan kaldırmanın gerektiği aşikârdı. 1834'te Amerikan konsolosu, "Selanik ticaretinin avantajları daha iyi tanındıkça ve ticaret gemilerimiz, körfezi neredeyse aralıksız istila eden korsanlardan korunduğu takdirde, Birleşik Devletlerin çıkarlarına çok katkıda bulunacak bir ticaretin sürdürülebileceğine kuşku yoktur."[335]

Yunan ve Osmanlı filolarının birlikte çalıştığı ortak uluslararası denizcilik operasyonlarının bir sonucu olarak, birkaç yıl içinde korsanlar kuzey Ege'den temizlendi ve ticaretin genişlemesi başladı. Selanik'e gemilerle gelen yükün tonajı sadece otuz yıl içinde beş katına çıktı. Yelkenliler yerlerini buharlı gemilere bıraktı ve bölgedeki Rum ve Osmanlı gemi sahipleri, Avrupa'nın büyük limanlarından gidiş geliş trafiğine hâkim olan Fransız ve Avusturyalılar karşısında fazla dayanamadı. Deniz hâlâ yolcuları doğuya doğru taşıyordu – 1830'da İzmir'e giden Adolphus Slade'in yol arkadaşları arasında beş Arnavut, bir Rum tütün tüccarı, hacca giden yerli Türk kadınlar, Lübnan'a giden bir Maruni ve Selanik'te satmayı başaramadığı dokuz "zenci kadın"la birlikte Mısırlı bir esir tüccan vardı. Kahve ve baharat hâlâ Yemen'den geliyordu ve düzenli olarak İskenderiye'den *Aziziye* buharlı gemisi uğruyordu. Kafkasya ve Ukrayna'dan, Sudan, Bingazi ve Berberi kıyısına kadar çeşitli yerlerle kentin bağlantısını kurmuş olan esir ticareti, İngiliz köle karşıtlarının hedefi oldu: Resmen 1880'e değin yasadışı hale getirilmemesine karşın, o tarihten önce bile esirler, ev hizmetkârları olarak kaçak getiriliyor veya

334 Brikten küçük, iki direkli bir çeşit yelkenli gemi –ç.n.

335 J. Field, *America and the Mediterranean World, 1776-1882* (Princeton, 1969), 187; C. G. Pitcairn Jones, *Piracy in the Levant, 1827-28: Selected from the papers of Admiral Sir Edward Codrington* (Londra, 1934), 138; T-46/9 (Despatches from US Ministers to Turkey, 1818-1906), vii, Porter-Washington, 10 Ağustos 1833; a.g.e., 12 Eylül 1834.

Beşçınar bahçelerindeki ahşap iskeleye indirilip gün doğmadan gizlice kente sokuluyorlardı.[336]

Bu arada, Selanik'in hinterlandında elde edilen yerel hammaddeler batı Avrupa'ya ihraç edilirken, Avrupalı imalatçılar da içeriye akıyordu: Manchester pamukluları ve Rouen ipekleri, Avusturya'dan bira, İsviçre'den saatler ve mücevher, şarap ve mermer, Almanya'dan kamgarn kumaşlar ve çatal bıçak takımları, Fransız kırtasiye malzemeleri ve parfümler, ilaçlar, bilardo masaları, vitrinler ve döşemelik kumaşlar. İngiliz konsolosu, "İngiliz malı ayakkabılar ve çizmeler, keçe ve hasır şapkalar, pazen çamaşırlar, pamuklu ve keten gömlekler ve atletler, mendiller, kravatlar, erkek ve kadın çorapları"na gittikçe artan talebe dikkati çekiyordu. 1870 ile 1912 arasında kentin ithalatı değer olarak yaklaşık dört katına çıkmıştı.

Kara ulaşımı çok daha geriydi. 1860'ta bir gezgin, "Kimi zaman karşınıza uzun deve katarları çıkıveriyor; değişmez bir şekilde küçük bir eşeğin başını çektiği bu uzun kervanlar yol boyunca ağır ağır ilerliyor," diye belirtmişti. "Ara sıra da öküzlerin çektiği ağır Bulgar araba katarlarını geçiyorsunuz; bu arabaların tekerlekleri asla yağlanmadığından, uygar ülkelerde aklın almayacağı şekilde gıcırdıyor, inildiyor, adeta tiz çığlıklar atıyor." Kırım Savaşı'nın ertesinde, Osmanlı yetkilileri "imparatorluk" yollarını düzeltmeye veya yenilerini yapmaya çalıştılar. Gelgelelim, paraya sıkışan merkezî yönetim gerekli fonları sağlayamadı ve taşra yetkilileri köylü işgücünü almak ve yerel vergiler toplamak zorunda bırakıldı. Bu yöntemlerle yolların tamamlanamayacağı, tamamlansa bile bakımının sağlanamayacağı çabuk anlaşıldı. 1877'de bir toprak sahibi, "Benim mülküm Selanik'e sadece on beş kilometre mesafede," diye yazmıştı, "ve beş yıl önce Serez'e giden büyük yol yapıldı ve bu mülkün yakınından geçiyor. Yola o gün bugündür hiç dokunulmadı ve artık tekerlekli arabaların geçemeyeceği bir hale geldi. Sonuçta, toprağıma sadece on beş kilometre mesafede mükemmel bir pazar olmasına karşın, oraya tüm tahıl ürünümü yük hayvanlarıyla göndermem gerekiyor."[337]

Bölgesel karayolu ağının önemli ölçüde gelişmesi daha uzunca bir zaman alacaktı – Birinci Dünya Savaşı'nda Şark Ordusu'yla birlikte Fransız ve İngiliz teknolojisinin gelmesine kadar bu gerçekleşmeyecekti. Bu arada, en sonunda kentin karadan izolasyonuna nihayet veren demiryolları oldu. 1852'de Alman bilimci ve gezgin Ami Boué, Osmanlı Balkanlar'ına dört ana hat inşasını önerdi ve bunu izleyen yıllarda, yerel girişimciler ve diplomatlar da demiryolu bağlantılarının avan-

336 E. Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East* (Princeton, 1998), bölüm 1.
337 Mary Adelaide Walker'dan alıntılayan, B. Gounaris, *Steam over Macedonia, 1870-1912* (Columbia University Press, 1993), 35; J. Baker, *Turkey* (New York, 1877), 389.



Osmanlı Devleti'nin son döneminde Balkan Yarımadası


Prut
İsmail
KIRIM
RUSYA
Braşov
ROMANYA
Bükreş
Olt
Tuna
Karadeniz
Tırnova
Varna
BULGARİSTAN
Burgaz
Filibe
Edirne
TRAKYA
İstanbul
OSMANLI İMPARATORLUĞU
Bursa
Sakarya
Ankara
Ege Denizi
MİDİLLİ
İzmir
SAKIZ
Atina
YUNANİSTAN
KYTHERA
RODOS
GİRİT

tajlarını desteklediler. 1864'te iki İngiliz mühendis Selanik ile Manastır arasındaki güzergâhı incelediler ve sonunda 1871'de, Selanik-Priştine arasındaki hattın çalışmaları başladı: Sadece yüz kilometrelik ilk kesimi, aşın çetrefilli bir sürecin sonunda Temmuz 1872'de açıldı. Hat, kuzeye Üsküp'e kadar uzatıldı ve on yılı aşkın süre sonra Sırbistan ve Orta Avrupa demiryolları ağına bağlandı. Ocak 1886'da yerel bir gazeteci, "Kısa bir süre içinde," diye yazıyordu, "her birimiz, kentimizden ayrılmamızın üçüncü gecesinde Paris'teki *Grande Opera*'da en güzel müzisyenleri dinleyebileceğiz ve her tüccar birkaç gün içinde mağazalarını Paris veya Viyana ürünleriyle doldurabilecek." İki yıl sonra, Avrupa'yla bağlantı kurulduğunda, Paris treni otuz bin kişiden oluşan heyecanlı bir kalabalık tarafından karşılandı. Prusyalı bir gazeteci, "Gara bir kilometre kala, rayların her iki yanında yoğun bir insan kalabalığı birikmişti," diye yazmıştı. "Hayatımda hiç böyle bir curcuna, şalların ve kafaların böyle bir dalgalanışını görmemiştim. Bütün bu velvele tren sonunda gara girip durduğunda muazzam bir kreşendoya ulaştı; gürültü, sözcüğün gerçek anlamıyla sağır edici bir fortissimoya çıktı. Çığlıkları ve izdihamı betimlemek imkânsız."[338]

İkinci bir hat Selanik'i yönetsel, ticari ve askeri açıdan önemli Manastır kentine ve daha sonra üçüncü bir hat da İstanbul'a bağladı. Buna izin vermeden önce Abdülhamid tereddüt etti, ama Osmanlı genelkurmayı Anadolu ile Balkanlar arasındaki birlikleri hareket ettirebilmek istiyorlardı. Nisan 1896'da açılan hat, ertesi yıl Yunanistan'la savaşta "Osmanlı hükümetinin sağ kolu" ve beklenmedik zaferinin sırrı haline geldiğinde, değerini kanıtladı. Kıyıdan uzaktaki hat, Trakya düzlükleri ile Rodop Dağlarının eteklerinden kıvrılarak ilerliyordu. Bugün bile Nestos Irmağının yolu olmayan kıvrımlı boğazını izleyen İskeçe'den (Ksanti)[Xanthi] sonraki parça –bugün sadece birkaç sırt çantalı turistin, Çingenelerin ve Türk tütün tüccarlarının kullandığı– Avrupa'daki en çarpıcı tren yolculuklarından birini oluşturur.[339]

Böylelikle yalnızca yirmi yıl gibi kısa bir süre içinde, yabancı spekülatörler ve mühendisler Türkiye'nin Avrupa topraklarında bin yüz kilometrelik demiryolu hattı döşediler. Kentte tanındığı adıyla *"şimendifer"* Selanik hinterlandı için çift yönlü bir nimet olmuş olabilir, zira demiryolu, trafiği karayollarından saptırdı ve muhtemelen bunların daha da bakımsız bir hale gelmesine yol açtı. Öte yandan, dışarıdaki dünyaya öncekinden çok daha sıkı bir biçimde bağladıkları Selanik üzerinde katalizör etkisi yaptı.[340] On dokuzuncu yüzyılın ilk kısmında, bir mek-

338 K. Tomanas, *Chroniko tis Thessalonikis 1875-1920* (1995), 69, 77; Paul Lindau'dan alıntılayan: P. K. Enepekidis, *I Thessaloniki sta chronia 1875-1912* (1988), 316-17.
339 W. Miller, *Travels and Politics in the Near East* (Londra, 1898), 363.
340 B. Gounaris, *Steam over Macedonia,* 35-58.

tubun Selanik'ten Paris'e gitmesi, Roma çağındaki gibi en az bir ay sürüyordu. 1860'lara gelindiğindeyse, bu süre buharlı gemiyle yaklaşık iki haftaya, demiryoluyla da altmış üç saate düşmüştü. Bu dönemde artık kentin aynı zamanda İngiltere, Avusturya, İtalya ve İstanbul'la telgraf bağlantısı da kurulmuştu. Sonuç olarak, yabancı muhabirler de gelmeye başladı – bu, uluslararası ulaşılabilirliğin turnusol testiydi: İlki 1877-78'deki Yakın Doğu bunalımında görüldü, 1897 Osmanlı-Yunan savaşında sayıları arttı –*Times*'tan Bigham, *Morning Post*'tan Gueldon, *Daily Telegraph*'dan Peel, *Über Land und Meer*'in savaş muhabiri Fetzer– ve yirminci yüzyılın başına gelindiğinde, Makedonya Mücadelesi'nin her bir evresini bildirmek üzere artık sürüler halinde geliyorlardı. Daha sonra trenler başkalarını da taşıyacaktı – iç kesimlere giden askeri birlikler ile oralardan kaçan mülteciler. Demiryolu olmasaydı, bunu izleyen yetmiş yıl boyunca kenti tanınmayacak derecede dönüşüme uğratacak büyük halk kitlelerinin zorunlu göçlerini gerçekleştirmek de olanaksız olurdu.

Bütün bunlar Osmanlı ekonomisinin Avrupa sermayesine ve uzmanlığına açılması ve buna eşlik eden spekülatif çılgınlık sayesinde gerçekleşmişti. James Baker 1877'de, "Türkiye'nin neresine giderseniz gidin," diye yazmıştı, "her küçük kentte Türk tahvillerinden başka bir şey düşünemeyen ve konuşamayan birçok zengin insan bulacaksınız; konuya karşı son derece ateşli bir heyecan var." Hararetle desteklenen ufuklar, imparatorluğun büyük borçlarına karşın, gittikçe parlaklaştı. 1880'lerin başında, uzmanlar Makedonya ekonomisinin demiryoluyla dönüşüme uğrayacağını öngörüyorlardı: Sırp ticareti güneye doğru çevrilecekti, hatta belki Hindistan postası bile Brindisi'den çekilip alınabilirdi. İngiliz konsolosu Üsküp hattı Avusturya demiryolu sistemine bağlandığında, Selanik'in Levant'ın başlıca ticaret merkezi olacağını tahmin ediyordu. Fransız konsolosu 1892'de, "Bütün basının bu kentin istisnai durumu ve önemi hakkında nasıl yayın yaptığını," diyordu, "ve Balkan devletleri ve orta Avrupa ile doğrudan iletişimle kazanacağı önemini hatırlamak gerekir mi?" Bu durumda İzmir, İskenderiye, hatta Trieste bile Makedonya limanını geride bırakıyordu. Gene de düşler ve ihtiraslar önemliydi, çünkü mahalli değişimin, kültürel devrimin ve ekonomik büyümenin motoru olarak kentteki yeni bir güce –burjuvazisine– duyulan, görünüşe göre sınırsız güveni ifade ediyordu.[341]

341 J. Baker, *Turkey*, 392; M. Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912: Une ville ottomane à l'âge des Réformes* (Brill, 1997), 100.

Burjuvazinin Okullaşması

1768'de kentin sadece yüz Avrupalı sakini vardı; on dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğindeyse sayıları yaklaşık on bine çıkmıştı. Bizans döneminden beri yaşadıkları mahalle, depolar ve komisyon acenteleriyle birlikte, limana ve yeni buğday pazarına yakındı. 1854'te, ticari patlama henüz gerçek anlamıyla ortaya çıkmadan önce, Boué "taştan yapılmış, iki kat yüksekliğinde, buzlu camlı ve panjurlan boyalı evler. Bazılarında kendinizi pekâlâ Avrupa'da hissedebiliyorsunuz," diye yazmıştı. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, semtte Fransız ve Alman kiliseleri, Deutsche Klub, Théâtre Français, bankalar, postaneler ve pahalı oteller, seyahat acenteleri, konsolosluklar, kitapçılar ve eczaneler vardı. Yüzyılın çoğu bölümünde burada yaşayan Charnaudlar, Chasseaudlar ve Abbottlar, yani evlilik ve uzun yıllar süren ikamet aracılığıyla Avrupa ve Osmanlı geleneklerini, dillerini ve mesleklerini birleştiren bir yaşam tarzını geliştiren aileler de burada yaşıyorlardı.[342]

Bizzat Frenklerden daha önemli (ve zengin) olanlar, Avrupa ile yakın ticari ve entelektüel bağlantıları ve kentteki kendi toplulukları içindeki seçkin konumlan sonucu, doğal kültürel aracılar olan yerel fahri Avrupalılar –konsolosluk himayesi altındaki müreffeh Rum ve Yahudi tüccarlar– idi. 1873'te bu seçkinlerin kaymağı –Yahudi Hugo Allatini, Josef Mizrahi, Samuel Modiano ve Rum Perikles Hadzilazaros– "toplum ve gezginler için" olanaklar sunmak üzere *Cercle de Salonique*'i kurmak için güçlerini İngiliz konsolosu John Blunt ve Levanten banker John Chasseaud ile birleştirdiler. Fikir muhtemelen Blunt'ındı, ama kulüp açıkça seksen yılı aşkın zamandır hissedilen bir ihtiyacı karşılıyordu. Daha önce var olmamış bir sosyalleşme modeli –kentin farklı dinlere mensup yeni üst sınıfı ve kente gelen önemli yabancı ziyaretçiler için lüks bir buluşma yeri– yarattı. 1887'ye gelindiğinde, Yahudiler, Rumlar, Almanlar, İtalyanlar, Türkler, Ermeniler ve diğerlerinden oluşan 159 üyesi olmuştu. Aralannda Alfred Abbott (Jackie Abbott'ın yeğeni), tütün tüccan ve geleceğin belediye başkanı Hüsnü Bey, kentin üst tabakasına hizmet veren Rum bir doktor olan Dimitris Zannas, polis müdürü Selim Bey ve Yahudi cemaatinin yönetim kurulu üyesi ve Selanik'in yeni Baro'sunun sekreteri, kentin en ünlü avukatı, *maître* Emmanuel Salem vardı. Bunlar kentin yeni efendileriydi –profesyoneller, subaylar, diplomatlar, bankerler, toprak sahipleri ve tüccarlar– ve siyasal veya diğer tutkuların temeldeki toplumsal uyum ve kardeşlik ruhunu bozmasına izin vermemesinin kulüp kuralı olmasında ısrarlıydılar.[343]

342 A. Boué, *Receuil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe* (Viyana, 1854), 154.

343 R. Molho, "'Le Cercle de Salonique' 1873-1958: Leschi thessalonikeon: symvoli sti meleti tis astikis taxis tis Thessalonikis", içinde: Etaireia Meletis Ellinikou Evraismou, *Oi Evraioi ston elliniko choro: zitimata istorias sta makra diarkeia* (Atina, 1995), 103-131.

Verdikleri –ve 1870'lerden itibaren de kazandıklan– asıl mücadeleler, kendi başpiskoposları ve hahamlarına karşıydı. Yahudiler arasında Allatiniler ve Fernandes aileleri, Rumlar arasında Hadzilazaros, Rongottis ve Prasakakis aileleri, yalnız önemli Batılı ziyaretçiler için kentin prezantabl çehresi –"sosyetesi"– olmakla kalmıyorlardı; daha da önemlisi, bunlar kentte iktidarın eski seçkinlerden, özlemlerini kendi şahıslarında tecessüm ettirdikleri yeni ticari sınıfa aktarılması sürecinin de mimarlarıydı. Kentin paralı sınıflarının kendi dinsel önderlerine meydan okuyuşunu ilk başlatan, Pisa ve Floransa'da öğrenim gören, bir tarihçinin "Selanik'in Yahudi cemaatinin gerçek canlandırıcısı" ve kentin ilk sanayicilerinden olarak betimlediği Moses Allatini'nin (1800-1882) kuşağı oldu.

Bu çatışma, Osmanlı yasama reformlarının çelişkili sonuçlarının dolaysız ürünüydü. Görmüş olduğumuz gibi, imparatorluğun dinsel topluluklarına eşitlik getirmeyi amaçlayan 1839 Gülhane hatt-ı hümayununun bir etkisi, her biri kendi cemaatinin kabul edilen önderi olan metropolit ile başhahamın arkasına Osmanlı devletinin ağırlığını koymaktı. Fakat aynı zamanda, ticaretin serbestleştirilmesi, özel mülkiyet haklarının sağlamlaştınlması ve kent ekonomisinin, özellikle Kınm Savaşı'ndan sonraki büyümesi, tüccarlarının ve işadamlarının servetlerini ve siyasal ağırlığını artırdı. Tutucu dinsel liderler, onlarla aralarındaki kültürel uçuruma köprü kurmaya zahmet etmemişlerdi. Sözgelişi, Başhaham Molho, yoksullar arasında sahip olduğu desteği, dinsel gevşeklikleri nedeniyle nüfuzlu tüccarları eleştirmekte kullanmaya çalışmıştı. Kentin konsoloslanyla ava gitmesi ve koşer olmayan et yemesi nedeniyle, Fernandes ailesinin genç bir üyesini aforoz etmişti; halefi, hahamlığın sansür gücünü teyit etmek ve laik öğrenimi ezmek amacıyla, Yahudi matbaacıları basma yetkisine sahip olmadıklan kitapları basmakla suçlayarak hapse attırdı. Fakat 1856'da bir ferman-ı hümayun imparatorluğun *millet*leri içinde temsili yönetim ilkesini başlatarak, kendilerini nasıl yönetmek istediklerine karar vermeyi bu cemaatlere bıraktı. Bundan sonra, gerek Hıristiyanlar gerek Yahudiler için kilit mesele dinsel liderlerin iktidarın ne kadarını yeni cemaat meclislerinin laik üyelerine bırakması gerektiğini belirlemek oldu. 1859'da Abdülmecid Selanik'i ziyaret ettiği zaman, Yahudi ileri gelenlerinden sadece "Fransızca söyleşebileceği kişileri" kabul ederek, hahamlığı kaale bile almadı. Liberal görüşlü tüccarlar, doktorlar ve hukukçuların baskısı altında, ağır ağır da olsa dinsel liderliğin en tepesinde hayati değişiklikler gerçekleştirildi: Gittikçe tutuculaşan Ascher Covo'nun 1874'teki ölümünden sonra başhahamlığa –ilk kez olarak cemaatin yeni Meclis-i Umumi'since seçilen– daha esnek Abraham Gattegno getirildi ve Yahudi burjuvazisinin varlıklı tabakası, halefini –Osmanlı valisinin müdahalesinin de yardımıyla– on beş yıl kadar önce kabul edilen yönetsel reformları uygulama-

ya ikna ederek, başhahamın cemaat işlerindeki rolünü sınırlayan cemaat kanunlarını benimsettiler. Benzer mücadeleler kentin Rumlarının "aristokratik" ve "demokratik" hizipleri arasında sürüp giden imparatorluğun Ortodoks cemaatlerine yönelik Umumi Tanzimat'ın başlatılması tartışmasında kendini gösteriyordu: Burada da cemaatin laik önderlerine tanınan yeni nüfuz, dinsel hiyerarşinin yargısal ve mali güçlerindeki daralmaya eşlik ediyordu.[344]

Cemaat yetkesi mücadelesi pek çok alanda –yoksul ve hastalara yönelik yardım çalışmaları, mezarlıkların bakımı, dinsel vakıfların yönetimi konusunda– sürüyordu, fakat kilit savaş alanı eğitimdi. Zira tek başına dinsel öğrenim artık yeterli değildi. Batı ile bağlar aynı zamanda yerel tüccarların modern diller, matematik ve coğrafyaya aşina elemanlara ihtiyaç duyması anlamına geliyordu. İleri gelen Yahudi aileler, 1840'larda eski Talmud Torah'da İtalyanca ve Fransızca kitaplar kullanılması için çok üstelediler. Hiçbir sonuç alamayınca, yerli hahamların Tann'ya karşı saygısız olarak gördükleri bir Alman hahamın yönetiminde kendilerine ait bir pilot okul kurmak için bir ferman elde ettiler. Fakat Selanik Yahudileri içinde gerçek eğitsel devrim ancak 1873'te, aynı ileri gelenlerin, merkezi Paris'te bulunan –Fransız Aydınlanma liberalizminin bir örneği– Alliance Israélite Universelle'in, yaşlı başhahamın ateşli muhalefetine karşın, bir şubesini açmasıyla geldi. Olağanüstü başarı kazandı: 1912'ye gelindiğinde, Alliance dört binden fazla öğrencinin eğitimini gerçekleştirmişti; bu Yahudi okullarındaki toplam çocuk sayısının yansından fazlaydı. Birinci Dünya Savaşı sırasında bir İngiliz gazeteci, "Bir keresinde Israélite Alliance'ın yıllık bir toplantısına davet edildim," diye yazacaktı. "Orada kadın-erkek yüzlerce Yahudi vardı ve içlerinden birçoğu bir zamanlar sokak hamalı sınıfından gelmişti. Ama Fransızcayı ana dilleri gibi konuşuyorlardı." Yalnız kentin Yahudi çocuklarının çoğunluğu dinsel yetkililerin denetimi dışında bir eğitim almakla kalmıyorlardı, bu eğitimi çağdaş Fransız cumhuriyetçiliği ilkeleri temelinde alıyorlardı. Böyle bir eğilimin başhahamlığın yetkesinde aşındırıcı bir etkisi vardı ve başhahamı tedricen gittikçe daha katıksız anlamda dinsel ve ruhani bir simgesel öndere dönüştürecekti.[345]

Rum cemaati içinde de benzer değişimler gerçekleşiyordu. Eski günlerde, çocuklar okuma yazmayı kentten geçerken ders veren *didaskal* adı verilen okur-yazar papazlardan öğrenirlerdi. Fakat 1828'de ortaokul yeniden açıldı ve 1845'te bir kız okulu kuruldu. İlkokulda okuyan çocukların sayısı 1874'te 1500'den, 1900'de yaklaşık 2000'e ve Yunan ordusunun geldiği 1912'de 3900'e yüksel-

344 R. Molho, *Oi evraioi tis Thessalonikis, 1856-1919* (Atina, 2001), 82-84.
345 H. Collinson Owen, *Salonica and After* (Londra, 1919), 83.

mişti. 1872'de özel kütüphanesi ve "faydalı bilgi"ye ulaşma kararlılığıyla bir Eğitim Derneği kuruldu ve 1876'da bir öğretmen okulu bunu izledi. Selanik'in Rum lisesini Atina Üniversitesi'nin tanıması, Rumlar arasında milliyetçiliğin yükselişinde çok önemli bir gelişmeydi ve okul standartlannın ve atamalannın denetimi de Yunan devletinin temsilcilerinin elindeydi. Başka bir deyişle, eğitim aracılığıyla Selanik Rumları tedricen yönlerini Atina'daki yeni ulusal merkeze çevirdiler. Bir zamanlar imparatorluğun Ortodoks müminleri üzerinde sınırsız bir yetkeye sahip olan İstanbul'daki Patrikhane, yetkesinin gittikçe azaldığını görüyordu.[346]

Kentin Müslüman topluluğu içinde de pedagojik tartışmalar hararetleniyordu. Küçük bir gümrük memuru olan Ali Rıza, oğullan Mustafa'nın eğitimi konusunda kansı Zübeyde'yle tartışıyordu. *Molla* lakabıyla tanınan dindar bir kadın olan Zübeyde, daha eski eğitim usullerini benimsiyor ve oğlunun mahalle mektebine gitmesini istiyordu. Öte yandan, babası, ünlü bir yerli öğretmen Şemsi Efendi'nin öncülüğündeki yeni tip okulu tercih ediyordu. Sonunda, küçük Mustafa ilkine başladı, ama ikincisini tamamlayarak askeri rüştiyeye girdi. Eğitimi ve Selanik'in yeni bira bahçeleri ve gece yaşamının da yardımıyla, yetişmesinde daha sonra –dünyaca tanındığı ismiyle Mustafa Kemal Atatürk olarak– Osmanlı sonrası Türkiye'ye öncülük edeceği yörüngenin de habercisi olacak şekilde ünlü bir laiklik yanlısı haline geldi.

Mustafa Kemal'in deneyimleri alışılmadık değildi, Batılı eğitim ruhu yerel Müslüman öğrenim kültürlerini dönüşüme uğratıyordu. Bir *Ma'min* olan Şemsi'ninki gibi özel okullar kuruyor ve Mustafa Kemal'in babası gibi devlet memurları da, onlann modernleştirici İslam vizyonunu paylaşıyordu. Eğitime yatınım, İstanbul'daki reformcuların bir önceliği olmuştu hep ve 1869'da yeni bir Genel Eğitim Tüzüğü kısmen hem kız hem erkek çocuklara yönelik bilim, teknoloji ve ticaret bilgisini geliştirecek Fransız lise modeline dayanan bir okul sisteminin ana hatlannı oluşturdu. Eskiden beri gelen medreselerden tepkiler çok şiddetliydi, ama Sultan Abdülhamid döneminde kısmen yeni okulların İslami niteliğinin altı çizilerek bu tehdidin üstesinden gelindi. Selanik'te bir devlet okullaşma sektörü doğdu ve kentin ilk meslek okulu *Ecole des Arts et Métiers* öksüz çocukları matbaa, taşbaskısı, terzilik ve müzik alanında eğitmeye başladı. Daha sonra bir öğretmen okulu, bir ortaokul açıldı ve bir ticaret okulu ve devlet memurlan için bir hazırlık okulu –*İdadi*– doğu surlarının hemen ötesinde heybetli neo-klasik bir binada eğitime başladı. (Bugün Selanik Üniversitesi'nin ana yönetim binası olarak kullanıl-

346 V. Gounaris, "Thessaloniki, 1830-1912: History, economy and society", içinde: I. Hassiotis, der., *Queen of the Worthy: Thessaloniki, History and Culture* (1997), 118.

maktadır.) 1908'de bir hukuk fakültesi ve ziraatçılar, jandarma ve subaylar için uzmanlık okulları bunlara eklendi. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, Müslümanların yanı sıra Hıristiyan ve Yahudilerin de dağılımını içeren beş bini aşkın kız ve erkek öğrenciye eğitim veren en azından dokuz devlet okulu ve özel okul vardı.[347]

Düvel-i Muazzama bile kentin okullarına kendi hâkimiyetlerinin damgasını basmak için Selanik'e doluşuyordu. *Alliance Israélite*'ye ek olarak, yerli Frankofillerin *Mission Laique*, *Lycee* ve St Vincent de Paul'un Frerleri ve Sörleri vardı; İtalofiller için, *Scuola Nazionale Italiana, Principessa Iolanda* ve ticaret okulu *Umberto I* vardı. Rumenler, Sırplar, Almanlar ve Ermeniler tercih ettikleri dilde öğretim yapan okullara gidebiliyorlardı; hatta kızlar için Uluslararası İngiliz Okulu bile vardı. 1904'te Petit Lycée Français'in tipik bir sınıfında üç Fransız, bir Rum, dört Yahudi, bir Sırp, bir *Ma'min*, bir Ermeni, bir Türk ve bir Karadağlı öğrenci bulunuyordu. Bu, Avrupai burjuva yaşam yöntemlerinin yavaş yavaş eski dinsel ve topluluksal farkları silmekte olduğu, dölüt halindeki karışık milliyetli yeni kozmopolit seçkin sınıfıydı.

Avrupa modaları Selanik'in orta sınıf evlerine de sürekli biçimde sızıyordu. 1840 civarında çoğu insan hâlâ mütevazı döşeli, neredeyse Ispartalılara özgü ortamlarda yaşıyorlardı. Sözgelimi, Ebubekir diye birinin 1847'deki ölümüyle yalnızca bir elbise dolabı, iki tabanca, bir fişeklik, bir kehribar pipo, bir kahve değirmeni ve bir kır at bırakmasının nedeni belki yoksullukla açıklanabilir. Fakat o dönemde varlıklıların bile ender olarak birkaç kilim ve seccade, birkaç sandık, Selanik'in soğuk kışlarına karşı bir soba, bir şilte ve bir-iki sandalyeden fazlasını bıraktığı ender görülüyordu. Gelgelelim, 1900'e gelindiğinde, halılar sık sık "Avrupa malı" idi ve artık mobilyaya genellikle yüksek mermer masalar, büfeler, büyük saatler, aynalar ve *alafranga* zevkin diğer işaretleri de dahil olmuştu.

Müreffeh Rum ve Yahudi evlerinde yaygınlaşmış olan bu tür eşyalar artık Müslüman evlerinde de bulunuyordu. Osman Efendi'nin varlıklı kızı Emine'nin iki gardırobu, yanm düzine salon sandalyesi, aynalan ve lambaları vardı; İskender Paşa çocuklanna muazzam bir servetin yanı sıra kanepeler, koltuklar, antika saatler ve değerli "Avrupai" halılar içeren bir konak bırakmıştı. Vilayet meclisinin bir üyesi Hüsnü Efendi, 1887'de öldüğünde kentin en zenginleri arasında bulunuyor olmalıdır: Evinde sayısız kanepe, cam kapaklı *armoire*lar, resimler ve fotoğraflar, iki mermer sehpa, dokuz büyük ayna, on bir koltuk ve kırk ikiden az olmayan sandalye vardı. Tutum-

347 P. Valsamides, "Ta tourkika scholeia sto santzaki tis Thessalonikis kata to 1901-1911", *Makedonika* (1997-98), 345-355.

lar ve zevklerdeki dönüşüm çok hızlıydı ve Petite Lycee'deki bir Yahudi çocuk, Müslüman bir sınıf arkadaşının evine davet edildiği zaman gördükleri karşısında afallamıştı: "Başta Şükrü'nün evindeki kadınların, annesi ve ablalarının beni kendi bölümlerine kabul ettiklerinde şaşırmadım diyemem. Ama yüzlerini örtmeye çalışmadan oturduklarını gördüğümde daha da hayrete düştüm. Bu davranışlarında hiçbir uygunsuz bir şey yokmuş gibi, bana kusursuz Fransızcalanyla hal hatır sorduktan sonra dikiş ve nakışlarına devam ederek kendimi evimde hissetmemi sağladılar."[348]

Tipik Selanikli burjuva evlerinde Avrupa ve Osmanlı mobilyalarının bir karışımı bulunuyordu. Allatini konağının zenginliği kesinlikle tipik değildi –saray gibi boyutları, 1888'de bir konuğun soluğunu kesmişti– fakat o da Doğu ve Batı'nın karışımıydı: Geleneksel Arnavut *fustanella*sı, geniş kemerlerine sokulmuş tabanca ve hançerleriyle huşu verecek kadar boylu boslu hizmetkârlar "kalabalığı", yeni gelenlere her zamanki şekerli meyveler, kahve ve puroları zengin dekorasyonlu ve ışıl ışıl aydınlatılmış bir kabul salonunda sunduktan sonra, onların önüne düşüp değerli eski halılar, yastıklar ve içecekler, şekerlemeler ve yazı malzemeleriyle dolu komodinlerle dekore edilmiş özel bölümlere götürüyorlardı. İngiliz konsolosunun "büyük eski sarayı"nın mobilyaları biraz daha alçakgönüllüydü: Türk halılarıyla kaplı ve eski İspanyol sandıklarla süslenmiş ve "Bulgaristan'dan gelen porselen" olarak betimlenen nesnelerle dolu ev, seccadesini yayıp ikindi namazını Bayan Blunt'ın bulunduğu yerde kılacak kadar kendini rahat hisseden Selanik'in valisi Derviş Paşa'ya uygun geldiği kadar, polka dansı yapan ve bahçede halat çekme oyunu oynayan İngiliz deniz subayını da ağırlıyordu. Çok geçmeden başarının Avrupai alamet-i farikaları ibadet yerlerini bile istila edecekti. Mevlevi şeyhinin kendine ait kartviziti vardı. En zengin tüccar ailelerinden biri olan Modianolar'ın gittiği sinagogda, şenlik mumları "bağışlayanların kartvizitlerinin ipek kurdelelerle zarifçe iliştirildiği Avrupalılaşmış" bir haldeydi.[349]

Her şeyden çok da, Avrupa modasına yönelik gitgide artan coşku giyim kuşam alanında göze çarpıyordu. İhtidası onca sorun yaratan köylü kız Stefana, 1876'da o korkunç Mayıs günü öğleyin Selanik'e vardığı ve imanını terk etmesini önlemek üzere oradan geçen Hıristiyanlarca ele geçirildiği zaman, kızın fark ettiği ilk şey ortak dinleri olmamıştı; kısa süre sonra polis tarafından sorguya çekildiğinde, kendisini alıp götüren adamları *Frenkler* diye betimlemişti – redingotlu ve kısa sakallıydılar. Onun zihninde, köylü ve kentli burjuvazi arasındaki uçurum, din

348 Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912,* 260-264; L. Sciaky, *Farewell to Salonica* (1946), 145, 152.

349 Enepekidis, 319-320; F. Blunt, *My Reminiscences;* E. Adler, *Jews in Many Lands* (Philadelphia, 1905), 141.

köprüsüyle birleştirilemeyecek kadar büyüktü. Çok geçmeden *franco*lar yaygın bir şekilde taklit edilmeye başladı. "Fötr şapkalı, cafcaflı kravatının altındaki yeleği iliklenmemiş, pantolonu kusursuz biçimde ütülü, cilalı ayakkabılarının içindeki süslü çoraplarını ortada bırakacak şekilde uçlan kıvrılmış," diye yazmıştı Selanik tarihçilerinin duayeni Nehama, yeni orta sınıf züppeleri arasında yayılan Avrupailiği hicvederken. "Çok bilmiş bir egzotizm havası takınıyor, aşın bir özenle hazırlanarak, kendisini vülger sürünün üzerine çıkarmak, ne pahasına olursa olsun şık, zeki, modada son nokta gibi görünmek için büyük emekler vererek uğraşıyor." On yıl kadar sonra, bir İngiliz ziyaretçi "genç kadınların kısa etekler ve yüksek topuklu san çizmelerle Atina ve Paris'i kopya ettiklerini" fark etmişti. Böylece süslenen kentin gençleri, kendilerine yeme-içme olanağı sağlamak üzere mantar gibi çoğalan kafelere, bira bahçelerine, kulüplere ve tiyatrolara gidiyorlardı. Bir Fransız baloncunun Hotel Colombo'nun bahçesinden havalanışını seyredebiliyorlar, Ambrosio Botini trupunun performansını kaçırmıyorlar, kentin yeni mağazalanndan –Stein ve Orosdi Back– alışveriş yapabiliyorlardı; zaman zaman özenle bakım gören park ve gezinti yollannın tadını çıkarmakla yetindikleri de oluyordu.[350]

Uzamın Avrupalılaşması

1868'de İstanbul, imparatorluğun bir belediye meclisine sahip ilk kenti haline geldi. Fransız modeline dayanarak ve kamu yaran için emlaki istimlak etme yetkisiyle donatılarak, surlan yıktı, yollan genişletti ve düzeltti, aydınlatma, kaldırımlar ve sağlık koşullannı geliştirdi. Ertesi yıl, deneme niteliğindeki bu girişim, yeni refah kazanan –çoğunlukla başını Yahudilerin, *Ma'min*in ve Rumlann çektiği– burjuvazisinin Müslüman yönetimindeki mahalli yönetimde hevesli bir ortak bulduğu Selanik'e de genişletildi. Belediye, Müslüman seçkinlerin dikkatini kendi tımarlı arazilerinden hinterlanda ve tekrar kentin kendisine çevirdi; başlangıçta duraksayarak, ardından büyük bir güvenle, kentsel yaşamın destekleyicisi ve düzenleyicisine dönüştü.

Eski günlerde, kentler temelde lonca başlan, mahalle muhtarlan ve cemaat liderlerinin yardımıyla paşa ve kadı –her ikisinin de aynca bölgesel sorumluluklan vardı– tarafından yönetilirdi. Ne ki, paşaların neredeyse her yıl değişmeleri ve doğru dürüst fon oluşturma gücünden yoksun olmaları, kentsel gelişmeye yatınmı olanaksız kılıyordu. Değişime yönelik güçlü bir yerel baskı olduğu zaman bile bunun ne kadar güç olduğunu, veba ve kolerayı önlemeye yönelik ara sıra kendi-

350 Risal, *La ville convoitée*, 352-353; "Sita", *The Cornhill Magazine* (Nisan 1917), 451-60.

ni gösteren ve büyük ölçüde etkisiz girişimlerde kendini göstermişti. Yangınla mücadelede, Selanik geleneksel olarak on iki ana ticaret loncasından toplanan gençlerden yararlanıyordu. Tek tek hane sahiplerine evlerinin önündeki yolları, oluklan ve kaldınmlan temiz ve bakımlı tutma sorumluluğu veriliyor ve ödevlerini ihmal etmeleri halinde imam veya muhtar tarafından ihbar edilebiliyorlardı. Şimdi bu ödevler devletin sorumluluğu olarak görülmeye başlamıştı.[351]

1869'da Sabri Paşa vali olarak İzmir'den geldi; orada limanın gerçekten kapsamlı bir modernleşmesini yürütmüştü. Selanik için stratejisi de çok benzerdi – sur parçalarını yıkmak yoluyla, ticaret ve liman tesislerini genişleterek kenti büyütmek. O zamana değin, eski deniz suru dış dünyaya karşı bir bariyer olarak ayakta kalmıştı. Bir gezgin, genişletme çalışmaları başlamadan kısa bir süre önce, "Denize bu kadar yakından surlarla kapatılmış başka bir kent gördüğümü hiç hatırlamıyorum," diye yazmıştı. On dokuzuncu yüzyıl sonu Avrupa'nın her köşesinde kentsel büyüme ortaçağ surlarını yerle bir ediyordu – 1860'ta Antwerp (Anvers) ve Barselona, 1870'te Amsterdam ve 1878'de Viyana. Bu bakımdan, Sabri Paşa, gümüş çekiciyle deniz suruna ilk darbeyi indirip suya ilk taşı attığında, çağının pek az gerisindeydi. Onun hafif darbeleri, Selanik'in tarihindeki en ihtiraslı inşaat programının başlama işaretini vermişti.[352]

Sabri Paşa limanı genişletmek için, denizi dolduracak dolgu malzemesi olarak eski surların kullanılmasını önerdi. Ardından yeni deniz cephesi son derece ihtiyaç duyulan gelişmeleri finanse etmenin yanı sıra yeni kamusal binalar, hatta bir kamusal park için gereken alanı verecek kişi ve kuruluşlara satıldı. Bundan başka, tramvayların kentin ana caddesindeki trafiği arapsaçına çevirmeden bütün kenti geçebilmesine olanak verecek bir sahil yolu da tasarladı. Bu, surlann her iki yanındaki daha düz araziye genişlemeye olanak veren parlak denilebilecek kadar yaratıcı bir plandı. Eski Vardar kapısının ve Beyaz Kule'den uzanan surlann doğu parçalannın yıkılmasıyla, kent tarihinde ilk kez olarak dış dünyaya açıldı ve gerçek anlamda kesintisiz olarak günümüze kadar devam etmiş olan banliyö büyüme süreci başladı.

Bâb-ı Âli planı onaylamıştı onaylamasına, ama planın kendi kendini finanse etmesi gerekiyordu; dolayısıyla başarısı, kentin yeni ticari seçkinlerinin katılım konusundaki istekliliğine bağımlıydı. Bir tanıtım kampanyasının ardından, bireysel girişimciler ve yeni Osmanlı Bankası ve Postahane-i Amire gibi devlet kuruluşları pek çok arsa satın aldı; bir ucunda liman, diğerinde de Beyaz Kule'nin bulunduğu Selanik'in dünyaya gösterdiği yeni yüzü "Avrupa uygarlığının hiç de il-

351 A. Themopoulou, "Epidimies sti Thessaloniki", EIE, *IZ' Panellinio Istoriko Synedrio: Praktika* (1997), 286-300; Vasdravellis, *Istorika Archeia*, 389, 421.

352 R. Arthur Arnold, *From the Levant* (1868), 327.

ginç olmayan üslubunda oteller ve modern evler, ambarlar ve depolar" içeriyordu. Splendid Palace Hotel, Olympos ve d'Angleterre ziyaretçileri ağırlıyor ve balkonlan geleceğin hatip ve siyasetçilerine yeni bir sahne sunuyordu: Sözgelişi, kalabalıklar Temmuz 1908'de, Jön Türk devriminin başında Olympos Oteli'nin ilk katından atılan nutukları dinlemek için toplanacaktı. Rıhtım boyunca gürültüleri geceleri geç saatlere kadar dinmeyen kafeler, kabareler, bira bahçeleri ve müzikholler vardı–Berard 1896'da geldiğinde, "kırmızı redingotlar, tiz bir müzik, Türk sazları, çingene kemanları, Rum melodileri ve müstehcen Fransız şarkıları" diye betimlemişti gördüklerini. Kayıklar, mermerden yapılan gemiye çıkış yerinin yanında demir atıyorlardı ve 1894'ten itibaren atlı tramvaylar yolcuları gardan, Beyaz Kule'nin bitişiğine yapılan bahçe ve restorana taşıyordu.

Büyük kamusal yapılaşma projeleri finansman güçlükleri nedeniyle gecikiyordu. Limanın ıslah projesi bir sermayedar grubundan diğerine geçiyor, çoğu gemiyi açıkta demirlemeye ve taşıdıkları mallan mavnalarla aktarmaya zorluyordu. Liman tamamlandığı zaman bile, harçları o kadar yüksek tutuldu ki, gemiciler limanı kullanamadılar. Fakat daha küçük bir ölçekte, pazarın ve yerel yetkililerin ortaklaşa gücü çok daha iyi işliyordu. Sabri Paşa, vali konağından rıhtıma giden ana alışveriş caddesini bizzat açtı. Sabri Paşa Caddesi adı verilen cadde, iki dünya arasındaki sınırı işaretliyordu. Bir yanda, kıvrılarak ilerleyen dar sokaklar, alçak derme çatma binalar ve yıkık dökük tezgâhlarla çevrili geniş bir meydanda, Yahudi dinsel yaşamının merkezi Talmud Torah ve eski tahıl pazarı *Unkapanı* vardı. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında, burası koyunlarını satan Ulah çobanlarla, limon, salatalık ve karpuzlarla, "teneke ve kil kap kacaklar, pirinç ve mercimek, canlı kümes hayvanı ve koyun, basma ve pamuklular, denizkestanesi ve kalamarlar"la doldurdukları el arabalarıyla gelen köylülerle doluyordu. Burada gezgin Arnavut yoğurtçular, yerli buz satıcıları ve büyük et parçalarını kesmeye yarayan et tahtalarını, bağırsakları ve –çok lezzetli olan– kuzu başlarını taşıyan katırlarıyla önlüklü Müslüman kasapları görmek mümkündü. Civardaki muazzam çınar ağaçlan altında alım ve satım yüzlerce yıl önceki gibi sürüp gidiyordu.

Buna karşın, Sabri Paşa Caddesi'nin diğer tarafında, kapitalist gücün muazzam anıtlarıyla simgelenen çok farklı bir dünya uzanıyordu – Banque de Salonique ve Osmanlı Bankası'nın yeni genel merkezleri ile Passage Lombardo. Ve başka yerlerde dükkân sahipleri eski tarz vitrinsiz bölmelerinin önündeki platformlarda otururken, Sabri Paşa'da uzanan perakendeciler mallarını mağaza vitrinlerinde sergiliyorlardı. Numara 78'deki Mallah Frères "*Montres Omega*" veya "*argent et metal*" diye reklam veriyorlardı. Biraz daha ötede askeri giyim eşyaları satıcıları, çizme imalatçıları, şekerciler, kürkçüler, Molho'nun kitapçısı, kırtasiyeciler ve sar-

raflar vardı. 1907'de *Fils de Mustafa Ibrahim*, şamdanlar, büyük pirinç ve bakır lambalar ve ev için diğer aksesuarların satıldığı büyük bir mağaza olan *Au Louvre*'u açtılar. Yukarı ucunda, Sabri Paşa Caddesi geleneksel ahşap sayvanlarla kaplıydı, ama aşağıya doğru bunlar bitiyor, cadde genişliyor ve Selanik'in ilk büyük mağazalarına kentin son moda yüreğinin attığı, iki yanında kafeler ve oteller bulunan koy ve iskele manzaralı küçük bir meydana geliniyordu..

Belediye meclisinin kendisi Sabri Paşa'nın valiliği döneminde kuruldu, fakat meclis yetkesini kente, Galip Paşa'nın dinamik liderlik döneminde kabul ettirdi. Galip Paşa 1882 ve 1891'de iki kez valilik yaptı. Demiryolu ateşinin yardımıyla, yeni rıhtıma ve buğday pazarına taş döşendi, Egnatia Caddesi düzeltildi ve büyük Haussmanvari bir bulvar olan, kentin doğu kesiminde Sabri Paşa'ya paralel ilerleyen Hamidiye Bulvan yıkılan surların hizasına inşa edildi: zarif neo-klasik villaları hemen yeni seçkinler arasında popüler olmuştu. Eski kentin güneydoğu kesiminde büyük zarar veren 1890 yangını ertesinde, merkezi caddeler daha da genişletilip düzleştirildi. Dört yıl sonra yabancı yatırımcılar, eski kentin yılankavi sokaklarında tehlikeli bir biçimde, son hızla giden atlı tramvaylar –vagonlar Belçika malı, atlar Macar, mühendisler İtalyan'dı– getirdiler. Başka yatırımcılar su şebekesini modernleştirdiler ve kent merkezinde havagazı aydınlatmasını başlattılar. Devlet gücünün merkezlerinin –yeni vali konağı, kışlalar, belediye hastanesi ve geniş gümrük binası– yeni veya genişletilen yollarla bağlantısı kurulurken, kent haritası düzenlilik, ulaşılabilirlik ve öngörülebilirlik adına yeniden çiziliyordu. Bunlar ve Allatini'nin doğuda yer alan, devasa un değirmeninden Saias'ın rıhtımdaki tekstil fabrikasına ve batıda demiryolu istasyonlarına dek ticari başarının kaleleri artık kenti tanımlıyor ve işlerini yürüten yeni güçler koalisyonuna –otokratik merkezi Hamid devleti ile zengin yerli kapitalist sınıf– işaret ediyordu.

Mahalleye Ad Koymak

Bütün bunların geçmişle nasıl bir kopmayı temsil ettiği ve kentin sakinlerinin kendi çevrelerini anlamalarında ne kadar köklü bir değişim yarattığı, yer adlarına bakarak ortaya konabilir. Surlar içindeki eski sokaklar yılankavi ve dardı, çoğunun bir adı bile konmamıştı. Hiç harita yoktu ve yabancılar için yön bulmak güçtü. Bir ziyaretçi, "Selanik'te rehber kitaplar olmadığından, minareler ne kadar yararlı bilemezsiniz," diye yorumlamıştı durumu. Kent sakinleri Osmanlı memurlarınca sınıflandırılıyor ve lakapları dışarıdan gelenlere hiçbir anlam ifade etmeyen mahallelere göre kendilerini tanımlıyorlardı. Kaldigroç, Yudeo-İspanyolca *Kal de*

los Gregos'un –Rumlar Sokağı– bozulmuş hali; Bedaron ise *Beth Aron* sinagogunun bir kısaltmasıydı. Adını, eski bir evin cephesindeki süslü bir mermer levhadan alan "Üç Yumurta Mahallesi" vardı; "Yangında" (özellikle kötü bir tanesinden sonra) ve vilayet defterdarının bir zamanlar orada yaşamış olmasından dolayı "Defterdar" gibi mahalle adları vardı. Diğer mahalleler yerel ibadet yerleri ve bunların lakaplarıyla anılırlardı. "Kızıl Cami", "Saat Kulesi Camii" ve iki yüzyıl önce bir Venedik bombardımanının yol açtığı yıkımdan mülhem "Yanmış Manastır" semtleri vardı. Eşkenazi sinagogu "Rusya" veya "Moskova", Poulia ise üyelerinin makarnaya düşkünlüğünden dolayı *Macarron* olarak tanınıyordu; tuzla işçilerinin sinagogu Şalom, tuzu taşıyan develer nedeniyle (ama aynı zamanda argoda aptal veya geri zekâlı anlamına gelen) *Gamello* diye anılıyordu.

Böyle bir toplumda rehber ve haritalar ne biliniyordu, ne de bunlara ihtiyaç vardı. Yahudi erkekleri her sabah ibadete, aynı zamanda düğün ve cenaze davetiyelerini ileten ve kamusal önem taşıyan haberleri yayan sokak tellallan çağınyordu. Müezzin minarenin şerefesinde ezan okurken, altındaki bütün bir mahalleye namaz çağrısı yapıyordu. Gece bekçisi ücretini mahalleliden alıyor ve gözünü yabancılardan ayırmıyordu –çünkü kötü davranışlarda bulunur ya da sorun çıkarırlarsa, tüm mahalle sakinleri zarar görebilirdi– ve sokak çeşmeleri yerli kadınlann veya mahallelinin dedikodu ve rivayet alışverişi yapacakları bir mıknatıs işlevi görüyordu. "İnsanlar kapıları açık, sokakta yaşıyor ve çalışıyor," diye belirtmişti bir ziyaretçi. "Sokaklarda yemek pişiriyor, çekiçle vuruyor ve dövüyor. Atölye, dükkân, vitrin–hepsi bir arada."[353]

Böylelikle yer adlan, tümüyle yerel olarak üretilmiş bir mantığı yansıtıyorlardı. Birçok küçük dar sokak ve çıkmazın ya adı yoktu veya "Taşlı Yer" veya "Mezarlık Meydanı Arkası" gibi yardımcı olabilecek terimlerle tanınıyordu. Büyücek sokaklar camileri veya mescitlerin önünden geçtikçe değişen isimlerle anılıyordu. Bugün Yukarı Kent'te haritalarda Muses Sokağı diye bilinen sokak, bu dönemde büyük bölümü itibariyle Çifte Şerefeli mahallesi [yerel caminin minaresinin bu alışılmadık özelliğinden dolayı verilen ad] idi ve çeşitli bölümleri Hızır Baba, İki Şerefeli Cami, Ali Baba Türbesi, Kasımiye Pınarı, Zafer Baba Dergâhı ve Karataş olarak anılıyordu. Bazı sokaklar ağaç adlarıyla –Karadut Sokağı, Çınar Ağacı Sokağı Mektebi, Çınar Ağacı Camii, Yanmış Çınar Ağacı Sokağı– ve pınarlarıyla [Karaağaç Pınarı, Maslak, Acıpınar, Tuzlusu, Tatlısu, hatta Sıtma Kuyusu] anılıyordu.

Fakat on dokuzuncu yüzyılın iyice sonuna gelindiğinde, yer adlarının nasıl olması gerektiğine ilişkin yeni kavrayışlar bu yerlileştirilmiş yer adı verme yöntemi-

353 Enepekidis, *Thessalonikis,* 353.

ne meydan okumaya başladı. "Arnavut Fınnı'nda yer alan Sadikario evi, Pisa Kulesi'ne nahoş bir şekilde rekabet ediyor," diye yazmıştı bir gazeteci Eylül 1896'da. "Dış cephesinin duvan sokakla keskin bir açı yapıyor... Ama bu semtin, sokağın ya da evin tam yerini soruşturmaya kalkmayın... Bir numara, bir sokak tabelası, bir ad olsa, sizi çabucak bilgilendirirdi, ama belediye, yurtdışında en mütevazı köyde bile bulunan bu kaçınılmaz işaretleri bize vermeyi hâlâ reddediyor."[354]

Belediye sonunda ilk sokak adlarını Mayıs 1898'de koydu, gerçi sadece Türkçe yazıldığı için bunların yabancılar için yararlılığı sınırlı kaldı. Çok daha temel bir sorun, yeni adların seçimi, arkalarında yatması gereken mantığın doğru dürüst anlaşılamamış olmasıydı. Üstelik sadece Türkçe idiler – Avrupalılar "Miltiades'in Kahvesi Sokağı" veya "Manav Konstantin Sokağı" adıyla ne yapabilirlerdi ki? Yerli gazeteciler yetkililere bu yöntemin hatasını açıklamaya çalıştılar:

> Avrupa'da sokaklara anılarını onurlandırmak istedikleri ünlü adamlann veya ülkelerine yararlı hizmetler vermiş soylu yurttaşlann isimlerini verdiklerini biliyoruz. Fakat sözü geçen Constantine'in erikleri ve kötü kahvesiyle, veya rakısını döken M. Miltiades'in bugüne dek belediye kâtibi tarafından onurlandınlacak kadar kentin itibannı nasıl yükselttiğini anlayamıyoruz.
>
> Avrupa'da meydanlar ve geniş caddeler ulusal zaferlerin tarihleriyle ilgili, ulusal ordunun zaferle kendisine kattığı topraklar veya büyük generallerin örnek alınacak zaferleriyle ilgili onursal adlar taşırlar: Paris'te Boulevard Magenta ve Avenue de la Grande Armée, Venedik'te Strada Manin, Londra'da Trafalgar Square, yurtseverlerin yüreğine hitap eden anıtlardır. Her yol kavşağı bir derstir ve Tarih duvarlara yazılır. Peki, bizim sevgili ülkemizin tarihi bu muzaffer olaylardan neden yoksun olsun?[355]

Geçmişin yeni bir kavranışı –kent sakinlerinin kendi ülkesinden duyduğu gururu bu kentle ilişkilendiren– bir başkasının –yerel bellek olarak geçmiş– üzerine yerleşmeye hazırlanıyordu. Artık rastgele yangınları, Eski Atpazannı, Eski Karantina, Paşa Hamamı veya Eski Telgraf İstasyonunu anmak uygunsuz geliyordu. İmparatorlann, namlı memurların adlan ve yüceltilen siyasal değerler, kenti kendilerinin yapmış olan geçmişin çınar ağaçlarına, havluculara ve dinsel hayırseverlerin adlarının üzerine yazılacaktı. Bu adlar yeni belediye kuruluşlarının yetkesini gösteriyor ve Avrupai kurallara uyuyordu. Gariptir ki, her ne kadar yerlerini aldıkları isimlerden daha saydam olsalar da, çok daha az kalıcı oldular. Yirminci yüzyılda savaşlar, devrimler ve ani rejim değişiklikleri bu adların gittikçe artan sıklıklarla

354 *Journal de Salonique,* 21 Eylül 1896.
355 "Les noms des Rues", Journal de Salonique, 26 Mayıs 1898.

değiştirilmesini getirdi. Devlet memurları ve bürokratları sürekli meşgul eden bu yenilik, kentin sakinlerini eskisinden pek daha iyi duruma getirmeyecekti.

Mahalli Yönetim Gelişmeleri ve Basın

Basın Selanik'te Levant'taki diğer limanlara göre daha geç ortaya çıktı; yerel hahamlığın engelleyici tutumu yüzünden geri kaldı. Aslına bakılırsa, doğumu belediyeninkiyle örtüştü. 1869'da Sabri Paşa *Selanik* adıyla resmi bir haftalık gazete kurdu; gazetede dört dilde haberler, fermanlar ve bildiriler yer alıyordu. Bunu Türkçe bir haftalık olan *Rumeli* ile iki büyük bağımsız gazete olan Yahudi *La Epoca* ve Rumca *Ermis* izledi. 1895'te bunlara *Journal de Salonique* ile sahibi bir *Ma'min* olan *Asır* (halefi bugün Türkiye'de hâlâ çıkmaktadır) katıldı.

Gazeteciler, tanımı gereği, aykırı ve kendi dinsel yetkililerine karşı kuşkucu kişilerdi. Sık sık bu yetkililerin müdahalesine uğradılar ve kendi cemaatlerinin demokratikleşmesini ve diğerleriyle işbirliği yapmasını destekleyerek, kendilerini ilerlemeden yana gördüler. Sözgelişi, *Ermis*, Helenizmin merkezi olarak Atina'yı değil İstanbul'u görüyor ve Rumlarla Türklerin bir arada yaşaması zorunluluğunu savunuyordu. Yahudi cemaati, yurtdışında yayımlanan aşağılayıcı bir makalenin ardından kentin Rumlarını savunmak üzere ayağa kalktığı zaman, *Ermis* bunu memnuniyetle karşıladı. Hamid rejiminin dikkatli sansürcülüğünün altında çalışan gazeteciler, kentin önderlerinin ve hayırseverlerinin yurttaşlık bilincini duyurdular ve devletin Osmanlıcılık idealinin sözcüsü gibi hareket ettiler.[356]

Daha eleştirel ve zorlayıcı olma özgürlüğünü hissettikleri alan belediye etkinlikleriydi. Gazeteciler eski yöntemleri hicvettiler ve yeninin taraftarlığını yaptılar. 1880'den itibaren belediye meclisine, yetersizliği eleştirileriyle bir yaylım ateşi açtılar ve fiilen o dönemki belediye başkanını istifaya zorladılar. Vali kamu görevlilerine hakaret etmekten gazeteleri üç haftalığına kapattı; bu sonraki birkaç yıl boyunca aralıklarla yinelenmek zorunda kalacak bir cezaydı.[357] Ne ki, gazetecileri, kendi kendilerine görev edindikleri belediye meclisi üyelerini eğitme işinden vazgeçirmedi ve onları sürekli daha fazla müdahale ve düzenlemeye teşvik ettiler. Yetkililerin sorumluluğu alma yönünde uyarıldığı alanlar arasında, 1896'nın sadece birkaç ayı içinde şunlar yer alıyordu:

356 P. Kokkas, "I oikoyeneia Garbolas kai i proti elliniki efimerida tis Thessalonikis", *Makedonika*, 21(1984), 234.

357 A. Yerolympou ve V. Colonas, "Mia kosmopolitiki poleodomia", içinde: G. Veinstein, der., *Thessaloniki, 1850-1918* (1994), 174.

Güvenlik: "Cumartesi akşamı, nhtımda Olympia'nın karşısında, dalgın bir yaya bir palamar kangalına çarptı ve denize düştü. O sırada yoğun olan kalabalık onu sağ salim çekip çıkarmayı başardı. Belediye devasa demir halkaları kaldırımdan kaldırtıp nhtım duvarına koydursaydı, bu kazalardan kolayca kaçınmak mümkün olurdu."[358]

Kamu sağlığı: "Yangın bölgesindeki [1890] kanalizasyonların inşası, en sonunda birkaç gün önce başlamıştır; bir yıl süren nafile tartışmalardan sonra, belediye meclisi nihayet kamusal yararı tartışılmaz olan bu projeyi uygulamaya karar vermiştir."[359]

Sokakların temiz tutulması: "Son ayda, çamur yollanmızın çoğunun kalıcı bir özelliği haline gelmiş, dolaşımı çok zahmetli, hatta tehlikeli hale getirmiştir. Belediye meclisi üyelerimizin sokaklann bu içler acısı haline mutlak anlamda kayıtsız kaldığını görmek bizi çok üzüyor."[360]

Çocuk suçluluğu: "Nüfusun alt sınıflarına mensup bazı afacanlar, nhtımda soyunup gelip geçen erkeklerin ve özellikle kadınlann öfke dolu bakışlanndan utanmadan denize girmektedir. Mademki bu kişiler görünüşe bakılırsa en basit nezaket kurallarından bile bihaber, polis kuvvetlerinin onlara bu kurallan hatırlatması icap eder."[361]

Deniz banyosu: "Selanik'in nüfusunun gün günden arttığı su götürmez bir gerçek. Kent genişledikçe, varoluş mücadelesi de gitgide şiddetleniyor. Bu kaba gündelik mücadeleler bünyeyi zayıflatıyor, çoğunluğun denizde banyo alarak kurtulabileceği bitkinlik ve hastalıklar getiriyor... Denize girilebilecek, rahat, büyük, iyi konumlanmış ve sıhhilik ile modern konfor çifte avantajını sunan bir yüzme alanının inşa edilmesi uzun yıllardır bir ihtiyaç halini almış durumdadır."[362]

Dilencilik: "Belki de Selanik için büyük bir belaya dönüşmüş olan dilenme sorununu ele almanın zamanı gelmiştir... Bu soruna bir tek belediye uygun bir çözüm getirebilir."[363]

358 A.g.e.
359 *Journal de Salonique*, 23 Temmuz 1896.
360 *Journal de Salonique*, 28 Aralık 1896.
361 *Journal de Salonique*, 23 Temmuz 1896.
362 *Journal de Salonique*, 20 Temmuz 1896.
363 *Journal de Salonique*, 27 Temmuz 1896.

Başka, belki daha hassas konular ise, hiçbir yorum yapılmadan haber niteliğiyle verilmekteydi: Yankesicilik, bıçaklamalar, ateş etmeler ve sokak gasplan gibi belalar; kafelerde ve tavernalarda saldınlara yol açan sarhoşluk meselesi ve fuhuş sorunu. Burada yetkilileri eleştirmek yerine güzel sözler söyleniyor, cesur polisler kamu hizmetleriyle övülüyordu; bununla birlikte, resmi eylem zorunluluğunun altı bir kez daha çiziliyordu.

Gazetelerin sayfalannda, kamusal ve özel çıkarlar, kapalı uzam ile açık uzam arasında yeni bir denge söz konusudur. Ana caddelerin genişletilmesi, Selanik'e "büyük bir Avrupa kentinin fizyonomisini vereceği için" büyük bir coşkuyla karşılanır. Açıklık –dünyaya, çevredeki kırsal kesime, kişinin kapısının dışındaki sokağa– bir erdemdir. Okuyuculara, yalnız kent surlannın değil, hâlâ pek çok evin etrafında bulunan avlu duvarlannın da gereksiz olduğu hatırlatılmaktadır. Bunlar güvenliğin temin edilemediği geçmiş günlerin bir işaretidir. Selanik sakinleri "yeni ve aydınlık bir kent" istiyorlarsa, o zaman bunlan yıkmalı ve birbirlerine daha çok "güven" duymalıdır. "Evlerden çok tarlalara yakışan tüm bu gereksiz engelleri yıkarak daha girgin" olmalıdırlar, zira "uygarlık iyicil kanatlarını her gün biraz daha germektedir."[364]

Uygarlık, açık havada ortak kuyulann ve pınarların çevresinde uzun bekleyişlerden çok, Compagnie des Eaux de Salonique tarafından borularla evlere getirilen musluk suyudur. Selanik'in nüfusundaki büyük artış, yerel su kaynaklannda büyük bir sıkıntı yaratmış ve 1880'lerde gazeteler kentin ihtiyaçlarına kayıtsızlıkları yüzünden yetkilileri suçlamıştı. Birbirini izleyen belediye başkanlan yeni kamusal çeşmeler şeklindeki geleneksel çözüme yatınmlar yapmıştı, fakat 1893'e gelindiğinde Belçikalı yatınmcılar modern bir su getirme sistemi kurmaya yönelik sözleşme ihalesini kazandı. Gazeteciler artık yaylım ateşlerini, halkın geçmişte içme suyunu satın aldıkları sakalara yöneltmişti: Bunlar daha ilkel bir çağdan kalma fosiller olarak küçümseniyorlar ve bunu yapabilecek maddi gücü olanlar Compagnie des Eaux'a abone olmaya özendiriliyorlardı – gerçi abonelik bedelleri pek çok kişinin gücünün üzerindeydi. Modernlik aynı zamanda havagazı aydınlatmasından korkmamak ve kentin gecesinin kapkara bir karanlığa büründüğü günlerin anılannı geride bırakmak anlamına geliyordu. Yollann temiz tutulması, artık umumi helalar inşa edildiğine göre, sokaklara işememek, en çok balık pazan, yerel fabrikalar, öküzler, eşekler ve atların yaydıkları kötü kokuya karşı harekete geçmek ve ev kadınlanna artıklannı kapının önüne dökmemeleri gerektiğini öğretmek demekti.

İş girişimlerine değer veren kent basını kimi zaman sayfalarını yatınm olanaklarının geniş alanına ayınyordu. Bir gazeteci, bazı zeki işadamlan neden bir binayı dü-

364 *Journal de Salonique,* 26 Ekim 1896; A Karadimou-Yerolympou, "O typos kai i diamorphosi mias 'syneidisi tis polis' sta teli tou 19ou aiona", KIS, *I neoteri istoria tis Thessalonikis kai o typos* (1993), 116.

ğün resepsiyonlarına açmıyor, diye soruyordu: Daha çok para kazanacak ve gelen geçenler de insanlar her evlendiğinde ortalıkta dolaşan misafir kalabalıklarının tıkadığı dar sokaklardan kurtulacaktı. Özel kumsal villalarının sahipleri, bedava denize girmeleri için insanlara izin verdikleri için eleştiriliyordu, zira bunu yapmakla yatırımcıların özel plajlar açmalarına engel olmuş oluyorlardı. Fakat bazı tür girişimciler açıkça diğerlerine tercih ediliyordu. Gezgin sokak satıcıları "yerel ticaretin asma bitleri" idi: Kimsenin bunlardan bir şey satın almaması gerekiyordu, çünkü bunlar dükkân sahiplerine haksız rekabet yapıyorlar ve vergi ödemeyerek kamusal görevlerini yapmıyorlardı. Eski çarşı ile Sabri Paşa Caddesi üzerindeki yeni mağazalar arasında, gazeteci "Diogenes"in tercihi apaçıktı: Eskisinin manzarası "hakikaten tiksindirici – kapattıkların yerden yayaların nasıl geçeceğine aldırış etmeden yolun en iyi kısmına kurulmuş, her türden satıcı, ekmek, meyve, sebzeden oluşan, gerçek bir insan bataklığı" idi.

Bu anlamda "Avrupa"ya sadık kalmak –nihai amaç– bazı etkinlikleri yüreklendirirken, diğerlerini engellemeye çalışmak anlamına geliyordu. Bayan Evangelia Paraskevopoulou'nun *Kamelyalı Kadın* performansı alabildiğine övülüyordu. Tenis maçları ve White Star Bisiklet Kulübü'nün etkinlikleri her türlü ayrıntılarıyla anlatılıyordu. Öte yandan, güreş –kentin en gözde sporlarından biri– ilkelliği yüzünden mahkûm ediliyordu. "Paris, Londra ve başka her yer at yarışları, bisiklet, yatçılık ve daha pek çok gözde spor için heyecanlanırken, geçmişin kültüne sadık Selanik ancak *pehlivan*ların güreşlerine kulak veriyor. Ünlü güreşçiler arasında bir kapışmanın haberini duyan Selanikli, Katalan'ın *corrida*'da duyduğu zevkle titriyor." Kara Ahmed ile Dramalı Ali'nin destansı kapışmaları sekiz bini aşkın kişiyi cezbetmişti ve elli yıl sonra hâlâ konuşuluyordu; çingene müzisyenler, davullar ve zurnalar çınlıyor, güreşçilerin sokaklardan geçişini müjdeliyordu; beyler kazanana canlı koyunlar ve altın kemerler veriyordu. Gene de tüm bunlar *Journal de Salonique*'in gazetecileri için bir utanç kaynağından başka bir şey değildi. Bu güreşi geniş Selanikli hayran kalabalıklarının önünde 1960'lara dek dillere destan Jim Londos ve "Makedonyalı" Timonides'in Kara İblis Mehmed Mustafa ve John Patterson ile yaptıklarını öğrenseler çok şaşarlardı herhalde.[365]

Zenginler ve Yoksullar

1890'larda, Beyaz Kule'nin ötesine, kentin doğusuna doğru giden tramvay hattı, koyun kıyı şeridinde, ağaçlıklı güzel yeni bir banliyönün doğuşunu sağladı.

365 *Journal de Salonique,* 24 Ağustos 1896; *Tamarix,* 3 (Mart 1997): "To kats mechri telikis ptoseos."

Belediye, caddenin iki yanına akasya ağaçlan dikti ve sakinlerini korumak üzere bir polis karakolu kurdu. Tedricen kentin zengin ailelerinden birçoğu oraya taşındı ve deniz ve Olimpos Dağı manzaralı kendi "kule"lerini ve villalannı yaptırdılar. Şanslı sakinleri, verandalannndan akşam melteminin tadını çıkanyor, muhteşem günbatımlannı seyrediyor ve körfezin biraz ötesindeki kentin ışıklanışını görüyorlardı. Kentin, en azından liberalizm ve ilerlemeye inananlan tarafından imgelendiği şekliyle geleceği burada uzanıyordu – bu din ya da dilin değil, sınıflann belirlediği bir gelecekti.

Bulvann sonunda, ardındaki çam korusuyla heybetli Allatini Villası yükseliyordu. Sultan Abdülhamid, Jön Türk devriminin ardından 1909'da oraya sürgün edildi ve kapısından içeri girince, sahiplerinin bir Türk hamamı bile yaptırmayacak kadar Batılılaştıklannı görünce afalladı. Kente giden yolda sıralanmış önde gelen Rum, Bulgar, *Ma'min*, Yahudi ve Türk ailelerinin saray gibi evlerinden –örneğin, Château Mon Bonheur, Villa Ida ve Villa Bianca– bazıları bugüne kadar ulaşmışsa da, bir zamanlar geniş olan bahçeleri küçülmüş ve savaş sonrası dolgu işlemiyle denize cepheleri kapanmıştır. Seçkin sınıfın gözde miman Vitaliano Poselli, yeni *Ma'min* camisi olan Yeni Cami'yi, katıksız bir burjuva Oryantalizmiyle tasarladı; bir başka eseri olan Bet Saul sinagogu 1943 yazında Alman birlikleri tarafından havaya uçurulana kadar ayakta kaldı. (Aynca Katolik ve Ermeni kiliselerinin de sorumlusuydu.) Tüccar Osman Ali Bey, ana kapıya çıkan muhteşem bir merdiveni olan bir Rönesans villası inşa ettirdi; Piero Arrigoni, *Ma'min* sanayici Mehmed Kapanzis'e bir kuleyle tamamlanan şale benzeri bir konut yaptı; popüler Rum mimar Paionidis bir Türk zabit için barok bir cepheyle köşelerinde neo-Ortodoks soğansı kubbeleri birleştiren bir villa yaptı. Daha tutucu Müslümanlar ve Yahudiler, müezzinin, kent tellalının ve gece bekçisinin alışılmış seslerini duyabilecekleri eski, kalabalık kent merkezinde kalmayı yeğlediler. Fakat diğerleri kentin hastalıklarından ve aşırı kalabalığından kaçmayı ve yeni banliyönün sunduğu yoksulluktan, suçtan ve hastalıktan uzak olmanın tadını çıkarmayı istiyorlardı.

Gene de, nasıl "mermer saraylan", "deniz kenannda çiçeklenen akasya ağaçlarıyla gölgelenmiş ve güllerle süslenmiş çok rağbette olan yoluyla" Kalamarya zenginlerin kaçış yeri olmuşsa, kentin öteki tarafındaki demiryolu hatlan da, gittikçe artan yoksul mültecilerin ve iç kesimlerdeki köylerden yeni gelen köylülerin mıknatısı olmuştu. Rıhtımda uzanan istasyon, havagazı deposu ve yeni depolar arasında, kötü şöhretli Bara semti uzanıyordu; burası, 1870'lerde kısmen kurutulana değin zehirli bir sıtma bataklığı olmuştu. Bundan sonra ise çevresinde bir sanayi bölgesi büyüdü ve burası kötü tahta kulübeler, tavernalar ve hanlardan oluşan çamurlu bir semt haline geldi. Yakınlarda alçakgönüllü Hirsch mahallesi, ya-

bancı hayırseverlerin cömertliği sayesinde inşa edilen tek katlı evler ile "köpek bağlasan durmaz" cinsten, ısıtma imkânlannın olmadığı Mustafa Efendi ve Simtov Nahmias semtlerinin sefil döküntü kulübeleri bulunuyordu.[366]

Yüzyılın sonuna gelindiğinde –oldum olası Selanik yaşamının bir özelliği olmuş– yoksulluk, belediye yetkilileri ve cemaat liderlerine gittikçe ağırlığını hissettiren bir soruna dönüşmüştü. Kentteki hızlı nüfus artışı –1831'de kabaca 30 binden, 1913'te 150 bine çıkan– işgücü maliyetini düşürmüş ve ekonomik patlamayı kolaylaştırmıştı. Eski loncalann gücü, ucuz ithal mallannın akınıyla büyük ölçüde kınlırken, bazı ileri gelenleri ürküten yeni sosyalist fikirler yavaş yavaş kendini göstermeye başlamıştı; kentin imalat sektörünün önemli bölümünü oluşturan küçük zanaate dayalı üretim sendikalaşmayı özendirmiyordu. Vali Rauf Paşa kentteki ilk tramvay yolculuğunu 1893'te şirketin Belçikalı müdürüyle yaptığı ve atların maliyetiyle karşılaştınldığında yerel işgücünün ne kadar ucuz olduğunu söylediği zaman, beriki şöyle yanıt vermişti: "Burada adamın bu kadar ucuz olduğunu bilseydim, vagonlan çektirmek için at getirtmezdim."[367]

Cemaat kuruluşları oldum olası yoksullara yardım konusunu kendi içinde çözmüştü; ne de olsa, güçlü bir yerel hayırseverlik geleneği vardı ve zengin Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar vasiyetlerinde genellikle kentin yoksullanna ve muhtaçlanna yer veriyorlardı. Fakat on dokuzuncu yüzyılın sonu, bir gazetecinin "hayırseverlik humması" adını verdiği bir şeyi uygulayan özel bir hayır cemiyetine tanık oldu. Yeni hastaneler, öksüzler yuvası ve klinikler, cemaat liderlerinin kaygılannı anlatıyordu – muazzam Rum Papapheion öksüzler evi kentin en büyük binasıydı. Sel felaketzedeleri, mülteciler ve yoksul öğrencilerin beslenmelerine yönelik para toplamak için danslar, resitaller ve abonmanlar yapılıyordu. Kendi payına, belediye de, difteriyle mücadele için bedava ilaç ve serum dağıtarak katkıda bulunuyordu; aynca gelişmekte olan tıp dairesi, orada ruhsatsız çalışan birçok doktor ve eczacının faaliyetlerine bir düzen getirmeye girişmişti. Fakat belediye sokaklan temiz tutamazken veya çöpler bile anında toplanamazken, arka sokaklardaki teneke mahallelerin durumu ve kokusu akıllara ziyandı, özellikle de yoksulların evinde taze ve güvenli içme suyunun olmaması hastalığın hızla yayılmasına yol açıyordu. Batılı banliyöler dışında, kötü bir yaz mevsiminde yüzlerce kişi sıtmaya kurban gidebiliyordu.

Yoksulluk özellikle Yahudiler arasında hep çok yaygın olagelmişti; 1835 nüfus sayımı, yoksul hanelerden gelen Yahudilerin oranının diğer herkesten çok daha yüksek olduğunu ve Yahudiler arasındaki doğum oranlannın yüksek [Hıristiyanlar

366 Molho, *Oi evraioi,* 117-120.
367 Tomanas, *Chroniko tis Thessalonikis, 1875-1920,* 104.

ve Müslümanlara göre], evlenme yaşı ortalamalarının ise düşük olmasının sorunu daha da ağırlaştırdığını ortaya koyar. Yüzyılın sonuna doğru, birkaç kişinin etkileyici servetine karşın, Yahudilerin çok büyük çoğunluğunun büyük yoksulluk içinde yaşadığı açıkça ortadaydı. En yoksullarının yirmi bini aşkını, 1890 yangınıyla evsiz kaldı ve Çarlık topraklarındaki pogromdan kaçan iki bin Eşkenazi Yahudisi daha geldiği zaman, "evsizler kenti bir kamp yerine çevirdiler." Çoğu kentin merkezindeki harap ve havasız kira evlerinin sakinleri olan yüzlerce kurban alan 1911 kolera salgınının ardından, gerek belediye gerek cemaat önderlerine sert eleştiriler yöneltildi. Neredeyse cemaatin yansı bu noktaya gelindiğinde yoksulluk yardımı alıyordu ve yeni burjuva liderliği, yoksulların dertlerine, bir zamanlar hahamlığın verdiğinden daha doyurucu yanıtlar getirememişe benziyordu.

Selanik'in Avrupa'yla yeni bağlarını herkes katıksız bir nimet olarak görmüyordu. Kente ilk Paris treninin geldiği dönem olan 1888'de yazan bir Rum gazeteci hüküm süren bu refah havasını sorgulamaktaydı. "Kötümserlikle suçlanmaktan korkmamıza karşın," diye yazıyordu, "fikrimizi saklayamıyoruz ve en azından kısmen, bu olayın yarattığı sevinci paylaşmadığımızı ilan ediyoruz." "İmparatorluğumuzun çıkarlarına hizmet etmesi çok zor olan ve şu ana kadar iletişimin zorlu ve dolaylı durumu yüzünden geliştiremediğimiz siyasal fikir ve görüşlerin" ithal edilmesi konusunda uyanda bulunuyordu. Ahlaki yöne gelince, samimi bir şekilde en kötüyü –"hüsnü tabirle Avrupa uygarlığı adını verdiğimiz toplumsal dağılma ve yozlaşmanın zehirli tohumlan"– bekliyordu.[368]

Ziyaretçiler rıhtımda *Alcazar di Salonico*'nun fahişeleri tarafından selamlanıyor veya "arzu edebileceğimiz her türlü karşılaşmayı" sunan genç Yahudi delikanlıları kalabalığıyla kuşatılıyordu. Gelgelelim, kentte gittikçe artan kadın ticareti sadece toplumsal sefilleşmenin bir belirtisi değildi. Avrupa değerlerinin Selanik'e getirilmesi, onun bölümlerinin de taşınması anlamına gelmişti. Yeni kozmopolit seçkinler Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler arasındaki uçuruma köprü kurmaya çalışıyordu, ama onlar bunu yaptıkça zengin ve yoksul arasında, fabrika sahibiyle işçiler arasında başka, çok daha temel toplumsal uçurumlar açılıyordu. Eski, surlu kent günlerinde zengin ve yoksul komşu olarak yan yana yaşarken cemaat üyeliğini paylaşmışlar ve Selanik'in talihsizliklerinden beraberce etkilenmişlerdi. Fakat 1880'den sonra, kent genişledikçe zengin ve yoksulun arasındaki mesafe gittikçe açılmaya başlayacaktı.[369]

368 Tomanas, *Chroniko tis Thessalonikis, 1875-1920,* 77-78.
369 Tomanas, *Chroniko tis Thessalonikis, 1815-1920,* 104; Enepekidis, *Thessaloniki,* 342.

12
MAKEDONYA MESELESİ 1878-1908

Kategoriler

Ortak çıkarlar ve ittifaklar yaratmak üzere kapitalizme ve padişahın itibanna güveneri *fin-de-siècle* Selanik'inin liderleri, kentin farklı cemaatlerini birleştiren bir Osmanlı kimliği fikrini desteklediler. Fakat bu cemaatler gerçekte ne dereceye kadar bütünleşmiş durumdaydı? Ne de olsa, Müslümanlar hâlâ kamusal sektöre hâkimdi ve belediye yönetiminin, ya da aslında ordunun içinde gayri Müslim yok denecek kadar azdı. 1856 Osmanlı reformları her bir gayri Müslim cemaati, özyönetim için kendi yasalarını geliştirmeye yönelttiği için, Abdülhamid'in müstebit yönetiminin, bir bütün olarak ülkede temsili yönetim hamlelerini boğduğu bir dönemde, bu cemaatler biraz daha kendine yeterli olmaktan öteye gidememişlerdi: Tarihçi Niyazi Berkes'in deyişiyle bunlar, "küçük topraksız cumhuriyetlere ve doğmakta olan uluslara" dönüştüler. Yerel bir araştırmacı 1914'te, "En farklı uygarlıklar [kenti] paylaştılar, ama birbirine nüfuz edemediler," diye yazmıştı. "Kent bir tane değildi. Yahudiler, Ortodokslar, Dönmeler, Müslümanlar, birbirlerine karışmaksızın, her biri kendi cemaatine kapalı, her biri kendi dilini konuşarak, yan yana yaşadılar." Veya kentin ana işçi gazetesinin 1911'de yazdığı gibi: "Selanik tek bir kent değildir. Küçük küçük köylerin yan yana bulunuşudur. Yahudiler, Türkler, Dönmeler, Rumlar, Bulgarlar, Batılılar, Çingeneler, bugün "Milletler" olarak anılan bu gruplann her biri, sanki bulaşma olasılığından korkuyormuşçasına, kendini başkalanndan uzak tutar."[370]

370 N. Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul, 2000), 228 [*The Development of Secularism in Turkey* (Londra, 1964/1998), 158]; P. Risal, *La ville convoitée* (Paris, 1914), x, 203; "Les races sont des troupeaux", *La Solidaridad Ovradera,* 2 Haziran 1911, alıntılayan: N. Cohen-Rak, "Salonique en 1911 à travers *La Solidaridad Ovradera*", *Revue des Études Juives,* CXL VIII (Temmuz-Aralık 1989), 477-485.

Avrupalı ziyaretçiler, "en önemli sorun –Levant'ın halihazırdaki durumu ve gelecekteki kaderi– hakkında" tam bir fikir oluşturmak amacıyla geldiklerinde, kentin banndırdığı akla ziyan diller ve dinler çeşitliliği karşısında afallıyorlardı: İki İngiliz gezginin deyişiyle, kent "tarihsel olarak Rum, siyasal olarak Türk, coğrafi olarak Bulgar ve etnografik olarak Yahudi idi." Bir başkası, "Nüfus karmakarışık bir şey," diye yazmıştı, "ama bir insanın bir Türk mü, Rum mu, Ermeni mi, Bulgar mı, yoksa Yahudi mi olduğunu belirlemek için yüz hatlanna, gözlerine, yürüyüşüne, haline tavnna bakmanız gerekir. Hilekâr gözler bir Ermeni olduğunu anlatır, kasılarak yürüme Rum olduğunu ilan eder, sessiz telaşlılık ise Yahudi'yi ifşa eder."[371]

Viktorya çağı antropoloji kuramlan yabancıları karakter, giyim kuşam, fizyonomi ve fiziksel güzellik veya çirkinliği bireylerin özelliği değil de, ırkın nitelikleri gibi görmeye özendiriyordu. Çoğu ziyaretçilerin gözdeleri –Braun-Wiesbaden örneğinde Yahudiler, Choisy içinse Rumlar– vardı. Slavofil matmazeller Irby ve Mackenzie, Bulgarlarla karşılaştırıldığında Rumlan kötü buluyorlardı: "Biri ticari, hünerli, güzel konuşuyor fakat dalavereci, mülevves ve ahlaksız; diğeri tanmsal, inatçı ve yavaş konuşuyor, fakat dürüst, temiz ve iffetli."[372]

Ne ki, ister olumlu olsun ister olumsuz, çoğu Avrupalı seyahat anlatılannı biçimlendiren ırksal milliyetçilik varsayımları, imparatorluğun içindeki halkların kendilerini görme tarzlanna hiç uymadığı için Osmanlı bağlamına uygulandığında son derece yanıltıcıydı. Sözgelişi, Irby ve Mackenzie'nin bütün önyargılanna karşın, Selanik'in kırsal kesimindeki Slav Hıristiyan köylülerin çoğu kendilerini, onların geldiği tarihte, muhtemelen ne "Rum ne de Bulgar" sayıyordu. Kaldı ki, "Türk" terimi, bir Alman ziyaretçinin belirttiği gibi, "Etiyopyalı siyahi"den [aslında, Sudan ve ötesindeki topraklardan getirilen köleler], beyaz tenli Çerkezlere, mavi gözlü Arnavutlar ve Macar, Prusyalı ve Polonyalı dönmelere kadar farklılık gösteren bir Müslüman nüfusa uygulandığında pek az anlam taşıyordu.[373]

Milliyetçilik güçlerini ve bunlann on dokuzuncu yüzyıl sonu kentindeki etkilerini anlamak için, her şeyden önce bunlann yenilik olduğunu görmemiz gerekir. Yeni milliyetçi inançlann yandaşlannın bu kentin sakinlerini kendilerini tanımlamanın eski, alışılmış yöntemlerinden vazgeçirmeleri ve bizzat milliyetçiliği küçük, eğitimli bir seçkinler grubunun saplantısı olmaktan çıkanp büyük kitleleri hareketa geçirebilen bir akıma dönüştürülebilmesi pek çok zaman, para ve çaba gerektirdi. Kenti ve çevresini kasıp kavuran Makedonya Mücadelesi, bölgenin Hıristiyan-

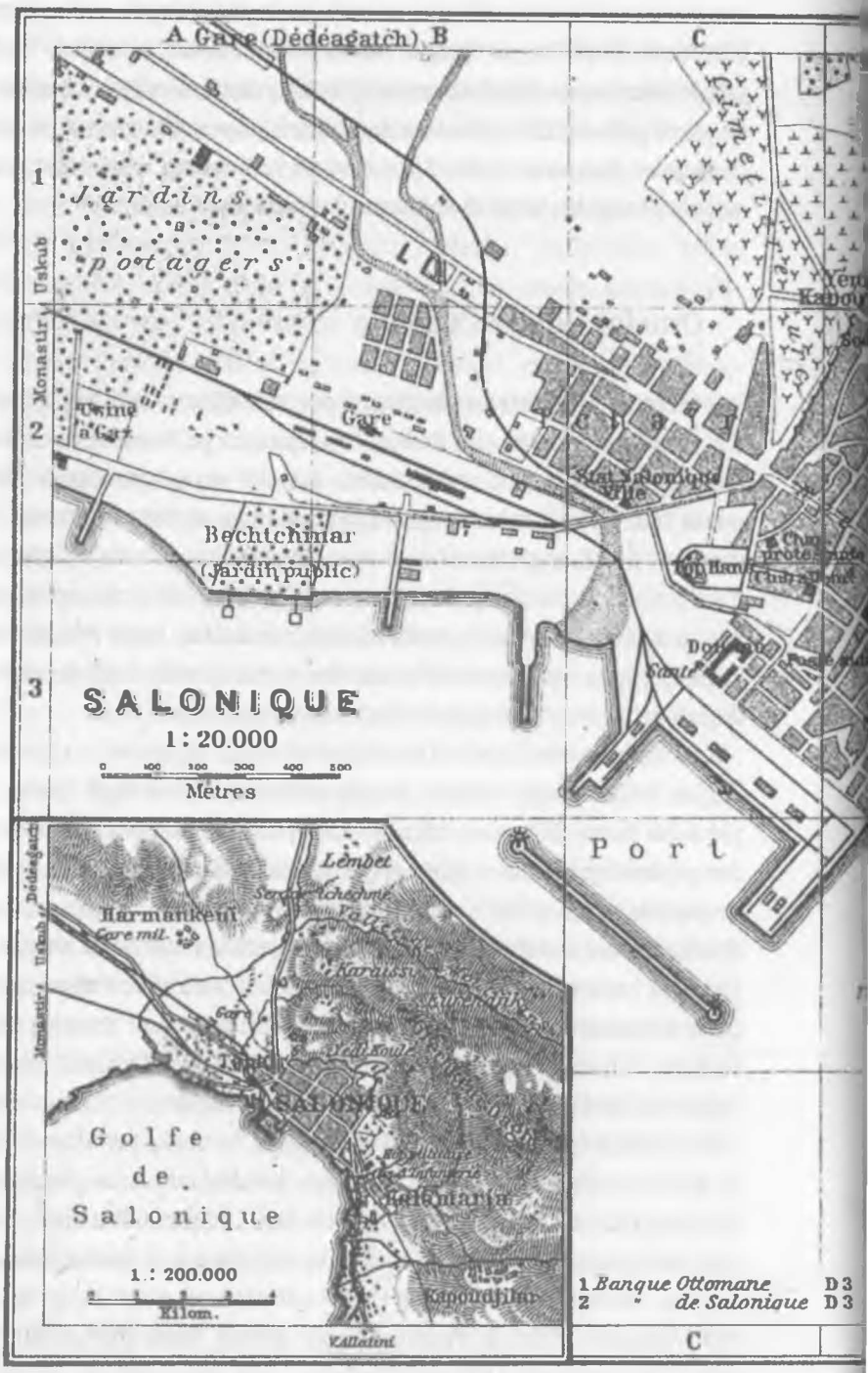
371 Fraser, "Adrianople, Salonika and Monastir", 149; Abbott, *Tale of a Tour,* 21-22; anonim., "De Salonique à Belgrade", 114-115; de Meester, "Voyage", 20.
372 Choisy, *L'Asie Mineure,* 22; Mackenzie ve Irby, *Travels,* 69.
373 Braun-Wiesbaden, *Eine türkische Reise,* 213-214.

lan arasında dinsel bir çatışma olarak başladı, fakat çabucak eylemcilerin milli kimlikleri –"Rum" veya "Bulgar" hatta "Makedonyalı" kimliğini– hiç benimsemeyen kitlelere zorla kabul ettirmelerinin bir yoluna dönüştü. Yirminci yüzyılın ilk on yılına gelindiğinde, yıllarca süren çatışma sayesinde, gerçekten de milli anlamda Rumlar, Bulgarlar, hatta Türkler vardı ve bunların rekabetleri Selanik'in kozmopolit Osmanlıcı yüzünü baltalamaya başlamıştı.

Ortodoksluğun Ötesinde

Osmanlı yetkililerinin her zaman önemsediği şey, milli veya dilsel farklardan çok dinsel farklar olmuştu: Balkan Hıristiyanları ya İstanbul'daki patriğin yetkesi altındaydı ya da –daha ender olarak– Katolik veya Protestandı. Patrikhane Osmanlı yetkesiyle aynı bakış açısını paylaşıyordu; sürüsünün Rumca, Ulahça, Bulgarca veya herhangi başka bir dil veya diyalekt konuşmasıyla ilgilenmiyordu. Sürüye gelince, kentlerin çevresindeki tarlaları ekip biçen okuma yazma bilmeyen Slavca konuşan köylüler, ender olarak Yunanistan veya Bulgaristan hakkında güçlü duygular hissediyor ve kendilerine sorulduğunda, birçoğu yüzlerce yıldır olduğu gibi, sadece "Hıristiyan" olduklarını söylüyorlardı.

Selanik'in kendisinde, Hıristiyan nüfusun büyümesi, çoğu zaman Pindos Dağları kadar uzakta bulunan, birçok sakininin Rumca değil Ulahça (Rumenceye yakın bir Roma dili), Arnavutça ya da çeşitli Slav lehçeleri konuşan çevre köylerden yüzlerce yıldan beri süren göçlerden kaynaklanmıştı. Kentin yaşamı, okullar ve papazlar bu köylülere veya çocuklarına yeni bir dil veriyor ve onları Rumlara dönüştürüyordu. Aslına bakılırsa, bilgin Masiodax, devrimci Rhigas Velestinlis'in yanı sıra kentin ilk "Rum" matbaacıları Garbolas ailesi ve Balkan sinemasının öncüleri Manakis biraderler gibi, geçmişin birçok ünlü Rum siması aslında köken itibariyle Ulah'tı. "Yirmi yıl önce Balkan siyasetinde Ulahların Yunan davasıyla bağlantısı gibi kaçınılmaz, neredeyse belitsel hiçbir şey yoktu," diye yazıyordu 1905'te Brailsford. "Hiçbir ulusal bilinçleri ya da ulusal tutkuları yoktu... Bazılarına göre Helenizm bir tutku ve bir coşku. Kendilerinin Rum olduklarına inanıyorlar. Çocuklarını 'Themistocles' ve 'Penelope' adıyla vaftiz ettiriyorlar. Atina'da öğrenim görüyorlar ve servetlerini Yunan okullarına ve Yunan hastanelerine bırakıyorlar." Selanik'e o kadar çok Ulah yerleşmişti ki, 1880'de bir Rumen gazetesi, Rum cemaatinin büyük öfkesini çekecek şekilde, orada hiç hakiki Rum bulunmadığını ileri sürmüştü. Milliyet değiştirme –veya daha doğrusu edinme– sık sık düpedüz bir yukarıya hareketlilik meselesiydi ve Fransız konsoloslarından biri, bir



Son Dönem Osmanlı Kenti ve Çevresi, y. 1910


E
F
G
1
2
3
4
5
Yédi Koulé
(Heptapyrgion)
Prison
Porte
Porte
Porte
Kouchakli
Koulé
Cimetière
Telli
Kapou
Cimetière
israélite
Béaz Koulé
Cim
Hôpital
militaire
Kalamaria

milyon pound ile tüm Makedonyalıları Fransız yapabileceğini söyleyerek övünmesiyle dile düşmüştü.[374]

Para, milliyeti başka yollardan da etkiliyordu. Osmanlı sisteminde, Ortodoks Kilisesi sadece ruhani yaşam odağı olmakla kalmıyordu; aynı zamanda vergi toplayıcı olarak da işlev görüyordu. Kırsal kesimdeki köylüler, tıpkı Selanik'in içindeki zengin kodamanlar gibi, bu imtiyazlara eşlik eden kudret ve yozlaşmadan rahatsızlık duyuyorlardı. Fakat çoğu piskoposun ve yüksek kilise hiyerarşisi mensubunun Rumca –kilisenin ve dinsel öğrenimin geleneksel dili– konuşmasına ve Slavca kullanımını hakir görmesine karşın, Selanik çevresindeki çoğu Hıristiyan Bulgarca –veya Bulgarca değilse bile, ona yakın bir Slav dili– konuşuyordu. Bu durum, köylülerin Rumcayı yalnız kutsal yazıların diliyle değil aşın vergilendirme ve yozlaşmayla özdeşleştirmeye başladığı zaman önem kazandı. 1860'ta, Kassandra piskoposunun haraçları, yetki alanındaki bazı köylüleri fiilen Katolikliğe dönmeye sürükledi: Selanik'ten Fransız rahipler söz konusu ailelerle temas kurdular, onlara tam ibadet özgürlüğü ve "sizden tek kuruş almayacak kendi inancınızdan bir Piskopos" vaat ettiler. Yakındaki Kilkis'ten (Kılkış) başka köylüler de, Eski Slav Kilisesi'nde ayin yapacak bir piskopos talep ettiler ve onlar da Roma'ya bağlandıklarını ilan ettikten sonra, bir tane elde ettiler.[375]

Gene de, bu köylüler mili bağlılıklarını değil, dinlerini değiştirmekten söz ediyorlardı ve vergi ödeyen köylünün hoşnutsuzluğunun milliyetçiliğe dönmesi daha uzun yıllar alacaktı. Rumca on dokuzuncu yüzyıl boyunca yukarıya doğru hareketliliğin dili olmaya devam etti. Bulgar özbilincine gelince, bunun gelişmesi yavaş oldu. Sir Henry Layard, Selanik'i 1842'de "Bulgarlar arasında gelişme halinde olduğu iddia edilen hareketi" soruşturmak için ziyaret etti; ne ki, pek fazla bir şey bulamadı. Daha sonra, "Bulgarlar, Rum dininden olduklarından" diye yazdı, "Bâb-ı Âli tarafından Rumlar arasında, Padişahın Hıristiyan reayası olarak sınıflandırılmışlar. Balkanlar'ın güneyindeki Bulgarca konuşan Hıristiyanların ayrı bir millet olarak kabul edilmesi çok uzun yıllar sonra gerçekleşmiş. Selanik'e yaptığım ziyaret sırasında, Hıristiyan nüfusunun hatırı sayılır hiçbir kesimi Bulgar olarak tanınmıyordu."[376]

Slavca konuşanları, kendi ana dillerini yeni bir ışık altında görmeye yönelten, orta ve doğu Avrupa'dan gelmekte olan siyasal ideolojilerin etkisi oldu. Almanya'dan mülhem romantik milliyetçilik yüceltildi ve köylülüğün dili soylulaştırıldı

374 H. N. Brailsford, *Macedonia: Its Races and their Future* (Londra, 1906), 103, 184-185.
375 FO 195/649, Calvert-Constantinople, 24 Mart 1860; 195/685, 10 Haziran 1861.
376 H. Layard, *Early Adventures in Persia, Susiana and Babylonia* (Londra, 1887), ii, 379-380.

ve bunun diğer tüm diller kadar araştırma ve yaymaya değer olduğu konusunda ısrar edildi. Pan-Slavizm –belki de Rus ajanlar tarafından desteklenen– yazılı olmayan aile dillerinden gurur duymalanna ve ilk kez olarak, Rum kültürel kibrini düşman olarak tanımlamalarına yol açtı. Matbaacı Kiryak/Kyriakos Durzhilovich/Darlovitsi, "Ben bir Bulgar olduğum halde, Bulgar dilinin nasıl yazıldığını bile bilmediğim için," diye yazmıştı, "büyük bir üzüntü duyuyorum".

Patrikhane'nin önceliği Slavca konuşan müminleri sürünün içinde tutabilmekti. Eski Slavca ayinin kullanımı yasaklanırsa, birçoğunun kiliseyi terk edebileceğini anladı ve gözde bölgelerde bu ayinlerin başlatılmasını önermek yoluyla tehlikeyi savuşturmaya çalıştı. Gelgelelim, 1870'te, öneriyi onaylamak üzere bir Ekümenik Kurul'un toplanmasından önce, Osmanlı yetkilileri önce davranarak, bir padişah fermanıyla –Eksarhlık olarak bilinen– özerk bir Bulgar kilisesi kurdu: Ferman Eksarhlığın işleyeceği alanı belirliyor, ama aynı zamanda başka yerlerdeki sakinlerin de "en azından üçte ikisinin tabi olmayı istemesi halinde" oraya bağlanmasına izin veriyordu. Patrikhane ve Eksarhlık arasında kırk yılı aşkın süren "ruhlara yönelen destansı savaş"ın yolu açıldı ve bu savaş çabucak Rumlarla Bulgarlar arasında bir mücadeleye dönüştü.[377]

Rumca konuşan dünya içinde, artık Patrikhane ve Rum milliyetçileri arasında bir görüş ayrılığı da doğmuştu. Selanik metropoliti Ioacheim gibi birçok üst düzey ruhban, iktidarlarının parçalanmasından korktukları ve Bulgar Eksarhlığını Ortodoks *milletine* ve imanın saflığına bir darbe olarak gördükleri için, Slavlarla uzlaşmayı istiyordu. Öte yandan, laik Rumlar ruhlardan çok topraklarla ilgileniyordu. Onlara göre Bulgarlar, 1876-78 Yakın Doğu Bunalımı'nın Osmanlı İmparatorluğunun toprak ganimetlerine yönelik başlattığı mücadelede milli olmaktan çok, dinsel bir tehditti.

"Helenler" (yeni Yunanistan krallığının destekçilerine verilen ad) ile Patrikhane arasındaki çatlak, açık olmaktan çok gizliydi, çünkü Rum milliyetçileri bile, Bulgarlarla çatışmada Osmanlı yetkilileriyle iyi ilişkileri güçlendirmenin yararlı olacağını anlamış durumdaydı. Ekim 1880'de, Selanik'te çıkan Rum gazetesi *Ermis*, "Rumlar ve Türkleri daha yakından birleştirecek güçlü ve samimi bir bağ" olduğu için Osmanlı Türkçesinin Rum cemaat okulların zorunlu olması gerektiğini yazdı. Kentteki Yunan konsolosu Logothetis, vali Galib Paşa'yla çok candan bir ilişki kurdu: Bunun sonucu olarak, Rum karşıtı Osmanlı memurlannın görevden alınmasını ve Aynaroz'daki kuşkulu Rus ajanlannın gözetim altında tutulmasını

377 D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia, 1897-1913* (Selanik, 1966), 14-16; V. Papageorgiou, "Oi mikres ethnikes koinotites sti disi tis othomanikis Thessalonikis", *EIE, /Z' Panellinio Istoriko Synedrio: Praktika* (1997), 297-316.

sağladı. Fakat Logothetis Rum ruhbanın birçoğuna karşı da son derece eleştireldi. Onlarla kurduğu yakın ilişkiler, sürülerinden onca kişinin doğru yoldan sapmasının gerçek sorumlusunun, bu din adamlarının rüşvetçiliği, adam kayırmacılığı ve eğitim konusundaki kayıtsızlığı olduğuna ikna etmişti konsolosu. Selanik'in doktorları ve öğretmenleri Helenizmin daha güvenilir savunucularıydı ve Yunan devletinin gitgide daha çok yaklaşacağı kişiler de bunlar oldu: Atina kaslarını germeye başlamıştı.[378]

Son Dönem Osmanlı Şiddeti: Ekonomiden Siyasete

Makedonya kırsal kesiminde, Patrikhane'den yana olanlar ile Egzarklıktan yana olanlar arasındaki mücadele gerçekten fokurdamaya başlamadan önce, Osmanlılar açısından ana sorun daha başka, daha eski türden bir sorundu. 1870 civarında, bildirilene göre, "Eşkıya çeteleri" yüzyıllardır yaptıkları gibi "bu geniş Vilayet'in hemen her köşesinde" "yağma yapıyor ve kan döküyorlardı." 1878 Berlin Kongresi haydutların gerektiğinde çekildikleri yere göre yeni sınırlar oluşturdu, ama bu, durumu daha da kötüleştirdi. O yıl, üç Yahudi celep kent yakınında kaçırıldı ve bin beş yüz lira talep eden bir fidye notu başhahama iletildi; önde gelen bir Türk toprak sahibi bir başka kurbandı; Abbott çocuklarından biri de öyle. Selanik'in hinterlandı her zamanki gibi emniyetten uzaktı: Caloyero ve Karabatak çeteleri Olimpos Dağı eteklerini denetliyordu, Kara Hüseyin çetesi Kilkis (Kılkış) yakınındaki tepeleri istila etmişken, asker kaçakları ve Çerkezler de Kassandra Yarımadasında karargâh kurmuşlardı.[379]

Yabancılar kârlı hedefler olduğundan, konsoloslar fidye talepleriyle uğraşmaya alışmışlardı. 1880'de İngiliz konsolosu John Blunt, kurbanın kendi arkadaşlarından biri, emekliliğinde Makedonya'ya yerleşmiş ve zamanını Müslüman mültecilere yardım ederek ve arazisiyle uğraşarak geçiren Albay Synge olmasının, işini daha da güçleştirdiği bir kaçırma olayını çözmeye çalışmıştı. Kaçıran, bölgenin en kötü şöhretli ve kibirli Rum eşkıyasından biri olan Kaptan Niko, Blunt'ın kansının anılarında belirttiği üzere, "acımasız zalimliğiyle isim yapmış" bir hayduttu. "Bir kasaba veya köyde bir iki cinayet işleyip küçük yaşta çocukları alıp götürebi-

378 Alıntılayan: FO 195/1324, *Ermis,* 1 Ekim 1880; karş. Kaldaras, "Symvoli sti meleti tis drasis tou Genikou Proxeniou Thessalonikis Petrou Logotheti (1881-1885)", *EIE: Praktika* (1994), 414-432.

379 FO 195/1007, Blunt-Elliot, 11 Kasım 1872; Blunt-Elliott, 28 Kasım 1874; FO 195/1196, Wilkinson-Layard, 15 Temmuz 1878.

lir, ardından kurbanlarının burunlarını ve kulaklarını çaresiz anne babalarla değiş tokuş edebilir; veya söylediği meblağı alamadığı durumlarda çocuklannın kafalarını dehşet içindeki akrabalarına gönderebilir."[380] Synge'nin büyük bölümü kaçıran kişiler tarafından dikte ettirilen mektubu, hemen asıl konuya giriyordu:

> Sevgili dostum Blunt,
> 15 bin lira, 15 Martin tüfeği, her tüfek için 500 fişek, altın zincirli 15 altın saat, her biri 500 kurşunuyla 15 tabanca; 15 pala, Şam kılıcı ... bunlar en iyi cinsten olmalı ve on beş kehribar sigara ağızlığı, ve on beş Coboloya [tespih] ve on beş altın yüzük, birinin üzerine Niko yazdırılacak, diğerine Nikina, diğerini Vassil *adelfos tou Niko* [Nikos'un biraderi] ve on beş Salpinga [borazan] ve beni ortada bırakma... Her Şeye Kadir, Niko'yu ne Panayia'ya, ne Muhammed'e inandırmış, dini imanı yok, Niko'dan daha kötü ve berbat biri dünyada yok.[381]

"Kana susamış külhanbeyi"nin kendisi alışılmış tehditleriyle işe girişiyordu. Teslimat yapılmazsa, diye uyanyordu, önce Synge'nin burnunu, sonra kulaklarını ve son olarak kellesini gönderecekti. "Size fazla bir şey yazmıyorum, çünkü kelimelerin bir faydası yok," diyordu Blunt'a. Sonunda, çekişe çekişe yapılan bir pazarlığın ardından, bedel beşte bire düşürüldü. Bu bile muazzam bir para tutuyordu: Avrupa yerel ekonomiyi birden fazla yolla zenginleştiriyordu.

İşadamlan olarak, haydutlann kendi onur kurallan vardı ve anlaşmanın, kendilerine düşen kısmını yerine getireceklerine güvenilebilirdi: Fidye teslim edildiği zaman, Synge, perişan bir halde iade edildi –öylesine heyecanlıydı ki, kimseyi tanımadı ve tek bir laf bile edemedi– ve kendine gelmesi için konyak ikram edildi; teslim edilmeden önce [haydutlardan biri tarafından] tıraş edilmiş ve değerli eşyaları iade edilmişti. On iki bin Türk lirası, bizzat Niko tarafından dikkatle sayıldı, bütün kusurlu sikkeler iade edildi. Sonunda, Synge'ye "fidyenin kendisince hak edilen kısmı olduğunu belirterek" 50 lira verdi. Bu tür eşkıyalık para kazanmanın bir yoluydu, ama aynı zamanda, en azından eşkıyanın gözünde, bir onur meselesiydi.[382]

Serbest bırakılması üzerine, Synge çeteyi elinden geldiği kadar betimledi. O dönemin birçok yerli ticareti gibi, bu da bir aile işiydi ve Niko'nun erkek kardeşi ve kayınbiraderi ona yardım ediyordu. Diğer üyeleri de, Yunan ordusundan kaçan

380 F. Blunt, *My Reminiscences* (Londra, 1918), 149.
381 FO 195/1322, "Rehine Albay Synge'den mektup."
382 "Details concerning the release of Colonel Synge, captured more than twenty years ago by the Greek band of Captain Nico in the district of Caterini, Salonica", *FRUS 1902* (Washington, 1903), 1012-1013.

firarilerden [aralannda Aynarozlu bir eski keşiş de vardı] ve Türklere karşı ayaklanmalara karışmış Hıristiyanlardan oluşuyordu.

Diğer kaynaklardan, çetelerin genellikle kurbanlarına iyi davrandığını öğreniyoruz; kurban, serbest bırakılması dışında onlarla her konuyu konuşmakta özgürdü. Eşkıyalar yalnız çevrelerinde olup bitenleri kolayca kavrayacak kadar zeki değillerdi, aynı zamanda girişimlerinin sonucu konusunda öndeyide bulunmak için kızarttıkları bir koyunun ya da keçinin kürekkemiğini okumak konusunda da hünerliydiler: Düz kısımda küçük bir delik, esirin mezannı –tarafların hepsi için kötü haberi– temsil ederken, bacak kemiğine doğru inen çizgiler her şeyin iyi sonuçlanacağını ve fidyenin ödeneceğini anlatıyordu. Eşkıyalar telefon ve fonograf gibi modern mucizelere meraklıydılar, ama aynı zamanda "mücrimi oldukları en korkunç ve zalimce edimlerin" tüyler ürpertici şartlarıyla övünme eğilimi de gösteriyorlardı. Bunlardan, kuşkusuz, Niko hak ettiğinden fazlasını aldı. Türünün pek çok örneği gibi, başarısının meyvelerini çok uzun süre yiyemedi. Köyüne dönmeyi başarmadan evvel, tipik olarak Avrupalı giyim kuşamıyla Selanik tiyatrosuna gitme cesaretini göstermesine karşın, kısa bir süre sonra öldürüldü. Dehşet salma, onun iş alanında profesyonel başarının kaçınılmaz bir parçasıydı, tıpkı kendini bir Hıristiyan olarak ilan etmesi gibi. Böyle olduğu halde, annesinin gözleri önünde bir yatağanla öldürülen talihsiz bir köylüyü, küçük gümüş bir haçı vermeyi reddettiği için zeytinyağına bulanıp ateşe verilen bir köylüyü veya bir *hoca*nın ağaca tırmanıp bir minaredeymiş gibi halkı namaza çağırmaya zorlandığını okuduğunda, eşkıyanın sıklıkla vahşice sona uğramasına, insan pek fazla esef edemiyor.[383]

Birçoğu etkinliklerini soylu retorikle örtmekten, başvurdukları şiddeti ya yoksulluğu mazeret göstererek veya yetkilileri aşağılamaktaki becerileriyle şişinerek meşrulaştırmaktan hoşlanıyordu. Fakat yüzyıl ilerledikçe ve Rum milliyetçiler gözlerini kuzeye diktikçe, bazı eşkıyalar siyasal bir renk kazandı. Makedonya Hıristiyanlarının muhtemel özgürleştiricileri, Kırım Savaşları dönemi öncesinden beri Yunan sınırına giriş yapıyorlar, genellikle ilgi odaklarının hüsrana uğratan bir ilgisizliğiyle karşılaşıyorlardı. 1866'da, Leonidas Bulgaris –"iyi eğitimli ama yarı deli bir hevesli"– Türk birlikleri tarafından "eşkıya kabul edilen grubun" elebaşı olarak yakalandı. Yerel Rumları ayaklandırma umudunda olan Bulgaris, bunlann kendi "muhtemel özgürleştiricileri" ile hiç ilgilenmediklerini, tam tersine Türklerin onları yakalamalarına yardım ettiklerini itiraf ediyordu. Fakat 1878'de özerk bir

383 "Brigandage in Macedonia", *Appleton's Journal: A Magazine of General Literature* (Kasım 1881), 469-472.

Bulgar devletinin doğmasının ardından Makedonya, asi çetelerin savaş meydanına dönüştü. Ayastefanos Antlaşması'nın daha geniş Bulgaristan'ını elde etmeyi amaçlayan entelektüeller tarafından, Sofya'nın desteğiyle gizli gerilla birlikleri kuruldu. Zengin yabancılan kaçırma, artık devrimcilerin çok ihtiyaç duyduğu kasalarını doldurmanın bir yöntemi olurken, aynı anda uluslararası dikkatin tatsız spot ışıklarının Osmanlı yönetiminin eksikliklerine çevrilmesini başarıyordu.[384]

1901'de yeni siyasal eşkıyalık faaliyetleri, gözü pek bir Amerikan misyonerinin Selanik'in kuzeyindeki dar bir vadide kaçırıldığı zaman yaşanan Miss Stone olayını uluslararası düzeyde gazete başlıklarına taşıdı. Aslında, Ellen Stone yirminci yüzyıl terorizminin ilk kurbanıydı. Kaçıran haydutlar onu yakalarken kuşkuları Osmanlı yönetimine çekmek ve Batılı kamuoyunu Osmanlıların kendi Avrupa topraklarında hukuku ve asayişi artık sağlayamadıklarına inandırmak için Türkçe konuşmuşlardı. Fakat elebaşı genç bir Bulgar-Makedon eylemci, Yane Sandanski idi ve profili kesinlikle geçmişteki tipik haydutlara benzemiyordu: Okur yazar, bir sosyalist ve bir öğretmen olan Sandanski, İç Makedonya Devrimci Örgütü adı verilen yeraltı siyasi örgütünün önde gelen isimlerindendi. Şiddet artık sadece bir geçim kaynağı değildi; eylemcilerin elinde, şimdi tüm dünyanın Makedonya Sorunu olarak tanıyacağı milliyetçi siyasetin bir aracına dönüşmeye başlamıştı.[385]

Bulgarlar ve Makedonlar

Selanik'te az sayıdaki Bulgar 1871'de Rum cemaatinden koptu ve Eksarhlığa katıldı; 1912'ye gelindiğinde, sayıları yaklaşık altı bin olmuştu. Aralarında liderlik edecek veya mahalli yönetimde kendilerine az da olsa nüfuz sağlayacak varlıklıların bulunmadığı bu insanlar taş ustası, tüccar, dükkân sahibi ve öğretmendiler – Makedonya tepelerinden gelen hayat adanıları. Gelgelelim, onlar da Rus konsolosundan ve Bulgar devletinin kurulmasının ardından, Bulgaristan prensliği temsilcilerinden destek gördüler. Osmanlı yönetimine karşı 1876 ayaklanmasının dikkate değer sonucundan yüreklendiler ve –uygulansaydı– Ayastefanos Antlaşması'nın Selanik hinterlandının büyük bölümünü Bulgaristan'a vereceği şartlarıyla daha da teşvik edildiler. Okullaşma önceliklerinden biriydi ve 1880'de bir lise

384 FO 78/1939, Wilkinson-Londra, 14 Mayıs 1866.

385 R. B. Woods, "Terrorism in the Age of Roosevelt: The Miss Stone Affair, 1901-1902", *American Quarterly,* 31:4 (Güz, 1979), 478-495; T. Carpenter, *The Miss Stone Affair: America's First Modern Hostage Crisis* (New York, 2003); L. B. Sherman, *Fires on the Mountain* (Boulder, Colorado, 1980).

kurdular – bu okulun öğrencilerinin çoğu kısa süre sonra kendilerini yeni Slav yanlısı siyasal hareketlerinin safında buluyorlardı.

"Bulgar" olmak başlangıçta Eksarhlığı desteklemek anlamına geliyordu: Milli olmaktan çok, dilsel-dinsel bir kategoriydi. Ne ki, 1878'de özerk bir Bulgaristan prensliğinin yaratılmasından sonra, başkenti Sofya'daki İrredentist[386] politikacılar "Makedonlar" için de özerklik talep etmeye başladılar. Bu arada, Selanik'te de yeni bir militan örgütlenme kuluçkalanıyordu: Kasım 1893'te, Rus anarşizmini benimsemiş bir grup tarafından "Bulgar Makedo-Adrianopolitan Devrimci Komitesi" kuruldu ve Türklerden özgürleşme ve Makedonya'nın özerkliği için mücadele etmek isteyen herkese açık olduğunu bildirdi. Sofya temelli eylemciler bu örgütü kuşkuyla karşıladı ve onun Bulgar çıkarlarına bağlılığına güven duymadı. Sonunda komite isminden Bulgar terimini çıkardı ve "Makedonya Makedonyalılarındır!" sloganıyla, kısaca Uluslararası Makedon Devrimci Örgütü [IMRO] olarak tanınmaya başladı.[387]

IMRO'nun genç üyelerinin büyük çoğunluğu ölü, kutsal diller hakkındaki eski tartışmalara ilgisizdi. Ayinlerde kullanılan Rumca ile Eski Slav Kilisesinin ayini arasında ne fark vardı ki? Ne de olsa, her ikisini de anlayabilen çok az kişi vardı. Düsturları "Ne Tann Ne Efendi" olan bu genç sekülaristler ile Bulgar Eksarhlığının dindar destekçileri arasında bir uçurum doğdu.[388] Kendi safları içinde bile, IMRO derin bir biçimde hiziplere bölündü. Sandanski –Ellen Stone'u kaçıran– çetesinin denetimini zar zor sağlayabiliyordu. Kaldı ki, adam kaçırma dava için tüfekler ve patlayıcılar alınmasını sağlamasına ve IMRO birimleri beyleri, vergi mültezimlerini ve jandarmaları öldürmesine karşın, köylüler sık sık onlara bağlanmakta gönülsüz davranıyorlardı. Vilayet yoğun bir biçimde polis denetimi altındaydı ve 1902'de Bulgar yanlısı bir önder, beraberinde iki yüz çete üyesiyle birlikte, genel bir isyan başlatmak üzere sınırı geçtiği zaman, onu sürüp atan yerli sakinler oldu.

386 İrredentizm: İtalyanca kökenli bir terim. İlkönce, İtalya Krallığı oluşturulduktan sonra, özellikle Avusturya'nın denetiminde yaşayan ve İtalyanca konuşan toplulukların bu krallığa katılması çabalarına bu ad verilmiştir. Terim sonradan daha genel bir kullanım alanı bularak, bir ülkenin, bir başka ülkede yaşayan ve dil ve etkin köken itibariyle kendisinden saydığı topluluklar üzerinde hak iddia etmesi, bu topluluğun yaşadığı toprakları kendi sınırlarına katmak istemesi olarak anlaşılmaya başladı. Özellikle ulusal sınırların toplumlardaki dil, etnik köken gibi özelliklere uygun biçimde oluşmadığı durumlarda, Afrika'da da pek çok örneğine rastlandığı gibi, irredentizm sık sık gündeme gelen bir olgudur –ç.n.

387 D. Livanios, "Bulgar-Yugoslav controversy over Macedonia and the British connection, 1939-1949", D. Phil, tez, Oxford 1995, s. 17-20; V Vlasidis, "I avtonomisi tis Makedonias: apo tin dieoria stin praxi", içinde: V. Gounaris ve diğerleri, der., *Taftotites sti Makedonia* (Atina, 1997), 63-89.

388 G. Megas, *Oi "Varkarades" tis Thessalonikis: I anarchiki voulgariki omada kai oi vomvistikes energeies tou 1903* (1994), 47-51.

IMRO'nun, düşmanlarının kafasında, gerçekte olduğundan daha tutarlı ve etkili bir güç olduğunu söylemek belki biraz fazla ileri gitmek olur, ama Osmanlı devleti üzerindeki etkisinin çok küçük olduğu kesindi.

IMRO siyasal olarak da başarılı olamadı. Amaç, Makedonya'nın –Balkan Hıristiyanlarının [ve Avrupa'nın] Osmanlı Selanik, Manastır ve Üsküp [Skopje] vilayetlerine verdiği isim– özerkliğiydi: Bir "Bulgar" vali vilayeti Selanik'ten yönetecek, tüm memurlar "Bulgar" Slavlar olacak ve Bulgarca, Türkçeyle eşit bir konuma gelerek resmi dil yapılacaktı. Fakat böyle bir ihtimal karşısında, Rumlar Osmanlı yetkililerinin istihbarat şebekesine destek verdiler ve Selanik'te bile Hamid polisindeki Rum ajanlar IMRO sempatizanlarının saptanmasına yardım ettiler. Daha da önemli bir engel, Düvel-i Muazzama'nın muhalefetiydi. Rusya artık orta ve doğu Asya'ya odaklanmış durumdaydı –Japonya'yla savaşa girmesine sadece birkaç yıl kalmıştı– ve İngiltere ve Avusturya, ikisi de Balkanlar'ı statükoyu desteklemeleri gereken bir bölge olarak görüyordu. Düvel-i Muazzama'nın sık sık yaptıklan gibi, devrimci değişimden çok, artarak gerçekleşen reformu destekleyerek, Bâb-ı Âli'yi vilayetin yönetiminde ıslahat için gerekli adımları atması konusunda uyarmakla yetiniyorlardı.

Karşı karşıya geldikleri kördüğümden bunalan ve Avrupa kapitalizminin simgelerini hedef almanın, Düvel-i Muazzama'yı müdahaleye zorlayacağına inanan Selanik'teki bazı genç anarşistler, meseleyi bizzat ele alarak, Avrupalıların semtindeki Osmanlı Bankası'nı havaya uçurmaya karar verdiler. Çok sevdikleri Rusların etkisi altında, kendilerine verdikleri ad "Fitneci" idi; daha sonraları ise –günlük rutinden vazgeçmiş ve hukuk düzeninin sınırlarından ayrılmış ve özgürlüğe ve hukukun ötesindeki azgın denizlere yelken açmış olanlar"la özdeşleştiklerini anlatmak üzere– "Gemici" terimini benimsediler. Patlayıcıları İstanbul'dan satın aldılar ve bunları "sardalye" kasalarında Selanik'e kaçırdılar. Ardından bankanın karşısında bir manav dükkânı kiraladılar, sokağın altından bir tünel kazarak patlayıcıları döşediler. Ocak 1903'te, IMRO eylemcilerinin bir toplantısı Bulgar lisesinin kimya laboratuarında yapıldı ve aralarından yaşlıca olanlar, "aptalca çocuk oyunu" yüzünden komploculari suçladılar. Bu uyarıların pek az etkisi oldu.

Nisan geldiğinde, komplo rivayetleri kentte dolaşıyordu ve yerel polis teşkilatından Panayiot Efendi adında bir Rum gizli ajan komplocuların izini sürüyordu. Osmanlı Bankası'nın hemen bitişiğindeki Hotel Colombo'nun müdürü kanalizasyonun tıkandığını bildirdiği zaman, komplocular patlayıcıların bulunması korkusuyla planlannı hızlandırdılar. Bundan başka, aynı anda limanda demirlemiş olan Fransız buharlı gemisi *Guadalquivir*'i de havaya uçurarak eylemlerinin etkisini büyütmeye karar verdiler ve içlerinden biri yolcu kılığında on iki kilo dinamitle

gemiye bindi. Bir başka plan, ana elektrik santralini imha etmek, bir dördüncüsü de *Bosniak Han*'ı ateşe vermekti ve –son anda– limana bakan kafeleri ve kente giden trenlerin liman rayları da plana dahil edilmişti.

28 Nisan 1903 sabahı 11.20'de, *Guadalquivir*'de bir delik açan muazzam bir patlama kenti sarstı. Yaralı gemiden duman ve alevler yükseldi ve rıhtıma toplanan seyirciler kazanların patladığını sanmalarına karşın, içindeki delikten hasara bir bombanın neden olduğu çarçabuk anlaşılacaktı. Aynı gece, kent hâlâ mücrimlerin kimliği üzerinde tahminler yürütürken, limandan merkez istasyona giden rayların altında başka bir bomba patladı. Neyse ki, patlayıcılar kötü yerleştirilmişti ve hasar küçük oldu. Ertesi sabah, *Guadalquivir* bombalamasının sorumlusu olan Pavel Shatev kentten kaçtı. O gün öğle saatinde gemi kumpanyası bürosunda diğer yolcular arasında görünmeyince, polis haberdar edildi. Birkaç saat içinde Üsküp istasyonunda yakalandı.

Fakat daha sırada banka saldırısı vardı. Akşam karanlığında, komploculardan bir başkası havagazı santralından çıkan ana boruyu havaya uçurdu ve kentin bütün ışıkları kesildi. Bu işaretti: Havagazı santralının kendisine de bomba atıldı, az hasar verdi ve bir başka patlama rıhtımdaki *Alhambra* kafeyi sarstığında bir garson öldü. Gözde Hotel d'Angleterre'in zemin katındaki bara da saldırı yapılırken, Vladimir Pingoff da *Bosniak Han*'ı ateşe vermeye çalıştı. Kenti dehşet havası sarmıştı. Osmanlı Bankası'nın önüne, grubun iki üyesi bir arabayla gelerek aşağı atladılar ve bombalar ve el bombaları fırlattılar; bir muhafız ve yoldan geçen bir asker öldü, iki kişi de yaralandı. Bankanın hemen karşısındaki manav dükkânına saklanan Yordan Yordanov da ani elektrik kesintisinden beklediği tüyoyu alarak, binanın altından ilerleyen tüneldeki fünyeyi tutuşturdu. Muazzam patlama, sadece dış duvarlarını ayakta bırakarak binayı yerle bir ettiğinde, birkaç kişi enkaz altında kaldı.

Bunu izleyen kargaşada, askeri birlikler çılgınca birbirine ateş etmeye başladı ve *Guadalquivir*'in bitap düşen gemicileri sağ kalanları enkazın altından kurtarmak için koşturdu. Yabancı konsoloslar hükümetlerine savaş gemilerini göndermeleri için telgraf çektiler – birçokları 1876 olaylarını hatırlıyor ve öfkeden deliye dönen askerlerin suçlu suçsuz ayırmaksızın kentin tüm Hıristiyanlarına katliam uygulamasından korkuyorlardı. Teröristler Osmanlı yetkililerinin çaresiz görünmelerini sağlamakta ve uluslararası dikkati yeniden Makedonya'ya çevirmekte başarılı olmuşlardı. Askerler şüphelilerin peşine düşüp birkaçını buldukları bahçelerde ve avlularda oracıkta öldürerek ev ev arama yaparken, halk "dehşet gecesi" olarak hatırladıklan o gecenin bir an evvel sona ermesi umuduyla evlerine kapanmıştı. Sıkıyönetim ilan edildi ve sokaklarda askeri birlikler devriye gezmeye baş-

ladı. Patlamaların daha genel bir ayaklanmanın hazırlığı olmasından korkarak, Bulgar semtlerini taradılar ve onlarca kişiyi tutukladılar. Bazı subaylara göre, yüzden fazla kişi hemen idam edildi. Ertesi gün, Hasan Fehmi Paşa, kamusal kaygıları yatıştırma gereğinin farkına vardığından, maiyetiyle birlikte kentin mahallelerinde dolaşarak koruma sözü verdi; Müslümanları da kanunu kendi kendilerine uygulamaya kalkışmamaları konusunda uyardı. Belediye başkanına banka civarındaki sokakların temizlenmesi ve duvarlardaki kan lekelerinin çıkarılması talimatı verildi.[389]

Aslında, Fransız konsolosunun belirttiği gibi, Müslüman kesimden hiçbir tepki gelmedi. [Anarşistlerin bir başkası daha önce bir Hıristiyan katliamını kışkırtmak için Cuma namazı sırasında bir camiyi havaya uçurmayı planlamış, ama eylemi gerçekleştiremeden yakalanmıştı.] Hapishaneler dolup taştı –Mayıs başına gelindiğinde neredeyse sekiz yüz mahkûm tutuluyordu– ve sorumluları sıkıyönetimce yargılandı. Baş mücrimler ölüme mahkûm edildi, elebaşları Libya'nın Sahra bölgesinde bulunan kötü şöhretli Fizan zindanlarına gönderildiler, aralarından bazıları orada öldü. Komplonun hayatta kalan iki üyesi Shatev ve Bogdanov 1908 affıyla Makedonya'ya döndü: Bogdanov birkaç yıl sonra öldü, fakat Pavel Shatev 1952 yılına dek yaşayarak iki savaş arası Bulgaristan'ında bir avukat, ardından savaş sonrası Yugoslavya Makedon Cumhuriyeti'nde adalet bakanı oldu.[390]

Bombacılar kentteki örgüte neredeyse ölümcül bir darbe indirmesine yol açsalar da, IMRO heyecanla eylemlerini sürdürdü. Daha ünlü olan ve birkaç ay sonra Aziz Elias Bayramı'nda gerçekleşen Ilinden ayaklanması, IMRO liderliğinin Türk yönetimine karşı bir köylü ayaklanması yaratmayı amaçlayan kendi girişimiydi. Fakat ana sonucu, birkaç bin Hıristiyan köylünün daha misilleme olarak Osmanlı birlikleri tarafından öldürülmesi oldu. IMRO'nun bu kanlı başarısızlıklar silsilesinden sonra ileri sürebileceği tek başarı, Düvel-i Muazzama tarafından yeni bir diplomatik müdahale oldu – Avrupalı devletlerin Balkan Savaşları'ndan önce iyiden iyiye giriftleşen Makedonya meselesine son önemli müdahalesiydi bu. Osmanlı yetkilileri vilayetin asayişine nezaret edecek Avrupalı memurların atanmasını hazmetmek zorunda kaldı. Burada görevlendirilen genç ordu mensupları arasındaki güceniklik ve aşağılanma duygusu, Bâb-ı Âli'ye karşı girişecekleri komplonun ilk kaynaşmaları hissediliyordu. Öte yandan, Makedonya imparatorluğun bir parçası olarak kaldı ve Hilmi Paşa müfettiş-i umumiliğe devam etti. IMRO'nun

389 Steeg–Paris, 7 Mayıs 1903, içinde: Bulgarian Academy of Sciences, *Macedonia: Documents and Materials* (Sofya, 1978) 483-490.

390 Cami komplosu hakkında, Brailsford, *Macedonia,* 135-136; I. Banac, *With Stalin against Tito: Cominformist Splits in Yugoslav Communism* (Cornell, 1988), 198.

yükselişi ve çöküşünden çıkanlabilecek bir sonuç, Avrupa'da Osmanlı iktidarının sona erişinin bu yolla gerçekleşmeyeceği oldu: Düvel-i Muazzama'yı işe kanştırmak ve müdahalesini sağlamak için terörizme başvurmak, bu devletlerin statükoyu destekledikleri sırada boşuna bir çabadan başka bir şey olamazdı.

Makedonya Mücadelesi

Gelgelelim, birçok Rum Makedonya'nın ellerinden kayıp gittiğini hissediyordu. Onların bakış açısından, durum çaresiz görünüyordu. Sırp ve Rumen propagandasının Slavlar ve Ulahlar arasında etkisi oldukça güçlüydü ve Bulgaristan'ın yükselişte olduğu anlaşılıyordu. "Bizzat ben Ege'nin kuzey kıyı şeridinin Rum olduğunun kuşku götürmediğini düşünürdüm," diye yazmıştı bilgili bir İngiliz gözlemci. "Fakat birkaç yıl önce Rum Gümülcine başpiskoposu bana sürüsünün tümüyle Bulgarcaya döndüğünden ve bu dili konuştuğundan yakındı." " 'Köyünüz Rum mu... yoksa Bulgar mı?'" diye sormuştu İngiliz gazeteci H. N. Brailsford Manastır pazarında varlıklı bir köylüye. "'Şimdi Bulgar' diye yanıt vermişti, 'ama dört yıl önce Rum idi.'" 1904 yılına gelindiğinde, o yıl yapılan ve tartışmalı vilayetlerin etnografisi hakkında yaklaşık bir resim veren Osmanlı nüfus sayımına göre, 648.962 Patrikhaneciye karşı 557.734 Eksarhçı vardı. Dil gruplarına dayanan rakamlar daha uyarıcı bir izlenim veriyordu –896.496 Bulgara karşılık 307.000 Rum, 99.000 Ulah ve 100.717 Sırp vardı. Her iki şekilde, Rum eylemciler mücadeleye kendilerinin de girmemesi halinde, kırsal kesimdeki Hıristiyanlann yüreklerini ve kafalannı yitireceklerine karar verdiler. Yunanistan'da "Makedonya Mücadelesi" olarak tanınacak gelişmenin sahnesi böylece kuruldu.[391]

1904 ile 1908 arasında Rum çeteler –çoğu zaman aslında Patrikhane'ye sadık Helenleşmiş Slav veya Arnavutlar– yurtseverlik görevleri için dağlara çıktılar. Kendilerini şu ya da bu yandan olarak ilan etmek zorunda kalan gönülsüz köylüler, para olmazsa dayakla teşvik ediliyorlardı. Eksarhçılar vuruldu. "Düşman" evler ve bazan tüm köyler ateşe verildi – her iki taraftan.[392]Yeni muharebe hatlan çiziliyordu. "Bulgarlar" Rumların başdüşmanı, Deccal, yapılacak her şeyi mübah kılan sapkınlardı. Köylüler, Eksarhçı papazların hizipçi olduğu ve onların gömdüğü kişilerin huzur içinde yatamayacakları konusunda uyarılıyorlardı. Selanik'teki

391 "Odysseus", *Turkey in Europe* (Londra, 1900), 344; Brailsford, *Macedonia*, 102; rakamlar, içinde: Livanios, "Bulgar-Yugoslav controversy over Macedonia", 7.

392 J. Koliopoulos, "Brigandage and insurgency in the Greek domains", içinde D. Gondicas ve C. Issawi, der., *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism* (Princeton, 1999), 143-160.

Rum lisesinde, bir papaz öğrencilerine Bulgarlann "caniler, suçlular, kâfirler olduğunu ve yeryüzünden temizlenmeleri gerektiğini" öğretiyordu. Bunu yapan kişiler ise "doğal olarak kahramanlar ve Kilisemizin koruyucuları olacak" deniyordu. Bugünden geriye bakıldığında, Rum stratejisinin düpedüz kendilerinden önce Bulgarlann kusurlu varsayımlannı yeniden üretmekten başka bir şey yapmadığı açık görünüyor; gerçekten de, Makedonya köylerinde sorunları kışkırtan centilmen yurtseverlerin Yunanların 1912'deki nihai zaferine bir katkısı olduğuna ilişkin hiçbir işaret yoktur. Fakat o dönemde işler farklı görünüyordu: *Fin-de-siècle* milli çekişmelerinin aşırı hararetlenmiş mantığına göre, her darbe bir karşı darbeyle yanıtlanmak zorundaydı ve edilgenlik bilgeliğin değil, zayıflığın bir belirtisiydi. Brailsford, "Güz geldiğinde, bütün Makedonya'ya bir terör hükümranlığı çökmüştü," diye belirtmişti.[393]

Operasyon merkezi, zarif neo-klasik yapısı bugün Makedonya Mücadelesi Müzesi'ni barındıran Selanik'teki Yunan konsolosluğuydu. Enerjik yeni konsolos Lambros Koromilas, buraya eylemciler ve çetelerden oluşan bir şebeke kurmak üzere gönderilmişti. Yurtsever etkinlik, Athanasios Souliotis-Nikolaides adında genç bir harp okulu öğrencisinin önderlik ettiği bir yeraltı hareketi olan "Örgüt" tarafından yürütülüyordu. Ajanları, Rum davasının düşmanları hakkında istihbarat topluyor ve Bulgar cemaatinin önde gelen üyelerine suikastlar düzenliyorlardı. Bundan başka daha barışçıl propaganda etkinlikleriyle de uğraşıyorlardı – Souliotis *Büyük İskender'in Kehanetleri* başlıklı bir broşür yazmış ve Slavca bir çevirisini sadece Rumlann onlan Türk hâkimiyetinden özgürleştirebileceğini ikna etmek için köylüler arasında dağıtılmasını sağlamıştı. Bunun yanı sıra, kentteki Rum dükkân sahiplerine, Yunan harflerinin en büyük, Türkçe ve Fransızca isimlerin ise tali konumda bulunmalannı sağlayacak şekilde isim tabelalannı değiştirmeye ikna etmeye çabalıyordu. Rumca genellikle ilk sıraya konmuyordu ve Souliotis değişimin "köylerden Makedonya başkentine gelen Slafonlan" etkileyeceği ve kentin "Helenleşmesine" yardım edeceği kanısındaydı.[394]

1907'de, Souliotis Rumlan Eksarhçılar veya Bulgarlarla işleri boykot etmeye ve Rum işverenlere Eksarhçı işçileri istihdam etmemeye çağırdı. Bu talimata aldırmayan biri öldürüldü ve Rum mahallesinde ev yaptırmaya girişen bir Eksarhçı papazın evi yakıldı. Daha sonra etnik boykot uygulaması diğer cemaatlere de yayıldı: Türkler ve Yahudiler, Habsburglar'ın Osmanlı Bosna'sını ilhak etmesi üzerine Avusturya mallarına, Girit ayaklanmasının ardından Rum mallarına ve Os-

393 Zannas, *O Makedonikos Agonas,* 39; Brailsford, *Macedonia,* 218.
394 A. Souliotis-Nikolaides, *Apomnimonevmata* (1959), 43-45.

manlı Trablusgarp'ının İtalya tarafından istila edildiği 1911'de İtalyan mallarına boykot ilan ettiler. Bu son olay, İtalyan tebaasında bulunan kentin en zengin ailesi Allatiniler'i kentten uzaklaştırdı. Böylece Makedonya Mücadelesi'nin bir parçası olarak küçük ölçekte başlayan bir şey, gittikçe yayılmaya başladı: Aslında boykot, -daha geniş bir anlamda, Mücadele'nin kendisi gibi- milliyetçi siyasetin kendi mantığını Osmanlı kentinin etkileşimlerine dayattığı an olarak görülebilir. Bundan önce, siyaset sadece mahalli seçkinleri ilgilendiren sınırlı bir olay olarak kalmıştı; artık herkesi etkiliyor ve toptan katılım talep ediyordu. Onun gücü karşısında, Allatiniler gibi nüfuzlu ve varlıklı bir aile bile çaresiz kalabiliyordu.

13
JÖN TÜRK DEVRİMİ

Yirminci yüzyılın başlangıcında Selanik, Abdülhamid'e karşı komploların arı kovanına dönüşmüş durumdaydı. Faaliyetlerini yurtdışında sürdüren Osmanlı meşrutiyetçi örgütü İttihat ve Terakki Cemiyeti (İT), daha 1896 yılında orada kurulmuştu. Fakat ancak on yıl sonra, kentteki Üçüncü Ordu'nun subayları arasında gittikçe artan hoşnutsuzluk sayesinde canlandırılabilecekti. Yunanistan, Sırbistan, Bosna ve Bulgaristan'ın kaybı ve Avrupalı devletlerin imparatorluğun içişlerine gittikçe artan müdahalesi, birçok Müslümanı harekete geçirerek, neredeyse otuz yıldır uykuda kalan reform, anayasal özgürlükler ve imparatorluğun diriltilmesi taleplerini yeniledi. Zira Osmanlı toplumu da kitle siyaseti çağına giriyordu ve komşu devletlerdeki gençleri politize eden kurumlar –okullar ve ordu– imparatorlukta da aynı işlevi görüyordu.

1908 devriminin ardındaki Jön Türkler, geleneksel kır sakallı İstanbul devlet adamı geleneğinin saltanatını kırmayı amaçlayan genç simalardı. Selanik belediye hastanesinin müdürü olan ve 1907'de İT'nin Paris ve Selanik şubelerini birleştirmeyi başarmış Selanikli Nazım; telgrafhanede memur olan Talât Bey ile sonradan Jön Türklerin en ünlüsü olacak, Manastır'da kondüktör bir babanın oğlu ve Hilmi Paşa'nın kumandası altında çalışan karizmatik genç bir subay olan Enver Bey gibi hayat adamlarıydı. Kentin mason locaları gizli temaslar kurmakta yararlı bir araç olduklan ve komploculann ilerici amaçlarını paylaştıkları için, İT'lilerin birçoğu masondu. Yerli Rum ileri gelenlerle yakın ilişkiler kurdular ve ülkeye girip çıkmak konusunda Rum ajanlardan yardım aldılar. Aralarında Selanik doğumlu Mustafa Kemal gibi sayısız genç subay da vardı. 1907'de Kemal kendini Suriye'deki bir süvari birliğinden doğduğu kentteki Üçüncü Ordu Erkân-ı Harbiye-

si'ne tayin ettirmeyi başardı. Burada rakip bir partinin yerel şubesini kurmaya çalıştı, fakat yokluğu sırasında İT'nin ne kadar güçlendiğini görünce bu işten vazgeçmek zorunda kaldı.[395]

Ordu ve devlet memurluğu safları dışında bile, birçok kişi 1876 Kanun-u Esasi'sini yeniden yürürlüğe koyma fikrini destekliyordu – toprak sahibi Evrenos hanedanının bir üyesi olan Mustafa Rahmi, ekonomi profesörü ve geleceğin Maliye Nazırı Mehmed Cavid Bey gibi bir *Ma'min*in yanı sıra, gazeteci Nissim Rousso veya Hilmi Paşa'nın hukuk danışmanı, anayasacı Nissim Mazliah gibi Selanikli Yahudiler. Bizzat Hilmi Paşa'nın bile komploculara yakınlık duyduğu fısıldanıyordu. O dönemde olduğu gibi, bugüne kadar birçok yorumcu, kentin kozmopolitliğinin, Avrupa'yla yakın ilişkilerinin, bazılarına göre aynı zamanda büyük Yahudi ve *Ma'min* nüfusunun 1908'de imparatorluğu çarpıcı değişimlere zorlayan unsurlar olduğunu değerlendirerek, Jön Türk ihtilalini aslında Selanik'in bir ürünü olarak görmüşlerdir. Bu, Osmanlı ve Avrupa değerlerinin ve özlemlerinin buluştuğu bir yer olarak kentin kendi imgesini yüceltiyordu. Fakat muhtemelen gerçeğe daha yakın olan, dış müdahalelerin en sorunlu ve imparatorluk yetkesinin çok daha ciddi bir biçimde sorgulandığı yerin imparatorluğun Avrupa toprakları olmasıydı.

Jön Türk İhtilali

Kentte, 1908 baharı suikastlarla dolu geçti. Bilinmeyen bir tetikçi Yunan konsolosluğunun tercümanını vurdu; ardından Rum tetikçiler intikam alarak, ilkin Vardar Kapısı'nda, ana caddedeki dükkânında bir eczacıyı, ardından, birkaç gün sonra da tanınmış bir Bulgar ileri geleni "son derece saygıdeğer, 67 yaşında kimseye zarar vermeyecek bir beyefendi" olan Hacı Mischeff'i, bürosuna giderken vurdular. Döngü sürüp gitti: On yedi yaşında bir Rum delikanlı, Allatini tuğla harmanına giderken bir Bulgar işçiye baltayla saldırdı ve bir başkası Bulgar konsolosluğunun *dragoman*ına ateş etti. "Çoğu güpegündüz ve kentin şu ya da bu işlek caddesinde işlenen bu çirkin eylemlerin hızla birbirini izlemesi," diye belirtiyordu İngiliz konsolosu, "herkesin dikkatini polisin yetersizliğine çekti."[396]

Haziran'da, bu hummanın Rumlarla Bulgarlar arasında herkesin aşina olduğu kan dökmenin ötesine yayılmakta olduğunu düşündüren daha da tedirgin edici ve alışılmadık olaylar meydana geldi. 3 Haziran'da, Manastır'daki konsolos

395 I. ve M. Orga, *Atatürk* (1962), 9-47.
396 FO 195/2297, Lamb-O'Connor, 28 Mart 1908, Lamb-Barclay, 2 Mayıs 1908.

yardımcısı, "'Jön Türk' partisinin işi olduğu kesin olan ve 'Comité d'Union et de Progrès Ottoman' imza ve mührünü taşıyan" bir muhtıra aldığını bildirdi. Önce pek umursamadı. Derken birkaç gün sonra, Selanik askeri kumandanına sansasyonel bir suikast girişimi yapıldı – sansasyonel olmasının nedeni, muhtemel suikastçının bir Türk subayı olması ve bu girişimi kentin göbeğinde, "Selanik sosyetesinin yarısının bir açık hava konseri için toplandığı" Beyaz Kule bahçelerinin yakınında yapmasıydı. Bu tür başka silahlı girişimler meydana geldi: Bir alay müftüsü canını zor kurtardı ve Müfettiş-i Umumi unvanı ve büyük yetkilerle gönderilen Şemsi Paşa Manastır'da öldürüldü. Padişah, payitahttan en güvendiği istihbaratçısını Üçüncü Ordu içindeki hoşnutsuzluk söylentilerini araştırmaya gönderdi ve kentteki İT örgütünün aynntılarını ortaya çıkarırken, komplocular planlarını uygulamaya koydular.[397]

23 Temmuz günü şafak sökerken, Manastır'da Jön Türklerin taleplerini karşılamaya çağıran bildirilerin dağıtıldığı haberi kente ulaştı. Selanik'te de kalabalıklar vilayet konağının önünde toplanmaya ve nelerin olup bittiğini tartışmaya başlamıştı. Ardından, sabah onda, Rum başpiskoposu, yerel Bulgar Komitesi'nin başkanı ve müftü balkona çıkıp, birbirlerine sarıldılar ve seyredenlere kardeşlik adına aynı şeyi yapmalarını söylediler. Büyük bir sevinç haykırışı koptu ve ortasında Türkçe "Çok yaşa Kanun-i Esasi" ve dört bir köşesinde "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik ve Adalet" sözleri yazan kocaman bir bayrak açıldı. Önünde duran heyecanlı bir hoca "Çok yaşa Kanun-i Esasi!" diye bağırdı. Kalabalık derhal onu yankıladı. Sahneyi seyreden bir Fransız subay, "Tasvir edilemez bir çılgınlık vardı," diye yazmıştı. Çok geçmeden subaylar ve sivil İT taraftarları –aralannda Yahudiler, Rumlar ve Bulgarlar da vardı– "tüm milletlerden oluşan kalabalıkların coşkulu sevinç gösterileri arasında" kamu binalarının basamaklarında, kahve masalarının üstünde ve otel balkonlarında nutuklar atmaya başladılar. Sokaklar gece geç saatlere kadar Osmanlı bayrağının yanı sıra İT'nin kırmızı ve beyaz şeritlerini sallayan insanlarla doluydu.[398]

Hükümetin ertesi gün teslim oluşu –ihtilalciler anayasanın yürürlüğe konması taahhüdü derhal verilmediği takdirde İstanbul'a yürümekle tehdit etmişlerdi– yeni halk kutlamalannı getirdi. Hilmi Paşa, belediye sarayının merdivenlerinde yaklaşık on beş bin kişilik bir kalabalık önüne çıktı ve başkentte Meclis-i Meb'usan'ın yeniden toplanacağını ilan etti. Bu deneyimli bürokratın efendisini hizaya getirmek için kullandığı kurnaz yöntemin pek az kişi farkındaydı; tek görebildikleri, padişahın

397 A.g.e., Lamb-Barclay, 12 Haziran 1908'den Temmuz 1908'e.
398 A. Sarrou, *La Jeune Turquie et la Révolution* (Paris, 1912), 19-21.

otuz yıl önce rafa kaldırdığı anayasayı nihayet geri getirmiş olduğuydu. "Günün geri kalanı, Türkiye'de daha önce görüldüğünden kuşku duyduğum halkın sevinç gösterilerine ayrıldı," diye yazdı İngiliz konsolosu. "Bütün kent bayraklarla donandı, geçit alayları sokakları kapladı, tüm kamusal alanlarda nutuklar atıldı – halk, hiç alışılmadık bir özgürlük anlayışıyla her fırsat bulduğunda alkışlayarak kutluyordu. Gece olduğunda kent aydınlatılmış ve Selanik'ten ilk ayaklanma çetelerinden birini kurmak üzere kaçmış olan ... Enver Bey, saat dokuz civarında Gevgili'den döndüğü ve muzafferane bir tavırla kentten geçerek Tour Blanche bahçesine geldiğinde, en çılgınca coşku her yeri kapladı."[399]

Birkaç gün sonra, zarif, bıyıklı bir adam olan aynı Enver Bey, adı daha yeni Place de Liberté olarak değiştirilmiş kafelerin önündeki meydanda büyük bir kalabalığa hitap etti. "Vatandaşlar!" diye başladı sözlerine. "Bugün keyfi idare sona erdi, artık kötü yönetim yok. Hepimiz kardeşiz. Artık Bulgarlar, Rumlar, Sırplar, Rumenler, Yahudiler, Müslümanlar yok – bu mavi gökyüzü altında hepimiz eşitiz, hepimiz Osmanlı olmaktan gurur duyuyoruz!" Avrupa, diye sürdürdü sözünü, imparatorluk üzerindeki nüfuzunun sona erdiğini kabul etmek zorunda kalacaktı, zira imparatorluk, padişaha değil tüm yurttaşlarına ait bir devlet olarak yeniden doğmuştu. Bu, on dokuzuncu yüzyıl reformunun resmi ideolojisinin son sınırlarına kadar zorlanmasıydı. "Dünün katliam ve nefret sözcükleri, bugün hep birlikte özgürlük ve kardeşlik sevincine dönüştü," diye yazıyordu bir Fransız gözlemci. "Gözlerimize ve kulaklarımıza inanmakta güçlük çekiyoruz. Beş yıllık kan dökmeler ve dehşetlere tanık olduktan sonra, bir düşte yaşadığımıza inandık. Cemiyetin yarattığı bu yeni durum, ırklan ve dinleri ne olurlarsa olsun tüm halkın gizli duygulanna hitap ediyordu. Herkes birazcık huzura ve sükûnete susamıştı."[400]

Enver'in kendisi de, sadece birkaç yıl sonra onu erkân-ı harp zabitliğinden paşalığa, başkumandan vekilliğine (başkumandan şeklen padişahtı) ve hanedan damatlığına götürecek baş döndürücü yükselişin başlangıcında duruyordu. Daha sonra bu yükseliş, sonu, Büyük Savaş'a Almanların tarafında girmek gibi felaket getirecek bir karar, ardından Kafkaslar'daki askeri felaket, Ermeni kıyımı ve sonunda kaçması ve Rus iç savaşı sırasında Orta Asya'da savaş meydanında ölmesiyle sona erecekti. Bunlar gelecekte uzanıyordu, ama şimdi görünen, hayranlık uyandıran yetenekleriydi. Çizdiği toplumsal uyum vizyonu, bir anlığına sanki Makedonya'ya bile barış getirecekmiş gibi göründü. Eşkıyalar ve çete liderleri imparatorluğun yeni efendilerine bağlılıklarını bildirmek için dağlardan in-

399 FO 195/2298, Lamb-Barclay, 24 Temmuz 1908.
400 A. Sarrou, *La Jeune Turquie et la Révolution*, 25.

diler. Sandanski –birkaç yıl önce Ellen Stone'u kaçıran anarşist– Hotel d'Angleterre'in balkonundan bir konuşma yaptı ve İT'ye bağlılığını bildirdi. Jön Türklerden gelen baskı altında, zorbalık yapanlar geçici olarak barışçıl siyaset yoluna sokuldular. Yeni meclis için seçim süreci başlatıldı.

Reformun önündeki ana engel padişahın kendisiydi. Tahta çıkışının yıldönümü olan 1 Eylül'de, padişahçı bir Türkçe gazete olan *Yeni Asır*, "Osmanlı İT Cemiyetinin padişahı halkından ayıran perdeyi yırtıp attığı," belirtiliyordu, "11 Temmuz Millet ve Devlet'e yepyeni bir mutluluk ufku açmıştır." Fakat pek az insan olayları böyle değerlendiriyordu. Hilmi Paşa, 1876 Kanun-i Esasi'sini yeniden yürürlüğe koyan fermanı büyük bir kalabalık önünde okuduktan sonra, "Padişahım Çok Yaşa!" diye bağırdı: Hiç yanıt gelmedi. Bu geleneksel tezahüratı iki kez tekrarladı: Kalabalık inatla sessiz kaldı. Abdülhamid devrimin yol açtığı küçük düşürmeye içerliyor ve eninde sonunda bu yeni hasımlarını, geçmişte sık sık diğerlerine yaptığı gibi, marjinalleştirip başından savabileceğine inanıyordu.

Gelgelelim, bu kez hasımları ordunun da güçlü bir kesimini denetliyorlardı. Yoksa ordu mu onları denetliyordu? Nisan 1909'da, payitahtta bir karşı devrim girişimine ilişkin haberler kente ulaştı. Padişahın anayasayı yine askıya almayı planlamasından korkarak, "Selanik Ordusu" imparatorluk payitahtına yürüdü. Kumandan Mahmud Şevket Paşa –müfettiş-i umumi olarak, Hilmi Paşa'nın Makedonya'daki ardılı– İT adına değil, "anayasal özgürlüklerinin savunmasında baş unsur ve irtica tehdidine karşı durmaya yetkili tek güç olan Ordu'nun ve ... Millet'in çıkarlan adına" denetimi ele aldı. Millete önderlik hakkı için mücadele başlamıştı; Türkiye'nin (ve hatta Bulgaristan ve Yunanistan'ın) yirminci yüzyılın büyük bölümünde bile başına bela olacak atlı adamlarla redingotlular arasındaki mücadeleydi bu.[401]

Karşı devrim çabucak bastırıldı ve İstanbul çok geçmeden "Selanikliler"in denetimine geçti. Şüpheli Hamid taraftarları ve komplocular yakalandı ve itaatkâr bir kabine kuruldu. Abdülhamid'in kendisi ise, devrimciler tarafından tahtını kardeşi Reşad'a bırakmak zorunda tutuldu. Önce öldürüleceğini sanarak bunu reddetti; ardından, devrimin beşiği olan kente sürgün edileceğini öğrendi. 28 Nisan 1909 gecesi, payitahttan kalkan özel bir tren Selanik kent sınırlarının dışındaki askeri istasyona girdi. O gün –kente son ziyaretini yanm yüzyıl önce babası Abdülmecid'le birlikte yapan– padişahın geldiğine ilişkin rivayetler duyulmuştu. Trenden indi, İtalyan jandarma kumandanı General de Robilant'ın teklif ettiği otomobile binmeyi reddetti ve bunun yerine kiralık landoya bindi. Otuz atlı jandarma

401 FO 195/2298, *YeniAsir,* 1 Eylül 1908; 195/2328 Lamb-Lowther, 21 Nisan 1909.

eşliğinde, maiyetiyle birlikte Yukarı Kent'in arka sokaklarından ve Beyaz Kule'den öteye deniz kıyısından ilerleyen büyük bulvardan geçerek gideceği yere –Allatini Köşkü– gece yarısından hemen önce vardı. "Donanma şenliklerinin aydınlığı yüzünden hâlâ birçok kimse sokaklarda olmasına karşın," diye yazdı bir gözlemci, "kortejin geçişi dikkat çekici ölçüde az ilgi uyandırdı ve hiçbir türlü gösteriye yol açmadı." İngiliz konsolosu kamusal tepkiyi, "yan huşu dolu bir hayret" olarak betimliyordu. Zamanla huşu azaldı ve padişahın kendisi bir turist çekim unsuruna dönüştü. 2002'de, İstanbul'da yüz yaşında bir kişi, hâlâ küçük bir çocukken babası tarafından oraya götürüldüğünü ve uzakta parmaklıkların arasından bir balkondaki kamburlaşmış bir figüre bakışını hatırlıyordu. Selanik gazeteleri Allatini Köşkü'ne geliş gidişler hakkında ufak tefek haberler yayınlıyordu, zira sürgündeki Napolyon gibi, sıkı muhafaza altındaki Kızıl Sultan da "bir muamma ve bir merak nesnesi" olarak kalmıştı.[402]

Maiyeti iki küçük oğlu, üç kızı, dört kadın, dört haremağası ve on dört diğer hizmetkârla sınırlıydı. Payitahttaki diğer personel kovulmuştu. Baş haremağası Galata Köprüsü'nde asılırken, İkinci haremağası Nadir Ağa, Yıldız hazinesinin girişini göstererek Jön Türklerin güvenini kazandığından, herkesten iyi tanıdığı saray-ı hümayunda teşrifatçılık yapmak üzere hayatta kaldı. Harem-i hümayunun iki yüz üyesinden fazlası arabayla –otuzdan fazla araba gerekmişti– akrabalarınca karşılanıp evlerine götürülmek üzere Yıldız'dan Topkapı Sarayı'na getirildi. Yaşlı Çerkez dağlılar peçesiz kadınların yüzlerini inceleyerek yıllarca önce yitirdikleri kızlarını tanımaya çalışacakları saraya gittiler.[403]

Sultan-ı sâbık, Allatini Köşkü'ndeki sürgününden kaçma girişiminde bulunmadı. Zamanını marangozluk yaparak, eşlerinin kendisine gazete okumasını dinleyerek ve bahçede Ankara kedisiyle oynayarak geçirdi. Alafranga bir banyo yerine bir Türk hamamı talep etti ve onun için bir hamam inşa edildi. Fakat camiye gitme girişimleri, suikasta uğrayabileceği uyarılarıyla reddedildi. Ve artık Sultan V. Mehmed Reşad olan kardeşi 1911'de kenti ziyaret ettiğinde, iki kardeşin direkt temasına izin verilmediyse de, yeni padişah ağabeyinin sağlığını sordurmak için başkâtibini gönderdi. Abdülhamid oğullarından birinin İstanbul'da öğrenim görmesine izin verilmesini rica etti ve Yıldız Sarayı'ndan ayrılışından sonra kalmış olan bir mücevher torbası hakkında bilgi istedi. Yavaş yavaş bir melankoli, huzursuzluk ve tutarsızlık haline düştü. Astroloji ve iskambil kartlarından geleceği tahmin etmek bile çekiciliğini kaybetmişti. Belki de böylesi daha iyiydi: Aksi hal-

402 A.g.e., Lamb-Lowther, 29 Nisan 1909.
403 F. McCullagh, *The Fall of Abd-ul-Hamid* (Londra, 1910), 274-277.

de sultan-ı sâbık gelecek felaketleri önceden görebilirdi – Avrupa'daki Osmanlı gücüne gerçek anlamda son verecek ve onu İstanbul'daki Beylerbeyi Sarayı'ndaki nihai altın kafesine götürecek Balkan Savaşları'nın getirdiği toprak kayıpları, Birinci Dünya Savaşı ve onun feci sonuçları, 1918'deki ölümünden sadece aylar sonra İstanbul'un Müttefik askerlerce işgali ve San Remo'da alacaklıları peşindeyken sürgünde ölen Osmanlı soyundan son padişahın yüz kızartıcı sonu.

Osmanlıcılık

Jön Türk ihtilali, milliyetçiliğin bölücü gücüne karşı imparatorluğa kozmopolit sadakat değerlerinin kabul ettirilmesi olarak başladı. Eski Osmanlıcılık versiyonunun –padişahın şahsına paylaşılan bir sadakatin– yerine, "Halk" ya da "Osmanlı milleti" adına hareket eden anayasal bir hükümete ortak katılımın altını çizen yeni bir anlayışı koydu. Bugün halkın İT'nin zaferine gösterdiği sevincin naifliğini tuhaf karşılamak kolaydır. Ama resmen *İttihad-ı Anasır* (unsurların birliği) olarak adlandırılan ideoloji, özellikle milliyetçiliğin ne Müslümanlara ne Yahudilere güvenli bir gelecek sunabildiği Selanik gibi yerlerde bir süreliğine çekici göründü.[404]

Sorun, İT'nin Osmanlıcılığının rakip ve zıt dürtüleri gizlemesiydi. Bazılarına göre, anayasal hükümetin iadesi başlı başına bir amaçtı. Başkalarına göreyse, Batılı müdahalenin savuşturulması ve Osmanlı egemenliğinin ve devletin onurunun yeniden kurulmasının bir yolu. Bazıları yabancı sakinleri Osmanlı hukukundan muaf tutan kapitülasyonları kaldırmak ve farklı cemaatlerin yararlandığı sayısız imtiyazları tek bir yetke kaynağıyla değiştirmek niyetindeydi. Öte yandan, Hıristiyanlara göre, devletin işleyişinde daha çok söz sahibi olmadıkları sürece imtiyazlarının kaldırılması anlamsız olurdu. İT'nin kendisi liberalizm ve temsili hükümet diliyle konuşuyordu; gene de, kökeninde yeraltı Rus ve Bulgar devrimci komiteleri örneğine göre kurulmuş ve parlamenter demokrasi biçimlerine karşı, onlarla aynı derecede kuşkucu tutuma sahip bir komplo örgütüydü. İhtilalin başarısının ardından, içgüdüleri İT'yi, kendi adına bir hükümet kurmak yerine, sahnenin ardındaki kuklacı olarak hareket etmeye itti, zira liderleri parlamentoları biçimlendirilmesi ve asıl iktidarı elinde tutanlarca yönlendirilmesi gereken simgesel önemde araçlar olarak görüyorlardı. Ekim 1909'da gizli bir cemiyet olarak faaliyetlerine son verme kararı aldıysa da, uygulamada, tutumu değişmedi.

404 K. A. Vakalopoulos, *Neoturkoi kai Makedonia (1908-1912)* (1988), 282; R. Olson, "The Young Turks and the Jews: A Historiographical Revision", *Turcica: Revue d 'Etudes Turques,* xviii (1986), 219-235.

Başlangıçta, ona bir şans vermek için yaygın bir arzu hâkimdi. Bazı Müslüman unsurlar cemiyetin laiklik yanlısı olmasından hoşlanmamasına karşın –sözgelimi, 1909 ilkbaharında, Serez kentinde bir grup hoca, medrese talebesi ve müderrisleri tarafından muhalif bir "Cemiyet-i Muhammediye" kurulmuştu– başka birçok Müslüman onun anayasayı savunmasını destekliyordu. Makedonyalı komitacılar, köylülüğe daha çok güç verecek bir toplumsal ayaklanma umuyor ve İT'yi ve imparatorluğun süregiden varlığını, Makedonya Slavlarının Bulgaristan boyunduruğuna girmesinin tek alternatifi olarak görüyordu. Patrikhane, [imparatorluğun yok olması halinde kaybedeceği] geleneksel imtiyazlarını korumaya çalışıyordu ve bazı Rum mebuslar, Anadolu'nun her yanına dağılmış Ortodoks cemaatlerini ancak bir Osmanlı anayasalcı çerçevenin koruyabileceğini ileri sürüyorlardı. Selanik'teki birçok Rum da bu sözü tekrarlıyor, İT'den destek istiyor, hatta saflarına katılıyordu. Kentin ana Rum gazetelerinden biri İT'den yana olduğunu ilan edince –rüşvet ve sübvansiyon söylentileri vardı– cemaat derin bir biçimde bölündü.

Ne var ki, İT'nin imparatorluğun sorunlarına bir çözüm olmadığının anlaşılması çok sürmeyecekti. Aslına bakılırsa, aşağılayıcı bir dizi ani darbe olarak Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilanı, Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı ilhakı ve Giritli asilerin Yunanistan'la birleştiklerini ilan etmesiyle, imparatorluğun sorunları daha da ciddileşmişti. Yeni hükümet toprak kayıpları karşısında dehşete kapıldı ve Makedonya vilayetlerine sıkıca yapıştı; zira bunlar da yitirilirse, Avrupa'daki Osmanlı hâkimiyeti sona erecekti: Yunan, Bulgar ve Sırp milli örgütlenmeleri yasa dışı ilan edildi, eşkıya çetelerine karşı yeni yasalar çıkarıldı ve halktan silahlarını teslim etmesi istendi.[405]

Yeni Türk

1910'a gelindiğinde, Osmanlıcılık ideolojisi imparatorluğu bir arada tutmanın yolu olarak az çok iflas etmiş ve milliyetçilik Hıristiyan nüfusu arasında yaygınlaşmış, Müslümanlar arasında da rağbet görmeye başlamış durumdaydı. Osmanlıcılar ile Türk milliyetçileri arasındaki tartışmalar zaten birkaç yıldır İT saflan içinde bütün hararetiyle sürüyordu. Fakat Türk kimdi veya neydi? Avrupalılar yüzlerce yıldır "Türk"ten söz etmiş olsalar da, bu, imparatorluk içinde pek kullanılan bir terim olmamıştı. Yöneticilerin dili, birer tutam Rumca, Slavca ve İtalyanca ile birlikte Türkçe, Arapça ve Farsçanın bir karışımıydı ve yönetici sınıf –tüm impara-

405 K. A. Vakalopoulos, *Neoturkoi kai Makedonia (1908-1912)*, 246-247, 297.



Yukarı Kent'te Osmanlı kahvehanesi.

1876 huzursuzluğunun ardından iki konsolosun katilleri olduğu iddia edilen kişilerin asılmasına tanık olan Avrupalı subaylar. Resim Pierre Loti'ye aittir.







Osmanlı sokak yaşamı: *solda* hamal; *sağda* limonata satıcısı; *altta* sülük satıcıları





Eski konak [vali konağı]

Solunda Saatli Caminin göründüğü yeni konak. Hilmi Paşa 1908'de Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girişini bu binanın birinci katındaki balkondan ilan etmişti.





Modern Osmanlı: *üstte* Doğu surlarının dışına inşa edilen belediye hastanesi.

Altta Kentin yeni devlet okullarından birinin sınıfı.





Makedonya Mücadelesi: *üstte* Yunan konsoloslugu personeli, 1905.

Sağda Rum ve Arnavut çete üyeleri, y. 1904.









üstte solda Sandanski: Makedonya'nın özerkliği için eşkıyalık yapan, adam kaçıran ve savaşan adam.

üstte Hilmi Paşa: Makedonya Müfettiş-i Umumisi ve Sadrazam, 1909.

solda III. Ioacheim: Selanik Metropoliti ve daha sonra Ekümenik Patrik –milliyetçiliği Ortodoks Kilisesi'nin bütünlüğüne bir tehdit olarak görmüştü.



solda Arnavut başıbozuklar.

altta Makedonya'ya giren düzenli Osmanlı piyadesi.





Kentin yeni efendileri: *üstte* Giritli jandarmalar

altta Venizelos Yunanistan'ı Birinci Dünya Savaşı'na sokmak üzere deniz yoluyla geliyor, 9 Ekim 1916.



torluklann yönetici sınıfı gibi– farklı kökenlerden bireylerin şaşırtıcı bir yelpazesini içeriyordu – Arnavut, Fransız, Venedikli, Arap, Yahudi ve Çerkez. Büyük komünist şair Nâzım Hikmet anne tarafından Polonyalı Kont Borzenski ile Hamburg'dan yoksul bir kamarot olarak aynlan ve Osmanlı ordusunda ferikliğe yükselen Alman Huguenot Karl Detroit'in soyundan geliyordu. "Türk" sadece Müslüman anlamına geliyor idiyse, o zaman bir tek Balkanlar'da Sudanlı köleler, Mısırlı bahçıvanlar ve uzun zaman önce yerleştirilmiş göçebe Türkmen aşiretlerinin köylü torunlarına ek olarak Arnavut, Giritli, Bosnalı, Bulgar, Yahudi ve diğer Müslümanlar vardı.

Asıl mesele –Türk nasıl saptanır– Selanik'te yaşayan Türk milliyetçisi Tekin Alp'in 1912'deki *Türk Milli Hareketinin Tabiatı ve Tarihi İnkişafı* başlıklı yazılarında incelenmişti. Ona göre, daha üç yıl önce, Osmanlı Türkleri kendilerini "sadece Müslüman olarak görüyor ve milletlerini ayn bir varlığa sahip diye düşünmüyordu. Anadolu köylüsü "Türk" sözcüğünü *Kızılbaş* (kırmızı başlık giyen kişi) ile eşanlamlı kabul ediyordu. Eğitimli sınıflar arasında bile, Türkiye dışında Türk ırkının üyelerinin yaşamakta olduğunu bilmeyen kişiler vardı." İT'nin zaferiyle halkın benlik bilinci değişti ve onun imparatorluğu Osmanlıcılık ilkesi üzerine yerleştirme çabasını destekledi. Fakat "Rumlar, Bulgarlar ve Sırplar" tedricen "kendi dağlarına ve silahlarına dönüp Türk yetkesine karşı mücadelelerine yeniden başladıkları" zaman, Osmanlıcılık düşü bozuldu. Bazıları bu noktada Pan-İslamizm –imparatorluktaki tüm Müslüman unsurların birliği– taraftan oldular, ama argümanları, Müslüman Arnavutların ayaklanması ve Arap yarımadasındaki isyanlarla sarsıldı. Bu gelişmeler, "Türk unsuru Osmanlı İmparatorluğu'nun kurtarıcısı olarak gören"lerin konumunu güçlendirdi. İT çevrelerinde, diye devam ediyordu Tekin Alp, bu fikir destek buldu ve "yeni bir dilin, yeni bir edebiyatın ve yeni tümüyle Türk bir uygarlığın kuruluşunu" vaaz eden Selanik gazeteleri aracılığıyla yayıldı. Osmanlı Türkçesindeki eski Arapça ve Farsça unsurlar silinecek ve edebiyatı geçmişe havale edilecekti. Genellikle milliyetçi hareketin ideologu olarak kabul edilen Ziya Gökalp kente yerleşti ve imparatorlukta sosyoloji dersleri veren ilk kişi oldu. Genç entelektüellere esin verdi, onları romantik ve ırkçı milliyetçiliğin Avrupalı kuramcılanndan alınmış mühimmatla silahlandırdı; bu gençler Türkçe kullanımını destekleyen gazeteler, dergiler ve kulüpler kurdular ve milliyetçi vizyonlarının çokuluslu bir imparatorluktaki siyasal sınırlılığını görmezden gelmeye çalıştılar.[406]

406 J. Landau, *Tekinalp, Turkish Patriot, 1883-1961* (Istanbul, 1984), 91-107; S. J. Shaw ve E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt II: *Reform, Revolution and Republic: the Rise of Modern Turkey, 1808-1975* (Cambridge, 1977), 301.

Gökalp'ten çok daha önemsiz bir sima olmasına karşın, Tekin Alp bu tartışmaların en hararetli yerinde yer almış ve kendi açısından Osmanlıcılık'tan Türk milliyetçiliğine geçişi yaşamıştı. Sonradan savaş arası dönemde Türkiye'nin velut entelektüel isimlerinden biri haline geldi. 1928'de yayımladığı bir eserinde, Türkiye'deki azınlıkların Türkleştirilmesini şuna benzer yurtsever sloganlar eşliğinde savunuyordu: Adlannızı Türkleştirin! Türkçe konuşun! Türklerle karışın! Bütün bunlar tüm dünyadaki milliyetçi ideolojiyle son derece uyumluydu. Fakat Tekin Alp'in yaptığı bir tek şey anlatmaya değer niteliktedir: Bu onun gerçek adı değildi. Türk milliyetçiliğinin bu havarisi 1883'te yakındaki Serez kentindeki ortodoks bir Yahudi ailenin çocuğu olarak doğmuştu ve hahamlık eğitimi için Selanik'e ilk gittiği zaman Moiz Kohen olarak tanınıyordu: Aslına bakılırsa, erkek kardeşlerinden biri sonunda Serez hahamı olacaktı. Dolayısıyla Türk milliyetçiliğinin tarihi ilk bakışta göründüğünden daha karmaşıktır ve Makedonya Yahudilerinin de –gittikçe büyüyen Rum ve Slav milliyetçilikleri ve İT'nin yükselişi karşısında– siyasal kimliklerini ve talihlerini nasıl tanımladıkları sorusunu da doğurur.

Yahudiler, Siyonistler ve Türkler

Genç Moiz Kohen kentin İT şubesinde etkindi, çünkü başlangıçta oradaki pek çok Yahudi gibi, Osmanlıcılığı kendi cemaatinin çıkarlarının mükemmel ifadesi olarak görmüştü. Sadakatlerinin kendilerini güvenilir unsur yaptığı bir imparatorluk yerine, Hıristiyan ardıl devletlerden birinde durumlarının daha iyi olacağını düşünen pek az Yahudi vardı ve hiçbiri, özellikle Selanik'in –hâkimi oldukları kentin– Yunanistan veya Bulgaristan'ın bir parçası olmasının kendilerine bir faydası olacağını düşünmüyordu. Balkan milliyetçiliğinin yükselişi böylelikle Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu ile özdeşleşmelerini daha da pekiştirdi. Aslına bakılırsa, Tesalya'daki Yahudiler 1890'larda vilayetin Yunanistan'a teslim edilmesinden sonra kente gelmişler, Bulgaristan topraklarındaki Yahudiler de İstanbul ve İzmir'e yerleştirilmişlerdi. Dolayısıyla Kohen Türkler ile Yahudiler arasındaki uyum fikrini savunan makaleler yazdığı zaman, dönmelere hitap ediyordu. Mayıs 1910'da kentte bir *Ligue d'Ottomanisation* kurdu.

Osmanlıcılığa yönelik bu güçlü destek göz önüne alındığında, Selanik Yahudilerinin birçoğunun Yahudi milliyetçiliği fikrine yakınlık duymaması ve yeni orta Avrupalı Siyonizm düsturunun burada yandaş bulamaması şaşırtıcı değildir. 1908'de enerjik Siyonist ideolog Vladimir Jabotinsky Selanik'e geldi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudileri, Avusturyalı soydaşlarının hatalarını yapmamaya

çağırdı; kendi kültürlerinden gurur duyduklarını ve bir Yahudi milleti anlayışını geliştirmek istediklerini göstermeliydiler.

> Taçyapraklan olan bir çiçek gibi, Türkiye bugün bir bahçe, Türk İmparatorluğu da bir bahçıvan olarak tüm çiçeklerin kendine özgü lezzetini korumasını ve açmasını sağlamalıdır. Türkler dinlere karşı hoşgörü ruhunu kanıtlamış bir halktır. Milliyetlerin de hoşgörülmesi gerektiğini öğrendikleri zaman, buna da saygı duyacaklardır.[407]

Ne ki, Selanik'in Yahudi seçkinlerinin, onlara kendilerinden gurur duymayı öğretecek dışandan gelen bir Eşkenazi'ye hiç ihtiyaçlan yoktu ve izleyicilerinden bazıları Osmanlıcılık ve Siyonizmi uzlaştırmanın mümkün olduğunu düşünmesine karşın, çoğu o görüşte değildi. 1907'de Filistin'den gelen başhaham Jacob Meir –o güne dek kentte doğmamış olan ilk başhaham– yakınlık duyuyordu ve ertesi yıl hizipçi bir grup kurarak Siyonist yanlısı bir gazete kurdu. Fakat imparatorluğa ve yöneticilerine derin bir bağlılık anlayışı hâlâ kural durumundaydı. Moiz Kohen ertesi yıl Hamburg'daki Dokuzuncu Dünya Siyonist Kongresi'ne bizzat katıldı ve dinleyicilerine, inançlarını neden paylaşmadığını izah etmeye çalıştı. Geleceğin David Ben-Gurion'u* Selanik'te eğitim görmeye geldiğinde, yerel Siyonist hareket tamamen durgunlaşmıştı. Biyografi yazarlarından birine göre, kenti büyüleyici bulmasına karşın, "içi içine sığmayan bir Siyonist" olduğundan, birkaç ay sonra kentten ayrılacaktı.[408]

Aslına bakılırsa, bazı Selanik Yahudileri istediklerini yaptırsalardı, Filistin'de hiçbir Yahudi kolonileşmesi olmayabilirdi. Tıpkı Siyonistlerin hedef seçimi gibi, iskân fikrine de karşı değildiler, çünkü doğru dürüst yönetilmesi halinde, Yahudi göçünün Makedonya'daki konumlarını güçlendireceğine inanıyorlardı. Selanik'te Yahudiler hâkim durumdaydılar; ama kırsal kesimde sayılan çok azdı. Kolonileşme bunu değiştirmeye yardım edebilirdi. 1891 Rus pogromlan döneminde, Abdülhamid hahambaşına imparatorluğa Yahudileri kitlesel olarak yerleştirmenin erdemlerinden söz etmişti. Örgütlü bir siyasa oluşturulamamasına karşın, doğu Avrupa Yahudileri İstanbul ve Selanik'e gelmeye devam etti. *Journal de Salonique*'in

407 Eugene A. Cooperman, "Turco-Jewish Relations in the Ottoman City of Salonica, 1889-1912: Two Communities in Support of the Ottoman Empire", NYU, D. Phil.: 1991, ve devamı, özellikle s. 104-144; J. Schechtman, *The Life and Times of Vladimir Jabotinsky* (tarihsiz), 1, 150-152.

* David Ben-Gurion (1886-1973): İsrail devletinin ilk başbakanı (1948-53) –ç.n.

408 J. Landau, *Tekinalp,* 9-10; M. Edelman, *David: The Story of Ben-Gurion* (New York, 1965), 52.

başyazan ünlü gazeteci Saadi Levy, kolonicileri Makedonya'ya yerleştirme fikrini ele aldı ve Moiz Kohen bu fikri 1909 Siyonist Kongresi'nde savunduysa da, delegelerin büyük çoğunluğu duymaktan bile hoşlanmadılar.[409]

İT çevrelerinde Yahudi göçü, Makedonya sorununun demografik mühendislik yoluyla çözümüne yönelik daha kapsamlı bir planın parçası olarak tartışıldı. Osmanlı gücünün gerilemesi, en azından yüzyıldır eski yurtlarından sökülen Müslüman mülteci dalgalarının –sayılan bir milyonu aşıyordu– göçüne eşlik etmekteydi. Yakın geçmişte, binlercesi Bulgaristan, Sırbistan ve Girit'ten gelmiş, pek çoğu kente yerleşmişti. Habsburg'un Bosna'yı ilhakından sonra, 1909 Avusturya-Osmanlı barış antlaşması, Bosna Müslümanlarının dinsel haklarını teminat altına aldı ve halife olarak padişahı onların refahından sorumlu kıldı. Fakat İT'deki bazıları kaybedilmiş vilayetlerin Müslümanlarını dinsel olmaktan ziyade milli bir kaynak olarak görüyordu ve resmi bir İT toplantısı, onların hepsinin yurtlarını terk etmeye teşvik edilmesini önermekteydi. İmparatorluğa yeterli sayıda Müslüman göç ederse, Makedonya'yı kolonize etmekte kullanılabilirler ve Hıristiyan olmayanlann oranını yükseltebilirlerdi.[410]

1909 Siyonist Kongresi'nin arefesinde, İT içinde önemli bir sima olan Nazım Bey, bir Yahudi gazeteciye iki yüz bin Bosnalı Müslümanın "ilk işarette" imparatorluğa göç etmeye hazır olduğunu söyledi ve kısa bir zaman zarfında bir milyonu aşkın Müslüman yerleşimcinin Makedonya'ya getirilebileceğini ileri sürdü – yalnız Bosna'dan değil, ayrıca Bulgaristan, Romanya, Kırım ve Orta Asya'dan; Yahudi kolonistler, diye devam etti sözüne, memnuniyetle karşılanacak başka bir kaynaktır. Rumen Yahudi çiftçiler Vardar Ovası'na yerleştirilecek ve parayla desteklenecekti: Beş bini halihazırda gelmişti ve "dosdoğru Selanik'in kapılarına kadar" daha pek çoğu için yer hazırdı. Gazeteciye, "Türkiye'nin Avrupa topraklarının ölümü veya kalımının, bu Yudeo-Müslüman projesine dayanmakta" olduğunu söyledi. Üst düzey Siyonist yetkililer ile kulis yapan İT, sözlerini tekrarladı: İT Filistin'deki Yahudi kolonizasyonuna ve bunun temsil ettiği milli amaca karşıydı, ama sayısal üstünlük kurmayacakları yerlerde Yahudi yerleşimciler tümüyle farklı bir meseleydi. Nazım, Jabotinsky'ye şu tepkiyi gösterdi: "Ne Rum var ne Ermeni, biz hepimiz Osmanlıyız; ve Yahudi göçünü memnuniyetle karşılarız – Makedonya'ya." Siyonistlerin bu tür fikirler

409 E. Benbassa, "Presse d'Istanbul et de Salonique au service du sionisme (1908-1914). Les motifs d'une allegéance", *Revue Historique,* 560 (Ekim-Aralık 1986), 337-367; A. Galanté, *Receuil de nouveaux documents inedits concernant l'histoire des Juifs de Turquie* (Istanbul, 1949), 36-39; J. Landau, *Tekinalp,* 21, 57-58.

410 K. A.Vakalopoulos, *Neoturkoi kai Makedonia,* 289: S. J. Shaw ve E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* 277.

karşısında hevesleri kırıldı, zaten Selanik'in Yahudi çevrelerinde de onaylanmadılar.[411]

İT siyasası işe girişmişti bile. Kosova ve Üsküp'te birkaç bin Bosnalı göçmen kırsal iskâna hazırlanıyorlardı. Nazım Bey onlar için Makedonya'da toprak satın aldı. Kasım 1910'da ilk yedi yüz aile Olimpos Dağı eteklerine giderken Selanik'ten geçtiler: daha yüzlercesi çok uzakta değildi. Yeni gelenler ortak arazileri devraldılar ve Hıristiyan köylüleri sürdüler; Bulgar ve Makedon gruplar şiddetle itiraz etti, ama intikam fırsatını buluncaya değin beklemekten başka bir şey yapamadılar. Ancak Bosnalı Müslümanları kalmaya ikna etmeye yönelik Habsburg karşı-propangandası ile Bosnalı Müslümanların evlerinden ayrılma konusundaki gönülsüzlükleri İT'nin planının başarısını sınırlayabildi.[412] Gene de, İT çağın sadece birkaç yıl önündeydi. Sadece birkaç yıl içinde, Balkan devletleri muazzam ölçekte nüfusu çıkartacak, Habsburglar ve onların düşünce tarzı yok olacak ve Makedonya gerçekten de kolonileştirilecekti – ama Müslümanlar ya da Yahudiler tarafından değil.

İşçi Siyasetinin Doğuşu

Milliyetçilik, Jön Türk ihtilalini izleyen siyasal kaynaşmadan doğan tek başarılı ideoloji değildi. Selanik, Osmanlı Balkanlar'ının sınai olarak en gelişmiş kentiydi ve 1908'den sonra, başlıca Yahudi ve Bulgar entelektüellerin önderliğinde çok canlı bir işçi hareketi baş gösterdi. Bu hareket kendisini kentin sayısız emekçi sınıflarının başına yerleştirdi ve çok kısa zamanda öylesine etkin ve militan hale geldi ki, sendikal yürüyüşler, oturma eylemleri, grevler, lokavtlar ve geçit törenlerine alışmak zorunda kalan kentin yeni efendilerinin –hayretler içindeki diğer sakinleri gibi– başlıca siyasal kaygısı haline geldi.

Bu huzursuzluğun ardında, kentin işgücünün içinde bulunduğu zor durum yatıyordu. Koyda sürekli sefer yapan balıkçılar ve kayıkçılar, hamallar ve liman işçileri çok düşük ücretler alıyordu; çoğu çocuğunu okula bile gönderemiyordu. Çırçır atölyelerinde işçilerden, yazın sadece otuz beş dakikalık öğle yemeği molasıyla, günde on beş saat çalışması isteniyordu. Bunların neredeyse hepsi çeyizlerine para biriktirmek için çalışan genç kızlardı. Bir İngiliz gözlemci, "Belirli bir ücret ölçeği yok," diye bildiriyordu, "ve haşin âmirlerine karşı korunmalarını sağla-

411 "Conversations avec le Nazim Bey", *Journal de Salonique,* Kasım 1909.
412 D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia,* 405; *Nea Alithia,* 12 Kasım 1910.

yacak Fabrika Yasası filan da bulunmadığını söylemeye bile gerek yok." Yerel istihdam çoğu zaman yılın birkaç ayı için geçerliydi, zira kentin ekonomisi bir bütün olarak hâlâ Makedonya hinterlandının mevsimlik ritimlerine göre yükseliyor ve alçalıyordu. "İş genelde ilk dört ay devam ediyor, kışın Makedonya'da iletişim koşullarına bağlı olarak Ocak ve Şubat aylarında azalıyor." Bu sözler 1928'de yazılmıştı, fakat yirmi yıl önce de işler tümüyle aynı şekilde yürüyordu.[413]

Çocuklar küçük yaştan itibaren –ayakkabı boyacıları, mağaza tezgâhtarları, gazete satıcıları ve sokak satıcıları olarak– çalışmaya zorlanıyordu ve yabancı ziyaretçilerden *bahşiş* koparmak için mücadele ettikleri, denizcileri bezdirdikleri ve açık havada yaşadıkları sokaklarda tamamen gözetimsiz bırakılıyorlardı. Ev hizmetçiliği hâlâ yoksul kızların çeyizlerini hazırlamasının temel yöntemlerinden biriydi. Ve fuhuş da yerel kadınlar için olduğu gibi yabancılar için de büyük bir sektördü. Arşivlerde dağınık göndermeler, on yedi ve on sekizinci yüzyıllarda da hiç görülmedik bir şey olmadığını ortaya koyar. Ne ki, on dokuzuncu yüzyıl sonunda –kamusal parklar, kafeler, bira bahçeleri ve dans salonlarından oluşan yeni bir kültürün yükselmesiyle– yeni boyutlar kazandı. 1879'da gazeteciler kentin bira salonlarına dadanan "ahlaksız kadınlar"dan yakınıyor ve buralardan çıkarılmalarını talep ediyordu. Ertesi yıl Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman cemaat liderleri onların varlığını kentin göbeğinde protesto etti. Ama 1910'a gelindiğinde, her ırk ve dinden kız demiryolu yakınındaki ayrı bir semtte bulunan yüzü aşkın genelevde çalışıyordu. Ne hahamlar ne de kentin diğer ileri gelenleri soruna aldırış eder görünüyordu. Kenti ziyaret eden bir araştırmacıya, içlerinden biri, "Ne beklenir ki?" demişti, "Yahudiler çocuklarını tavuk gibi satıyor!"[414]

Bir çıkış yolu göç etmekti. Büyük köylü grupları kente akıyordu. Ama başka on binlercesi de deniz aşırı devam ediyor ve kentin işçilerinin gittikçe daha fazlası onlan izliyordu. Güvenilir istatistikler mevcut değil, ama sayılar yüzyılın dönümünde kent içinde ve dışında işçi ücretlerini yükseltecek kadar hatırı sayılırdı. 1900'lerin başında ücretler yükselmeye başladıkça, ilk başarılı grevler gerçekleştirilmeye başladı – tütün ve tekstil işçileri, kundura imalatçılan ve Allatini tuğla harmanı işçileri tarafından. O zaman bile, Hamid istibdadı devrilir devrilmez patlayan işgücünün bastınlmış öfkesini ve azgın eylemciliğini pek az kişi öngörebilmişti.[415] 1908 yazındaki ihtilal sanki kitle siyasal hareketlenmesinin cinlerinin dizginlerini salıvermişti ve kent tam anlamıyla durmuştu. Herhangi bir siyasal hareketin örgütlenme-

413 Ionian Bankası Arşivleri (LSE), Selanik Şubesi Yanyıl Raporu, 1928.

414 K. Tomanas, *Chroniko tis Thessalonikis 1875-1920,* 34, 42; B. Pappenheim, *Sisyphus-Arbeit* (Leipzig, 1924).

415 K. Moskof, *Thessaloniki: tomi tis metapratikis polis* (Atina, 1978), 169.

sinden bile önce, yaz aylannda bir dizi grev ve iş durdurması hayatı aksattı: İlkin liman, derken telgrafhane, tütün fabrikalan, bira fabrikası işçileri, tuğlacılar, tezgâhtarlar, terziler, marangozlar, demir işçileri, demiryolları – bir grev diğerini izliyordu. Fransız konsolosu, "Kente grevciler hükmediyor," diyecekti.[416]

Bu hoşnutsuzluklar mayalanmasını örgütlü bir güce dönüştürmek, siyasal hareketlendirme fikrinin yeniliği nedeniyle daha da karmaşıklaşan bir sorundu. 1910'da belirtildiği gibi, "Türkiye'de kamuoyu filan yok ve halk kitlelerinin en önemli ekonomik ve toplumsal sorunlara kayıtsızlığı, yerel protestoların sınırlı etkisinin nedenidir." Bulgar çevreleri içinde, Rus Marksistleri ve anarşistleri çok uzun zamandır geniş bir biçimde tartışılmıştı. Fakat solcu tartışmalar Yahudi cemaatine de bir yere kadar yayılmış durumdaydı. Avram Benaroya adında genç bir Bulgar Yahudi matbaacı ve öğretmen, Sefardik Sosyalist Araştırmalar Çevresi adlı bir grup kurmuştu; grup, kentteki Bulgar sosyalist hiziplerden biriyle bağlantılıydı. Üyeleri ne kadar azsa, iç mücadele o kadar büyüktü: Gruplar birleşiyor ve ayrılıyor, suçlamalar bildirileri izliyordu.

İşçilerin tek bir birleşik hareket yerine milliyetçi çizgilerde mi örgütlenmesi gerektiği şeklindeki temel soru –o dönemde Habsburg ve Rus imparatorluklarındaki sosyalistleri meşgul edenle tamamen aynı sorun– şiddetli anlaşmazlıklara yol açtı. Kentteki Rum işçiler büyük ölçüde kendi içlerinde kapalı kaldılar. Bulgar "Dar grup" ateşli enternasyonalistlerdi: *Kendi* Marx okumalarına sımsıkı bağlı kaldılar ve işçiler arasında milliyetçilik ilkesinin her türlü savunulmasına veya devrimci bir öncü partinin tutarlılığının herhangi bir şekilde hafifletilmesine şiddetle karşı çıktılar. Ortada ise, farklı milli gruplardan benzer düşünen eylemcileri birleştirme fikrinin, imparatorluğun koşullarına daha uygun olduğuna inanan Benaroya ile Yahudi yandaşları vardı. Sonradan, "Osmanlı milleti aynı topraklarda yaşayan ve her biri kendi dili, kültürü, edebiyatı, huylan ve karakterine sahip farklı milliyetlerden oluşmuştur," diye açıklayacaklardı durumu. "Bu etnik ve filolojik nedenler yüzünden, tüm milliyetlerin kendi dil veya kültüründen vazgeçmeksizin bağlanabileceği bir örgütlenme oluşturmanın en iyisi olacağına inanıyorduk."[417]

Olaylar Benaroya'nın taktiklerini haklı çıkaracağa benziyordu. Büyük ölçüde Yahudi işçilerden oluşan çevresi ilk olarak bir Arnavut tavernasında toplandı ve

416 M. Tremopoulos, "To syndikalistiko kinima ton trochiodromikon tis Thessalonikis", *EIE, IZ' Panellinion Istoriko Synedrio: Praktika* (1997), 395-420; P. Dumont, "A Jewish, Socialist and Ottoman Organisation: the Workers' Federation of Salonica", M. Tuncayve E. J. Zürcher, der., *Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire, 1876-1923* (Londra, 1994), 49-75.

417 G. Haupt, "Le début du mouvement socialiste en Turquie", *Le mouvement social,* 45 (Ekim-Aralık, 1963), 121-137, 131-132.

otuz eylemcinin üyeliği sağlandı. Fakat 1 Mayıs 1909'da gerçekleşen büyük bir işçi gösterisinin ardından, kentteki etkisi hızla büyüdü. Osmanlı hükümeti, grev hakkını kısıtlamayı ve sendika etkinliklerini yasaklamayı tasarladığını ilan ettiği zaman, hareket büyüdü. O yaz Benaroya'nın cemiyeti Beşçınar bahçelerinde "büyük bir enternasyonal işçi fuarı" düzenledi ve Türkçe, Rumca, Bulgarca ve Yudeo-İspanyolca olarak 15 Ağustos'ta çıkan bir gazete için para toplamak üzere binlerce bilet sattı: *Amele gazetesi, Efimeris tou ergatou, Rabotniceski vestnik* ve *Journal do laborador*, Osmanlı toplumundaki işçi siyasetinin etnik karmaşıklıklarına son derece güzel bir anlatımla tanıklık ediyordu.

O döneme gelindiğinde, grup artık bir isim edinmişti – İşçi Dayanışma Federasyonu (İDF). Osmanlı yetkilileri, milli temelde kurulmuş örgütleri yasaklayan bir yasa çıkarmışlardı, ama imparatorluğa sadık olduğu ve dinler arası birliği açıkça savunduğu için Federasyon'un etkinliklerinin devamına izin verdi. Gelgelelim, Rum, Müslüman ve Ermeni işçiler kendi cemaat örgütlerine yöneliyorlardı. Çok geçmeden Benaroya'nın gazetesinin Rumca ve Türkçe baskıları iflas etti, sadece Yudeo-İspanyolca ve Bulgarca çıkmaya başladı. Bulgar entelektüellerinin aktivizmine karşın, Federasyon'un alt düzeyini oluşturan üyelerin büyük çoğunluğu Yahudi idi. Aslına bakılırsa, işçi enternasyonalizminin yirminci yüzyıl Selanik Yahudiliğinin ana siyasal ifadelerinden biri olduğunu söylemek çok ileri gitmek olmaz.[418]

Başlarda, hareketin önderleri Jön Türklere karşı genel coşkuyu paylaşıyordu: Bulgar Vlahov, İT listesinde yer almış, 1912'ye kadar da Meclis-i Meb'usan'da görev yapmıştı; Benaroya 1909'da "Hareket Ordusu" ile birlikte, karşı devrimi ezmek üzere İstanbul'a yürüyen gönüllülerden biriydi. Fakat işçi hareketinin hayret verici başarısı ve kentin işleyişini durdurma ve gerek işverenlere gerek devlete imtiyazları zorla kabul ettirme gücünü sergilemesi, çok geçmeden hükümeti alarma geçirdi. Emek karşıtı fermanlardan oluşan birtakım yasalar çıkararak, halk gösterilerini yasakladı, basına sansür koydu [Hamid dönemi sansürü aylar önce kaldırılmıştı] ve kamusal olarak hassas sektörlerde grevi yasakladı. Bunun sonucu olarak, işçiler İT'den uzaklaştılar. İT Benaroya'yı hapse attı ve çoğu başkentteki Müslüman solcu gazetecileri ve siyasal eylemcileri hedef alan bir sürü anti-sosyalist önlemler alan yasalar geçirdi ve tutuklamalar yaptı.[419]

418 P. Dumont, "Sources inédites pour l'histoire du mouvement ouvrier et des courants socialistes dans l'Empire Ottoman au debut du XXe siècle", *Études Balkaniques,* 3 (1978), 16-34; I.Yalimov, "The Bulgarian community and the development of the socialist movement in the Ottoman empire during the period 1876-1923", içinde: M. Tuncay ve E. J. Zürcher, der., *Socialism and Nationalism,* 89-108.

419 P. Dumont, "Une organisation socialiste ottomane: la fédération ouvrière de Salonique (1908-1912)", *Études Balkaniques* (1975), 76-88.

Öte yandan, kentteki binlerce Yahudi işçi İDF'nin kolay kolay ortadan kaldırılamamasına yol açacak şekilde, toplumsal bir taban oluşturmuştu. Bu grubun kararlı Osmanlıcılığı da, yetkililerin kolayca reddedemeyecekleri veya görmezden gelemeyecekleri bir yaklaşımdı. 1911'de Trablusgarb'daki İtalyan savaşının haberi geldiğinde, imparatorluğu destekleyen gösterilerin en büyüklerini başarıyla düzenleyen İDF oldu: ilkine altı bin, ikincisine on bin kişi katıldı. Selanikli işçiler Balkanlar'ın her yerindeki emekçilerin kardeşliği lehine nutuklar ve bölgeye barış getirmenin bir aracı olarak konfederasyon argümanlarını dinlediler. 1912 yazında, Birinci Balkan Savaşı arefesinde, bölgedeki sosyalist gruplar pasifist bir manifesto yayımladı. İmparatorluğun düşman komşuları tarafından planlanan bölgesel genişleme savaşları, "sadece efendilerimizin adını ve baskının derecesini değiştirecek" şeklinde değerlendirilmekteydi. Ancak sosyalist enternasyonalcilik, deniyordu, kültürel farklılıklara saygı duyar ve tüm milletlerin kendilerini ifade etmelerine izin verir. Ne ki, sosyalizm adına hüküm süren bir imparatorluk hayali denilebilecek bu vizyon, olaylarca geri plana düştü ve sonunda bir avuç Balkan tarihçisi dışında herkes tarafından unutuldu. Bunun yerine, 1912-13'teki Birinci Balkan Savaşı'nda Osmanlı yenilgisi, güneydoğu Avrupa'daki başat milliyetçilik ilkesinin zaferi anlamına geldi.[420]

Daha sonra, Selanik'in siyasal uyanışındaki kilit simalar darmadağın oldu. 1913'te İT İstanbul'da dolaysız iktidara geçti: Talat ve Enver Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa götürdüler, ve kendi trajik sonlarını hazırladılar. Maliye nâzırı Cavid Bey 1926'da, Atatürk'ü öldürmeye yönelik komplodaki rolü nedeniyle asılırken, Selanik'ten gelmiş kilit İT üyelerinden bir başkası olan Emmanuel Karasu, 1934'te zengin bir adam olarak öleceği Trieste'ye yerleşti. Kentin sosyalistlerinden, eski IMRO aktivisti Dimitar Vlahov, Weimar Almanya'sında sürgündeyken Balkan federasyonu üzerine makaleler yazarken, Şefik Hüsnü Türk Komünist Partisi'nin başına geçti. Benaroya kendi adına Rum sosyalizminin mimarlarından biri haline gelerek, Yunan Sosyalist Partisi ve Genel İşçi Sendikaları Federasyonu'nun kurulmasında rol aldı. Savaş arası Selanik'inde nüfuzlu bir işçi örgütleyicisi olarak kaldı, Alman işgalinden ve Yunan iç savaşında hapisten sağ çıktı; daha sonra İsrail'e sürgün edilen bu yaşlı anti-Siyonist, 1973'teki ölümüne dek bir gazete bayii işletti. Yüzyılın başında siyasal vizyonu dinleri, dilleri ve devletleri aşan Benaroya'nın yaşamı bile, milliyetçiliğin güçlerinin çok güçlü olduğu kanıtlamıştı. Ne ki, bunun olacağı daha baştan belliydi. Çıkardığı işçi gazetesi 1911'de, "bugün 'Milletler' olarak anılan bu

420 P. Dumont, "Sources inédites", 27.

grupların her biri, sanki bulaşmadan korkuyormuşçasına, kendini başkalarından uzak tutuyor," diye yazmıştı, "Bu iyi bir şey mi, yoksa kötü mü? Bu asla iyi olamaz".[421]

421 "Les races sont des troupeaux", *La Solidaridad Ovradera,* 2 Haziran 1911; alıntılayan: N. Cohen-Rak, "Salonique en 1911 à travers *La Solidaridad Ovradera*", *Revue des Etudes Juives,* CXLVIII (Temmuz-Aralık, 1989), 477-485.

KISIM III

KENTİ YUNANLAŞTIRMA

14
AZİZ DİMİTRİOS'UN DÖNÜŞÜ

Balkan Savaşları

Gelin dostlarım oturun çevreme
Dinleyin yeni şarkımı
Dindar ve güzel yazılmış bir şiir
1912 çiçekleriyle yapılmış bir çelenk
Selanik'imizin şarkısını söyleyeceğim
Orada olup biteni önünüze sereceğim
Selanik'imiz nasıl köle edildi
Ve sonra nasıl döndü anasının kollarına
Tann'nın isteğiydi bu, Azizlerin mucizesi
O Canavar'ı kaçıp gidecek perişanlığa düşüren.[422]

Bir Yunan halk türküleri derlemecisi, Türklerin yenilgisi hakkındaki bu uzun sözlü destanı daha birkaç yıl önce kaydetti. Türküyü teybe okuyan iki kadın, şarkılannda Yunan ordusunun Birinci Balkan Savaşı sırasında Osmanlı Makedonya'sına girişinden önceki gece, kentin koruyucu azizi Dimitrios'un nasıl Yunan başkumandanı Prens Konstantin'e "bir aslan yüreği ve cesareti ve insanüstü stratejik bir feraset" vermek üzere nasıl rüyasında göründüğünü anlatıyorlardı. Beş yüzyıl önce aziz, kentin Hıristiyanlannın günahkârca davranışlan yüzünden öylesine hüsrana uğramıştı ki, onlan terk etmişti. Şimdi düşmanı tehditleriyle korku-

422 C. Antonopoulos, "Iapeleftherosis tis Thessalonikis apo ton Ayio Dimitrio to 1912", içinde : Ch. Bakirtzis, der., *Ayiou Dimitriou Thaumata* (Atina, 1997), 337-343. Bunun için Peter Brown'a teşekkür borçluyum.

tarak ve kente "yeni İskender"in, Prens'in önderliğinde zaferle girsinler diye ilahi şefaatini Yunan ordusuna vererek geri dönüyordu.

Osmanlı İmparatorluğu açısından Birinci Balkan Savaşı akla hayale sığmaz bir felaket oldu. 1912 güz ve kışı boyunca sadece altı haftalık bir süre içinde, Balkan devletlerinin koordineli saldırısı, büyük bölümüne beş yüzyıldır sahip olduğu, hemen hemen tüm Avrupa topraklarının kaybıyla sonuçlandı ve istilacı orduları payitahtın kıyısına dek getirdi. Ama pek çok Yunana göre, ordularının ulaştığı inanılmaz zaferler zinciri –Selanik, Ege adaları, Epiros– mucizeden pek az farklıydı. Makedonya'dan Yunan yanlısı bir çete lideri hatıralarında, "1912 yılında, Türkiye'yle bir savaş olacağı ve bizim kazanacağımız," diyordu, "umut bile edemeyeceğimiz bir hayaldi."[423]

O ilkbahar ve yaz boyunca olaylar çok hızlı gelişmişti. Osmanlı Makedonya'sının bazı bölümleri ya İtalya'nın (Trablusgarp için imparatorlukla savaşmış olan) veya kendi devletlerini kurma peşinde olan Arnavut çetelerinin eline geçecekmiş gibi görünüyordu. Bu belki de Balkan devletlerini bir araya getirebilecek tek tehditti ve çok hızlı ve ani bir diplomasi atağıyla, Karadağ, Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan bir dizi iki taraflı antlaşmalar imzaladılar ve Osmanlılara karşı bir sonbahar saldırısı planladılar. Eylül'de Makedonya'da radikal reformlar –bir Hıristiyan valinin atanması, yerel olarak oluşturulmuş bir milis gücünün kurulması ve yerel bir yasama meclisi– talep ettiler. Hiç kimseyi şaşırtmayacak şekilde, istediklerini alamadıklan zaman da, savaşmamaları gerektiğini söyleyen Düvel-i Muazzama'ya kulak asmadan savaş ilan ettiler.

Bu denli başarılı olacaklarını hiç kimse beklemiyordu. Osmanlı kuvvetleri tüm cephelerde hezimete uğradı. Bulgar ordusu Trakya'yı istila ederek Edime'yi kuşattığında başkentin kendisi bile tehdit altına girdi. Sırplar güneyden saldırarak Kosova ve Üsküp'e girdiler, Ohri Gölü ve Manastır'a dek ulaştılar ve ardından Karadağlılarla birlikte, Arnavutluk kıyısındaki Durazzo'yu (Draç) kuşattılar. Yunan donanması Ege'yi denetim altına aldı. Birkaç gözüpek Yunan havacısı "Blériot makineleri" ile Olimpos üzerinden uçtular. Yunan ordusuna gelince, Yanya'yı [Yannitsa] kuşattı ve buradaki güçlü Türk direnişi üzerine, dosdoğru karşı koymayan Selanik'e yürüdüler: Aziz Dimitrios Bayramını kutlamak için tam zamanında kente girdiler.

"Bu bir düş değil. Selanik gerçekten Yunan oldu," diye yazıyordu Helensever bir Fransız gazeteci; Vardar'ın karşısından kente kadar Yunan ordusuna eşlik etmişti. "Bizans bir kez daha uyanıyor!" Onun gibi Rumların çoğu da inanamıyordu. Aşağılama ve başarısızlıkla yaşadıktan sonra, artık başarıya ulaşmışlardı. Kente ilk kez gelen ünlü bir Atinalı siyasetçinin tepkisi, "Bu kenti çok seviyorum.

423 Memoirs of Lakis Dailakis, alıntılayan: K. A. Vakalopoulos, *Neotourkoi kai Makedonia,* 404.

Bizim olduğuna inanamıyorum!" olmuştu. Gene de, fatihler Bizans dirilişi düşlerinden uyanırken, önlerinde büyük zorluklar onları bekliyordu. "Umut bile edilemeyen mutluluk hayali, düşünebileceğim kadar sevindirmedi beni," diye hatırlıyordu, kente ilk girenlerden Alexandros Mazarakis-Ainian. "Belirsizlikle kuşatılmıştık ve kentin işgalinin bize ne getireceği ve Makedonya vilayetlerinin kaderinin ne olacağını merak ediyorduk." Burası bazı Atinalıları tam anlamıyla huzursuzlaştırıyordu. Güçlü bağlantılara sahip bir kurmay subay olan Hippocrates Papavasileiou, karısına yazdığı mektupta, "deniz kıyısında bir sineması, müzik, *café chantant* ve restoranı olan güzel parkına" karşın, "Selanik beni heyecanlandırmadı" diyordu. Çok geçmeden sözlerinin tonu daha da acılaşacaktı. "14 Mayıs 1913: Artık iyiden iyiye usandım. İsrail'in bütün kabilelerini içeren bu çirkin derecede süslü kentte olmaktansa, bir dağda çadırda kalmayı bin kere yeğlerdim. Yemin ederim, daha nahoş bir yer olamaz." "19 Mayıs: Onda dokuzu Yahudi olan bu kozmopolit toplumuyla böyle bir kenti kim sevebilir? Bu kentte ne Yunan ne de Avrupai hiçbir şey yok. Aslında hiçbir şey yok."[424]

Bu, Eski Yunanistan'ın, bütün Balkan heterojenliğiyle Yeni Topraklar dediği yerlere horgörüsünün, zaferin meyvelerine yönelik, gelecekte daha da şiddetlenecek olan ikircimli duygularının ifadesiydi. Kentin Osmanlı karakterini değiştirmek yıllar alacaktı ve Yunan başkentiyle rekabet ve karşılaştırmalar daha en başından alıp yürüdü. Ne ki, Papavasileiou, Selanik'in Rum sakinlerine karşı belki de adaletsiz davranmıştı. Sayıları beklediği kadar çok veya dikkat çekici olmayabilirlerdi –ne de olsa, nüfusun üçte birinden azdılar– ama hepsi de muzaffer kahramanları selamlamak için sokaklara dökülmüşlerdi. Mavi-beyaz Yunan bayrakları her sokağı süslüyordu. "Girişimiz gelişen bir zaferdi," diye yazıyordu Yunan askerleriyle gelen İngiliz bir gazeteci. "Sokaklar tıklım tıklımdı ve Öncüler Alayı geçecekleri yolu tüfek ve dipçiklerle açmak zorunda kaldılar. Haftalardır dillerini tutmak zorunda kalmış olan Selanikli Rumlar, Yunan üniformasını görünce sevinçlerini açıkça gösteriyorlardı." Hamidiye Bulvarı'nın en yukarısındaki, bir önceki yıl Sultan V. Mehmed Reşad'ın onuruna yaptırılmış olan mermer çeşme, şimdi "Muzaffer Yunan Ordusu" nidalanyla çınlıyordu.[425]

424 J. Leune, *Une revanche, une étape: campagne de l'Armée Hellénique en Macedoine, 1912* (Paris, 1914), 308; Papanastasiou içinde: Ch. Papastathis, "O Alexandras Papanastasiou kai i Thessaloniki", içinde: kendi kitabı, *Thessalonikeia kai Makedonika Analekta* (Selanik, 1999), 157-167; A. Mazarakis-Ainian, *Mémoires* (Selanik, 1979), 100; Papavasileiou, içinde: L. Tricha, der., *Himerologia kai grammata apo to metopo: Valkanikoi polemoi, 1912-1913* (Atina, 1993), 307-310.

425 Bayraklar hakkında, K. Tomanas, *Chroniko tis Thessalonikis, 1875-1920* (Selanik, 1995), 168, 171; R. Rankin, *The Inner History of the Balkan War* (Londra, 1914), 345.

Yunan ordusunun gelmesinden önceki günlerde, Osmanlı devletinin yetkesi hızla zayıflamıştı. 17 Ekim'de, sultan-ı sabık Abdülhamid sessizce Alman *Lorelei* gemisine bindirildi ve (altı yıl sonra öleceği) yeni sürgün yerine gitmek üzere Marmara Denizi'ne doğru yola çıktı. Onun ayrıldığı haberi, tıpkı kırsal kesimdeki savaştan kaçan binlerce mültecinin gelmesi gibi, kentte büyük bir huzursuzluk yarattı. Osmanlı ordusunun geri çekilişiyle, çok sayıda asker yük hayvanlarını da alarak kaçıyordu. 22 Ekim'de, belediye meclisi bir acil oturum yaparak, umumi askeri kumandan Tahsin Paşa'ya, kentin iyiliği için daha fazla direnilmemesini uyaran bir önerge gönderdiler. Paşa başta fikirden hiç hoşlanmasa da, Yunan ordusunun 24 Ekim'de Vardar Nehri'ni geçmesi durumun umutsuzluğunu ortaya koydu. Kent düşman kuvvetlere teslim edildi ve son bir direniş fikirleri de yok olup gitti. İstanbul'da ise kentin teslim edilmesi haberi büyük bir dehşetle karşılandı. "Selanik'i nasıl terk edebildiniz, o güzelim yurdumuzu?" diye çıkıştı Mustafa Kemal bir arkadaşına. "Neden onu düşmana bırakıp da buraya geldiniz?"[426]

Kenti ele geçirdikten sonra, Yunanlar Osmanlıların intikam almaları olasılığından kaygı duymamışa benziyorlardı; imparatorluk jandarmasının asayişi korumaya devam etmesine izin verdiler. İzleyen haftalar boyunca kente gelen birlikler, Türklerin hâlâ sokaklarda devriye gezdiğini görünce şaşırıyorlardı. Bundan başka Bizans kiliselerinden çevrilmiş camilerin, en azından ilk haftalarda Müslümanlarda kalmasına da izin verildi. Yunan yönetiminin ilk günlerinde öfke dolu bir Helensever, "Türklere galip gelmenin ne faydası oldu ki?" diye söyleniyordu, "Hâlâ Aziz Dimitrios'a gidip dua etmek istediğimizde Allah'ın camilerinin arasından geçmek zorunda olduktan sonra?"[427]

Aslında, Yunanları kaygılandıran Türkler değil, Bulgarlardı. Onlarca yıldır Makedonya yüzünden dalaştıktan sonra, Yunanistan ve Bulgaristan bölgeyi nasıl paylaşacaklarında anlaşmayı başaramamışlar ve 1912 başlarında yaptıkları antlaşma temelde bu hayati meselede suskunluğunu sürdüren bir savunma ittifak anlaşması olmuştu. Düşmanlıklar başlar başlamaz, her iki ordu da kente doğru yürüyüşe geçti, ama Bulgarlar başka bir yerde Osmanlı kuvvetleriyle muharebenin asıl ağır yükünü çektikleri için, Yunanlar sadece sekiz saat farkla kente onlardan önce girdiler. Sayısız komitacının eşlik ettiği on altı bin kişilik Bulgar birlikleri Langada (Lankaza) yolundan kente akıyordu ve iki gün sonra kendileri de kente törensel bir giriş yapmakta ısrar ettiler. Olayların akışı karşısındaki hoşnutsuzluklarını gizlemiyorlardı. Bir gazeteci, "Bulgarların Yunanlara karşı duydukları nefret ve tiksin-

426 V. Nikoltsios ve V. Gounaris, der., *Apo to Sarantaporo sti Thessaloniki* (2002), 48-61; A. Mango, *Ataturk* (Londra, 2001).

427 Leune, 369-373.

ti savaşla daha da şiddetlendi" diye bildiriyordu. "Eskiden aralannda nefret vardı, şimdiyse birbirlerinden duyduklan tiksinti geçmişte olduğunun yüz katı arttı."[428]

Bunu izleyen birkaç ay içinde, gerilim daha da yükseldi. Yunanlar kentin denetimini tek başlarına aldıklannı açıkça ortaya koydular ve bunun altını çizmek için, Kral Georgios ve sarayı Atina'dan buraya nakledildi. Bu arada, Sofya Selanik'in kurtuluşunu *kendi* başarısı olarak sunuyordu. Bulgar birliklerinin büyük bölümü çok geçmeden Yunan baskısı altında geri çekilirken, sivil yöneticiler, jandarmalar ve taze birliklerin akını Yunan hâkimiyetini pekiştirdi. Bununla birlikte, azaltılmış Bulgar varlığı bile, Düvel-i Muazzama'nın uluslararası düzeyde kentin geleceğini hâlâ belirlememiş olduğu bir dönemde Helen hâkimiyetinin meşruiyetine gündelik bir meydan okuma oluşturuyordu. Neredeyse her gün Bulgar ve Yunan askerlerinin kanştığı olaylar çıkarken, komitacı çeteleri işleri daha da kızıştırıyordu. Mart 1913'te, iki taraf Selanik'in yaklaşık 75 kilometre kuzeydoğusunda açıkça çatışmaya girdi. Gelecekte meydana gelecek daha kötü olayların habercisiydi bu.[429]

İlk Balkan Savaşı resmen Nisan 1913'te sona erdikten sonra, diplomatlar barış şartlannı konuşmak üzere Londra'da toplandılar. Hem Yunanistan hem de Sırbistan, ummaya bile cesaret edemeyeceklerinden fazlasını elde etmişlerdi; Bulgaristan ise çok daha azıyla yetinmek zorunda kalmıştı. Yunanistan'ın nüfusu ve toprakları neredeyse iki katına çıkmıştı, tıpkı Sırbistan gibi; Osmanlı Makedonya'sı büyük ölçüde ikisinin arasında pay edildi. Öte yandan, gerçi en başta Trakya için savaşa gitmesine karşın, Bulgaristan'ın kazancı büyük ölçüde Trakya'yla sınırlı kaldı. Zaferin ganimetleri konusunda aldatıldığını hisseden Bulgaristan, istediği için savaşmaya hazırlandı. Bu kez eski Balkan müttefikler arasında, ikinci bir savaşın yakın olduğu açıktı ve Yunanistan ile Sırbistan alelacele aralarında bir savunma ittifakı imzaladılar. *Manchester Guardian* Haziran 1913'te, "Askerler, silahlar ve atlarla dolu trenler telaşla Selanik'e gidiyor," diye bildiriyordu. "Oldukça büyük bir çatışmanın tüm işaretleri var."[430]

29 Haziran'da, Bulgaristan'ın Sırplara bir saldırı başlatmasıyla İkinci Balkan Savaşı patlak verdi. Ertesi sabah Selanik'teki atmosfer son derece gergindi: Dükkân sahipleri tahtalar çakarak dükkânlarını emniyete alıyor, Giritli jandarmalardan oluşan devriyeler "metruk tramvay hatlanndan bir aşağı bir yukarı yavaş yavaş gidip geliyorlardı." Savaş aynı gün öğleden sonra başladı ve –"ara sıra top atışının derin gümbürtüsünce bastırılan aralıksız tüfek patırtısı ve makineli tüfeklerin tarrakası" ile geçen bir gecenin ardından– kuşatılmış çok sayıda Bulgarın

428 "Bulgarians and Salonica", *The Orient,* 4 Haziran 1913.
429 A. Buonaiuti, *Salonicco* (Milano, 1916), 62-63.
430 A. H. Trapmann, *The Greeks Triumphant* (Londra, 1915), 155-158.

teslim olmasıyla sona erdi; 1300 asker ve 500'ü aşkın komitacı gemiyle, savaşın sonuna dek kalacaklan Eski Yunanistan'ın hapishanelerine nakledildiler.[431]

Savaşın yankılan bundan daha ötelere gitti. Kentte çok uzun süredir yaşayan Bulgar sakinlerinden yüzlercesi Yunan yetkililerince tutuklandı; diğerleri Bulgar gemileriyle kenti terk ettiler. Bir operasyon merkezi işlevi görmüş olan Bulgar lisesi Yunan askerlerince yağmalandı ve Eksarhlık yasaklandı. İkinci Balkan Savaşı –sadece bir ay içinde– fiilen Selanik'in Bulgar cemaatinin sonunu getirdi. Nisan 1914'e gelindiğinde, İngiliz konsolosu "gitmek isteyenlerin neredeyse tümü gitti" diye yazacaktı. "Kalanlar ya Patrikhane'ye boyun eğdi veya Eksarhçı olarak yaşayabilmek için ellerinden geleni yapmaya çalışıyorlar." Aziz Dimitrios bir kez daha –bu kez Slavlara– galip gelmişti. Kasım 1913'te, kent üzerindeki Yunan iddiası sonunda uluslararası düzeyde tanındı ve her tarafta adamakıllı hezimete uğramış Bulgarlar yenilgilerini kabul etmek zorunda kaldılar. Ne ki, ortaya koyduklan tehdit hiçbir zaman tümüyle yok olmadı. Her iki dünya savaşında Bulgar birlikleri sınırı geçti ve her iki keresinde kentin sakinleri onlann 1912-13 olaylannın intikamını alacaklan korkusuyla titrediler.[432]

Düvel-i Muazzama da Selanik'in Yunan olması düşüncesinden pek hoşlanmamıştı. Osmanlıların yönetiminde kendi uyruklan imtiyazlı bir statüden yararlanmıştı ve birçoğu, küçük bir Balkan devletinin, potansiyel olarak bunca önemli bir kenti etkili bir biçimde yönetme ve refahını sağlama gibi bir güçlüğün üstesinden gelmeyi başarıp başaramayacağını sorguladı. Avusturya-Macaristan'ın da Selanik'te gözü vardı ve buradaki Yunan yönetimini uzunca bir süre eleştirdi durdu. İtalya, Almanya ve Fransa, kent üzerinde bizzat hak iddia etmemekle birlikte, kentin Yahudi tüccarlarına kendi himaye ve pasaportlarını önererek nüfuzlarını genişletmeyi umuyorlardı. İngiltere, Osmanlı borçlannda sahip olduğu payla ilgili kaygılar duyuyor ve Yunanlann bunun ne kadarını devralmaya hazır olduğunu merak ediyordu.

Yunan kuvvetlerinin denetimi ele geçirmesinden sonra, daha birkaç saat geçmeden, Bâb-ı Âli'deki bir Fransız donanma kumandanı, kendi himayesi altında olduğunu iddia ettiği Türk gemileriyle ilgili bir olay yüzünden kendisinden alenen özür dilenmediği takdirde iki Yunan gemisini batırmakla tehdit etti. Yunanlar razı olmak zorunda kaldı, ama uğradıklan aşağılama onlara büyük acı verdi. Konsolos-

431 A.g.e.

432 Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission,* 188-195; B. Gounaris, "Doing business in Macedonia: Greek problems in British perspective (1912-1921)", *European Review of History,* 5:2 (1998), 169-180.

lar da yalnız Osmanlı teslimiyetinin haciz memurluğunu yapmakla kalmayıp etrafa tahakküm kurmayı da denediler. Alman konsolosu kentin tüm Müslüman uyruklarını kendi himayesine almaya çalıştı ve geri adım atmak zorunda bırakılmadan evvel, birçok Türk yetkiliye pasaport dağıttı. Sokaklarda Alman, İngiliz ve Habsburg bayrakları, kentin yabancı milliyet mensupları kendi bölünmüş bağlılıklarını alenen ilan ettikçe, Yunan mavi-beyaz bayrağının üstünlüğüne meydan okuyordu. Altı ay içinde, 2400 Yahudi, Yunan uyrukluğundan kurtulmak için milliyet değiştirdi – İspanyol ve Portekiz olmanın yanı sıra, Avusturya da tercih edilen bir seçenek iken, önde gelen Müslümanlar Fransız ve Avusturya belgeleri aldılar ve yalnız Anadolu'ya değil aynı zamanda Tunus, Marsilya, Belçika, Mısır ve Hindistan'a göç etme imkânlarını araştırmaya giriştiler. Milliyet değiştirme modası, yerli dolandırıcıların büyük bedeller karşılığında yeni pasaportlar satarak büyük servetler kazanmalarını sağladı. Ancak –yabancılara yerel yasalardan muazzam bağışıklıklar sağlamış olan– Osmanlı kapitülasyonlarının kaldırılmasından sonradır ki, Yunan devleti nihayet kentte tam egemenlik kurmayı başaracaktı.[433]

Selanik Yahudileri de muzaffer Yunan ordusunu oldukça soğuk karşıladılar. Kısa bir süre sonra Yahudi bir öğretmen, "Yahudilerin bayram havasında olmadığını söylemek gerekir," diye yazmıştı. "Kayba uğramış birine yakışan doğru ve uygun bir duruş benimsedi... Ancak kaybettiğimiz zaman sahip olduğumuz şeyin gerçek değerini anlarız ve Türk halkının sabır ve cömertlik gibi ender erdemlerini asla unutmamış olan Yahudiler, bugün... en emin ve istikrarlı temelini kaybetmiş gibi hissediyorlar." Birçoklarının gelecekteki Yunan yönetimine ilişkin ciddi kuşkuları vardı. Yunanistan'a iltihakın, kenti geleneksel pazarlarından koparark ekonomik açıdan felaket getireceğini uyaran bazı Yahudi önderler, bunun yerine Selanik ve çevresinin Düvel-i Muazzama'nın garantörlüğünde, Balkan komşularının çekişmelerinde tarafsız bir Yahudi yönetiminde metropolis, fiilen özerk bir devletçik olmasını önerdiler. Uluslararasılaştırma projesi, Selanikli *Ma'min*'lerin aracı olarak işlev görmesiyle, siyasal göçmen Jön Türklerle Viyana'da tartışıldı. İstanbul'da bir Türk-Yahudi-Ulah Makedonya Komitesi bu fikri yaymak üzere kuruldu. Bazı önde gelen Yahudi Osmanlı yandaşları daha da ileri gitmiş ve Osmanlı hükümetine Balkan devletleriyle savaşmaya devam etmesi halinde mali destek vaat etmiş olabilir.[434]

433 L. Maccas, "Salonique occupée et administrée par les Grecs", *Revue de Droit International Public,* 20 (1913), 207-242; K. Skordyles, "Réactions juives à 1'annexion de Salonique par la Grèce", içinde : I. Hassiotis, der., *The Jewish Communities of Southeastern Europe* (1997), 503 not 10.

434 R. Molho, *Oi Evraioi tis Thessalonikis, 1856-1919* (Atina, 2001), 3242-3243; K. Skordyles, "Réactions juives à l'annexion de Salonique par la Grèce", 503-516.

Bunların hiçbiri sonuç vermedi –Düvel-i Muazzama Yunan *fait accompli*sini tersine çevirmeyecekti– fakat birçok Yunanı kızdırmaya yetti. Yerel Rum basını Yahudi karşıtı duygulan kamçıladı ve dışanda yaygın biçimde duyurulan, askeri birliklerin evlere zorla girmesi ve sivillere saldırması olaylan yaşandı. Mart 1913'te kent çok sevilen yaşlı Kral Georgios'un kentin banliyölerinde günlük yürüyüşünü yaparken uğradığı suikast sonucu öldürüldüğü haberi karşısında donup kaldı. Kuşkular derhal Yahudilere ve Müslümanlara yöneldi ve yetkililerce suçlunun akıl hastası bir Rum olduğu ortaya çıkanlmadan önce, yeni saldırılan tetikledi.[435]

Gelgelelim, askerlerin başıbozuk davranışları, Yunan liderlerinin özgürlükçü özlemlerine taban tabana zıttı. Kente girdiğinin ertesi sabahı sıkıyönetim ilan eden askeri kumandan Prens Konstantin –kentte kullanılan dört dilde, yani Yunanca, Fransızca, Türkçe ve Yudeo-İspanyolca– bir bildiri yayınlayarak, "milliyetlerin ve birey ve yurttaş olarak kabul edilen insanlann haklarını korumak" için "şanlı Helen kanını" dökmüş olan "Helen ordusunun azmini ve cesaretini" selamladı.[436] Tedricen, birlikler denetim altına alındıkça, Atina hükümetinin kaygılı siyasalan meyvesini verdi. Ne de olsa, Yunan olmayanlara kötü davranış –ister Müslüman olsun, ister Bulgar veya Yahudi– kendi uluslararası durumunu baltalıyor ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içindeki Hıristiyanlann konumunu tehlikeye atıyordu. Kraliyet ailesinin liderliğinde, yöneticiler Selanik Yahudilerini özellikle iyi niyeti konusunda ikna etmeye girişti. "Hiper-semitizm" olarak tanımladığı bir siyasayla, özelde Yahudi çıkarlannı, geneldeyse ülkenin yeni azınlıklannın çıkarlannı korumaya istekli olduğunu ilan etti. Yahudi cemaati, kendi adına, Yunanlann orada kalacağı gerçeğini kabul etti: Devlet bayramlarında Yahudi evlerinin dışına Yunan bayraklan asıldı; hahamlar ve piskoposlar bir diğerinin bayram törenlerine katıldı. Son Osmanlı belediye başkanı, Osman Said Bey adlı *Ma'min* makamında kaldı ve belediye meclisi kentin Rum olmayan dinsel gruplannndan üyeleri de kapsamaya devam etti.

Helenleştirme

Kenti Yunan devletine eklemleme görevi, yeni Makedonya sivil genel valisi Konstantin Raktivan'a verildi. Raktivan, önde gelen bir hukukçu ve –belki de Yunan tarihinin en enerjik ve reformcu yönetimi olan– Eleftherios Venizelos'un Liberal hükümetinde adalet bakanıydı. Yaptığı ilk açıklamada, Raktivan savaşın

435 R. Molho, *Oi Evraioi tis Thessalonikis, 1856-1919,* 244-245.

436 Maccas, 214-217; S. Marketos, "I ensomatosi tis sefaradikis Thessalonikis stin Ellada: to plaisio, 1912-1914", içinde: yazan belirsiz, *O ellinikos evraismos* (Atina, 1999), 69.

"[Osmanlı İmparatorluğu'nun] varlığının yüzlerce yıl sürmesine izin verdiği istibdat ve kötü yönetimi" kaldırmak ve "ülkenin tüm sakinlerinin özgürlükten yararlanmasını sağlamak" için verildiğini bildirdi. Gerçek özgürlük "aynı devletin kanatlan altında yaşayan farklı ırklar arasında tam bir eşitliği" varsayar diye devam etti sözlerine; ve "uygar bir Devlete yakışır, aynı zamanda güçlü ve tarafsız" bir yönetim sözü verdi.[437]

Gelgelelim, modern bir bürokrasi inşa etmek zaman alacaktı. Selanik ile Eski Yunanistan arasında doğrudan bir demiryolu hattı yoktu (ancak 1916'da yapılacaktı) ve bir günden fazla sürmemesi gereken postanın ulaşması bazan haftalar, hatta aylar sürüyordu. Raktivan Londra'da gerçekleşen görüşmelerden habersiz, hatta memurlarına ödeme yapacağı drahmilerden bile yoksun kaldı. Yunan değerlerinin yanı sıra, Türk para birimi, yasaları, ağırlık ve ölçüleri daha yıllarca kullanılmaya devam etti ve 1897 iflasından beri Yunan para meselelerine nezaret eden Uluslararası Mali Denetim, Yunan Merkez Bankası'na kuzeydeki "Yeni Topraklar" için para basmasına ancak 1915'te izin verdi. Kapitülasyonlar kaldırıldı ama "Şirket" –havagazı ve tramvay imtiyazlarını yürüten Belçika firmasına verilen yaygın ad– kentteki güçlü konumunu korudu. Kuzey topraklarının yeni valisi, Atina'dan –aynı anda hem merkeziyetçi hem de uzak– yönetimin bunaltıcı tadının tam olarak ne anlama geldiğini almaya başlıyordu: Bu, öncüllerinin ve kent sakinlerinin çabucak aşina olduğu bir sorundu.

Selanik'in Osmanlı mirasının bazı unsurları kolay hedef oldu. Fese [her ne kadar bir yüzyıl önce Osmanlı toplumunda tehlikeli bir modernleşme işareti olarak görülmüş olsa da] savaş açıldı ve yerel yetkililere demiryolu, tramvay ve elektrik müdürlerinin çalışırken fes giyenleri işten çıkarmaları talimatı verildi. Yunan vatandaşlığına girmeyi reddedenler kovuldu: Osmanlı uyruğunda kalmayı seçen birçok Müslüman istifa etti; çoğu Yahudi işçi boyun eğdi. Yunanca yönetim dili haline geldi ve Yunan gümrük tarifeleri Osmanlınınkinin yerini aldı. Bu arada her gün Pire'den gelen gemiler polisler, jandarmalar, yargıçlar ve avukatlardan oluşan yeni bir yönetici sınıf getiriyordu – ilk Yunan memur sınıfı dalgası. Bazıları Atina'dan, daha çoğu da Girit ve Mora'dan geldiler. Pek de hevesli olmadıkları yeni görevleri, onlar için "Bulgaristan'a sürgün edilmek" ile aynı anlama geliyordu. Böyle bile olsa, birçoğu kente yerleşti ve kök saldı. Seksen yıl sonra, Elias Petropoulos "uygulamada Selanik onlarca yıldır Pan-Giritliler Kardeşliği ve Peloponnez Birliği tarafından yönetilmiştir" diye belirtecekti.[438]

437 K. Raktivan, *Eggrafa kai simeioseis ek tis protis Ellinikis dioikiseos tis Makedonias* (1951).

438 H. Petropoulos, *I onomatothesia odon kai plateion* (1995), 128-129.

Değişen sokak adları, bir gözlemcinin alaylı bir tavırla dile getirdiği gibi, "Helenizm'in en büyük medar-ı iftiharları"na tanıklık ediyordu. Aristo, İskender ve kentin gözde Bizans imparatoru –Bulgar katili Basileios– küçük Fransız tarzı mineli plakalara hakkedildi. Osmanlı modernleşmesinin erken evresinden ve kentin konsoloslukları ve yönetim merkezlerinin çoğunu barındıran ana cadde Hamidiye'ye Birlik Bulvarı adı verildi; sonra Prens Konstantin, sonra Kral Konstantin, Milli Savunma (iki kez) ve Kraliçe Sofia olarak değiştirildi. Dükkân tabelaları belirgin Yunan harfleriyle, genellikle mavi-beyaz olarak yeniden boyandı – aslına bakılırsa, birçok vatansever dükkân ve ev sahipleri kentin kendisi "gerçek dışı bir manzara" gibi görünecek şekilde, binalarının tüm cephelerini, hatta kaldırımları bile boyamışlardı. Fakat bunu izleyen birkaç yıl boyunca, kentsel yenilenmeye yönelik daha kapsamlı planlar kâğıt üzerinde kaldı, inşa çalışmaları "sokakların vaftiz edilmesiyle başladı ve bitti" ve yollar "iyi niyetlerle" döşendi. Aşırı yağışlarda, artık Salamina Caddesi olarak bilinen caddeyi geçmek hâlâ imkânsızdı – geçmenin tek yolu Yahudi bir hamalın sırtına çıkmaktı. Gece bekçileri tıpkı Osmanlı döneminde olduğu gibi turlarını atmaya ve yangınlar hâlâ gönüllüler tarafından söndürülmeye devam ediyordu. Kente yüzlerce yıl hizmet etmiş ilgisiz denebilecek devlet aygıtından, Raktivan gibi liberallerin hoşlandığı Prusya tarzı bürokrasiye geçiş, yakın zamanda gerçekleştirilemeyecekti. Beyaz Kule civarında küçük bir yeni eğlence bahçesinin tamamlanışı, belediye etkinliğinin en görünür ürünü oldu. 1914'te bir İtalyan gazeteci, son iki yılda gerçekleşen değişimleri şöyle özetliyordu: "Artık Bulgarlar yok, *dönme*ler Yukarı Kent'teki sokaklarına ve kahvehanelerine dönüp gözden kayboldular, Yahudiler kendilerini yeni otoriteye uyarladılar, geri kalan Avrupalı kolonileri – İtalyanlar, Fransızlar, Almanlar, kendi aralarında hemhal oluyorlar... Kapitülasyonlar, ve daha da kötüsü, kentin yabancı postaneleri kaldırıldı."[439]

Gelgelelim, önemli bir mesele çabucak fark edilecekti. Bileşimi ve boyutları konusunda bilgi sahibi olmaksızın bir kenti yönetmek çok zor olduğundan, Raktivan bir nüfus sayımı yaptırdı – doğruluğu ne olursa olsun, on altıncı yüzyıldan beri ilk sayımdı bu. Yakın geçmişte iki Osmanlı girişimi olmuşsa da, uyguladıkları yöntemleri kimse bilmediğinden, sonuçlarından kimse emin olamıyordu. Yunan vali her haneye gidecek yerel alt komiteler ve kendi mahallelerinde dolaşıp kapıları çalacak (geçmişte olduğu gibi hane sahiplerini kendilere gelmeye davet etmek yerine) okur yazar Yahudi, Müslüman ve Yunan gruplar kurdurdu. Bu operasyo-

439 A, Scheikevitch, *Hellas?... Helas! Souvenirs de Salonique* (Paris, 1922), 34-36; Buonaiuti, 100.

nun ardındaki amaçlar çok yüceydi. Düzenleyiciler, "Çok iyi bilindiği gibi," diye yazıyordu, "topyekûn ilerlemeyi amaçlayan her uygar Devlet'in ilk kaygısı, çeşitli yönleriyle birlikte nüfusunu tanımaktır."[440]

Aslında, hiçbir zaman yayımlanmamasına ve savaş dönemi nüfus değişimleri yüzünden kısa sürede işe yaramaz hale gelmesine karşın, 1913 nüfus sayımı, modern kentin etnografik kompozisyonunu ve izleyen aylar ve yıllar içinde yitip gidecek Osmanlı dinsel dengesinin son bir görünümünün makul ölçüde doğru ilk enstantanesini verir. Toplam nüfus 157.889'a çıkmıştı ve bunun 40.000'den biraz azı Yunan, 45.867'si "Osmanlı", başka bir deyişle Müslüman ve 61.439'u da Yahudi olarak kaydedilmişti. Yunan nüfus muhtemelen sokak satıcıları, mülteciler ve kente önceki Ekim'den bu yana Eski Yunanistan, Mısır ya da Osmanlı İmparatorluğu'ndan gelenlerin yanı sıra, eskiden "Bulgar" olarak kaydedilmiş olanları da içeriyordu. "Osmanlı" olarak kategorize edilenler arasında, aynı zamanda kırsal kesimden gelmiş binlerce mülteci de yer almış olmalıdır. Dolayısıyla Yahudilerin üstünlüğü çarpıcı bir şekilde teyit edilmektedir: Kentte tüm Sırbistan, Bulgaristan veya İstanbul'da bulunan toplamdan daha fazla Yahudi vardı. Bir İtalyan gazeteci 1914'te, "Yunanistan'ın efendisi olarak Selanik'i Helenleştirme'nin hiçbir aracını ihmal etmediği, ... 1908'in kentin tarihinde uzak bir geçmiş gibi göründüğü ... bugün bile," diye yazmıştı, "kent hâlâ belli anlarda, neredeyse her yerde insana tuhaf bir Kudüs, çok modern, çok Makedonyalı, biraz uluslararası, fakat kesinlikle Kudüs izlenimini veriyor, çünkü her tarafını dolduran Yahudilerin sayısı o kadar çok ki, tüm diğer milliyetleri ikincil öneme indiriyorlar."[441]

Bu noktada, kent sakinlerinin üçte ikisinden fazlası eski surların içinde yaşıyordu; banliyöleşme henüz bebeklik çağındaydı. Yukan Kent, 1912'den sonra bile, büyük ölçüde Müslüman kaldı; aşağı kentin denize en yakın kesiminin büyük bölümü yüzde 60 ile yüzde 90 oranında Yahudi iken, Rumların büyük çoğunluğu kentin doğu ve batı kesimlerindeki geleneksel semtlerinde yaşıyorlardı. Ama belki de en çarpıcı ve beklenmedik olanı, rakamların ortaya koyduğu karma konutların yüksek oranıydı. Selanik'te getto filan yoktu ve sadece şu ya da bu dine ait olan pek az mahalle vardı: Aslına bakılırsa, kent sakinlerinin üçte biri böyle mahallelerde [yüzde 80'inden fazlası olarak tanımlanan] yaşıyorlardı. Birlikte yaşama eğilimi en çok Müslümanlar arasında belirgindi, ama o zaman bile, Müslümanların yarısından azı sadece Müslümanlara ait mahallelerde yaşıyordu. Kısacası, nü-

440 E. Hekimoglou, "Dyo anekdota keimena apo ti neoteri istoria tis Thessalonikis: ta paraleipomena tis apografis tou 1913", içinde: Hekimoglou, der., *Thessaloniki: Tourkokratia kai Mesopolemos* (Selanik, 1995), 330-345; Tomanas, 176.

441 Buonaiuti, 141.

fus sayımı geç dönem Osmanlı kentinin dinsel cemaatlerinin nasıl birbirine karışmış olduğunu gösterir. Ordularının dikkate değer performansı sayesinde, Yunanistan'ın Selanik'teki Osmanlı yönetimine son vermesi üç haftadan kısa sürmüştü. Ama yaklaşık beş yüzyıl padişahların hükümranlığında yaşadıktan sonra, kentin artık gerçek anlamda Yunan olabilmesi için, bundan daha uzun süreye gereksinim olacaktı.

15
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI

"Bugünlerde Selanik Yunan olmuş mudur? Yeni haritalarda, öyle; evlerin ve sokak tabelalarının renklerinde, evet. Peki ya başka yerlerde? Ta yüreğinde, kent Yunan değil ve asla olmadı da... Burası su katılmamış uluslararası bir kent. Ya da, daha doğrusu, gayri-millileştirilmiş bir kent. Yunanistan'a iltihakından sonra bile, Selanikli Rumlar küçük bir parçası olarak kalmaya, sakinlerinin en büyük çoğunluğunu oluşturmamaya devam etti."

A. FRACCAROLI (1916)[442]

Milli Hizip

1940'larda Prens Konstantin'in at üzerinde bir heykeli Vardar Meydanı'nın gölgeli tarafına yerleştirildi. Bugün otobüsler tren istasyonundan kente yolcu taşırken heykelin yanından geçiyorlar. Yunan ordusunun başkumandanı, 1912'de kente muzaffer girişlerini yaparken öncülük ettiği birliklerinin izlediği güzergâhta batı banliyölerinden meydana doğru atını sürüyor. Ana cadde boyunca belki bir kilometre ötede, Sultan II. Murad'ın hamamından en fazla yüz metre mesafede, bir başka ünlü Yunan simanın, bu kez karizmatik Yunan başbakanı Venizelos'un heykeli var. Osmanlı Girit'inde bir asi elebaşı olarak başlayan ve ardından Yunanistan'ın en hayalperest ve tartışmalı devlet adamına dönüşen, devletinin hem iç modernleşmesinin hem dış genişlemesinin mimarı olan adam, kentin göbeğindeki ana meydanda, büyük bir özgüvenle adımını atarken görülür. Yunanistan'ın bu

442 A. Fraccaroli, *Dalla Serbia invasa alle trincee di Salonicco* (Milano, 1916), 113-114.

iki ünlü isminin heykelleri arasındaki mesafe bir rastlantı değil. Konstantin ile Venizelos, Balkan Savaşları sırasında Yunanistan'ın askerî ve diplomatik liderleri olarak ortak hareket ettiler ve 1913'te babasının öldürülmesinin ardından, Konstantin'in kral olmasından sonra da öyle yapmaya devam ettiler. Fakat ertesi yıl Birinci Dünya Savaşı'nın patlaması, ikisi arasında onarılamaz bir kopmaya yol açtı. Kral Konstantin Alman silahlarının üstünlüğüne inanıyor, dolayısıyla Yunanistan'ın tarafsız kalmasını istiyordu; aynı derecede İtilaf devletlerinin galip geleceğine inanan Venizelos ise, İngiliz ve Fransızlar yanında savaşa girmek gerektiğini savunuyordu. Çatışmaları, Yunan monarşisinin anayasal konumunu kuşku altına soktu ve ülkeyi tarihinin en kötü siyasal krizine sürükledi. Sonunda İtilaf devletleri uluslararası hukukun inceliklerine hiç saygı göstermeksizin müdahale etti ve 1917'de Konstantin sürgüne gönderildi. Bu olaylarda Selanik'in rolü de çok büyük oldu, zira 1916'da Venizelos kendi geçici hükümetini burada kurdu ve kentin Atina'yla rekabeti ölümcül yeni bir anlam kazandı.

İngiltere ve Fransa bu komploda rollerini oynamaktan geri durmamışlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Üçlü İttifak safında savaşa katılması üzerine, onlar da kendi birliklerini Ege'ye gönderdiler. 1915 başında, deniz yolundan İstanbul'a saldırmaya çalıştılar ve bu başarısız olunca, Gelibolu Yarımadası üzerinden karayolunu denediler. Yaklaşık bir yıl sonra, Mustafa Kemal'in kumanda ettiği Osmanlı birliklerinin engellemesi karşısında, hâlâ kıyıdaki mevzilerinde kısılıp kalmış durumdaydılar. Doğu Akdeniz'deki topyekûn pozisyonundan vazgeçmeksizin, kuvvetlerini oradan çıkarmaya çalışan Londra ve Paris'teki yetkililer Selanik'in stratejik değerini tartıştılar. Bazıları, burasının Gelibolu'ya çıkartma yapmak için uygun bir liman olduğunu ileri sürdüler: Buradan, halihazırda iki Habsburg saldırısını püskürtmüş olan aşırı baskı altındaki Sırp müttefiklerine de yardım götürebilirlerdi. Bunun bir zaman ve can kaybından başka bir şey olmadığını düşünenlere göreyse, savaşın sonunu Garp Cephesi'nin belirleyeceği kesindi. Onlar tereddütte kalırken, Almanya ve Avusturya Sırbistan'ın ortaya koyduğu askerî tehdidi bertaraf etmeye karar vermiş, Bulgaristan'la gizli bir ittifak kurmuşlardı. Eylül 1915'in sonunda, Bulgarlar yaklaşan ortak taarruz için birliklerini harekete geçirdiler.

Felaketle karşılaşan İtilaf devletleri uzlaşmaya karar verdiler ve Selanik'e Sırplara yardım etmek için kuzeye yürüyecek küçük bir kuvvet çıkardılar. Venizelos plana sıcak baktı. 3 Ekim'de, Yunanistan hâlâ resmen tarafsız olmasına karşın, İngiliz ve Fransız sefirlerine büyük bir güvenle Selanik'i kullanabileceklerini söyledi. Bununla birlikte, kafa karıştıracak şekilde, iç muhaliflerine karşı durumu

örtbas etmek için, resmi bir protesto yaptı. Bütün bu olayların dışında bırakılmış olan kral, 5 Ekim'de, ilk İtilaf ihtiyat birlikleri limana girerken, başbakanını istifaya zorladı. İngiliz Selanik Kuvvetleri'nin öncü birliğinin kumandanı Tuğgeneral Hamilton gelişmeler karşısında afallamıştı. Hotel de Rome'da bavullarının arasında oturan Hamilton bundan sonra ne yapmak gerektiğini belirlemeye çalıştı. "Lanet olsun. Buraya bizi ne demeye yolladılar?" diye homurdandı kurmay subaylarından birine. "İşte buradayım – ve bir tek talimat bile verilmiyor. Benden ne yapmamı bekliyorlar ki?" [443]

Konstantin'in İtilaf devletlerine yakınlık duymadığı apaçıktı. Yunan yetkililer İtilaf birliklerini buz gibi bir tavırla karşıladılar ve kentten kilometrelerce uzakta, Langada'ya giden yolda bataklık bir arazide karargâh kurmalarına izin verdiler. Daha sonra limanın kullanımını devrettiler ve istemeyerek de olsa, posta, telgraf ve demiryollarını kullanmalarına izin verdiler. Fakat bu gergin ve anormal bir durumdu: Yunanlar kendi iradeleri dışında savaşa girmeye zorlandıklarını hissediyorlardı ve Üçlü İttifak'ın konsolosları kentte özgürce kalmaya devam ettiler. Nüfusun büyük bölümü onlara, İtilaf devletlerine olduğundan daha çok yakınlık duyuyordu ve bir casuslar ordusu, İngiliz ve Fransız birliklerinin her hareketini gözlüyordu.

Daha iki ay bile geçmeden, işler daha da kötüleşti: 1915 kışında Sırp ordusu Karadağ'ın karla kaplı dağlarından Adriyatik denizine püskürtüldü, Sırbistan Üçlü İttifak devletlerince işgal edildi, böylece en başta İngiliz ve Fransız askerlerini Selanik'e gönderme nedeni ortadan kalkmış oldu. Kuzeye gitmiş olan birlikler döndü ve onlarla Yunan yetkililer arasındaki ilişkiler gitgide yozlaştı. Bulgar birliklerinin Yugoslav Makedonya'sını istila etmesinden sonra, onları dosdoğru Selanik'e de inmekten alıkoyacak hiçbir şey kalmamışa benziyordu. Kentten sadece altı günlük yoldaydılar ve Almanlar bu fikre karşı çıkmamış olsaydı, muhtemelen kenti alabilirlerdi de. Berlin, hem Bulgarların hem Avusturyalıların Selanik'te gözü olduğunu biliyordu ve müttefiklerinin Balkanlar'da bu kent için birbirine düşmesine izin vermeye hiç niyeti yoktu.[444]

İngilizler müteredditi, Fransızlar ise kalmakta kararlıydı. 1915 Noel'inde Çanakkale'deki geri kalan tüm birlikler Selanik'e sevk edildi ve on beş gün içinde yüz elli bin asker kente geldi. Kent dışında uygun bir savunma çemberi inşa ettiler; içeride, Fransız kumandanı General Maurice Sarrail, uluslararası protokole boş vermeye karar verdi. Bir zeplin saldırısının ardından, düşman devletlerin

443 J. Reed, *War in Eastern Europe: Travels through the Balkans in 1915* (Londra, 1999), 173.

444 A. Palmer, *The Gardeners of Salonika* (Londra, 1965), 45-46.

konsoloslannı tutukladı, ajanlarını ve casuslarını da eski kalenin kokuşmuş zindanlarına attı; bunlar tarafsız bir devletin davetsiz misafirinden çok, bir sömürgeci veya işgalci kuvvete yaraşır edimlerdi. Hemen ardından, koyun girişini tutan hisara el koydu.

Fransız ve İngiliz hükümetleri, Yunanistan'ın egemenliğini kısıtlamaya hiç niyetleri olmadığını söyleyerek itiraz ettilerse de, bunun gerçek nedeni, Konstantin'i hâlâ kendi saflanna çekebilecekleri umudunda olmalarıydı. Gene de, bunun gerçekleşme ihtimali çok düşüktü ve kral, İtilaf birlikleri Selanik'ten ayrılmayacak olursa, Yunan ordusuna Bulgarların girmesine izin vermeleri emrini vereceği tehdidini bile savurmuştu. Ama bunu söyleyerek fazla ileri gitmişti, zira bu sözler onun Venizelos'la arasındaki siyasal tartışmayı, artık Yunanistan'ın toprak bütünlüğü ve ulusal onuru sorununa dönüştürmüş oldu. 1912-13 zaferlerinden geri dönmek, kendisine sadık Yunan subaylarının bile kolayca kabul edemeyeceği bir şeydi ve çok geçmeden ordudan itirazlar yükseldi. Ocak 1916'da sokaklarda kraliyet karşıtı afişler baş gösterdi. Ve Mart'ta, --oldum olası, hemşehrileri Venizelos'a sadık olan– Giritli jandarmalar krala karşı bir ayaklanmayı desteklemeye hazır olduklarını ilan ettiler.

İlkbaharın gelmesiyle, çatışma dönüm noktasına girdi. 1912-13'te Bulgar baskısına kuvvetle direnmiş olan Konstantin, tehdidini fiilen uygulamaya koyarak, Bulgar ve Alman birliklerinin doğu Makedonya'yı işgal etmelerini sağlayacak şekilde, Yunan sınır istihkâmlarını tek bir tüfek bile ateşlenmeden devralmalarına izin verdi. Yunan Dördüncü Ordusunun büyük bölümü esir alındı. Fakat Bulgar birlikleri burada duracak mıydı, yoksa Yunanistan'ın dört yıl önce ele geçirdiği tüm Yeni Topraklar'ın tamamı risk altında mıydı? Selanik'te söylentiler alıp başını gitmişti – Almanlar Manastır'dan inerek geliyorlardı; üç gün daha geçince, Fransız-İngiliz gücünü tümüyle ezip geçeceklerdi. Konstantin'in eylemi karşısında küplere binen İtilaf devletleri, Yunan ordusunun derhal dağıtılmasını talep etti.

Konstantin'in doğum günü olan 3 Haziran 1916'da, Sarrail Selanik'te sıkıyönetim ilan etti. Fransız birlikleri makineli tüfeklerini belediye sarayına doğrulttular ve en önemli kamu binalarına el koydular. Yunan egemenliği şimdi ne durumdaydı? Osmanlı yönetiminin sona ermesinin üzerinden daha dört yıl geçmemişken, kent bir kez daha fiilî askerî işgal altına girmişti. Beyaz Kule'nin önünde bir Yunan nöbetçisinin olmadığını fark eden Sarrail'in kurmay heyetinden biri, "Makedonya'da Yunan egemenliğinin son izlerinden birinin böylece yok olup gidişini" gördüğünü yazmıştı. Bir yetkili, "Ne olursa olsun" diye içini dökmüştü bir gazeteciye, "Selanik'i bundan böyle Yunan elinde görmeyeceğiz." Dönemin dene-

yimli bir İngiliz yorumcusu, "Müthiş bir geleceği olan bir kent," diye yazıyordu. "Ama bu geleceğin ne olacağını bilen yok."[445]

Venizelos yandaşlannı harekete geçmeye iten de bu dehşet verici olasılıktı. Bulgarların Rupel Geçidi'ne girdiği öğrenildiğinde gösteriler yapılmış, "Çok Yaşa Venizelos!" sloganları arasında hükümetin siyasaları şiddetle kınanmıştı. Yaz geldiğinde, Venizelosçu olarak tanınan Dördüncü Ordu'nun kaderine terk edilmiş olduğu haberi Selanik'e vardı. Beyaz Kule yakınlanndaki bahçelerde çekilen ateşli söylevlerin ardından, subaylardan oluşan bir komite, çoğunluğu Giritli jandarmalar ile Anadolu'dan gelen Rum mültecilerden oluşan gönüllü bir birlik toplamaya başladı; çok geçmeden birlik 1400-1500 kişiye ulaştı. 30 Ağustos 1916'da, İtilaf yanlısı "devrim" nihayet patlak verdi ve Makedonya'nın Atina hükümetinden "bağımsız"lığı ilan edildi. Kentteki kraliyet taraftan subayların göstermelik direnişi kolayca ezildi. Kavala'da Bulgarlardan kaçarak kente gelen binlerce kişi, Venizelosçu başıbozuk orduya, yeni Milli Savunma Ordusu'na katıldı. Ekim başında bizzat Venizelos kente geldi – destek toplamak için gittiği Girit ve doğu Ege'den deniz yoluyla gelmişti. Ve gelir gelmez kenti ve hinterlandını denetim altına alacak geçici bir Milli Savunma hükümeti kurdu. Başka birlikler de geldi ve bir Yunan taburu kuruldu ve Struma cephesine gitmek üzere yola çıktı. Bakanlar atandı ve siyasal muhalifler hapse atıldı. 1916'nın sonuna gelindiğinde, Yunanistan'ın iki hükümeti ve iki ordusu vardı: "Selanik Yunanistan'ı", "Konstantin Yunanistan'ına" kafa tutuyordu.[446]

Kent ve Devrim

Ne ki, bütün bu karışıklıklara karşın, Selanik halkının büyük bölümü kentte kaldı. Sarrail'in emrinde çalışan Fransız istihbarat subayı Antoine Scheikevitch, yerlilerin pasifliği karşısında dehşete kapılmıştı: "Selanik halkının tutumunda, Tarih'in o vahim akışını bozabilecek en küçük bir jest yapmaya muktedir olduğunu düşündürecek hiçbir şey yok." Bu aşamada Yahudi cemaati büyük ölçüde Üçlü İttifak'tan yanaydı, Müslüman sakinler gizlice Osmanlı İmparatorluğu'nu destekleme eğilimi gösteriyordu ve Yunanların birçoğuysa, hâlâ 1912 şanlı zaferi için minnet duyduklan krala sadıktı. Halk genel olarak savaştan bıkmıştı.

445 A. Scheikevitch, *Hellas?... Hélas!,* 143; J. Ancel, *Les Travaux et les Jours de l'Armée d'Orient (1915-1918)* (Paris, 1921), 78-87; Fraccaroli, 211; "Odysseus", "The Scenes of War–1," *Blackwood's Magazine,* 200 (Ekim 1916), 536.

446 P. Petrides, "I prosorini kyvernisi tis Thessalonikis apenanti sto aitima yia rizikes politeiakes kai koinonikes metarrythmiseis" içinde: Dimos Thessalonikis, *Symposio: I Thessaloniki meta to 1912* (Selanik, 1986), 139.

Venizelosçular ile muhalifleri arasındaki kısa süreli denge durumuna tanık olan bir İngiliz savaş muhabiri, "Selanik'in sıradan halkının olan bitenlere ne kadar az ilgi" göstermesine hayretler içinde kalmıştı. "Yayan veya tramvaylarla caddeden akın akın geçerken, tören alanının en sonunda ellerinde silahlarla birbirine bakan mavi ceketli devrimcilerle haki ceketli kralcıları görmek için başlarını çevirmeye bile zahmet etmiyorlardı pek." Gazeteci gördüklerinden, "son birkaç yıl içinde bu kadar çok ayaklanma ve düzensizlikler görmüş olan bir halktan böylesine gelişigüzel bir çekişmeye büyük bir dikkat göstermesi beklenemez" sonucunu çıkarmıştı.[447]

Zaman zaman her şey daha çok bir operet sahnesini andırıyordu. Devrimin başarısını kutlamak üzere Beau Rivage lokantasında yapılan partiye katıldığında Scheikevitch, Kral Konstantin ve Kraliçe Sofia'nın portrelerinin ters çevrilip arkasına Venizelos'un yerel gazetelerden kesilmiş resimlerinin iliştirilivermesinden bahsetmişti. Yazar William McFee, bütün bu olayın "bayağı bir melodrama" benzediğini düşünüyordu. Bizzat Venizelos bile durumun mizahi yönünü görebiliyordu. "Evet, Bay Wratislaw, yine buradayım; her zamanki gibi isyan halinde," demişti alaycı bir gülüşle eski bir dostu olan, kendisini Türklere karşı ayaklandığı Girit'teki günlerinden tanıyan İngiliz konsolosuna.[448]

Bununla birlikte, bahis çok büyüktü. Yunanistan'daki İtilaf varlığının çıplaklığını örtecek diplomatik bir "incir yaprağı" vermek yoluyla, Venizelos eninde sonunda savaşın ganimetleri bölüşülürken ülkesine bir söz hakkı elde etmeyi amaçlıyordu. Ayrıca verdiği askerî yardım da hatırı sayılır nitelikteydi: Geçici hükümeti cepheye toplam 200 bin asker gönderecekti. Bu bakış açısından, Scheikevitch, "Venizelosçu maskeli balo"nun "muazzam palyaçoluğu"na duyduğu bütün o küçümseyici nefretine karşın, aslında isabetli bir saptama yapıyordu. Venizelos ile Kral arasında bir saf seçme ihtiyacı hisseden diğer Fransızları eleştirerek, her ikisinin de "aynı amacı –Büyük Yunanistan'ın gerçekleştirilmesi– güttüğüne" işaret etmişti. "Venizelosçu ayaklanma, elinden kaçırma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı Makedonya'da Yunan denetimini korumak için gerekliydi"; "Bay Venizelos'un Ordusu savaşmaktan çok, barışın hakemlerinin kararlarına 'Megalo Idea'nın hizmetkârlarının da katılmasını sağlama amacındadır." Başlangıçta İtilaf devletlerince sadece hoşgörü gösterilen ve kendi konumundan yararlanması bile pek az yüreklendirilen Venizelos'un sabrı, nihayet Ocak 1917'nin başında tam bir uluslararası kabulle karşılık gördü. Altı ay sonra, Kral Konstantin tahttan feragat etmek

447 A. Scheikevitch, *Hellas? ... Helas!,* 143; G. Ward Price, *The Story of the Salonica Army* (Londra, 1918), 111-112.

448 A. C. Wratislaw, *A Consul in the East* (Londra, 1924), 332.

zorunda bırakıldı ve Venizelos bir kez daha Makedonya başkentinden Atina'ya gitti. "İki Yunanistan'ın yeniden birleşmesi" ile, Selanik'in siyasal sahnenin göbeğinde yer aldığı "kısa altın çağı" sona erdi. Fakat Yunanistan açısından sonuçlan kalıcı oldu ve "milli hizipleşme" denilen gelişme, kralcılarla cumhuriyetçileri uzun yıllar boyunca bölmeye devam etti.[449]

Şark Ordusu

Şark Ordusu'nun –veya İngilizlerin ülkelerinde adlandırdığı gibi, "Selanik Bahçıvanlan"nın– gelişi, kenti "dünyada insanlığın en işlek an kovanlarından birine" dönüştürdü. Yerli bir gazeteci, "Sihirli bir değnek," diyordu, "bu kenti sükûnet ve kusursuz bir asudelikle içinde yattığı uykusundan uyandırmışa benziyor." 1912 ve 1916 arasında, Yunan mülteciler, memurlar, sokak satıcıları ve işadamlarının akını nüfusu zaten 170 bine yaklaştırmıştı. Kısa süre sonra yüz binlerce askerin içinde ve çevresinde karargâh kurmasıyla, Selanik'in nüfusu sadece bir yıl içinde iki katını geçti. Bu "çılgınca faaliyet" döneminde, diye yazıyordu bir İngiliz gazeteci, "muhteşem koya her gün birlikler veya mühimmat taşıyan büyük nakliye gemileri geliyordu. İskeleler, karargâhlar, bürolar, nakliye, telefonlar, depolar, hastaneler vardı." 1916 yazına gelindiğinde, "evrendeki muhtemelen en kalabalık kent" onu şaşkına çevirmişti. Kenti savaş öncesinde yaptığı ziyaretlerden iyi tanıyan bir Yunan yazar Demetra Vaka, bu yeni bedenlenişinde onu zar zor tanıyabilmişti: "Daha önce gözüme metruk, Ortaçağlardan beri uykuda gibi görünen kent ve koydaki trafik bana akıl almaz göründü. Artık tümüyle yeni bir kentti; bu kentte tümüyle kaybolmuştum ve bana hiçbir şeyi tanıdık görünmüyordu."[450]

Savaş, on yıl önce haliç bataklıkları, terk edilmiş tarlalar ve bataklıklar bulunan yerlerdeki yerleşimlerin büyümesini ve genişlemesini hızlandırdı. 1917'de kente denizden gelen bir Fransız subay –eski kentin minarelerinin ve kent surlarının her iki tarafında– "ufukta sonsuzcasına uzanan müttefik karargâhları... alev alev yanan güneşin altında beyaz benekler gibi binlerce ve binlerce baraka ve çadır" karşısında afallamıştı. Batıya doğru, Vardar Ovası'nın uçlannda, birlikler ahşap barakalara ve sarı-kahverengi branda çadırlara yerleştirilmişlerdi. Rıhtımdan ayrılan yeni bir "Avenue de la Base" oradan doğruca Vardar Kapısı'na gidiyor, burada eşi görülme-

449 A. Scheikevitch, *Hellas? ...Helas!,* 183-185.

450 Pol Roussel, *Salonique au temps de la campagne d'Orient* (Paris, 1925), 78-79; L. Abastado, 52; H. Collinson Owen, *Salonica and After* (Londra, 1919),19, 20, 89; D. Vaka, *In the Heart of German Intrigue* (Boston, 1918), 247.

miş trafik İngiliz askeri polislerince kontrol ediliyordu. Bunlann ötesinde panayır tezgâhlan, kafeler ve askerî kantinler, ardından Sırp mültecilerin yerleşimi ve bir başka darmadağınık küçük dükkânlar sırası, İtalyan karargâhı ve eskiden de bulunan Zeytinlik ordugâhı –"ahşap ve brandadan oluşan bütün bir kent"– uzanıyordu. "Zeytinlik ile Selanik arasındaki muazzam araziye bir ordu yerleştirilmiş," diye betimlemişti bir doktor. "Eskiden bir çöldü. Şimdi akıl almaz derecede uzun çadır saflan ve gruplan var – brandalar altında kentler; yığınlar halinde savaş gereçleri, her model ve biçimde otomobil yığını, yan yana dizilmiş yüz kadar ambulans, otuz veya kırk vagon dizisi var burada." Doğuya doğru, Kalamarya'nın mezarlıklan, villalan ve iki yanı ağaçlı bulvarlannın ötesinde, kıyı şeridinde havalimanı, askeri hastaneler, Anzak kamplan ile Depo'da ve Hortiatis Dağının eteklerinde İngiliz kurmay karargâhı uzanıyordu. Gece olduğunda, fenerler, birinin "Liliputvari, gelgeç ve güçlü bir ordu kent" olarak tanımladığı yerlerin üzerinde ışıldıyordu.[451]

Zaten çok dilli bir kente, yeni gelenler sayısız yeni nüanslar ve diller eklemişti. Bugün bile Zeytinlik'teki askerî mezarlığın ziyaretçileri –şu anda savaş sonrası apartman bloklannın arasında yerini bulmak güçtür– burada sıtmadan ölen yüzlerce Senegalli Fransız askerinin mezarlannı bulacaktır. Gerek İngiliz gerek Fransız ordulan Afrika'dan, Asya'dan ve Dominyonlar'dan toplanmış sömürge birliklerini içeriyordu. Vietnamlılann çadırlan Beyaz Kule'nin hemen arkasında kurulmuştu ve kırmızı fesli Senegalliler Karagatsia banliyösüne yerleştirilmişlerdi. İtalyanlar, (15 bin kadan 1916'da, aralannda devrimci sloganlar dolaşmaya başlamadan hemen önce sevk edilmiş olan) Ruslar, Arnavutlar ve yaşlanmakta olan Kral Petar'ın önderliğinde Sırp ordusundan kalanlar vardı. İzin günlerinde, hep beraber kıyı boyunun dar sokaklanna doluşuyorlardı. Sokak satıcılan arasından geçerek hediyelik eşya satın alıyor veya Floca's, Roma veya Bristol'de bir masaya oturmak için mücadele ediyorlardı. Venizelos Caddesi'nde –eski Sabri Paşa Caddesi– "belli başlı kafelerdeki heyecanlı dağdağanın kimseye geçit vermediği" akşamın erken saatlerinde, "o küçük masalann çevresinde şen şakrak toplanmış yüzlerce savaşçı" ayırt edilebiliyordu: "Fransızlar, Ruslar ve Kazaklar, İtalyanlar, İngilizler, Sırplar, Fransız koloniciler, Senegalliler, Zühaflar ve Madagaskar'dan gelenler – Hintliler, Ananlar, Arnavutlar, Makedonlar ve Yunanlar" ile, adeta madalyalı üniformalardan oluşan bir kaleydoskop.[452]

Kentin kendisi de, bütün o belirsizlikleri ve katıksız tecimselliğiyle askerleri şaşkına çevirmişti. Biri, kenti mezarlıklarla kuşatılmış bir "koket" olarak görmüştü. "Avrupa'nın bütün dilleriyle gevezelik ediyor, ama hiçbirini doğru dürüst ko-

451 Pol Roussel, *Salonique au temps de la campagne d'Orient,* 113; (J. M. Vassal), *Uncensored Letters from the Dardanelles* (Londra, tarihsiz), 250; Canudo, 83.

452 E. P. Stebbing, *At the Serbian Front in Macedonia* (Londra, 1917), 33-34.

nuşmuyor," diye yazmıştı romancı William McFee. "Ölümden başka vereceği hiçbir şey yok, gene de birçok ulus onun için deli oluyor." Daha az edebî ruhla yaklaşan bir başkası, daha az melodramatikti. *Hiawatha*'nın çok satan epik parodisi "Tiadatha"yı, 6ncı Withshires'den bir subay oradayken şöyle yazmıştı:

> Tiadatha Kipling'i düşündü,
> Merak etti, acaba buraya hiç geldi mi
> Bir düşün: "En azından Egnatia Caddesi'nde
> Şark ve Garp buluşuyor."
> Tramvaylar ve Türk dilenciler ,
> Camiler ve minareler ve kiliseler,
> Türk hamamlan ve kirloş kahveler,
> Resimden saraylar ve kan-kanlar:
> Daimler otolan ve Leyland kamyonlan
> Sığır vagonlanna doldurulan,
> Fransız ve İngiliz erleri
> İtişip kakışan pejmürde Şarklı eşkıyalar.[453]

Ve işçi sınıfından toplanan askerlerin çoğu için, savaş onlara yaşamlarının ilk yolculuk fırsatını sağlıyordu. Canning Town'dan gelen İrlandalı işçi Ned Casey, "Geminin güvertesinden, güneşin yükselişi harika bir manzaraydı," diye yazmıştı altmış yıl sonra, "Albert Dock'tan öylesine farklı ki." Aşağıdaki manzarayı görür görmez, Doğu Londra'nın "soğuk haşin dünyası" ile karşıtlığı, onu hemen çarpmıştı:

> Kocaman sakallı bir adam, bacaklan yere sürünerek, çok küçük bir eşeğe binmişken, omzunda bir ip parçasıyla kansı bu yaşlı şeyi sürüklüyor gibi görünüyordu. Dua kitabımda bu Yunan kentinde gördüğümle tıpatıp aynı görünen resimler vardı. Bir marangoz olan Efendimizin de bir eşeği olduğunu, ama Bakire Meryem olan kansının eşeğe binmesine izin verdiğini biliyordum. Bütün arkadaşlanm bu tembel herife, hatununa böyle davrandığı için kendisinden utanması gerektiğini bağırdı. İsa aşkına, bu herif Barking'de bunu yapmaya kalkışacak olsa, Cockney Hatunlan bütün ilişkilerini keserlerdi. Yunanistan'da kaldığım sürece buna benzer birçok manzara görecektim.[454]

453 W. McFee, *A Six-Hour Shift* (New York, 1920), 35; O. Rutter, *Tiadatha* (Londra, 1935), 41.
454 "The Misfit Soldier: A War Story 1914-1918 by... John William Roworth," [Edward Casey], Imperial War Museum 80/40/1. bkz. aynca, J. Bourke, der., *The Misfit Soldier: Edward Casey's War Story, 1914-1918* (Cork UP, 1999). Bu kaynağı gösterdiği için meslektaşım Joanna Bourke'e teşekkür ederim.

Koyda muazzam bir modern donanmanın, kentin uç kısımlanna yayılan karargâhlann varlığı, kamyonlann, bürokrasilerin, dillerin akışı, Türk geçmişi "telaşlı, hayal ürünü bir zevk" ile değiştirmişti. Bir subay, "Selanik savaştan bu yana *Oryantalizm*ini biraz yitirmiştir," diye yazmıştı. Bu telaşlı tozlu kaosta, rütbeler, diller ve ırklar akla durgunluk verecek tarzda birbirine karışıyordu. Amerikalı bir gazeteci tramvaya binmek üzerine "bizim 'Jim-Crow'[455] tramvaylanmız bir Türkü hayrete düşürecektir. Beyazlarla siyahlan neden ayırdığımızı anlayamayacaktır," der. Bir askerin savaş dönemi kentinin "nahoş nizamsızlığı" adını verdiği durum olsa da, bir başkası kenti düpedüz "ânı yaşıyor" olarak görüyordu. İngiliz ve Fransız askerler yerlilerin dört-beş dil konuşma yeteneklerine hayret ediyorlardı. Ama pek çok dille konuşabilseler bile, dükkân sahipleri ve ayakkabı boyacılannın önemli dilleri, oraya gelmiş subaylann alay veya aşağılamasına maruz kalmayacak kadar akıcı konuştuklan ender görülüyordu. Bu subaylar, yerli sokak satıcılannın subay ve benzeri kişileri selamlamak için kullandıklan "Hello, Johnny!" hitabından özellikle nefret ediyorlardı. Yaz tozu ve kış çamuruyla savaşarak, küçük yaştaki *loustroi*nin [ayakkabı boyacıları] ve *Balkan News* satıcılarının elleriyle omuzlarına vurmasına, artsız arasız çekilmez saldırılara maruz kalan "Selanik Bahçıvanları" çok önem verdikleri derli toplu, ağırbaşlı ve disiplinli görünümlerini korumak için büyük bir mücadele veriyorlardı.

Makedonya'yı Medenileştirmek

Birçok İngiliz ve Fransız subayın kendi ödevi olarak gördüğü şey, kaostan düzen yaratmaktı. Bir Fransız subay, "bu sömürge savaşı" adını verdiği şeyle ilgili tartışmasında, "Bir insan her şeyden önce düzenli olmalı" diyordu. Bir imparatorluk geleneğine boğazına kadar batan –Hindistan ve Kuzey Afrika'daki medenileştirme misyonundan gurur duyan– bu subaylar, oraya yalnız muharebe meydanındaki düşmanı yenilgiye uğratmaya değil, yerlilerin gözleri önünde Avrupa uygarlığının yararlannı göstermeye gelmişlerdi. Bir İngiliz muhabir savaşın "geleceğin yaratıcısı, yenilenmenin güçlü aracı" olabileceğini, ordulann da ilerleme, yöntem ve modern teknolojiyi çağlar boyunca ihmal ve cehaletten yakınmış olan bu karanlık

455 Jim-Crow: Bu terim, 19. yüzyıl başında siyahlan pek hoş olmayan şekilde canlandıran beyaz bir gösteri sanatçısının yarattığı tiplerden birinden gelir. Jim Crow adlı topal bir siyah adam, zamanla ırkçı yaklaşımla "komik" siyah yaşam tarzıyla eşanlam kazanmıştır. 1900'lerin başında Jim Crow ABD'de siyahlarla beyazlar arasındaki hukuki aynını simgeliyordu. Bu yasalann uygulamalannndan biri de siyahlarla beyazlann aynı tramvaylara binememesiydi –ç.n.

topraklara getirmeye hizmet edebileceğini yazmıştı.. *Fransız Ordusu'nun Makedonya'da Uygarlaştırma Görevi*'nin yazarı, 1915'ten beri Makedonya'nın "yeniden soluk alacağını, çalışacağını, bilmediği birçok şeyi öğreneceğini ve unutmayacağını" belirtiyordu. İngilizler de, bir gazetecinin "Büyük Savaş'ın uyarıcısı" olarak adlandırdığı şeyi göklere çıkarıyordu; bir başkası, "Gayretlerimiz," diyordu, "başka hiçbir şeye yaramasa bile, ülkedeki uygarlık çerçevesini genişletmiştir."[456]

Ne de olsa, askerî zorunluluk, "insani enerji" ve irade gücünün kendisini bir toprağa ve o toprağın insanlarına nasıl dayatabileceğini gösteriyordu. Makedonya –Avrupalılar için çağrışımlarla yüklü bir sözcük– önlerinde uzanıyordu: Kötü yönetim ve edilgenlik sonucu heba olmaya yüz tutmuş, yüzlerce yıl içinde insanın müttefiki olmaktan çıkıp bir engele ve bariyere dönüşmüş muazzam verimlilik potansiyeliyle dolu topraklar. Bu yalnız "insana karşı değil, aynı zamanda Doğa'ya karşı verilen bir savaş – ihmal edilmiş, kötü kullanılmış, reddedilmiş bir Doğa" diye yazmıştı 1917'de Harold Lake. Bunun bir örneği, kentin çevresindeki bataklık düzlüklerde çok yaygın olan sıtmaya karşı yürütülen mücadeleydi. Gerçekten de, ilk yıl sivrisinek düşmanın kendisinden bile daha ölümcül bir hasım olmuş ve binlerce askerin ölümüne yol açmıştı. Bulgarlara karşı kendilerini savunmak için siperleri kazıp, silahları yerleştirip beton koruganlardan istihkâmları yapar yapmaz, derhal ölümcül böceklere karşı uçaklarla ilaçlama, sineklik, sinek kamçısı, tüfekler, perdeler, ağlar ve sinek kâğıtlarından oluşan geniş bir mühimmat toplamak zorunda kaldılar. Bir zeplin enkazını çıkarmak üzere Vardar Irmağının sığlık yerleri ve sazlıklarında yürüyen askerlerin çoğu birkaç saat içinde ateşlenip yatağa düştüler. Bir noktada, tüm İngiliz kuvvetlerinin yüzde yirmisinden aşağı olmayan bölümü hastanelik oldu. Sıtmanın nedenleri üzerine yoğun bir tıbbi araştırma başlatıldı ve gerek askerlere gerek sivil halka kinin dağıtıldı. Kilometrelerce uzanan yeni kanalizasyon kanallarının inşa edilmesi sayesinde su düzeyi alçaltıldı ve küçük göller parafinle doldurularak veya üzerine parafin sıkılarak kurutuldu. 1917 ilkbaharında birlikler vadilerden daha yüksek bir konumdaki yeni mevzilere çekildi. Bunun sonucu olarak, sıtma nedenli ölümler, seferin son iki yılında hızlı bir düşüş gösterdi ve Yunan devletinin savaş sona erdikten sonra bölgede girişeceği daha geniş çaplı bayındırlık işleri için gereken temelleri oluşturdu.[457]

İçme suyu, özellikle de talepteki artışın kentin su kaynakları üzerine, taşıyamayacağı kadar ağır bir yük bindirdikçe, bir başka ciddi sağlık sorunu oluşturdu. General Sarrail sorunu çözmek için bir su idaresi oluşturdu, Hortiatis'ten yeni bir

456 Ancel, *Les Travaux,* 136; E. Thomas, *L'Oeuvre Civilisatrice de l'Armée Française en Macedoine* (Salonica 1918), 3; "Odysseus", "The scene of war", 543; Lake, 277.
457 H. Lake, *In Salonica with our Army* (Londra, 1917), 17.

su kanalı inşa ettirdi, yüzlerce yeni kuyu açtırdı ve kullanım dışı kalan çok sayıda çeşme ve kaynağı tamir ettirdi. İtilaf kuvvetlerinin ani akınının yarattığı yiyecek krizi, yerel hasadın denetimini ele alacak özel bir iaşe hizmeti oluşturmasına yol açtı. Çiftçileri modern yöntemlerle –madeni sabanlar, modern makineleşmiş harman ve biçme süreçleri– eğitecek bir ziraat okulu kuruldu. Bu arada, taze sebze ve meyveler güney İtalya'dan getirtiliyor ve askerlere verilecek etler soğutma gemilerinde tutuluyordu. Kentin eteklerinde askerler için bira ve buz üreten özel fabrikalar yükseldi; konutları için gereken tuğla ve keresteler için başkaları kuruldu. Binlerce sivil işçi, kentin içinde ve çevresinde cepheye asker ve cephane taşıyacak yüzlerce kilometrelik yeni yollar inşa etti. İlk kez olarak, tepeler üç tonluk kamyonlar ve ara sıra geçen uçakların sesleriyle yankılandı.

Bölgenin geçmişi bile bu yeni uygarlık savaşçıları tarafından dönüşüme uğratılabiliyordu. 1918'de bir propagandacı, "Mısır ve Mora'daki Fransız geleneklerine sadık olan Şark Ordusu, Makedonya'nın bilimsel araştırmasının temellerini kurma onuruna sahip olacak," diye yazmıştı. Savaş döneminde kurulan Fransız arkeoloji dairesi, 1919'a gelindiğinde bölgede yetmişten fazla proto-tarihsel arkeolojik sit alanı belirlemiş, sayısız kazı yürütmüş, buluntular toplamış ve bunları askerlere sergilemişti. Onlardan geri kalmamak için, İngilizler de tüm askerlerine rastladıkları tüm buluntuları karargâha bildirmelerini emretti. Siperlerin, sığınakların ve tabyaların kazılmasında pek çok sanat eseri ortaya çıkarılırken, subaylar ve askerler bölgenin her yerine dağılmış tarihöncesi höyükleri araştırdılar.[458]

On sekizinci yüzyıldan beri, yerel mezar soyguncuları Avrupa'nın antika pazarlarına mal sunmakla meşgul olmuştu. Gelgelelim, bu kez Selanik'in hinterlandında antik sit alanlarını soyup soğana çevirenler *andarte* çeteleri değil, Black Watch, Leinsters ve Wiltshires birliklerinin subaylarıydı. Mısır'da kazı alanında bir miktar deneyim kazanmış olan Albay T. G. Anderson, kemikler, çömlekler ve mücevherler içeren bir lahit bulunduğunu bildirmişti; Cheshires birliği cenaze objelerini gönderirken, Doyran'daki Bulgar cephesi yakınında korugan inşaatı da (sürekli top atışı ayrıntılı araştırmayı engellemiş olsa da) tarihöncesi bir mezarlığı ortaya çıkarmıştı.

Kuşatma altına alınmış Yunan antika uzmanları, yerel bir müze kurmak konusunda müttefiklerinin desteğine başvurdular. Aralık 1918'de, Louvre ve British Museum'un "İngiliz ve Fransız Şark Ordusu'nun savaş boyunca ülkemizin tarih

458 E.A.G., "Antiquities found in the British zone, 1915-1919", *Annual of the British School at Athens,* 23 (1918-1919), 10-43, ve C. Picard, "Les recherches archéologiques de l'Armée Francaise en Macedoine, 1916-1919", *Annual of the British School at Athens,* 23 (1918-1919), 1-9.

ve kültürü için sergilediği ilgi ve sevginin bir nişanesi olarak" koleksiyonlarından tarihöncesi objeleri bağışlamasını önerdiler. Gelgelelim, trafik ters yönde işliyordu ve Londra'dan İngilizlerin elindeki bütün buluntuların İngiltere'ye gönderilmesine ilişkin sert emirler geldi. Yunanlar küplere bindilerse de, yeni topraklarını tekrar inşa edecek borçlar ve uzun vadeli yatınmlar konusunda İngiliz ve Fransızlardan yararlanmayı umdukları için, hiçbir şey yapamadılar. 1919 tarihli *Annual of the British School at Athens*'de, bir süre donanma istihbarat subayı ve savaş dönemi Selanik Karargâh Müze müdürlüğü yapmış olan Ernest Gardner tarafından kaleme alınmış bilimsel bir yazıda, daha önce orada sergilenen objelerin "şimdi Yunan Hükümeti tarafından büyük bir cömertlikle İngiliz ulusuna verilmiş" ve British Museum'a yerleştirilmiş olduğu gerçeğini öğreniyoruz.[459]

459 A.g.e., 6-7.

16
BÜYÜK YANGIN

1917 yılının 18 Ağustos'u, her zamanki gibi sıcak ve güneşli yaz günlerinden biriydi. O gün öğleden sonra, iki üç gündür kenti etkileyen güçlü kuzey rüzgârı yine esmeye başladı. İngiliz ordusunda görev yapan bir gazeteci olan Henry Collinson Owen, Yunan hizmetçisi Türk mahallesindeki evlerin üzerinde bir duman bulutunun dalgalandığını bildirdiğinde, akşam çayını içmek üzereydi. Selanik'te yangın çok yaygındı; dehşete kapılmaktan çok, merakı uyanan Owen, tüm kenti görebildiği çatıya çıktı. Dürbünle baktığında, Yukan Kent'in kuzeybatı köşesinde, limanın üstündeki tepede, yangının hatırı sayılır bir alanı sardığını ve rüzgârla savrularak kendisine doğru yöneldiğini müşahede etti. Yavaş yavaş eski kentin üstündeki duman sütunlan yoğunlaştı; öyle ki, alacakaranlık çöktüğünde, tepelerden inen sokaklar ve dar geçitler, alevlerden kaçarak, Egnatia Yolu'ndan deniz kıyısındaki açık alanlara inen felaketzedelerle tıklım tıklım dolmuştu. Kalabalığın arasından zorla yollarını açarak yokuşu tırmanmaya çalışan askerler, fesleri, terlikleri ve uzun gabardin entarileriyle Müslümanlar ve *Ma'min*, yaşlı Yahudiler ve çocuklarım ellerinden yakalamış, hıçkıran, bağıran ve yardım dileyen kadınlarla karşılaştılar. İngiliz birlikleri, çılgın gibi kapısı içeriden dövülen bir Türk evinin kapısını kırıp girdiklerinde, evin efendisinin, peçeli karılarını haremlerinde kilitli bırakarak kaçtığını gördüler. Bazıları, evleri yandıktan sonra insanların üzerine çöken tuhaf sükûneti fark ettiler: "O noktaya kadar ağlıyor, lanetler yağdınyor, dua ediyor ve ellerini kollarını sallayarak oraya buraya koşuyorlardı; gelin görün ki, evleri yandıktan sonra, sessizce mahalleden çekip gittiler."[460]

460 R. Preece, "Great Fire Impressions", *The Mosquito,* 119 (Eylül 1957).



1917 Yangınında Tahrip Olan Bölge.

Collinson Owen, "İnsanı hayrete düşüren ve hazin bir sahneydi," diye yazmıştı, "feryat eden aileler, rüzgârla yayılan alevler yalayıp yuttukça çöken evlerin gümbürtüsü; ve dar sokaklarda, yük eşekleri, yüklenmiş arabalar, devasa yükler taşıyan hamallardan oluşan kafilenin ağır ağır ilerleyişi; [harika işler başaran] Yunan izci çocuklar; henüz belirli bir şey yapacak kadar düzenli olmayan her milletten askerler; son derece etkisiz su damlacıklan püskürtürken acıklı acıklı çatırdayan ahşaptan yapılma antika itfaiye araçları; ve şilteler [yüzlerce yüzlerce şilte], gardıroplar, aynalar, çaydanlıklar ve tavalar, dikiş makineleri [her aile kendi dikiş makinesini kurtarabilmek için çaresizce uğraşıyordu] ve saçma sapan daha bir sürü eşyadan oluşan bir çöplüğü taşıyan insanlar." [461]

461 Collinson Owen, 90-104; başka tanıkların anlatımları için, bkz. Harry Pierce, içinde: T. Mawson, *Life and Works of an English Landscape Architect* (Londra, 1927), 281-282; S. Luck, içinde: *Jewish Chronicle,* 5 Ekim 1917.

Felaketzedeler, denize doğru inip iskelelerde birikirken de eşyalarından ayrılmıyorlardı. Hiç durmadan halkı İngiliz mavnalarına aktarmakla uğraşan askerler, onları yerlerinden kıpırdatmak için yapabilecekleri tek şeyin, önce eşyalan mavnalara atmak olduğunu gördüler – eşyaların sahibi arkadan geliyordu. Gece olduğunda alevler aşağı kente yayılmış ve yangının ilerleyişini önlemeye yönelik nafile çabayla binalar havaya uçurulmaya başlamıştı. Kaldınm oluklarında, patlayan Fransız ordu şarap fiçılanndan şarap akıyordu; yangın sırasında Floca kafenin sahibi terleyen subaylan davet ederek, istedikleri içeceği almalarını söyledi. Son bir kez bakmak için çatısına dönen Collinson Owen, içine beyaz minare iğnelerinin saplandığı çok canlı bir kırmızı deniz gördü. Devasa alev dillerinin şeritlerle ayırdığı duman bulutlan kentin üzerinde asılı duruyordu. Gece yansına doğru, denize cepheli binalar tutuştu ve dakikalar içinde bir buçuk kilometrelik kıyı şeridinin dörtte üçü, otomobilleri, arabaları ve derhal deniz surundan uzaklaştırılması gereken birçok kayığı tutuşturan akkor küller halinde nhtıma inen turuncu beyaz alevlerden oluşan muazzam bir uçuruma dönüştü.

Derken yangın, ağır ağır olsa da, güçten düşmeye başladı. Askerlerin hasan tespit etmek üzere kente döndükleri iki gün sonra bazı binalar hâlâ yanıyordu. Hasar neredeyse akıl almazdı. Resmi bir rapora göre, eski kentin dörtte üçünden fazlası yok olmuştu – "tüm bankalar, tüm ticaret binaları, bütün oteller ve tam anlamıyla bütün dükkânlar, tiyatrolar ve sinemalar kül olmuş durumda. Neyse ki, kiliselerin çoğu kurtulmuş, fakat Bizans'tan kalma güzel Dimitrios Kilisesi'nden geriye sadece çıplak duvarlar kalmıştır." Güçlü rüzgâr, su kıtlığı, dar sokaklann itfaiyecilere çıkardığı engeller gibi etkenlerin tümü yıkımın bu denli büyük olmasına katkıda bulunmuştu. 9500 bina harap olmuş, 70 bini aşkın insan evsiz kalmıştı. Yangının en çok onların tarihsel semtlerini kül etmesi nedeniyle, Yahudi cemaati en kötü etkilenen kesim olmuştu: Otuz yedi sinagoglan, kütüphaneleri, okulları, kulüp binalan ve işyerlerinin çoğu yok olmuştu. Birçok caminin yanı sıra, yüzyıllar boyunca gezginleri ağırlamış olan büyük hanların çoğu da –İsmail Paşa, Eski Tomruk, Pasha Oriental– yanmıştı.

Hemen ardından, Müttefik askeri personel Yunan yetkililerine evsizlere barınak sağlamak konusunda yardımcı oldu. Birçoğu geçici olarak kent civarında çadırlara, kulübelere ve barakalara yerleştirildi; başka yerlerdeki akrabalannda kalabilecek olanlar gitmeye teşvik edildi. Beş bin Rum Atina'ya, Volos'a ve Larissa'ya taşındı, çoğu yoksul yüzlerce Yahudi de Fransa, İtalya, İspanya, ABD ve Eski Yunanistan'a göç etti. Aşevleri kuruldu ve günde 30 bin kişinin iaşesi sağlandı. Eylül ayına gelindiğinde, çadırlarda kalanların sayısı 7500'e düşmüştü. Gene de, yeniden yapılanma çok daha uzun sürecekti. Bir İngiliz askeri, yangından iki ay sonra, "Selanik bir ölüler kenti," diye yazmıştı. "Sokakları ıssız, kafe ve restoranları artık yok ve geceleri parlak mehtabın gümüşsü ışığı, sarkan putreller ve ka-

rarmış bina iskeletlerinin gözüktüğü hayaletimsi harabelerden oluşan bir çorak ülkenin üzerine düşüyor... Narin fakat sapasağlam inşa edilmiş minarelerin birçoğu kurtuldu... ve insan bu sıkıntıya duçar olmuş kentin sokaklarında dikkatle yürürken, dingin gece havasında müezzinin çağrısı çınlıyor: "Allahuekber!"[462]

Yüzyıllar boyunca kuzey Avrupa kıyı şeridinden ağır ağır güneydoğuya doğru ilerleyen tuğla inşaat tekniği, 1917'de, ahşabın hâlâ ana yapı gereci olarak kaldığı Balkanlar'a henüz ulaşmamıştı. Selanik'te, yangınlar öylesine düzenli bir şekilde baş gösteriyordu ki, onlara karşı edilen dualar, yerel Yom Kippur [Yahudi Kefaret Günü –ç.n.] ayininin bir parçasını oluşturuyordu. On dokuzuncu yüzyılda kent nüfusunun artması ve gittikçe artan su kıtlığı ile birlikte, yangınların sonuçlarının daha da kötüleştiği anlaşılıyor. Ami Boué 1854'te, "Fransız konsolosu bize, sayfiyeye gitmeden önce, yangın korkusuyla en değerli evrakını muhafaza altına almak zorunda kaldığını söyledi" diye yazmıştı. Kırk yıl ve üç büyük yangın sonrası, bir Amerikan bilginin, Yahudi kültürüne ilişkin koleksiyonunu geliştirmek umuduyla, kentte yaptığı kitap avcılığı gezisinde şu yanıtı aldığı söyleniyordu: "Kitaplarımız vardı, ama hepsi yandı." 1890 yılındaki büyük yangın Hamid dönemi kentinin merkezine, özellikle de Hipodrom civarındaki Hıristiyan kesimine muazzam hasar vermişti. Fakat o yangın, Osmanlı kentinin özünü ve Yahudi çekirdeğini imha eden 1917 yangınının yanında hiç kalıyordu. Küllerden, Yunan devleti ve toplumunun imgesinde yoğrulmuş bütünüyle yeni bir kent doğmaya başladı.[463]

Kentin Yeniden İnşası

"Yangın yeni bir Selanik, yabancılardan saygı gören gösterişli bir iş ve ticaret merkezi yaratma fırsatı verdi," diye yazmıştı bir İngiliz gazeteci, 2 Eylül tarihli *Komitacı*'da. Ne ki, yetkililer gazetecilerin önündeydi ve hayret uyandıran bir hızla hareket ediyorlardı. Yangından sonra beş gün içinde, Atina'da soruna hükümetin yanıtını tartışmak üzere bir toplantı yapılmış ve yangından etkilenmiş kent merkezinin tamamının istimlaki ve alanın tümüyle yeni bir temelde yeniden inşa edilmesi gibi önemli bir karar alınmıştı. General Sarrail de yardımını esirgemedi ve kumandasındaki mimar ve mühendisleri Yunan yetkililerine tavsiye etti. Bunun sonucunda kısa sürede Yunan, Fransız ve İngiliz uzmanlardan oluşan bir komisyon teşkil edildi. Başbakan

462 F. H. Smart, "The Great Fire", *The Mosquito,* 93 (Mart 1951).
463 A. Boué, *Receuil d'Itinéraires dans la Turquie d'Europe* (Viyana, 1854), 154; V. Adler, *Jews in Many Lands* (Philadelphia, 1905), 147.

Venizelos, önceki dört yıl boyunca Selanik'te çok ihtiyaç duyulan estetik ve hijyenik gelişmeleri gerçekleştirememekten çok sıkıntı duymuştu. Daha sonra işaret edeceği gibi, yangın "neredeyse ilahi bir inayet gibi" yardıma koşmuştu; komitenin başkanı olan seçkin peyzaj mimarı İngiliz Thomas Mawson'a, kente boş bir tahta gibi bakmasını söyledi. Sonuçlar çok geniş kapsamlıydı, o kadar ki, bir tarihçi bunu yakın geçmişte "yirminci yüzyıl Avrupa kent planlamacılığının ilk büyük eseri" olarak betimlemiştir. Eski Osmanlı kentinin merkezdeki son izlerini de sildiler ve yerine modernleştirmecilerin "eksiksiz bir bütün olarak bir kent" vizyonunu koydular.[464]

Gerek Venizelos gerek kabinesinin haberleşme bakanı Aleksandros Papanastasiou –başbakanın kendi sözleriyle– "büyük düşünmeye" inanan ve kendilerine miras kalan Osmanlı kentini, Yunanistan'da oluşturmaya çalıştıkları ilerici ve modern ulusa layık görmeyen yetenekli ve kararlı siyasetçilerdi. Bir önceki yüzyıl boyunca, Osmanlı yönetiminin sona erişi Yunanistan'ın her yanında yeni kentlerin inşa edilmesine yol açmıştı, ama başka hiçbir yerde –on dokuzuncu yüzyıl Atina'sı da dahil olmak üzere– bu yerleşimler Selanik'in boyutları ve öneminin yanına bile yaklaşamamıştı. Papanastasiou'ya göre sorun yalnız eski kentin hijyenik ve ekonomik olmaması değildi; aynı zamanda bireysel mülk sahiplerinin önceden halkın yararına yönelik tüm ıslah girişimlerini engellemeyi başarabilmesiydi. Topyekûn istimlak, hükümete daha geniş, daha düzgün sokaklar, geniş meydanlar ve genelde daha işlevsel ve daha göz zevkine uygun bir kent tasarımına olanak verecek yeni, daha büyük ve daha düzenli biçimlendirilen arsalar temelinde kenti yeniden planlama fırsatı tanıyacaktı. Ağustos bitmeden, etkilenmiş alanın derhal yıkılması ve hükümet izni olmadan tüm yeniden inşa faaliyetlerinin yasaklanmasına yönelik bir yasa çıkarıldı. Yıkımı mühendisler yürüttü ve merkeze doğru yeniden birikmeye başlamış kulübeler, çadırlar ve sokak satıcılarının tezgâhlan kentin varoşlarına, Beyaz Kule civarında ve Langada yolu boyunca yeni alanlara kaydırıldı. Harabeler arasında kalan tek canlılar, kışı karanlık, rutubetli bodrumlarda ve çökme tehlikesi altındaki yan yıkık, yanmış sinagoglarda geçiren birkaç yüz çaresiz Yahudi idi.[465]

Mawson, en çok Hampstead'den Vancouver'a kadar uzanan sömürge malikânelerindeki çalışmalarıyla tanınan bir bahçe mimarıydı. Ama savaştan önce aynca Yunan yetkililerine Atina'daki kentsel gelişme konusunda danışmanlık yapmıştı; görünüşe bakılırsa, tüm ilgililer Selanik'i de bunun bir uzantısı olarak görüyordu. Planlama komisyonunun ilk toplantısının üzerinden üç ay bile geçmeden, bir hazırlık ça-

464 *The Orient Weekly,* 2 Eylül 1917; A. Karadimou-Gerolympou, *I anoikodomisi tis Thessalonikis meta tin pyrkaia tou 1917* (Selanik, 1995), 35.

465 Hetty Goldman-AJDC, New York, 22 Aralık 1918, AJDC (Amerikan Yahudi Birleşik Dağıtım Komitesi), 1921, Reel 15/146, Yunanistan.



Yangından Sonra: 1918 Planı


GRAND PARC
L F E
DE
S A L O N I Q U E
POINTE DU PETIT KARA BOURGOU

lışması halka sergilenmiş ve bitap düşen Mawson iyileşmesi için İngiltere'ye gönderilmişti. Yerini bir Fransız aldı; daha genç olan Ernst Hébrard, ordunun arkeoloji dairesi adına kentteki Roma ve Bizans yerleşimlerinde kazılar yapmıştı. Hébrard da bir mimardı. Bir süre önce, geleceğin "dünya kenti"ne ilişkin bir araştırmasını yayımlamıştı; daha sonra, Fransız Hindiçini'nde kentler tasarladı. Mawson gibi, o da sömürge çağının bir ürünüydü, yalnız onun örneğinde, kariyerinin başlannda Selanik önemli bir atlama taşı oldu ve ortaya çıkan plan onun damgasını taşıdı.[466]

Kuramdan uygulamaya geçirilen Hébrard Planı, kentin tarihsel yüreğinin niteliğini temelinden değiştirdi, zira bu plan, konutsal uzanın kentin dış kesimlerine ve yeni banliyölere aktanldığı, temelde bir yönetsel ve ticari kesim tasavvuruydu. Limanın ardında yeni bir sanayi bölgesi kurularak, eski Osmanlı gezinti bahçelerini yavaş bir ölüme mahkûm edecekti. Doğu surlannın ötesinde yükselen boş araziler, oradaki geniş mezarlıkları yerinden ederek yeni bir üniversitenin kampus ve yeşil alanına dönüşecekti. Genel anlamda uzam, kullanım ve işlevi temelinde tanımlanıyordu ki, bu yaklaşım daha önceki Selanik'e çok yabancıydı. Sokaklar genişletildi, düzgünleştirildi ve dikdörtgen arsa kural haline geldi; Emmanuel Miller'in 1864'te *Las Incantadas*'ı taşıtmasına engel olan dolambaçlı uzanan dar sokaklar ebediyete kanştı. Düzgün yollann başından aşağısına kadar açık görünüm trafiği, manzarayı, ışık ve havayı Osmanlı kentinin en sağlıksız, kalabalık ve düzensiz kısmı olan kent merkezine taşıyordu. Mimari biçimlerin kendilerinin bile düzenlenmesi gerekiyordu ve otoriteryanizm ile naifliğin tipik bir karışımı olan plan, (işçiler ve alt-orta sınıflar için fonksiyonel, merkezdeki belediye binalan için neo-Bizans) bina üsluplannın, yükseklik ve renklerin ("estetik olmayan" tonlar yasaklanacaktı) bir türdeşliğini öngörüyordu. Geniş bir cadde, Via Egnatia üzerinde geniş bir yuvarlak meydandan denize doğru inerken iki yanında büyük kamu binalan yer alacak, bununla kesişen denize paralel sokaklarla birlikte kente doğru trafiği taşıyacaktı.

Gelgelelim, yangından etkilenen bölgenin eski sakinlerine ne yapılacağı sorunu çözülememişti. Nerede yaşayacaklardı ve kamulaştınlan bölge üzerinde ne gibi hak iddia edeceklerdi? Bütün projenin belki de en tartışmalı yönü bu hususta. Hükümet kendine mümkün olduğunca geniş manevra alanını ayırmayı istediğinden, arsa sahiplerine, tamamlandığı zaman plana göre inşaat yapmak üzere hak sahibi olduklannı gösterecek sertifikalarla tazminat vermek şeklindeki ilk niyetinden vazgeçmedi. Felaketzedelerin çoğu geçici olarak kentin dış kesimine yapılan bannaklara ve ordu kışlalanna yerleştirildi. Bir daha asla evlerine dönemeyeceklerini yavaş yavaş anlayacaklardı.

466 *The Life and Work of a Northern Landscape Architect: Thomas Mawson* (Lancaster, 1978).

Bunların ezici çoğunluğu Yahudi olduğu için, Yahudi cemaatinin liderlerinin, bu planın amaçlanndan birinin Yahudileri kent merkezinden sürmek olduğunu düşündüklerine pek kuşku yoktur. Neredeyse ânında uluslararası Yahudi örgütlerinin desteğine başvurdular. Hükümet "Selanik'in [mevcut] nüfusunu çıkanp yerine bir başka grubu yerleştirmeye çalıştığını" inkâr etti. Hedefi etnik mühendislik değil, modernleşme ve uygarlıktı. Gene de bu ikisi bütünüyle ilintisiz değildi ve bizzat planın emanet edildiği kişilerin çoğunun, bu planın kentin etnik dengesine etkisini ikincil bir mesele olarak görmesi çok şaşırtıcıdır. Hetty Goldman, Amerikan Yahudi Birleşik Dağıtım Komitesi'ne, "Mawson'ın açıkça belirttiği gibi," diye bildirmişti, "planın temel amacı, Yahudileri kentin tüm denetiminden yoksun bırakmaktı." Fakat, diye devam ediyordu, "[Mawson] onları büsbütün kovmak gibi bir arzunun bulunmadığını da ekledi. Tam tersine, Yunan yetkililer nüfusun Yahudi unsurunu alıkoymayı istiyorlar ve... daha büyük inşaat arsalarını yeniden satın alabilecek olanlann bunu yapabileceklerine kuşku olmadığını belirtiyorlar. Durumdan asıl zarar görecek olanlann küçük arsa sahipleri olduğu anlaşılıyor."[467]

Bu doğru bir değerlendirmeydi. Yahudiler rastgele bir hedef değildiler, zira geleneksel yerleşim kalıplarında Osmanlı kent dokusunun aynlmaz bir parçasıydı: Yahudileri söküp atmaksızın Selanik'i Batılılaştırmak olanaksızdı. Öte yandan, Yahudilerin kent merkezindeki yeni arsalan almaları yasaklanmamıştı. Tam tersine, Yahudi cemaati merkezî kuşaktaki araziye yoğun bir biçimde yatırım yaptı ve Hıristiyan meslektaşları ve rakipleriyle birlikte, bir dizi Yahudi işadamı da aynı şeyi yaptı. Meyve ve sebze hali olarak Stoa Modiano inşa edildi ve yeni bir merkezî sinagog yeni, son derece merkeziyetçi dinsel cemaatin kamusal yüzünü oluşturdu. Bu gelişmeler, etnik olduğu kadar sosyoekonomik bir değişimdi de. Devletin, yeniden inşa faaliyetinin maliyetlerini taşımak konusunda özel yatınmcılara dayanmasıyla, merkezin en zengin eski sakinleri en kârlı çıkanlar oldu ve onlar geri dönerken, sertifikalarını erkenden satanlar veya yeterli parası olmayanlar, kentin varoşlarındaki gecekondulara itildiler. Yahudi emekçiler kentin doğu ve batısındaki bayırlara yerleşirken, Yahudi orta sınıf Kalamarya yolundaki villalarından deniz manzarasının tadını çıkarmaya başladılar. Aslına bakılırsa, kentteki en yoksul Yahudilerden bazıları zorunlu yerleşim sayesinde ekonomik olarak çok daha iyi bir duruma gelebilirlerdi. Yoksul Yahudilerin çıkarlarını temsil eden komitenin, Şubat 1920'ye kadar 2700 yoksul Yahudi aileye yeni konut sağlandığını bildiren raporu, "bir bütün olarak Yahudi ailelere artık yangından önce sahip olduklanndan daha iyi konutlar sağlanmış durumda" olduğu sonucuna varıyordu. "İşin gerçeği, eskiden binlerce kişi eski kent-

467 Hetty Goldman-AJDC, New York, 30 Kasım 1918, AJDC 1914-1918, dosya 110a, Yunanistan.

teki çoğu zaman pek az ışık alan, dar, rutubetli ve kirli sokaklardaki bodrum katlarında ve mahzenlerde yaşıyordu. Yeni mahallelerin hemen hepsinde ise odalar havadar, ferah. Hijyenik koşulların sağlanması için her şey yapılmış."[468]

Kent, 1890'lardan beri belirgin olan eğilimi sürdürerek, etnik olmaktan çok, sınıfsal çizgilerde ayrılıyordu; işçiler burjuvalardan uzaklaşıyordu, eğlence yerleri de ayrılıyordu. Fakat aslında Yahudi önderlerin yakınmalarında daha derin bir gerçek vardı: Planın başat amacı, Yunan yetkililerin kentin tam merkezi üzerinde denetim kurmasını sağlamaktı – ve bunu da kesinlikle başarmıştı. Bu hedef, Osmanlı Selanik'inin çok yoğun yerleşimli Yahudi mahallelerinin kentin özüne hâkim olduğu eski uzamsal örgütlenmesiyle uyuşmuyordu. Bugün sokaklann krokisi bile, şu anda kent merkezindeki butikler arasında, bir zamanlar sayısız on altıncı ve on yedinci yüzyıl sinagoglarının bulunduğunu ele vermez.

Aralık 1918 sonunda yerel bir gazetede "Papa's Sketches" başlıklı aşağıdaki yorum yer alıyordu:

> "Selanik'e bir bakın, ne kadar da güzel yeniden inşa edilmiş, değil mi?"
>
> "Nerede?"
>
> "Kâğıt üzerinde, şimdilik."
>
> "Bir bakalım"
>
> "Bakın! Birinci sınıf bir kent, her şeyiyle. Zenginler için alanlar ile işçiler için ayrı alanlar."
>
> "Peki, özel olarak biz işçiler için gerçekten bir şey inşa ettiler mi?"
>
> "İnşa ettiler mi de ne demek? Burası bir cennet!"
>
> "O zaman bizim mahallelerimiz nerede?"
>
> "Onları göremezsiniz. Sayfanın arkasında kalıyor."[469]

Planlamacıların bu iddiacılığı ve ihtirasları, daha Mawson'ın ön hazırlık planı bile basılmadan, kısa sürede taşlamacı ve gazetecilerin eleştirilerini çekti. Kasım 1917 sonundaki bir "öneri" şöyleydi:

> Rıhtımlar tepeye dönüştürülüp ulaşım için bir *teleferik* kullanılmalı.
>
> Tramvaylar tekneye dönüştürülmeli ve her yere kanallar inşa edilmeli.
>
> Liman bir meydana dönüştürülüp Selanik'in forumu haline getirilmeli.

468 Amerika Yahudi Birleşik Dağıtım Komitesi: Yahudi Savaş Mağdurlan Fonlan – JDC, 20 Şubat 1920, AJDC, 1919-1921, Yunanistan, dosya 146.
469 Tomanas, *Chroniko,* 241.

Pek güzel olmayan Zafer Takı yıkılmalı ve parçalan bir Eyfel Kulesi yapımında kullanılmalı.

Eleftheria Meydanı yeni plandan çıkarılmalı ve bir mezarlık haline getirilmeli.

Yangından çıkmış bazı harap binalar korunmalı ve bunlar tarihsel anıt ilan edilmeli.[470]

Ve gerçeklik –kent plancılarının ve mimarların hep yaptığı gibi– kısa süre sonra biraz değiştirildi ve başlangıçtaki yenilikler hafifletildi. 1920 ve 1924 arasında en az on hükümet değişikliğinin olduğu, Yunanistan tarihinin en çalkantılı döneminde başka türlü olabilir miydi? Kent merkezi içinde, Mawson'ın, demiryolunun bitim noktasını büyük bir garda birleştirmeye yönelik özgün planından çabucak vazgeçildi: Çeşitli hatlar ve istasyonlar daha onlarca yıl ziyaretçilerin kafasını karıştırmaya devam edecekti. 1920'den sonraki yeni bir hükümet de, hoşnutsuz mülk sahiplerini yatıştırmak için ikincil meydanların boyutlannı küçültmek, caddeleri daraltmak, arsaların sayısını iki katına çıkarıp yüzölçümlerini küçültmek yoluyla yeni değişiklikler yaptı.

Para –veya paranın Yunan devletinde hiç bulunmayışı– kilit engeli oluşturuyordu. Sosyalist Papanastasiou'nun bile özel yatırımcılar olmaksızın merkezin asla yeniden inşa edilemeyeceğini anlaması çok sürmedi. Böylelikle, fiilî inşaatin büyük bölümü, Hébrard'ın düzenli ve türdeş bir estetik yaklaşım hayallerini baltalamak için ellerinden geleni artlarına koymayan bireysel mülk sahiplerine ve bağlantılan güçlü özel emlak yatırımcılarına kaldı. Savaş arası döneminin otelleri, iş hanları, apartmanları, kafeleri ve sinemaları, Hébrard'ın bir bütün olarak kente en uygun gördüğü, oldukça duygusuz Bizans-İtalyan tarzının yanı sıra, sersemletici bir üslup çeşitliliği ile sonuçlandı – sözde-XV. Louis, neo-Rönesans, neo-Venedik ve neo-Mağribi, Art Deco, "Moritanya-İslamî" ve hatta ara sıra Bauhaus tarzı bile göze çarpar. Ayrıca boşluklar ve gecikmeler vardı: Sahildeki ana meydan Aristo Meydanı ancak 1950 ve 60'larda bitirilecek ve Eleftherias Meydanı da, açık alan olarak planlanıp da sonunda otoparka dönüşecek yerlerden yalnızca biriydi.

Kentin Bizans karakteri bile, sanki planlamacılar geçmişten çok gelecekle ilgileniyormuşçasına, biraz pervasız bir tavırla vurgulanmıştı. Camiler yeniden kiliseye dönüştürüldü ve asırların getirdiği genişlemelerden arındınlacak tarzda onarıldı –veya Aziz Dimitrios örneğinde olduğu gibi, yeniden inşa edildi– ve mimarların "en yüce değeri" olarak kabul ettikleri şey ortaya çıktı. Barakalar, dükkânlar ve diğer değersiz unsurlar ana alanlardan kaldınldı ve tüm dikkat dağıtıcılardan ve

470 Karadimou-Gerolympou, 139.

yüklerden kurtarılmış sıhhi bir çevrede yer almaları sağlandı. Gene de, görsel nirengi noktası olarak birkaç ünlü kilisenin kullanılması dışında, planlamacılar kentin anıtsal geçmişine pek az önem atfetmiş gibi görünür. Galerius Kemeri sonradan akla gelen bir düşünce gibi, hâlâ Egnatia'nın doğu ucunun yakınlarında bir yerde durur; Hébrard'ın planına tam olarak uyulsaydı, muhtemelen –görüldüğü gibi asla yapılamayacak olan– yepyeni devasa bir Zafer Takı tarafından güdükleştirilirdi. Antik eserler müfettişinin öfkeden küplere binmesine yol açacak şekilde, bir arkeoloji müzesi için yer ayrılmamıştı ve koleksiyonunu *Ma'min*lere ait Yeni Cami'de muhafaza etme iznini almak için çok çabalaması gerekti.

Kent merkezi, sokakların temel planı şaşırtıcı derecede planın özgün haline yakın kaldı. Ama kent merkezinin dışında planın uygulaması aniden zayıflıyordu. Bahçe ve parklarla bezenmiş semtlere yönelik büyük planlar kâğıt üzerinde kaldı ve birçok mülteci ya dövülmüş teneke, sunta ve tahtadan derme çatma yapılmış kulübelere sığındılar veya kendilerine aynlan Fransız, İtalyan ve İngiliz ordusundan kalan kışlalar ve askeri hastanelerde barındılar. Örnek bir işçi yerleşimi ancak yarı tamamlanmış olarak kaldı. Mawson'ın doğu surlarına bitişik yeni bir üniversite kampüsü hayali, İkinci Dünya Savaşı'ndaki Alman işgali sonrasını beklemek zorunda kalacaktı. Ve, göreceğimiz gibi, 1922-23'te yüz binlerce yeni mültecinin gelmesiyle, kent her yöne doğru, ağır baskı altındaki yerel ve ulusal yetkililerin olan biteni gözlemlemekten başka bir şey yapamayacakları kadar hızlı ve son derece gelişigüzel bir şekilde genişledi.

Ama 1917'de planlamacıların kentin karşı karşıya kalacağı yeni zorlukları önceden tahmin etmeyi başaramamaları hoş görülebilirdi. 1917 ile 1923 arasında Türk-Yunan düşmanlığı yeni bir perdeye çıkarak, yeni bir savaşta, İzmir'e yapılan Yunan çıkartması ve Anadolu'nun işgaliyle doruğuna ulaştı; bunu Mustafa Kemal'in yeni Türk ordusu tarafından uğratıldığı feci yenilgi ve tarihte benzeri olmayan zorunlu bir nüfus mübadelesi takip etti. Otuz bini aşkın Müslüman kenti terk etmek zorunda bırakıldı. Aynı zamanda, doğu Trakya, Anadolu ve Karadeniz'den neredeyse yüz bin Hıristiyan muhacir gelerek, Bizans döneminden bu yana ilk kez olarak Selanik'in nüfusunda Yunanları bir çoğunluk haline getirdi. 1913'te Yunanlar kentin 157 bin sakini içinde bir azınlıkken, 1928'e gelindiğinde, 236 binlik nüfusunun yüzde 75'ini oluşturuyorlardı. Savaş, yangın ve yüz binlerce kişinin evlerinden aynlması sonucu, burası artık yeni ilkelerle düzenlenmiş ve yeni gelenlerle iskân edilmiş yeni bir kentti. 1930 yılında, Selanik'i Abdülhamid döneminde olduğu haliyle hatırlayabilenlerin oranı çok düşüktü.[471]

471 A. Pallis, "Racial migrations in the Balkans during the years 1912-1924", *Geographical Journal,* 315-317; R. Darques, *Salonique au XXe siècle* (Paris, 2000), 68-78, 103.

17
MÜSLÜMANLARIN HİCRETİ

Eski bir renkli kartpostal, uzaklarda servilerin gölgelediği ve alçak bir parmaklıkla korunan geniş bir Müslüman mezarlığını gösterir. Bazılan sanklı, bazılan gösterişsiz yüzlerce mezar taşı ve şahidesi, yüksek otlann arasından gizlice etrafı süzmektedir. Arka planda mermer sütunlar, üzüm salkımları ve çelenklerle süslenmiş daha büyük, daha seçkin mezarlar, onların arkasında da bir çeşit uzun bir yapı vardır. Kartpostalın arkasında şu mesaj yer alır:

> 22 Juin 1916
>
> Mon cher Papa. Voici encore une curiosité de Salonique, un des rares cimetières turques à peu près. Au fond se trouve la mosque des dervishes tourneurs dont il ne reste plus qu'un seul specimen, par contre des familles musulmanes refugies y sont établi leurs campements..."[472]

Yazar muhtemelen bir Fransız askeriydi ve kartpostal, kentin en güzel yerleri arasında yer alan Mevlevi tarikatının Selanik'teki ana dergâhının bitişiğindeki mezarlığın elimizdeki son görüntülerinden biridir. Körfez ve Vardar Ovası manzarasıyla, surların kuzeybatı ucundan yükselen bir araziye kurulu tekke, bir efsaneye göre dikkat çekici bir ibadet mekânını temsil ediyordu. On yedinci yüzyıl ba-

472 22 Haziran 1916, Sevgili baba. İşte Selanik'in en ilginç özelliklerinden olan, ender Türk mezarlıklarından biri. Arka planda, bugün ancak bir tanesi kalan dönen [Mevlevi] dervişlerin camisi görünüyor. Öte yandan, Müslüman mülteci aileler dışında kamp kurmuşlar...

şında, düşmanları tarafından İstanbul dışına sürülmüş olan vezir Ahmed Paşa gözden düşmüş bir halde Selanik'te yaşarken, yürüyüşe çıktığı bir gün çok yüksek bir ağacın dalında yaşayan bir Mevlevi münzevi ile sohbet etmeye başlamış. Münzevi, onun yeniden güçleneceğine kehanet etmiş ve bu öngörü gerçekleşince, Ahmed Paşa Mevleviler için bir irad vakfedip karşılaştıkları yerde bir tekke inşa ettirmiş. Münzevi, tekkenin ilk şeyhi olmuş ve yüzyıllar içinde tekke, serveti yüzünden bütün imparatorlukta ün salmış.[473]

Davetsiz misafirlere karşı bir duvar örüldü ve büyük demir kapısının ardında sedir ağaçlan müminlerin mezarlarını gölgeliyordu. Ana binanın önü, sütunlu bir veranda ve bina boyunca uzanan muazzam ahşap saçaklarıyla, kavisli bir ahşap cepheden oluşuyordu. İçeride dervişler için, on yedinci yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi'yi fazlasıyla etkilemiş son derece süslü bir ana salona açılan okuma odaları ve hücreleri vardı: "Beşiktaş'taki Mevlevihaneden bile daha güzel inşa edilmiş etkileyici bir kubbesi var. Marangozların pîri olan Habib-Neccâr bile, böyle bir kubbe yapamazdı. Resimler büyülü gibi." Bu salonda Mevlevi dervişleri vecd halinde, kendilerini gökselliğe yaklaştıran sema ayini yapıyorlardı. Ama dergâh aynı zamanda tarikatın kurucusu Celaleddin Rumî'nin *Mesnevî*'sinin anlatıldığı ve Kuran'ın öğretildiği bir öğrenim mekânı, yoksulların iaşesi ve hacıların ibatesinde kullanılan bir hayırseverlik mevkisi olmasının yanı sıra her yaz başlangıcında yapılan şenliklerin bir merkeziydi.[474]

Selanik'te Mevlevi tarikatı büyük bir itibar görüyordu. Şeyh, körfez civanndaki tuzlalardan ve diğer vergilerden gelirleri bulunan hatırı sayılır yerel iktidara sahip bir vakfı yönetiyordu. On dokuzuncu yüzyıl başında, postnişin politik zekâsı nedeniyle yörede "Talleyrand" olarak tanınıyordu. Hacıları, mucizevi güçlerine herkes kadar inandığı Hıristiyan din büyüğünün Selanik'teki en önemli mabedine –Ayios Dimitrios Şapeli– kabul eden bir Mevlevi hocasıydı. Kentin Osmanlı yöneticileri de dahil, birçok ileri gelen bu tarikata mensuptu ve Sultan V. Mehmed Reşad 1911'de, Rumeli vilayetlerine yaptığı son ziyaret-i hümayun sırasında burada bir ayine katılmıştı. Son şeyh olan Ali Eşref'in kartviziti, geleneksel Mevlevi unvanını veriyordu, ama kendisi aynı zamanda liberal ve meşrutiyetçi eğilimleriyle tanınıyor ve halkın her kesiminden saygı görüyordu. Bugün, Selanik'teki Mevlevilerden geriye kalan tek iz, bir zamanlar merkezleri olan mahallenin ismidir. Ne dergâhtan ne mezarlıktan eser kalmıştır ve bugün bunların yerinde bir okul bulunmaktadır.

473 N. Clayer, "Trois centres Mevlevis Balkaniques au travers des documents d'archives Ottomans: Les *Mevlevihane* d'Elbasan, de Serez et de Salonique", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi,* xiv (1994), 11-28.

474 N. Moschopoulos, "I Ellas kata ton Evlia Tselebi", *EEBS*, 16 (1940), 346-347.

Fransız ziyaretçimizin kartpostala mesajını yazdığı 1916 tarihinde –Padişahın ziyaretinden beş yıl bile geçmeden– bina ihmal sonucu yıkılmak üzereydi ve Selanik'in kırsal kesimindeki Müslüman mültecileri barındırıyordu.

1912 ve 1924 arasında, dergâhın kaderi, kentte tüm İslamın kaderini yansıtıyordu. Önce gönüllü, ardından zorunlu göç, Müslümanları yerlerinden etti; mezarlıklanna saygısızlık edildi, mezar taşlan inşaat malzemesi olarak elden çıkarıldı. Seçkin eski şeyhlerin kemiklerinin mezarlarından çıkarılması tehlikesi doğduğunda, tarikata yakınlık duyan bir Yunan papaz kemikleri bir araya toplayıp İstanbul'daki bir Mevlevihaneye gönderdi. Ama Hıristiyanların yardımının gerekmesi bile, tarikatın zayıflığının da bir işaretiydi. Gerek canlılardan gerek ölülerden yoksun kalan Selanik'in Müslüman varlığı artık sona ermişti.

Mülteciler, 1912-1914

Hicret daha Balkan Savaşlan'nda başladı. Uluslararası gözlemciler ilk savaşı "yalnız ordularca değil, bizzat uluslarca yapılan bir savaş" –maksadı "yabancı nüfusun eksiksiz yok edilmesi" olan bir savaş– olarak betimlediler. Bu yargı biraz aşırıya kaçmış olabilir, zira on yıl sonra hâlâ yüz binlerce Müslüman köylü Makedonya'da topraklarını işliyorlardı: Katliam ve imha aynı şey değildir. Ama belki aşın olmaktan çok, erken bir girişimdi; zira çatışmadaki tüm önderler, Balkan Savaşlan'nın Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki mevcut güç dengesinin tarihsel bir tersine çevrilişiyle ilgili olduğunu düşünüyorlardı.[475]

Yunan ordusu Vardar Ovasından Selanik'e doğru yürürken, Müslüman sivillere, Sırp ve Bulgar müttefiklerine karşı olduğundan çok daha az şiddet gösterdi [aslına bakılırsa, birçok Müslüman köylü diğer ordulardan ve özellikle de, onlara eşlik eden başıbozuk çetelerinden kurtulmak için Yunan topraklanna kaçmışlardı], ve büyük ölçüde disiplinini korudu. Yakın geçmişte Jön Türkler tarafından ovadaki köylere yerleştirilen Bosnalı Müslümanlar Yunan ordusunu, askerlere ekmek ve tuz sunmak yoluyla geleneksel teslimiyet jestini yaparak karşıladıkları zaman hiç sorun çıkmadı. Bununla birlikte, başka yerlerde yağma, çapul ve katl vardı ve ilk Yunan birlikleri kente girdiği zaman, Selanik'in Müslüman sakinleri geçiş döneminin ilk saatlerine ve günlerine eşlik eden saldırılar ve soygunlardan

475 Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars* (Washington, DC, 1914), 106, 148-151; A. J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey* (Londra, 1922), 138-141; FO 371/1997, Morgan-Mallet, 20 Temmuz 1914.

uzak durmak amacıyla evlerine kapandılar. Sivil yönetim kurulduktan sonra, sükûnet tesis edildi ve baştaki kaygılar yatışmaya başladı.[476]

Gelgelelim, kent dışında büsbütün başka şeyler oluyordu. Çatışmalar sırasında, köylüler, "aç kurtlar gibi toprak sahiplerinin mülküne saldırarak... ve taşıyamayacakları şeylerin çoğunu tahrip ederek... bir tür Jacqueri"[477] olarak tanımladıkları bir şeye kalkıştılar. Dinsel ve ekonomik içerlemeden beslenen şiddet, kırsal kesimde daha baştan itibaren çok yoğundu. Makedonya Mücadelesi'nin –Rumların ve Bulgarların birbirlerini, Osmanlı askerlerinin her ikisini de öldürmesinin– anılan hâlâ çok tazeydi. Kilkis'in dışında, Hıristiyan yancılar Bulgar ordusu yaklaşır yaklaşmaz Müslüman toprak sahiplerini öldürdüler ve berikiler birkaç ay sonra topraklarını geri almak için döndükleri zaman, onları da ya katlettiler –cesetleri yol kenarlarında bulundu– veya kovaladılar. Bu yoksulun zengine karşı savaşıydı ve Hıristiyanlar gibi Yahudi toprak sahiplerinin evleri de yağmalandı. Bununla birlikte, Müslüman beyler saldırıya en çok maruz kalanlar ve kendilerini en az koruyabilenler oldu. Selanik'te Müslüman beylerden oluşan bir grup, arazilerini geri alabilmek için İngilizlerin yardımına başvurdu; İzmir valisi Rahmi Bey, Selanik civarındaki mülklerini Anadolu'daki arazilerle takas etmeye çalıştı.[478]

Yüz binlerce yoksul Müslüman köylü, tütün çiftçisi, arabacı ve bostancıya gelince, onlar savaş sona erdikten sonra bile saldırıya en açık kesim oldu ve Atina siyasetçilerinin bütün güzel sözlerine karşın, Hıristiyan hükümranlığını çok farklı yaşadılar. Çok geçmeden mezarlıklarının altı üstüne getirildi, medreseleri ellerinden alındı ve camilerinde koyunlar ve domuzlar banndırıldı. Serez'de Bulgarlar tarafından Yusuf Paşa'nm türbesi tahrip edildi ve büyük camiler samanlığa dönüştürüldü. Köylüler yurtlarını terk etmeye başladılar. Bir gözlemciye göre:

> İşlerin nasıl yapıldığını kişinin kendi gözleriyle görebilmesi için, geçen Salı Serez pazarında olması gerekiyordu. Bütünüyle Müslüman köylerden gelen köylülerin ... ambarlarını boşaltıp fiyat hakkında hiç düşünmeden satmak için Serez'e gelmelerini görüp de ağlamamak olanaksız. Göç etmeye hazırlananların tümüne neden gittiklerini sordum ve bana, gözlerinde yaşlarla ve ağlayarak, "Özgürce ve onurumuzla yaşamaya alışmıştık, ama tarlalarımıza nasıl el koyduklarını ve evlerimize nasıl girdiklerini görünce, burada Müslümanlar için yaşam hakkı kalmadığını hissettik," dediler.[479]

476 A. Zannas, *O Makedonikos Agonas: Anamniseis,* 80-81, 84.
477 Jacqueri: 1358 Fransız köylülerin soylulara karşı başlattığı kanlı ayaklanma -ç.n.
478 FO 195/2453, Lamb-Lowther, 14 Mayıs 1913, 29 Nisan 1913.
479 IAM/GDM *(Istorika Archeia Makedonias: Geniki Dioikisis Makedonias)* 76, "Oi logoi tis metanastevseos."

Dükkânlara, depolara, tarlalara ve kamusal binalara gözlerinin önünde el konulmasıyla, gitgide daha çok köylü evlerini bırakıp Selanik'e giderek, kendilerini hâlâ Osmanlı hâkimiyetinde bulunan topraklara taşıyacak gemilere biniyorlardı.

Gözlerini korkutan yalnızca askerler değildi. İktidarın böyle tam tersine dönüşü, kendileri de ancak yakın geçmişte Osmanlı hâkimiyetinden kurtulmuş, çoğu Giritli olan jandarmaların başını döndürmüştü. Köyün birinde, bir jandarmanın önünden geçen tüm Türklerin bindiği hayvandan inip "Yassu Efendi" demesini gerektiren bir "yasa" vardı; gerekeni yapmayanlar dövülerek cezalandırılıyordu. Jandarmalar hâlâ Türk beylerinin yanında çalışan Yunanları tehdit ediyor ve onlara derhal işi bırakmalarını emrediyorlardı. Müslümanlar Yunan Donanma Ligi'ne abone olmaya ve abonman ödediklerini göstermek için yakalarına haç takmaya zorunlu tutuluyorlardı. Bütün bu süre içinde, haydutlar ve yerel çiftçiler iyiden iyiye zenginleşmişlerdi – Kilkis yakınlarında bir toprak sahibi olan, yörenin beyini yoksulluğa mahkûm eden ve "bölgenin mutlak efendisi, bugün topraklarında kalan iki kişiden gayri bütün Türk nüfusu öldüren bir tiran gibi" davranan Yorgios Papadoulis gibileriydi bunlar.

Bunların çoğu, savaşın kendisinin heyecanına ve sonucuna bağlanabilirdi. Gerginliği yüksek tutan, birkaç ay sonra Trakya'dan gelen Yunan (Rum) mülteciler oldu. 1913 sonundan itibaren, yüz bini aşkın Rum, kendilerine yönelik etnik temizlik uygulamalarından mağdur olmuştu: Bulgar ve Osmanlı askerlerince evlerinden sürülüp atılmışlar, batıya doğru kaçmışlardı. Yunan denetimindeki toprakların güvenliğine adım atar atmaz, intikam peşine düşerek Müslüman mülklerini işgal ettiler ve sahiplerini sürüp atmaya çalıştılar. Başkaları Müslüman kamu binalarına yerleştirildiler. Kendilerine ait diplomatik temsilciden yoksun [en azından, 1914'te Selanik'e bir Osmanlı konsolosunun gelişinden önce] olan ve 1915 seçimlerinden önce Yunanistan'da hiçbir şekilde siyasal olarak temsil edilmeyen Müslümanların yakınmaları ve itirazları sağır kulaklara çarpıyordu.

Yunanlar bunun sorumlusunun Osmanlı hükümetinin ve savaşın ardından dile getirilmemiş zorunlu nüfus değişimi siyasası olduğunu ileri sürdüler. Osmanlı yetkililerinin Avrupa'da Türk denetimindeki son topraklardan Rumları sürmek ve yerlerine Müslüman mültecileri yerleştirmek istediklerinin kanıtı olarak, Rum mültecilerin Yunanistan'a akınını gösterdiler. Yunan polisi, köyleri dolaşarak Müslüman köylülere tüm varlıklarını satıp savarak buraları terk etmelerini söyleyen Osmanlı casusları olduğunu ileri sürdü. Daha dört yıl önce, Jön Türkler Bosna'daki Osmanlı toprağının kaybına, Bosnalı Müslümanlara Makedonya'ya yerleşmeleri uyarısında bulunarak tepki göstermişti. İstanbul'un hemen batısındaki stratejik açıdan hayati topraklara yeniden yerleştirmek üzere onları Makedon-

ya'dan Trakya'ya getirmek, bu siyasanın mantıklı bir devamı olabilirdi. Gerçekten de, Osmanlı diplomatları Yunanlara kısmi bir nüfus mübadelesi önerdiler de; ne ki, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi nedeniyle, bu asla uygulanmadı. Fakat Müslümanların evlerini terk etmelerinin bir açıklaması olarak, Türk yetkililerin suçlanması gerektiği fikri fazlasıyla kolaya kaçan bir basitleştirmeydi. Bu hicretin gerçek nedenleri, diye yazmıştı İngiliz konsolosu, yurtseverce veya dinsel duygular değil, çoğunlukla "Makedonyalı Hıristiyanlar", başka bir deyişle Slav köylüler eliyle uygulanan "yaygın katliamlar, zorunlu din değiştirmeler ve tüm Müslüman mallarının çalınması" idi.[480]

1914 ilkbaharına kadar, on binlerce Müslüman köylü İzmir ve İstanbul'a giderken Selanik'ten geçti. Uluslararası bir gözlemci ekibi, "Burada kalışımız süresince çok geniş sayıda Müslüman Selanik'in dış mahallelerine geldi," diye yazmıştı. "Onlardan, söylenene göre, 8000 kadarının yol kenarlarında ve tarlalarda kamp kurduğunu gördük. Öküz arabalarıyla gelmişlerdi ve bütün ailelerin tek bannaklan bu ilkel araçlardı. Köylerini ve tarlalarını terk etmişlerdi ve gelecek, hepsi için bir belirsizlikten ibaretti." Mülteciler camilerin avlularında toplanmışlar, halılarla yaptıkları iğreti barınakların altına sığınmışlardı; başkaları geçici olarak boş evlere yerleştirildiler. Yunan hükümeti pek çoğunun iaşesini sağladı, geri kalanlarına da kentin Müslüman Komitesi yardım etti ve ulaşımlarını sağladı: Osmanlılar döneminde olduğu gibi, mültecilerin iaşe ve ibatesi hâlâ başat olarak kamusal bir sorun olarak görülüyordu. Ne ki, Nisan 1914'e gelindiğinde kentten ayrılmış olan 140 bin kişiden sadece 24 bini yeni fethedilmiş Yunan topraklanndandı: Büyük çoğunluk, gelecekteki sorunlardan duyulan kaygıyla Sırplardan ve Bulgarlardan kaçmıştı.

Türk basını Yunan iddialarının kendi ayna imgesini sunuyordu: Bütün bunlar Yunanların ve "Müslümanları göç etmeye zorlamaya yönelik sistemli planlan"nın suçuydu. Gerçekte, böyle bir plan yoktu. Alt düzey Yunan memurlarının zalimliği ve insanların çoğunun Müslüman karşıtlığı kuşkuya yer bırakmayacak kadar açıktı. Ama hükümetin yüksek düzeyi "ağırbaşlı ve çalışkan" Müslüman çiftçileri yitirmekten kaygılanıyordu, o zaman yeni topraklan kim işleyecekti? 1914'te bir milyon Rumun sonunda Anadolu'yu terk etmek zorunda bırakılacağını henüz hiç kimse düşünemiyordu. Tam tersine, *onlara* doğru dürüst muamele edilmesi sağlama zorunluluğu Yunanların resmen onaylanan Müslüman karşıtı her türlü siyasasının önünde önemli bir engel oluşturuyordu. Osmanlı hükümeti bağlantıyı

480 IAM/GDM 776, Astynomiki diefthynsis Thessaloniki – GDM, 9 Nisan 1914; FO 371/1997, Morgan-Mallet, 20 Temmuz 1914; Bompard-Doumergue, 26 Nisan 1914, Ministère des Affaires Étrangères, *Documents Diplomatiques: Affaires Balkaniques,* I: 1912 (Paris, tarihsiz), 125.

saklama zahmetine girmedi; Rumlar ve Türklerin ihracı arasında açık bir ilişki vardı. Anadolu'ya Makedonya'dan Müslüman mültecilerin gelişi, *oradaki* Hıristiyan köylülerden intikam alan başıbozuk çetelerin teşkiline yol açtı. Türk yetkililer Mayıs 1914'te Hıristiyanlara sınır dışı siyasası uygulamaya başladı ve 40 bin Anadolu Rumu iç kesimlerden Sakız'ın güvenliğine kaçtı. Milliyetçi savaş döngüsüne bir kıvnm daha ekleyerek, kurbanlann mücrimlere dönüşümü tarihte ne ilk kez oluyordu, ne de son kez olacaktı. Selanik'teki İngiliz konsolosuna göre, olaylar kalıbı dehşet verecek kadar açıktı:

> Savaşın başında Müslümanlann katliamının, bunu izleyen aylarda mallannın yağmalanmasının, köylerine Hıristiyanların yerleştirilmesinin, Hıristiyan komşulannca zulme uğratılmalannın, Yunan askerlerinden işkence görmelerinin ve dövülmelerinin sonucu, İslam nüfusu arasında bir dehşet duygusu yaygınlaşmış durumda. Tek arzulan Makedonya'dan kaçmak ve yeniden özgür bir toprağa adım atmak.

Türkiye'ye paramparça edilmiş dostlannın ve akrabalarının anısı zihinlerinde henüz çok canlıyken geliyorlar, kurbanı oldukları acılan ve zulümleri hatırlıyorlar ve kendilerini beş parasız, kaynaksız ortada kalmış bularak, kendi hükümetlerinin de belirli ölçüde teşvikiyle, Türkiye'nin Hıristiyan Rumlarına saldırmakta ve kendilerinin Makedonya'nın Rum Hıristiyanlanndan gördükleri muameleyi, onlara uygulamakta hiçbir sakınca görmüyorlar.[481]

Müslüman Cemaati: Son Evre

Vahşet dolu kırsal kesimle karşılaştınldığında, Selanik güvenliği temsil ediyordu, ama Müslümanlar açısından yaşam orada da normal denilebilecek bir hale hiçbir zaman gelemedi. Kentin çoğu Müslüman sakini 1912'den sonra da Osmanlı uyrukluğunu muhafaza etti ve yeni yetkililer, onları temsil edecek, yeni atanmış bir müftünün önderliğinde "Osmanlı cemaati" adını verdikleri bir oluşum yaratarak, eski Osmanlı modelini takip ettiler. Ne yazık ki, eski vakıf sisteminin mirası olan, belirli mülklerin kiralannın bir bütün olarak belediyeye mi, yoksa sadece kentin Müslümanlanna mı ait olduğu her zaman açık değildi. Belediyenin binalar ve topraklar üzerinde hak iddia etmesiyle, eskiden camilerin, tekkelerin, mekteplerin ve kimsesiz çocuk evlerinin bakımına ayrılmış gelirler kurudu. Os-

481 *Le Jeune Turc,* 11 Mart 1914; FO 371/1997, Morgan-Mallet, 20 Temmuz 1914.

manlı konsolosunun varlığı bir ölçüde diplomatik himaye sağladı. Ama cemaat çok zayıf kaldı ve yerel yetkililerce –o dönemdeki belediye başkanı Osman Sait Bey'in de bir Müslüman olması gerçeğine karşın– himaye edilmelerini sağlayamadılar. Mezarlıkların kutsallığı çiğnendi ve köylüleri evlerinden sürüp atmış olan şiddet kalıbı kentte de kendini göstermeye başladı.

Baltalı Rum muhacir çeteleri Müslümanların dükkânlarını soydular ve evlerine zorla girdiler. Müslüman cemaat liderlerinin ve yerel Türk basınının protestolarının ardından genel vali, ev işgalcilerini çıkartmaya çalıştı; ama çoğu kez evlerin gerçek sahiplerinin başına gelen en iyi şey, yeni sakinlerden bir çeşit kira almak oldu. Aynı zamanda ardı arkası kesilmeyen aşağılamalar vardı. Giritli jandarmalar Yunan olmayanlara, Yunanca yerine Fransızca konuşmalarını bahane ederek saldırıyorlardı. İnsanların başlarından fesleri çekilip alınıyordu; hatta Haziran 1914'te Mesut Hasan mahallesindeki müezzin ne zaman ezan okusa alaya alındı.[482]

Birkaç yıl içinde, on beş binden fazla Müslüman evlerini terk etti. Mustafa Kemal Atatürk'ün annesi, ablası ve kuzeni Türk başkentindeki mülteci kamplarına sığındılar. Kentin son valisi Nazım Paşa da ayrılıyordu: Paşa, bir şair ve bir Mevleviydi ve büyük reformcu Midhat Paşa'nın dostuydu. Alaca İmaret semtinde büyümüş olan on bir yaşındaki torunu kentin kaybına ağlayan bir şiir yazdı; daha sonra bu çocuk Türkiye'nin en ünlü modern şairi Nâzım Hikmet olacaktı. "1902'de doğdum/doğduğum şehre dönmedim bir daha/geriye dönmeyi sevmem" –bunlar, onun ölümünden kısa bir süre önce 1961'de Berlin'de yazdığı *Otobiyografi* adlı şiirinin mısralarıydı– "kimi insanlar otların kimi insan balıkların çeşidini bilir / ben ayrılıkların."

Fakat Yunan devletinin en üst düzeylerinde, büyük çaplı bir göçü kışkırtma arzusu hiç ama hiç yoktu ve sürekli akan Rum mültecilerin yarattığı baskı olmasaydı, Yunanistan'daki Müslümanların uğradığı zulüm çok daha çabuk bastırılabilirdi. Aslına bakılırsa, 1914 ilkbaharında Selanik'teki deneyimli gözlemciler, Yunan yetkililerin "Müslüman uyruklarının duygularının incitilmemesini sağlama" çabalarından etkilenmişler ve "zamanla Yunan yönetimi onlardan yararlanabilir" öngörüsünde bulunmuşlardı. 1915'te Müslümanların da oy kullanabildiği ulusal seçimler yapıldı. 1912'de Osmanlı Meclis-i Meb'usanı için yapılan seçimlerde olduğundan bile daha özgürdüler ve anti-Venizelosçu cepheyi destekleyen 16 Türk milletvekili Atina'daki mecliste yerini aldı.[483]

482 FO 371/1997, Mallet-Grey, 22 Haziran 1914.

483 FO 371/1996, Morgan-Mallet, 21 Mart 1914; G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* (Kaliforniya, 1983), 237.

Aslına bakılırsa, Yunanistan İtilaf devletleri safında savaşa girerken, Selanik'te hâlâ otuz bin kadar ve taşrada da bu rakamın on katından fazla Müslüman vardı. Kuşkusuz çoğu Almanya ittifakına yakınlık duyuyordu. Bir Alman zeplini vurulup düşürüldüğü ve enkazı yeniden bir araya getirilip Beyaz Kule yakınında sergilendiği zaman, yerel Türkler bir müttefikin kaybından dolayı yas tuttular. Yunanların savaşın sona erişini kutladıkları 1918'de ise, onların da kaybetmiş olduklarını hatırlatacak biçimde, okul çocuklan Müslümanlarla alay ettiler.[484] Bir süreliğine, sanki kazanan tarafı seçmekle Yunanistan çok geçmeden Anadolu'daki Müslümanları da denetimi altına alacakmış gibi göründü. Venizelos, Paris Barış Konferansı'nın yıldızlanndan biriydi ve İzmir bölgesini işgal ve idare etme konusunda yeşil ışık yandığı zaman, savaşa girmekle oynadığı büyük kumardan kazançlı çıkmış gibi göründü. Büyük Giritli küçük ülkesini, Yunan milliyetçilerin yüzyıldır düşünü kurduğu -Bizans İmparatorluğu'nun modern dirilişi olan- "Beş Deniz'in Yunanistan'ı" görüntüsüne getirmişti. Osmanlı yetkesi lime lime olmuştu ve Mustafa Kemal orduyu yeni bir temelde düzenlemeye henüz başlıyordu. 1919'da Yunan birlikleri İzmir'e çıkartıldı ve Selanik Müslümanları bağlılıklarının o güne kadarki en büyük sınavıyla yüz yüze kaldılar.

Ne ki, ertesi yıl Venizelos savaş yorgunu bir ikinci seçmen grubunca iktidardan düşürülecekti. Bu, Yunan siyasal tarihinde yaşanan en büyük şoktu ve kuzey Yunanistan'daki Müslüman ve Yahudi seçmenler Venizelos karşıtlarının başarısında hayati rol oynamışlardı. Haber Selanik'e ulaştığında, sevinçten deliye dönen Yunan askerleri -Yunanlar arasında da çok sayıda anti-Venizelosçu vardı- keplerini çıkarıp Müslüman fesleri taktılar ve Türkler ve Yahudiler de kutlamalara katıldı.[485] Atina'da kralcı bir hükümetin teşkili Anadolu siyasasında hiçbir köklü değişime yol açmasa da, bir buçuk yıl boyunca Selanik Müslümanlan daha yakın ve destekleyici bir yönetimin tadını çıkardı. Müslüman bir hükümet temsilcisinin başkanlığındaki bir meclis, kentte eğitimde Türkçenin kullanımı karan aldı. Yeni Türkçe gazeteler ve mizah dergileri çıktı, ders kitapları İtilaf devletlerinin denetimi altındaki İstanbul'dan getirtildi ve Müslümanlar üzerindeki seyahat kısıtlamaları kaldırıldı. 1921 Ramazan'ında gündoğumu ve günbatımını haber veren sahur ve iftar toplan bir kez daha yankılandı: Müslümanlar Selanik'in tarihinde son kez, bu şenlikli gecelerde dostlarını ve akrabalarını ağırladılar.[486]

484 R. Tesal, *Selanik'ten Istanbul'a* (Istanbul, 1998): Bu kitabın bir kopyasını bana verdiği için Alexandre Toumarkine ve bu paragrafı tercüme ettiği için Şükrü Ilıcak'a teşekkür ediyorum.

485 P. S. Delta, *Eleftherios Venizelos: Imerologio-Anamniseis-Martyries-Allilografia*, 1 (1988), 75-76.

486 Tesal, *Selanik'ten Istanbul'a*, 47-49.

Fakat Yunan ordusunun Anadolu'daki hezimeti ve başanlı Türk karşı saldırısı, bu pastırma yazına bir son verecekti. Yunan ordusu Kemalist kuvvetleri ezme iddiasıyla Ankara'ya doğru yüzlerce kilometre düşüncesizce ilerlediğinde, Sakarya Irmağında yapılan kanlı bir muharebede kesin bir yenilgiye uğradı. Bunun ardından, Türkiye Büyük Millet Meclisi başkumandan Mustafa Kemal'e mareşal ve Gazi unvanını verdi: Bu, onun mutlak iktidanna giden yolda belirleyici bir adımdı. Yunan ordusu yeni cephenin ardına düştü, ama ertesi yaz başanlı bir Türk taarruzu Yunanlan İzmir'e ve kıyıya doğru çekilmeye zorladı. Yunan ordusunun disiplini bozulup Türk kuvvetleri kanatlannı taciz ettikçe, çekilme bozguna dönüştü. İlkin Fransızlar, ardından da İngilizler Yunanlara desteklerini çektiler ve Türkiye'nin yeni liderliğiyle anlaşma yapmaya çalıştılar. İki bin yıldan bile daha uzun bir süredir Anadolu'daki Rum (Yunan) varlığının sona ermesiyle biten bu dramatik olaylar, Eylül 1922'de İzmir'in yanıp kül olması, on binlerce sivilin öldürülmesi ve ilerleyen Türk birliklerinden önce kaçan bir mülteci seliyle sona erdi. İki ay sonra Atatürk, saltanatın kaldınldığını ilan etti.

Anadolu istilasını Venizelos başlatmış olmakla birlikte, yenilginin suçunu üstlenenler onun ardılı kralcılar oldu. Atina'da Venizelosçu bir grup yurtsever genç subay bir askerî darbeyle iktidan ele geçirdiler, Venizelos karşıtı iktidan görevden aldılar ve göstermelik bir yargılamanın ardından, bu korkunç felaketten sorumlu tuttuklan başbakan ile beş bakanını idam ettiler. Selanik'te sıkıyönetim ilan edildi, bu makamda 1908'den beri bulunan Müslüman belediye başkanı azledildi ve Devrim Komitesi'nin önde gelen bir yandaşı vali yapıldı. Venizelosçular yeniden iktidardaydı, ama bu kez asker işbaşındaydı ve atmosfer geçmişte herhangi bir dönemde olduğundan çok daha çirkindi. Yunanistan, tarihindeki en korkunç felakete uğramıştı ve Selanik nhtımlanna daha önceki tüm göçleri gölgede bırakacak şekilde, her gün binlerce mülteci akın ediyordu. Çıldırmış, öfkelenmiş ve korkmuş Devrim Komitesi ve yandaşlan paranoyakça düşünceler içindeydi. Ordudaki kralcılan tasfiye ettiler ve birçoğunu hapse attılar. Fakat hâlâ ülkelerinin başına gelen bu korkunç felaketi açıklamakta güçlük çekiyorlardı. Ateşli bir Venizelosçu olan Penelope Delta, "Biz Yunanlann neden ve nasıl olup da bu kadar çok düşmanı olduğunu merak ediyoruz," diye yazmıştı. İzmir yitirilmişti; peki ya Makedonya'nın kendisi güvende miydi?[487]

Her yerde komplo görerek, gizli ajan avı başlatıldı. Müftü ve eski belediye başkanı tutuklandı. Kırsal kesimdeki Müslüman köylülerin Türk zaferini kutladıklanna inanılıyor ve Kemalist ordunun kendilerini de kurtarmak üzere bekledikleri

487 P. S. Delta, *Eleftherios Venizelos,* 137.

söyleniyordu: Ne de olsa, Mustafa Kemal Selanik'i, kendi doğum yerini kurtarmak üzere harekete geçme fırsatına nasıl direnirdi ki? Bizzat Selanik'te, silah satın almak üzere para toplayan Kemalist bir yeraltı örgütüne ilişkin rivayetler dolaşıyordu. Bir ayaklanma olasılığı göz ardı edilemezdi, tıpkı eski Makedonya Mücadelesi'nin, ama bu kez ezilenlerin Türkler olması şartıyla, tekrarlanmasının beklenebileceği gibi. Ajanlar, çoğu *Ma'min* cemaatinden gelen "fanatik Kemalistler"in kralcı Venizelos karşıtlarıyla temas kurduğunu bildiriyordu. Bazıları da –doğrudan İstanbul'dan yönetilen– Müslümanların önde gelen Yahudiler ve Bulgar komitacılarla işbirliği yaptığını haber veriyordu. Aralık 1922'ye gelindiğinde, Selanik'in polis müdürü aklını kaçırmak üzereydi: Kentin nüfusu 350 bine kadar şişmişti ve aralannda "en kötü unsurlar, adi suçlular ve propagandacılar" vardı.[488]

Venizelosçular artık 1920 yenilgisinin tekrarlanma ihtimalini ortadan kaldırmaya kararlıydılar. Ulusal azınlıklar bir daha asla ülkenin siyasal kaderinin belirleyicisi olamasınlar diye, Müslümanları ve Yahudileri farklı seçim bölgelerinde kuşatma altına aldılar. Ardından, muhaliflerinden düzinelercesini tutuklayıp sürgün etmek için ortaya çıkarılan kralcı bir karşı darbeden yararlandılar. Yunan siyaseti artık kralcılar ile cumhuriyetçiler arasındaki bitmez tükenmez mücadelenin yeni bir raunduna hazırdı, ama bu evre artık Selanik Müslümanlarını ilgilendirmiyordu. Zira 1922 sonunda Lozan'da toplanan Yunan ve Türk delegeleri, savaşa bir son verme konusunda pazarlık etmiş ve aynı zamanda kapsamlı bir nüfus mübadelesi üzerinde anlaşmaya varmışlardı. Daha önce gönüllü mübadeleler olmuştu, ama tarihte ilk kez olarak zorunlu ve uluslararası hukukun da onayladığı bir değişim olacaktı. Muhtemelen ilk öneri, Milletler Cemiyeti tarafından mülteci yardımlarını örgütleme görevi verilmiş olan Norveçli diplomat Fridtjof Nansen'den geldi, ama gerek Venizelos gerek Atatürk zaten aynı görüşteydi. İki lider Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntılan üzerinde kendi ulus-devletlerini kurmaya çalışıyor ve her ikisi de milli ve dinsel türdeşleştirme siyasasını güdüyordu. Venizelos'un kendisi Osmanlı Girit'inde doğmuştu; Atatürk ise, Hamid dönemi Selanik'inde doğmuş büyümüştü. Ama her ikisi için de çocukluk dünyası yok olup gitmişti, artık savaş zamanı değildi ve yeni bir toplumun ve yeni bir devletin milli ilkelerde inşa edilmesi gerekiyordu. Birkaç önemsiz istisnayla, Yunanistan Anadolu'nun tüm Ortodoks Hıristiyanlarını, Türkiye de Yunanistan'ın Müslüman nüfusunu alacaktı. Mübadeleden bir buçuk milyonu aşkın insanın hayatı etkilendi, Selanik Müslümanlan da onlar arasındaydı.[489]

488 IAM/GDM 87/1, Anotera dioikisis chorofylakis Makedonias, "Egklimatikotitos minos Sept. 1922", 20 Ekim 1922; 87/1, Astynomiki diefthynsis Thessalonikis, 22 Aralık 1922.

489 S. P. Ladas, *The Exchange of Minorities,* 335-338.

Nüfus Mübadelesi

Nisan 1914'te, Balkan savaşlannın ardından, İstanbul'daki Fransız büyükelçisi uğursuz gelişmelerin zorunluluğunu öngörmüştü. Paris'e verdiği raporda, azınlıkların bir çatışma kaynağı olduğunu ve bir arada banş içinde yaşayamadıklarına göre, şimdiki yerlerinden alınıp kendi gerçek yurtlanna gönderilmeleri gerektiğini bildirmişti:

> Bütünlüğü içinde Balkan yarımadası şu anda halklann büyük göçlerine eşlik eden aynı derecede büyük dehşetlerin yaşandığı bir tiyatro; bu dehşetler son gelişmelerin beklenen sonucudur ve her ne kadar söylemesi üzücü olsa da, Türkiye'nin Avrupa topraklarını kasıp kavuran düzensizlik ve anarşiye, cinayetlere ve yağmalara kesin bir son vermenin belki de tek yolu, Balkan halklarını, Bükreş'te Türkiye'nin Avrupa topraklarını bölüşen devletlerin her birine milliyetlerine göre dağıtılmasıdır. Bu, ne Türkiye'nin ne de Avrupa'nın bir yüzyılı aşkındır bir çare bulabildiği bir soruna, üzücü olsa da, nihai çözüm olacaktır.[490]

Yeni Türk-Bulgar sınır boyundaki köyleri etkileyen sınırlı bir nüfus mübadelesi, Kasım 1913'te iki hükümet tarafından kararlaştırılmıştı. Ertesi ilkbaharda, Osmanlı yetkililerinin Rum sakinlerin sınır dışı ve tehcir edilmesi yoluyla Anadolu kıyısını kısmen temizlemeye girişmesinin ardından, diplomatlar Makedonya'daki Müslümanlar ile İzmir civarındaki Rumları kapsayan kısmi bir nüfus değişimi fikrini tartıştılar. Başlangıçtaki fikir zorunlu bir anlaşma olsa da, Yunan tarafı işi sulandırdı ve Birinci Dünya Savaşı'nın patlamasıyla birlikte tartışmalar sona erdi. Venizelos'un bu fikirden çok etkilendiği açıktı, zira ertesi yıl Bulgaristan'la iki taraflı planın ilk taslaklarını hazırladı. Ama o dönemde bile birçokları mübadelenin mantığına direndi ve bunu insanlığın en kötü içgüdülerine teslimiyet olarak gördü. Yunan-Türk görüşmelerinin haberi ulaştığında, İzmir başpiskoposu Hrisostomos –sekiz yıl sonra kentin Türklere geri alınmasında ilk katledilecek kişi olacaktı– öfkeyle "insanların bu şekilde sayılması ve mübadelesi işlemini –akıl almaz, duyulmamış ve Tarih kayıtlannda eşi benzeri görülmemiş– at, koyun ve sığır alıp satan celeplere uygun olduğunu" söyleyerek lanetledi. Daha sonra etkilenecekletin birçoğu da –gerek Müslüman gerek Hıristiyan– onun duygulannı paylaşıyor-

490 Bompard-Doumergue, 26 Nisan 1914, Ministère des Affaires Etrangères, *Documents Diplomatiques: Affaires Balkaniques,* I: 1912 (Paris, tarihsiz), 126.

du: Ocak 1923'te Selanik'teki büyük bir mülteci mitingi, Lozan antlaşması haberine "modern uygarlık aleyhine, bedenlerin utanç verici bir trampası" olarak tepki gösterdi.[491]

Ne ki, 1922 sonunda Venizelos hiç kimseye kulak verecek durumda değildi. Aslında, antlaşmanın imzalandığı tarihe gelindiğinde halihazırda bir milyonu aşkın mülteci Anadolu'dan Yunanistan'a gelmişti ve bu insanların evlerine bir daha dönebilme ihtimalleri hiç görünmüyordu. Yunan tarafının yapması gereken, onları barındıracak yöntemler bulmaktı; Venizelos'un kafasında bunun anlamı, mallarından yararlanabilmesi için ülkenin geri kalan Müslümanlarının ihraç edilmesiydi. Bu Türkiye'deki yeni rejimin de işine geliyordu: Bu sayede yalnız Anadolu'daki çok daha büyük miktarda Hıristiyan mülkünün denetimini ele geçirmeleri meşrulaşmakla kalmayacaktı; bir yandan onca Hıristiyanın yitirilmesinin yol açmış olması gereken muazzam ekonomik aksamayı hafifletecek şekilde, boşalmış topraklara yerleştirmek üzere zaten Müslüman muhacirlere ihtiyaç da vardı. Bir Türk milletvekilinin Ankara'daki mecliste dile getirdiği gibi: "Her bireyin gelişi bizim için bir zenginlik kaynağı olduğu gibi, her bireyin gidişi de bizim için bir nimettir!" Her iki taraf için, açık olan Yunanistan'daki Müslümanların kendiliğinden gitmemeleri durumunda, zorla gönderilmeleri gerektiğiydi.[492]

Bu nedenle, Selanik için 1923 nüfus mübadelesi 1912'nin başlatmış olduğu sürecin –önceki beş yüzyılı aşkın süre boyunca kentin yaşamına hükmetmiş olan grubun mülksüzleştirilişinin ve ortadan kaldırılışının– tamamlanmasıydı. Gerçi bu noktaya gelindiğinde kent başat olarak –ve gitgide artan şekilde– Yunan olmakla birlikte, Temmuz 1923 itibariyle hâlâ en azından on sekiz bin kişilik bir Müslüman topluluğu kalmıştı. Bunlar doğum yerlerine derin bir biçimde bağlıydılar ve yerel Yunan yetkililerine göre, aralarında sadece "bir avuç fanatik" gerçekten ayrılmak istiyordu. Kentten ayrılmakta olan belediye başkanının kız kardeşlerinin evlerini terk etmek zorunda kalmaktan dolayı "avutulamaz" durumda oldukları söyleniyordu. Kostas Tomanas, "Bizimkiler mübadelenin ağına yakalananlara Türkiye'ye gideceklerine memnun olup olmadığını sorduklarında, üzüntüyle verdikleri yanıt," diye hatırlıyordu, "'bilmiyoruz' oluyordu."[493]

491 Y. Mourelos, "The 1914 persecutions and the first attempt of an exchange of minorities between Greece and Turkey", *Balkan Studies,* 26:2 (1985), 389-413; G. Anastasiades, *I Thessaloniki ton efimeridon* (1994), 234; S. P. Ladas, *The Exchange of Minorities,* 28-29.

492 S. Marketos, "I ensomatosi tis Sefaradikis Thessalonikis stin Ellada: to plaisio", *O ellinikos evraismos* (1999), 77; A. Aktar, "Homogenising the economy: Turkifying the economy", içinde: R. Hirschon, der., *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey* (New York, 2003), 87.

493 S. Loukatos, *Politeiografia tis Nomarchiakis Periferias tis Thessalonikis,* I (Atina, 1987) 37-38; Tomanas, *Dromoi,* 141.

Gene de, toplanıp gitmeyi özendiren nedenler fazlasıyla açıktı. 1923'e gelindiğinde, köylerdeki Müslüman köylüler, yeni gelen Hıristiyan mültecilere iaşeden ibateye kadar her şekilde yardımcı olmak zorunda bırakılmışlardı. Tarlaları ve öküzlerine el konulmuş ve bazı mülteciler halılarını çalmak için camilere tecavüz etmişlerdi. Anadolu'da kendi gördükleri muamele sonucu uğradıkları mahrumiyetler ve acılarla, onlar da Müslüman köylülere kendileri için su, odun veya taş taşıtıyorlardı. Bunun sonucunda, Türkçe konuşan birçok köylünün "Yunanistan'ı terk etmeyi dört gözle bekledikleri" söyleniyordu.

Kentte, yetkililer olayları dikkatle denetim altında tutmaya çalışıyorlardı, ama on binlerce yeni gelenin yarattığı baskı karşı durulmaz hale gelmişti. Sözgelişi, Yukarı Kent'in doğu kesiminde yer alan, müftünün idaresindeki dinsel vakıf gayri menkullerinin tamamının üçte birine kadar ulaştığı Mesut Hasan mahallesindeki mülklerin büyük çoğunluğu mülteciler tarafından işgal edildi. Mülk sahipleri saldırıları durdurmak için muhafızlar tuttularsa da, sayıları çok fazlaydı: Müslüman bir siyasetçinin oğlu Reşat Tesal'ın çocukluk evine bir öğle sonrası elli mülteci aniden daldı ve odaları kendi aralarında bölüşmeye başladılar. Babası bizzat genel valiye şikâyette bulunduğunda, vali işgalcilerin çıkarılması için bir düzine Yunan askeri yolladı, ama bu sadece geçici bir çözüm oldu ve aile, bir başka zorla dalma olayından sonra, yeni gelenleri daha başka saldırıları önlemekte bir kalkan olarak kullanarak, evlerini yabancılarla paylaşmak zorunda kaldı. Tesal o günleri, "Başka saldırıları önlemek için bu insanları kabul etmek zorunda kaldık," diye hatırlar. "Hepsi çok düzgün insanlar oldukları için, kendi payımıza çok şanslıydık. Türkçe konuşuyorlar ve bizim âdetlerimize, yaşam tarzımıza saygı gösteriyorlardı. Selanik'ten ayrıldığımız güne kadar bu aileyle huzur içinde yaşadık." Yunan parlamentosundan eski bir milletvekilinin karşı karşıya kaldığı durum bu idiyse, bağlantıları daha zayıf Müslümanların başına neler geldiğini tahmin edebiliriz. Ocak 1924'te yapılan bir duyuruda "Türkiye'ye doğru yola çıkan Müslümanların terk ettiği, yasadışı ve yetkililerin izni olmaksızın işgal edilen evler derhal boşaltılacaktır" deniyordu. Ama duyuru pek az etkili oldu.[494]

Mülteciler kendi başlarının çaresine bakarken, nüfus mübadele antlaşması uyarınca kurulan bürokrasi işlemeye başladı. 1924'ün sonu, Müslümanların ülkeyi terk etmeleri için verilen son tarihti ve Yunan, Türk ve uluslararası bürokratlardan oluşan karma komisyonlar göç sürecine ellerinden geldiği kadar düzenli yürümesi için nezaret ediyorlardı. Değerlendirme komisyonları, ayrılmakta olan

494 Batı Makedonya hakkında, FO 286/874, Hasluck-Bentinck, 22 Nisan 1923; Tesal, *Selanik'ten İstanbul'a,* 60-63; Anastasiades, *I Thessaloniki ton efimeridon,* 244.

ev sahiplerinin mal bildirimlerini alıyorlardı. Türk hükümetinin, göçmenlerin yanlannda götürebileceği yüke bir limit koymasından önce, batı Makedonya'dan gelen trenler yaptıklan her seferde, tren başına tahminen on iki bin tonluk bagajlanyla yüzlerce köylüyü getirmeye başladılar. Kasım 1923'ten itibaren, buharlı gemiler üç yüz elli bin Müslüman mübadili –önce köylüler, ardından kent sakinleri olmak üzere– taşımaya başladı.

Limana kargaşa hâkimdi: Bir an Müslüman ev sahiplerine beraberlerinde götüremeyecekleri mallan satamayacakları söyleniyordu – ardından satabileceklerini öğreniyorlardı. Antlaşmanın kesin olmayı amaçladığı açıktı, ama nhtımda göçmenlere ateşli konuşmalar yapan Türk konsolosu, onlara "iki ay içinde evlerine geri döneceklerini" söylüyordu. Dolandırıcılar, göçmenlerin kaygılarından yararlandılar ve sahte seyahat belgeleri konusunda gitgide büyüyen bir sektör oluştu. Rıhtımlara ulaşanlar binler arasında, evlerini satan ve ayrılan Rumlardan kalan topraklan elde etmeyi uman Yugoslav Müslümanlar vardı. Sonunda, bunların sayısı o kadar arttı ki, Türk hükümeti kaptanlara onlan gemiye kabul etmemelerini bildirdi. Bu arada, Kemalist hükümet yola çıkanlan taşıyacak Türk gemileri tedarik etmeye çalışırken, hareket programı da gecikiyordu.[495]

Selanik'in içinde görece az şiddet yaşandıysa da, tehdit sürekli ortadaydı; öte yandan, çaresizlik, şiddetli yoksulluk, siyasal belirsizlik ve kentsel düzensizlik arasında, suç çeteleri büyüdükçe büyüyordu. Rum mülteciler bir Türkün mandırasına girdiler ve arkalarında bir özür notu bırakarak, birkaç büyük peynir çaldılar: "Bizi korkutan ölüm değil, sadece açlık/ve çocuklarımız, onlar da açlıktan ölüyor." Başka mültecilerin bir Müslüman ev sahibinden ineklerini satın almasının ardından –zira o günlerde, çiftçiler hâlâ kent surları içinde taze süt satıyorlardı– satıcı, yerel tavernada alışverişte elde ettiği kârla fazla yüksek sesle övünmesinin ardından, ertesi akşam karısıyla birlikte yataklarında öldürüldü.[496]

Bu tür cinayetler enderdi ve bugün bile Yunanistan'dan gelen yaşlı Müslümanlar, bu büyük göçü büyük ölçüde barışçıl bir olay olarak hatırlarlar. Karma Türk-Yunan komisyonları göçmenlerin mallarını ayrılmalarından önce elden çıkarmalanna izin vererek ve geride bıraktıkları mülklerine ilişkin değerlendirmelerini kaydederek, onları korumaya gerçekten çaba gösterdi. Aslına bakılırsa, kentteki Rum mültecilerin birçoğu, kendilerinin Anadolu'dan telaşlı kaçışlarının yarattığı kargaşanın işlerin bu şekilde düzenli yürümesine izin vermemiş olması nedeniyle, buna öfkeyle tepki gösterdiler. Bir mülteci grubu, "Selanikli Türklerin

495 FO 286/902, Crew-Bentinck, 16 Ocak 1924; K. Tomanas, *Chroniko tis Thessalonikis, 1921-1944* (1996), 39-41; S.P. Ladas, *The Exchange of Populations,* 428-429.
496 Tomanas, *Dromoi kai yeitones tis Thessalonikis,* 141.

müzik çalarak ve tüm mallarını, paralarını ve diledikleri nesneleri taşıyarak ülkeyi terk edişlerini gördüğümüz zaman, bu muamele farkının nedenini anlamakta güçlük çekiyoruz," diye protesto ettiler. Başkaları giden Müslümanlara "eşeklerini, hatta köpeklerini, evlerinin kapılarını ve pencerelerini ve genel olarak, yanlarında götürebilecekleri her şeyi almalarına izin verilmesinden" yakınıyorlardı. Onların zihinlerinde, mübadele antlaşması kentteki Müslüman konutlarının tamamının kendilerinin olması anlamına geliyordu: Bundan eksiltilecek her şey, Yunanların daha az şey alması anlamına geliyordu. Kendi örgütleri yerel yetkililere, Müslümanların ayrılmasını hızlandırmak yönünde baskı yapıyordu ve büyük göçü düzenleyen komitenin üyelerini, çok uzun bir yaz tatili yapmaya kalkmaları halinde, mültecilerin kendi başlarının çaresine kendilerinin bakacağını söyleyerek tehdit ediyorlardı. Ağustos'ta "Bırakın Türkler gitsinler," talebinde bulundular. "Mübadelenin her geciktirilişi, mültecilere ve tüm Yunanlara ağır bir darbedir. Böyle bir sefalet içinde üçüncü bir kış daha geçiremeyiz." Aslında, gemiler haftada yedi bin kişiyi götürüyordu ve Aralık sonuna gelindiğinde 111 bin Müslüman Selanik'i terk etmişti. İzmir ya da İstanbul'a giden mübadiller, iç kesimlere gönderilmeden evvel "çay ve kekler, nutuklar ve bayraklarla" karşılanıyorlardı. Atatürk'ün hükümeti onlann gelmelerini, yerleşim yerleri tahsis etmeyi ve en yoksullar için kredileri planlamaya çalıştı. Gene de, genellikle onlan da düş kırıklığı bekliyordu ve yaşamlarını sürdürebilmeleri için fazla imkânlar bulunmadığını" göreceklerdi.[497]

Umutsuzca kalabilmek isteyen bazı [genellikle anıldıkları isimle] "gayri mübadiller" Makedonya Mücadelesi yılları boyunca kurmuş oldukları Yunan/Rum irtibatlarından yararlanmaya çalıştılar. Bir bey, yıllar önce Osmanlı yetkililerden saklanmasına yardım etmiş olduğu eski bir Rum çete liderinden boşu boşuna yardım istedi: Çete lideri anılarında, dostunun mübadeleden bağışık tutulması için yetkililere başvurduğunda, onun halihazırda Türkiye'ye doğru yola çıktığını öğrendiğini anlatır. Bazı Müslümanlar da, saltanatın kaldırılması ve son halifenin sürgün edilmesi de dahil olmak üzere, Türkiye'de olan bitenleri aslında onaylamadıklarını belirterek, Kemalizm karşıtı olduklarını bildirdiler. (Hatta sözünü sakınmayan bir Kemalizm karşıtı olan son Osmanlı şeyhülislamlarından Mustafa Sabri Efendi Yunanistan'a kaçtı.) Bu "yaşlı Türkler"e göre, "Osmanlı" terimi Müs-

497 T. Köker ve L. Keskiner, "Lessons in refugeehood: forced migrants in Turkey", içinde: Hirschon, *Crossing the Aegean,* 198; FO 286/874, "Council of Elders of Kirk-Kilissi", 7 Aralık 1923; R. Barques, *Salonique au XXe siècle* (Paris, 2000), 271; *Makedonika Nea,* 25 Mayıs 1924; Anastasiades, *I Thessaloniki ton efimeridon,* 244; S. Pelagides, "Metra kai antimetra meta tin ellinotourkiki symvasi tis antallagis", *Thessaloniki,* 3 (1992), 121-142; FO 286/898, Edmonds-Lindsay, 27 Şubat 1924.

lüman ile eşanlamlıydı ve Atatürk'ün yeni laik cumhuriyetinin görünümünden hiç hoşlanmıyorlardı. Yakında gerçekleşecek aynlıklarının baskısı altında, "yaşlı" ve "Genç Türkler" arasında ciddi birtakım hırgürler çıkmaya başladı. Hamza Bey Camii'nde Kemalistler –tahttan inen padişah için dua eden– müftünün Osmanlıcı görüşlerinden küplere bindiler ve onu bir Yunan kuklası ve "Osmanlı Cumhuriyeti" adını verdikleri devlete karşı olmakla suçladılar.[498]

İmparatorluğun göçüp gitmesine yas tutan ve yeni Türk devletinin kurulmasına karşı çıkan bu Müslümanlar hakkında tarihçilerin söyleyecek pek az şeyi vardır. Çok genişletilebilecek anti-Kemalist muhalefeti en iyi gösterecek örneklerden biri de, elli yaşında eski bir miralay, saray fotoğrafçısı ve Sultan Abdülhamid'in yaveri Ali Sami Bey'in durumudur. Sami Bey görünüşe bakılırsa sürgün edilen padişahının peşinden Selanik'e gitti ve 1912'den sonra da orada kalarak, savaş sırasında kendini "İtilaf Devletleri'nin yandaşı ve İslam'ın ve Yunanların hamisi" olarak ilan eden *Adalet* adlı bir gazete çıkardı. Anadolu savaşı boyunca, Yunanların safında çarpıştı ve anti-Kemalist bir direniş teşkilatı örgütledi. Ekim 1924'te Selanik'e dönerek, gazetesinin yayınını yeniden başlattı. Aynı ay –hızla yaklaşan nihai tahliye tarihiyle birlikte– valiye kentten ayrılan müftüyü, Hamza Bey Camii'nin halılarını da yanında götürmeyi planladığını söyleyerek şikâyet etti: Sami Bey halıların ve caminin "yabancı milliyetli pek çok Osmanlı'nın yanı sıra, geride kalacak anti-Kemalistler, Çerkezler, Arnavutlar ve diğerleri" için muhafaza edilmesini rica etti. Gelgelelim, Rum mültecilerin caminin kendisinin "mübadele edilebilir mülk" sayılması gerektiği yolundaki itirazları üzerine, Hamza Bey Camii'ne bir Arnavut müftünün atanmasıyla ilgili planları suya düştü; cami, son Müslümanların da ayrılmasından sonra kısa bir süre açık kaldı, ama Haziran 1925'e gelindiğinde orada ibadet edecek kimse kalmamıştı ve bir telefon santralına dönüştürüldü. Sami Bey'in kendisi ise, kalmasına izin verilen çok az sayıda Müslümandan biriydi. Bir fotoğraf stüdyosu açtı –dükkânının vitrinini yanağına bir şiş sokulmuş bir derviş fotoğrafı süslüyordu– ve 1925 ile 1927 arasında Athos Dağındaki manastırların panoramik fotoğraflarından oluşan dikkate değer diziler hazırladı. Anlaşılan kısa süre sonra Selanik'i bir daha dönmemek üzere terk ederek güney Yunanistan'a yerleşti.[499]

Tam planlanan tarihte, göç tamamlandı. Sorumlu Fransız görevlisi Makedonya genel valisine "Ekselans!" diye bildirdi. "Bu kentteki Müslüman mübadillerden

498 FO 286/902, Crew-Bentinck, 16 Ocak 1924.

499 Ayioreitiki Fotothiki, *Thessalonikeis Fotografoi tou Ayiou Orous: O filellinas Othomanos fotografos Ali Sami* (1996); *Efimeris Valkanion,* 3 Haziran 1925, "To temenos Hamza Bey."

oluşan son konvoyun 26 Aralık'ta Türkiye'ye doğru yola çıktığını ve Selanik kentinin tüm Müslümanlardan tahliyesinin söylenen tarihte tümüyle sona ermiş kabul edilebileceğini bilgilerinize sunmaktan onur duyarım."[500] Yapılacak tek iş, geride kalan Müslümanları saymaktı. Kısa bir süre sonra, yerel basın şu bilgiyi verdi:

> Müslüman mübadillerin Selanik kentini terk etmesi için verilen mühlet 26 Aralık'ta sona erdiğinden, bu tarihten sonra kalanların ayrıntılı bir sayımı yapılacağı bildirilmiştir... Belirlenmiş bir süreyle kalmak için özel bir izne sahip olmayanların derhal gitmesi gerekecektir. İzne sahip olanların da 5-6 aydan uzun kalması mümkün olmayacaktır.[501]

Ocak 1925'in sonunda, polis müdürü sonuçlan özetledi. Listesindeki 97 isimden 78'i başta yiyecek satıcısı olarak çalışan Sırplar ve (çoğunlukla konsolosluk güvenlik görevlisi, yani *kavas* olan) Arnavutlar olmak üzere yabancı milliyetlilerdi; 12'si zamanı gelince gidecekti, 7'sinin de ya uyruğu bilinmeyenler veya istisnadan yararlanan –çoğu Yunanistan'da ikamet etmelerini mümkün kılacak Arnavut kimliği almaya çalışan zengin toprak sahipleri veya sanayiciler olmak üzere– özel durumdaki kişilerdi. Kimin Arnavut kabul edileceği meselesi, kentteki Müslümanların çok yüksek bir oranı meşru bir biçimde böyle bir iddiada bulunabileceğinden, Yunan yetkililer açısından büyük bir sorun oluşturuyordu. Sonunda, Yunanistan'da ikamet etmek, Müslüman olmak, Arnavutluk'ta doğan bir baba ve bir "Türk benlik bilinci" adı verilen şeyden yoksun olmak, kilit ölçütler olarak kabul edildi. Bu suretle, muhteşem *fin-de-siècle* villası İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra NATO genel karargâhına dönüştürülecek olan, son dönem Osmanlı kentinin önde gelen ailelerinden birinin çocuğu Ahmed Kapancı'nın da aralarında bulunduğu bir avuç ileri gelen *Ma'min* ek bir süre koparmayı başaracaktı. Üç ay sonra, polis hâlâ gitmesi gerekirken kalmış olan Müslümanları yakalamaya çalışıyordu: Saki Abdullah ile Saim Ekrem bu kovalamacadan kurtulamadı ve kendilerine on gün içinde kentten ayrılmaları bildirildi; Ali Terzi uzakta Vodina'da, Faiz Mustafa Atina'daydı, Haki Bekir de bulunamamıştı. Bazıları kentten ayrılıp Arnavutluk'a gitmişlerdi. İki kişi "Çerkez" olduklarını –polisin kafasını karıştıran ve yeni talimatlar istemelerine yol açan bir kategori– ileri sürdü. Ne ki, bu noktaya gelindiğinde neredeyse diğer herkes, Kemal Atatürk'ün yeni cumhuriyetinin, ken-

500 IAM/GDM 69, President of the 1st Sub-Committee/Mixed Committee for the Exchange of Greek and Turkish Populations--Govemor-General of Macedonia, 29 Aralık 1924.
501 *Makedonika Nea,* 3 Ocak 1925.

dilerini daima tanımladıkları kimlik olan Müslüman'dan Türk'e dönüştüreceği Türkiye'ye doğru yola çıkmıştı.[502]

Müslümansız Kalan Kent

Nüfus mübadelesinin şartlan altında, arkalarında bıraktıkları mülklerin –1922 sonlarından itibaren evlerini kendi başlarına satmaları yasaklanmıştı– devlet tarafından, Anadolu'dan gelen Hıristiyan mülteciler yararına devralınması kararlaştırılmıştı. Eski kentte, bu, hatırı sayılır bir emlak toplamı oluşturuyordu, zira azalan sayılarına karşın Müslümanlar, Rumlardan veya Yahudilerden çok daha fazla mülke sahipti. Sözgelimi, yanan bölgenin en azından üçte biri onlara aitti. Yukarı Kent'te oran çok daha yüksekti ve sokakların ve mahallelerin tamamı eski sahiplerince boşaltılmıştı. Rum mültecilerin oraya yerleştirilmesinden yıllar sonra, yerel dervişlerin ve Müslüman ermişlerin hayaletlerinin özellikle eski çeşmeler, türbeler ve eski camiler çevresinde kümelenerek, eskiden sık bulundukları yerler civarında görüldüğünün bildirilmesi şaşırtıcı değildir: Evlere yeni sahipleri taşınırken şeytan çıkarıcılar çok rağbet görüyordu. Ocak 1925'ten itibaren, önceden Müslüman olan ticari mülkler ilk kez olarak Syntrivani çeşmesinin yakınındaki bir *kafeneion*da açık artırmaya çıkarıldı: Rifat Efendi'nin Markos Botsaris Sokağı'ndaki ve Ahmed Hüseyin'in Ordu Caddesi'ndeki dükkânları ilk darbeyi yiyenler oldu: Nisan ayına gelindiğinde, bu mülklerin yeni kiracıları halihazırda kendi çıkarlarını koruyacak bir dernek kurmuşlardı bile.[503]

Kentte daha önceki tüm Müslüman varlığının izlerini silmek istercesine, yerel yönetim neredeyse derhal, o zamana değin Selanik'in siluetini belirlemiş olan minarelerini yıkma kararı aldı ve bu işi yapacak şirketleri ihaleye davet etti. "Barbar bir dinin simgeleri birbiri ardına yerle bir oluyordu," diye yazdı bir gazeteci. "Beyaz minareler ormanı incelip yok oluyor... Kırmızı fesler terk ediyor, yaşmaklar gözden kayboluyor. Geriye ne mi kalıyor? Hiç. Birkaç ay sonra işgalcinin, imanının amblemlerini utanmazca yükselterek, Ortodoksluğun muhteşem tapınaklarını kirleterek burada kasıla kasıla yürüdüğünü bize hatırlatacak hiçbir şey kalmayacak!... Tehditkâr yükseklikleri artık gözümüzü korkutmayacağı gibi, ırkımızın es-

502 Hekimoglou, "Oi teleftaioi mousoulmanoi fevgoun apo ti Thessaloniki", *Thessaloniki: tourkokratia kai mesopolemos,* 377-386.

503 S. Loukatos, *Politeiografia,* 36; R. Darques, *Salonique au XXe siècle: de la cité ottomane à la metropole grecque* (Paris, 2000), 187-193; A. Dimitriades, *"Phoinix agiros": I Thessaloniki ton 1925-1935* (1994), 205, hayalet faaliyetinin bir örneği için.

ki talihsizliklerini, dehşet verici köleliği ve onların uyruklarının acılarını bize hatırlatamayacak artık. Müezzinin sesi artık kulaklarımızı tırmalamayacak; müezzin ile sesi yeni ülkelerinin derinliklerinde yok olup gidecek... Hiçbir şey, ama hiçbir şey bize artık o kölelik çağını hatırlatamayacak."[504]

Yıkımları, bir önceki yüzyılda Eski Yunanistan'da ve Müslümanların ayrılışını genellikle derhal izlemiş olan İslami ibadet yerlerinin yok edildiği Balkanlar'ın başka yerlerindeki kalıp izledi. Fakat herkes durumu onaylamıyordu: Eski başbakan Aleksandros Papanastasiou, basına verdiği bir röportajda, "Camiye dönüştürülmüş eski Hıristiyan kiliselerinin minarelerinin doğru ve mantıklı yıkımını kabul ediyorum," diyordu. "Ama diğer camilerin minarelerinin yıkılmasını, kafasızca bir şovenizmden kaynaklanan bayağı bir edim olarak görüyorum. Bu kararı çıkaranlar, böylelikle Türk işgalinin izlerini yok edebileceklerini düşündüler. Ne ki tarih, kenti güzelleştiren masum anıtların imhasıyla yazılmaz." Papanastasiou'ya göre, minareler de "millî bir kaynak" idi. Tipik bir biçimde, "işgalin izlerinin gözden kaybolması, ancak kendi uygarlığımızın yükseltilmesi aracılığıyla gerçekleştirilebilir" görüşündeydi. Fakat onun fikri, sonucu etkileyemeyecek kadar geç ifade edilmişti ve zaten o koşullarda söylediklerinin olumlu karşılanması ihtimali çok düşüktü.[505]

Ayakta kalan az sayıda dinsel yapının varlığı bile basında öfkeli saldırılara yol açıyordu. Ateşli milliyetçiliği yüzünden İkinci Dünya Savaşı'nda işbirliği yoluna sapan bir gazeteci olan Nikolaos Fardis başı çekiyordu:

> Tiksinti uyandıran Hamza Bey Camii'nin Venizelos ve Egnatia caddelerinin en işlek köşesinde neden hâlâ durduğunu bana kim söyleyebilir? Mimari değer mi? Hiç yok! Tarihî değer mi? Hiçten de az! Kare yapı düpedüz çirkin... Ve devlet bu sefil taş yığınının bir kısmını, Atina'yı aramak isteyen herkesin gittiği telefon santralı kabinleri olarak kullanıyor! Ama gene de cami civarında kocaman bloklar yükseliyor ve lüks sokak lambalarıyla, ikili tramvay hattı için hazırlanan sokak neredeyse Avrupai görünüyor. Birilerinin iki milyon ya da daha çok para ödeyebileceği Hamza Bey Camii'ni elden geldiğince çabuk yıkmamız gerekiyor.[506]

Fardis, buna benzer diğer kalıntılara da eşit derecede hınç duyuyordu – Beyaz Kule yakınındaki "sefil hamamlar" [bunlar sonunda yıkılacaktı], Stoa Modiano

504 *Makedonika Nea,* 22 Mart 1924, "Minaredes."
505 Hastaoglou ve K-G, "Thessaloniki, 1900-1940", röportaj 8 Kasım 1925, *Thessaloniki meta to 1912,* 465.
506 Alıntılayan, Dimitriades, 45.

yanındaki bir başka eski hamam, hatta ayakta kalışını kent planlamacılarının "yerel renk" çılgınlığına hamlettiği kapalı bir çarşı olan *bedesten.* Bu tür tutumlar yüzünden, kentin neredeyse tüm medreseleri, camileri ve tekkeleri gözden kayboldu ve bir zamanlar kentin siluetini benekleyen düzinelercesinden sadece Rotonda'nın otuz metrelik minaresi bugüne ulaşabildi.[507]

Kent merkezinin dışında, öykü hafifçe farklı gelişti. Kent surlarının dışındaki eski Türk mezarlığı çok geçmeden "mübadele edilebilir mülk" olarak işgal edildi ve Ayia Foteini adlı bir gecekondu semtinin doğuşuna yol açtı. Gelgelelim, 4700 boş özel mülkten çoğunun yer aldığı Yukarı Kent'te daha az yer tahrip edildi. Villaları büyüktü ve genellikle geniş avluları ve bahçeleri vardı: Mülteci aileler bahçelere inşaat yaptı ve mevcut evlere taşındılar, birçoğu *şahnişin* adı verilen çıkıntılı üst katlan, ahşap pervazları ve kepenkli pencereleriyle belirgin niteliklerini yitirmeksizin onlarca yıl ayakta kaldı. Sahiplerinin yoksulluğu sayesinde korunan pembe, soluk mavi ve aşı boyalanyla, yüksek Osmanlı kent evleri, 1970'lerin sonunda hâlâ Yukarı Kent'in dolambaçlı sokaklarına hâkimdi. Bugün pek azı kaldı; çoğu yıkıldı ve yerlerini beton ve camdan yapılma modern versiyonlarına bıraktı.

Kaderin bir cilvesiyle, yangından etkilenen merkez yeni modern tarzda yeniden inşa edilir edilmez, Yukarı Kent'in arka sokakları bir tür otantiklik kaynağı olarak görülmeye başladı. Burada popüler ve anonim gelenekçiliğinin, yalın çekiciliği ile modernist mimarinin gösterişlerine, bürokratlarına ve girişimcilerine meydan okuyan bir kentsel peyzaj vardı. İstenmeyen siyasal imalardan soyunan "eski günler" yepyeni bir cazibe kazandı. "[Yukarı Kent] bize eski çağlardan bugüne kalanlan gösteriyor," diye yazıyordu bir gazeteci 1931'de. "Orada bir ritim ve düzen var... Sokakları daha şiirsel, kare evlerin arasında çiçek açan ağaçlar buraya romantik bir hava veriyor." Mayıs 1935'te, kentin yeni turizm bürosu, neredeyse sadece Yukarı Kent'in manzaralarından oluşan kentin ilk yürüyüş turunu düzenledi. Mahallelerin adı bile –Çınar, Çavuş Manastırı, Yedi Kule, Islahhane– geçip gitmiş çağların büyüsünü koruyordu. Bununla birlikte, Yukarı Kent'in sunduğu romantizm, onun yaratıcılarının ve eski sakinlerinin artık orada olmadığı gerçeğinden soyutlanamıyordu. Bu, harabelerin veya en azından yokluğun romantizmiydi.[508]

Son yıllara ait kitaplar, anıtlar, müzeler ve tartışmalar, İkinci Dünya Savaşı sırasında kentin Yahudilerinin sınır dışı veya imha edilmelerine yönelik yeni bir il-

507 A.g.e., 62-63.
508 A.g.e., 73-77.

giye katkıda bulunmakta. Uzun bir suskunluğun ardından, bu olgu meşru bir tartışma konusu olarak gölgelerden sıyrılmaya başladı. Gelgelelim, bugüne dek Selanik Müslümanlarının ayrılışıyla ilgili hiçbir tartışma açılmış değil. Onların deneyimleri, halkın zihninde hâlâ yeri bulunan Rum mültecilerin eşzamanlı acılarıyla gölgelenmiş durumda. Gene de, Selanik'ten çıkışları, kent açısından olduğu kadar kentin daha sonraki tarihi için de birincil önemde bir olaydı, zira kentin Osmanlı geçmişinden gerçek kopuşunu, yirminci yüzyılın kendi değerlerini ve uygulamalarını daha eski bir dünyaya dayattığı anı simgeliyordu.

Zorunlu nitelikteki bu ulus-inşa sürecinde, iki ölümcül yenilik iş başındaydı. İlki –Balkan Savaşları sırasında gözle görülür hale gelen– çok daha sonraki bir kuşağın etnik temizlik adını verdiği şey, başka bir deyişle, savaşın, özgül bölgelerin etnografik dengesini değiştirme amaçlı kullanımı idi. Yunanlar, Türkler, Sırplar ve Bulgarların hepsi –şu ya da bu derecede– 1912-18 savaşlarını bu açıdan gördü. Gene de, etnik temizlik genellikle müteredditi, kısmi ve eksik kaldı ve askerlerin, jandarmaların ve köylülerin nefret ve saldırıları çoğu kez siyasal seçkinlerin çok farklı öncelikleriyle dengelendi. Selanik'te –ve çevresindeki kırsal kesimde– Müslümanların çoğunluğu evlerinden ayrılmamıştı: Tıpkı Türk siyasetçilerin ve ajanların kendilerini anavatanlarının selameti için köklerinden koparma çağrılarına sağır kaldıkları gibi, şiddet tehdidine de dayandılar.

Toplu halde ayrılmalarını sağlamak, savaş ertesinde bu insanları jeopolitik istikrar ve ulus-inşa süreci adına köklerinden kopmak zorunda bırakacak şekilde, devletler arasında hazırlanan bir diplomatik antlaşma gerektirdi. Bu kez –1923-24– isteseler de istemeseler de ayrılmak zorundaydılar. Milliyetlerinin bir önemi yoktu; gitmek zorunda olanları belirleyen sadece dinleri oldu. Ve işte tam burada, yirminci yüzyıl devletinin korkutucu gücü ve ihtirası, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı öncülünü gölgede bıraktı. Nüfuslar artık eşi görülmedik bir ölçekte oradan oraya aktarılabilirdi ve operasyonun her yönü –mülklere değer biçilmesinden ulaşıma ve yeniden iskâna varıncaya değin– en azından kâğıt üzerinde, devletin sorumluluğuydu. Böyle bir baskının altında, Selanik Müslümanlarının hiçbir seçeneği kalmamıştı ve bir buçuk yıl içinde, kentin Müslüman yaşamı sona erdi. Kenti ve bir bütün olarak kuzey vilayetlerini Helenleştirmeye doymak bilmez bir iştah duyan Yunan yetkililer açısından, onların ayrılışı etnografik dengeyi değiştirmek ve Doğu'dan akan Hıristiyan seline mülk verebilmek için hayati bir adımdı. Selanikli Müslümanlar İzmir ve Manisa gibi yerlere yerleşip bu kentlerin Türkleşmesine yardım ederken, eski kentleri de beş yüzyıldır ilk kez başat olarak Yunanlaşacaktı.

18
MÜLTECİLER KENTİ

Yazar Giorgos Ioannou bir zamanlar haklı olarak Selanik'e "mülteciler başkenti" adını vermişti. Sadece on dokuzuncu yüzyıl sonlannda, Rus Yahudilerine, Tatarlara, Çerkezlere ve Tesalya, Bosna ve Girit gibi yitirilmiş Osmanlı topraklanndan gelen Müslümanlara kucak açtı. Ermeniler hem Bolşeviklerden hem Türklerden kaçarak sığındılar ve General Wrangel'in Beyaz Rus ordusunun kalıntılan 1960'lara değin terk edilmiş Birinci Dünya Savaşı kışlalannı işgal ettiler. Bugün eski Sovyetler Birliği'nden gelen yeni bir Yunan kuşağının yanı sıra Gürcü ve Kürtler de burayı kendi yurtlan yaptı. Gelgelelim, hiçbir mülteci grubunun –ne kent ne de ülkenin kendisi üzerinde– Osmanlı İmparatorluğu'nun son çalkantılan sırasında kente gelen bir milyonu aşkın Ortodoks Hıristiyanın muazzam, panik halindeki göçüyle karşılaştınlabilir bir etkisi olmadı. Yunanistan'da bu olay hâlâ kısaca Felaket olarak bilinir. Doruğundayken, 1922 ve 1923'te her gün nhtıma yanaşan gemiler açlıktan ölmek üzere, yersiz yurtsuz binlerce yolcuyu indiriyordu. Ne yönden bakılırsa bakılsın, müthiş bir insani felaketti. Ama uzun vadede, Yeni Topraklar'ın ve başkenti Selanik'in nihayet Yunan olmasını da sağladı. Mülteciler bir imparatorluktan kaçarken, bir ulus-devletin inşasına yardım ettiler.[509]

Felaket

1912-13'te bile, Yunan topraklanndan çıkan Müslümanlann [ve Bulgarlann] sayısı, gelen Yunanlardan azdı. Her ordu ve her devlet sivilleri dışan sürüyordu.

509 A. Galiropoulou, "I parousia ton Roson sti Thessaloniki kata ton Proto Pankosmio Polemo", 141-153, ile I. Hasiotis ve G. Kasapian, "I armeniki paroikia tis Thessalonikis: Idrysi, organosi, ideologia kai koinoniki ensomatosi", 257-284, içinde: *Thessaloniki meta to 1912*.



1918 Sonrası Balkanlar

En azından 40 bin Rum Bulgarlardan kaçarken, Türkler doğu Trakya'dan yaklaşık yüz bin Rum'u sürdüler ve 1916'ya gelindiğinde Selanik'teki nüfus dengesi temelden değişmişti.

Çok geçmeden daha birçoğu bunu izledi. 1920-21'de Kafkaslar'daki savaştan korkarak bir yirmi bin daha kaçtı. Karaburun'daki çadır kentlerinde tifüs yaygındı ve çok az su, yakıt veya sert kış rüzgârlan ve yağmurlarından koruyacak kadar sağlam bannak vardı. İnsan dışkısı ve ölen çocuklann korkunç kokulan arasında, Amerikan Kızılhaç çalışanlan bir "doğal afet"i önlemek için canla başla uğraşıyorlardı.[510] Gene de, en azından yansı acil yardıma muhtaç yaklaşık bir milyon mülteci, batıya giden yollarda veya limanlarda takılıp kalınca, Anadolu'daki Yunan yenilgisini neredeyse hemen izleyen insan gelgitinde boğuldular. "Bitmek bilmez, sallantılı bir yürüyüş halinde, Doğu Trakya'nın Hıristiyan nüfusu Makedonya'ya giden yollarda sıkışıp kaldılar," diye bildirmişti Ernest Hemingway, Ekim 1922'de *Toronto Star* gazetesine yazdığı haberde. "Edirne'deki Maritza (Meriç) Irmağı'nı geçen ana yürüyüş kolu otuz kilometre uzunluğunda. Başlarında battaniyeleriyle dünyevi mallarının yanı sıra, yağmurun altında körlemesine, bitap halde sallanarak yürüyen erkekler, kadınlar ve çocuklarla birlikte otuz kilometrelik araba katarını sığırlar, öküzler ve çamur kaplı mandalar çekiyor." Yunan ordusunun İzmir'den son tahliyesini, kent yangınlarla yerle bir olurken dehşete kapılmış tahminen çeyrek milyon mülteci rıhtımda birikti. Türk-Yunan mübadele anlaşmasının uygulamaya girmesi beklenen Mayıs 1923'e gelindiğinde iki yüz elli bin Rum daha kaçmıştı ve geriye, aslında Yunanistan'ın Müslümanlara düzgün muamelesi için güvence olarak sadece 150 bin Rum kalmıştı.[511]

Rumların kendilerine özgü zorunlu yürüyüşler, açlık, hapis veya katliam öyküleri vardı; kadınlar ve çocuklar zorunlu ihtida ve tecavüz tehditleriyle yüz yüze kalmışlardı. İstanbul dışındaki mülteci kamplan –tabii bunlardan birine ulaşmayı başarabilmişlerse– tifüs ve koleralı ölüm tuzaklanydı; sağanak yağışlar vardı, yiyecek gerçekten kıttı. Onları Ege Denizi üzerinden güvenliğe taşıyan gemilere canlarını dar atıyorlardı, ama birçoğu sağ çıkamadı. Babası daha önce ölmüş on yaşındaki bir oğlan (İstanbul yakınındaki) Büyükada'dan geçerken, Selanik'e yolculuğu on bir gün sürmüştü: "Açlıktan ölüyorduk. Gemi sadece su almak için Kavala'ya uğradı. Yaşlı insanlar ve çocuklardan dört-beşi öldü. Cesetlerini denize fırlattılar."[512]

510 H. A. Shaw, "Greek refugees from the Caucasus and the work of the American Red Cross at Salonique", *Journal of International Relations,* 12 (1921-22), 44-49; S. P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York, 1932), 16.

511 Hemingway'in haberinin tıpkı basımı, içinde: K. Andrews, *Athens Alive* (Atina, 1979), 306.

512 http://manila.djh.dk/Stella/stories/storyReader$19

Yedi bin kişiyi Selanik limanına taşıyan bir gemiyi Amerikalı bir diplomat çaresizce seyretmişti – "kımıldanan, kıvranan bir insani sefalet kitlesi." Aylardan Kasım'dı ve mülteciler, birçoğu uzanacak bir yer veya yiyecek ya da tuvalet olanakları bulamadan, açık güvertede kalarak denizde dört gün geçirmişlerdi. Büyük bir şaşkınlıkla, "Aç, hasta, haşere dolu, çukura kaçmış gözlerle, korkunç bir insan pisliği kokusu salarak paçavralar içinde sahile çıktılar," diye belirtecekti. Bir kadın o yolculuğun anılarının öylesine etkisi altındaydı ki, uzun yıllar sonra kendisiyle yapılan söyleşide bile Yunanistan'a nasıl geldiğini anlatamadı; Türkiye'den ayrılmadan önce, İstanbul yakınlarındaki mülteci kampında çocuklarından ikisini toprağa vermişti ve yolculuğun kendisinin anıları da çok acıydı. "Selanik'e ayak bastık. Bazı insanlar kalacak ev bulabilecek kadar şanslıydı. Biz değildik. Biz bir bahçede kaldık. El yapımı kilimlerimizi serip onların üzerine oturduk. Üç dört hafta kadar orada kaldık. Bazı insanlar bize yiyecek verdi. Derken yerleşmek istediğimiz köyler için kayıt yaptırdık... Bizi aslında gitmeyi istemediğimiz bir köye gönderdiler. Gelin görün ki, başka seçeneğimiz yoktu."[513]

Muhacirler ülkenin her köşesine dağıtıldılar. Ama giden Müslümanlar kuzey Yunanistan'da mülklerini bırakmışlardı ve burası onların demografik nüfuzlarının en ağırlıklı olduğu bölgeydi. Çeyrek milyonu aşkın insan tarım kolonilerinde yerleştirilmek üzere kırsal kesime gönderilmeden önce, karantinalardan ve çadır kentlerden geçtiler. Yunan Makedonya'sında Yunanların nüfus hâkimiyeti böylelikle sonunda, bir gözlemcinin bir zamanlar "çağdaş kolonileştirme" süreci olarak adlandırdığı yolla gerçekleştirilmiş oldu – bu süreç Jön Türkler'in 1910'da öngörmüş olduğuna yakın bir şeydi, ama şimdi Müslümanlarla değil Hıristiyanlarla yapılıyordu.[514] Düzenli sokakları ve beyaz badanalı kırmızı kiremitli tek katlı evlerden oluşan yeni derli toplu köy yerleşimleri, Makedonya'nın o döneme değin etnografik kaleydoskopuna Helenizm damgasını bastı. Bir Fransız bilgin, "Ne mucize!" diyordu, "Eskiden koyun otlağı olan Selanik çevresindeki arazi ... şimdi meyve bahçelerine ve bağlara dönüşmüş durumda." Selanik'in kendisi de çok derinden etkilenmişti, zira sonunda 92 bin mülteci kente yerleşecekti.[515]

Bununla birlikte, mülteciler de türdeş bir grup değildi ve onları birleştiren tek şey, çektikleri acıydı. Yunan dünyasının her köşesinden –Anadolu kıyı şeridinden, Karadeniz'den, Kafkaslar'dan ve doğu Trakya'dan– cemaatlerin pek çok ör-

513 H. Morgenthau, *I was Sent to Athens* (New York, 1929), 101; http://manila. djh.dk/Stella/stories/storyReader$19

514 J. Ancel, *La Macédoine: Etude de colonisation contemporaine* (Paris, 1930).

515 A.g.e.; Ladas, *Exchange of Populations,* 660.

nekte antik çağdan beri varlığını koruduğu yerlerden gelmişlerdi; kendini onlann anavatanı olarak adlandıran "Yunanistan", genelde pek tanımadıkları bir yerdi. Bazıları müreffeh kentsel bir geçmişe sahip, Makedonyalı köylünün ilkel alışkanlıklarına hayret içinde bakan İzmirli tüccarlardı; başkaları kent yaşamına alışmakta zorlanan Anadolu köylüleriydi. Beraberlerinde tuhaf giysiler, bilinmeyen âdetler, kaba diyalektler, hatta, garip ama birçoğunun Yunancadan çok daha akıcı konuştuğu Türkçeyi getirdiler. Aslına bakılırsa, birçoğu hâlâ sadece Türkçeyi anlıyor ve kendilerini "Yunan"dan çok, "Anadolu Hıristiyanları" veya "Doğulu Hıristiyanlar" olarak tanımlıyorlardı. Küçük yaştaki Reşad Tesal şaşkınlık içinde "Yunanca bilmiyorlar ve Türkçe konuşuyorlardı," diye hatırlıyordu. "Türkçe olarak bizim makamlarımızı terennüm ediyorlardı." Onların gelişiyle, Türkçe plak piyasası hızla genişledi ve Yunan sinemaları ta 1950'lere kadar Türk melodramlarını da göstermeye devam ettiler. Eski Yunanistan'ın mevcut nüfusuna pek de Yunan gibi görünmedikleri için, Moralı veya adalı Yunanların –"Türk tohumu" veya "yoğurtla vaftiz olmuş" gibi– hakaretlerine uğradılar. Aslına bakılırsa, nüfus mübadelesi bir ulus oluşturmaktan çok, parçaların bir araya getirilmesi olmuştu. Mübadillerin soyundan gelenlerin kendilerine muhacir demeyi bırakmaları ve yeni vatanlarında kendilerini daha rahat hissetmeleri için iki üç kuşak geçmesi gerekti.[516]

Muhacir selinin en hızlı döneminde –İzmir'in düşmesini izleyen haftalar ve aylar içinde– Selanik kopma noktasına gelecek kadar esnedi. Akrabalar ayrılmıştı, birçoklan öldürülmüş veya hâlâ Türk esareti altında olduğundan yetişkin erkek kıtlığı hissedilir düzeydeydi. Kentin varlıklı sakinleri yeni gelenlere yardım etmeye veya öksüzleri evlat edinmeye davet edildi ve basında sık sık aile üyelerinden haber soran ilanlar yer aldı. 12 Eylül 1922 tarihli bir gazeteden: "Niflis'ten Anastasia Iliadakis'in kocası ve çocukları Konstantin, Ilias, Evangelos ve Minas Iliadakis aranıyor." "Yeniköy'den Emmanuel Ksydopoulos babası Efstratios Ksydopoulos, annesi ve üç erkek kardeşi Konstantin, Sotirios ve Dimosthenes'i arıyor." Kral Georgios Sokağı 74 numarada oturan Pelagia Konstantinou, "Samsun yakınlarındaki Astlaga köyünden kız kardeşi Partheni Konstantinou'yu arıyor. Hakkında bilgisi olan lütfen kendisiyle irtibata geçsin." Yıllarca insanlar hâlâ sevdiklerinin izini bulma umuduyla ülkede dolaşıp duracaktı.[517]

516 R. Clogg, "A millet within a millet: the *Karamanlides,"* içinde: D. Gondicas ve C. Issawi, der., *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism* (Princeton, 1999), 115-143.

517 Anastasiades, *I Thessaloniki ton Efimeridon,* 238-239; G. Anastasiades ve E. Hekimoglou, *I fotografia stin Thessaloniki tou mesopolemou* (1998), 27.

Pek çoğu beş parasız, yanlanna sadece taşıyabilecekleri eşyayı alarak evlerinden çıkartılmışlardı. Bir gazeteci, yeni gelen yaşlı adamlann ve kadınlann nhtımdan çadır kentlere eşyalannı sürükleyişlerine hayretler içinde bakmıştı. Bir başkası da, arkeologlann müze için yere ihtiyaç duymaları nedeniyle muhacirlerin Ayia Paraskevi Kilisesi'nden tahliye edilmesi yüzünden küplere binmişti: "Böylelikle, kuşkulu arkeolojik değerdeki birkaç taş yerleştirilsin diye, sayısız muhtaç aile kaldırıma atılıverdi." Geçmişte çok sık olduğu gibi, kiliseler, camiler ve okullar hizmet vermeye zorlanıyor ve muhacirler buralarda "sardunya gibi" sıkışıyorlardı. Yerel gazeteler yerleşilebilecek boş evleri bildiriyorlardı –"V. Olgas ve V. Georgiou'da çeşitli kamu binaları", Kapancı Köşkü, Allatini Sokağı'nda İsmail Paşa Köşkü. "7 Ekim 1922: Salamis Sokağı'ndaki liman dairelerinin sundurmalannda...terk edilmiş 15-20 mülteci aile ... yatakları bile olmadan soğuk çimento üzerinde yatıyorlar." "26 Ekim 1922: Rıhtımda, soğuktan ve yağmurdan korkarak açık havada kalan muhacirler, dün Ayios Dimitrios semtine geçmeyi başararak, çeşitli Türk ve Rum evlerine girdiler ve yerleştiler. Birçok kahve, kilise ve sinemaya taleplerde bulunulduğu bilgisi gelmiş, mültecilerce geçici barınak olarak kullanılacağı öğrenilmiştir."[518]

Ne ki, daha kalıcı bir ev bulmaya çalışan muhacirler kendilerini bürokratik bir labirentin içinde buluveriyorlardı. Kendi evlerini öylesine hızla terk etmişlerdi ki, genellikle tazminat talep etmeleri için gereken evraktan bile yoksundular. O zaman arkalannda bıraktıkları mülkü betimleyen bir sertifikaya ihtiyaçları vardı ve iddialarını belgeletmek ve damgalatmak ve ufak da olsa bir bedel almaya hak kazanmak üzere –köylerinin ileri gelenlerinin izini sürerek o komisyondan şu daireye– sürekli dolaşıp durmak zorunda kalıyorlardı. Bu tür işlerde yardımcı olmak üzere inanılmaz sayıda muhacir dernekleri, loncalan ve kulüpleri mantar gibi çoğalarak, onlara kimlik kartlan, emlak sertifikalan, tabiyet kâğıtlan ve –hayati önemdeki– siyasetçilerle irtibatlar sağlıyorlardı. Kendilerine düşmanca bakan yerlilere [aralarındaki kavgalar, özellikle köylerde çok yaygın olan] ve bürokrasiye karşı, bir arada kalmak için dernekler –Bursa Bölgesi Muhacirleri gibi– kurdular. Toprağın bireylerden çok, yasal olarak oluşturulmuş gruplara dağıtılacağını bildiren Temmuz 1923 tarihli bir yasaya tepki olarak, ana muhacir gruplaşmaları –Anadolu'dan, Trakya'dan, Kafkasya'dan ve Karadeniz'den üyeleri temsil eden– tek bir şemsiye örgüt oluşturmak üzere bir araya geldi: Siyasal ağırlıklan seçimlerde derhal kendini gösterdi; sonuçta Venizelosçu adaylann çoğunluğu muhacirlerden çıktı. İki savaş arası döneminin kalanı, hatta onu izleyen dönem boyunca, muhacir oylan kentin seçmen profilini belirledi. Ancak, 1945 sonrası, Soykınm'dan sağ çıkanların ilk kuşa-

518 Anastasiades, *I Thessaloniki ton Efimeridon,* 224-225.

ğına oldukça benzer şekilde, katlandıkları acılardan konuşmaktan pek hoşlanmadılar ve çektikleri acılar, ancak çok daha sonra resmen tanındı. 1986'da Yunan hükümeti İzmir'in yok edilişini anmak üzere ulusal bir gün ilan etti ve o noktadan sonra, eski suskunluk perdesi kalkmaya başladı.[519]

Kentin Yeniden İskânı

Muazzam sayıda yoksul muhacirin kentlere yerleşmesinin toplumsal istikrara ve siyasal düzene yönelik tehlikesinin bilincinde olan Yunan yetkilileri, çoğunluğu kırsal kesime yönlendirmeye çalıştı. Milletler Cemiyeti'nin yardımıyla, bir Muhacir İskân Komisyonu köyler ve çiftlikler inşasına başladı ve içlerinden "muhacir babaları" adı verilen kişiler, istedikleri toprak için tarım bakanlığındaki devlet memurlarıyla pazarlığa giriştiler. Dağ köylerinden gelenler, hassas sınır bölgelerine yerleştirildiler ve bu gruplara, orada kalmalarını sağlamak üzere mali teşvikler verildi. Geriye kalan pek az kaynakla kentsel yeniden yapılanmaya çok daha az önem verildi – özellikle, siyasetçilerin zihinlerinde Atina ve Pire'nin çok daha hayati banliyölerinin gerisinde, ikinci planda kalma eğilimi gösteren Selanik'te durum böyleydi. Gene de, kuzey kentine olan demografik etkisi, başkent civarından çok daha büyük oldu. 1928'e gelindiğinde, muhacirler nüfusunun üçte birinden fazlasını oluşturuyordu. Yangının ertesinde kenti yeniden inşa etmek için çabalayan yoksul bir yönetim, yeni gelenlerin tümüne nasıl barınak sağlayabilirdi ki?[520]

Ne de olsa, konutlar zaten son derece kıttı. Giden Müslümanlar, gelen muhacirlerden çok daha az sayıdaydı ve Müslümanlar, arkalarında 4600'den fazla bina bırakmamışlardı ve 1917 yangınında evlerini yitirmiş 50 bin Yahudi ve 10 bin Rumun da hâlâ konuta ihtiyacı vardı. Yanıp kül olmuş merkezî bölge hâlâ kullanılamaz olduğundan ve kent planlamacılarının ağır ilerleyen çalışmalarına konu olduğundan, muhacirler, kentin Müslüman nüfusunun çoğunlukla yaşadığı Yukan Kent'e yöneldiler. Terk edilmiş yerlere yerleştiler ve avlularda, boş arsalarda ve açık alanlarda bir 2500 bina daha inşa ettiler. 1925'e gelindiğinde, Ayios Dimitrios'un üzerindeki dar sokakların hemen tüm sakinleri muhacirlerdi ve birçoğu sonraki yıllarda da orada kaldı. On beşinci yüzyıldan beri Yukarı Kent'i karakterize etmiş olan tarlalar ve otlaklar, bu yeni nüfusun baskısı altında yok olup gitti.[521]

519 Tesal, 61; G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* (U. California, 1983), 194-195.

520 Ancel, *La Macédoine: Etude,* 291.

521 A. Anastasiadis ve P. Stathakopoulos, "I fysiognomia tis Pano Polis stin istoria, poleodomia kai architektoniki typologia," *I Thessaloniki meta to 1912* (1986), 525-526.

Muhacirlerin yarattığı değişim hayret vericiydi. 1913 gibi geç bir tarihte, Selanik nüfusunun yüzde 73'üne Yahudiler ve Müslümanların hâkim olduğu bir uzamda, kent surlan içinde yaşamıştı; 1932'ye gelindiğinde, yarısından çoğu –ve artık büyük çoğunluğu Hıristiyandı– 36 muhacir yerleşimi, 7 Yahudi semti ile tarihsel merkezin çevresinde kuzeyden güneye doğru on altı kilometre uzanan geniş bir alanda, 13 karma mahallede yaşıyorlardı. Eskisini kuşatan "ikinci" bir kent daha gelişmişti. Bir Fransız mimar, "Kısmen veya tamamen tahrip edilen," diyordu, "yeni genişletilmiş mahalleler formuyla böylesine hızla yeniden inşa edilen pek az kent örneği vardır." Egnatia'nın güneyinde yeniden biçimlendirilen sokaklarındaki bir mekânın yüksek fiyatlannı karşılayabilen çoğunlukla varlıklı kesimdi; yoksullar –ister muhacirler olsun, ister yerli Rumlar veya tahminen 25 bin kadar işçi sınıfına mensup Yahudiler olsun– yerlerinden edilerek Yukarı Kent'e veya yetersiz kamusal ulaşıma ve tamamlanmamış yollara lanetler yağdırarak yürürken işyerlerine varana kadar bitap düştükleri varoşlara itildiler.[522]

Atina ve Pire derme çatma mahallelerle kuşatılmıştı, ama Selanik'te planlamacılar haklı olarak "anarşi"den söz ediyorlardı. Muhacir örgütleri planlama koşullannndan muafiyet talep ederken gecekondular trafiği engelliyor ve halk sağlığını tehdit ediyordu. 1921 tarihli bir kent planı, Selanik'in gelecek elli yıl içinde 350 binlik bir nüfusla 2400 hektarlık boyuta büyümesi öngörülmüştü; aslında, kent İkinci Dünya Savaşı patlak vermeden önce, 274 binlik nüfusla 2000 hektara büyümüştü bile.[523] Dönemin aşın siyasal istikrarsızlığı –darbeler, karşı-darbeler, devrimler ve sadece 1924 yılında beş hükümet değişikliği– ve ülkenin yoksulluğunun da faydası olmuyordu. Pek az zengin devlet, toplam nüfusunun beşte biri kadar bir kitlenin gelmesiyle baş edebilecek durumdaydı, ama Yunanistan zengin değildi. Hükümetin muhacirlere kredi dağıtımı, devlet bütçesi üzerinde ağır bir yük oluşturmasına karşın, içinde bulundukları durumun korkunçluğunu çok az hafifletebildi; ayrıca Milletler Cemiyeti de para ve danışmanlık vererek yardım etti. Ara sıra, refah bakanlığı yeni bir mahallenin inşasını örgütledi veya özel inşaat şirketlerine arazi tahsis etti. Ne ki, devlet tarafından muhacirler için inşa edilen evlerin toplam konut ihtiyaçlarının çok küçük bir bölümünü karşıladığı ortaya çıktı.

522 J. Playber, *La problème de l'habitation à Salonique et à la campagne* (tarihsiz), 14.

523 A. Karadimou-Gerolympou, "Prosfygiki enkatastasi kai o anaschediasmos ton voreionelladikon poleon (1912-1940)", içinde: yazan belirsiz, *O xerizmos kai i alli patrida: oi prosfygoupoleis stin Ellada* (1999), 89-109; V. Hastaoglou, "Metaschimatismos astikou chorou sti Thessaloniki", içinde: a.g.e., 331.

Sonunda, yoksul düşmüş Yunan devletinin kurtuluşunun temel araçlan toprak kamulaştırması ve bizzat muhacirlerin olağanüstü enerjisi oldu. Arsalar, kendi kendine oluşan sayısız gruba devredildi, bunlar da kendi evlerini inşa ettiler. Sözgelimi, İzmir Muhacirleri Grubu'nun otuz üyesi, altmış Muhacir Tramvay Sürücüsünden oluşan bir başka grup ile bir Muhacir Subaylar grubuna, kentin eski belediye başkanı (ve tramvay sisteminin miman) Hamdi Bey'in topraklanndan bir kısmı tahsis edildi. Yüzlerce değilse bile, düzinelerce büyük toprak bu şekilde bölündü.[524] Birçok durumda, muhacirler düpedüz binalara izinsiz yerleştiler veya kendilerine ait olmayan toprağı işgal etmeye başladılar. Bu yasadışı yerleşimlerden bazılan 1950'ler gibi geç bir tarihte boşaltıldı, ama başka birçoğu geçmişe doğru yasallaştınldı ve yeni hak sahiplerinin kalmasına izin verildi. Toprağın asıl sahibinin nüfus mübadele anlaşmasından etkilenmediği ve tazminat talep ettiği durumlarda doğan hukuk davaları onlarca yıl uzadı. Ta yüzyılın sonuna dek, mahkemelerden bu tür iddialan incelemeleri istendi ve kentin zengin ve düzenli Osmanlı arşivini kullananlar arasında, müvekkillerinin belgelerini arayan avukatlar bugün bile görülebilir.

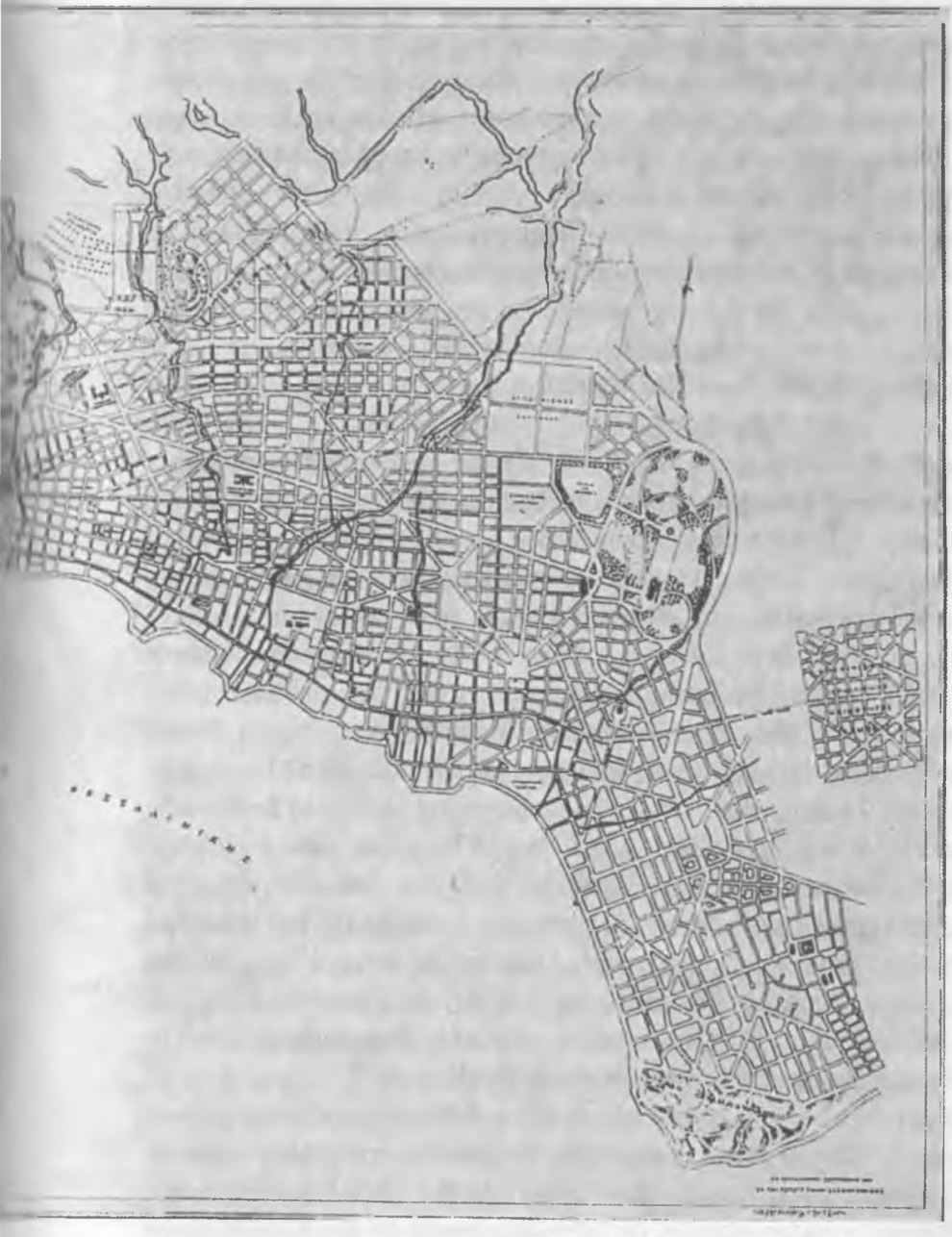
Osmanlı tapu kayıtlarına sürekli danışma gereği –zira hukuki açıdan, imparatorluk son derece canlı kalmıştı– her türden komplikasyon yarattı. Sözgelişi 1925'te, muhacirlere ait olmayan Selanik Sebze Yetiştiricileri Kooperatifi, mülteci aileleri yerleştirmek için kendi bostanlanndan olduklannı söyleyerek, başbakana itiraz ettiler – "yerliler ile mülteci kardeşlerimiz arasındaki ölümcül nefret" olarak adlandırdıklan şeye yol açan çok sayıda olaydan biriydi bu. Sorun, yetiştiricilerin kendi topraklarının tapusuna sahip olmamasıydı – bu topraklan, *gedik* adı verilen bir Osmanlı usulü uyarınca, toprağın Müslüman sahiplerine düzenli ödeme yapmaları karşılığında kullanım hakkını çocuklarına geçirerek kuşaklardır ekip biçiyorlardı. Sahipleri gitmiş olduğu için, Rum olmalarına karşın, onlar da bu topraklardan çıkarılma tehlikesi altındaydılar. Ya toprak üzerindeki hak iddialannın tanınmasını, ya da eğer kendi bostanlarına dönemeyeceklerse bile, o zaman en azından yıllardır yaptıkları *gedik* ödemelerinin değerinin tazminini istediler. [Belki de bu iddialarının kabul edilmeyeceği korkusuyla, aynı zamanda yetkililere Osmanlı hâkimiyetinin son yıllannda, sahilden sebze yığınlannın altında arabalarına sakladıklan silahlan kaçırarak, Makedonya'daki Yunan gerilla mücadelesine yaptıkları katkıyı da hatırlatıyorlardı.][525]

524 *Efimeris Valkanion,* lO Kasım 1925.

525 Alexandras Svolos dosyaları, yazarın kütüphanesi; ayrıca *Efimeris Valkanion,* 31 Mart 1925.



1929 Belediye Kent Planı



Mesele şuydu ki, bu tür hukuki belirsizlikler davaların siyasal etkenlerin etkisine maruz kalmasına yol açıyordu ve artık kentte çoğunluk oluşturması sonucu, muhacirlerin siyasal ağırlıkları ciddi bir boyuta ulaşmış durumdaydı. Bir bütün olarak kentin kadastro çalışması yapılmamış olması nedeniyle, eski mülk sahiplerinin veya vârislerinin, bir zamanlar söz konusu toprağa sahip olduklarını belgelemesi imkânsız değilse bile, çok zordu. Bu yüzden ilk bakışta bürokratik karışıklık ve yetersizlik gibi görünen şeyin, kendine özgü bir mantığı vardı: Görece küçük masrafla, öncelik grubu olan Rum muhacirleri elinden geldiği kadar hızlı ve kalıcı olarak yerleştirmek konusunda devlete yardımcı oldu.[526]

Mağara adamları ve Banliyöler

Sorun, nakit sıkıntısı içindeki Yunan yetkililerine epey ağır gelmesine karşın, böyle bir stratejinin bile hâlâ birçok muhaciri yoksulluk içinde bırakarak kentin eskiden beri varolan yoksulluk derdini iyiden iyiye ağırlaştırmasıydı. 1928'de Makedonya genel valisi "öteki Selanik"in koşullarının kasvetli bir resmini çiziyordu. "Biçarelik ve sefalet kenti" adını verdiği olgu, "muhteşem apartmanlar kenti"nin hemen yanında iki binden fazla insanın hâlâ derme çatma barakalarda –"eğri büğrü tenekelerden, çamur tuğlalarından ve her çeşit ucuz malzemeden yapılmış içler acısı, virane yapılarda"– kışın dondurucu rüzgârlarında titrediği yangın bölgesinin merkezine uzanıyordu. Dışarıya, doğuya doğru 20 bin muhacirin banndığı Kalamarya banliyösü, kıyıya sıralanan orta sınıf villalar ile yukarıdaki tepelerde yer alan "gerçekten Avrupai" Tumba banliyösü arasına sıkışmıştı. Devlet, Kalamarya sakinlerine gece karanlığını az da olsa kırması için birkaç petrol lambası vermek dışında pek bir şey yapmamışa benziyordu ve yan tamamlanmış sokakları ile minik, yarı harap tahta kulübeleriyle, burası daha saygıdeğer komşularının yanında bir "çingene kampını" andırıyordu. Yukan Kent'teki Café Koulé semtine gelince, insanlar karanlıkta "yağmurun oluşturduğu göllerden birinde boğulmamak için" geceleri dışarı çıkmaya korkuyordu.[527]

Demiryolu istasyonu civarındaki kasvetli ve kirli varoşlarda durum daha da içler acısıydı. Yerel bir gazeteci, adını Lilliputvari evlerinin temel inşaat malzemesini oluşturan yassı tenekelerden alan Teneke Mahallesi'ndeki koşulları betimlerken, "Selanik'te mağara adamları var," diye iddia etmişti. Bu ilkel harap kulübeler

526 Darques, genel olarak.
527 Alıntılayan Dimitriades, 91, 104-105; *Phoni ton Ergaton,* 14 Kasım 1923.

"insanın beline gelen büyük sardalye kutusu gibi bir veya iki odalı, kötü şekillendirilmiş, bir parçacık pencere camı olan minicik bir pencereli, doğru dürüst kapanmayan dar ve alçak ön kapılı... Ve bütün bunlar da kararmış benzin tenekelerinden yapılma" idi. Barakalar arasından sıkışık dar geçitler kokuları, sıçanları ve lağımı taşıyarak yılankavi ilerliyordu; kâğıt kadar ince duvarlar, uykuyu ve mahremiyeti ender değerlere dönüştürüyordu.[528]

Teneke Mahallesi tüm kentin en yoksul ve en döküntü mahallesi, aşırı kalabalık ve yoksul, devletin unutmuş gibi göründüğü bir afet bölgesiydi. Aslına bakılırsa, orada Yunan devletinin varlığının tek işareti, sık sık afyon kullanmak ve kumar oynamakla suçlanan eski bir mahkûm olan gece bekçisiydi. Daha yüksek araziye kurulan diğer yeni semtler yaşamaya daha uygun yerlerdi. Dağ eteklerinde geniş bir doğu banliyösü olan Tumba, kentin hemen çevresindeki alçak irtifalı sıtmalı araziden hafifçe de olsa yüksek olmanın avantajına sahipti. Yolları geniş ve düzgündü, geniş arsaları yeni sakinlerin varlıkları arttıkça evlerini genişletmelerine olanak veriyordu. Bir ziyaretçi, "İskân! Ne diyorum ben? Banliyö, evet, kentimizin bu kesimi için en uygun sözcük banliyödür," diye yazmıştı buraların birkaç yıl içinde değişime uğramış görüntüsünden etkilenerek. 1933'e gelindiğinde Tumba'nın nüfusu 32 bine çıkmıştı – bir asır önce neredeyse kentin tamamının nüfusuydu bu.[529]

Benzer şekilde talihli olan, baştan aşağıya tek bir bölgeden (bu örnekte Doğu Trakya) gelen muhacirlerin yerleştiği küçük kooperatif yerleşimi Saranta Ekklisies [Kırkkilise], devletin 1926'da kamulaştırdığı araziler kullanılarak eski kentin doğu kanadındaki Yahudi mezarlığının hemen üzerine kondurulmuştu. Yeni ev sahipleri yerel mimarları görevlendirerek, Beyaz Kule'ye ve denize bakan evler ve bahçeler inşa ettirdiler. Kuzeybatı surlarının karşısında Topaltı'nda, yerleşimciler minik evlerini beyaz badanayla boyadılar ve kentin alt kesimlerindeki işlerinden döndüklerinde, evlerinin çevresindeki tarlaları ekip biçtiler. Komşu Neapolis'te, sıralar halinde tek katlı evler, devletten gerçek anlamda bir yardım almaksızın –çoğu demiryollarında, tramvaylarda ve tütün fabrikalarında çalışan– sahipleri tarafından yaptırıldı. Her ne kadar elektrik ve düzgün yolların aşağıdaki ticari merkezde ortaya çıkmasından çok sonralan dahi bu olanaklardan yoksun kalmış olsa da, Yukarı Kent bile kırsal niteliğini koruyor ve yeni sakinlerine, Bara, Vardari veya Teneke Mahallesi'nin kirli arka sokaklarında olduğundan çok daha geniş alan ve daha fazla ışık ve temiz hava sunuyordu.

528 A.g.e., 93-95.
529 Dimitriades, 106; Hastaoglou, 326.

Yeni Yahudi işçi sınıfı mahalleleri de –doğuda Campbell, batıda Reji ve eski Hirsch– bu sefaletin biraz üstündeydi. Gene de, sakinlerinin birçoğu Birinci Dünya Savaşı'nda yapılan asker kışlalarında veya kent merkezindeki eski evlerinin cazibesinden eser bile taşımayan kulübelerde yıllarca kaldılar. Bir zamanlar çamaşırlarını evlerinin ortak *cortijos*una asarlardı; şimdi yanın yamalak yapılmış kulübelerinin arasındaki çimenlik, açık alanlan kullanıyorlardı. Genç bir Yahudi gazeteci, "Dilleri," diyordu, "kaba saba sözcükleriyle, insanın merakını celbeden eski bir tarz oluşturuyor. Yahudi mahallelerinin eski isimlerini duymak bile beni hayrete düşürüyor."[530]

Yangın, İspanya ve Portekiz'i hatırlatan unsurlarıyla özgün sinagogları yok etmişti ve Hébrard Planı cemaatlerini, kendilerine ait olarak gördükleri kent merkezinden çıkarmıştı. Kentin semtlerinin çok eskiden kalma Türk ve Yahudi adlan haritadan siliniyordu. Aynı zamanda, yeni gelenler banliyöleri, terk etmek zorunda bırakıldıkları yerleri hatırlatacak adlarla vaftiz ediyorlardı – Kapadokya'daki Nevşehir'den Neapolis, Troiada ve Saranta Ekkliseis. Köylerde Türk ve Slavca Osmanlı adları da –Araplı, Verlantza, Kırcılar– muhacirler yerleştikçe Helenleştirilmeye başladı. *Alcazar di Salonica* çoktan gitmişti; yeni tavernalar, uzeriler (uzo: Yunan rakısı içilen yerler) ve kafeler "Yitik Anadolu", "İhanete Uğrayan İzmir" ve "İzmit Rüyaları" gibi adlar taşıyordu. Muhacir nostaljisinin baskısı altında –çok uzakta kalmış başka bir Osmanlı geçmişine duyulan özlemdi bu– Osmanlı Selanik'inin sokak levhalan çıkanlıp atılmıştı.

530 Bunis. *Voices,* 317

19
İŞÇİLER VE DEVLET

Refah Selanik'e oldum olası uzun mesafeli ticaret yollanna hâkimiyeti sayesinde gelmişti. Geçmişte bu yollar kentin Venedik ve Mısır'la, daha sonralan da Fransa, Rusya, İngiltere ve orta Avrupa ile irtibatını kurmuştu. William Miller 1898'de, "Doğu Avrupa'nın en hızlı gelişen ticaret kentlerinden biri," diye yazmıştı, "... doğası gereği tüm yanmada Ege üzerinden ticaret için bir çıkış noktası oluşturmakta." Bölgenin Balkanlar'ın ulus-devletleri arasında herhangi bir şekilde paylaşımı, Selanik'in kilit pazarlarıyla temasını kesme tehdidi anlamına geliyordu. Böylece ekonomik özçıkar, kentin genelde Yahudi nüfusunun, özelde ticaret sınıfının Osmanlı padişahlarına sadık kalışının nedenini açıklar. On dokuzuncu yüzyılda pek çok kişi gibi, Miller da imparatorluklann ticareti, küçük devletlerden daha başarılı bir biçimde geliştirdiğini düşünüyordu. Osmanlı gücü zayıfladıkça, Avusturya-Macaristan'ın "'koşup' Selanik'i ele geçirmesi ve tüm insanlığın iyiliği için, nasıl Bosna ve Hersek'i işgal ettiyse, Makedonya'yı da işgal etmesi gerektiğini" ileri süren ilk yorumculardandı. Ne ki, Balkanlar'ın ulus-devletleri, geçmişin büyük imparatorluklarından daha güçlü olduklarını kanıtladılar ve Yunanistan'ın zaferi, iki savaş arası Selanik'ini birçok yorumcunun korktuğu dezavantajlı konumda tuttu – Balkan hinterlandından, Karadeniz'den, Anadolu'dan ve Levant'tan kopanp küçük bir ülkenin sınırlan içine kapattı. Zamanlama da daha kötü olamazdı: göç fırsatları –1912'den önce bir güvenlik supabı işlevi görmüş olan– Amerikan göç kotalanyla azaltılmıştı; ülke savaş yüzünden iflas etmişti ve uluslararası mali saygınlığını yeniden kazanma mücadelesi veriyordu; durumu daha da kasvetli hale getirecek şekilde, küresel ekonomi o zamana dek olduğundan çok daha yavaş büyüyordu. Sonuç proleterleşme, yoksulluk ve siyasal huzursuzluk oldu.[531]

531 W. Miller, *Travels and Politics in the Near East* (Londra, 1898), 364-365, 388.

Muhacirlerin gelmesiyle birlikte kent, çaresizce iş arayan, artık Osmanlı dönemindeki gibi cemaat veya dinsel liderlikten değil, örgütsüz olmakla birlikte son derece bürokratik olan devletten yardım bekleyen yeni bir işgücü kazanmıştı. Yunan hükümeti kendisini büyük bir işverene dönüştürdü ve devlet memurlarının sayısı kabardı. Ama devlet kendisini işçiler ve yönetim arasında gittikçe sertleşen bir dizi çatışmanın ortasında buluverdi. Kuzeyde Bolşevikler zafer kazanmıştı ve *agitatsia, lockoutarisma* ve *provocatsia* gibi sözcüklerden oluşan yeni bir terminoloji işitilmeye başladı. Zira iki dünya savaşı arası Selanik'i vahşi bir sınıf mücadelesi ve eski İşçi Dayanışma Federasyonu'nun kurduğu temeller üzerine inşa edilen güçlü bir işçi hareketinin kokpiti olmuştu. Bir zamanlar kendileri de devrimci olan Venizelos ve onun kuşağı, artık "burjuva statükosu" adını verdikleri şeyin muhafızları haline gelmişti. Militan emekçi hareket devletin yetkesini tehdit ederek kenti bir durma noktasına getirdi ve en sonunda 1936'da bir komünist karşıtı diktatörlüğün kurulmasına gerekçe yarattı.

Bir Emekçiler Kenti

Yarım yüzyıllık sanayileşmenin ardından, Selanik bir emekçiler kentine dönüşmüştü. 1928'de kaydedilen 105 bin kişilik işgücünün üçte biri başka biri için çalışıyordu; 25 bin kadan kendi işini yürütüyor veya akrabalarına yardım ediyordu. Ama bu, dev karteller veya sanayi tesislerinin değil, küçük faaliyetler ve küçük aile şirketlerinin dünyasıydı. İmalat sektörü büyük bölümü itibariyle tıpkı Abdülhamid dönemindeki gibi gıda, tekstil ve deri eşya üretiyordu. Çeşitli ölçeklerdeki şirketlerde çalışan sadece 5 bin kişi vardı. Çoğu kunduracı, fırıncı veya –kentte en çok değer verilen– konfeksiyoncu, terzi, metal işçisi ve marangozdu; yük arabaları ve daha sonraları otomobilleri bulunan kişilerdi. Ağır sanayi hiç yoktu ve düzenli ücret ancak pek az kişinin imtiyazı olarak kalıyordu.

Çok fazla işçi ve değişen zevkler, eski ticaretin birçoğunu riskli ve belirsiz kılıyordu. Yahudi hamallar hâlâ dükkân sahipleri ve tüccarlar için devasa yükleri omuzluyor ve yük arabacıları öküzlerini ve atlarını yangın bölgesindeki kül olmuş viranelerde besliyorlardı. Havagazı lambalarını yakanlar, sokak kasapları, tuzlu balık ve Arnavut helvası satıcıları yavaş yavaş ortadan kayboluyorlardı; tıpkı gezgin salep ve limonata satıcıları gibi. Soğutma ve elektrik hizmeti, Hortiatis Dağının buz satıcılarını bertaraf etmişti. Bunun sonucunda, iktisadi bunalımın en kötü zamanında devletin işlettiği aşevleri günde 60 bin kişiye yemek veriyordu.

Şubat 1922 gibi, henüz Anadolu'dan kaçışın cidden başlamadığı erken bir ta-

rihte, Atina'daki işadamları, Selanik'teki muhacirlerin, "orada iş bulamayıp işverenler açısından avantajlı bir ücretle Pire, Atina ve Yunanistan'daki başka kentlere gitmeye hazır olduklan"nın farkındaydılar. Binlerce adam, bir iş çıkmasını bekleyerek *kafeneia*da oturuyordu. Konya kentinden gelmiş bir çoban olan Petros Pasalides, "Sağda solda iş aradım. Hiçbir şey yoktu," diye hatırlayacaktı. Bir süreliğine demiryollarında çalıştı, madenleri denedi, derken pazar bahçıvanlığı yaptı. Sonraki birkaç yıl boyunca, kısmen geçimini kazanmak ihtiyacı, kısmen akrabalarını ve doğduğu yerden "hemşehrileri"ni bulmak arzusuyla Yunanistan'ın dört bir köşesinde dolaştı.[532]

Bazı muhacirler tüccar, seyyar satıcı ve dükkân sahibi olarak iş kurdular. Fakat ılımlı enflasyon, uzayıp giden deflasyona yerini bırakınca, borçlarının gerçek değeri yükseldi ve pek çoğu iflasla yüz yüze geldi. 1923'te Asya Zeytinyağı Şirketi'nin yağ deposunda yangınlar çıkarken, ertesi yıl ticari kesimde altmış dükkânı etkileyen bir başkasının çıkması rastlantısal değildi. Kentin ihtiyatlı bir banka yöneticisi, gerçek ticari bunalımın başlangıcı olan 1929'da, "sık sık, neredeyse her gün dükkânlarda birçoğunun kasıtlı olduğu kanıtlanan yangınlar" çıktığını kaydetmişti. Yerel Lloyd's temsilcisi, yüzde 90'ının bile bile çıkarıldığını bildirmişti.[533]

Çok uzaktaki Atina'da siyasetçiler ise, fethetmek için onca uğraştıkları Yeni Topraklar'ın ekonomik ihtiyaçlarına özen gösteremeyecek kadar meşguldüler: Muhacir meselesine boğazlarına kadar batmışlar ve cumhuriyetçiler ile kraliyetçiler arasındaki tartışmalara kafalarını takmışlardı. Başkentteki "siyasal dünya"nın ufukları anlaşılan kente daha ulaşamadan tükenip gidiyordu. Atina Menkul Kıymetler Borsası'na kayıtlı pek az Selanik şirketi vardı ve ulusal ekonominin hiçbir bakanı Makedonya'dan atanmıyordu: Atina'da iktidarın üst katmanları arasında kuzey Yunanistan'dan gelen isimlerin kıtlığı, yerel düzeyde sürekli şikâyet edilen olgulardandı. 1926'da kentte bir Enternasyonal Fuar açıldı, ama bölgesel firmalar açısından tanıtım fırsatı sağlamasına karşın, faydaları sınırlı kaldı, frapan pavyonlarının faydası bir günden fazla sürmedi. Kentin işadamları kendilerini kenara itilmiş ve ihmal edilmiş hissediyorlardı.[534]

Tütün imalatı, tıpkı Osmanlı dönemlerinde olduğu gibi, hâlâ en önemli "sanayii" oluşturuyordu. 1940'a gelindiğinde Selanik'te, çoğu Yunan olsa da, Yahudi, Amerikan ve Ermeni evleri içeren 100 şirket bulunuyor ve tütün yaprağı işleme

532 P. Pizanias, *Oi ftocho ton poleon* (Atina, 1993), 79-84, 140.

533 Dangas, *Symboli stin erevna yia tin oikonomiki kai koinoniki exelixi tis Thessalonikis* (1998), 306; M. Mazower, *Greece and the Interwar Economic Crisis* (Oxford, 1991), 136.

534 Bkz. E. Hekimoglou, "Thessaloniki, 1912-1940: Economic Developments", içinde: I. Hassiotis, der., *Queen of the Worthy: Thessaloniki, History and Culture* (1997), 147-148.

ve ihracıyla, bir iki örnekte ise, sigara imalatıyla uğraşıyordu. Kısa bir dönemliğine, piyasa aşırı büyüdü ve 1920'lerin ortalannda üretim, eski dönemlerde bilinen düzeylerin çok üstüne çıktı. Fakat Yunan tütünü pahalı bir maldı ve dünya fiyatlan düşmeye başladıkça, tütünü de düşürdü. On yılın sonuna gelindiğinde, sektör ciddi bir bunalıma girmişti.

İktisadi bunalımın patlak vermesinden bile önce, örgütlü tütün işçileri kentin militan işgücünün ana kaynağını oluşturuyordu. Yunanistan Tütün İşçileri Federasyonu ücretler, çalışma koşulları, işsizlik yardımlan ve ihracatın düzenlenmesi konusunda büyük mücadeleler verdi ve 1919'da sekiz saatlik işgünü hakkını elde ettiler. Bu kazançlar, işverenlerle az çok aralıksız bir mücadelenin –ara sıra polis ve orduyla çatışmaların da olduğu gösteriler, fabrika kapatmalar, fabrika işgalleri ve lokavtların– semeresiydi. Ağustos 1924'te işçiler, ihracatçıların işlenmeden önce göndermek istedikleri tütün balyalarının rıhtıma teslimatını durdurdular: Balyalar kesilip açıldı ve yaprak demetleri denize fırlatıldı. Üç ay sonra, grevciler Florentin deposunu işgal ettiler ve polise karşı tahkimat yaptılar. Federasyon'un 1930'da komünist cephe diye zorla dağıtılmasına karşın, altı yıl sonraki ulusal çaplı grevlerinde de görüleceği gibi, üyelerinin gücü kırılamadı.

Ne ki, tütün işçileri tek başına değildi ve 1920'lerde kent iş durdurma dalgasıyla yüz yüze kaldı. Ağustos 1923'teki ulusal çaplı bir genel grevin ardından, hükümet *tüm* sendikaların geçici olarak feshedilmesiyle tepki verdi. Ertesi Haziran'da nhtımlarda tüm faaliyet durma noktasına geldi. Su, demiryolları ve tramvaylar gibi kilit hizmetler de durdu; matbaacılar, deri işçileri, fırıncılar, kasaplar, hatta devlet memurlan greve giderken, Emekli Ordu Mensupları Sendikası pasifist sloganlar haykırdılar ve Makedonya Gençlik hareketinin milliyetçileriyle dövüştüler. Kısacası, bu yıllar boyunca kent sokaklan kesintisiz protestolara tanık oldu ve Beyaz Kule, Parıtheon sineması, hatta Buz Pateni Sarayı –aslında hatiplerin yandaş bir topluluğa konuşma yapabildiği her yer– şiddetli çatışmaların sahnesine dönüştü. On sekizinci yüzyılda, Selanik'i durma noktasına getiren veba olmuştu; yirmi birinci yüzyılın başında ise trafik olacaktı. Fakat yirminci yüzyılın büyük bölümünde durduran neden, örgütlü emeğin grev ve gösterileri ile kendini ortaya koyan kitle siyasetiydi.

Talihin garip bir cilvesiyle, bizzat Venizelos, Birinci Dünya Savaşı ertesinde Paris'teki barış görüşmelerinde kendisini destekleyeceği umuduyla, ulusal çaplı bir Yunan sendika hareketinin oluşumunu teşvik etmişti. Selanik'te İşçi Merkezi'ni kurmuş olan onun savaş dönemi yönetimiydi. Ne ki, ülkeyi vuran grev ve gösteriler dalgası onu derin bir biçimde uyarmıştı. 1919'dan itibaren –Yunan birliklerinin Rus iç savaşında Müttefik müdahalesine katılmasıyla– hükümet yanlısı

gazeteler işçi sendikalarının yasaklanması çağrısı yaptı ve Venizelosçu subaylar ülkedeki "Bolşeviklere" ve "anarşistlere" karşı birimler kurdular. Bu arada, işçiler de hızla sola kayıyordu; Selanik'te İşçi Merkezi sosyalist yaşamın odağına dönüştü. İddiaya göre12 bin işçi üyesi vardı; merkezi konumdaki iki katlı büyük binasının bir kütüphanesi ve okuma odası vardı ve Kızıl Ordu'nun Polonya, Ukrayna ve Sibirya'daki zaferlerinin her gün büyük bir karatahtaya tebeşirle kaydedildiği merkez, çalışan erkek ve kadınlar için bir tür okul işlevi görüyordu. 1922'de, önündeki sokakta meydana gelen silahlı bir çatışma, bir jandarmanın vurulup ölmesiyle sona erdi ve Merkez'de yapılan silah aramasının ardından, polis "Bolşevik anarşistlerin" yetkililere saldırıda bulunmayı ve "Rusya'daki Komünistler'inkine benzer bir devlet kurmayı" planladıklan on üç sandık patlayıcı bulduklarım ilan etti. Sonradan, bu patlayıcıların aslında binayı savaş sırasında kullanan Sırp ordu mühendislerinin bıraktıklan havai fişekler olduğu ortaya çıkacaktı.[535]

Komünistler ve Anti-komünistler

İşçi Merkezi, çok sayıda işçinin "burjuva devleti" hâkimiyeti olarak gördükleri şeyden artan bir şekilde hayal kırıklığına uğradığı bir kentte, Marksist bir altkültürün gücünü kanıtladı. Birçoğu okuma yazma bilmiyordu, ama kendini geliştirmenin değerinin derinden bilincindeydi. *İşçinin Sesi* gazetesi yoldaşlarına "sabahlan bir kahve değil, bir gazete alın" diye hatırlatıyordu. *Biblioteka Sosyalista*, demiryolu istasyonları boyunca uzanan en yoksul semtlerdeki Sosyalist İşçi Gençlik gruplan arasında Yudeo-İspanyolca Marx ve Engels dağıtıyordu. KKE [Yunanistan Komünist Partisi], bodrum katında uygun büyüklükte bir başka emekçi yandaşı mekân olan Café Byzantion'da Lenin Ortaokulu'nu kurdu. Beşçınar Bahçeleri'nde 1 Mayıs kutlandığı zaman, binlerce seyirciye şiir dinletileri, jimnastik gösterileri ve konuşmalar yapılıyordu.

Bu noktada, yetkililer Selanik'in Balkanlar'daki büyük bir komünist etkinlik merkezine dönüşmüş olmasından korkmaya başladılar. Polis –çoğu Girit ve Mora köylerinden gelen köylü çocuklan– yerel işçi hareketinin çok milliyetli karakterinden kuşku duyuyordu. Ajanlar, "Yahudi, Ermeni, Türk, Fransız, Bulgar ve Yunan komünistleri tarafından ayn ayn faaliyet yürütülmediği," gözlemini yapıyorlardı. "Hepsi dava için birlikte çalışıyorlar." Yahudilerin yanı sıra Ortodoks Yunanlar da gizlice izlemeye alındılar ve tıpkı iç savaşta da olacağı gibi, ya hapse atıldılar veya

535 K. Tomanas, *Chroniko,* 16-17.

sürgün edildiler. Ermeni eylemciler, "soydaşlan arasında komünizm propagandası yaptıklan ve Yunan ve Yahudi komünistlerine önemli destek sağladıklan için" Sovyet Ermenistan'ına sürüldüler. Muhacirler de, liderlerinin büyük öfkesini çekecek şekilde, komünist "virüs"e karşı olumlu tepki göstermekle suçlanıyorlardı.[536]

Kemalist ve İtalyan faşist ajanlann etkinliklerine ilişkin eski kaygılar dindikçe, polis uluslararası komünist siyasetten kaygılanmaya başlamıştı. 1924'te Moskova'da Komintern, Bulgaristan'da devrimi hızlandırmak umuduyla, Bulgar Komünist Partisi'nin (1912-13'te Yugoslavya, Yunanistan ve Bulgaristan tarafından alınan topraklan daha büyük komünist bir Balkan federasyonunda birleştirilmesine yönelik) "birleşik ve bağımsız Makedonya" sloganını benimsedi. Yunan Komünist Partisi bu yeni ilkeye bağlılığını açıkça ilan etti ve birçok parti üyesinin protesto amaçlı istifasına karşın, partinin kendisi kamuoyunun derin bir biçimde nefret ettiği bu politikaya on yıl boyunca sadık kaldı. Bunun sonucunda, ertesi yıl üst düzey parti kadroları "otonomi yanlısı" olarak yargılandılar. Yetkililerin zihninde, onlar Makedonya Mücadelesi'nin yeni raundunda Bulgar yanlısı ve Yunan karşıtı oyuncular haline gelmişlerdi. Polis merkezlerinde, önde gelen uluslararası Bolşeviklerin Yunan hâkimiyetine son vermeye hazırlanırken Makedonya başkentinde üslenmek üzere Viyana'dan geldiklerine ilişkin, pek az gerçeklik payı taşıyan iddialar dolaşmaya başladı. Rus devriminin gölgesi altında, eski Slav tehlikesi böylece yeni bir kılıkta yeniden ortaya çıktı. Polis 1927'de, "Başta tütün, tramvay sürücüleri, nhtım ve demiryollan olmak üzere sanayinin gelişmesiyle," diye kaydetmişti, "komünist saldınlan önleyecek herhangi bir anti-komünist propagandanın varolmadığı ve Üçüncü Enternasyonal ve Rus Komünist Partisi'nin belli bazı köksüz organlannın yıkıcı etkinliklerinin yayılmasını engelleyecek önleyici tedbirlerin yokluğu göz önüne alındığında, Selanik, komünist propagandanın bereketli bir toprak bulduğu muazzam bir işçi kitlesini bir araya getirmiştir."[537]

Gelgelelim, hareketin içinde gerginlikler, anlaşmazlıklar ve sınırlılıklar su götürmeyecek kadar açıktı. KKE oluşumunun neredeyse hemen ardından, birbirinden "burjuva devlet"in temsilcilerinden daha fazla nefret eden çeşitli hiziplere bölündü. Yunan işçi hareketinin kurucularından biri olan Benaroya sürgün edilirken, işçi eğitimine devrimci eylemcilikten daha fazla öncelik veren Troçkist "Arşiv Marksistleri" gibi rakip gruplar Makedonya konusunda Komintern çizgisini reddetmişti: Parti üyeleriyle kavgalan, polisle yaptıklan kadar sık ve şiddetli gerçekleşiyordu.

536 A. Dangas, *O hafies: to kratos kata tou kommounismou* (Atina, 1995), 154, 271.
537 Alıntılayan, A. Dangas, *O hafies: to kratos kata tou kommounismou,* 270-271.

Makedonya siyasası, partiye büyük hasar verdi. Selanik şubesi ile Atina'daki merkez komitesi arasındaki ilişkileri bozdu ve pek çok kopmaya yol açtı. 1926'da parti, işçi sendikaları federasyonundaki hâkimiyetini yitirdi ve başat olarak fabrika işçilerini içine alıp köyleri ihmal ederek daha da marjinalleşti. Kasım 1926'daki genel seçimlerde oldukça iyi sonuçlar almasına karşın –10 komünist milletvekilinden üçünü yeniden parlamentoya taşıdı– bu yalancı bir şafaktı. 1927'ye gelindiğinde, Selanik şubesinin mali kaynaklan tükenmişti. On yıl sonra, ülkenin büyük bölümünde 1926'daki seviyesinin üzerine çıktığı kritik 1936 seçimlerinde, komünist oylar işçi aktivizminin beşiği olan Selanik'te düştü. Asıl şaşırtıcı olan, iki savaş arası döneminin büyük bölümünde Yunan işçi nüfusu içinde partinin çekiciliğinin çok sınırlı kalmasıydı.

İşçi sınıfı içinde militan hareketi besleyen, komünist taktiklerden çok, yetkililerin son derece katı baskıcılığı –ve kentin muhacir kitlelerinin yoksulluğu– oldu. Yetkililer, ellerinde pek az insan gücü olduğu 1920'lerin başlarında, işçi sorunlarını çözmekte jandarmaya yardımcı olsun diye, halk arasında (her ne kadar bıçaklar, silahlar ve patlayıcıları da en az sopa kadar sevseler de) "sopacılar" olarak bilinen gangsterler ve eşkıyaları tuttular.[538] Çoğu işverenin parasıyla kurulan "san sendikalar"a bağlı olarak çalışan kişiler olan bu kavgacılar, solcu gruplarla büyük bir hevesle çatışıyorlardı. Nisan 1921'de, finn işçileri bunların saldırısına uğrarken, bir kraliyetçi çetenin silahlı üyeleri İşçi Merkezi'nin genel sekreterini adamakıllı dövdüler. Balkanlar'ın en büyük fabrikalarından biri olan Allatini un fabrikası, bu türden pek çok saldırıya sahne oldu. Ekim 1921'de, kraliyetçi eşkıyalar Beşçınar Bahçeleri'nde polise eşlik ettiler: Beraberce, orada akşam yemeği yiyen çizme imalatçıları loncasının toplantısını bastılar. Jandarmalar olanları görmezden geldiler ve sık sık polis hücrelerinin mahremiyetinde kurbanlara [Yunan deyimindeki gibi] "tahta yedirmeye" devam ettiler.

Bu çeteler, sonraki yarım yüzyıl boyunca askerî yetkililerle yakın bağlantı halinde gelişen bir anti-komünist, milliyetçi gruplar ağının çekirdeğini oluşturdu ve Yunan siyasetinde son derece zararlı bir rol oynadılar. İç savaş ve 1950'ler boyunca, "paramiliter-devlet" denilen bu oluşum kent sokaklarına hâkim oldu ve 1963'te solcu bir milletvekilinin öldürülmesiyle öne çıktı – ülkeyi şoke eden ve *Z* filmini esinleyen bir olaydı bu. Ne ki, Anadolu savaşı sona erdikten sonra, örgütlü emeğe karşı rolleri azaldı. Yunan polisi daha iyi örgütlendi ve özellikle kentin asayiş gücü profesyonelleşti ve özel bir gücün eline verildi.

Kent polisi, özellikle de dehşet salan Özel Güvenlik şubesi –sendika hareketinin

538 A.g.e., 51-52.

bastırılmasıyla bir tuttuğu– komünizme karşı savaşı, temel görevi olarak görüyordu. Polis müdürlüğünün Atina'ya bildirdiği gibi, en kötü unsurları "Yunanistan'daki tüm kentlerden daha bereketli bir zemin bulduğu" bir kentte çok çetin bir mücadele gibi görünüyordu bu. Özel ajanlar, kendi amirleri tarafından "işe yaramaz ve beceriksiz, kılık değiştiremeyen ve gereken fonlardan yoksun" olarak betimleniyordu. Yabancı ajanlar arabalarına atlayıp gaza basıp giderken, takip edenler taksiye binip peşlerinden gidecek parayı bulamıyorlardı. Yeterli elemandan yoksun –Selanik'te, polis yetkililerinin asgari zorunluluk olarak tanımladıklarının üçte birinden az ve iki bin kişiye bir polis düşecek şekilde, sadece 100 polis vardı– muhbirlere güveniyorlardı. Güvenlik dairesinin Venizelosçu başkanının, 1901'de Osmanlı Girit'inde jandarma olarak işe başlamış olduğu ve casusların Osmanlıca adı olan *hafiye*nin dosdoğru Yunancaya geçecek kadar Osmanlı geleneğini izlediği polis teşkilatında, kentin polis şefleri, sık sık bilmeden birbiri hakkında bilgi verecek iki ayrı kişiyi aynı örgüte yerleştirmek yoluyla, devasa casus ağları kurmuşlardı.[539]

Her polis şefi bilir ki, alman bilgileri değerlendirme olanağı yoksa, istihbaratın hiçbir yaran olmaz; Atina'nın asabi siyasal seçkinleri de bunu sağlayacak durumda değildiler. Eylemciler ve akrabaları başlangıçta eski eşkıyalık yasalarına göre cezalandırıldılar. Düşünce suçları 1924'ten itibaren cezalandırılabilir hale gelmişti; bu, cumhuriyetin kurulduğu yıldı ve General Theodore Pangalos'un kısa ömürlü diktatörlüğünde bini aşkın eylemci işçi sürgün edildi. Daha da acımasız bir adım, bizzat Venizelos hükümetinin çıkardığı, insanları sırf yasanın "burjuva statükosu" olarak adlandırdığı şeyi devirmeyi amaçlayan inançlara sahip olduklan için cezalandıran Özel Yasa aracılığıyla kuşkulu komünistlerin baskı altına alındığı 1929 yılında geldi. Bunu 16 bini aşkın tutuklama ve belki 3 bin kadar sözümona solcunun ülke içinde sürgüne gönderilmesi izledi. Gene de, bu önlemlere karşın, komünizm hâlâ zemin kazanıyordu – en azından, Selanik kent polisinin Giritli Georgios Kalokhristianakis adlı deneyimli başkanına göre. 1932'de bizzat Venizelos'a verdiği raporda, Kalokhristianakis, KKE'ye kendi içindeki anlaşmazlıkların yanı sıra, Özel Yasa'nın da darbe indirmiş olmasına ve son seçimlerde oylarındaki artışın partinin kendi taktiklerinden çok, ekonomik bunalımın etkilerine bağlanabilecek olmasına karşın, gene de karamsardı:

> Her ikisinde de [parti ve Arşiv Marksistleri] hiç durmaksızın ve her gün yeni yandaşlan ikna etmeye çalışan, özellikle de eğitsel çevreler sistemiyle ço-

539 IAM/GDM, dosya 87/1, Astynomiki diefthynsi Thessalonikis–Archigeion Chorofylakis, 22 Aralık 1922.

cukların ruhlarına Marksist kuram mikrobunu aşılayan Arşiv Marksistleri arasında pek çok bilinçli unsur yer alıyor. Ve buna bir de doğal olarak Liberal ve devrimci eğilimlerden esinlenen ve bu düşüncelere kolayca kucak açan genç insanların psikolojik durumunu eklememiz gerekiyor.

Kalokhristianakis, Girit veYunanistan'ın bağımsızlığı için Venizelos'la birlikte Türklere karşı çarpışmıştı. Gelgelelim, Kızıl tehlike ve onun ülkenin ulusal bütünlüğüne tehdidiyle yüz yüze gelince, bu güvenlik görevlisinin eski devrimci düşünceleri tümüyle yok olmuştu. Onun görüşünce, Komünist Parti görece zayıf olabilirdi, ama mesajı çekiciydi. Yeni üniversitede bir sempatizan gençler grubunun ortaya çıkışı, gelecekteki bir sola kayışın moral bozucu bir belirtisiydi. İşçilere gelince, bir tek şey açıktı –diye uyarıyordu Venizelos'u: "Çoğu günlük nafakadan bile yoksun olmaları yüzünden komünist olmuşlar." [540]

1936 Günleri

Selanik tavernalarında, 1936 başlarının soğuk günleri boyunca yeni bir şarkı her yerde duyuluyordu:

Başbakan olan herkes de elbet ölecek
İnsanlar iyilikleri için onları avlayacak.

Kondylis öldü, Venizelos gitti.
Demertzis de öldü, tam yolu bulacaktı ki.

Milletvekilliğine aday olacağım
Böylece ben de otlakçı gibi çöreklenip yiyip içebileceğim.

Ve Meclis'te kalkıp ayağa talimatlar vereceğim,
Onlara nargile içirtip kafalarını bulduracağım. [541]

O ilkbahar birbiri ardına gelen beklenmedik ölümler Yunan siyasal manzarasını ansızın değiştirdi: İlk giden, önceki yıl bir Venizelosçu darbe girişimini bastı-

540 Alıntılayan, Mazower, "I synkrotisi tou antikommounistikou kratous", 83.
541 "Osoi ginoun prothypourgoi," Vamvarakis, içinde: G. Holst, *Road to Rembetika* (Atina, 1975), 104.

ran ve Kral Georgios'u sürgünden geri getiren diktatör ruhlu General Yorgo Kondylis oldu; ardından, hiç beklenmedik bir biçimde, onu Venizelos'un kendisi izledi. Yirminci yüzyılın en büyük ve en tartışmalı Yunan devlet adamı, yeniden iktidara gelmek için son bir kez daha darbeye girişmiş, başansızlığa uğrayınca ülke dışına kaçmış ve Paris'te sürgündeyken ölmüştü. Ve ondan bir ay sonra bu ölümler dizisi, ülkeyi sakin sulara çıkaracak bir görevli olarak kral tarafından atanmış önemsiz bir sima olan Başbakan Konstantin Demertzis'in ölümüyle sürdü.

Ocak 1936'da, monarşinin iadesinden sonra yapılan ilk seçimler ülkenin ne denli derinden bölündüğünü göstermişti. Venizelosçular ile Venizelos karşıtları arasında Birinci Dünya Savaşı sırasında doğan uzlaşmaz çelişki, ideoloji veya siyasadan çok bir sadakat, bellek ve mensubiyet meselesi olarak ayak diremekteydi. Taraflann her biri oylann yüzde 40'ından fazlasını aldı ve sandalyelerin yüzde 47'sini kazandılar. Oyların yüzde 6'sını alarak, sadece 15 sandalye kazanan Komünist Parti denge unsuru oldu. Bu durum, "burjuva dünyası" açısından bir kâbus senaryosu idi. Venizelosçular monarşiyi kabul ettiklerini ilan ettiler, ama o zaman bile, muhalifleriyle bir koalisyon için gereken şartlar üzerinde anlaşmayı başaramadılar. Mart ayında Liberaller'in lideri, komünistlerin desteği sayesinde Meclis başkanlığına seçildi. Moskova'da belirlenen halk cephesi stratejisini tam bir itaatle izleyen Komünist Parti, artık iktidara değilse bile gerçek nüfuza her zamankinden daha yakın durumdaydı.

Bu durum pek çok muhafazakârı ürkütmüştü ve Demertzis'in ölümünün ardından, 13 Nisan'da Kral Georgios sadık bir kraliyetçi asker olan Ioannis Metaksas'ı başbakanlığa getirdi. General Metaksas parlak bir kurmay subay olmakla beraber, pek seçkin sayılmayacak bir siyasetçiydi: Son seçimlerde, başkanı olduğu Hür Düşünce Partisi oyların yüzde 4'ünden az oy alabilmişti. Gelgelelim, kral için önemli olan ilk olarak, sadakati –ki bu su götürmezdi–; ikinci olarak da, Metaksas'ın Yunan siyasal yaşamında daima öngörülemez bir etken olmuş orduya hâkim olmasıydı. İki hafta içinde, Metaksas güvenoyu istedi ve elde etti ve parlamento yaz tatili için erkenden dağıldı. Bunu izleyen on yıl boyunca bir daha toplanamayacaktı.

1936 ilkbaharı Avrupa'da ve ötesinde büyük bir gerilim dönemiydi: Almanya'da sağ ve sol arasında uluslararası savaş hatlan belirmeye başlamıştı; Üçüncü Reich'ın askerî birlikleri o yılın Mart'ında Rhineland'a girdi, Fransa'da ise ertesi ay bir Halk Cephesi hükümeti oluşturuldu. 5 Mayıs'ta İtalyan birlikleri Milletler Cemiyeti'nin saygınlığına ölümcül bir darbe indirerek Addisababa'yı ele geçirdiler. Fakat 9 Mayıs'ta, İtalyan Kralı Vittorio Emmanuele'nin Etiyopya İmparatoru ilan edildiği gün, Selanik'te kentin işçi sınıfının mutsuzluğunun derinliğini ve ülkenin yüz yüze olduğu bunalımın boyutlarını gösteren çarpıcı olaylar gerçekleşecekti.

Çok şiddetli geçen bir kışın ardından, emekçilerin huzursuzluğu büyümüş, peşinde yeni sindirme hareketlerini sürüklemişti. Nisan sonunda, tütün işçileri daha yüksek ücret ve sendikal haklar için greve gittiler ve grev birkaç gün içinde hızla başka yerlere de yayıldı. Kavala'da işçiler "terör devleti"ne bir son verilmesi çağrısında bulundu; dükkân sahipleri de onların yanında olduklannı göstermek için kepenk kapattılar. Yerel mülki amir, sendika ve lonca liderlerini tutuklatıp sınır dışı ettirerek tepki gösterdi. 8 Mayıs'a gelindiğinde, ciddi pazarlıkların başlamasını beklemekten usanan Selanik tütün işçileri, işçi sendikaları federasyonu üyelerini greve çağırdı. Kalabalık kitleler belediye binasına yürürken polis onlan durdurmak için havaya ateş açtı, arbede yaşandı ve tutuklanmış olan birkaç işçi yoldaşları tarafından serbest bırakıldılar. Ardından 3 bin kişilik başka bir işçi grubu polisin yola kurduğu barikatlara aldırış etmeyerek, aralarından geçip merkeze Beşçınar yakınlarındaki depolara girdiler. Sokaklann denetimini yitirdiklerini hisseden yetkililer takviye kuvvet, atlı jandarma ve asker istediler. Bu sonuncuların çoğu yerli gençlerdi ve işçilere olan yakınlıklan nedeniyle güvenilmez nitelikteydi; bazı yerlerde polisten çok, işçilerin yanında yer aldılar. O gece daha çok meslek grubu sokaklara döküldü: Taksi ve tramvay sürücüleri, elektrik santrali, nhtım ve demiryolu işçileri. Sokaklarda en azından 25 bin kişiyle, kent felç olmuştu. Başbakan Metaksas'ın tepkisi çok sert oldu: Demiryolu işçilerini ve tramvay sürücülerini sıkıyönetim altında işlerinin başına dönmeye zorladı – ve polise "eylem serbestisi" verdi.

Ertesi gün kente fırtınadan önceki sessizlik çökmüştü: Dükkânlann kepenkleri kapanmıştı, sokaklarda hiç trafik yoktu. Polis ve asker devriyelerinin seyrettiği protestocu gruplar yer yer toplandılar ve dağılmaları yönündeki uyarılara kulak asmadılar. Grevciler çalışmayı reddettikleri için tutuklanmış emekçilerle dolu bir polis arabasını durdurup içindekileri salıverdiler. Diğerleri Egnatia boyunca yapılan barikatları kaldırdılar. Derken, kalabalığın büyümesi ve on binlerce kişi kentin merkezinde toplanarak "Yaşasın Grev" ve "Kahrolsun Polis" gibi sloganlar atması üzerine, polis ateş açtı. Neredeyse otuz yıl önce, Jön Türk tetikçilerinin Hamid dönemi yerel polis müdürü Abdullah Bey'e suikast yaparak devrimi başlattıklan aynı köşede, şimdi jandarmalar kendi kurbanlarını veriyorlardı. Protestocu kitleler birkaç saat sonra dağılana kadar, polis on iki kişiyi öldürmüş ve otuz iki kişiyi ağır yaralamıştı. Kurbanların arasında iki şoför ve dört tütün işçisi vardı; on iki ölüden üçü Yahudi idi. İngiliz konsolosunun hükmü, "polisin her zaman âdeti olduğu üzere gereksiz bir vahşetle eyleme geçtiği" yönündeydi. Sonra şöyle devam ediyordu: "O günlerde kent kesinlikle bir düşman istilasına uğramış gibi görünüyordu."[542]

542 FO 371/20389 R 3310/220/19, Lomax [Selanik]-Atina, 27 Mayıs 1936.

Kalabalığın intikamından korkan polis merkeze sığındı, sokakların denetimi orduya devredildi ve taze kuvvet istendi. Binlerce işçi, cenaze sallanyla sokaklarda taşınan ölülerin peşinden yürüdü ve öldürüldükleri yere çiçekler bırakıldı. Bununla birlikte, şiddet daha ileri gitmedi. Hükümet yetkesinin neredeyse tümüyle kırılmış gibi göründüğü birkaç günün ardından, tütün işçilerinin talepleri karşılandı ve genel greve son verildi. Olayların başından sonuna değin kentte bulunan Amerikan büyükelçisi Lincoln MacVeagh, olayların nedeninin hükümetin kuzey Yunanistan'daki çalışma koşullarına yönelik ihmali ve genel anlamda bölgedeki ekonomik sorunlar olduğundan emindi. "Bölge bir bütün olarak kendini umutsuz bir durumda görüyor," diye yazmıştı. "Yunan Hükümeti bu dersi umursayacak mı? Yoksa Selanik bir başka Barselona olup bu ülkenin topyekûn kokuşmuş siyasetine bir de ekonomik isyan enfeksiyonunu mu yayacak?"[543]

MacVeagh, olan bitenin ardındaki komünist ajitasyon olasılığının bilincindeydi, fakat ona göre böylesine yaygın bir protestonun gerçek nedeni değildi bu. Ne de olsa, huzursuzluk amaçları itibariyle devrimci olsaydı, böylesine çabucak dindirilemezdi. Gelgelelim, Başbakan Metaksas tümüyle farklı düşünüyordu ve yıkıcılığın atını çizdi. İşçi sendikaları federasyonu 5 Ağustos için genel grev ilan ettiğinde, aradığı bahaneyi bulmuş oldu. Krala, ülkenin siyasal sistemi çökertmeyi amaçlayan komünist bir komployla yüz yüze olduğunu söyledi ve onun onayıyla grevin başlayacağı günden bir gün önce sıkıyönetim ilan edip yetkiyi tümüyle eline geçirdi.

543 J. O. Iatrides, der., *Ambassador MacVeagh Reports: Greece, 1933-1947* (Princeton, 1980), 86.

20
TANGOYA UYGUN GİYİNMEK

Anadolu felaketinin hemen ardından, Yunan devletinin yetkesi Atina'nın ötesine pek geçmiyordu. Eşkıyalar Samos'a (Sisam) hâkim oldular, ada hazinesini yağmalayıp hapishaneleri boşalttılar. Selanik'te Salikourtzis çetesi, Anadolu'dan gelen muhacirler, yakalanıp vurulmalanndan önce, ceza filan görmeden rahatça tüccarlan soyarak kentte iki yıl boyunca dehşet saldılar. Fakat belki de hepsinden çok dile düşen, Olimpos Dağı eteklerinde dolaşan eşkıya Giangoulas idi. Ara sıra ovalara inme tehlikesini bile göze alıyordu ve Haziran 1925'te papaz kılığında kente girdiği, Doré'de bir kahve içtiği, sonra da, polis hemen arkasındayken Beyaz Kule civannda gezinti yaptığı bildirilmişti. Giangoulas, yüzyıllar boyunca Selanik'e ve hinterlandına dehşet salan bu soygun çetelerinin soyundan geliyordu. Atalan gibi, o da cafcaflı sözlerle "kendi adaletini uygulamak"la övünüyor ve kendini kötü imlalı Yunanca ile yazdığı şekilde, "Dağlann Kralı" olarak adlandınyordu. Ama tıpkı atalan gibi Giangolas da, nüfuzlu yerel siyasetçilerin himayesine fazla bağımlıydı ve siyasetin niteliği değiştikçe, onun yaşam tarzı da tehlikeye girmekteydi. Giangoulas'ın etkinliklerinin, Yunanistan'ın yurtdışındaki imajına olumsuz etkisinden kaygılanan Atina, onun yakalanmasını emretti. Eylül 1925'te öldürüldü ve âdet olduğu üzere, kriminoloji araştırması yapılmak üzere Atina Üniversitesi'ne gönderilmeden önce kesik başının bir fotoğrafı basında yayımlandı.[544]

Bu nedenledir ki, üç yıl sonra Selanik surlannın hemen üzerindeki tepelerden geçen bir otomobilin sürücüsünün Giangoulas ile çetesini muzaffer bir halde görmesinin yarattığı şoku zihnimizde canlandırabiliriz. Derhal geriye dönen sürücü, en yakın polis karakoluna gitti; yanm saat sonra bir avcı birliği geldi ve adamlann

544 *Efimeris Valkanion,* 23 Eylül 1925.

peşine düştü. Askerler, saldırmak üzere oldukları fistanella giymiş eşkıya çetesinin bir figüran grubu olduğunu ancak son anda fark ettiler. Girişimci bir yerel prodüktör, eşkıyanın yaşamı ve edimlerinden esinlenmişti: Giangoulos rolünü Selanikli bir gazeteci, "karısını" ise ünlü bir aktris oynuyordu. Her şey açıklığa kavuştu, yeni bir kovalamaca sahnesi çarçabuk eklendi ve subaylar da büyük bir hevesle katıldılar.

Değişen Zamanlar

Zaman değişiyordu ve eskiden kamusal düzene yerel bir tehdit oluşturan şey, Selanik'i –en azından sorumlu kişilerin zihinlerinde– "Kuzey'in Hollywood'u" yapan bir kavrama dönüşmüştü. Edebiyat ve güzel sanatlarda Atina'nın gerisinde kalmış olabilirdi, fakat Yunanistan'ın kuzey metropolü belki de yirminci yüzyılın yeni sanatının merkezi haline gelebilirdi. En azından umulan buydu. Ne yazık ki, eşkıyalık, sinirli yetkililerin bu halk düşmanlarının kahramanlaştırılmasından mutluluk duyacakları kadar uzak geçmişte kalmamıştı, dolayısıyla filmin gösterimi durduruldu. Gerçi öğrencilerine kamera önünde mesleki eğitim vermeye çalışan bir akademi bir süreliğine iyi iş yaptıysa da, Selanik'in kendi film sanayi gerçek anlamda hiçbir zaman doğmadı.[545]

Fakat hiç kimse Selanik sakinlerini nasıl eğleneceklerini bilmemekle hiçbir zaman suçlayamazdı. Eğlence günlük yaşamın hayati bir parçası, buradaki neredeyse her aileye özgü sürgün, ayrılık ve yerinden yurdundan edilme kaygılarından bir kopuştu. *Cowboika*, Charlie Chaplin ve Hollywood melodramlarını sunan *Dionysia*, *Pallas*, *Athinaion* ve *Royale* gibi sinemalar düzenli izleyici kitlelerini çekiyordu. Egnatia'nın batı ucunda, tütün ambarları ve sendika bürolarının yer aldığı kentin ucuna yakın konumdaki *Attikon* –kısa bir süre bir Bolşevik ajanı olmakla suçlanan– Beyaz Rus piyanistiyle, solcuların gözdesiydi: Salonunda sık sık siyasal toplantılar yapılırdı. *Pantheon* çoğunlukla "erotik" –Aimilios Dimitriades'e göre bu terimle kastedilen, daha sonraki, daha az masum çağın seks filmleri değil, daha çok melodramlar, macera filmleriydi– kadınların bulunduğu, kovboyların olmadığı her türlü film gösterilirdi. Rıhtımda, *Modern* sinema daha çok Westernler gösterirdi, buraya da çoğunlukla, iki ya da üç film boyunca yerleri geleneksel *pasatempo* [kavrulmuş kabak çekirdeği] ile dolduran ve *gazosa* içen Yahudiler rağbet ederdi.[546]

545 A. Dimitriades, *"Foinix Agiros": I Thessaloniki tou 1925-35* (1994), 119-121.
546 A.g.e., 112-113.

Sinema sahipleri müşteriyi çekmek için çeşitli numaralar yapardı. Aralarda şarkıcılar operetlerden aryalar icra ederlerdi. Başkaları kabare ve sirk gösterileri ekler ve kendilerini "varyete sineması" olarak adlandırırlardı. Harika çocuklar da çok gözdeydi: "Minyatür Küçük Şeytan, Nini Zaharopoulou" veya "Josephine Baker gibi egzotik danslar yapan" beş yaşındaki Louisa Bellini. *Pathé* sineması antraktta ödüllü –en gözde ödül çalar saatlerdi– bir piyango düzenlerdi. Ve çoktandır unutulmuş "Giannis Neden Acı Çekti" gibi bir başyapıt kente geldiği zaman, bu sinema aynı adı taşıyanlara bedava giriş hakkı vermişti.

Kuşkusuz sinema, kentin dünya çapındaki zevkler ve modalarla bağlantısını kuran tek modern eğlence biçimi değildi. Hız çılgınlığı, ilk motosikletleri dostça bir eğlence nesnesi yapmıştı. Birinci Dünya Savaşı sırasında, havacılar insani cesaret ve teknolojik harika simgelerine dönüştüler, tıpkı daha önce elektrikli tramvayın –kentin yaşlı sakinlerinin verdiği adla "şeytan arabası"– olduğu gibi. Hava, kent siyasetinde de rolünü oynamaya henüz başlıyordu: Nisan 1922'de kraliyetçi hükümet –son evresinde– zorunlu bir borçlanmayı bildiren el ilanlan attı; birkaç ay sonra da, başka bir uçak Devrim Komitesi'nin üyelerini getirdi. 1930'da, kente yönelik ilk zeplin saldınsından on beş yıl sonra, bu olay vesilesiyle "Selanik Kenti" adı verilen bir İngiliz deniz uçağı körfeze indi ve denizde ilerleyerek Hotel Méditterranée'nin önünde durdu; burada hemen sansasyona dönüşerek Metropolit Gennadios tarafından "kent yetkilileri ve büyük bir kalabalık önünde" kutsandı. Sahipleri, 250 drahmi olarak belirledikleri kent üzerindeki uçuşlarla masraflannı karşıladılar ve müşterilerinin birçoğu daha sonra hava yolculuğu zevkini yaygınlaştırmak üzere Hava Dostları Derneği'ni kurdular.[547]

Eski günlerde, en yaygın sokak sporu güreş idi ve ünlü *pehlivanid*ler panayırlann ve bayramlann aranan simalarıydı. Bunlardan biri olan Prodromos Tsaousakis daha sonra bir şarkıcı olarak büyük *rembetika* ustası Tsitsanis tarafından keşfedildi ve onun en iyi yorumcularından biri haline geldi. Fakat sağlam vücut anlayışı, pazı gücünü gölgede bırakmaya başlıyordu. Futbol kentte Balkan Savaşlan'ndan bile önce oynanıyordu gerçi, fakat yaygınlaşması, muhacirlerin gelmesiyle gerçekleşti; onlann kulüpleri en önemli futbol takımlan oldu. Yahudi mezarlığının ucuna kurulan ve iki savaş arası sağlam vücut kültüne tanıklık eden yeni saha, profesyonel maçlara ve atletizm şampiyonlarına ev sahipliği yaptı. Spor okul müfredatına girdi ve heybetli bir neo-Bizans binasında YMCA'nın kuruluşu

547 Tomanas, *Chroniko,* 131-132.

basketbol ve beysbolu yaygınlaştırdı. Selanik atletizm şampiyonaları –"klasik atletizm" yarışlarını da içeren– resmi bir müsabaka haline geldi ve 1930'lara gelindiğinde, hükümet kuzey Yunanistan için bir jimnastik müfettişliği kurmuştu. Zira çağın yeni kolektivist anlayışına, eski usul bireysel güçlü adamlar değil, jimnastikçiler, atletler ve futbolcular uygun düşüyordu. Güçlü ve sağlıklı bedenler bir ulusal öncelik olmuştu.

Diğer idman türlerinin ulusa yaran daha az aşikârdı. Muhtemelen dans atletizmden çok daha fazla seviliyordu ki, dans salonları ve akademileri mantar gibi çoğaldı. Erica Counio-Amariglio hatıratında, "Luxemburg o günlerin en popüler eğlence merkeziydi," diye hatırlar. "Birçok büyük isim orada şarkı söyler veya orkestralarını getirirdi. Bir yaz, çok ünlü Eduardo Bianco orkestrasıyla birlikte gelmişti. Merkez her akşam insanlarla dolup taşıyordu."[548] Dans etmek artık sadece erkeği seyretme zevkine yönelik bir kabare edimi değildi; genç kadın ve erkekler için anne babalarının nezareti dışında tanışma ve temas kurmanın bir yoluydu. Bir gazeteci 1927'de, "Etrafta dönüp durmaktan gelen büyülenme ve estetik tatminin dans edenlerin yüzlerinde ne kadar açıkça göründüğünü hayal bile edemezsiniz," diye yazmıştı. "Hele hele, tümü de kızarmış ve bir çeşit aşın zevkle ışıldayan küçük hanımların koketçe ifadeleri." Bir başkası, "Zorunluluk içgüdüsü, açlıktan ölen yolcuyu mutfağa, susamış kişiyi kaynağa, âşıklar sevdiğinin penceresinin altına götürenle aynı içgüdü" diye yazmıştı.[549]

Yeni dans tarzının cinsellik yüklü içeriğine gelince, kalabalıklar cezbeden, eski kafalıları telaşlandıranla aynı şeydi. İki savaş arası dönemde, anonim bir besteci herkesin bildiği Yudeo-İspanyolca "Ateş Şarkısı"na yeni bir son eklemişti. Şarkının özgün versiyonunda, 1917 felaketi *los pecados de sabat*a [Şabat günahlarına] atfediliyordu; ama yeni versiyona göre, Tanrı, *Los mocicas de agora/todas visten de tango* [Zamane kızları / hepsi tangoya uygun giyiniyorlar] diye kenti cezalandırmıştı. Toplumsal erdemin savunucusu Angeliki Metallinou, dans salonlarında "yoksul genç kızların dans etmeyi öğrendikleri ve daha kötüsüne doğru ilerledikleri" uyarısında bulunuyordu. Tutucu yorumcular ve kilise adamlarının teşvikiyle, ahlak zabıtası dans salonlarını bastı ve sahiplerini o kadar taciz etti ki, bir tanesini intihara bile sürükledi. Bunun sonucu olarak, Ramona gibi veya Yahudi mahallesindeki Aaron gibi popüler mekânlar saygınlıklarının altını çizmeye çalıştılar. Katakolos'un dans salonu, anne babalara "dans okulunun içinde düzen ve ahlak kurallarına sıkıca riayet edildiği" konusunda teminat vermekteydi.[550]

548 E. Counio-Amariglio, *Peninta chronia meta*. . . (1995), bölüm 1.
549 Dimitriades, *"Foinix Agiros,"* 134-135.
550 Tomanas, *Tavernes,* 121-122.

1929'da belediye başkanı, basında çıkan öneriler üzerine ilk Selanik güzellik yarışmasını Hotel Méditterranée'de başlattı. Kısa adaylar listesi partnerleriyle önce bir tango, ardından bir vals yaptılar. (Yarışma kentte büyük yankı uyandırdı ve Koufos'un tavernasında eşcinsel erkekler, bu yarışmadan mülhem kendi "Akşamın Güzeli" yarışmasını yaptılar.) İkinci yılın kraliçesi, yirmi bir yaşında Bursa'dan gelmiş Roksani Stergiou adındaki bir muhacir, daha da ileri gitti ve Yunanistan güzeli unvanını kazandı, fakat Atina belediye başkanının bazı perde arkası manevralarıyla unvanını yitirdi. Her zaman olduğu gibi, ulusal başkent kuzeydeki rakibini sabote etmenin yolunu bulmuştu. Sonunda seçilen güzel Aliki Diplarakou, Avrupa Güzellik Yarışması için Paris'e de gitti; Yunanistan'a döndükten sonra, ünlülere meraklı bir papazın yardımıyla gizlice Athos Dağını ziyaret etmesi yüzünden kilisenin öfkesini uyandırarak bir kez daha gazetelerin manşetlerine geçti.[551]

Modern Kadınlar

Yeni tür bir ticarileştirme süreci, geleneğin gücünü kırmaya başlamıştı; kadınlar, özellikle genç kadınlar, neyin uygun olduğu konusunda eski fikirlere meydan okuyorlardı. Yaşlı Bohor Amca, Yahudi basınında popüler bir hiciv dizisinde, "Keşke beni bu *modernizmo de mujer*'den [kadının modernleşmesi] kurtaracak biri olsa" diye yakınıyordu. Eski günlerde, saygın bir Yahudi ev kadını –tıpkı Müslüman veya Hıristiyan benzerleri gibi– evde kalır, alışverişi erkeklere bırakır ve doğru dürüst örtünmeden, hatta peçe takmadan dışarıda görünmezdi. Banliyölerde ve muhacir mahallelerinde, komşular ve akrabalar hâlâ genç insanların yanlış yollara girmemesini sağlıyordu. Ama kent merkezinde kadınlar, fokstrot şarkı "Salonik sivilizado" bestecilerinin yakındığı üzere, Frenk "matmazeller" veya "zarif ve şık, şeytani koketler [diavlas koketas/kon la elegansa, el shik]" gibi gösteriş yaparak, en az erkekler kadar görünür olmuşlardı – veya hiç değilse bazılarına öyle geliyordu.[552]

Her ne kadar iki savaş arası dönemde, pek az sonuç almakla birlikte, oy hakkını genişletmeye çalışan feminist gruplar var olsa da, bu gelişmeler, bir siyaset sorunu olmaktan çok, ekonomiyle ilgiliydi. Özellikle muhacirler arasında, erkeklerden çok kadınlar olması, kadınları iş yaşamına itmişti. Kadınlar sütannelik ve evlerde hizmetçilik gibi işleri hep yapmışlardı. Şimdi artık taverna ve kafelerde garsonluk, tezgâhtarlık, varyete gösterilerinde şarkıcı ve dansçılık da yapıyorlar-

551 Dimitriades, *"Foinix Agiros"*, 158-164.
552 Bunis, *Voices from Jewish Salonika* (Kudüs, 1999), 45; 288-289.

dı; *Beau Rivage* "Rus hanımların ellerinden sıra dışı bir konukseverlik" vaat ediyordu. Tsitsanis, Selanik'te şakıyordu: "Ne muhacir kızlan beni sevdiler / Mavi gözlü, kahverengi saçlı ve usta *modistroules* idiler."

Modistra –ya da terzi– iki savaş arası kentinde yeni kadınlığın simgesiydi. Dişil harcama gücüne hitap etmesiyle, kendisi de ekonomik bağımsızlığın bir simgesiydi. Şapkacılarla birlikte, *modistra* kentin bilincine kazındı ve "küçük terzi çırağı" dönemin çok sevilen bir şarkı kahramanına dönüştü:

> Ah, benim *modistroula*m, açık sözlü ve cilveli,
> İğnenle nasıl da delersin yüreğimi
> Önümden geçerken o işveyle
> Bir boza bir boza –topuklannı zarafetle tıkırdatarak.

Erkeklerle yan yana çalışan, anne baba gözetiminden kurtulmuş kadın tütün işçileri, başına buyruk davranışlarıyla ünlenmiş daha çetin ceviz bir türdü. Tütün sektörü, geleneksel olarak kızların çeyizlerini hazırlamak için birkaç yıllığına çalıştıklan bir alan olmuştu; iki savaş arasında, kentteki tütün işçilerinin neredeyse yansı kadın oldu. Yandaşlarının verdiği adla "bizim süfrajetler" 1914 grev dalgasından itibaren öne çıktılar. Yetkililerin dehşetini çekecek şekilde yalnız sanayi emeği eyleminde önde gelen bir rol oynamakla kalmadılar, aynı zamanda kendi kurallarına göre yaşadılar. Tanınmış bir Yahudi işçi olan "Regina" o dönemde hiç görülmemiş bir şey yaparak açık açık Hıristiyan bir adamla birlikte yaşıyordu. Erkeklere göre, kadınlan dövmek konusunda pek o kadar rahat olmayan polislerin zihni allak bullak oluyor, ne yapacaklarını şaşırıyorlardı. Bir kadın işçinin davranışından küplere binen bir polis memuru, gidişinin kuşkulu olduğu ve tıbbi muayeneye gönderileceği, "ve eğer buradan bir sonuç çıkarsa geneleve gönderileceği" konusunda kadını uyarmıştı.[553]

Hanumakia

Alışılmadık bir tehdit kuşkusuz, kadınlann söz konusu olduğu durumlarda, yalnız yetkililerin baskıcı içgüdülerine değil, aynı zamanda kentin iki savaş arası dönemdeki ekonomisinde fuhuşun işgal ettiği önemli yere de tanıklık ediyor: 1928'de

553 E. Avdela, "Thessaloniki: o sosialismos ton 'allon' ", *Ta Istorika* (Haziran-Aralık 1993), 189; Dangas, *Hafies,* 73 not 33.

ruhsatlı 48 kuruluş vardı ve fahişelerin sayısı devlet memurlarından fazlaydı. Kentte cinsel zevkler trafiği, birden çok ziyaretçinin görünüşte saygıdeğer bir Yahudi genç tarafından "kız kardeşi"ni ziyaret etmeye davet edildiği Osmanlı dönemlerinden beri vardı. Rus devrimi ve Anadolu felaketiyle birlikte, yoksul düşmüş Beyaz Rus aristokratlarından ve terk edilmiş Rum muhacirlerinden oluşan yeni bir kaynak oluştu. Bazı [erkek] yazarlar cafcaflı sözlerle, yeni gelenlerin beraberlerinde getirdikleri "tılsım" ve "geleneksel Şark erotik duyarlığı"ndan söz edebiliyorlardı, ama bu "korunmasız ve öksüz kızların" birçoğunu bu yola iten ekonomik ihtiyaç veya zayıflık oluyordu. Sözgelimi, Khrysoula'nın, kendisine evlilik sözü veren Panayiotis Peiridis ile "erotik ilişkisi" olmuştu, ama ardından kızcağız kendisini yeni evlerinde değil, sevgilisinin eski bir dostu ve ortağı Angela Makhaira'nın ["Bıçak"] genelevinde bulmuştu. Polise gitmişti, ama bunun ilk kez kullanılmış bir gereç olmadığı kesindi ve onun durumunda pek çok kız bunu yapmaya bile utanıyordu.[554]

1915'te, Şark Ordusu'nun gelmesi, Bara'nın arka sokaklarını Balkanlar'ın en büyük kırmızı fener semtine dönüştürmüştü. "Kasvetli ve leş gibiydi, kadınlar yaklaşık 30 yaşındaydı ve külotsuz, bacaklarını iyice açmış, bütün malını mülkünü göstererek işyerlerinin önündeki merdivenlere oturuyorlardı," diye hatırlıyordu Doğu Londralı genç bir asker. "Bu görüntü beni uzaklaştırdı. Kırık dökük [İngilizce] dilleriyle, memelerini çıkarıp sallayarak "Çok iyi aganigi" gibi şeyler söylüyorlardı. Tiksindim, hepsi aynı boyda ve biçimde, bazıları sarkık, hepsi de gevşekti. Arkadaşlarım beni de evlerden birine götürmek için uğraştılar. Paçozlar daha genç görünüyordu ve daha küçük ve sert memeleri vardı. Kalsın, ben almayayım." Bazılan onun kadar müşkülpesent değildi. Savaştan sonra bile, tek odalı tahta barakalarda çalışan bini aşkın fahişe vardı ve bu semt sürüler halinde askeri, çiftçiyi ve tüccan cezbediyordu. Geceleri o kadar işlek hale geliyordu ki, hemen bitişikteki –yangından sonra 6 bin Yahudiyi barındıran– Reji semtinin rahatsız edilmekten bıkıp usanmış öfkeli ev sahipleri sokaklarda devriye geziyor ve kapılarının dışına levhalar asıyorlardı: "Dikkat: Bu bir aile evidir" veya kısaca, "Aile Evi."[555]

Kızlar kulübelerinin önünde oturup müşteri beklerken, hemen yakınlarında mahallenin muhabbet tellalları, hilebazlar, afyon satıcıları, nargile içen "dervişler" ve at cambazları olurdu. Bara'da birkaç genelevin de sahibi olan Malik Bey'in bütün gece açık kalan Osmanlı çağı kahvehanesi, eski tarz büyük aynaları, nargileleri ve yıpranmış deri koltuklarıyla 1930'lara kadar ayakta kaldı. "Bara Kralı" ve İzmir ve Girit'ten rakipleriyle uzun yıllar kan davası güden İstanbul çetelerinin li-

554 *Efimeris ton Valkanion,* 29 Mayıs 1925.

555 N. Casey, IWM ms. 80/40/1, sayfa 38. Bu çarpıcı belgeden beni haberdar ettiği için Joanna Bourke'a teşekkürlerimi sunuyorum.

deri frapan giyimli Alkis Petas'ın daha mütevazı mekânında iki resim vardı – biri büyüdüğü "güzel İstanbul'un" resmi, diğeri de altında "Irkın Kurtancısı" yazan, iki yanında meleklerle resmedilmiş Venizelos ikonu. 1932 yılında İzmirli hasımları tarafından Afroditi Sokağı'nda, Madam Erasmia'nın umumhanesinin karşısında vurulup öldürüldü ve mahallenin reisi olarak yerini, gangstervari eski bir uşak, daha çok Kerkyras –Korfulu– lakabıyla tanınan Khristos Papadopoulos'a bıraktı. Korfulu Irini Sokağı'nın köşesinde bir buzuki batakhanesi açtı ve sonunda, Alman işgali sırasında, 1944'te kendisi de kahvesinin önünde vurulup ölmeden önce, işbirlikçi Güvenlik Taburlan'na katıldı.

*Putane*ler –daha düzgün Yunancada *porne*ler, "küçük hanımlar" veya argoda *hanumakia* (Türkçe "hanım"dan türetilen)– muhabbet tellalları ile müşterilerinin şiddeti arasında yaşadılar. Bazı üst düzey kuruluşlarda *patrona*'nın –kızların "mama"sı– sıcak, samimi bir ev ortamında hüküm sürdüğü de oluyordu. Jean-Jose Frappa, fahişelerin Selanikli Yunan, Yahudi ve Müslüman kadınların yanı sıra Korint ve Kıbns'tan gelmiş, müşterilerinin arasında İskoç, Fransız ve Senegalli askerlerin bulunduğu savaş döneminin büyücek bir genelevinin atmosferini "basit, neredeyse ailevi" olarak betimliyordu. Fakat bu tür evlerde bile kadınlar zayıf durumdaydı. Bir gazeteci, "Önceki gün," bu kadınlardan birinin kendini bir müşteriyi kızdırması yüzünden evden atıldığı için sokakta bulduğunu yazmıştı. "Körkütük sarhoş, yan çıplak ve yediği dayakların yol açtığı mosmor çürüklerle berbat bir haldeydi. Yüzü makyajla kaplı ve gözleri kapkaraydı. Burnundan ve dişlerinden kan fışkırıyordu." Vardar Meydanı'ndaki kirli *maisons de tolérance*'a (genelevler) gelince, bunlar kelimenin hem gerçek hem mecazi anlamıyla, Bara'daki düşkünlüğe bir adım mesafedeydi. "Aristokratlar" ve "diğer zarif sınıflara" refakat ederek başlayan genç kadınlar kendilerini çabucak sokak kadını düzeyine, yani –parke kaplı kaldırımlarda yürüyen ve Büyük Yangın'ın molozu arasında iş çeviren– *kaldırımcı*ya dönüştürmeye mahkûmdu.[556]

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, kilise, içişleri bakanlığı ve Birleşmiş Milletler hep birlikte resmî bir sınırlama talep etti. Savaş sonrası yapılan yeni sahilin "havasızlıktan boğulan kente bir başka akciğer" vermesi gerekiyordu, ama bu kadar çok fahişenin bulunması turistleri ve saygın aileleri oradan uzak tutuyordu. 1949'a gelindiğinde, Bara dışında çoğu genelev kapatıldı, ama kalmasına izin verilenler –ordunun ve ziyaretçi nüfusun ihtiyaçlarını karşılamak üzere– yeni tekel konumlarından büyük kâr sağladılar. 1951'de bizzat Bara'daki batakhanelerin çoğu, yakındaki yeni ana demiryolu terminalinin açılışı dolayısıyla kapatıldı. Fa-

556 Dimitriades, *"Foinix Agiros"*, 35-37.

kat yerel polisin uyardığı gibi, bu durum fuhşu yeraltına itti ve bir Amerikan savaş gemisi 1952 kışında nhtıma demirlediği zaman, "kentin merkezî bölgeleri ve özellikle sahili ahlakı şüpheli her türlü kadınla dolup taştı." 1950'lerin ortalanna gelindiğinde, hâlâ yüzü aşkın "düşük ahlaklı kadın" bu işi yapıyordu. Birinci Dünya Savaşı'nın bin seks işçisinden çok azdı gerçi, ama artık söz konusu kadınlann tümü Yunan idi. Fuhuş bile Helenleşmişti.[557]

Batı yönündeki döküntü mahalleler savaş sonrasında ağır ağır ortadan kalktıkça, Selanik'in şair ve yazarlarına da ilham oldular. Barlar ve kafeler, metruk mezarlıklar ile kent merkezinin yanmış ve bombalanmış yıkıntılan, tümü de "erotik kent" anlatılannda yer aldı. Sözgelişi, Georgios Ioannou, "İstasyon tarafından kente girerken," diye yazmıştı, "erotik Vardar Meydanı'ndan geçmek neredeyse bir zorunluluktur." Meydana çıkan kirli arka sokaklar, Hukuk Mahkemeleri'nin arkasındaki eski Osmanlı istihkâmlan, Ladadika çevresindeki eski Frenk mahallesinin pejmürde kalıntılan, yalnız ve melankolik zevklerin bu geceye özgü edebî manzarasının birer parçasına dönüştü.[558]

Bunlar, Ioannou'nun sözleriyle "arkeolojik dinginlik mekânlan"na dönüşmüş olan yok olup gitmiş mahallelere adanmış savaş sonrası ağıtlanydı. Fakat fuhşun her yerde görüldüğü –Anadolu felaketinin yarattığı derin toplumsal bunalım ve yoksullaşmanın etkili bir tanıklığı– savaş arası döneminde, romantizme pek az zaman vardı. Toplumun ahlaki bunalımı ve özellikle genç kadınlannın kınlgan ve zayıf namusuna ilişkin kaygı, düzenleme ve denetleme meselelerini ortaya çıkardı. Bazılan sokaktaki kızlara yardım edilmesini istediler; ama çoğu kişi daha çok kamunun korunmasıyla ilgileniyordu. *Makedonia* 1934'te, "Gizli sefahat yuvalannın sayısı yüzlerce" olarak ifade ediliyordu. "O kadar çoklar ki, dürüst ailelerin kalmasını çok zorlaştırıyor ve kötülük daha da artıyor." Bir başka köşe yazan, "Diğer kentler kendilerini temizlemeyi başarmış durumdalar," diye yakınıyordu. "Sadece burada büyük mahallelerden biri olan Vardari'nin talihsiz sakinleri bu derdi çekmek zorundalar." Birinci Dünya Savaşı'nda, Şark Ordusu'nun askerî yetkilileri genelevleri yakından denetliyorlardı. Fahişeler haftalık tıbbi muayeneden geçmek zorundaydılar ve kentte serbestçe dolaşmalan yasaktı. Savaştan sonra Yunan yetkililer, daha az başanya ulaşmakla birlikte, aynı denetimleri sürdürmeye çalıştılar. Tıbbi muayeneler rutin olarak kaldı, ama artık kadınlan ve kızlan belirli bölgeleri sınırlamak mümkün olamadı. Haziran 1921'de "bayağı kadınlar"ın gece yansından önce Kral Georgios Parkı'na girmeleri yasaklandı; park, günün

557 IAM/GD V. Ellados, B/26/1: Muhtelif belgeler.
558 G. Ioannou, *Protevousa ton prosfygon*, 15.

her saatinde buraya giden Rus "kontesler" yüzünden dile düşmüştü. Birkaç yıl sonra, polis müdürlüğündeki yeni Ahlak Masası, kocaları dışarıdayken erkekleri eğlendirmekten ev kadınlarını tutukladı ve kentin parklarında, korularında ve mezarlıklarındaki –bunların hepsi de çok rağbet gören randevu mekânlarıydı– "erdem operasyonları" adı verilen etkinliklerini artırdı. Evli olduklarını kanıtlayamayan çiftleri yakalamak için otellerin basıldığı bile oluyordu.[559]

Gazeteciler polis baskınlarının saçmalığını, "bu ahlak kumkumaları [*ethikologoi*] her yere, banliyölerdeki eğlence mekânlarına, yollara, sinemalara –romantik çiftlerin baş başa kalmak için kaçtığı her yere– yetişiyor," diyerek horgörüyle karşı çıktılar. Zira herkesin bildiği gibi, polis ve madamlar –"Cleopatra", "Giselle" ile Yunan, Yahudi, Fransız ve Ermeni rakibeleri– arasında yakın ilişkiler vardı. Hatta Angelaki Sokağı'nda muhacir kızların çalıştığı bir randevu evi işleten Madam Dede, polis şefi Nikos Mouskhountis'in çocuğunun vaftiz annesiydi. Polis şefi ve meslektaşları bilgi karşılığında genelevleri himaye ediyorlardı; sokakta olup biten her şey çabucak onlara ulaşıyor ve tüm yeni yüzler yetkililere bildiriliyordu.[560]

Hatıratında müzisyen Markos Vamvakaris, Selanik'in polis müdürüyle yeraltı dünyası arasındaki yakın ilişkilerinin çok canlı bir resmini verir. Vamvakaris, Pire ve Atina'daki uğrak yerleri kapanmaya başlayınca, çalışmak için kuzeye gelmişti. Kentteki ilk gecesini bir fahişeyle geçirdi, ama bir polis sabahın erken saatlerinde odanın kapısını kırarcasına döverek, yeni gelene polis şefiyle görüşmesi için karakola gitmesini emretti. Mouskhountis'in tutumu müzisyeni afallattı:

> Uzun bir süre orada oturdum... Markos, dedi, orada burada geziniyorsun, biliyorum. Elbette geziniyorum, dedim, size yalan söyleyecek değilim. O batakhaneden bu batakhaneye gidersin. Evet, giderim Bay Nikos, dedim, size yalan söyleyemem. Derken bana şöyle dedi: Senin hatınna, buralarda olduğun sürece onlan rahatsız etmeyeceğim. Nereye gidersen git, dedi, fark etmez, bana göre hava hoş.[561]

Ve aslında çaldığı tavernalardaki o çok sık bıçaklı kavgalara rağmen Vamvakaris, herkesin "iyi giyindiği", kadınların "Avrupa'daymışsınız gibi çok *şık*... olduğu" "güzelim kent"e yaptığı yolculuklarını sevgiyle yâd eder. Mouskhountis *rembetika*ya bayılıyordu; Vamvakaris'in peşinden gitti ve Yunanistan'ın en ünlü *buzuki* üstadı olan Tsitsanis'le o kadar yakınlaştı ki, evlenirken onun sağdıcı ol-

559 *Efimeris ton Valkanion,* 1 Nisan 1925.
560 *Efimeris ton Valkanion,* 30 Nisan 1925.
561 M. Vamvakaris, *Avtoviografia,* der. A. Vellou-Kail (1978), 164-165.

du. Püritence saplantılanyla, Atina büsbütün farklı bir dünyaydı: Selanik ise, polisin kendine özgü kurallar koyması ve önceliklerini belirlemesine yetecek kadar küçük ve başkentten yeterince uzaktı: Bara ve yeraltı dünyası onların amaçlarına hizmet etti ve hiçbir zaman gerçek anlamda denetimlerinden uzak kalmadı.

Müzisyenler

Kent'teki hamamda, bir harem yüzer
Onlan Ali Paşa'ya götüren Araplann muhafazasında.

Paşa muhafızlanna onlan önüne getirmelerini buyurur
Oynasınlar ve buzuki çalsınlar diye.

Türk afyonuyla nargileler içmekte
Ve küçük hanımlar oynar çingene çiftetelli,

İşte dünyanın bütün paşalan böyle eğlenir
Buzuki ve bağlama, kucaklamalar ve buselerle

Tsitsanis'in *Konstantinopolis Hamamlarında* adlı 1935 tarihli şarkısı gibi şarkılarda Osmanlı geçmiş anılıyor ve dönüştürülüyordu. *Rembetika* –Doğu Akdeniz yeraltı dünyasının sallanarak ilerleyen, yankılanan müziği– devletin bütün bastırma çabalarına karşın, Selanik bar ve tavernalarında gelişti. Arap ve Türk kökenli melankolik makamlarıyla –hicaz, iniltili *uşşak*– bu şarkılar kesinlikle saygınlığa önem verenlere göre değildi ve resmî görüş tarafından, dağların daha saf halk türkülerinin tersine, Yunan olmayan etkilerle kirlenmiş bir Oryantal çağının yozlaşmış kalıntıları olarak mahkûm edildi. Dumanaltı olmuş kahvelerde, bıyıklı buzuki ve bağlama çalgıcılan, tek sıra halinde, yüzleri ifadesiz, şarkıcının kırık aşkının, gevşek ahlaklı ve her şeyden çok da uyuşturuculara ait hikâyelerini anlattığı sert, katı, metalik ritimleri çalarak oturuyorlardı:

Bir Ortodoks Hıristiyan gibi, bu toplumda
Hazırlandım, eski dostum, ayini almaya.

Cigara izmaritleri ve bir parçacık haşhaş arandım etrafta
Ve hazırlandım, dostum, Azize Mama'ya yollanmaya.

Gittiğim kilisede, yuvarlak odalarda
Başladım üflemeye mumlan yakarcasına.

Ve başmelek koşarak geldi önüme
Duman kafasını iyi etmişti.

Dedi ki, "Dinle ahbap, günah değildir bu
Gelmen ibadet için kiliseye."

Ama o da ne, bir keşiş salladı bana: Çekil bakalım!
Şimdi tüttürme sırası bende.[562]

Böyle –Tsitsanis'in Selanik'te kaldığı dönemde yazdığı– şarkı sözleriyle *rembetika* ülkenin her yerine hızla yayıldı. Yaygınlaşması çoğu zaman Anadolu muhacirlerinin etkisine yorulur ve büyük olasılıkla hem Türklerin hem de Yunanların çok sevdiği "Aman Kafe" denilen yerlerde yapılan doğaçlama kahve performanslarından gelişmişti. Fakat aslında, İzmir muhacirleri beraberlerinde çok daha duygusal, son derece süslü üslubu getirip Pire'yi bu türün kayıt merkezi haline getirmesinden önce bile, *rembetika* Yunanistan'da zaten son derece popülerdi. Selanik'te, iki savaş arası dönemin tamamının en mükemmel *rembetika* şarkıcılarından biri olan Rosa Eskenazi, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Grand Hotel'de –anne babasından habersiz– sahneye çıkarak olağanüstü bir gösteri sunduğu 12 yaşından itibaren etkindi. Eskenazi, önce İstanbul'a, sonra da Selanik'e göç etmiş, orta Avrupalı Yahudi bir aileden geliyordu. Atina'daki kayıt stüdyoları için Eskenazi'nin kentten ayrıldığı zaman, Vamvakaris ve Tsitsanis'in de aralarında bulunduğu bazılan, kentin muhacir mahallelerinin kendilerine kucak açan tavernalarına gitmek üzere kuzeye doğru yola koyulmuşlardı.

Bunları bulamamak diye bir şey söz konusu olamazdı – zira tavernalar, orkestralar ve canlı gruplara ek olarak, artık amplifikatörler de kullanıyorlardı. Dönemin bir şarkısı, "Kadınlar gramofona benzer," diyordu. "Erkeklerse onu çalıştıran dinamo." Pek az kişinin otomobile sahip olduğu, sokaklardaki en aşina seslerin hâlâ eşeklerin anırmaları, şafak vakti horoz ötüşleri, kışlalarda kalk boruları, gezgin satıcıların ezgili sesleri olduğu bir çağda, "ölümcül enstrüman" kente belki de ilk kez olarak son derece modern gürültü sorununu öğretti. Osmanlı kentinin sükûneti geçmişin bir özelliğine dönüşüyordu. Bir gazetecinin hüzünle dile getirdiği gibi:

562 "Litaneia." içinde: G. Holst, *Road to Rembetika* (Atina, 1975), 110-112. Çeviri tarafımdan uyarlanmıştır.

> Bir zamanlar, böylesine yaygın olmadığı günlerde, gramofon muhtemelen bir eğlence ve müzikal zevk aracıydı. Lakin şimdi, heyhat!... Kulaklarınızı paralayan, sinirlerinizi harap eden, içinizi dışınıza çıkaran, beyninizi oyan, sakinliği, uykuyu, güzelliği, insanlığımızın ta kendisini öldüren bir canavardır... Sadece sıcaktan ölecek gibi olup da bir limonata içip rahatlayarak serinlemek için bir kahveye uğradığınız, dinginliğe ihtiyaç duyup da banliyölere kaçtığınızda, her şeyin uykuda, hareketsiz olduğunu düşündüğünüz an, birdenbire bir kâbustan uyanırcasına dehşetle sıçnyorsunuz... Bu da ne? Ya bir ağaçtan ya bir girişten sarkan ... ve mazeretsiz olarak veya sizden izin almadan saldırıyor ve sizi Traviata'dan bir feryatla ezen veya genç hanımın annesine, birlikte her şeyin "güzel ve Atinalı" olacağı ve artık kendisini hiç kısıtlamak zorunda kalmayacağı "bir genç adam/tatlı ve leziz" istediğini bildiren boğuk, astımlı, şiddetli, arızalı ses yükseltici.[563]

Tavernaların bu denli yaygınlaşmasının nedenlerinden biri, Selanik'in her çeşit müziğe karşı doymak bilmez iştahıydı. 1912'den önce, İstanbul'la müzikal temaslar çok yakındı ve padişahın hizmetindeki müzisyenler sahildeki Kafe Mazlum'da konserler verirlerdi. Sevilen bir Judezmo şarkısı, "Selanik'te ilkbahar," diye başlıyordu, "Mazlum'un kahvesinde/kara gözlü bir kız aman der ve ud çalar." Müzik tüm dilleri ve dinleri birleştiriyordu. "Şu büyük Mazlum Kafe'yi titreten Karakaş Efendi'nin sesini dinlemeye koşmayan tek bir Selanikli bile yoktu," diye hatırlayacaktı bir hayranı. Keman, klarnet, ud ve kanun eşliğinde Karakaş Efendi –"75 yaşı siyah bir redingotta saklı, bir çam kadar uzun, yaşlı bir adam"– birçok müzisyen gibi kahve ile sinagog arasında kolayca gidip gelen, ilahileri kimin daha güzel okuyacağı konusunda hazzanlara meydan okuyan bir İstanbul Yahudisi idi. Osmanlı Selanik'i de kendi *Ma'min* vokalisti, daha sonraları "paşaların, beylerin ve yüksek sosyeteden Osmanlı miralaylarının üstadı; sıradan halkın da Caruso'su" olarak betimlenen –soylu Kapancı ailesinden– "Kör Ahmet" ile iftihar ediyordu. Kimi zaman "Selanikli" veya "Sırp" diye de anılan Dimitrios Semsis, kente yerleşmesinden evvel Abdülhamid'in maiyetinde genç bir kemancıydı. Daha sonra hem Columbia hem de His Master's Voice [Sahibinin Sesi] şirketine çalışan önemli bir müzik prodüktörü oldu.[564]

Mazlum'un kahvesi yangında harap oldu ve yerine zenginlere hitap eden Hotel Méditerranée inşa edildi, ama Kör Ahmet'in Yahudi çömezlerinden bazıları

563 Dimitriades, *"FoinixAgiros"*, 87.
564 Bunis, *Voices*, 330.

onun bıraktığı Osmanlı mirasını geliştirmeye ve uyarlamaya devam ettiler. "Üstad Sadık" –kör Yahudi udi Sadık Nehama Gershon– onu, "pek çok enstrüman çalan ve Türkçe, Yunanca, *Judezmo* ve Arapça şarkı söyleyen, gerçek anlamda 'beynelmilel müzisyen'" diye betimleyerek hakkını teslim eden şarkı yazan Moshé Cazés ile işbirliği yaptı. "Nüfus mübadelesi döneminde İstanbul'dan Selanik'e gelen geleneksel müzisyenler, Üstad Sadık'ı bir 'gramofon' olarak kategorize eder; bir şarkıyı öğrenmesi için bir tek kez dinlemesi yeter; üstelik şarkıda hatalar varsa, onlan da düzeltir." Kahvelerde çalgıcılar "İstanbul'dan yeni gelmiş" yeni şarkılan öğretmesi için "Sadık'ın çevresini alırlar. Tüm müzisyenler birlikte ders aldığından, Sadık uduyla, diğer herkes de kimisi vücuduna vurarak, kimisi ayaklanyla ritim tutmasıyla, kahvenin nasıl hakiki bir derviş tekkesine dönüştüğünü kolayca hayal edebilirsiniz." Hâlâ Türkiye'den gelen sadece müzisyenler ve şarkıcılar değildi; plak prodüktörleri ve Kör Ahmet'in başka bir öğrencisi olan, Sadık'ın çaldığı kahveye sık sık giden Türk şairesi Madam Aziz gibi hayranlan da oradan geliyordu.[565]

Sokakta da, eski kurumsallaşmış müzik üsluplan –çingene tefçiler, iç kesimlerdeki dağlardan gelen *klarino* çalgıcılan, mandolin gruplan ile müzisyenlerin ve âşıkların hâlâ evlerinin önünde kızlara serenatlar yaptıkları aşk şarkıları olan *kantade*ler– işitilebiliyordu. Ulah kemancı Mikos Salonikios gibi Hıristiyanlar Yahudi gruplann yanında çalıyor ve müzisyen kahvelerine –hazzanlann, tütün işçilerinin ve eski Osmanlı makamlarını –hicaz, segah ve şedaraban– benimseyen profesyonel müzisyenlerin gittiği Dolma Bahçe, ve Nuevo Mundo [Yeni Dünya]– takılıyorlardı. Bu aynı zamanda ket vurulmamış, keskin dilli Yahudi meddahlann, Moshiko el Mentirozo [Yalancı], Fratelli Nar, Los Ratones [Fareler], Nataniko, Daviko el Chiko [Küçük Dave] ve Baruh el Dondurmacı gibi yerel olarak tanınmış şarkıcılann –kaba kafiyeleri ve şarkılanyla tüm düğünleri şenlendiren– son kuşağının dönemiydi.[566]

Bu müzisyenler her şeyden çok yeni koşullara uyum sağlayan kişilerdi. Nasıl *cafe chantant* zamanla yerini *cafe variété*ye bıraktıysa, keman ve kanunun yerini de yavaş yavaş buzuki ve gitar almaya başladı. Eski kafalı müzisyenler ara sıra "Avrupai" modalara bu balıklama dalışa esef ediyorlardı. "Her şeyin yolu yordamı değişiyor, geleneksel Türk müziği topluluğu bile. Piyano, bas ve keman, Doğu kemanı, ud ve tamburu yenilgiye uğrattı. Fokstrot, Şark usulü aşk şarkısına galip geldi," diye yazmıştı Sadık ve Gazoz. Ama, ne de olsa, onlar bir yandan işadamıydı ve repertuarlanna tangolan ve diğer Avrupai danslannı, pek az yaygara ve bü-

565 A.g.e., 294-297, 334-335.
566 A.g.e., 278.



Savaş teknolojileri: *üstte* Bir Alman uçağı nhtımda kalabalıklan toplamış.

Altta Kentin içinde bir mülteci kampı, 1916.





1917 yangınının kent merkezindeki tahribatı





Kent planlamacılannın ilk toplantısı, 1917.

Savaş dönemi kazılan: Ernest Hebrard, Rotonda bölgesindeki bir kazıyı yönetiyor.





üstte Yeni kent: Genişletilmiş, dümdüz uzanan Egnatia, Galerius Kemeri'nin yanından uzanıyor

sağda Anadolu mübadillerinin eski surların altındaki kulübeleri, y. 1960.

altta Osmanlı kentinin son kalıntıları, Yukarı Kent, y. 1960.





karşıda solda Rosa Eskenazi, Dimitrios Semsis (keman) ve Tombul (buzuki), y. 1930.

sağda İki savaş arası dönemden şık giyimli bir bey.

altta Savaş sonrasında Alcazar Sineması olarak yeniden vücut bulan Hamza Bey Camii, y. 1960.






ΦΩΤΙΑΔΗ



Alman birliklerince Yahudi erkeklerin toplanışı, Temmuz 1942.

Eski Yahudi mezarlığının yerinde yükselen üniversite binaları.





Kent genişliyor: *üstte* Osmanlı kenti hâlâ kıyı boyunca yeni banliyölerden mezarlıklar ve açık arazilerle ayrılıyor, y. 1910. Resmin orta kesiminde yeni İdadiye binası görülebiliyor.

Altta Yanm yüzyıl sonra aynı yer: İdadiye'nin iki yanını kampus ile Uluslararası Fuar alanları kaplamış. Ana arterler eski kenti banliyölere bağlıyor. Minareler ve serviler orta kesimlerden silinmiş; yüksek katlı yapılaşma kente hakim olmuş.



Soğuk Savaş ulus-devletin zaferi: Yanın yüzyıllık Yunan hakimiyetini simgeleyen 1962 geçit alaylan sırasında, öğrenciler antik ve modern Yunanistan'ı temsil eden iki kişi arasında bir küreyi tutuyorlar (*altta*) ve (*sağda*) Egnatia'dan ilerleyen askeri araçlar.





Planlı kent merkezi: Yeni sokak gridi savaş sonrası apartman blokları arasında kanallar oyarak, Plateia Aristotelous ve rıhtım caddesine iniyor.



yük mizah gücüyle dahil etmeyi de başardılar. "'İyi vakit geçirmek' bugün dans etmek anlamına geliyor, artsız arasız dans etmek. Yaşlılar, 'İyiler gider, kötüler kalır' derler. Ama *biz* diyoruz ki, 'Eski rutin gitti; yeni yöntemler ise buradalar.'" Bizzat Sadık'ın şarkılan "en turko, en grego, en ewspanyol i franko/mezmo los tangos ed Edwardo Byanko [Türkçe, Yunanca, İspanyolca ve Fransızca/Hatta Eduardo Bianco'nun tangolannı] söyleyebildiği belirtiliyordu.[567] Ve uyandırdığı bütün hatıralarla birlikte "Şark usulü" müziğe doymak bilmez bir talep hâlâ vardı. Bir gazeteci Yukan Kent'te, tümü de müşteri çekmek için bağrışıp çağrışarak çekişen tavernalann sıralandığı bir sokağın akşam dağdağasını betimliyordu: "Bir tanesi en yüksek sesle aman çekebilen ve tambur çalan şarkıcısını lanse ederken, bir başkası ud ve santur ile, çok özlenen Şark nostaljisini yaşatan en iyi çalgıcılannı tanıtıyor." Osmanlı dünyası en azından kentin tavernalannda canlı kalmıştı.[568]

Toplumsal Tepki

Gürültü, seks, küstah materyalizm ve ahlaksızlık – belki de eski usullerin yok oluşunun bir nostalji ve ayıplama tepkisi yaratması şaşırtıcı değildir. Yahudi basınında sevilen bir hiciv dizisinde Benuta Teyze, "Katırlarla yattık ve Frenklerle uyandık," diye yakınır. Yaşlıca kahramanları, alaylı bir şekilde verdikleri adla "progres", "kuaför" ve "hipertansiyon" gibi süslü laflar kullanan "burnu büyükler", "küçük Frenkler", "mösyöler"e sövüp sayarlar. Gene de, kuşkusuz, deyimdeki gibi "meyve çekirdeklerinin tatlı" olduğu eski günlerde bile, kent yaşamının eğlence ve zevkleri saldırıya uğramıştı. On dokuzuncu yüzyılda, hahamlar "hoppaca toplantılan" zemmetmiş ve anne babalan, oğullannın müzisyen ya da dansçı olmalanna izin vermemeleri konusunda uyarmışlardı, "zira bu meslekler kişiyi, düğünlerde ve ziyafetlerde ve kahvehanelerde veya kuytuluklar ve saire yerlerde evli olmayan erkek ve genç kızlarla bir araya gelmeye maruz bırakır ve bu da kişinin bayağılık ve havailik, maskaralık ve sağgörüden uzaklaşma gibi davranışlara girmesine neden olabilir." Gerek hahamlar gerek hocalar özellikle kahvehanenin kötülüklerini şiddetle eleştirmekte olsalar da, aralıksız yasaklama kararları, muhtemelen etkili olmadıklannı gösteren bir ipucu olabilir. Kent kahvehaneleriyle tanınıyordu ve çoğu erkek, daha kötü bir şey için değilse de, domino ve tavla oynayarak zamanını orada geçiriyordu.[569]

567 A.g.e., 326, n.75.
568 Dimitriades, 87 seq.
569 Bunis, 117, 325.

İki savaş arasında, kentin modernlik peşine düşmesine duyulan antipati, on dokuzuncu yüzyıl ortasında olduğu kadar güçlüydü. Mülteci bunalımı ve devletin neredeyse parçalanması, ulusun kolektif ahlak sağlığında paniğe yakın bir ruh halini kışkırttı. General Pangalos kısa etekleri yasaklarken, kilise adamlan ile polis yetkilileri, güneş ışığına ve doğallığa âşık bir İtalyan'ın kurduğu, kentin ilk açık hava jimnastik derneğini kapattılar. Ve Beşçınar Bahçeleri yakınındaki plajda, iki cinsin birbirine karışmasını önlemek üzere muhafızlar kadınlara ve erkeklere ait bölümleri arasında sandalla devriye geziyorlardı; bu durum, kadın erkek birlikte yüzmeye alışkın Anadolu muhacirlerini şaşkına çevirmişti.

1920'lerde yeni olan, protesto olgusu değil, onun kaynağıydı: Dinsel yetkililer –özellikle kilise– hâlâ varlıklarını hissettiriyorlardı, ama artık toplumsal kuralların benimsetilmesinden birincil dereceli sorumlusu devlet organlarıydı. Polis ahlaka uygunluğu belirliyor, giysileri denetliyor, hatta kumarhane yuvalarında basılan devlet memurları hakkında işlem yapıyordu. Gelgelelim, görmüş olduğumuz gibi, polisin bu görevi ifa etme yeteneği, hatta hevesi sık sık kuşku götürür nitelikteydi. Gerçekten de, kadın-erkek karışık denize girmenin yaygınlaşması çok sürmedi; evlilik öncesi sekse gelince, sadece bazı yorumculardan yola çıkılırsa, bu olayın, kiliseler bile dahil olmak üzere, kentin her kuytu köşesinde gerçekleşmiş olduğu anlaşılıyor. Büyük ölçüde ticari kâr ve medyanın ihtiyaçlan nedeniyle, saygınlığın sınırlan sürekli yeniden çiziliyordu. Toplum, polis marifetiyle güvenliğinin sağlanmasına izin verdiği kadar, kendi kendini de denetliyordu ve gruplar kendi kabul edilebilirlik koşullarını belirliyordu. Sözgelişi, kunduracılar loncası, diğer lonca üyeleri tarafından tasarımlan kadar haftalık partilerdeki nüktedanlığıyla takdir gören bir eşcinsel olan "Simonetta"yı kabullenmekte hiç güçlük çekmemişti; buna karşılık o da "bunlar kadınlara göre işler değil" diyerek, Arşiv Marksistleri olan ve Komünist Parti üyeleriyle düzenli kavgalar yapmayı alışkanlık edinmiş lonca arkadaşlarının sonu gelmez siyasal çıngarlanndan uzak duruyordu. Sinemalarda, dans salonlarında, sokak ve tavernalarda, yeni bir zevk topografyası doğuyordu: Yarattığı deneyimler ve hak iddia ettiği hatıralar ve yerler aracılığıyla, kenti yeni bir sakinler kuşağının sevdikleri şeyler çerçevesinde kuruyordu. Bir gazeteci, tavernanın gündüzleri market olduğunu, akşamlan yeniden yakıt aldığını, "göze çarpan tüm toplumsal sorunları çözmek üzere bir parlamentoya, bir Milletler Cemiyeti oturumuna" dönüştüğü geceleriyse siyasal ve kişisel tutkuların tiyatrosu olduğunu ileri sürmüştü. Kentin en eski kamusal parkının 1934 tarihli bir reklamı, "Beşçınar sizin hayatınız, akciğerleriniz, zevkinizdir," diyordu. Bu tam anlamıyla doğru değildi: Sultan Abdülmecid'in 1859'da onurlandırdığı bir zamanların zarif "Prensler Bahçesi"ni kuşatan, atıkları plajını kirleten

petrol rafinerileri, demiryolu hatları, gecekondular, deri imalathaneleri ve et işleme tesisleriyle, her şey çok yakındaki ve hazin ölümüne işaret ediyordu. Ama daha geniş bir anlamda da öyleydi: Selanik'in eğlence bahçeleri, parkları, banliyö ve deniz kıyısı eğlence merkezleri, sürgün, işsizlik, yoksulluk ve siyasal huzursuzluk dönemlerinde insanlann hatırlayacakları, kenti, yalnız tahammül edilir yapmakla kalmayıp sakinlerinin gitgide artan kısmının yuvası yapan yerlerdi.[570]

570 Tomanas, *Katoikoi,* 130-131; Dimitriades, *"Foinix Agiros"* 143-144.

21
YUNANLAR VE YAHUDİLER

CEMİLE TEYZE: Modernizm ile ilgisi olan hiçbir şey duymak istemiyorsun.

BOHOR AMCA: "Modernizm ... anti-semitizm" anlamına gelmiyor mu?[571]

Dil ve Kimlik

1923 Türk-Yunan nüfus mübadelesinin ardında, görünüşte basit bir mantık yatar: Müslümanlar Türkiye'ye yerleştirilmelidir, Ortodoks Hıristiyanlar ise Yunanistan'a. İyi ama Selanikli Yahudiler nereye gidecekti? Madrid veya Lizbon'daki (hatta Selanik'teki) hiç kimse, onlann İberya'ya dönmesi gerektiğini ileri sürmedi. Ancak küçük bir azınlık Filistin'i aklından geçirdi. Bazıları Fransa ve ABD'ye göç etti. Fakat büyük bir çoğunluğa göre, onların vatanları bu kentti ve kendilerine sorulsaydı, doğal olarak kendilerini –1916'da bir göçmenin Fransız yetkililerine yaptığı gibi– "Selanikli" olarak tanımlayacaklardı.[572]

Birinci Balkan Savaşı'ndaki fetihlerinin bir sonucu olarak, Yunanistan'ın toplam Yahudi nüfusu on binden seksen binin epeyce üzerine fırladı; bunlardan yaklaşık yetmiş bin kadarı Selanik'te yaşıyordu. Eski Yunanistan'ın minik cemaatleri Yunanca konuşan ve alabildiğine asimile olmuş Yahudiler iken, ülkenin artık ikinci büyük kenti olan Selanik'te son derece etkili bir rol oynayan kuzeyin Sefarad Yahudileri, gerek dilleri gerek kültürleri açısından Yunanlardan çok farklıydı-

571 Bunis, *Voices,* 119.
572 E. Morin, *Vidal et les siens* (Paris, 1989), 87.

lar. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Doğu Avrupa'nın azınlıklar antlaşmalarının hazırlanmasına katkıda bulunmuş bir İngiliz Yahudisi olan Lucien Wolf, Yunanistan'dan Selanik Yahudilerinin Osmanlı döneminde yararlandığı geleneksel hakların birçoğunu tanımasını istedi. Ne ki, bu fikri Londra'da Yunan sefiriyle tartıştığı zaman, sefir bu tür imtiyazları, Osmanlı kapitülasyon sisteminin tüm aşağılamalarının alıkonulması anlamına geldiğini düşündüğünü söyledi ve "bizden özel payeler vermemizi veya özel imtiyazlar sağlamamızı istemek, bir yandan istenen eşitlik ilkesinin kendisini çiğner" diye tersledi. Haklı bir bakış açısıydı; kendinden önceki Osmanlı diplomatları onlarca yıl bunu yapmıştı.[573]

Gelgelelim, Paris Barış Konferansı'nda azınlık haklarının kanunlarla teminat altına alınması fikri galip geldi ve doğu Avrupa'daki çoğu devlet bu ilkeyi kabul etmeye zorlandı. 1920'de Venizelos hükümeti Yunanistan Yahudilerinin anayasal konumunu tanımlayan yasayı çıkardı ve yasa iki yıl sonra yürürlüğe girdi. Hahamlığın haklan ve ödevleri ilk kez olarak telaffuz edildi, cemaat seçimlerinde oy vermeye yönelik mülkiyet şartlan kaldırıldı ve 21 yaş üzeri tüm yetişkin erkeklere oy hakkı verildi. Yahudi tüccarlarına pazar değil, cumartesi günü tatil yapmalarının yanı sıra kayıtlarını Yudeo-İspanyolca tutma izni verildi.[574]

Yunan bakış açısından, dil, Yahudileri yeni ülkelerinin tam vatandaşına dönüştürecek anahtardı. 1912'den önce, Selanik'teki pek az Yahudi Rumcayı öğrenme zahmetine girmişti. Ne var ki, 1915'ten itibaren, kamusal fonlardan yararlanan tüm Yahudi (ve Müslüman) cemaat okulları Yunanca öğretmekle yükümlü tutuldu. Yahudi çocuklar, Yunan devlet memurlarının "bizim okullar" dediği –öğretimi "oldukça klasik" ve Yahudi âdet ve mizacıyla "bağdaşmaz" olarak tanımlanan– okullara gitmek zorunda bırakılmadı ve bunun yerine Atina, dil öğretmenleri ve daha sonra binalar vererek, bizzat Yahudi okullanna yatırım yaptı. Bu yöntemle, daha genç kuşak Yunancayı çarçabuk öğrendi; öyle ki, İkinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde, birçok Yahudi çocuk, okullarda sahnelenen "Çoban Kızı Golfo" veya Leonidas ile 300 askerinin heyecan verici hikâyesi gibi Yunan klasiklerinde rol alacak kadar akıcı Yunanca biliyorlardı. Bir okul piyesinin ardından, Yudeo-İspanyolca bir gazete 1932'de iftiharla şu haberi verdi: "Oyunu izleyen birçok Hıristiyan dostumuz, oyuncuların Yunancalarının çok güzel ve doğru olduğunu, o kadar ki, oyuncuların Yahudi olduğunun bile anlaşılmadığını söylediler. Syrmo rolünü büyük bir doğallıkla oynayan Bayan Emilia Nachmia'yı, Froso rolünü oy-

573 M. Levene, *War, Jews and the New Europe: The Diplomacy of Lucien Wolf, 1914-1919* (Oxford, 1992), 171-173.

574 F. Constantopoulou ve T. Veremis, der., *Documents on the History of Greek Jews* (Atina, 1998), 103-110, içindeki metin.

nayan başhahamımızın kızı Bayan Esther Habib'i, Krinio rolünde bizi çok etkileyen Bayan Matilda Almosnino'yu anmak isteriz..."[575]

Daha yaşlı kuşak için, elbette işler daha zordu. Hicivcilere göre, Ezra Amca yanlış otobüse binerdi, çünkü üzerinde yazılı semt ismini okumayı bilmiyordu; Benuta Teyze'nin Yunancası ise o kadar kötüydü ki, postacı taahhütlü mektupla geldiği zaman, yeğeni Sunhula'dan yardım istemek zorunda kalırdı. Ama zamanla Yudeo-İspanyolca bile değişiyor ve Yunanca deyimlerle dolmaya başlıyordu. Tanınmış bir Yahudi gazeteci olan Albert Molho 1939'da şöyle yazmıştı: "Helenizme asimilasyonumuz, yalnız kamusal ve özel yaşamımızın bin bir tezahüründe fark edilmiyor. Bunu dilimizde de görüyoruz: *Judesmo* konuştuğumuz zaman bile, hâlâ Helen olduğumuz görülüyor. Bir zamanlar Türkçe sözcüklerle dolup taşan Yudeo-İspanyolca ... bugün Yunan etkisinin açık işaretlerini gösteriyor." 1930'ların sonuna gelindiğinde, bir kısım *Judesmo* yayınların okuyucuları Yunanca bir sayfa istiyorlardı: Biri, "Bana kalırsa," diyordu, "bu fikir fena değil, çünkü işlerin gidişi gösteriyor ki, genç insanlar Yunanca gazeteleri daha çok okuduklarına ve okullarda [Yudeo-] İspanyolca artık okutulmadığına göre, zamanla Yudeo-İspanyolca okurları ender hale gelecektir."[576]

Dil sorunu, kentin Yahudileri arasında daha genel olarak asimilasyona yönelik tutumlar yelpazesini yansıtıyordu. Fransızca, kültürlü seçkinlerin, özellikle çocuklarını yabancı okullara gönderebilecek kadar varlıklı olanlarının arasında kullanılan dil olarak yerini koruyordu. Yerel komünistler, emekçilerin dili olarak Yudeo-İspanyolcanın kullanımının sürmesini destekliyorlardı. Ama bir orta sınıf azınlık vardı ki, bunlar "Yunanistan'a, aynı anda iyi birer Yahudi olan iyi Yunan vatandaşlar vermek" için akıcı Yunancaya olan ihtiyacı vurguluyordu. Alliance Israélite Universelle'e göre, din özel bir vicdan meselesi, Yudeo-İspanyolca entelektüel ilerlemeyi durduran geri kalmış bir diyalekt, kültürel özümlenme ise bir zorunluluk idi. Biri, "asimilasyondan bahsediyorsam," diye yazmıştı:

> Bunu Yunan yurtseverliği değil, Yahudi çıkarları adına yapıyorum. Yahudilerin burada yaşayabilmeleri için, yaşadıkları çevreye özümlenmeleri gerektiğine inanıyorum. Yunanlar ile Yahudiler arasındaki engeller ne kadar azalırsa, bizim burada yaşamamız o kadar kolaylaşır. Amacımız gösterişçi bir yurtseverlik değil, Yahudi nüfusun varlığını koruma altına almak. Asimilasyon bunu yapmanın doğru yöntemi değilse, o zaman başka bir yöntem öneririz.

575 A. Nar, "I theatriki drastiriotita ton Evraion tis Thessalonikis mesa apo ta dimosievmata tou typou tous", içinde: Nar, *"Keimena epi aktis thalassas": meletes kai arthra yia tin Evraiki Koinotita tis Thessalonikis* (1997), 205.

576 Bunis, *Voices,* 120-121.

Bu görüşe en çok karşı çıkanlar Siyonistlerdi. Alliance Israélite'i, Yudaizm'e ihanet etmekle suçluyor ve okul müfredatında İbraniceye önemli bir yer ayrılmasını talep ediyorlardı. Birinci Dünya Savaşı öncesinde görece önemsiz olan Siyonizm, 1920'lerde çok daha popüler hale gelmişti. 1917 Balfour Bildirgesi[577] kentte büyük bir coşkuyla karşılandı ve Vladimir Jabotinsky'nin 1926'daki ziyareti –savaş öncesi ilk ziyaretinin tersine– otelinin önünde canlı gösterilere neden oldu.[578] Fakat birçokları, her ne kadar Siyonistlerin Yahudi etnik kimliğini kabul ettirme arzusuna yakınlık duysa da, "burada hiç kimsenin kullanmadığı İbranice gibi bir dili öğrenmek için saatler" harcamayı anlamsız buluyordu. Bu dil savaşlarını inceleyen bir Yunan uzmanın belirttiği gibi:

> Şu anda, İbranice öğretiminde hiçbir kısıtlama yokken bile... İbranice ne doğru dürüst öğrenilebiliyor ne de Yahudilerin gündelik yaşamında buna ihtiyaç duyuluyor.[579]

Gerçekte, dil konusundaki bu mücadelelerin ardında, siyasete yönelik yeni bir tutum yatıyordu. Yunan yetkililer cemaat seçimlerinden eski mülkiyet şartlarını düşüncesizce kaldırmakla, eski Osmanlı Yahudi ileri gelenler sınıfını baltalamışlar ve onun asimilasyoncu mesajının gücünü azaltmışlardı. Gerek komünistler gerek Siyonistler bundan yararlandılar ve yangın ve sonrasından en çok etkilenmiş olanlar da dahil olmak üzere, binlerce yoksulun oylarını elde ettiler. Bundan başka, iki savaş arası döneminin büyük bölümünde başhahamlık mevkisi boş kaldı; bu, bir asır önce Saul Modiano veya Ascher Covo'nunkine benzer, birleştirici bir rol oynayacak kimsenin var olmaması anlamına geliyordu.

1926'daki ilk cemaat seçimleri komünistleri ve solu durdurmak üzere, Yahudi Birliği adı verilen bir cephede birleşen diğer herkes –hem Siyonistler hem asimilasyoncular– arasındaki iki yönlü bir kavgaydı. 12 komüniste karşı 58 adayları seçildi. Fakat komünistlerin hasımları arasında –başta, Yunanların asimilasyon taleplerinin ne kadarının karşılanacağı konusunda olmak üzere– derin ideolojik bölünmeler vardı. 1930'da, komünist oylar aynı kalırken, Siyonistler farklı hizip-

577 Balfour Bildirgesi: İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur Balfour'un, Yahudi halkının temsilcisi olarak görülen Lord Rothschild'e gönderdiği resmî mektup. Mektupta, İngiliz hükümetinin "Filistin'de Yahudi halkı için bir kuruluştan yana olduğu ve bu hedefe ulaşmayı kolaylaştıracak her türlü girişime başvurulacağı, ancak Filistin'de mevcut Yahudi olmayan halkların sivil ve dinsel haklarına veya herhangi diğer bir ülkedeki Yahudilerin hakları veya siyasal statüsüne halel verilecek hiçbir şeyin yapılmayacağı" belirtiliyordu. –ç.n.

578 F. Constantopoulou ve T. Veremis, der., *Documents,* 127.

579 A.g.e.

lere bölüneceklerdi. Bu noktada Siyonizm, içsel olarak bölünmesine karşın, cemaat içinde hiç kuşkusuz başta gelen siyasal güçtü. Bununla birlikte, dört yıl sonra, iki savaş arası döneminin son cemaat seçimlerinde, gerek komünist gerek asimilasyoncu oylar istikrarını korurken, Jabotinsky yanlısı köktenci Siyonistlerin oyu çöküşe uğradı. Gerçek şuydu ki, Selanik Yahudileri ideolojik çizgiler doğrultusunda öylesine bölünmüşlerdi ki, birleşik eylem yetenekleri neredeyse yok olmuştu. Cemaat demokrasisi ve eski Osmanlı-Yahudi burjuva seçkinlerinin gücünün kırılması, cemaat işlerinin yönetimini kolaylaştıracağına, zorlaştırmıştı. Birçok seçmen açıkça siyasetten soğumuştu ve 1930'da çekimser oyların oranı belki yüzde elliye varmıştı. Ama kentin Yahudilerinin bir sosyalizm yuvası olduğu suçlaması yanlıştı: Aşırı sol her zaman bir azınlık davası olmuştu; gerçi Yahudi olmayanlar arasında olduğundan –tipik olarak yüzde on beş ile yirmi arasında seyreden– epeyce büyük bir azınlıktı. Ana akım, cemaatin büyük bir kısmının Siyonizmi önce kucaklayıp daha sonra bu davaya inançlarını yitirmesiydi.[580]

Filistin'de bir Yahudi ulusal vatanı kurma fikri, kentte ancak yirminci yüzyılın başlamasından sonra yaygınlık kazandı. Başhaham Jacob Meir'in 1907'de Kudüs'ten gelmesinden sonra, hareket kulüpler, okullar ve gazetelerden oluşan bir şebeke oluşturdu. Öteden beri yerel iktidar ve yetke ağlarının civarında kümelendiği eski sinagog mahallelerini yok eden 1917 yangını da, Siyonistlerin desteklediği yeni tür (katı anlamıyla dinsel olmaktan ziyade) etnik cemaat tanımını besledi.[581]

Gene de, Yahudiler 1910'dan itibaren göç etmeye başlasalar da, çoğunlukla Fransa ve İtalya'ya veya Atlantik kıyılarına gittiler. Rakamlar belirsizdir, ama 1930'a gelindiğinde binlerce Selanikli Yahudi Paris'e yerleşmişti ve New York'tan Napoli'ye kadar her yerde daha küçük topluluklar vardı. Bazı liman işçileri, hamallar ve balıkçılar Hayfa ve Telaviv'e gitmişlerdi gerçekten de; aynca Selanik'te 1931'deki Yahudi karşıtı karışıklıkların ardından da bir göç dalgası geldi. Fakat fiilî sayılar muhtemelen görece küçüktü. Savaştan önce 20-25 bin Yahudi kentten ayrılmıştı, fakat muhtemelen bunlann sadece dörtte biri Filistin Mandası'na gitmişti.[582]

580 A.g.e., 174.

581 S. Raphael, "The longing for Zion in Judeo-Spanish [Ladino] poetry", M. Rozen, der., *The Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945* (Tel Aviv, 2002), 217.

582 M. Vassilikou, "Politics of the Jewish Community of Salonika in the Inter-War Years: Party Ideologies and Party Competition", doktora tezi, UCL (Ekim 1999), 158-159'da kapsamlı bir tartışma yer alır; Paris'e yerleşen 20.000 Yahudi için, bkz. I. Skourtis, "Metanastefsi ton Evraion tis Thessalonikis sti Gallia", *Makedonika,* 243; diğer rakamlar için, N. Abravanel, "Paris et le séphardisme ou l'affirmation sépharadiste à Paris dans les années trente", içinde: W. Busse, der., *Sephardica: Hommage à Haim Vidal Sephiha* (Frankfurt, 1996), 497-523; bkz. aynca, Gennadios Kütüphanesi, Dragoumis Belgeleri 38:2 (Makedonya Genel İdaresi: Yahudiler/ Selanik [1932-35]).

1936 Arap İsyanı'ndan epey önce, Siyonizm'in Selanik Yahudiliğinin sorunlanna yanıt olamayacağı anlayışı gelişmişti. Ekonomik yavaşlama, Filistin'de de tıpkı Yunanistan'daki kadar had safhadaydı ve İngilizler yıllık sadece iki yüz giriş izni veriyorlardı. Kaldı ki, Yunan yetkilileri de Yahudilerin ülkeden ayrılmasını istemiyordu. Bir devlet memuru, göçün "çıkarlanmıza uygun olmayacağını" belirtmişti, zira en önce gidenler varlıklılar ve girişimciler oluyor ve bu durum işsizliği daha da kötüleştiriyordu.[583] 1933 sonuna gelindiğinde, Yunan kaynaklan, Filistin'i ziyaret etmek isteyenlerin sayısının bile düştüğünü bildiriyorlardı. 1934 cemaat seçimlerinde Revizyonistlerin hüsranla sonuçlanan performansı değişen ruh halinin bir belirtisiydi.[584]

Cemaat içinde Siyonistlere yönelik eleştirilerin hiç eksik olmamasından değildi bu. Solda, belki de aynı oylar için rekabet ettiklerinden, Yahudi komünistleri hücumlarının şiddetiyle sivriliyorlardı. Cemaat işlerinin başındaki Siyonistleri "kirli bir gangsterler aşireti" olarak adlandınyor, "Yahudi faşistler" dedikleri diğerlerini ise, kitleleri düşüncesizce göç rüyasına özendirmiş olanları "siyasi suçlular" diye kınıyorlardı. Haftalık bir Yudeo-İspanyolca Marksist yayın olan *The Staff*, birinci sayfasının üstünde görüşünü "aşın komünist eğilimler, berrak ve açık, sağ veya sola aynı derecede insafsız, Yahudi dinine ve burjuvazisine karşı, Siyonizme ve Filistin'deki Yahudi sömürgeleşmesine karşı" olarak tanımlıyordu.[585]

Fakat daha az ateşli olmayan bir eleştiri de, tarihçi, yazar ve eğitimci Joseph Nehama gibi ılımlılar denilen kesimden çıkmıştı. 1920'lere gelindiğinde, Nehama Osmanlı hükümranlığının "eski güzel günleri"ne yas tutmanın bir zaman kaybı olduğuna hükmetmişti. Şimdi Yunan yetkililerle olumlu bir şekilde çalışmak zorunluydu ve Siyonizm ise, daha kötüsü değilse bile, bir sapmaydı. Bazı "asimilasyoncular" bir Yunan-Yudaizm kuramı ortaya attılar ve yurtseverlik ile kişinin kendi etnik kimliğinin korunmasının bağdaşmaz olmadığını ileri sürdüler. Komünizm ile savaşta ortak burjuva değerlerinin altını çizdiler ve Aralık 1928'de, amacı "Selanik Yahudileri arasında, Yahudi imanından, Yahudi geleneğinden ve Yahudi dayanışması ruhundan uzaklaştırmaksızın, dinsel inancı ne olursa olsun tüm diğer yurttaşlarla tümüyle özdeş duygular yaratmak ve geliştirmek" olan Yahudi Asimilasyoncular Cemiyeti'ni kurdular.[586]

Gene de, Siyonistler de anti-Siyonistler de aynı sorunla yüz yüzeydiler. Yahu-

583 Gennadios Kütüphanesi, Dragoumis Belgeleri 38:2, Basın Bürosu notu, 13 Aralık 1932.
584 Constantopoulou ve Veremis, der., *Documents,* 222-223; 231.
585 Vassilikou, 277-285; Bunis, *Voices from Jewish Salonika,* 271.
586 P. Dumont, "La correspondance du Joseph Nehama avec 1'Alliance Israèlite Universelle", içinde *Oi Evraioi ston Elliniko Horo* (1995), 131-146; Vassilikou, 200-205.

di cemaati bir boşluk içinde değil, kitle siyasetinin beklenmedik dönüşleriyle biçimlenen bir devlet içinde yaşıyordu. Siyasal başarı ve başarısızlık, yalnız kendi ellerinde değil, daha çok değilse bile, bir o kadar da, Yunan yetkililerinin tutumlarına ve siyasalarına bağlıydı. Yahudi meselesi, Yunan ulusal yaşamında marjinal bir konuydu. Fakat günün büyük meseleleri –cumhuriyete karşı krallık, yerlilere karşı muhacirler, Venizelos'a karşı hasımları– Yahudiler şöyle dursun, Selanik'in tüm sakinlerini etkiledi.

Yunan Siyasetinin Etkisi

1917 yangını ve onu izleyen kent planı, Yahudi cemaatini parçalanmış, yoksullaşmış, marjinalleşmiş ve Yunan devletinin ayrımcı muamelesi olarak değerlendirdiği yaklaşıma karşı içerlemiş halde bıraktı. Bu duygular, üç yıl sonrasının Yahudi cemaat yaşamına ilişkin okullaşma, dil ve hukuki özyönetim siyasalarıyla bir ölçüde yatıştı. Fakat muhacirlerin gelişiyle birlikte, Yunan-Yahudi ilişkilerine yeni bir soğukluk girecekti. 1920 yasası, tüccarların Yahudi Şabat günü ibadeti için pazar yerine cumartesi günleri tatil yapmalarına açıkça izin vermişti. Fakat Anadolu felaketinden sonra, Başbakan Papanastasiou genç Yahudilerin eski "dar dinsel kavrayışlardan" kendilerini kurtarmaları gerektiği uyarısında bulunduğu ve muhacir temsilcileri zorunlu pazar tatili istediği zaman, mesele yeniden açıldı. Yunan ve Yahudi üyeleri olan karma nitelikteki bazı loncalar, bir uzlaşma olarak "İngiliz çalışma günleri sistemini" önerdi. Mücadele şiddetli ve kamusal düzeyde sürdü, ama eninde sonunda pazar ticaret yasası geçti. Yandaşlan, herkes için aynı tatil gününü meşrulaştırmak için, kanun önünde eşitlik söylemini kullandılar, fakat çağdaş gözlemcilerin değindiği gibi, 1920 anlaşmasından vazgeçilmesinin tek akla yakın gerekçesi, Selanik'e yeni gelen muhacirlere, Yahudi rakiplerine karşı bir avantaj vermekti. Yahudiler –dindar iseler– dükkânlarını haftanın iki günü kapatmak zorunda kalırken, birinciler sadece bir gün kapatacaklardı. Fakat muhacirler artık kentte Yahudilerden daha büyük bir güç haline gelmişler ve kentin geleceğini ellerine geçirmişlerdi.[587]

Hükümet en azından ismen pazar günü ticaret yapma yasağını, Yahudi ve Hıristiyanlara aynı muameleyi yapma arzusu temelinde meşrulaştırabilirken, Selanik

587 B. Pierron, "Histoire des relations entre les Grecs et les Juifs de 1821 à 1945", doktora tezi, INALCO, Paris, Ekim 1993, 598; K. Foundanopoulos, "I glossa tou syndikalismou: ta katastatika ton ergatikon somateion tis Thessalonikis (1914-1936)", *Ta Istorika,* 18-19 (Haziran-Aralık 1993), 205-227.

Yahudilerinin ayrı bir seçim bölgesi olması kararını savunurken bunu ileri süremezdi. Bu kasıtlı bir siyasal gettolaştırmaydı. Anadolu felaketinden önceki seçimlerde Yahudiler hep Hıristiyanlarla birlikte aynı adaylara oy vermişti. Fakat 1920'de Liberaller kentte Yahudi seçmenler için özel seçim bölgelerini belirledi ve üç yıl sonra, kurucu meclis seçimlerinde, ayrı bir seçim bölgesi oluşturuldu. Bu planın yandaşları, bunun Yahudilerin Yunanistan'ın geleceğini orantısız bir şekilde etkilemesine son vermek için gerektiğini ileri sürüyorlardı. Sözde yurtseverlikten yoksundular ve 1920 yılındaki şok yenilgisinde, Venizelos'a karşı oy vermekle ülkenin uğradığı talihsizliğe katkıda bulunmuşlardı – bu, sadık izleyicilerinin gözünde ihanetle eşdeğer bir hamleydi: "Selanik Yahudileri sayesinde," diye yazmıştı içlerinden biri, "Doğu Trakya'yı kaybettik, ulusumuz için korkunç olan Anadolu felaketi vuku buldu."[588] Gerçekteyse, ayrı Selanik ikinci seçmenleri, ancak Venizelos'un Liberal Parti'sinin çıkarları açısından anlamlıydı – daha sonra bizzat Venizelos "parti ve seçmen hesaplan nedenleriyle" olduğunu itiraf edecekti.[589]

Venizelos'un siyasal sahneye zaferle dönüşünü simgeleyen ve Liberal Parti'yi dört yıllığına iktidara taşıyan kritik 1928 seçimlerinde, sistem ilk kez tam anlamıyla yürürlüğe girdi. Venizelos gayri samimi bir açıklamayla –yalnızca geçici olsa bile– "bu etnik gruplaşma"nın "geleneklerini ve özel çıkarlarını" korumak için bu sistemin gerekli olduğunu iddia etti. Yahudi seçmenler onun iyi niyetli olduğunu varsaydı ve her ikisi de Liberal çizgiye bağlanmaya istekli olduğunu açıklayan iki temsilciyi seçti. Fakat seçimlerden sonra, Venizelos, Selanik Yahudilerinin kendilerini Yunan yurttaşları olarak görene değin, sistemin devlet tarafından "kendisini muhtemel oy suiistimallerine karşı savunmak için" alıkonulacağını söyledi. Liberal Parti yanlısı Yahudi Asimilasyon Ligi işte böyle bir ortamda kuruldu.[590]

Gelgelelim, ekonomik bunalımın etkisi altında Venizelos 1932'de iktidardan düştüğü zaman, yeni bir Venizelos karşıtı yönetim, anayasayla bağdaşmadığını ilan ettiği ayrı Yahudi ikinci seçmen sistemini kaldırdı.[591] Venizelos ile Selanik Yahudileri arasındaki ilişkiler artık en kötü seviyesine gelmişti. Pek çok Yahudi Liberaller'e karşı oy verdiği zaman, bizzat Venizelos bu hamleyi "Yunanistan'ın yarısına karşı düşmanlık edimi" olarak yorumladı. Bir Venizelosçu gazete 1933'te, "Savaş mı istiyorsunuz, İsrailliler? Alacaksınız!" diye ilan etti. Venizelos sonunda kentteki yandaşlarının kendisinden beklediği uzlaşmaz konumu benimsiyordu.

588 Alıntılayan, G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* (Kaliforniya, 1983), 238-239.

589 Venizelos'tan alıntı, içinde: Pierron, 569.

590 Pierron, 558-560.

591 G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic,* 260.

1934'te, *Jewish Post*'tan bir gazeteciye, "Yunanlar Yahudilerin Helen siyasetini etkilemesini istemiyorlar... Selanikli Yahudiler ulusal bir Yahudi siyaseti izliyorlar. Onlar Yunan değiller ve kendilerini öyle hissetmiyorlar. Bu nedenle de, Yunan meselelerine karışmamalan gerekir," dedi. Ve konuşmasına şöyle devam etti: "Selanikli Yahudiler Yunan yurtseverleri değil, Yahudi yurtseverleri. Bizden çok Türklere yakınlar... Yahudilerin Yunan siyasetini etkilemelerine izin vermeyeceğim." Bu sözler, yirmi yıl öncesinin uzlaşmacı devlet adamıyla uzaktan yakından ilgisinin kalmadığını gösteriyordu ve büyük siyasetçinin ülkesiyle temasının kopmakta olduğunun bir başka işaretiydi. 1912'de azınlıklannı eklemlemek ve özümlemek için coşkulu milliyetçiliği Helenizm'in gücüne olan inançla birleştirmişti. Şimdiyse özgüveni yok olmuş, sesinde daha sert, tiz bir ton belirmişti.[592]

Campbell Ayaklanması

Ulusal politikacılann resmî bildirileri manşetleri oluşturuyordu, ama aslında Liberal lokomotifin sürücüleri yerel eylemcilerdi. Selanik'teki Venizelosçular, Atina'daki liderlerinden çok daha açık sözlüydüler. Onlar uluslararası kamuoyuna duyarlı olma ihtiyacını pek duymuyorlardı ve doğrudan Yahudileri rakip ya da tehdit olarak gören çıkar gruplan adına konuşuyorlardı. Komünistlere, Bulgarlara ve Yahudilere yönelik hummalı düşmanlık, muhacirler arasında bir de ekonomik rekabetçilik anlayışıyla birleşiyor, bazı milliyetçileri gitgide artacak biçimde kısır bir yöne itiyordu.

Ana silahlarından biri yerel basındı. Yunan gazeteciler, 1914 tütün işçileri grevini, mavi-beyaz bayrağa sadakatten yoksun bir anlayışla "yabancı ırklan" kente sokmanın tehlikelerinin bir işareti olarak karşılamıştı. O günlerde bizzat Venizelos, iki tanınmış Yahudi işçi liderini sürgün etmesine karşın, yerel basının anti-semitizminden yakınmıştı. Fakat muhacirlerin gelişiyle, bazı gazeteler tekrar saldırmak için Yahudileri hedef seçtiler. Özellikle önde gelen bir Venizelosçu gazete olan *Makedonia* ayn ikinci seçmen olayını destekliyor ve cemaatin asimilasyona yönelik sözde isteksizliğini eleştiriyordu. Aslında, gazete düşmanlıklan kamçılamak için elinden geleni yaptı ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde kentin [ve ülkenin] tanık olduğu bir Yahudi karşıtı şiddette önemli bir rol oynadı: Campbell ayaklanması.[593]

592 Pierron, 574-575.
593 Avdela, "Thessaloniki: o socialismos ton 'allon'", 199-200.

1928 seçimlerinden sonra, Liberal Parti ile Yahudi cemaati arasındaki ilişkiler yeterince sıcak gibi görünmekteydi. Aslına bakılırsa Aralık 1930'da, kentte güçlü bir Yahudi desteğiyle Liberal Partili bir belediye başkanı bile seçilmişti. Bununla birlikte, *Sion İhtiyarları Protokolleri*'nin[594] bu dönemde yapılan bir çevirisi yerel gazetelerde yayımlanırken, *Makedonia*, "Yahudilerin Helenizm'e ezelî ve ebedî nefretini" ortaya koyan, kendi deyişleriyle, "rezaletleri" yayımladı. Onlara göre, kentin Yahudileri, belediyeyi ve diğer devlet organlarını ele geçirmek için komplolar kuran ve Yunanistan'ı zayıflatmaya çalışan son derece kapalı ve örgütlü bir gruptu. Yerel *Mission Laique* okulunda, Yunan tarihinin öğretimi üzerine bir kavganın ardından, ülkenin azınlıklarına hitaben gazete şu uyanda bulunuyordu: "Ya çıkarlarını ve beklentilerini bizimkilerle özdeşleştirerek bir Yunan bilinci edinecekler, veya başka bir yerde yurt edinecekler, zira Selanik, ülkenin can düşmanları oldukları halde yalnız ismen Yunan olanları gerçek halkının içinde barındıracak bir konumda değildir." Her ay biraz daha sertleşen bu taşkın dil, sadece bir şiddet esintisinden fazlasını taşıyordu ve daha kötüsüne yol açması çok sürmedi.[595]

Haziran 1931'de, Siyonist Maccabi spor örgütünün yerel şubesi tarafından yeni bir spor salonu inşa edildi ve açılış törenine, kentin hem Yahudi hem Hıristiyan diğer spor ve izci örgütleri de katıldı. Gelgelelim, hemen bunun ardından, *Makedonia* patlayıcı bir keşif olduğu anlaşılacak olan haberi yayımladı: Selanik Maccabi delegelerinin, Sofya'da Bulgar komitacılarının kongresine katılmış olduklarını, burada Makedonya'da Yunan hâkimiyetine karşı çıkıp özerklik istediklerini ileri sürdü. Suçlama saçmalıktan ibaretti, ama Yahudiler ile Bulgarları bu şekilde ilişkilendirerek, Yunan milliyetçilerini çılgına çevirmesi hesaplanan tehlikeli bir saçmalıktı. Yarı gerçeklerden ve yalanlardan oluşan karmakarışık bir iddia, *Makedonia*'nın harareti yükseltmesini ve bir bütün olarak Yahudi cemaatini yurtseverlikten yoksunluk, kozmopolitçilik, hatta hıyanetle suçlamasını sağlamaya yetmişti.

Makedonia kuşkusuz yalnızca bir gazeteydi ve tek başına pek az etkisi olabilirdi. Güçlü bir rol oynadığı kentin içinde bile, bu konuda aşın uçta yer almasıyla tanınıyor ve gerek Venizelosçu, gerek Venizelos karşıtı diğer gazeteler tarafından eleştiriliyordu. Ne var ki, Yunan siyasetinde ilk kez olarak, anti-komünizm ile anti-semitizmi birleştiren milliyetçi gruplar doğmaktaydı. Kuzey Yunanistan'da konuşlanan bir subaylar örgütü, Yahudileri Bolşevik cürümlerinin yanı sıra, Anado-

594 Sion İhtiyarları Protokolleri: Yahudi karşıtlarınca, Yahudi dünya devleti aracılığıyla dünya egemenliğine yönelik Siyonist plan olarak tanımlanır. 1921'de *The Times*'de yayımlanan bir dizi makale, *Protokol*'deki malzemenin çoğunun, daha eski bir siyasal hicivden intihal edildiğini ileri sürmüştü –ç.n.

595 Pierron, 668 vd.; P. Constantopoulou ve T. Veremis, der., *Documents,* 142.

lu felaketinin sorumlusu olarak suçlayan broşürler dağıtıyordu. 1923'te kentte Yahudi Karşıtı Gençlik Merkez Birliği kuruldu ve daha sonra sağ eğilimli Millî Talebe Birliği ve Makedonya Anti-Komünist Gençlik Örgütleri gibi gruplar da ona katıldı. Üniversitedeki bir başka milliyetçi öğrenci derneği, Yunanları Yahudilerin sadakat ve yurtseverlik sözlerine kanmamaları konusunda uyarıyordu. Bir önceki kuşağın taktiklerini yineleyerek, "vahşi bir boykot" çağrısı yapıyordu:

> Yahudiler, üç Fransızca ve bir Yunanca gazete çıkaran; dörtte üçü Yunanistan'da zenginleşen yabancı ülke uyruğu; *Avanti* adlı gazeteleri mert Yunan askerlerini silahlarını subaylarına çevirmeye çağıran... Selanik'i Yahudilerce yönetilen özgür bir kent yapmak için ellerinden gelen olanca güçleriyle çalışan; son olarak, Yunan olan her şeyi karalayan ve kendilerine Maccabiler diyerek komitacıların kongrelerine katılan ve Makedonya'nın özerkliğinden yana olduklarını ilan edenlerdir.[596]

Haziran 1931'de bu kampanya *Makedonia*'da iyice hararetlendi ve etnik şiddet patlak verdi. Bir güruh Maccabi bürolarını yağmaladı, Yahudi evleri ve sinagogları taşlandı ve kundaklama girişimleri bildirildi. Yahudi dükkân sahipleri protesto amacıyla dükkânlarını kapatır, Yahudi öğrenciler tahrik edici broşürlerin dağıtımın engellemeye çalışırken, mecliste gerek hükümet gerek muhalefet fitnecileri lanetledi.[597]

Yahudi cemaatinden delegeler, bazı uzak Yahudi yerleşimlerinin çevresinde güvenliğin artırılması için yerel yetkililere başvurdu. Fakat hükümet durumun ciddiyetini kavramaktan uzaktı. 28 Haziran Pazar günü, milliyetçilerden oluşan gruplar bir Yahudi mahallesine saldırdılar ama mahalleliden dayak yediler. Ertesi akşam, büyük ölçüde yakındaki Tumba ve Kalamarya'nın muhacir mahallelerinden gelen yaklaşık iki bin kişilik bir kalabalık, buraya 1917 yangınından sonra yerleşmiş olan 220 yoksul Yahudi ailenin yaşadığı "Campbell" adı verilen yerleşimi yakıp yıktı. Yerleşimdekiler sorun çıkmasını zaten bekledikleri için, birçoğu evlerinde barikat kurmuşlardı. Ama güruh dükkânlarını ve evlerini ateşe verdiği zaman dışarı kaçmak zorunda kaldılar. Diğer iki mahalleye yönelik başarısız saldırılardaysa, mahalle sakinleri saldırganları püskürtmeyi başardılar.

"Campbell ayaklanması" olarak bilinen bu olay, bu tür olayların hiç yaşanmadığı bir ülkede kamuoyunu şoke etti. Ölü sayısı azdı – biri de, ayaklanmacıların iş-

596 Vassilikou, 96-98; metin, içinde: Pierron, 688-689.
597 Pierron, 697.

yerine saldırdığı mahallenin Hıristiyan finncısıydı; ne ki, mahalle eski sakinleri tarafından terk edildi ve sonunda Yunan yetkililere satıldı. Hükümet ordu ve polis kuvvetlerini sokaklara devriye çıkardı, Yahudi cemaatine tazminat sözü verdi ve olayın etraflı bir biçimde kovuşturulacağını vaat etti. Bununla birlikte, olayı izleyen meclis tartışması rahatlatıcı olmaktan çok uzaktı. Güçlü muhacir bağlantılanna sahip milletvekilleri, "yurtseverlik ve milliyetçilik duygulanyla dolu insanlann suçlu çeteleri olarak tanımlanamayacağı" gerekçesiyle karşı çıktılar. Makedonya genel valisi Stylianos Gonatas, "millî duyguyu yükseltmek" ve "kurulu toplumsal düzeni" savunmak için kurulan bir grupta kınanacak bir şey göremediğini beyan etti.[598]

Birçok Yahudi ailenin kentin dış mahallelerinin artık güvenli olmadığını hissetmeleri, okullara ve diğer cemaat binalanna sığınarak merkeze daha yakın yerlere taşınmalanna şaşmamak gerekirdi. Göç planlan yapmaya veya himaye talep etmek veya evlerine yabancı bayrak asma izni almak için yabancı konsoloslan ziyaret etmeye başlayanlar da oldu. Bu olay, zaten ekonomik depresyon ve aynmcılıktan olumsuz etkilenmiş olan bir cemaate çok büyük bir psikolojik darbe olmuştu. Bir gazeteci, "Yahudi nüfusunun büyük bölümü," diye yazmıştı, "halihazırda ekonomik olarak öyle ağır darbe aldı ki, bugün kendisini sefaletin, hem de deva bulmaz, çaresiz bir sefaletin içinde kapana kısılmış olarak görüyor."[599]

Ertesi yıl sorumlulann yargılanması, Selanik'in aşın uçlardan oluşan gölge dünyasını aydınlattı. Davalılar arasında, tahrik edici makaleleri onca ciddi zarar veren *Makedonia*'nın başyazan Nikolaos Fardis de vardı. Fakat kilit davalılar, önceden çok az tanınan EEE –Yunanistan Millî Birliği– adlı militan bir uç partinin organizatörleriydi. 1927'de Yahudi rekabetine içerleyen muhacir tüccarlar tarafından kurulan bu örgüt –tüzüklerine göre yalnızca Hıristiyanlardan oluşan– üyelerinin iş bulmak konusunda birbirine yardım ettiği bir karşılıklı yardım derneğiydi. Uygulamadaysa, ultrayurtsever paramiliter bir örgüttü. Derneği kuran Georgios Kosmidis, okuma yazma bilmeyen, Türkçe konuşan bir muhacir tüccar, en çok etkileyici bıyığıyla tanınan ufak çaplı bir isimdi. Genelde Venizelosçu olan EEE, bununla birlikte parti siyasetinin üzerinde olmasıyla iftihar ediyor ve üyelerini yan-askerî çizgide örgütlüyordu. Selanik'teki üç bin üyesinin büyük bölümü, Yahudileri Osmanlı Türklerinin eski müttefikleri olarak gören ve komünistlerden de en az onlar kadar nefret eden muhacirlerdi. Baskın birlikleri üniformalar ve miğferler giyiyordu ve bazıları Alman işgali sırasında işbirlikçi Güvenlik Taburlan'nın üyeleri haline geleceklerdi.[600]

598 A.g.e., 716-718.
599 A.g.e., 705.
600 Bkz. K. Tomanas, *Oi katoikoi tia palias Thessalonikis,* 48-50; Dim. Sfaellos arşivi, "EEE" dosyası, ELIA; Mavrogordatos, *Stillborn Republic,* 258.

Bu tür diğer gruplar gibi, EEE de şiddete ve reklama ihtiyaç duyan türden marjinal bir siyasi güçtü. Campbell olayı, sahne ışıklarının üzerlerine çevrildiği andı: Bunun dışındaki eylemleri, duvarlara Yahudi karşıtı resim ve sloganlar yazmak, taş atmak ve solcuların sık gittiği sinema, kafe ve kitabevlerine ara sıra saldırılar düzenlemekti. Şubat 1934'te yerel seçimlerine katılan örgüt, birkaç oy kazanmıştı; Almanya ve Romanya'dan gelen ziyaretçi faşistlerin sağladığı desteğe karşın, o yıl daha sonra, iç hizip çekişmeleri yüzünden çöktü. Fakat bu örgüt, etkinlikleri sonraki on yıllarda daha derin bir etki yapacak olan sağ kanat gruplarından oluşan daha uzun ömürlü bir ağın parçasıydı.

Onları gerçekten önemli kılan şey, ana akım siyasetçilerin desteğiydi. Sorun yalnızca 1932 yargılamalarındaki davalılann aklanması veya örgütün yetkiler tarafından hiçbir zaman fiilen kapatılmamasından ibaret değildi. Bağlantılar çok daha sıkıydı. EEE temsilcileri, bu sorunların arefesinde Makedonya genel valisiyle görüşmüşlerdi ve valinin, olayları izleyen meclis tartışmasındaki yorumlarının ortaya koyduğu gibi, onların amaçlarına yakınlık duyduğu açıktı. İki savaş arası döneminin tanınmış bir muhacir siyasetçisi olan Refah Bakanı Iasonides de onlara arka çıktı. Ulusal bayramlarda resmî geçit alaylarına katıldılar ve yerel yönetim ile büyük bankalardan mali destek aldılar. Üstelik, gerek polis gerek ordunun, o dönemde peşlerine düşmek konusunda fazla enerji göstermediğine ilişkin rivayetler vardı.[601]

Gerçek şuydu ki, özellikle Venizelosçu Liberaller ile devlet memuriyetinde ve ordudaki daha pek çokları, bu ayaklanmacıları harekete geçiren tutumların bazılarını paylaşıyordu. Tek farkları, ifadelerinde daha ince ve anti-semitizmin Yunanistan'ın uluslararası imajına yapacağı etkiyi göz önüne almak konusunda daha bilinçli olmalarından ibaretti. Bununla birlikte, Yunan milliyetçiliği –Anadolu felaketinden sonra kaygıyla parçalanmış– tıpkı Siyonizm gibi, etnik merkezli bir dünya görüşüyle işliyordu. Yahudileri bir bütün olarak görüyor ve aralannda var olan görüş ve fikir ayrılıklarının çeşitliliğini hafife alıyordu. Ve kamusal beyanlarına karşın, gerçekten Yahudilerin özümlendiğine, Yunanlar haline geldiğine inanan pek az kişi vardı.

Bu tür tutumların yönetsel seçkinlere ne denli derinden nüfuz ettiğini gösteren hayret verici bir olay, kentin Yahudi basınını izlemek için [bakış açısını ele verecek şekilde] dışişleri bakanlığında kurulan bir istihbarat servisi olan Selanik basın bürosu müdürünün gizli not defteridir. 5 Temmuz 1931'deki notunda, Campbell ayaklanmasının arka planını analiz ediyordu. Kökteki nedeni, Yahudilerin Yunan

601 T. Tsironis, "I organosis Ethniki Enosis 'I Ellas' sti Thessaloniki tou mesopolemou (1927-1936)," *Thessaloniki,* 6 (2002).

duygusuna yıllardır yönelttiği "provokasyon"a atfediyordu. Maccabi gruplannın oluşturulması tam da böyle bir edimdi; basına gelince, "Yahudi gazetelerinin her zaman provokatif olduğunu" hiç kimse inkâr edemezdi, diye yazmıştı. Sözlerine devamla, kendi deyişiyle "Yunan kamuoyu –yanlış ya da doğru– sokaklara dökülüp şiddet edimlerine kanştığı zaman Yahudi nüfusuna karşı üzücü ve kanlı eylemlere" yol açan *Makedonia*'nın başlangıçtaki iddialanna açıkça yanıt vermeyen Yahudi cemaati liderlerinin başansızlığı olduğunu ima ediyordu.[602]

Ama gene de durum sadece bir Yahudi karşıtı veya yanlısı olma meselesi değildi. Nisan 1933 başında, bazı sinagoglarda Üçüncü Reich'deki Yahudi karşıtı zulümleri protesto etmek üzere özel ayinler düzenlendi ve Selanik hahamlan Yahudi dükkân sahiplerine işyerlerini kapatmalannı söylediler. Makedonya genel valisi, cemaat başkanını dükkân kapatmalara devam edilmemesi konusunda ikna etmeye çalışmasına karşın, polis farklı görüşteydi: Onlann görüşü, sorun sinagog ayinleri sırasında doğduğuna göre, dükkân kapatmalar bireysel bir vicdan meselesiydi ve engellenmemesi gerekirdi. Bu olayda daha da ileri gittiler ve Yahudi sahiplerinin ya kasıtlı olarak veya yanlış anlama sonucu, diğer Yahudilerin öfkeli protestolannı kışkırtarak çağnya uymadığı bir iki olayda, fiilen dükkân kapattırdıklan bile oldu. Bu olayda kent polisinin ana kaygısı, sadece kamu düzenini korumak ve huzursuzluk yaratabilecek Yahudiler arası kavgalan erken davranıp önlemekti. Sokaklarda devriye gezerek, kalabalık ayinlerin sürmekte olduğu sinagoglann çevresine göz kulak oldular. Dolayısıyla asıl ilgilendikleri şey yereldi ve bu protestonun yeni Alman hükümetiyle ilişkilere yapacağı etki hakkında daha çok kaygı duyan siyasal seçkinlerinkinden tümüyle farklıydı. O gece daha sonra milliyetçi gençlik bomboş kalmış pazar yerinde yurtseverce marşlar söyleyip Hitler'i selamlayarak resm-i geçit yaparken, diğerleri ana Monastririoton sinagoguna "EEE" harflerini yazıp duvarlara ve kaldınmlara büyük kırmızı gamalı haçlar çizdilerse de, genel anlamda, polis hedefine ulaştı.[603]

Gene de, 1922-sonrası bunalım on yılının gerginliklerinin ardından, örgütlü anti-semitizmin dumanı hâlâ tütüyordu. 1932 ve 1933 genel seçimlerinde, kentin –Venizelos'tan hüsrana uğramış ve Campbell ayaklanmalannın ertesinde dehşete kapılmış– Yahudileri, ağırlıklı olarak Venizelos karşıtlannın ardında durdular. Venizelos karşıtlan (tıpkı 1920'de olduğu gibi) Yahudi oylanna dayanıyorlardı ve Yunanistan'ın sorunlarının ana nedeni olarak gördükleri muhacirlere hararetle karşıydılar. Venizelos karşıtlan, Selanik'in seçmen bölgelerini, Yahudilerden çok muhacirleri marjinalleştirmek için, çıkarlan doğrultusunda belirlemek peşindeydi-

602 Constantopoulou ve Veremis, 175-192.
603 Makaleler, içinde: *To Fos,* 4 Nisan 1933, ve *Le Progres,* 3-4 Nisan 1933.

ler. Ocak 1934'te, Venizelos karşıtı bir milletvekili Selanik Yahudilerini muhacirlerden "daha Yunan" olarak bile tanımlamıştı – bu, aslında ciddiye alınmak için değilse de, Helenleştirme sürecinin birden çok hedefi olduğu gerçeğine işaret etmek için söylenmiş bir sözdü: Ne de olsa, EEE lideri Türkçeyi Yunancadan iyi konuşuyordu. Ertesi ay, Yahudi yanlısı olarak sağlam bir şöhret yapmış Venizelos karşıtı belediye başkanı Manos ikinci kez seçildi.[604]

1935'in başarısız Venizelosçu darbesi, kralın dönüşü, parlamenter demokrasinin yıkılışı ve Metaksas diktatörlüğünün kuruluşu gibi birbirini izleyen olaylar, Yahudilere karşı harekete geçmeye en çok eğilimli siyasal güçleri zayıflattı. EEE, orta Avrupa faşizminin ırkçı boyutundan yoksun diktatörlük döneminde dağıtılan pek çok siyasal örgütten biri oldu. Çağdaş düşünceli olmakla isim yapmış yeni bir başhaham –Zvi Koretz adında bir Eşkenaz– atandı ve Yunan yetkililerle yakın ilişkiler kurdu. Kral Georgios, Selanik'in Beth Saul sinagogunu ziyaret ederek Yahudilere karşı duygularını açıkça ortaya koydu. Kısacası, 1931'i izleyen on yıl, Yunan-Yahudi ilişkileri açısından, önceki on yıla göre çok daha uyumlu geçti. Otoriter rejimin Yahudileri, parlamenter siyasetin yol açtığı gerilim ve tehlikelerden esirgediğini söylemek fazla abartılı olmaz.[605]

Tutumlar ve Zihniyetler

Yunan devleti, Yahudi cemaatinin yapısını resmileştirmiş ve iki savaş arası döneminin büyük bölümünde Yahudilere Hıristiyan çoğunluktan ayrı bir topluluk olarak muamele etmiş olabilir, fakat gündelik yaşam düzeyinde, bu iki din ve cemaat arasındaki sınırlar geçirgendi ve zamanla daha da öyle oldu. Siyasal aidiyetler etnik bölünmeyi aşan bağlar yarattı. Ve kent kendi taleplerini Osmanlı döneminden bile daha çok dayattı ve yasayla belirlenenden veya siyasal seçkinlerce tasavvur edilenden çok farklı gerçeklikler yarattı. Sözgelimi, büyük ölçüde Yahudi olan büyük 151. mahallede, Yahudi manav Avramatchi, hem Yunanlara hem Yahudi ev kadınlarına *kezo blanko* [beyaz peynir] satıyordu. Alışveriş dilinin kendisi, hâlâ herkesin kullandığı Türkçe –bakkal, bakkal defteri– Yudeo-İspanyolca ve Yunanca sözcüklerden oluşuyordu. Yahudi kadınlar eve, *sinyor*larına [kocalarına] dönmekten bahsediyordu, ama kendileri, ev kadını anlamına gelen Yunanca sözcükten [*noikokyria*] gelen *nikotcheras* olarak biliniyorlardı. Yunan ve Yahudi

604 G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic,* 231.
605 Venizelos karşıtı stratejiler hakkında, bkz. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic,* 203-214.

çocukları sokaklarda birlikte, muhacir çocuklarının da çabucak benimsedikleri *Judesmo* terimler haykırarak, *aiuto* gibi oyunlar oynuyorlardı.[606]

Birkaç kelimenin ötesinde Yudeo-İspanyolca öğrenen pek az Yunan olduğu bir gerçektir. Bu dili akıcı konuşan pek az kişiden biri, "Yahudi" lakabıyla tanınan, küçük yaştan itibaren liman yakınında Yahudi bir gümrük komisyoncusunun yanında çalışmış Panayiotis Konstantinidis idi. "Panayiot" cuma günleri alacakaranlıkta Yahudi tezgâh sahiplerine Şabat'ın yaklaştığını söyleyerek dolaşan haham gibi giyinip davranmak, veya başka bir sefer de, bir Yahudi satıcı gibi giyinip, onlara mum satmaya çalışır gibi yaptığı kiliseye girip yerli kadınlan ibadetlerinden sıçratmak gibi eşek şakalarına bayılıyordu. Yaptığı bu tür şakaların hikayeleri, sıra dışı yeteneği yüzünden yıllarca dolaştı durdu.

Öte yandan, *Judesmo* evde kullanılan dil olarak kalmasına karşın, çoğu erkek Yahudiler ve daha genç kadınlar, yaşamlarını sürdürecek kadar Yunanca biliyorlardı. Sokaklarda dolaşan yaşlı gezgin satıcılar mallannı –gömlek, kadeh, portakal, domates– müşterilerini eğlendiren kınk bir Yunanca ile tanıtırlardı. Yoksul Yahudi kadınlar, Ayios Stylianos yetimhanesinde sütanne olarak çalışırken, Luna Gattegno gibi kadın terzilerin "Yahudi ve Hıristiyan müşterileri" olurdu. Kentin ticaret loncalarının birçoğu yalnızca Hıristiyan Ortodoks veya Yahudi olmakla birlikte, şaşırtıcı sayıda loncada karma üyelik vardı: Sözgelişi, 1922'de mermer yontuculardan oluşan Praxiteles loncasının dört Yunan, on bir Yahudi ve bir Müslüman üyesi vardı; eski zerzevat satıcıları loncası on dört Yunan ve otuz üç Yahudi'den oluşurken, ana pazardaki balık satıcılan, sokak hamalları ve tüccarların tümü çıkarlarını beraberce kolluyorlardı. Kent ekonomisine hükmeden küçük esnaf, tüccar ve satıcılar için bile etnik türdeşlik kural değildi. Fabrikaları ve depolarındaki işçiler arasında, özellikle sendikalar ve sol kanat siyasal gruplarda topluluk içi birlik ve dayanışma konusunda hâlâ güçlü bir damar söz konusuydu. Kentirı sanayi seçkinleri açısından, on dokuzuncu yüzyılda yabancı ziyaretçileri ağırlama amacıyla kurulmuş olan *Club de Salonique*, etkili Yunan işadamlanna ve memurlara, Yahudi üyelerle buluşmak için hâlâ sessiz ve uygar bir ortam sunuyordu. Güç dengesi değişiyordu ve Yunan üyelerin sayısı artık Yahudileri geride bırakmıştı. Ama çoğu kulüp gibi, burası da kuralları ve gelenekleriyle iftihar ediyordu ve 1941'de başlayan Alman işgalinden sonra bile Yahudi üyeleri kabul etmeyi sürdürdü.[607]

606 D. Benbassat-Benby, "Haim 'la sousta'" *L'Arche* (Şubat 1998), 59.

607 A. Brouskou, "Evraies trofoi sto christianiko vrefokomio 'Ayios Stylianos' stis arches tou 200u aiona", içinde: *Oi evraioi ston elliniko choro,* 33-42; E.Counio-Amariglio ve A.Nar, der., *Proforikes martyries evraion tis Thessalonikis yia to Olokavtoma* (1998), 54; A. Dangas, *Symvoli,* 529-571.

İnanç, etnik farkın kilit işareti olarak kaldı. Yunan liberaller ve sosyalistler, Yahudileri kendilerini hâlâ ayrı bir topluluk olarak görmekle, "Osmanlı zihniyeti" olarak adlandırdıkları şeyi alıkoymakla suçluyorlardı. Ve gerçekten de, Yahudiler arasında "Yunan" sözcüğü sık sık "Hıristiyan" ile eşanlamlı kullanılıyordu – bir erkek, dininden dönen kız kardeşini, "Yunan oldu" şeklinde betimlediği zaman olduğu gibi. Benzer şekilde, *Judesmo* basın hiciv tiplemesi, oldukça geleneksel görünümlü bir adam olan Bohor Amca'ya göre, bir Yunan berber düpedüz "onlardan biri" idi. Fakat onun gözünde, sakalını tıraş eden üst kat komşusu gibi Yahudi "ateistler" daha makbul değildi. Daha yaşlı kuşak hâlâ dindardı, gerek kilise gerek sinagoga devam edenler çoktu ve aileler mezarlığa düzenli ziyaretler yapıyorlardı. Her yıl dinsel sınırları aşan bir avuç düğün gerçekleşiyordu, ama bu her iki din açısından da "üzücü bir olay" kalıyordu. Bir muhacir papaz genç bir Yahudi kadını, önce Metropolit Gennadios'a danışmadan vaftiz ettiği zaman, başhaham öfkeli bir tepki gösterdi ve kendisi de eski Osmanlı sisteminin bir ürünü olan ve konunun hassasiyetini çok iyi bilen Gennadios, papazın cezalandırılmasını emretti. Kentin diyakozluk arşivlerinde, çoğu iki savaş arası dönemde Yunan Ortodoks erkeklerle evlenmek isteyen genç kadınlara ait olmak üzere, Yahudilerden en az yetmiş sekiz başvuru yer alır. Fakat eski günlerde, dönmeler dışardan evlenerek toplumdan dışlanma riskine giriyorlardı; 1930'ların sonuna gelindiğinde, bu daha az endişe yaratan bir olasılıktı.[608]

Ve o kadar kötülenen "Osmanlı zihniyeti" yalnız Yahudiler arasında da görülmüyordu. Yunan toplumunun kendisi de, onlara karşı hâlâ çok derin kök salmış önyargılar besliyordu. *Judaioi* olarak, halk imgeleminde Yahuda figürü, yani İsa'yı ele veren kişi ile ilişkilendiriliyordu. 1928'de *Sion İhtiyarları Protokolü*'nü Yunancaya çeviren gazeteci bundan başka, Atina başpiskoposundan başka hiç kimsenin hoş karşılamadığı aynı derecede çirkin bir broşür olan *Çağlar Boyunca Yahuda*'yı da yayımlamıştı. Ne de olsa, Yahudiler İsa'yı çarmıha germemişler miydi ve 1821'de İstanbul'da Rum patrikinin cesedine saygısızlık etmemişler miydi? Bu şekilde, Yahudilerin sözde dinsel ve ulusal cürümleri kolayca birleştiriliyordu. 1931 yazında, *Makedonia*'da bir Yahudi kız ile Hıristiyan bir delikanlı arasındaki mutsuz bir aşkın kurgusal öyküsü tefrika edildi: Kıssanın hissesi –Yahudilerle dostluk etmek Hıristiyan ailelere zarar verir– Yunanistan'ın en popüler

608 A. Karathanassis, "The relations between the Jewish community and Metropolitan Gennadios of Thessaloniki (1912-1951)", içinde: I. Hassiotis, der., *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the 15th Century to the End of World War II* (1997), 223-228; E. Counio-Amariglio ve A. Nar, 188, 316.

savaş sonrası romanlarından biri olan *Üçüncü Düğün Çelengi*'nde ele alınmasına yetecek kadar güçlüydü.[609]

Dinsel anti-semitizm ile bir etnik çekişme ve rekabet anlayışı, iki savaş arasında kentin atmosferine rengini verdi. Fakat görmüş olduğumuz gibi, siyasetçiler seçimlerde kendilerine avantaj elde etmek için Yahudi karşıtı bir siyasayı kullanmak istedikleri zaman, bunlar ancak bir şiddet reçetesi haline geldiler. Stereotipler, Campbell ayaklanmasını kolaylaştırmıştı gerçi, ama ayaklanmanın nedeni onlar değildi. Bundan başka stereotipler Yunan yetkilileri Yahudi yaşamını çeşitli yollardan tanımaktan ve desteklemekten de alıkoymadı. Aslına bakılırsa, Venizelos karşıtı yönetimlerden biri, Selanik'te Yom Kippur'u genel tatil ilan etti – Nazi diplomatlarn büyük şaşkınlığı pahasına. Anti-semitlerin ateş püskürmesine karşın, bir arada yaşama ve gittikçe artan etkileşim, yaşamlarının gerçeği olan kent sakinlerinin çoğunluğu arasında hoşnutsuzluk yarattığına ilişkin hiçbir belirti yok. Metropolit Gennadios ile başhaham Koretz samimi ilişkilerini korudular ve astlarının da bu yoldan gitmelerini sağlamaya çalıştılar. Böylelikle 1930'ların ortalarında, resmî anti-semitizm Almanya, Polonya ve Romanya'da şiddetlendikçe bile, cemaat gerilim kaynakları büyük ölçüde söndü. Kendi hallerine bırakılan Yunanlar ve Yahudiler, farklılıklarını kendi aralarında çözmüş olabilirler. İkinci Dünya Savaşı'nda, kentten yüzlerce genç Yahudi erkek Yunan ordusu saflarında savaştı ve bunlardan bazıları daha sonra direniş örgütüne katıldı. Fakat kendilerini artık anti-semitizmin gitgide daha da ölümcül ve son derece örgütlü biçimiyle yüz yüze buldular – Yunan memurlarının küçük aynmcılığı veya taşranın kaba saba sağcılarının kitlesel şiddeti değil, Avrupa'nın en gelişmiş devletinin soykırım kapasitesiyle karşı karşıyaydılar.

609 F. Ambatzopoulou, "The image of the Jew in the literature of Salonika", içinde: P. Mackridge ve E. Yannakakis, der., *The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity since 1912* (New York), 220-221.

22
SOYKIRIM

6 Nisan 1941'de Alman birlikleri Yunanistan'a kuzeyden saldırdılar ve üç gün sonra Selanik'e girdiler. Ayın sonuna gelindiğinde, kral ve hükümeti Atina'dan kaçmış, İngiliz seferî kuvvetleri Girit'e çekilmek zorunda kalmış ve kukla bir hükümet kurulmuştu. Ülke parçalandı. Almanlar Mora (Peloponnez), orta Yunanistan ve adaların çoğunu İtalyanlara verdiler; Bulgarlara da doğu Makedonya teslim edildi. Selanik ve çevre bölgesi, Alman ordusunun denetimi altında kalan stratejik önemdeki alanlar arasındaydı.

Askerî işgal Birinci Dünya Savaşı'nda kente ekonomik sıkıntı getirmemişti, burada servetler kazanılmış ve ticaret gelişmişti. Fakat 1941'de kent hâlâ 1930'lann bunalım koşullarından sıynlamamış durumdaydı ve işsizlik yüksekti. İşleri daha da kötüleştiren, Bulgar bölgesinden 48 bin mültecinin kente kaçmasıydı. Ekim 1940'ta aşevlerinde 50 bin kişinin iaşesi sağlanıyordu; bir yıl sonra, sayı muhtemelen iki katına çıkmıştı. Birçok ev İtalyan bombardımanlarında hasar gördüğünden, konut sıkıntısı vardı.[610]

Yetkililer kentin yiyecek kaynaklannın hızla tükendiğini gördüler. Bu konuda yapabilecekleri pek az şey vardı. Çiftçilere ödenen drahmiler ve işgalcilerin markları enflasyon yüzünden bu kadar değersizleşirken, ekin talep etmek zordu. Kış yaklaşırken, tahıl toplamaya gönderilen silahlı konvoylar bile direnişle karşılaştı; köylüler ürünlerini karaborsada satmayı tercih ediyorlardı. İzmir muhacirlerinden birinin çocuğu, "Annem değerli nesi var nesi yoksa sattı," diye yazmıştı. "Köylere

610 Kentro Istorias Thessalonikis, *Thessaloniki, 1917-1967: i taftotita tis polis mesa apo to Dimotiko Archeio* (1995), 51; V Gounaris ve P. Papapoliviou, der., *O foros tou aimatos stin katochiki Thessaloniki: xeni kyriarchia-antistasi kai epiviosi* (2001), 17.

giden yollar ve patikalar, kentlerden yiyecek bir şeyler ve her şeyden çok da ekmek yapacaklan un karşılığında mücevher, giysi, tuz, sabun, boş çantalar, cam, porselen, resimler, halılar, dikiş makineleri ...vermeye hazır insanlarla hıncahınç doluydu." Bazıları yiyeceğin daha kolay bulunabildiği kırsal kesime yerleşmek üzere kentten aynldı, ama ne muhacirlerin ne de Yahudilerin köylerde güçlü aile bağlan vardı.[611]

Bu yüzdendir ki, hayret edilecek kadar kısa bir sürede, sokaklarda açlık dehşet verici ölçüde yayıldı. Fransız konsolosu, işgalin altıncı ayında Vichy hükümetini, "Bu ekonomik çözülmenin nedenleri biliniyor," diye bilgilendiriyordu. "Bunlar savaş, yenilgi, yağma, muzaffer orduların girişi, Yunan ordusunun dağıtılması, ardından yiyecek kıtlığıyla aynı anda baş gösteren enflasyon, Yunanistan'ın denizden tedarikini önleyecek şekilde Ege'de İngiliz donanmasının neredeyse mutlak denetimi, Bulgarlardan kaçan mültecilerin akını ve son olarak ve her şeyden çok da, üretiminin bir kısmından ve ithalatının tümünden yoksun kalmış yoksul bir İşgal yönetimi tarafından ekinlere uygulanan çok büyük miktarlarda zoralımlar." Kasım ayına gelindiğinde, dükkân raflan bomboş kalmış, karaborsa fiyatlan fırlamıştı.[612]

1941 sonunda ülkesine dönen İsviçre konsolosunun kansı, kentteki yaşamın çok kasvetli bir resmini çiziyordu. Açlıktan bir deri bir kemik kalmış yetişkinler kaldırımlara düşüp kalıyorlardı; cesetleri daha sonra "açlığın etkisiyle tökezleyip duran sıska atların çektiği" açık arabalarla götürülüyordu. "Birbirini izleyen cenazeler, tahta sıkıntısı yüzünden tabutsuz gömülüyordu." Ölü sayısı yükseldikçe, kıtlık korkusu halkı pençesine aldı. Yunanların uğradıklan bu felaketten Almanlan suçladığını ve onlara "çekirge sürüsü" dediklerini belirtiyordu. "Topyekûn nüfusun tasarlanan bir imhasının hayaleti," diye bitiriyordu sözlerini, "aç midelerce uydurulmuş bir hayal olarak bir kenara atılması olanaksız; bu fikri daha çok, Rusya'nın istila edilişinden beri Yunanistan'daki Alman davranışının mantıklı bir değerlendirilmesi olarak görmek gerek."[613]

Aslına bakılırsa, Almanlar kesinlikle nüfusu imha etmeyi planlamıyordu, hatta diğer Balkan ülkelerinden biraz yiyecek bile ithal ettiler. Gene de, 1942 ilkbahannda hâlâ yüzlerce insan açlıktan ölüyordu ve o yaz –kentin geleneksel afetisıtma daha birçok kişinin canını aldı. 1943 ilkbaharına gelinceye değin, ölüm

611 E. Drosaki, *En Thessaloniki...* (1985), 44, 57.

612 H. V. Sephiha, "Dernier Pessah à Salonique (1942)", içinde: *Société des études juives,* 465-470; Archives Diplomatiques, Nantes. Box 33 (Salonique): "Situation en Grèce du Nord", 28 Ekim 1941.

613 FO 371/33175 R 610/281, "Conditions in Salonica", 7 Ocak 1942.

oranlan normal düzey denebilecek ölçülere gelmedi veya doğumlar tekrar ölümleri geride bırakmaya başlamadı. Toplam olarak, beş bini aşkın kişi açlıktan öldü – Atina'da veya adalardakinden daha az olmakla birlikte, Selanik'te benzeri olmayan bir felaketti bu. Ve gene de, yeterince dehşet verici değilmiş gibi, kentin Yahudileri için bütün bunlar henüz bir başlangıçtı.[614]

Rosenberg Özel Birliği

Yahudilerin diğerlerinden ayrılabileceğinin ilk işareti, hemen işgalin başlangıcında, cemaat konseyinin temsilcileri Alman kumandanıyla görüşmeye çağrılıp da yanına giremeden gönderildikleri zaman geldi. Birkaç gün sonra, tüm konsey tutuklandı ve Başhaham Koretz Viyana'ya gönderildi. Gestapo yetkilileri Siyonist kulüpleri basarken, önceden kapatılmış olan anti-semitik EEE partisi yeniden kuruldu. Sovyetler Birliği'nin istilasından bir hafta sonra 29 Haziran'da, iki sokaktaki –Miaoulis ve Mizrahi– Yahudi evleri Müttefik bombardımanından kaçan Alman ailelerinin kullanımı için müsadere edildi; Hıristiyanlara ait evlere dokunulmadı.

Bunlardan daha fazla zarar veren, dünya Yahudiliği araştırması için Frankfurt'ta bir araştırma merkezi kurmakta olan Hitler'in ideolojik komiseri Alfred Rosenberg'in etkinlikleriydi. Yunanistan düştüğü zaman, derhal bir ekibini –Martin Bormann'a, "sizin de bildiğiniz gibi, ana Yahudi merkezlerinden biri" dediği– Selanik'e gönderdi. Bir Alman İbranice âlimi önderliğinde, Sonderkommando Rosenberg, kentin Yahudi kütüphanelerini, kulüplerini ve sinagoglarını yağmaladı, Almanya'ya gönderilecek on binlerce kitap, arşiv, el yazması ve nadir esere el konuldu. Doğu Avrupa Yahudi dünyasına aşina olan kişilere göre, Selanik hiç bilinmeyen bir alandı; Ağustos'ta biri gettonun nerede bulunduğunu sorduğunda, yerli bir âlim tarafından, yirmi yılı aşkın tarihsel araştırmalarından sonra, "hiçbir el yazmasında, veya herhangi bir türden belgede, Selanik'in tarihinin herhangi bir döneminde kentte bir gettonun mevcudiyetine inanmak için en küçük bir belirtiyle karşılaşmamış olduğu" yanıtını alacaktı.[615]

Rosenberg özel birliği Yunanistan'dan, bazılan uzun yıllar sonra, Moskova dışındaki özel bir KGB arşivinde ortaya çıkacak olan yağmalanmış Yahudi mallan ile

614 Kızılhaç kaynaklarından aylık doğum ve ölümler, içinde: FO 371/42366 W13768/75, Mallet-Londra, 15 Eylül 1944; karş. benzer rakamlarla, içinde: Gounaris ve Papapolyviou, der., *Foros tou aimatos,* 138-141.

615 Rosenberg-Bormann, 23 Nisan 1941, içinde: FO 645, kutu 303/USA-371 [IWM]. M. Molho, *In Memoriam: Hommage aux Victimes Juives des Nazis en Grèce* (1973), 67.

ayrıldı. Fakat yeni, daha uysal bir cemaat başkanı atadıktan sonra, Almanlar görünüşte Yahudilere olan ilgilerini kaybettiler. Yahudi ticareti kentin yaşamında önemli bir rol oynamaya devam etti; o kadar ki, okulda ve üniversitede Yahudi ve Hıristiyan öğrenciler, yaşamda pek az değişiklik görüyorlardı. Savaş öncesi cemaat konseyi üyeleri serbest bırakıldı, Başhaham Koretz Selanik'e geri döndü ve istilacıların kuklası hain Yunan başbakanı kamuoyuna "Yunanistan'da Yahudi sorunu olmadığını" beyan etti. Sonderkommando Rosenberg aynı fikirdeydi; nihai raporları açık bir düş kırıklığıyla, "ortalama Yunana göre, Yahudi sorunu yoktur. Dünya Yahudiliğinin siyasal tehlikesini görmemektedir," cümlelerini içeriyordu.[616]

Kuşkusuz görenler vardı. Alman konsolosu 1938'den beri Berlin'e cemaat hakkında ayrıntılı bilgiler göndererek, sürekli olarak Yahudi karşıtı önlemler önermişti. Heinrich Himmler, Ekim 1941'de kentin büyük Yahudi nüfusunun Alman güvenliğine tehdit oluşturduğu yönünde Hitler'i bizzat uyarmıştı. Gene de, başka zulümlerle ilgili hiçbir plan hazırlanmış değildi. Askerî yetkililer kent açısından Yahudilerin ekonomik önemini anlamışlardı ve ticareti daha fazla kesintiye uğratmak için, kıtlığın uygun bir zaman olmadığını hissediyorlardı. Bundan başka, Yahudilerin Alman karşıtı direnişle ilgisi olmadığının da farkındaydılar. Berlin'den san yıldız uygulamasının başlatılmasına ilişkin talimatlar uygulanmadı.[617]

Yerel Yahudi Karşıtı Önlemler

Bu yüzden, hiç beklenmedik bir şekilde –8 Temmuz 1942'de– Selanik'teki yerel Wehrmacht kumandanının, 18 ile 45 yaşları arasındaki tüm Yahudi erkeklerin kayıt için gelmeleri talimatını vermesi büyük bir şok yarattı. "Yahudi ırkına mensup herkes, bugün hangi dinden olursa olsun, bir Yahudi olarak kabul edilir"; evvelce yapılmış bir yasal tanım olmadığında anlamsız olan bu sözlerle, Yunan yönetsel yaşamına ırkçı kategoriler girmiş oldu. Duyuru, kayıt için hiçbir gerekçe vermiyordu, ama çok geçmeden erkeklerin yol ve uçuş pistleri yapımında sivil işgücü olarak kullanılacağı anlaşıldı. Dokuz bin Yahudi erkek, sabah sekizden ertesi cumartesine kadar, isimleri kaydedilirken Eleftherias Meydanı'nda kuyruklarda bekledi. Seyretmek üzere büyük kalabalıklar toplandı ve meydana bakan balkonlardan bazı Almanlar fotoğraf çektiler. Erkeklerin yiyecek içecek satın alması yasaktı; bazıları aşağılandı ve jimnastik alıştırmaları yapmaya zorlandı. Günlük

616 M. Molho, *In Memoriam:* 47-51; Bundesarchiv Koblenz, NS 30/75, "Abschlussbericht", 15 Kasım 1941.

617 Himmler hakkında, H. Fleischer, *Stemma kai swastika* (Atina, 1995), ii, 303.

Apoyevmatini gazetesinde –hâlâ yayımlanan yerel bir savaş öncesi gazetesi– artık üretken kullanıma konulacak olan Yahudiler, "asalaklar" ve karaborsacılar olarak suçlanıyordu.[618]

Alman ordusunun acilen sivil işçilere ihtiyacı vardı. Gönüllüler yerel düzeyde zaten toplanmıştı ve kentin güçlü kuvvetli nüfusunun yaş gruplarına göre çalıştırılması konusunda deneysel bazı girişimler olmuştu. Temmuz'un ilk haftasında, Yunan erkekler rıhtımdaki hava savunmaları inşasında çalıştırılmaya başlamıştı. Kamusal öfkenin büyümesiyle, Selanik'teki kıdemli bir jandarma subayı, bölgenin askerî kumandanı General von Krensky'ye, Yahudilerin bu işe ayrılmalarını önermişti. Bu anlamda, 11 Temmuz toplaması, Nihaî Çözüm'ün nasıl ortaya çıktığını anlamamıza yardım ediyor: Bunlar yalnız Berlin'den gelen talimatlarla değil, aynı zamanda Alman ordusu, sivil işçi müteahhitleri ve kurnaz yerel yetkililer tarafından alınan yerel inisiyatiflerin eklenmesi aracılığıyla gerçekleşiyordu.

Seyredenleri en çok etkileyen husus, kayıt işlemine eşlik eden kasıtlı aşağılama sahneleriydi. Selanik'te, Alman askerleri ve subayları kimi zaman Yahudileri, Polonya'da çok daha sık yaptıkları gibi alay etmek için hedef alıyorlardı. Bir hahamın sakalının yansı tıraş edilmiş, bir başkası dayak yerken Talmud tartışmaya zorlanmıştı. Ama 11 Temmuz olayları –işgalcilerin kuklası olan basında ertesi gün geniş bir biçimde tartışılan– tümüyle farklı bir şeydi. Almanların sergilediği zalimlik insanların zihinlerine kazındı. İtalyan konsolosu Zamboni, "işgal edilmiş diğer ülkelerde olanın aksine, burada yayınlanmış açık Yahudi karşıtı emirler yoktu. Şimdi, ansızın, çoğu kişi tarafından fark edilmeyen pek az belirtiden sonra, sorun tam boyutlarıyla ortaya getirilmiş durumda," diyordu.[619]

İşgalcilerin kuklası günlük *Nea Evropi* gazetesinde yerel Yahudi cemaatinin tarihi üzerine bir dizi yazı yayımlandığı zaman, bu teyit edilmiş oldu. Betimledikleri öykü, Yunanların Yahudilerin elinden çektikleri acının öyküsüydü: Dizinin yazarı Nikolaos Kammonas'a [eski, saygın bir Selanik ailesinden gelen Kammonas, daha sonra Adolf Hitler Dostları'nın Selanik şubesinin kurucu üyelerinden olacaktı] göre, 1890'dan beri "Yahudiler cehennemî bir sapkınlık ve zehirli bir kalleşlik ile, Makedonya Helenizminin cesedi üzerinde mali ve ırksal imparatorluklarını sağlama almayı başarmışlardı." Bu "sağlığımıza yönelik zararı" lanetlemeye başkaları da katıldı. Bir gazeteci, Yahudileri "bir çeşit salgın" olarak tanımladı ve yetkilileri, Hirsch hastanesi yakınındaki tüccarları oradan uzaklaştırmaya ve "onları, vücutlarını ve evlerini yıkamaya zorunlu tutmaya ve ticaretlerini dur-

618 *Apogevmatini*, 11 Temmuz 1942.

619 D. Carpi, der., *Italian Diplomatic Documents on the History of the Holocaust in Greece (1941-1943)*, (Tel Aviv, 1999), 82.

durmaya" çağırdı. Bu tür duyguların nihai desteğinden kimsenin kuşkusu yoktu. 9 Kasım 1942'de, Yunan gazeteleri Hitler'in verdiği bir söylevi şu başlık altında verdi: "Uluslararası Yahudilik Avrupa'dan silinecektir."[620] Bütün bu faaliyetler, yerel düzeyde Almanların yürüttüğü yeni bir askerî propaganda bürosu tarafından orkestralanıyordu. Yunan yardakçılarının arasında, *Apoyevmatini*'nin sahibi Aleksandros Orologas ile *Makedonia*'daki kışkırtıcı yazılan Campbell ayaklanmasında çok önemli bir rol oynamış olan Nikolaos Fardis gibi tanınmış gazeteciler yer alıyordu. 1920'lerde, aynı Fardis, gürültülü bir şekilde geri kalan Osmanlı yapılarının imhası çağrıları yapmıştı. Onun gibileri işbirliğine iten neden, ırkçılık değil, diğer etnik grupların kentin yaşamında oynadığı rolü küçültmek için gereken her türlü önlemi kabul etmelerini sağlayan aşın uçta bir milliyetçilikti.[621]

Fardis'in 1925'te yıkılmasını istediği binalardan biri, Odos Egnatia üzerindeki, önce bir telefon santraline, ardından da sinemaya dönüştürülmüş olan Hamza Bey Camii idi. 1942'de, "Attikon" sineması olarak, bir Yahudi işadamına ait olan üç mülkten biriydi. O yılın Eylül'ünde tutuklanarak kentin kuzey varoşlarında Pavlos Melas kampına atıldı. Kamp SS'in denetimindeydi ve çoğunlukla misilleme amaçlı infazlarda vurulacak siyasal esirleri barındırıyordu. Sinema sahibine, ancak basın ve propaganda bürosu tarafından belirlenen yeni yöneticiler ataması halinde serbest bırakılacağı söylendi. Sonunda kontratlar, kentin yönetiminden sorumlu Wehrmacht yetkilisi Max Merten'in önünde Yunan hukukçular tarafından hazırlandı ve sinemalar Serez'den gelmiş bir muhacire kiralandı. Yahudi mülklerinin Almanların belirlediği kişilere aktarılması böylelikle başlamış oldu. Haftalar içinde insanlar durumu anladı: Yahudi sanayi ve ticaret kuruluşları Almanlar ve temsilcileri tarafından müsadere edilecek, sahipleri ya tutuklanacak veya başka bir şekilde işbirliğine zorlanacaklardı.[622]

Aralık 1942'de, yerel yetkililerin bile Yahudilerin uğradığı zulümleri dayanılmaz bulduğunun o güne kadarki en güçlü belirtisi ortaya çıktı. Doğu surlarının dışında çok geniş bir alan işgal eden Yahudi mezarlığı, onlarca yıldır cemaat ile yerel yönetim arasında tartışma konusu olmuştu. İki savaş arası dönemde kent planının uygulanmasını daha baştan itibaren engellemişti, zira yeni modern kentin tam göbeğinde Hébrard'ın yeşil rekreasyon uzamları olarak tasavvur ettiği, diğerlerinin, daha gerçekçi bir yaklaşımla, yeni üniversite kampusunu inşa etmek iste-

620 Kammonas, içinde: Pierron, 865-866; *Apoyevmatini,* 16-22 Ekim 1942, 9 Kasım 1942; Yiacoel, 87.

621 Fardis hakkında, bkz. Özel Savaş Suçlan Askeri Mahkemesi (Atina), *Praktika,* 11 Şubat-5 Mart 1959, Coen'in ifadesi, ss. 31-33.

622 Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen (Ludwigsburg): AR-Z 139/59 (Merten tutanaklan), B13-420, ss. 260-262, en kapsamlı anlatıdır; Molho, *In Memoriam,* 70-71.

dikleri yerde uzanıyordu. Eski Allatini Köşkü'nde çalışmaya başlamış olan üniversite, iki savaş arası dönemin büyük bölümü boyunca, mezarlığın sonunda yer alan eski Osmanlı İdadi binasına hapsolunmuştu. Yunan yetkililer ile Yahudi cemaati arasındaki pazarlıklar çok ağır ilerlemişti. Fakat 1937'de batı kesimini vermelerinin karşılığında, geri kalana ağaçlar dikilirken, yeni Yahudi mezarlarının başka bir yere yapılması üzerinde anlaşmaya varmışlardı. 1940'ta eski mezarlığa yeni definlerin yapılması yasaklanmakla birlikte, aslında yeni mezarlann inşasına karşı hiçbir yaptırım uygulanmadığından definler sürdü.[623]

Gelgelelim, şimdi yerel yetkililer mezarlık meselesini kökünden çözme fırsatını yakalamışlardı ve konuyu Almanların önüne getirdiler. O yılın Ekim'inde Yahudi zorunlu işçilerin serbest bırakılması pazarlığı yapılırken –sonunda, Almanlara hatırı sayılır bir meblağ ödeyen cemaat tarafından kurtarılacaklardı– Merten, Yahudi muhatabı avukat Yomtov Yacoel'e, Yunanlardan mezarlık istimlakinin görüşmelerin bir parçası olması gerektiği yönünde pek çok tavsiye aldığından söz etti. Bu fikir Yahudi tarafınca daha o anda reddedilmesine karşın, birkaç gün sonra tekrar gündeme geldi. 17 Ekim'de, Makedonya genel valisi Vasilis Simonides, Yahudi cemaatine, mevcut mezarlığı nakletmesi ve kentin dış mahallelerinde iki yeni mezarlık inşa etmeleri gerektiğini bildirdi: Her türlü gecikme, mezarlığın derhal yıkılmasına yol açacaktı. Başhaham çalışmaların kış ertesine kadar tehir edilmesini istediğinde, yerel yönetim yıkımın derhal başlamasını emretti.

Böylelikle Aralık'ın ilk haftasında, belediye başmühendisinin talimat verdiği beş yüz işçi, bazıları on beşinci yüzyıla kadar geçmişe uzanan binlerce mezarı tahrip ettiler ve mermer levhalarla tuğlaları üst üste yığdılar. Akrabaları orada gömülü olanlar, çok geç olmadan ölülerinden kalanları toplamak üzere mezarlığa koşuştular. Hayatta kalanlardan biri, "Annem ve babamla birlikte mezarlığa koştuk," diye hatırlıyordu:

> Manzara yürek paralayıcıydı. İnsanlar yıkım işçilerine akrabalarınınkini yıkmamaları için yalvararak mezarların arasında koşuşuyorlar; gözyaşları içinde kemikleri topluyorlardı. Bizim aile mezarlığında, Roma'ya yaptığı bir gezi sırasında, yirmi yaşında ölen ağabeyim vardı. Cesedi yurtdışından getirtilmiş ve biri metal, diğeri ahşap iki tabuta konulmuştu. İkinci tabut açıldığında, zavallı ağabeyim smokini ve sivri burunlu ayakkabılarıyla, daha dün oraya konulmuş gibi, beliriverdi. Annem bayıldı.[624]

623 Molho, *In Memoriam* 383-385; Yiacoel, 72-75.
624 M. Novich, *The Passage of the Barbarians* (Hull, 1989), 56-57.

Mezarlık yaklaşık otuz beş hektarlık (karşılaştırmak gerekirse, Prag'daki Yahudi mezarlığı yaklaşık bir hektardır) geniş bir alanı kaplıyor ve yüz binlerce mezar içeriyordu. Alman askerî yetkilileri, mermerlerden bazılarını yol yapımı ve bir yüzme havuzu inşaatında kullanmak üzere talep ettiler. Yunan örgütleri ve bireyleri de bir kısmını alıp götürdü: Aslına bakılırsa, daha birkaç yıl öncesine değin, kentin kilise bahçelerinde yığılmış veya Yukarı Kent'in duvarları ve yollarına konmuş mezar taşları hâlâ görülebiliyordu. "Bu işçiler ordusunun yıkım görevlerini tamamlamaları için birkaç hafta yeterli oldu," diye yazmıştı bir görgü tanığı. "Geniş kabristan... artık vahşice bombalanmış veya bir yanardağ patlamasında tahrip olmuş bir kent manzarası sunuyor." Avrupa'nın en eski ve en büyük Yahudi mezarlıklarından biri kökünden sökülüp atılmıştı; Almanlar yeşil ışık yakmışlardı yakmasına, ama girişim onlardan gelmemişti. Savaştan sonra Yunan yetkililer arazinin kesin olarak istimlak edilmiş olduğu görüşünü benimsediler ve bugün orada üniversite kampusu yer almaktadır.[625]

Wisliceny ve Brunner

1941 sonu boyunca, "Yahudi sorunu"yla ilgili en yüksek makamlar, kendi belirledikleri görevin geniş boyutlarını kabullenmek zorunda kaldıkça, Berlin'de Nihaî Çözüm üzerine son derece gizli tartışmalar yapılmaya başladı. Ne Avrupa dışına göç, ne Avrupa içinde yeniden yerleştirme artık gereken çözümü sağlayacağa benziyordu ve 1941 sonuna yakın, Hitler "biyolojik imha" kararına vardı. Bundan sonra, yüz binlerce Yahudinin götürüleceği imha kamplarının inşası ve karmaşık diplomatik, mali ve ulaşım anlaşmalarının koordinasyonu geldi. 1942 ilkbaharı Viyana, Prag ve Almanya'nın birçok kentinden kitlesel nakillere tanık oldu. Savaştan önce Selanik'ten göç etmiş olan yüzlercesi de dahil olmak üzere, Hırvatistan, Slovakya ve işgal altındaki Fransa'dan Yahudiler, SS sistemiyle çok kısa sürede en büyük konsantrasyon –ve ölüm– kampına dönüşecek şekilde genişletilen Auschwitz'de öldürüldüler.[626]

Nihaî Çözüm'ü Yunanistan'a genişletmek, ülkenin büyük bölümünü denetimleri altında tutan İtalyanların, Almanların eylem arzusunu paylaşmaması nedeniyle, meseleyi çıkmaza soktu. İtalyan uyruklu Selanik Yahudilerine, Alman ırkçı siyasalarından korunacakları teminatı verildi ve Mayıs 1942'de, İtalyanlar Al-

625 Yacoel, 58, 75-76; Molho, *In Memoriam,* 386; Özel Savaş Suçlan Askerî Mahkemesi (Atina), *Praktika,* 11 Şubat-5 Mart 1959, Kyriakides'in ifadesi, s. 94-96.

626 C. Browning, *The Origins of the Final Solution* (Londra, 2004).

manlara, Yahudilere yıldız taktırmaya ihtiyaç duymadıklarını bildirdiler. O yılın Temmuzunda SS, İtalyanlann tutumundan şikâyetçi oldu ve dışişleri bakanlığına, Roma ile anlaşmak mümkün olmazsa, Almanların harekete geçeceği ve "yolu göstereceği" bildirildi.[627]

Aylar geçti, SS'in sabırsızlığı arttı ve Ocak 1943'te Adolf Eichmann güvenilir temsilcisi Rolf Günther'i Selanik'e gönderdi. Reich Ana Güvenlik Bürosu'nun Yahudi işleriyle ilgili dillere düşmüş IV B 4 bölümünden bir görevlinin Yunanistan'a ilk gelişiydi bu ve orada tanıştığı Yahudi yetkililer, onun "haşin ve horgörülü" tutumu karşısında şoke oldular. Cemaatten bilgi talep etti ve neredeyse derhal Berlin'e hareket etti. Birkaç gün sonra, Eichmann en yakın yardımcılarından biri olan Dieter Wisliceny'e "oradaki Yahudi sorununa bir Nihaî Çözüm bulmak üzere askerî yönetimle gerekli düzenlemeleri yapmak üzere" Selanik'e gitmesini emretti. Wisliceny halihazırda Slovakya'da kadın ve çocuklan gaz odalarına göndermişti ve şimdi yeni kapsamlı Nihaî Çözüm'ün yürürlüğe girmiş olduğu konusunda bilgilendirildi. Viyana'da sınır dışı eylemlerinin teknik yönlerinin düzenlenmesi görevi verilmiş olan Hauptsturmführer Alois Brunner de ona katıldı. Aldıkları talimat, bütün meseleyi altı ila sekiz hafta içinde tümüyle bitirmekti.[628]

6 Şubat 1943 Cumartesi: Wisliceny ve Brunner, yaklaşık yüz Alman polisi eşliğinde Selanik'e vardı ve kırsal arazide bir villaya yerleşerek, önüne kocaman siyah bir SS bayrağı çektiler. O Pazartesi günü, başhaham Koretz'e, Selanik Yahudilerinin san yıldız takmalan, dükkânlannı işaretlemeleri ve bir gettoda oturmalan gerektiğini söylediler. Birkaç gün sonra verilen talimat daha kesin ve açıktı: Yıldız on santimetre çapında ve altı uçlu olmalıydı. Beş yaşının üzerindeki bütün Yahudiler yıldızı sol göğüslerinde taşımalıydı. Yeni kimlik kartları bastınlacaktı. İlk kez olarak, Nürnberg yasalanna dayanarak Yahudiliğin ırksal bir tanımı yapılıyordu. Derken daha başka yasaklar geldi – izinsiz konut değiştirme, tramvay veya telefonları kullanma ve karanlıktan sonra kamusal alanlarda yürüme hakkında. 25 Şubat'a gelindiğinde, tüm Yahudi evlerinin işaretlenmesi de zorunlu tutulmuştu.[629]

Tüm bu talimatları yerine getirmek, kentte çılgınca bir hareketliliğe yol açmıştı. Koretz, Alman emirlerine harfiyen uyulması konusunda ısrarlıydı. "Bu çok çe-

627 Politisches Archiv Auswartiges Amt (PAAA) (Bonn), "Judenfrage in Griechenland: 1941-1943", R 100870, Suhr-Rademacher, 11 Temmuz 1942; D. Carpi, der., *Italian Diplomatic Documents,* 69-72.

628 Yiacoel, 82; Wisliceny affidavit, 611; PAAA "Judenfrage in Griechenland: 1941-1943", R 100870/057, Luther-Atina, 25 Ocak 1943; a.g.e., 059, Altenburg-Berlin, 26 Ocak 1943.

629 Molho, *In Memoriam,* 76-80.

şitli ve çok yönlü organizasyonun başında," diye yazıyordu cemaatin hukuk danışmanı Yacoel, "en küçük ve önemsiz ayrıntılarla sabahın köründen akşamın geç saatlerine kadar bizzat uğraşan Başhaham Dr. Koretz yer alıyordu. Bu uğraşıyla, incelemeyi ihmal ettiği sorun ise çok daha büyüktü: Selanik Yahudiliğini bekleyen kader." Koretz, kendi iradesi dışında, bir yerine iki Yahudi semti kurmanın mümkün olup olmayacağını Wisliceny'ye sormaya ikna edildi. Bu istek kabul edildi ve böylece Egnatia Caddesi'nin üzerinde kentin batısında bir alan ile doğu banliyölerinde de bir başka alan, Yahudi yerleşimine tahsis edildi. Kentin varoşlarındaki neredeyse bütünüyle Yahudi işçi sınıfı semtleri değişiklikten etkilenmedi ve SS şimdilik sakinlerinin evlerinde kalabileceklerine karar verdi. Diğer herkes 25 Şubat'a dek tahsis edilen iki bölgeye taşınmak zorundaydı. Bu alanlardaki Hıristiyan sakinler tahliye edilmedikleri için, çabucak aşırı derecede kalabalıklaştılar. Etrafları çevrilmemesine karşın, büyük siyah altı uçlu yıldızlar sınırlarını belirlemek üzere duvarlara çizildi. 25 Şubat'ta *Apoyevmatini* "Nihayet!" diyordu. "Bu sabah Selanik'i gördünüz mü? Sokaklar mülevves Yahudilerin taktığı parlak yıldızlarla doluydu."[630]

Ocak'ta ve Şubat başında, ellerinden gelenler mülklerini Almanlardan kurtarmak için Hıristiyan dost ve tanıdıklarına aktardılar. Hirsch hastanesinin önünde, Yahudiler yiyecek, giysi, sırt çantası ve el arabalan karşılığında mallarını satarken kalabalıklar toplandı. Sonunda, mallarını satmaları tümüyle yasaklandı. Bu arada, SS'in Yunan işbirlikçisi Laskaris Papanaoum'un denetimi altında, çoğu varlıklı ailelere mensup genç erkeklerden oluşan bir Yahudi polis gücü kuruldu. Yahudi başkanları Hasson ve Albala'nın önderliğinde, dükkânları kapatan, mallara el koyan ve insanlara dehşet salan Alman muhafızlarla birlikte etrafta dolaşıyorlardı. Savaştan sonraki yargılamada, mahkeme başkanı Hasson'a şu soruyu sordu: "Senin hakkında pek çok şey duydum... Bütün Ayia Triada mahallesini baskın altına almışsın. At sırtında, elde kamçı gelip onları tehdit ediyormuşsun." Deri tüccarı olan bir başka tanık, Hasson'un adamlarının "evinde beğendikleri her şeyi Almanlara götürmek üzere alıp arabalara yüklemesini" çaresizce seyretmişti.[631]

Bunun ardından, Almanlar bütün kulüpler, sendika ve profesyonel örgütlerden Yahudi üyelerini çıkarmalarını, belediye ve devlet tarafından verilen mal, harçlık ve emekli aylıkları gibi tahsisatların kesilmesini emretti. 1 Mart'ta tüm Yahudilere mal beyanında bulunmaları talimatı verildi. Bu arada Yahudi işçilere istasyon civa-

630 *Apoyevmatini,* 25 Şubat 1943.
631 *Praktika,* 70, 82, 108 (bkz. not 12).

rındaki Baron Hirsch semtini dikenli tellerle çevrili ve gözetim amacıyla aydınlatılmış bir kampa dönüştürmeleri emredildi. Bu mahallenin, on dokuzuncu yüzyıl sonunda Çarlık Rusya'sındaki pogromlardan kaçan Eşkenazi mültecilerini barındırmak için inşa edilmiş olması kaderin garip bir cilvesiydi. Çevresi yüksek tahta perdelerle çevrildi ve çok sıkı denetlenen sadece üç çıkış bırakıldı – ikisi bitişikteki caddelere açılıyor, üçüncüsü de doğrudan istasyona çıkıyordu. Uyarı yapılmaksızın, yoksul sakinlerinin dünyayla bağlantısı kesildi ve cemaat onlar için günlük bir yiyecek tayını ayarlamayı başarana kadar üç gün yiyeceksiz kaldılar. Brunner'in niyeti, asıl sakinleri sınır dışı edilir edilmez buranın kentin Yahudilerinin geri kalanının yakındaki trenlere kolayca doldurulabileceği bir transit kampına dönüşmesiydi. Gene de, bu evrede bile Almanların gerçekte neler planladığını anlayan pek az kişi oldu. Hirsch kampının aydınlatmasıyla uğraşan Yahudi mühendislerden biri, Yahudilerin yalnız Nürnberg yasalarına ve kısıtlanmaya maruz kalmakla kalmayıp sınır dışı edileceklerini öğrendiği zaman, haber onda "bir bomba etkisi" yaptı. 5 Mart'ta, sınır dışı söylentilerinde herhangi bir gerçeklik payı olduğunu inkâr eden Koretz, sükûnet çağrısı yapıp insanlara "tümüyle temelsiz olan bu heyecan yaratan söylentilere kulak asmamalarını" hatırlatmaya mecbur kaldı.[632]

6 Mart Cuma: Kentte Yahudi yerleşimine tahsis edilmiş tüm alanlar ansızın denetim noktaları ile bloke edildi. Yunan ve Yahudi polisler belgeleri kontrol ederek, Hıristiyanların girip çıkabilmelerine karşın, Yahudilerin çıkmasına izin vermediler. Ertesi gün, Brunner Yahudi ileri gelenlerini toplantıya çağırdı. Mesajı çok haşindi. Çeviriyi yapan Koretz aracılığıyla dinleyicilerine, başhaham yaşamı pahasına Yahudilerin itaat edeceği teminatını vermemiş olsaydı, tümünün rehine olarak konsantrasyon kamplarına gönderilecek oldukları uyarısında bulundu. Tam işbirliklerini talep etti ve artık aşevleri organizasyonu ve elbise dağıtımından cemaatin sorumlu olduğunu söyledi. Brunner ayrıldıktan sonra, Koretz bundan böyle hiçbir Yahudinin belirlenmiş Yahudi bölgeleri dışında çalışmasına izin verilmeyeceğini bildirdi. Dükkânlarını, ancak içindeki eşyalarını alıp getirmek üzere açabileceklerdi. Aksi halde kapalı tutulacaklar ve anahtarları, bu dükkânları işletecek kişileri bulacak bir örgüt kurmakta olan işgal yetkililerine teslim edilecekti.[633]

Kentin neredeyse tüm Yahudilerinin yeni "gettolarına" kapatılmasıyla, ticaret muazzam ölçüde kesintiye uğradı. Daha önce onların verdiği hizmetler kalmadığından, fiyatlar füze gibi fırladı. Borçlar toplanamadı; onarılmayı bekleyen ayakkabıları ve saatleri sahipleri alamadılar. Sebze, yumurta ve benzeri bozulabilir mallar

632 J. Stroumsa, *Geiger in Auschwitz: Ein jüdisches Überlebensschicksal aus Saloniki 1941-1967* (Konstanz, 1993), 36-37.
633 Yacoel, 119-120.

çürümeye başladı. Başta ticari merkezlerdekiler olmak üzere tezgâhların ve dükkân vitrinlerinin kepenkleri kapatıldı ve fabrikalar durdu. İtalyan konsolosu, "Çok sayıdaki Yahudi dükkânının kapanmasının ardından, sokaklarda iyice azalan gidiş geliş ile sinemalarda, restoran ve kafelerde insanların olmayışı ile," diye yazmıştı, "kent ansızın hiç beklenmedik derecede üzücü bir görünüme büründü."[634]

14 Mart'ta Almanlar Koretz'e, barikat altına alınmış Hirsch semtinin içinde halkı toplamasını emrettiler. Burada, ilk kez olarak, insanlara Krakov'a gönderileceklerini bildirdi. Onları bekleyen şey –yetenekleri doğrultusundaki işlerde çalışma, o ülkedeki bir Yahudi yerleşiminde yeni bir yaşam– hakkında konuşurken cesur bir yüz ifadesi takınmaya yeltendi, ama miting ıslık ve yuhalamalarla, öfke ve çaresizlik feryatları ve haykırışlanyla dağıldı. Ertesi gün, raylarda hazır bekleyen otuzu aşkın vagonlu bir tren vardı ve sınır dışı işlemi başladı. Wisliceny ve Brunner'in gelişinin üzerinden sadece beş hafta geçmişti.

Sınır Dışı İşlemleri

15 Mart Pazar: Bir Alman polis birliğinin gözetiminde, sıkışık bir şekilde vagon başına seksen civarında kişinin konduğu ilk trenle yaklaşık 2800 Yahudi kentten ayrıldı. Değerli eşya, mücevher ve para olmamak kaydıyla, her birine yirmi kiloluk bagaj taşıma izni verilmişti. Daha önce drahmilerini aslında sahte olan zlotiler ile değiştirmeye mecbur tutulmuşlardı. Arkalarında bıraktıkları eşyaların, Hirsch kampındaki yönetim bürolarında depolanacağı söylenmişti; aslında birçoğu eşyalarını çamurlu sokaklara öylece bırakmış veya fırlatıp atmışlardı. Aşın kalabalık tren, güney Polonya'daki Auschwitz'e doğru beş günlük yolculuğuna başlarken, kamp geçici olarak boş kalmıştı.

Gelgelelim, daha o gün birkaç saat sonra yeniden dolduruldu. Bitişikteki Ayia Paraskevi mahallesi askerlerle sarıldı ve sakinlerine gözetim altında yürümeye başlamalarından önce sokakta toplanmaları için yirmi dakika verildi. Ertesi gün, yakındaki Stazion Chiko (Küçük İstasyon) yerleşiminin sakinleri de onlara katılmak zorunda bırakıldı. Bu iki grup, Selanik'ten 17 Mart günü aynlan ikinci konvoyla gönderilecekti. Ardından sıra, daha çok "Ramona" olarak tanınan Reji Vardar'a geldi; buranın 15 bin sakini şafaktan hemen önce bir saatten kısa sürede tahliye edildi. Kentin batı varoşlarındaki işçi sınıfından Yahudi mahalleleri artık bomboştu. Yağmaya karşı uyanda bulunan bir polise karşın, boş ev ve dükkânlar,

634 D. Carpi, der., *Italian Diplomatic Documents,* 136-137; *Apoyevmatini,* 8 Mart 1943.

gidenlerin arkalannda bırakmış olduklan değerli mallan arayan Yunan çeteleri tarafından yağmalandı. Soyguncular Alman askerleri tarafından vuruldular.[635]

Merkezde ve doğu banliyölerinde kalan Yahudiler arasında, sadece batıdaki "komünist" işçi mahallelerinin sınır dışı işlemine tabi tutulacağı söylentisi yayıldı. Fakat 17 Mart'ta Koretz merkezdeki Monastirioton sinagoguna gelerek bu hayali yıktı. Kalabalık bir topluluğa, Yahudiler için kaderlerine teslim olmaktan gayri hiçbir seçenek bulunmadığını söyledi. Cemaat üyelerinin davranışlan övgüye değerdi –yoksullara yardımcı olan zenginlerin bencillikten uzak oluşundan, kentten aynlma arefesinde yapılan evlilik akitlerinin harikulade sayısından söz etti– ve Polonya'ya vardıkları zaman "Selanik'in iyi adını" korumayı başardıkları için, bunlar gidenlerin işine yarayacaktı. Ama sözleri artık akla yakın veya teselli verecek gibi görünmüyordu: "Hain" diye bağrışmalar ve Koretz'e saldırılar oldu ve onu alıp kendisini bekleyen bir otomobile bindirerek derhal gettodan uzaklaştıran Yahudi muhafızlan sayesinde yaralanmadan kurtulmayı başardı.[636]

Seçenekler

27 Mart'ta İtalyan konsolosunun sorusu üzerine, Merten Yahudilerin "Varşova yakınlarında bir kömür madeninin bulunduğu bir yere" gönderileceğini söyledi. "Birlikte yaşayacaklar, kendi kendilerini yönetecekler ve sentetik kauçuk fabrikasında çalışacaklar." Bu resmî açıklama idi. Aslında, tam aynntılan bilmese bile, İtalyan diplomatlar sınır dışı edilenlerin birçoğunun öldürüleceğini anlamışlardı. Bir başka konsolosluk görevlisi Lucillo Merci, günlüğüne 21 Mart'ta düştüğü notta, Polonya'da "fiziksel olarak iyi durumda olanlar çalıştırılacaklar, geri kalanlan da yok edilecekler. Sonunda, fiziksel olarak iyi durumda olanlar da yok edilecekler," diyordu.[637]

Bu tür kuşkulann 1943 ilkbahannda ne derece yaygın olduğunu bilmiyoruz. Temmuz başında kentten ayrılıp İstanbul'a giden Türk uyruklu bir Yahudi sınır dışı edilenlerin Niş yönünde gönderildikleri dışında hiçbir şey bilmiyordu. Diğerleri daha da azını biliyordu. Öte yandan, Selanik'ten kaçan biri, Ağustos ortasında yalnız Alman subaylann Yahudilerin nereye gittiği sorulduğu zaman rivayete gö-

635 S. Levy, "I apagogi ton katoikon tou Rezi", *Israilitikon Vima,* 4 Temmuz 1947; *Apoyevmatini, 16* Mart 1943; Carpi, der., *Italian Diplomatic Documents,* 152.

636 Molho, *In Memoriam,* 99-100.

637 D. Carpi, der., *Italian Diplomatic Documents,* 145; "Excerpts from the Salonika diary of Lucillo Merci (Şubat-Ağustos 1943)", *Yad Vashem Studies,* XVIII (1987), 303-304.

re "Cennete" diye yanıt vermekle kalmadığını, aynı zamanda bir subayın kendisine "büyük gruplar halinde boş bir temizlik kuruluşuna zorla sokulduklarını [ve] tümü ölene kadar gazın açıldığını" bildirmişti.[638]

Bunlar ilkbahar aylarında yüzeye çıkarken hiçbir şey kesin değildi. Ama gelecekte onlan neyin beklediğine ilişkin müphem belirtiler ve uyanlar vardı. BBC'nin Aralık 1942'deki, Almanları Polonya'daki katliamlarla suçlayan yayınından bazılannın haberi vardı. Gene de, orta Avrupa'dan yaşlıca bir Yahudi erkek, bunu Selanik'te işittiği zaman Birinci Dünya Savaşı'nı hatırlayarak, öfkeyle "İngilizlerin berbat propagandası" diyerek reddetmişti. Yahudi dükkân sahipleri kimi zaman dolaylı olarak Alman askerlerince uyarılıyordu: Biri Alberto Saoul'a, "havanın daha iyi olduğu Atina'ya gitmesi" tavsiyesinde bulunmuştu. Bir başka Alman da, Hıristiyan kız arkadaşının Yahudi bir tanıdığına: "Neden kaçmıyorsunuz?" diye sormuştu. Bir üçüncüsü, fotoğraf malzemeleri satan bir Yahudiye, "Selanik'in havası yakında Yahudiler için çok kötü hale gelecek," demişti, ne demek istediği sorulduğunda da Nürnberg yasalarının geçerli olacağını söylemişti. Bir dördüncüsü, bir dükkân sahibinden biraz sabun aldıktan sonra ona şöyle demişti: "Burada kalmakla iyi etmiyorsunuz. Daha önce Romanya'daydım ve Yahudileri bir gölde boğduklannı gördüm; bir kentteki tüm Yahudileri bir gölde boğdular." Dükkân sahibi dinledi ve bu konuyu arkadaşlarıyla tartıştıktan sonra, "bizi korkutmak için propaganda yapıyor – bütün Yahudileri nasıl boğabilirler ki?" sonucuna vardı.[639]

Buna benzer müphem uyanlar, çoğu kişiyi derin bir kaygı haline sokuyordu. "Bir gün, Almanya'ya gönderilecek Yahudilerin eşyalannın yüklenmesi için Ptolemaion Sokağına birkaç at arabası gönderdiler," diye hatırlıyordu Sarina Beza 1945'te. "O noktaya kadar çevre kordon altına filan alınmamıştı. Yahudiler sokaklarda gruplar halinde toplandılar ve kendilerini bekleyen gelecek hakkında huzursuzlukla tartışmaya başladılar." Birçoğu "Alman idamlarının" özel "vahşeti" ve "özellikle haşin koşullan" yüzünden endişeleniyorlardı. Selanik sakinleri, kentin Müslümanlarının ayrılmasına yol açan zorunlu nüfus mübadelesini hatırlıyorlardı; bazılan Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Rus pogromlanndan kaçmışlardı ve birçok Anadolu muhacirinin Türklerin yaptığı sınır dışı işlemlerinde derinlemesine travmatik deneyimleri olduğu kuşkusuzdu. Bu tarihsel anılar, Almanların onları başka bir yere yerleştireceklerine ilişkin masallanna inanmaya teşvik etti, ama bir

638 A. Kitroeff, "The Jews in Greece, 1941-1944: Eye-witness accounts, *Journal of the Hellenic Diaspora,* xii: 3 (Güz 1985); A, Apostolou, "'The exception of Salonika': Bystanders and collaborators in northern Greece", *Holocaust and Genocide Studies,* 14:2 (Güz 2000), 165-196, 180.

639 Kounio, 39; E. Kounio-Amariglio ve A. Nar, der., *Proforikes martyries evraion tis Thessalonikis yia to Olokavtoma* (1998), 367, 399; *Praktika dikis Hasson, Albala ktl.,* 42.

yandan gelecekte olacaklara ilişkin karanlık bir önsezi de verdi. Ne de olsa, Müslüman göçü nüfus mübadelesi antlaşmasının ardından bir yılı aşkın bir zamana yayılmıştı; fakat Almanlar çok daha fazla sayıda insanı, çok daha sert bir tarzda, birkaç haftalık sürede nakletmek istiyordu.[640]

Bu dönemden bugüne gelen en çarpıcı belgelerden biri, Neama adlı kadının Atina'daki oğullarına gönderdiği bir dizi mektuptur. Yahudi bölgelerinin çevresine kordonların ilk olarak yerleştirildiği 5-7 Mart 1943 tarihli ilk mektupta, şöyle yazar: "Tann ne zaman bizi bir araya getirecek, bilmiyoruz... Tanrı bana acısın da, beni yok etmeyecek olurlarsa hasta düşmeyeyim. Gördüklerimiz pek de yüreklendirici şeyler değil." Ertesi gün, oğullarından gelen bir mektuba cevap vermişti: "Neler yaşamakta olduğumuz konusunda pek fazla bilgi sahibi olmadığınızı anlıyorum. Bu hafta ancak sinemada veya tarih kitaplarında gördüğümüz sahnelere katlandık... İki gece boyunca yatakta, giyinik halde oturduk, bizi uyandırıp alıp götüreceklerin kapıyı yumruklamalarını bekledik. Herkes yiyecek almak için sokaklarda eşya satıyordu... Haykırışlar, feryatlar ve trajedi anlatılacak gibi değildi... Sokaklar at leşine saldıran sırtlanlar gibi, insanlann eşyasını çalmak için birbirlerinin üzerine atılan kişilerle tıklım tıklım doluydu."[641]

İş sadece haşin davranışları son derece korkutucu görünen Alman SS subaylarıyla da bitmiyordu. Hirsch kampı, Yahudi polis liderlerinin kendi halkından Yahudileri, eşyalarını nerede sakladıklarını itiraf ettirmek için işkence ettikleri, para sızdırdıklan ve öldürdükleri bir yer olarak dile düşmüştü. Elebaşları 1943 yazında Arnavutluk'a kaçtı ve savaştan sağ çıktılar, ama 1946'da yakalanıp Yahudi cemaatinden geri kalanların talebi üzerine yargılanmak için Selanik'e getirildiler. Bu sıra dışı olayda, hayatta kalanlar değerli eşyalarından vazgeçmeleri için nasıl sorguya çekildikleri, işkenceye uğradıkları ve kandırıldıklanna ilişkin hikâye üstüne hikâye anlattılar. Çaresizlik duygusu öylesine ağır basıyordu ki, birçok Yahudi bizzat Selanik'te yüz yüze kaldıkları cehennemî koşullardan kaçmak için elden geldiğince çabuk ayrılmanın daha iyi olduğunu karar vermişti. "Bu koşullar altında kırk sekiz saat, Krakov'a gitmek üzere bir saat erken ayrılmayı dilememize yetmişti," diye hatırlıyordu içlerinden biri.[642]

Apaçık alternatif –kentten kaçmak– son derece riskli bir seçenekti. 18 Mart gecesi, Almanlar muhtemel kaçakları caydırmak için sinik bir numara oynadılar:

640 D. Carpi, der., *Italian Diplomatic Documents,* 178-179; *Praktika dikis Hasson, Albala ktl.,* 36.

641 "Letters from Salonika, 1943", *The Jewish Museum of Greece: Newsletter,* 33 (Güz 1992), 4-8.

642 I. Matarasso, "And yet not all of them died ...", içinde: S. Bowman, der., *The Holocaust in Salonika,* 192; E. Kounio-Amariglio ve A. Nar, der., *Proforikes martyries,* 23.

Uluslararası Kızılhaç için çalışan tanınmış bir Yahudi doktoru kaçırdılar –statüsü ve İtalyan uyrukluğu ona, diğer Yahudilerin uğradığı kısıtlamalardan bağışıklık sağlamıştı– ve onunla karısını dosdoğru bekleyen bir trene soktular. Ertesi gün kaçmış olduğunu duyurdular ve derhal yirmi beş Yahudinin rehin alınmış olduğunu, her türlü kaçma girişiminde bu rehinelerin kurşuna dizileceğini bildirdiler. Ve büyük miktarda paralann el değiştirmesiyle, birçok kaçma girişimi ilk engelde başarısız oldu. Bazı polisler Yahudilerden getto dışına çıkarmak karşılığında para alıyorlar, sonra da onları teslim ediyorlardı. Bir Yunan balıkçı güneye kaçmayı düşünen üç Yahudiyi ele verdi; balıkçıyla kansı aracılığıyla temas kurmuşlardı, ama bu çiftin güvenilmez olduğu anlaşılacaktı.[643]

Ne var ki, birçok Hıristiyan, Yahudileri yeraltına girmeleri konusunda uyarıyordu. Eleftheria Drosakis'in kendisi de İzmir'den gelmiş bir mülteci olan büyükbabası, kent gettosundaki eski bir Yahudi arkadaşını ziyaret etti –Hıristiyanlar engelsiz bir şekilde girebiliyordu– ve onu saklamayı teklif etti. Postacı, Erika Kounio'nun babasına iki çocuğunu ona vermesini söyledi: Verria'nın dışında oturan annesiyle kalabilirlerdi. Demiryolu işçileri, kimi zaman para için, kimi zaman da sırf merhametten, güneye giden eşya vagonlarına Yahudileri sakladılar. Solcular, kentten yetmişi aşkın kişiyi kaçıran bir şebeke kurdular ve daha pek çoğuna yardım ettiler.[644]

Ancak, yeraltına girmek de yardım edenleri aynı şekilde riske atıyordu: Anastasios Maretis, Yahudileri saklamak yüzünden Pavlos Melas kampında hapsedildi ve Hirsch kampına atılarak –bu çeşitli Hıristiyanlann başına geldi– adamakıllı dövüldü. Bu nedenle, Hıristiyanların Yahudi dostlarına yardım etmekte tereddüt göstermeleri şaşırtıcı değildir. "Evvelki gün, eczacının kızı beni görmeye geldi ve ona, babasına onu ziyaret etmek ve bir süre orada dinlenmek istediğimi söylemesini rica ettim," diye yazdı Neama 8 Mart'ta. "Eczacı bunu reddetti. Bugün kızı gene geldi ve bana küçük bir kavanoz marmelat ile küçük bir *tsoureki* [ekmek] vererek, benim dileğimi geri çeviren babasını affetmemi istedi." Leon Hayouel, "Selanik'te kalmaya çalıştı, ama bunu başaramadı." Leon Perachia, "dağlara kaçmak için," diye hatırlıyordu, "dağlardaki adamlarla temas kurmak zorundaydım... Elbette yıldızı takmadım. Yoldaşlarımın çoğunun sık sık gittiği Kalamarya'ya gittim. Üç gün boyunca doğru kişiyi bulana kadar gittim geldim."[645]

643 *Praktik dikis Hasson, Albala ktl.,* 37-39, 65; Molho, *In Memoriam,* 101-102.
644 Kounio, *From Thessaloniki,* 43.
645 *Praktika dikis Hasson, Albala ktl.,* 57; "Letters from Salonika, 1943", *The Jewish Museum of Greece,* 5-6; Ambatzopoulou, *Holokavtoma,* 158-159; E. Kounio-Amariglio ve A. Nar, der., *Proforikes martyries,* 387.

Kaçma fırsatları kimi zaman kendi kendine ortaya çıksa da, çoğu kez aileyi parçalama korkusuyla reddediliyordu. Fiilî ve potansiyel kaçakların çoğu genç, hareketli ve genellikle bekârdı: Akıcı Yunanca konuşuyorlardı ve pek çok Hıristiyan dostları ve iş arkadaşları vardı; oysa daha yaşlılar Yunancayı konuşabilseler bile ağır ve kolayca tanınan bir aksanla konuşuyorlardı. Gençlerden bazıları, anne babaları, ailenin birlikte kalması gerektiğini söylediğinde, kaçma fırsatını geri çevirdiler. Bazılan da, daha yaşlı ve daha genç akrabalarını terk etmenin sorumsuzluk olduğu düşüncesiyle kalmayı seçtiler. Sam Profetas'ın patronu Atina'ya kaçması gerektiğini, kendisine sahte kimlik belgeleri bulabileceğini söyledi. Ardından, Almanların annesi ve kız kardeşlerinin de yaşadığı Reji Vardar sakinlerini topladıklarını ve Hirsch kampına götürdüklerini öğrendi. Profetas patronuna, "Teklifiniz için teşekkür ederim," dedi. "Ama şunu unutmayın ki, biz Yahudilerin iki dini vardır: İlkin aile gelir, ardından da Tanrı. Bütün yaşamı boyunca beni yetiştirmek için bunca mücadeleler vermiş annemi terk edemem." Ve kampın girişine gidip gönüllü olarak teslim oldu.[646]

Gene de, yüzlerce Yahudi kaçtı –yayan, tekneyle ve demiryoluyla, Halkidiki Yarımadasının köylerine, batı Makedonya dağlarına, Yunan adalarına, Türkiye'ye ve hepsinden çok da hâlâ İtalyan işgalindeki Atina'ya. Kaçaklar, çok sayıda bireyin yanı sıra, yeni yeni gelişmekte olan –Makedonya hinterlandında hâlâ çocukluk çağında olan– solcu direniş hareketinden, hatta ellerinden geldiği kadar çok pasaport bastırmak için SS ile sürekli pazarlık eden kentteki İtalyan konsolosluk yetkililerinden yardım gördüler. 15 Temmuz sabahının ilk saatlerinde –son iki bini dışında tüm Yahudilerin Auschwitz'e gönderilmesinden sonra– İtalyan konsolosluğu kendi himayesi altında 320 Yahudiyi trenle Atina'ya göndermeyi başardı. Selanik'te sadece "imtiyazlı" Yahudi seçkinler, İspanyol belgelerine sahip birkaç yüz Yahudi ile, orta Yunanistan'da bir askerî müteahhit için yol inşa eden bini aşkın erkek kalmıştı. Bu erkekler de son nakliyeyi oluşturdu. Koretz ve İspanyol Yahudileri de dahil olmak üzere, cemaat liderliği Ağustos başında "imtiyazlı" Bergen-Belsen kampına gönderildi. Sınır dışı işlemlerinin büyük bölümünün tamamlandığını gören Brunner daha Mayıs sonunda ayrılmıştı. Wisliceny de Ağustos'ta onu izledi.

Selanik'te artık neredeyse hiç Yahudi kalmamıştı. On beş veya biraz fazla kişi, Yahudi olmayanlarla evli olduklanndan –karıları Yahudi olan bazı nüfuzlu Yunan erkekler Almanlara öfkeyle karşı çıkmış ve ailelerini kurtarmayı başarmışlardı– sınır dışı işleminden muaf tutulmuştu. İki kadına, daha sonra evlendikleri er-

646 Ambatzopoulou, *Holokavtoma,* 142-143.

kekler yardım etti; bir başka yaşlı kadını Hıristiyan bir akrabası sakladı. Almanların katı yasaklarına karşın, bilinmeyen sayıda çocuk evlatlık verildi – bunlardan beşi 1947'de kent yetimhanesine yerleştirildi. Geri kalan herkes, saklanan Yahudilere yönelik aramalar kurtuluş gününe değin sürdüğü için, dehşet verici bir yeraltı yaşamı sürdürdüler. Hıristiyan kadınlarla evli en az üç Yahudi erkek, daha sonra yakalanıp sınır dışı edildi. Hıristiyan bir dükkân sahibi olan Evgenia Abravanel, müşterilerinden birinin şantajıyla karşı karşıya kaldı. "Benim elbiselerimi, tayyörlerimi alıyordu," diye hatırlıyordu. "Kocamın Yahudi olduğunu ve onu sakladığımı ihbar etmemek karşılığında her seferinde daha fazla para istiyordu."[647]

Tepkiler

Sokaklarda birçok Yunan, Yahudilere sarı yıldız takma zorunluluğu getirildiği andan itibaren Almanların önlemlerine duyduklan tiksintiyi gösterdiler. Yacoel, "Hıristiyan nüfusun aklı başında tavırlarını" ve "pek çok şefkat ve yakınlık ifadelerini" gözlemledikleri zaman Yahudilerin hissettiği rahatlamadan söz etmişti. Yıldız takma zorunluluğunun ilk günü olan 25 Şubat'ta gelişen anlamlı bir hikâye anlatır:

> Yazarın, konuşması ve dış görünümü kesinlikle dinini ele vermeyen Yahudi bir genç kız olan hizmetçisi, ev işlerini görmek için yıldızını takmadan sokağın üzerindeki balkona çıktı. Oradayken, sokaktan aşağıya yürüyen Yahudi yıldızlı bir Yahudi kadının yokuş yukarı tırmanan Hıristiyan bir kadının yanından ürkekçe geçmesiyle ilgili bir sahne gördü. O işareti muhtemelen ilk kez gören Hıristiyan, Yahudi kadına rahatlatıcı bir söz söyledi. Ardından balkonda yazarın hizmetçisini gülümserken görüp onu Hıristiyan sanarak, başını kaldırdı ve kızın davranışını şu sözlerle kınadı: "Niye gülüyorsun çocuğum? Çektikleri çile yüzünden onlara merhamet etmelisin. Onlar da tıpkı bizim gibi insan. Yarın sıranın sana gelmeyeceğini nereden biliyorsun?"[648]

Yahudiler evlerinden çıkartılıp gettolara yerleşmek zorunda bırakıldığında, birçok dostları ve komşularından dayanışma gördüler. Vedalaşmak için ziyarete gittiler, mülklerine ve değerli eşyalarına göz kulak olacaklarına söz verdiler –gerçi

647 B. Spengler-Axiopoulou, "Allilengyi kai voitheia", içinde: R. Benveniste, der., *Oi Evraioi tis Elladas stin katochi* (1998), 20; J. Weber, *Prosopa,* 10; *Praktika dikis Hasspn, Albala ktl.,* 109.

648 Yacoel, 108-109.

bu da riskli bir iş haline gelecekti– ve birbirlerine hediyeler verip birlikte gözyaşı döktüler. Biri, "Herkes dışarıdaydı ve herkes ağlıyordu" diye hatırlıyordu. "Evlerimizi terk ederken Hıristiyanlar üzgündü, Yunan kadınlarla oturduk ve ayrılırken beraber gözyaşı döktük."[649] Her yaştan yüzlerce kişiden oluşan uzun alaylar arabaları iterek ve adamakıllı yüklenmiş sırt çantalarıyla kent merkezinden Hirsch kampına doğru yürürken, birçok Hıristiyan kaldırımlara toplanıp onların gidişini izledi. Leon Perachia, kendisi geçerken seyredenlerin üzgün yüzlerini hatırlıyordu. Bir başkası, "Leoforos Startou ve Egnatia'dan aşağı yürüdük. Yolda bir sürü insan, Hıristiyan vardı ve çaresizlikle bize bakıyorlardı. Bazıları ağlıyordu."[650]

"İstasyonda, kamptan trene doğru gelen bir Yahudi seli yolumu kesti," diye hatırlıyordu Eleftheria Drosakis, o zaman bir muhacir ailesine mensup küçük bir kızdı. İstasyon yakınında yaşadığından, buna benzer birkaç zorunlu yürüyüşe tanık olmuştu ve her zaman oyun oynadığı arkadaşlarını görme umuduyla koşmaya başladı. "Hiçbirini görmediğim ve kaçmış olabileceklerini umduğum için delice sevindim." Kentin öte ucunda, Kalamarya banliyösünün Karadeniz kıyısından gelmiş muhacirleri arasında, bazıları Yahudilerden oluşan sonu gelmez gibi görünen yürüyüş kolunu şu yorumla selamladı: "Hazret-i İsa'yı çarmıha gerdiklerine göre, bunu hak etmişlerdi." Ama o zaman henüz yedi yaşında olan Georgios Andreades, kendi kendine şu gördüğü yoksul insanlann –"bana göre bu manzara çok acı vericiydi"– İsa'nın çarmıha gerilmesiyle ne ilgileri olduğunu sormuştu.[651]

Bireyler olup bitenlerden hoşnutsuzluklarını gösterdikleri halde, kentin meslek birlik ve örgütlerinin bu duyguları paylaştığını gösteren pek az belirti vardı. Tek istisna, engelli Yahudi savaş gazilerinin Temmuz 1942'de zorunlu kayıtlara dahil edilmesi üzerine öfkeyle tepki gösteren Yunan savaş gazileri birliğiydi. Bundan sonra da çeşitli kereler, Hıristiyan savaş gazileri birliği, Yahudi yoldaşlan adına müdahale etmeye çalıştı. Sonunda Almanlar, planlı gösterilere devam etmeleri halinde üzerlerine ateş açılacağı tehdidinde bulundular. Protestoyu bu kadar ileriye vardıran bir tek onlar oldu. Cemaatin hukukçusu Yacoel, çok uzun zamandır tanıdığı ve başka türlü hissedeceklerini düşündüğü kişilerin soğuk bir şekilde mesafeli tutumlarından duyduğu hayal kırıklığını gizleyemiyordu. Sınır dışı edilmesi ve ölmesinden kısa bir süre önce kaleme aldığı 1943 tarihli anılarında, kentin mesleki sınıflannı, özellikle büyük tüccar ve işadamlarını "yoldaşça dayanışmadan tam anlamıyla yoksun" olarak betimliyordu. Yahudilerin Selanik lonca ve derneklerinden zorunlu çıkanlmalannın ardından, Yacoel "kentin en büyük ve en

649 E. Kounio-Amariglio ve A. Nar, der., *Proforikes martyries,* 94.
650 A.g.e., 45.
651 Drosakis, *En Thessaloniki;* 90; G. Andreades, *Kalamaria mou axechasti* (1994), 71-72.

önde gelen ekonomik örgütünün başkanını" –herhalde Ticaret Odası'na bir gönderme– şiddetle kınıyordu. Bu adamın Yahudi şirketleriyle çok sayıda ve güçlü bağlan olmasına karşın –o kadar güçlü ki, adam Yudeo-İspanyolca bile konuşuyordu– "soğuk ve pasif" kalmış ve herhangi bir şey yapmayı reddetmişti.

Bu bakımdan, Selanik Atina'dan bir hayli farklıydı. Orada Başpiskopos Damaskinos, başbakana ve Reich'ın Yunanistan'daki tam yetkili elçisi Gunther von Altenburg'a yazdığı resmî mektuplarda kesin bir biçimde sınır dışı işlemlerini lanetledi. Bu dikkate değer protestoda mektubu imzalayan diğer birçok kişi arasında, başkentin tüm önemli mesleki ve kamusal kurumlarının temsilcileri yer alıyordu. Atina ticaret ve sanayi birlikleri, Selanikli Yahudilerin, ille de gerekiyorsa, ülke dışına gönderilmek yerine, ülke içindeki kamplara gönderilmesini önerdi. Tam tersine, Selanik Metropoliti Gennadios, özel bir protestoyla içine kapanmış gibi görünür. Kentin bir avuç ileri geleni sınır dışı işlemlerini durdurma çabasıyla genel vali Simonides'i ziyaret ettiklerinde, genel valinin yaptığı tek şey onları, kendilerine yapılan iyiliği anlamayan Yunanlara karşı hayret eden Almanlara göndermek oldu. Bundan sonra, Selanik'in mesleki sınıflarının sessizliği kulakları sağır edecek düzeydeydi. Üniversite profesörleri ve öğrencilerden, işadamlan birlikleri ve barodan fısıltı bile çıkmadı. Belediye, eskiden Yahudilerin doldurduğu işlerdeki boşlukları ilan etmek gerektiğinde genel valiye danıştı ve kentte tanınmış Yahudilerin anısına verilmiş birkaç sokak adını değiştirdi. Bizzat Simonides, sınır dışı işlemlerini protesto etmek şöyle dursun olan bitenleri Atina'daki kendi hükümetine bildirmedi, hiçbir itirazda bulunmadı ve Eichmann'ın askerlerine yardım etmeleri için jandarma ve diğer devlet memurlarını görevlendirdi. Mihail Molho, "Selanik'te özellikle Yahudiler arasında ısrarla dolaşan söylenti," diye yazmıştı, "Hükümetin Yahudi unsurun sınır dışı edilmesi fikrine tümüyle karşı olmadığı yönünde; bunun nedeni de, hükümetin böylece hem nüfusun ırksal türdeşliğini sağlamak hem de Trakya ve Makedonya'dan kente akan muhacirlerin yerleşimini kolaylaştırmak gibi ikili bir çözüm getirecek olması imiş."[652]

Bu tepki yokluğu, protestonun olanaksız olmasıyla açıklanamazdı. 1942'de sivil seferberliğe karşı grevler ve gösteriler olmuştu; bunlar Nisan 1943'te –sınır dışı işlemlerinin ortasında– tekrarlanmıştı. Ağustos ve Eylül 1943'te öğrenciler, sendikalı işçiler ve savaş gazilerinin başını çektiği yiyecek kıtlığı ve vurgunculara karşı başka emekçi protestolan da yapıldı. Fakat hepsinden büyük kamusal protesto Temmuz 1943'te, Almanların, bir Bulgar tümeninin kentin yakınlarına sokulmasına izin verecek şekilde kuzey Yunanistan'daki Bulgar işgal bölgesini ge-

652 Apostolou, "'The Exception of Salonika'", 175; Molho, *In Memoriam,* 127-131.

nişletmeye karar vermesi üzerine baş gösterdi. Aslında, Simonides, Başpiskopos Gennadios ve geniş yelpazeden bir dizi siyasal ismin 1943'teki başlıca kaygısı, 1912-13 kazanımlarının geri verilmesini ve Bulgar ordusunun Selanik'e girmesini önlemekti. Bunun gerçekleşmesini engellemek amacıyla, Almanların Yunan yönetimine inancını sürdürmek üzere yarı resmî bir Ulusal Makedonya Konseyi kurdular. Kentteki baş Wehrmacht yöneticisi olan Max Merten'in, Yunan tarafına yakınlık duyduğuna ve Bulgar yanlısı askerî üstleriyle tartışmalarında kendilerini desteklediğine inanıyorlardı. Bu bakımdan, kentteki üst düzey hiçbir Yunan siyasetçinin, hele de Merten herkese bunun Berlin'deki daha üst düzeyler tarafından verilen bir karar olduğu ve onun elinden hiçbir şey gelmeyeceğini söyledikten sonra, Yahudiler lehine konuşarak onun desteğini kaybetmeye ve değerli siyasal sermayeyi harcamaya niyeti yoktu.[653]

Bir yıl sonra Yunan başkentindeki belki yüzde 50'ye karşılık, Selanik'in Yahudi nüfusunun yüzde 5'ten azı sınır dışı işleminden kurtulabildi. Bu belki de kısmen Makedonya'nın başkentinin Yahudilerinin Atina'dakilere göre çok daha fazla, daha göze batıcı ve daha az asimile olmalarından kaynaklanıyordu; yaklaşık yarım milyonluk bir kentte çoğu Yunanca konuşan birkaç bin Yahudiye yardım etmek, onun yarısı boyutundaki bir kentte elli bin Sefardim'e yardım etmekten hatırı sayılır ölçüde kolaydı. Aileler dağılmayı isteselerdi, veya Başhaham Koretz'in farklı –Atina'daki başhahamınkine benzer– bir kişiliği olsaydı, belki Selanik'ten daha fazlası kaçabilirdi: 1944'e gelindiğinde, direniş çok daha güçlenmişti ve yardım etmesi önceki yıla göre çok daha mümkündü. Ne ki, Yunanistan'ın iki ana kentindeki seçkinlerin farklı öncelikleri ve duyguları da hayati bir rol oynadı. Alman kayıtlarına göre, Selanik'ten yaklaşık kırk beş bin Yahudi Auschwitz'e ulaştı. Varmalarından birkaç saat sonra, birçoğu gaz odalarında öldürülmüştü.[654]

653 Gounaris ve Papapolyviou, der., *Foros tou Aimatos,* 101.

654 D. Czech, *Kalendarium der Ereignisse im Konzentrationslager Auschwitz-Birkenau, 1939-1945;* (Rowohlt, 1989), 445-480.

23
SONRASI

1943 yazında, Nicholas Hammond adında bir İngiliz gizli ajanı Ulah çoban kılığında, direniş örgütüyle irtibat kurmak için dağlardan Selanik'e tehlikeli bir yolculuk yaptı. Kendisine kentin güvenli bir kesimi olduğu söylenen, yakın zamanda Yahudiler tarafından boşaltılan bir saklanma yerine götürüldü. "Adamım bana Getto'nun değerini açıkladı. Almanlar yakın geçmişte ... Selanik Yahudilerini sınır dışı etmişler ve işgalciler ve mültecilerle kaynayan Getto'da şimdi kimlerin yaşadığını denetlemiyorlarmış." Hammond'ın ifadesi, Yahudilerin gitmiş olmalanna karşın, elle tutulur biçiminde, boş evler, cemaat binaları, dükkânlar, fabrikalar ve bütün semtlerde, varlıklarının yaşamaya devam ettiğini hatırlatır. Birkaç hafta içinde, koca bir kentin nüfusunun yaklaşık beşte biri, mülklerini ve eşyalarını arkalannda bırakarak sınır dışı edilmişti.[655]

Yahudi Mülklerinin Tasarrufu İdaresi

Yahudiler çıkar çıkmaz insanlar onlann evlerine koştular, define bulma umuduyla döşeme tahtalarını söktüler, duvarları ve tavanları yıktılar. Kurtuluş'tan kısa bir süre sonra, bir Yunan gazetesi, "Yahudi mirasından kendilerine düşen hisseyi isteyen Ayios Fanourios ve Tumba'nın yoksul halkı, ... metruk Yahudi mahallelerinin mesken ve kulübeleriyle uğraşan Nikos Stergiades ve Peri Nikolaides hırsız ekibinin bravoları ve koruması altında coştular," diye yazdı. "Genç, cesur akıncılar minik parçalar ele geçirmeyi başardılar." Fakat aynı şey daha şık semt-

655 N. Hammond, *Venture into Greece: With the Guerrillas, 1943-1944* (Londra, 1983), 64-65.

lerde de oluyordu. Giorgos Ioannou'nun "Yatak" adlı kısa öyküsü, komşusunun dairesinden masaların, konsolların, aynaların ve çarşafların anında yağmalanışını betimler. Saatler içinde daire çırılçıplak kalmıştı: Döşeme kâğıtlar, yatak kıtıklan ve tüylerle kaplıydı, banyo atılmış kitaplarla doluydu ve mutfaktaki fayanslar define arayışıyla sökülmüştü. Bir yetkili o dönemde "asayiş tam anlamıyla yıkılmıştı" diye yazmıştı ve kentin kullanılmış eşya satan dükkânlan çalıntı mallarla dolmaya başladı. Seçkinlerin villalarını ve Yahudilerin sahip olduğu depolan Almanlar bizzat yağmaladılar; kamyonetler "piyanoları, gardıropları, halıları, elektrik lambalarını ve her türden giysileri" Almanya'ya taşıyordu. Bir gazetecinin deyişiyle, "genel ve utanmazca bir talandı bu."[656]

Almanya ve Avusturya'daki deneyimleri, SS'e Yahudi mülklerini doğru dürüst teslim almanın önemli olduğunu öğretmişti. "Vahşi" yağma etkisiz ve tehlikeliydi – etkisizdi, zira yetkililere Yahudi mülkünün getirilerini istedikleri gibi dağıtma olanağı vermiyordu ve tehlikeliydi, zira kamusal düzenin bozulmasına yol açabiliyor ve bir arbedeye dönüşübiliyordu. Bu yüzden, sınır dışı işlemlerinin başlamasından bile önce, Wisliceny ve Brunner, Genel Vali Simonides'e Yahudi mülkünü Yunan devleti adına yönetecek yeni bir bölüm kurmasını emrettiler. Yahudi Mülklerinin Tasarrufu İdaresi'nin [YDIP] başına, Ilias Douros adında, kentin ipotek dairesinin de yöneticisi olan, vazifeşinas bir memur atandı. Onun üzerinde, hukuk danışmanı olarak üniversiteden bir hukuk profesörü, büyük yerel bankaların şube müdürleri, Ticaret Odası başkanı, meslek ve zanaat loncalannın temsilcilerinin de aralannda bulunduğu bir sürü ileri gelen bulunuyordu. Alman siyasası, kentin ticaret ve sanayi seçkinlerini Yahudi mülklerinin satışına dahil etmiş ve onlara Berlin'le birlikte çalışmalan için güçlü bir teşvik vermişti.

Batı banliyölerindeki mülkler, içlerindeki eşyaların YDIP tarafından kendi depolarına aktarılmasından hemen sonra, işgalcilerin istilasına uğradı: Tüm sandalye, masa ve diğer eşya ancak yirmi yedi depoya sığdınlabildi. Kentin başka yerlerinde de Yahudilerin sahip olduğu konutlar çok fazla olduğu için, tıpkı 1923'ten sonra Müslüman mülklerine yapıldığı gibi, refah idaresine muhacirleri buralara yerleştirmesi bildirildi. Fakat Alman müdahalesi bu planın gerçekleştirilmesine olanak vermedi ve birçok ev işgal birliklerince soyup soğana çevrildikten sonra, nüfus mübadelesinden sonra olduğu gibi muhacirler tarafından bizzat işgal edildi. Bu arada, müdürünün deyişiyle YDIP, depolanan mobilyalanna yönelik hükümetten ve belediye daireleri ve bireylerden gelen "istek bombardımanı" altında kalmıştı.[657]

656 *To Fos,* 21-26 Nisan 1945; Douros'tan Simonides'e rapor, 13 Haziran 1943, YDIP dosyalan; Kounio, *From Thessaloniki,* 159-160.

657 Douros-Simonides, 13 Haziran 1943, YDIP dosyalan.

Yahudi cemaatinin kendi verdiği listeleri kullanan Douros, ticari mülklere yoğunlaşarak, Herkül'ünkine benzer muazzam bir işi biraz olsun sınırlamaya karar verdi. Terk edilen yaklaşık iki bin büro, depo, dükkân ve fabrikayı kapsayan bu işte, sahiplerini gettolardan getirmeyi ve onlan, envanter görevlileri ve YDIP memurlarıyla birlikte gönderip kendi işyerlerini mühürletmeyi planladı. Anahtarlar kendisine geri verilecekti; kendisi de her bir mülkü idare edecek ve göz kulak olacak kişilere, yani yed-i eminlere dağıtabilecekti. Bu yed-i eminler YDIP'ye –Yunan devletine kazanç getirecek şekilde– kira ödeyecek ve işyerinin ve içindekilerin kullanımının sorumlusu olacaklardı.

Bu derli toplu, ama o koşullar altında biraz fazla ihtiraslı bir plandı. YDIP'nin kuruluşu ile Auschwitz'e ilk nakiller arasında birkaç haftadan fazla zaman geçmemişti; iki bin kadar Yahudi işadamı ve dükkân sahibinin işyerlerini gözden geçirmek için kapatıldıklan gettolardan getirilmesine bile yetmeyecek bir süreydi bu. Durmadan dinlenmeden sürdürülen çalışmaları karşın, sadece 600'ünün –toplamın üçte birinden azı– envanteri sahiplerinin huzurunda çıkanlabildi.

Büyük bir sorun da, envanterleri kontrol edecek nitelikli ve güvenilir elemanların yokluğuydu. Kuşkusuz, aday bolluğundan geçilmiyordu. Aslına bakılırsa, YDIP dairelerinin önünde muhtemel envanter görevlileri kuyrukları oluştu: Douros'u ricalarıyla bunalttılar, o kadar ki dışan çıkanlmalan için polis çağırdı. Gelgelelim, çoğu kişi sadece "tercihan kuyumcu, tekstil tüccarı ve lüks mallar" için aday gösterilmek istiyor, daha mütevazı işlere atanmaları halinde mazeret beyan ediyordu. Bir başka sorun da, Yahudilerin ve Hıristiyanlann ortak iş kurdukları ve birbirlerinden mülk kiraladıklan bir kentte neyin "Yahudi mülkü" oluşturduğuna ilişkin asla çözülemeyen meseleydi. Son olarak da, hepsinden çok baş ağrıtan sorun geliyordu – Almanlar. Yunan devlet memurları gerçekten işgal yetkililerinin YDIP'nin işine kanşmanın baştan çıkarıcılığına direnebileceğini düşünmüş olsaydı, çabucak yanıldıklarını öğrenirlerdi – en azından, 1943 ilkbahar ve yazı boyunca süren YDIP toplantılarının bazı dakikalarından değerlendirme yapılırsa, ortaya çıkan durum, açgözlülük, baskı ve dolandırıcılıktan oluşan sıra dışı bir öyküydü.

İnsanlar ağaçtaki meyvelere ulaşabilmek için, nüfuzlu kişilerin torpiline başvuruyorlardı. Sözgelimi, 9 Nisan'da Dimitris V. diye bir şahıs, kadroların birçoğunu bulan Ticaret Odası'na envanter görevlisi olarak atanmasına yönelik bir istekte bulunduğunu ve kendisine Solomon Florentin'in Ermou Sokağı'ndaki dükkânının tahsis edildiğine ilişkin YDIP'ye şikâyette bulundu. Dükkânın anahtarlarını bulmak için kentte dört dönmüş, bir daireden diğerine gönderilmişti. Gene de, sonunda kendisine, "kaybol buradan, çünkü kayınbiraderim aday gösterilmişken sen tercih edildin," diyen bir başka adam tarafından dükkândan çıkarılmıştı. İm-

zasını "işsiz bir aile reisi" olarak atan şikâyetçi, özellikle de "söz konusu dükkân malla dolu olduğu" ve bunları saymanın "günler gerektireceği" için bu olaylar yüzünden bunca zaman harcadığından büyük bir sıkıntı duyuyordu.[658]

Bazılan YDIP'den çok daha hızlı ve etkili yollar buluyordu. Evi P. adlı bir güzellik uzmanı, dosdoğru Almanlara giden düzinelerce kişiden biriydi. Wehrmacht yönetiminin bürolanna gitmiş gelmiş ve Müfettiş Kuhn diye birine –Almanca olarak– kendisini şöyle tanıtmıştı: "Humboldt bursuyla üç yıllığına Viyana güzellik okulunda öğrenim gördüm ve üstün dereceyle mezun oldum. Yahudilerin bıraktığı dükkânlardan biri için size başvuruyorum. Tsimiski Sokağı 107 numara (eskiden Haim Mano'ya ait olan) veya Ermou Sokağı 33 numaradaki (Greta Almaleh'e ait) dükkân olabilir." Üç gün sonra, Kuhn ona Tsimiski Sokağı'ndaki dükkânı verdi ve işyeriyle içindekilerin değerini belirlemek için iki adam güzellik uzmanına eşlik etti.[659]

Bütün bunların hukukiliğine ilişkin sorunlar başlangıçta pek önemsenmedi. Borçlar ödenmez ve sebze, meyve ve balık yumurtaları ilkbahar sonu sıcağında bozulurken, sınır dışı işlemlerinin aniliğinin yarattığı kamu düzeni, ticaret ve hijyen gibi ivedi sorunlar öncelik arz ediyordu. YDIP danışma konseyinin 5 Mayıs tarihli toplantı tutanağının üçüncü maddesi, "Yahudi mülkleri içindeki yiyecek stoklannın muhtemel bozulmasına ilişkin kaygılar nedeniyle, sorunu inceleyecek ve bu malların açık artırmaya nasıl çıkarılacağını belirleyecek bir alt komitenin kurulması kararlaştırıldığını" belirtiyordu.[660] YDIP'nin kendi hukuki temeli sorunu ise, Yunan hükümetinin nihayet gereken yasayı çıkarabildiği Haziran ayına kadar hiç ele alınmadı. Dolayısıyla, YDIP'nin ilk üç aylık işlemlerinin tek temeli yönetsel emirlerdi. Reich'da emlak hukuku üzerine uzman olan Wehrmacht yöneticisi Max Merten, Simonides'e, 1940'ta kentteki İtalyan mülklerine, ertesi yıl da İngiliz mülklerine el konulmasında başvurulan düşman malvarlıklannın müsaderesine ilişkin mevcut Yunan yasalarını kullanmasını tavsiye etti. Fakat kuşkusuz Yunan Yahudileri düşman uyrukları değildi. Yasa sonunda yayımlandığı zaman, sanki düzenleme geçici imiş ve mülk muhafızları iyelik iddiasında bulunmuyormuş gibi, "yed-i emin" ve "mütevelliler"den söz ediyordu. Gerçek mülk sahipleri ise "yurt dışında yerleşik" diye anılıyordu.

Bu, kanuna harfiyen uymak isteyen Douros ile, hukuki inceliklere özen göstermekten çok, devir-teslimlerin ağır ilerlemesinden sabırsızlık duyan işgal yetkilileri arasında bir görüş ayrılığı yarattı. Douros'u mutsuz eden başka şeyler de var-

658 YDIP dosyalan, Dimitrios V.-YDIP, 9 Nisan 1943 (Bazı adlar değiştirilmiştir).
659 Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen (Ludwigsburg): AR-Z 139/59 (Merten zabıtlan), B13-420, ss. 241-248 (Douros'un ifadesi).
660 YDIP dosyalan.

dı. Envanter görevlileri ile yed-i eminler, dükkânların içindeki malların yasadışı paylaşımı konusunda anlaşmalar yapıyor, idareye gerçek dışı envanterler sunuyorlardı. Depolan, ambarları ve fabrikalan koruyan gece bekçileri içeriden istediklerini alıyorlardı. Hepsinin ötesinde, Almanlar mülkleri bir an önce elden çıkarması için ensesinden ayrılmıyorlardı. 23 Haziran'a gelindiğinde, örgüt 256'sı Alman adayı olan sadece 300 yed-i emin atayabilmişti.

Bulgar birliklerinin Yunan topraklarında biraz daha ilerlediği Temmuz 1943'te, Alman ordusu Selanik mülki yönetimini dolaysız denetimleri altına almaya karar verdi ve YDIP Merten'in temsilcisi Kuhn'un nezaretine girdi. Kuhn ile Douros yed-i eminlerin dükkânlarda buldukları malları satma hakkına sahip olup olmadığı konusunda çekişip duruyorlardı. Douros bu haklannın bulunmadığında ısrarlıydı; Almanlar ise, zoralımların yararlarının kente biraz daha yayılmasını istediklerinden, buna karşı çıkıyorlardı. Alman yanlısı silahlı çeteler dükkânlara baskın yaparak, ilk sözleşme şartlarına bağlı kalmış yeni mal sahiplerini oradaki her şeyi satmaya zorladılar. 3 Ağustos'ta, Douros'u perişan edecek şekilde, Almanlar kentin batı yarısında –Aya Sofia'dan Hirsch semtine kadar uzanan kesimdeki– tüm kilitli mülklerin açılmasını emrettiler; sonuçlar tahmin edilebileceği gibi oldu. İki hafta sonra, Douros sağlık gerekçesiyle istifa etmeye çalıştı, ama Simonides görevinde kalmasını emretti. Ertesi ay, danışma konseyi dağıtıldı.

1943 sonbahanna gelindiğinde, bir YDIP yetkilisinin "Yahudi mülkleri üzerinde oynanan kirli oyunlar" olarak adlandırdığı etkinlikler, kentte herkesin bildiği bir sır haline gelmişti. YDIP'nin aday gösterdiği yed-i eminlere sadece 160 mülk teslim edilmişti. Bulgar bölgesinden gelmiş bazı muhacirler kayınlmıştı: YDIP dosyalarına göre yed-i eminlerin 296'sı Doğu Makedonya ve Trakya'dan, 242'si Simonides'in memleketi Serez'den ve 169'u Drama'dan gelen muhacirlerdi. Fakat muhacirlerin çoğunluğu kesinlikle bu işten yararlanamamıştı. Alman subayları ve Alman şirketleri binalara –bazan kişisel çıkar için, bazan değil– el koymuşlardı. Diğerleri Yunanlar arasındaki Alman ajanlarına veya kendi mülklerini yitirmiş Yunanlara gitmişti. Yahudi dükkânlannın satışlarından elde edilen gelirler Almanlann muhbirleri, çevirmenleri ve kente dehşet salan sivil milislerin finansmanına gidiyordu. Hitler'in Dostlan Derneği –üyeleri arasında yerel gazeteciler, işadamları ve jandarma subayları bulunan– yeni bürolar elde ettiler; Bulgar Kulübü'ne altmış mülk tahsis edildi. İşbirlikçi Perikles Nikolades'e, kumar tekkeleri ve casinolar kurması ve artık "sessiz ve metruk" haldeki Baron Hirsch semtini, yıkıp iyi bir kârla molozunu satmadan önce ucuza satın alması için eskiden Yahudilere ait olan beş kafe devredildi. Daha sonralan Batı Almanya'da sakin bir emeklilik hayatı sürecek olan Laskaris Papanaoum'un, saklanan Yahudileri ele vermesi, Balkanlar'daki en büyük tabakhanenin

yanı sıra, Jak Juda'nın Egnatia üzerindeki dükkânı, Nar balıkçısı ile Amir ve Mevorah'ın 57 numaradaki işyerleri verilerek ödüllendirildi. Almanlar bundan başka uzak semtlerdeki diğer Yahudi mahallelerinin –doğuda 151 ile Kalamarya, batıda Reji Vardar ile Ayia Paraskevi– yıkım imtiyazlarını da açık artırmaya çıkardılar ve kentin varoşları moloz ve yıkıntıya dönüştü. YDIP listesindeki Yahudilere ait altı bakkalın karşısına, bir yetkili kurşunkalemle şöyle bir not düşmüştü: "151 Yerleşim'indeki bütün işyerleri yıkılmıştır." Aynı not, Hirsch semtindeki bir sokak boyunca listelenen on altı mülke daha –manav, kundura tamircisi, mandıra, taverna, bir berber ve bir eczaneye– eşlik ediyordu. Savaştan sonra işbirlikçi bir devlet memuru, "Selanik'te iyi bilinen bir şey var ki," diyordu, "Merten birçok insanı kurtardı ve Yahudi mülklerini verdiği kişiler tarafından göklere çıkarıldı."[661]

Bir süreliğine, çok uzaklardaki Atina'daki yetkililerin kulağına olan bitenin pek azı ulaştı, ama ulaştığı zaman dehşete kapıldılar. Ekim 1943'te, bir Yunan devlet memuru, içişleri bakanlığına Yahudi mülklerine yapılan muamelenin "dehşet verici ve rezalet" olduğunu bildirdi. Kentteki konut sıkıntısı her zamanki gibi ciddiydi ve birçok mülteci korkunç koşullar altında yaşamaya devam ediyordu. Yahudilere ait çoğu daireler ve konutlar, duvarları, çatılan ve döşeme malzemelerinin yağmalanmasının ardından kullanılamaz haldeydi. Diğerleri –kentin sinagoglarının çoğuna yapıldığı gibi– muhtaç durumdakileri yeni barınaklardan yoksun bırakarak havaya uçurulmuştu. İçişleri bakanlığına durumu bildiren memur sözlerine, "Bu muazzam meseleyle ilgili genel yaklaşıma ilişkin kişisel izlenimlerim çok üzücüdür," diye son veriyordu. Kurtuluştan hemen sonra, sağ kalan bir Yahudi geriye kalan iki YDIP deposunu ziyaret etti ve orada gördüklerini şöyle betimledi: "Toplam muhteviyatı, hepsi de değersiz nitelikte birkaç eski dolap, birkaç eski masa, çoğu tahrip olmuş birkaç daktilo, parfüm imalatında kullanılan boş kavanozlardan ibaret."[662]

Hayatta Kalanlar

Almanlar, Atina'nın kurtuluşundan iki haftayı aşkın süre sonra, 1944 Ekim'inin sonunda en nihayet Selanik'ten ayrıldılar. Eylül ayında saklanan sekiz Yahudi keşfedilip vurulmuştu. Kurtuluşa kadar beş veya altı kişi hayatta kaldı.

661 ASKI K411, 23/4/23; ELIA, Archeio Voulgarikis Katochis kai Propagandas sti Makedonia, 14/313; Matarasso, 164-165; Özel Savaş Suçlan Askeri Mahkemesi (Atina), *Praktika,* 11 Şubat-5 Mart 1959, Khrysokhoou'nun ifadesi, s. 65-66, 99-100.

662 NA RG 59/868.00/1324, Berry (İstanbul)-ABD, 6 Aralık 1943, ilişikte "Memorandum of Dim. Andreades, Nomarch of Drama, Concerning the Situation in Macedonia", 18 Ekim 1943; Matarasso, 223.

Dağlara kaçmış veya partizanlarla birlikte çarpışmaya gitmiş birkaç yüzü, artık geri dönüyorlardı. Daha yüzlercesi Atina içinde veya civarında saklanarak hayatta kalmıştı ve bunlardan birçoğu tedricen döndüler. Fakat Polonya'ya gönderilen on binlercesinin kaderine ilişkin birinci elden haberler, Auschwitz'den sağ kurtulanların ilk bölümünün döndüğü Mart 1945'e kadar gelmeyecekti.[663]

İlk gelen, Leon Batis adında Atinalı bir avukattı; Selanik'e kuzeyden 15 Mart'ta ulaştı. O gece, yorgun, sinirli ve kuşkulu, ailesinin hâlâ hayatta olup olmadığını görmek için Atina'ya gitmek için can atan Batis, bir kafede uzo içerek geniş bir dinleyici topluluğuna hikâyesini anlattı. Gazeteciler olayları anlatmasını istiyor, gelen Yahudiler ise akraba ve dostlarından haber almaya çalışıyorlardı. Dinleyicilerden biri, "O sözcükleri ilk kez o akşam duyduk: Gaz odaları, seleksiyonlar. Donup kaldık ve ayrıntıları sormaya cesaret edemedik," diye yazmıştı. "Batis soğuk bir tavırla, bizim duygularımızı göz önüne almaksızın konuştu... Herkesin [bu olaylan] bildiğini zannediyordu." Ertesi gün, anlattıkları kentin gazetelerinin çoğunda çıktı. Bu, cemaatin kaderinin kesin ve büyük ölçüde eksiksiz bir anlatımıydı. Başlıklardan biri, "Selanik'ten gelen bütün Yahudileri krematoryumda yaktılar," idi. Birkaç hafta sonra gelen başkaları, ilk kez olarak kadınların birçoğuna uygulanan kısırlaştırma ve diğer tıbbî deneylere ilişkin bilgiler de dahil yeni ayrıntılar getirdiler. Ağustos ayına gelindiğinde, iki yüz kişi dönmüş, daha fazlası da yoldaydı. Kurtuluştan bir yıl sonra, kamplardan geri dönmüş bini biraz aşkın –diğerlerinin verdiği adla– "Polonyalı" vardı.[664]

Hayatta kalanlar Selanik'i dönüşüme uğramış ve tanınmaz halde buldular. Savaşı saklanarak geçirmiş bir tütün tüccarı olan Yehuda Perahia, duygularını şiire dökmüştü:

> Nasıl da dönüşmüş paslı demire saf altın!
> Nasıl da bizim olan dönmüş bir yabancı simgeye!...
> Dolaşıyorum bu kutsal kentin sokaklarında.
> Güneşe rağmen, karanlıklar içinde duruyor sanki.[665]

Yahudi mezar taşlan tuvaletlerde ve yollarda görülüyordu ve eski mezarlığın bulunduğu bir köşede inşa edilmiş bir tavernanın dans pistinin yapımında kullanıl-

663 ASKI 23/4/121.

664 Matarasso, 178-192; *To Fos* 16 Mart 1945; Israel Jacobson (AJDC), Selanik, Ağustos 1945; Omiron Israeliton Polonias–AJDC, 17 Kasım 1945, AJDC arşivlerinin verdiği rakam 1157'dir.

665 "Despoues de la catastrofa en Salonique", I. J. Levy, der. ve çev., *And the World Stood Silent: Sephardic Poetry of the Holocaust* (Urbana, Ill. 1989), 162-163.

mıştı. Mezarlar orada saklandığı varsayılan defineleri bulmak amacıyla talan edildiğinden, "birçok Yahudi kafatası ve kemikleri gözle görülüyor"du. Hirsch semti, artık depo olarak kullanılan sinagog ile akıl hastanesi dışında yerle bir edilmişti. Diğer sinagoglar Almanlar tarafından dinamitlenmişti ve yıkıntı halindeydi. Had safhadaki konut sıkıntısıyla başa çıkma çabasıyla –1945 ortasında kentte doğu Makedonya'dan gelen 60 bin mülteci vardı– aşırı baskı altında bulunan yerel yetkililer, dönen Yahudilere özel bir yardımda bulunmadılar. Büyük bölümü evlerini ve işyerlerini yitirmiş sağ kalan Yahudiler yoksullukla yüz yüzeydiler. İnsani yardım hizmetlileri, acilen giysi, şilte ve battaniyelere duyulan ihtiyacı bildiriyordu. Birçoğu banklarda veya geriye kalan birkaç sinagogun döşemesinde yatıyordu.[666]

Kısa vadede ağır basan öncelik –o dönemde Yunanistan'ın her yerinde olduğu gibi– yiyecek, barınak ve tıbbi yardımdı. Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi (UNRRA) kentte hem Hıristiyanlara hem Yahudilere yardım ederek etkinlik gösterdi ve görevlilerinden biri ve (daha çok "Joint" olarak tanınan) American Jewish Joint Distribution Committee'nin desteklediği Bella Mazur, boş zamanını "resmî bir düzen görünüşüne sahip olabilsin diye, topluluğun organizasyonuna yardım etmeye çalışmaya" ayırdı. Kentteki birçokları gibi, sağ kalan Yahudiler de yiyecek ve giyecek konusunda UNRRA'ya bağımlıydı. Mazur, çoğu üzerlerindeki giysilerden başka hiçbir şeysiz dönen konsantrasyon kampı mahkûmlarının her birine iç çamaşırlan ile şilte işlevi görsün diye, çift battaniye verdi. Bazılarına eski ayakkabılar verildi. Çeşitli cemaat binaları –Bulgar bölgesinden gelen muhacirler savaş sırasında bunları işgal etmişti– aralarında en muhtaç olanları barındırmak üzere temizlendi, yenilendi ve badana edildi.[667]

Birçokları dönüşlerinde hissettikleri düş kırıklığı, öfke ve burukluğu gizlemiyordu. "Sınır dışı edilenler ülkelerine döndüklerinde dostlarına, bazı akrabalarına, içinde yaşayabilecekleri bir eve, bir işe ve geleceğe kavuşma umuduyla yaşamışlardı," diye yazmıştı bir gözlemci. "Bu umutlar geldikleri anda yerle bir oldu." Bize beklenmedik gibi görünebilirse de, Auschwitz'den dönenler savaştan Yunanistan'da sağ çıkanlar tarafından "soğuk bir biçimde karşılandılar"; niye başkalarının değil de onların kamplardan canlı çıkabildiklerini sordular – işbirliği yapmış ve ötekilerin ölüme gitmelerine izin vermiş oldukları gibi zımni, bazan pek o kadar da zımni olmayan imalarla. "Şu soru neredeyse hep soruluyor: Neden siz sağsınız da benim akrabam –annem, babam, kız kardeşim vb.– değil," diye yazmıştı, bir insani yardım çalışanı Aralık 1945'te. "Bu, önde gelenler tarafından ... çoğunluk-

666 Israel Jacobson (AJDC), Selanik, Ağustos 1945 (AJDC arşivleri).
667 B. Mazur-Louis Sobel (JDC), 20 Mart 1945 (AJDC arşivleri).

la Yahudilerin en kötü unsurlarının konsantrasyon kamplarından sağ çıktıklarına ilişkin gerçek dışı genellemeye yol açmıştı."[668]

Kamplardan dönenlerin birçoğu, bu tür suçlamalar karşısında küplere binerek, "Almanya'dayken buradakinden daha iyi muamele gördüklerini" ileri sürdüler ve kalanları, servetlerini istiflemek ve şimdi de onlara yardım etmemekle suçladılar. İşsiz bir eski kamp mahkûmu, Haim B.'nin dükkânının vitrinine bir taş fırlattı ve ardından olayı seyredenlere, bu dükkân sahibi gibi kişilerin "insanlar açlıktan ölürken dünyanın bütün milyonlarını ele geçirdiğini" haykırdı. Polise, "yoksulların kaderine aldırış etmeyen ve akrabalarının ölüm ilamına ihtiyacı olmadığı veya başka bir işi düşmediği sürece cemaatin içine adım atmayan tüm zengin Yahudilerden intikam almak" istediğini söyledi. Dükkân sahibi ise, gerek muhtaçlara yardım etmek gerek bu tür olaylan önlemek için daha fazla şey yapmamaları yüzünden –buradan anlaşılıyor ki, bu olay ilk değildi– cemaat yetkililerini suçladı.[669]

1157 "Polonyalı", 1946 başında cemaat seçimleri için kendi partilerini kurdular ve sayılan sayesinde en büyük oy hakkını kazandılar. Gene de, gerçekte programlan rakiplerinden –Siyonistler ve sözde [çoğu solcu] Dirilişçiler– pek az farklıydı. Hepsinin istediği uygulamada cemaat varlıkları üzerinde daha büyük denetim, daha etkin sosyal yardım programı ve mülklerini geri almak üzere Yunan yetkilileri üzerinde baskı idi. "Polonyalılar" kazandıktan sonra bile, zamanlarının birçoğunu yabancı Yahudi yardım kuruluşlarına saldırmakla geçirdiler. Bu saldırganlık gerçekte kamplardan sağ çıkanların yaşamlarını tırpanlayan kuşku, bireycilik ve kaygının tezahürüydü. Fakat bu tür tutumlar, dışarıdaki kişiler açısından onlarla birlikte çalışmayı bunaltıcı hale getiriyordu. Yeni cemaat yetkilileri yurtdışından gelen tüm fonların tasarrufunun kendilerine ait olduğunda ısrar ettikçe, ilişkiler iyiden iyiye bozuldu; 1947'ye gelindiğinde, tartışma o kadar kötüleşmişti ki, ana Yahudi yardım kuruluşu fiilen kentten çekildi. Ardından verdiği kararda, sağ kalanların işlerini çok kötü yürüttüğünü, her türlü cemaat dayanışmasından yoksun olduğunu ve gerçek örgütün yoluna parti çekişmelerinin –şu bildik bela– çıkmasına izin verdiğini belirtti.[670]

668 I. O. Jacobson-Phillip Bernstein, 12 Kasım 1945 (AJDC arşivleri); Wiener Kütüphanesi, HA 15-1/2/7/C, "Greece", Nisan 1946 (Henriques Koleksiyonu); "Greece", 20 Aralık 1945, AJDC dosyaları.

669 *Israilitikon Vima,* 3 Ekim 1947.

670 Jewish Community of Salonica-AJDC (New York), 24 Temmuz 1946 (AJDC: dosya 455, AR 45/64), a.g.e., "Country director's report on Greece", 5 Eylül 1950.

Mülklerin İadesi

Bunlann hiçbirinin Yahudi mülklerini geri alma savaşına faydası yoktu. Kurtuluşta, yeni Yunan hükümeti öncüllerinin çıkardığı savaş dönemi yasalannı tanımadığını ilan etmişti; dolayısıyla en azından kuramda, Yahudi mülklerini eski sahiplerine iade edeceğini taahhüt etmiş oldu. Fakat Selanik'te böyle bir siyasa, savaş dönemi yararlanıcılan ile hamilerinin çıkarlanyla çatışıyordu ve çok geçmeden sıkı bir mücadeleye girmeksizin vazgeçmeyecekleri açıkça ortaya çıktı.

Başlangıçta işler yolunda gitti. Dört ay boyunca kent, Selanik Yahudilerinin gördüğü zulümlere anlayışla yaklaşan EAM/ELAS –solcu ulusal direniş hareketi– tarafından yönetildi. Memurlannın elinde, mülkleri almış olan işbirlikçilerin listesi vardı ve bu şahıslara mülkleri derhal geri vermezlerse haklarında dava açılacağı uyansı yapıldı. Fakat 1944-45 kışında Atina'da EAM/ELAS ile İngiliz destekli hükümet arasında ilişkiler koptu ve bu kriz sonunda iki tarafın sokaklarda açıktan açığa savaştığı ve RAF uçaklannın solcu banliyöleri bombaladığı "Aralık olaylan"na kadar vardı. Selanik'te huzursuz bir anlaşma korundu, ama bu çatışma ve onu izleyen sağın zaferi güç dengesini tümüyle değiştirdi. Şubat 1945'ten sonra, bir zamanlann güçlü EAM/ELAS'ı yavaş yavaş marjinalleşti, Yunan siyasetinde merkez zemin kayboldu ve İngiliz destekli hükümet [ve ardıllan] anti-komünistler ve eski işbirlikçilerden güç almaya başladı. Çok uzaklardaki Atina'da, hükümetler zayıftı ve sık değişiyordu. Yahudi mülkleri meselesinde uluslararası kamuoyuna tüm gereken şikâyetleri yapmalanna karşın, Selanik'te mülklerin iadesine karşı gittikçe örgütlü hale gelen muhalefetle çatışmakta zorlanıyorlardı.

Mart 1945'ten sonra, mülklerin iade işlemleri artık damlama haline gelmişti. EAM/ELAS döneminde, kırk elli kadar mülk, polisin müdahale etmeyeceğinden emin olan eski sahiplerinin yenileri çıkarttığı çeşitli dolaysız eylem biçimleriyle geri alınmıştı. Ama ertesi yıl boyunca sadece 37 mülk daha geri alındı ve polis daha az anlayışlı davranmaya başladı. 1946 ilkbahanna gelindiğinde, hak sahiplerinin saldınya uğradığına ve savaş dönemi yed-i eminleri, "dükkânlannı" talep ederek tahliye emirlerinin kaldınlması için mahkemelere başvurduklanna ilişkin öyküler vardı. 1943'te Yahudi bir manavı dükkânından sokağa atmış bir manav, üç yıl sonra bir tahliye karanna itiraz ederek mahkemeyi kendi lehine döndürmeye çalıştı.[671]

Mahkemelerin müdahale etmede isteksiz olmasının nedenlerinden biri, bir bütün olarak kentin başına bela olan konut sıkıntısıydı. En azından on bin mülte-

671 *Israilitikon Vima,* 22 Şubat 1946; a.g.e., 15 Mart 1946; a.g.e., 22 Mart 1946, 10 Ekim 1946.

ci ailesi hâlâ 1920'lerde yerleştikleri ilkel kulübelerde yaşıyorlardı ve savaş döneminde yeni gelenlerin birçoğu daha da kötü durumdaydı. Çimento işçisi Georgios D., kansı ve altı çocuğu, Bizans surlan içindeki büyücek, rutubetli bir delikte yaşıyorlardı. Konstantin T.'nin ailesi, üç buçuk metrekarelik tek odalı bir barakaya sığınmışlardı; Bulgarlardan kaçan mültecilerden bir başka aile, en azından onlan ziyarete gelen yardım görevlilerinin söylediklerine göre, döşek, battaniye, giysi, tabak veya çatal-kaşıktan yoksun, "eski bir yan yıkık tahta kulübede" oturuyordu; yemek olarak yabani otlan kaynatıyorlardı. Kent merkezindeki bir dükkânda yedi aile birden kalıyordu; yine savaş dönemi mültecilerinden sekiz ailelik bir başka grup, istasyon yakınındaki boş bir evin dışında kamp kurmuştu. Buna benzer yüzlerce hikâye vardı.[672]

Konut sıkıntısı aynı zamanda siyasal nüfuza sahip başvuru sahiplerini korumanın gerekçesini de veriyordu; bu durumda mahkemelerin mülkün iadesi karan vermesi halinde bile pek az şey yapılabiliyordu. YDIP yeni bir müdürle 1945 ve 1946'da çalışmaya devam etti ve genel valiliğe bağlı kaldı: Siyasal bir atamayla gelen genel vali, çeşitli kereler mülklerin geri verilmesine ilişkin mahkeme ilamlarının görmezden gelinmesi talimatını verdi. Douros, kentin ipotek dairesindeki yöneticilik görevine iade edildi ve Almanlar tarafından "sabotör" diye tehdit edildiğini ileri sürerek ve bu görevi zaten hiç istemediğini ısrarla söyleyerek, işbirliği iddialarını kamuoyu önünde protesto etti. Ticaret Odası'nın eski başkanı Aleksandros Krallis ile Simonides 1945 sonunda işbirlikçi olarak suçlandılar, ama açılan dava ta'lik edildi. Savaş dönemi YDIP personeli daha sonra yargılandı ve çoğu beraat etti.[673]

Hukuken mülklerin iadesi apaçık bir mesele değildi. Savaştan sağ çıkanların mülklerinin iadesini istemesinden ibaret kalmıyordu; ölen bir mülk sahibiyle kan bağı, hatta işortaklığı temelinde yapılan hak talepleri de vardı. Çocuklar ve kardeşlerin genellikle otomatik olarak vâris olduklan kabul ediliyordu; ama sağ kalanlar daha uzak kan bağının da kabul edilmesini talep ediyorlardı. Yahudilerin çoğunun ölümünün tanıklarının olmayışı, hukukçulann ve dinsel yetkililerin, davacıların ölenin vârisi olduklan iddiasının gerçekten meşru olup olmadığını belirlemek için, ölüm ilamında anne baba ve çocuklara aynı anda mı yoksa ayn mı gaz verildiğini temel almak zorunda kalıyorlardı. Başvuranlar akrabalık bağını kanıtlamak için belediyeden özel belgeler almak zorundaydılar; bu yerel yetkililerin iade hızını yavaşlatmak üzere engeller çıkardıkları bir işlemdi. Bir gazeteci öfkeyle, "Bir yurttaşın adı Nikolaos, Georgios veya Ioannis ise," diye yazmıştı, "anne babasının veya

672 UNRRA arşivleri (New York), PAG-4/3.0.12.0.1:4.
673 *Fos,* 19-20 Mayıs 1946.

daha uzak akrabalarının mülkünü tevarüs etmek için gereksindiği belgeleri kolayca alabiliyor. Oysa, adı Avraam, Isaac veya Iakov ise, bir türlü verilmiyor. Ne güzel mantık!" 1949 ilkbahanna gelindiğinde, belediye başkanının bürosu bu tür belgelerin verilişini bir yılı aşkın süredir engellemekteydi.[674]

Temelinde bu sorun siyasal nitelikteydi. 1945 ilkbaharında, savaş dönemi yed-i eminlerinin birçoğu, mülklerini üçüncü taraflara aktaracak kadar işbirlikçi damgası yemekten korkuyorlardı; ama siyasal iklimin değiştiği yaza gelindiğinde, korkularından kurtulmuşlar, çok daha rahat hareket etmeye başlamışlardı. Aslında genel valiliğe baskı kurmak üzere bir "Mütevelliler Birliği" bile kurdular ve özellikle Venizelosçu Liberal Parti ile yakın ilişkiye geçtiler; Selanik'in Liberalleri ile Yahudi karşıtı duygular arasındaki savaş öncesi bağlantısı savaştan sonra da varlığını sürdürmüştü ve parti seçimlerde yerel olarak başan gösterince daha da güçlendi. 1945 sonunda bir yargıç, Yahudiler mülklerini savaş sırasında "terk ettiklerine" göre, otomatik iade hakkına sahip olmayacaklan hükmünü verdi. Ardından, yeni bir genel vali tüm mülk transferlerini durdurdu. Bir Yahudi gazeteci 1946'da, "Artık kendimize hâkim olmaya ve bu rezalet karşısında sessiz kalmaya gücümüz kalmadı," diye yazdı. "Çıkanmız aynı zamanda bir bütün olarak Yunanistan'ın da çıkandır: Ülke kendisini bir avuç işbirlikçi yed-i eminle özdeşleştiremez."[675]

Fakat başkaları bu fikirde değildi. Avrupa'da başka yerlerde olduğu gibi, mülklerin iadesi üzerine yapılan savaş sonrası tartışmalar Yahudi karşıtı duygulan şiddetlendiriyordu. Kentteki bir savcı, "Yahudilerin Almanlar elinde çektiği eziyet Kurtuluş'tan beri artık Hıristiyanların Yahudiler elinden gördüğü eziyete dönüşmüştür," diyordu. Liberal Parti'nin kentteki şubesinden bir siyasetçi, "her Yahudinin on beş dükkân tevarüs etmesi adil değil," diye yakınıyordu. Genel vali –ve ardından Atina hükümeti– cemaate, kentte "toplumsal bir sorun" olarak adlandırılabilecek bir şeye yol açılmasın diye, taleplerini kısıtlamayı tavsiye etti. 1947 yazına gelindiğinde, Selanik'te Yahudi taleplerine karşı topyekûn bir basın kampanyası başlamıştı. Mültecilerin yoksulluğu, sağ kurtulan Yahudilerin varsayılan zenginliğiyle karşılaştırılıyordu. "Sıkıntımdan ve elemimden kurtulmak için bir gazete satın aldım. Büyük bir şaşkınlıkla çok zengin olduğumu okudum," diye yorumluyordu sağ kalanlardan biri, bir Yahudi gazetesindeki karikatürde. "Bütün Yahudiler rezilce zenginleştiler, diyordu. Ben de bir Yahudiyim –Hitler'in kamplannda yaşadıklanm bunun kanıtı– o halde ben de rezilce zengin olmalıyım."[676]

674 *Evraiki Estia,* 28 Ocak 1949.
675 *Israilitikon Vima,* 1 Şubat 1946, 24 Mayıs 1946.
676 *Fos* 28 Şubat 1945; *Israilitikon Vima,* 18-19 Temmuz 1947; 3 Ekim 1947, "Zaploutos!", *Israilitikon Vima,* 29 Kasım 1946.

Atina ve Selanik'in bu meselelere yaklaşırken gösterdikleri karşıtlık, tıpkı savaş döneminde olduğu gibi savaştan sonra da belirgindi. Şubat 1945'te Selanik, Yunan kilisesinin en üst düzey ismi, o dönemde ülkenin naibi olarak hizmet eden Başpiskopos Damaskinos'u karşıladı. Damaskinos ile kentteki mevkidaşı Gennadios, kurtuluşu kutlamak için yapılan törende konuşmalar yaptı. Fakat Damaskinos'un konuşması "Yahudi yurttaşlanmız"ın çektiklerine açık göndermeleri içerirken, Gennadios, kendi cemaatini çok daha dolaysız etkilemiş olmasına karşın, sınır dışı işlemlerinin sözünü bile etmedi.

Bu arada, belediyenin kendi çıkarlarını kovalayışı anlaşmazlık yaratmaya devam ediyordu. Bir gazetede denildiği gibi, "Yahudi kemiklerinin tepesine" yapılan yeni üniversite hastanesinin açılışı Yahudi cemaati yetkilileri tarafından boykot edildi. Eski mezarlık hâlâ define arayışıyla talan ediliyordu ve daha da dehşet verici olanı, belediye işçileri tarafından soyuluyordu; arabalar her gün mezar taşlarını götürüyordu. Belediye başkanı bir Yahudi heyetine, bu taşların toplanıp cemaate geri verileceği sözünü verdi, ama on bir ay sonra pek az şey yapılmıştı. Hirsch hastanesinin ve bir zamanlar mahalle 151'in bulunduğu moloz kaplı alanın istimlaki üzerine, gerek yerel gerek ulusal düzeyde acı verici pazarlıklar da vardı. Ocak 1949'da, bir Yahudi gazetesi, yalnız "ilgisizlik"le değil Yahudi hak taleplerine karşı fiilî ayrımcılıkla suçladığı belediye başkanına bir açık mektup yayımladı.[677]

Zayıf olmaları, Selanik Yahudilerini kentin dışında destek aramak zorunda bıraktı ve yeni kurulan Atina merkezli Merkezî Yahudi Konseyi [KIS] onlar adına bakanlar arasında lobi yaptı ve Amerikan Yahudi örgütleri ve ABD hükümet yetkilileriyle ilişki kurdu. Fakat KIS'in yaratılması –ve yeri– bile, Selanik Yahudilerinin talihlerinin ne kadar döndüğünün bir işaretiydi. Savaştan önce kent, ülkenin toplam Yahudi nüfusunun üçte ikisini barındırıyordu ve Yahudilerin entelektüel ve kültürel yaşamının merkeziydi; oysa 1945'ten sonra, savaştan sağ kurtulan yaklaşık 11 bin Yunan Yahudisinin sadece beşte biri orada yaşıyordu ve spot ışıklan ülkenin başkentine dönmüştü. Selanikliler, daha az eğitimli ve siyasal olarak deneyimsiz olduğunu iddia ettikleri Atina'daki Yahudilerden kuşkuluydular: KIS'i kendi çıkarlarını korumak üzere kurmuşlardı, Selanik'teki Yahudi kardeşlerinin çilelerine ortak olmakta yavaş davranıyorlardı ve Filistin'e göçü kolaylaştırmak amacıyla, mülklerin iadesi meselesinde Yunan hükümetiyle uzlaşacak Siyonistlerin güdümü altındaydılar. Bütün bunlarda bir gerçek payı olabilirdi; çok daha önemlisi, tıpkı Selanik Yahudi cemaati gibi, KIS'in de siyasal iç çekişmelerle mahvolmasıydı.[678]

677 *Israilitikon Vima,* 7 Şubat 1947, 9 Mayıs 1947; a.g.e., 28 Ocak 1949.
678 J. Jacobson–AJDC (New York), Haziran 25, 1949 (AJDC 467, AR44/64).

Sonunda, yıllar süren sıkı pazarlıkların ardından ve perde arkası Amerikan müdahalesi sayesinde, Yunan hükümetiyle bir anlaşmaya varılarak, savaştan sonra üzerinde hak iddia edilmemiş büyük miktarda mülkün yönetimi YDIP'nin yeni, Yahudilerin yönetimindeki ardılına bırakıldı. Selanikli bir gazeteci, Yunanistan'ın ilkede mülklerin iadesi gereğini çabucak tanımış olduğunu, ancak, uygulamaya geçirmekte yavaş kaldığını belirtiyordu. YDIP 1949'a kadar işledi; yeni örgüt doğrudan doğruya yed-i eminler ve yerel yönetimlerle görüşmelere başladı. 1953'e gelindiğinde, 543 konut, 51 dükkân, 67 arsa ve 18 kulübenin denetimini ele geçirmeyi başarmıştı.[679]

Gelgelelim, savaş döneminde bedava mülklerinin siyasal akisleri bütünüyle dinmemişti ve savaş sonrası Yunanistan'ının tutucu ikliminde işbirlikçilerin hızlı rehabilitasyonu kaderin eline koz verdi. Kentin savaş dönemi askerî yöneticisi olan Max Merten 1957'de eski çevirmeninin yargılanmasında ifade vermek üzere Yunanistan'a geldi. Kendisine bu ülkede güvende olacağına dair güvence veren Batı Alman büyükelçiliğini büyük şok yaşamasına ve bizzat Yunan hükümetinin şaşınp kalmasına yol açarak, Atina'da gayretkeş bir kamu savcısı onu tutuklattı ve savaş suçlanyla yargılanmasını istedi. Selanik'teki etkinlikleri nedeniyle yargılanmasında, sağ kalan Yahudiler birbiri ardına 1943 olaylannı anlattıkça, Merten savaş dönemi irtibatlan arasında şu anki Yunan hükümetinin üyelerinin ve başbakan Konstantin Karamanlis'e çok yakın başka kişilerin de bulunduğuna ilişkin bomba gibi bir iddiada bulundu. Zamanlama daha kötü olamazdı, zira Yunanistan Ortak Pazar'a girme görüşmelerinin tam ortasındaydı. Karamanlis yargılamanın daha öteye gitmesini önleyemedi, ama Bonn'un, ülkesinin üyelik başvurusunu desteklemesi karşılığında Merten'in yargılanması biter bitmez Federal Alman Cumhuriyeti'ne iadesi için, Almanlarla sessizce anlaştı. Bu alçakça pazarlık yürüdü ve oradaki baştan savma ikinci bir yargılamanın ardından Merten serbest bırakıldı.

Yunanistan'da Merten'i dönmeye iten asıl nedenin, yağmaladıklannı alabilmek olduğuna yönelik bir spekülasyon vardı. Bugün bile dalgıçlar, Merten'in battığı söylenen hazinesini bulmak için Mora'nın güneyinin açıklarındaki kayalık deniz tabanını tararlar. Bugüne kadar hiçbir şey bulamadılar. Her durumda, sadece Merten'e odaklanmak biraz konudan sapmak olur. Merten, tam sorumluluğu, 1943'teki sınır dışı işlemlerinin başından sonuna dek, Almanya'nın çıkanna düzgün bir şekilde yürümesini sağlamak olan bir bürokrattı. Bunu, yerel ve bölgesel Yunan yetkilileri arasındaki diğer bürokratlann ve onlann oyuna soktuğu diğer çıkar gruplannın yardımını alarak yapmıştı. *Onların* önceliği Bulgarları uzak tut-

679 *Evraiki Epitheorisis*, 6 Şubat 1953.

mak ve Selanik'teki Yunan denetiminin zarar görmemesini sağlamaktı. Yahudilerin sınır dışı edilmesini onlar istememişti, ama yirmi yıl önce başlatmış oldukları süreci –kentin Helenleştirilmesi– tamamlamalarını sağlaması nedeniyle, engellememişlerdi de.

Tarihe Karışan Geçmişler, Yeni Sorunlar

Yahudi mülklerinin iadesi üzerine yılan hikâyesine dönen savaş sonrası tartışması, Yunanistan'ın bir bütün olarak 1940 sonlarında yüz yüze kaldığı çok daha acil siyasal sorunların arka planıyla birlikte anlaşılabilir. Aylar süren gerginlikten sonra, 1946'da solcu gerillalar ile hükümet arasında çatışma patlak verdi ve Soğuk Savaş'ın ilk uluslararası muharebe meydanına dönüşen ülke korkunç bir iç savaşa sürüklendi. Sonuçta ortaya çıkan hasar, bazı bakımlardan Almanların yol açtığından daha da büyüktü. İngiliz ve Amerikalı danışmanlarıyla hükümet birlikleri, komünist Yunanistan Demokratik Ordusu tarafından örgütlenen çok etkili bir gerilla isyanına karşı savaşırken, binlerce kişi öldü, yüz binlerce köylü yerinden oldu. Hükümet ancak Ağustos 1949'da yeniden hâkimiyet kurabildi; o döneme gelindiğinde, on binlerce kuşkulu solcuyu tutuklamış, birkaç binini idam mangalarıyla kurşuna dizdirmiş ve bundan sonra onlarca yıl boyunca yararlanacağı karanlık antikomünist paramiliter birimlerden oluşan yeni bir ağ oluşturmuştu. Daha önce veya o zamandan beri Yunan devletinin yetkesi hiç bu kadar kırılgan görünmemişti. Bununla karşılaştırıldığında, Yahudi mülkleri meselesi daha önemsiz sayılırdı.

Romancı Nikos Bakolas'ın "korku mevsimi" adını verdiği dönemde, bizzat Selanik derin bir biçimde darbe aldı. Binlerce mülteci barınak için kente sığındı ve kent suikastlar, tutuklamalar, havan topu ateşleri, sol ve sağ arasında ara ara baş gösteren silahlı çatışmalarla sarsıldı. Asiler tepelerdeydi ve Ocak 1949'da, yakındaki Amerikan Tarım Okulu'ndan bir grup öğrenciyi kaçırdılar. İşçi banliyölerinde sol kanadın güçlü olması yüzünden, yetkililer huzursuzdu ve yüzlerce kişi hapse atıldı. Komünist korkusu, Bulgarlarla öteden beri süren mücadelenin anılarıyla karışmıştı; ayaklanmacılar bir Balkan komünist federasyonuna eklemlemek üzere Yunan Makedonya'sını bir kez daha koparmaya çalışan bir Slav beşinci kol olarak damgalandı.

1940'ların başında Almanlarla yan yana çalışan anti-komünistler şimdi hizmetlerini İngiliz ve Amerikalılara sunuyorlardı: Avrupa'da başka hiçbir ülkede işbirlikçilerin yargılanmaları bu kadar hızlı bitmemişti. Soğuk Savaş ateşi tepe noktasına çıktıkça, kent üzerinde UFO'lar görülmeye başladı ve kuzeyden Rus savaş

uçaklarının gelmekte olduğu söylentileri çıktı. Kilise de bu münakaşaların içine çekiliyor ve Hıristiyan gençlik grupları, kent sakinlerini Allahsız solun cazibesine kapılmama uyarısında bulunuyordu. Azizler –bir tanesi "iyi giyimli, yeni tıraş olmuş, mavi giysiler ve beyaz bir gömlek giymiş olarak"– kibarca istasyondaki taksilere binerken ve gözden kaybolmadan evvel yerel kiliselere giderken görüldü: Bir kez daha, kenti himayeleri altına almış gibi görünüyorlardı. Meryem Ana'nın hayaletimsi görüntüleri mağaza vitrinleri ve apartman camlarında belirdi. Savaşın sona ermesinin üzerinden daha bir yıl bile geçmeden, 1951'de sürüsüne 1910'dan beri çobanlık yapmış olan dinsel lider Metropolit Gennadios'un cenazesi, kiliseye ve sağa bir güç gösterisi yapma fırsatı verdi. Na'şa tam tören giysileri giydirildi ve birkaç gün Ayios Dimitrios'ta yerleştirildiği katafalkta kaldıktan sonra, ulusal bayrağa sarılmış bir tahtla kalabalık sokaklardan geçirildi. Gennadios'un olağanüstü yaşamının onurlandırılmasıyla, solun yenilgisinin Helenizm'in hem Türkler, hem Bulgarlar, hem de Almanlara karşı kazandığı öteki zaferlerle bağlantısı kurulmuş oldu.[680]

1940'lar kenti siyasal olarak kutuplaştırdığı gibi, ekonomik olarak da yoksul düşürmüştü. 1951'de bile nüfusu savaştan öncekinden pek fazla değildi. Ama onu izleyen yirmi otuz yılda, ülkenin ekonomisi yükselişe geçti ve Selanik her zamankinden de hızlı büyüdü. Savaş sonrası Yunanistan'ını ve Avrupa'sını dönüştürmekte olan kırsal ekonomiden kopuşun parçası olarak binlerce yeni göçmen iş aramaya gelirken, 1922'de gelmiş mülteciler artık tutuculaşmıştı. Yeni gelenler eski binaları tıklım tıklım doldurdular ve nüfus yoğunlukları gökyüzüne tırmandı. Selanik'in nüfusu Atina'nınkinden hızlı arttı ve 1971'e gelindiğinde yarım milyona ulaştı. Yeni gelenlerin birçoğu, kentin savaştan önceki halini hiç bilmiyor, artık yok olmuş camilerini ve sinagoglarını hatırlamıyordu.

O günlerden ayakta kalabilmiş azıcık şey de, hızla buldozerlere kurban ediliyordu. Arazi değerlendikçe, eski az katlı evler yıkıldı ve yerlerini çok katlı apartman blokları aldı. İnşaatçılar ve emlâkçılar kentin yeni zenginleriydi. On yıldan kısa bir süre içinde, düzensiz bir inşaat çılgınlığıyla, Osmanlı kent dokusundan geriye kalanlar büyük ölçüde yerle bir edildi ve bahçeler ve yeşillikler yerlerini betona bıraktı. Tramvay hatları bir gece içinde söküldü ve yerlerini, banliyölerin her yöne doğru yayılmasına olanak veren ve eskiden körfezde yolcu taşıyan arabalı vapurlan da ortadan kaldıran daha ucuz bir kamusal ulaşım aracı olan otobüslere bıraktı. Bara ve Beşçınar bahçeleri yeni depolar ve fabrikaların altında yok oldu. Kente giden yollar genişletildikçe, Vardar Meydanı defalarca yeniden şekillendiril-

680 Serefas, *Ptomata,* 80-87.

di ve Osmanlı kahvelerinin sonuncusu yıkıldı. İşçi apartmanları tepelere yayıldı ve eski duvarların karşısında yükseldi. Yeni alanların açılması yeni bir sahil yolu yarattı. Beyaz Kule yakınındaki şık Royal Tiyatro buldozerlerin altında yok oldu, tıpkı eski Hamidiye Caddesi boyunca uzanan neo-klasik konaklar ve yerini turistik bir otele bırakan kent merkezindeki Alliance Israélite genel merkezi gibi. Bugün Yahudi mezarlığının yerinde, on binlerce öğrencinin öğrenim gördüğü yeni fakülte binaları, bir yüzme havuzu ve gözlemevi yükseldi. Selanikli bir yazar, Kalamarya'nın çamurlu bir köyden "mülteci unsurunun çabalarını ve gözyaşlarını... haklı çıkartan lüks bir banliyöye" dönüştüğünü hatırlıyordu. Bir tek Yukarı Kent kurtuldu; eski beşikçatılı Osmanlı evlerinin bulunduğu, hâlâ en yoksulların yaşadığı bu semti koruyan ise, parasızlık idi.[681]

1915'te Makedonya çamurlarında bata çıka yürümüş bir İngiliz piyadesi yaklaşık yarım yüz yıl sonra Selanik'e geldiğinde, gördüğü değişim karşısında şoke oldu. Sahildeki villalardan ayakta kalanların çoğu boştu ve "şaibeli bir havaları" vardı; minareler (istisnasız) Müslümanlarla birlikte yok olmuştu ve her yerde "Lizbon, Stockholm ve Londra'daki benzerlerinden hiçbir farkı olmayan... işhanları ve apartmanlar" görünüyordu. Hamid dönemi kentine ilişkin annesinin anlattığı sonu gelmez öykülerle büyümüş olan bir Türk kadın, bunları gerçeklikle bağdaştırılamaz bulmuştu: "Büyük evler yıkılmış ve bahçeler tahrip edilmiş... Her şey gitmiş."[682]

Dönen Yahudiler açısından, akıldan çıkmayan bir deneyim oluyordu bu. Jacques Stroumsa, Hirsch kampının inşasına yardım etmiş genç bir mühendisti ve anne babası ile hamile karısının katledildiği Auschwitz'den sağ kurtulmuştu. Savaştan sonra, Selanik'e gitmek istememiş, bir daha dönmemecesine ayrılmıştı. Sonunda kısa bir ziyaret için geldiğinde, otelinin balkonunda saatlerce oturup denizi seyretti: "Gözyaşlarına boğulma korkusuyla sigara üstüne sigara içiyordum. Bir Yunan Ortodoks dostum gece yarısı beni tek başıma buldu ve şöyle dedi: 'Seni anlıyorum Jacques, Selanik'te, bir zamanlar her bir taşını bildiğin kentte nereye gidebileceğini bilmiyorsun artık.' Bu gerçekten doğruydu."[683]

681 N. Kokallidou-Nahmias, içinde: *I Thessaloniki sti dekaetia tou '60* (1994), 35.
682 C. Packer, *Return to Salonika* (Londra, 1964), 3; E. Eden ve N.Stavroulakis, *Salonika: A Family Cookbook* (Atina, 1997), 34-35.
683 J. Stroumsa, *Geiger in Auschwitz,* 74.

Sonuç
ÖLENLERİN ANISINA

"Öldükten sonra biz, [dünyadaki] ilk halimize mi döndürüleceğiz, [hem de] çürümüş kemikler olduktan sonra mı? O zaman bu, ziyanlı bir dönüş olur!"[684]

Kuran

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, ölüler yalnız surlann yakınında uzanan ot bürümüş mezarlıklarda değil, kentin içinde, Saatli Cami'nin yanındaki küçük parmaklıklı alanda, Vlatadon Manastın'nın ağaçlan altında, derviş türbelerinde ve sokak köşelerindeki üstü kapalı aile mezarlıklannda yatıyorlardı. Zengin oymalı sarıklı mezar taşlanndan oluşan minik bir mezarlık, Kapalı Çarşı'nın Bedesten ile kesiştiği işlek ticari kesimde, tatlıcılar, saat tamircileri, fınnlar ve marketlerin arasında yerini almıştı. Çeşmeden su alır veya kiliseye, camiye veya hamama girerlerken yaşayanlar, kendilerinden önce gidenlere neler borçlu olduklarını hatırlatan kitabeleri görürlerdi. Aynca Yahudiler Yom Kippur'dan on üç gün önce, *Ziyara grande* adı verilen mezarlıklara yapılan toplu hac ziyaretinde de onlan hatırlarlardı. Kadınlar ev ve aileyle ilgili tavsiyeler almak ve mezar parmaklıklanna küçük kâğıt parçalan bağlamak için de akrabalarının mezarlannı ziyaret ederlerdi.

Böylelikle ölüler, kendi güçleri ve talepleriyle canlılann dünyasının bir parçasını oluştururlardı. Bir haham öldüğü zaman, defnedilmeden önce Tann'dan bazı

684 Kuran-ı Kerim, Sure 79: 10-14. Kuran-ı Kerîm ve Açıklamalı Meali, Türkiye Diyanet Vakfı (Ankara, 1993).

önemli iyilikler istemek üzere, çoğu zaman eline bir not konulurdu: Haham Levi Gattegno kuraklığın tam ortasında öldüğü zaman bu yapılmış ve saatler içinde yağmur yağmıştı. Çürümeyen cesetler, huzursuz bir ruhun varlığına işaret ederdi; yanlış yöntemle veya yüzükoyun yatırılmış cesetler toprakta rahatsız yatarlardı. Kimi zaman mezarlar her şeyin yolunda olup olmadığını anlamak için yeniden açılırdı. Fakat insanlar mezarlıklara piknik veya sohbet için de giderlerdi. Ölüler, kendilerine yas tutmanın yanı sıra hayatın tadını çıkaran canlıları seyrederlerdi. Mezarların üzerinde, kent sakinleri çalışır, dilenir, hayvanlarını otlatır ve Osmanlı yetkililerinin önlemek için nafile uğraştıkları çeşitli etkinliklerde bulunurlardı.[685]

Gelgelelim, on dokuzuncu yüzyılın ortasında, ölüler ve diriler ayrılmaya başladı. 1866'da İstanbul'daki Uluslararası Hıfzısıhha Konferansı'nın ardından Osmanlı yönetmelikleri başkent içinde definleri yasakladı. Kamu sağlığını tehlikeye atan "kokuşma kaynağı"ndan kaçınmak üzere mezarlıklar surlardan uygun bir uzaklığa taşınmak zorundaydı. Benzer önlemler Selanik'te de alındı ve kent içindeki bazı küçük mahalle mezarlıklarının sakinleri dışandaki daha büyük mezarlıklara aktanldı. Kent definleri bir ayrıcalık meselesi haline geldi: Sadece ruhani liderler, kimi zaman din kurumlarına bağış yapan hayırseverleri de kapsayacak şekilde genişletilen bir imtiyaz olarak, hâlâ kendi ibadet mekânlarına gömülebiliyordu. Acaba bu adamlann seçkinliğini onurlandırmanın bir işareti miydi bu, yoksa kemiklerinin, orada yaşayan dirilere yardımcı olan özel bir kudret yaydığının bir belirtisi mi?[686]

1917 yangınından sonra, Hébrard'ın modern kent planı kentsel uzamın kullanımında köklü değişiklikler öngördü ve ölüleri kesinlikle marjine itti. Yahudi mezarlığına gelince, belediye, İkinci Dünya Savaşı'ndaki Alman işgalinden, Hébrard'ın fikirlerinde yaptığı değişiklikleri yürürlüğe koymak için yararlandı. Bugün bu alanda Aristoteleion Üniversitesi'nin Corbusier tarzı fakülte blokları, beton meydanları ve düzenlenmiş bulvarları hâkimdir; fakat zemin, konsey işçilerinin eski mezarlığı, her yerde parçalanmış mermer parçaları, tuğlalar ve insan kemikleriyle tahrip edilmiş mezarlardan oluşan moloz kaplı bir çorak araziye dönüştürdüğü 1942 kışında hazırlanmıştı. Selanikli yazar Nikos Gabriel Pentzikis, bilinçakışı romanı *Thessaloniki Ana*'da "Mezarların kutsallığına saygısızlık etmek yasaktır," diye yazmıştı. Ama kimlerin mezarına?[687]

685 M. Molho, *Usos y costumbres de las Sefardies de Salonica* (Madrid, 1959), böl. 6; N. Vatin ve S. Yerasimos, "Documents sur les cimetières Ottomans, II", *Tunica*, 26 (1994), 169-187.

686 E. Kakoulidou, "Ta ellinika orthodoxa nekrotafeia tis Thessalonikis to 190 aiona", *Makedonika,* 22 (1982), 391-420.

687 N. G. Pentzikis (çev. L. Marshall), *Mother Thessaloniki* (Atina, 1998), 113.

Güçlü bir Osmanlı geleneğinin son temsilcilerinden biri olan Madam Sara 1926'da Edirne'de doğdu ve şu anda İstanbul'da yaşıyor. Madam Sara bir Yahudi ve dirilerin arzusu üzerine ölülerle iletişim kuran çok rağbet gören bir medyum. Tann'nın kendisine bu yeteneği verdiğini ilk olarak çocukluğunda, bir Müslüman mezarlığının yakınındaki bir çeşmeden su doldurmaya giderken anladı. Orada bir evliyaya dua eden insanlan görüyordu; çok geçmeden onun kendisini çağırdığını duydu. Yüzyılı aşkın bir zaman önce ölmüş olan Sadık adlı bu Müslüman veli, onun ruhani kılavuzu oldu ve o gün bugündür gerek işleri, gerek yaşamında Sara'ya yol gösteriyor.[688]

Pek o kadar da eski olmayan bir geçmişte, bu tür bir hikâye bugün olduğundan daha az istisnai idi. Yüzlerce yıl boyunca ölülerin gücü hep kabul gördü. Osmanlı yetkilileri Hıristiyan şehitlerinin kanının kudretli kutsallığını tanıdılar. Aziz Dimitrios'un türbesi, Hıristiyan hacılara kutsal toprağının nasıl kullanılması gerektiğini öğreten bir Mevlevi dervişin koruması altındaydı. Fakat imparatorluk parçalanıp da ulus-devletler doğduğu zaman, insanlann zihinlerinde bir şeyler değişti. Kitlesel göçler çağı başladı, mülteci dalgalan geldi ve gitti ve geride bıraktıkları ölüler, ansızın siyasal tutkuları ve husumetleriyle kendilerine aşağılanma, saygısızlık ve yerlerinden edilme getiren dirilerin hedeflerinden birine dönüştüler.

Selanik'te işgal ettikleri topraktan ve üstlerini örten mermerlerden daha az değerliymişçesine muamele görenler yalnız Yahudi ölüleri değildi. Kentin Müslüman ve *Ma'min* mezarlıklan yeni yollar ve binalar altında zaten yok olmuştu. Musa Baba türbesi, Rotonda civannda bir çift mezar, Ayia Sofia'nın batı tarafına yerleştirilmiş bir lahit ve Yeni Cami'nin bahçesinde daha büyük bir başkası istisna edilirse, bugün kentte Müslüman ölüler için gerçek anlamda hiçbir istirahatgâh yoktur. 1912'de Selanik'i Prens Konstantin'e teslim eden Rumca konuşan Osmanlı generali Tahsin Paşa'nın, birkaç yıl sonraki ölümü üzerine kentin dış kesimlerine defnedilmiş olduğu söylenir, ancak, mezanna ilişkin hiçbir işaret bulunmamaktadır. 1913'te Bulgarlann kovulmasından sonra Bulgar mezarlığı istimlak edildi ve kitabeleri Slav alfabesiyle yazılmış mezar taşlarını bulmak zor olmakla birlikte, Zeytinlik'teki eski Katolik ilahiyat okulunun bahçesinde bir iki tanesi kalmıştır.[689]

688 I. J. Levy ve R. L. Zumwalt, "Madame Sara: a spirit medium between two worlds", içinde: Y. Stillman ve N. Stillman, der., *From Iberia to Diaspora: Studies in Sephardic History and Culture* (Brill, Leiden, 1999), 331- 345.

689 E. Kakoulidou, "Ta ellinika orthodoxa nekrotafeia as Thessalonikis to 19° aiona", *Makedonika,* 22 (1982), 391-420; V. Dimitriades, *Topografia tis Thessalonikis kata tin epochi tis Tourkokratias, 1430-1912* (1983), 449-452.

1922'deki zorunlu nüfus mübadelesi dönüm noktası oldu. Zira tıpkı kentten ayrılan Müslümanlar gibi, Yunan [Rum] muhacirler de başlarına gelen felaketle kendi atalarını arkalarında bırakmak zorunda kalmışlardı. Mademki, kendilerine güvenen ölülerini çok uzaklarda, çoğunlukla bilinmeyen mezarlarda bırakmışlardı, o halde yeni yerleşim yerlerinde gömülü olanlara ne diye özen göstereceklerdi ki? Bazı muhacir kadınlar –kentten ayrılmalarından önce mahallenin Türk kadınlarıyla sohbet edenler– yukarı kentteki Müslüman velilerinin mezarlarında dua etmeyi sürdürdü. Fakat bu âdetler gitgide ender hale geldi. Selanik'i kendi kenti olarak kabul etmek, onu bütünüyle yeni bir kente dönüştürmek, Osmanlı döneminde mevcut bile olmayan mevkilere yerleşimler inşa etmek anlamına geliyordu. Selanik'i, asıl kentlerine bağlayan yeni isimlerle (tıpkı İspanya'dan gelen Yahudi mültecilerin kendilerinden dört yüzyıl önce yaptıkları gibi) yeniden vaftiz etmek ve beraberlerinde getirmeyi başardıkları paha biçilmez ikonalara yeni evler bulmak anlamına geliyordu. Böylelikle Hıristiyan Ortodokslarının yitirilmiş topraklarına duyulan özlem, kentin genişlemesi ve modernleşmesi ile iç içe geçti.

Yirminci yüzyılın yükselen ölüm oranları ve kitlesel şiddeti de, ölülerin böylesine değersizleşmesinde kendi rollerini oynadılar. Siyasal suikast çağı daha yüzyıl başladığı anda kente gelmişti, fakat siyasal nedenli cinayetler kısa sürede çoğaldı. Ölümcüllüğün doruğunda, 1940'lar yalnız Yahudilerin soykırımını ve mezarların tahrip edilmesini değil, aynı zamanda yüzlerce sivilin Almanlar tarafından kitlesel idamlarda, daha yüzlercesinin de onu izleyen iç savaşta öldürülmelerini getirdi. Bütün bunları başından sonuna dek yaşayan Pentzikis, "Kentimiz, nihai istirahatgâhlanna hiç kimsenin eşlik etmediği ölülerle dolu," diye yazmıştı. "En çok da çiçeklere gösteriş yapan güzelim şafak çoğu zaman yollarda cesetleri ortaya çıkarır. Parçalanmış yüzler. Burunsuz veya kulaksız. Bahçe kapısının basamaklannda kan. Kaldırımlarda."[690]

1912'den sonraki yeni gelenler kuşağından birçok Yunan yazara göre, Selanik tanınabilir her türlü geçmişten kopuk, bugüne asılı kalmış gibi görünüyordu. Pound, Eliot ve Joyce ile yetişen bu yazarlar, yabancılaşmış ve toplumsal olarak bağsız melankolik bir çorak ülkede yaşıyorlardı. Fakat bu arada arkeologlar, tarihsel belleğin yerel Helen gururunu besleyen yeni biçimlerini yaratarak, bağlı olmadıkları bir geçmişin onarımına yardım ediyorlardı. Toprağı derinden kazarak, çoktan unutulmuş Hıristiyanlık öncesine ait mezarları buluyor, tanrıları ve tapı-

690 Pentzikis (çev. L. Marshall), *Mother Thessaloniki,* 23.

naklan gün ışığına çıkanyorlardı. Yirmi otuz yıl önce, Atina Akropolisi'ni ortaçağ ve Osmanlı yapılanndan arındırmak yoluyla, çağdaş bir antik çağ ikonasına dönüştürmüşlerdi. Selanik'in Akropolisi yoktu, ama kiliseleri vardı. 1914'te bir Yunan âlim buranın, "tipik bir Bizans kenti" olduğunu ilan etmiş ve kenti, Yunan ordusunun açtığı "yeni büyük tarihsel ufkun" simgesi olarak tanımlamıştı. Romancı Ioannou, "Atina tarihimizdeki ve bilincimizdeki antik çağı daha iyi temsil ve tecessüm eder," diye yazar. 1920'de bir Bizans anıtları müfettişliği kuruldu; kentin kiliselerinin, binaları öne çıkartacak şekilde çevrelerine açılan uzam adacıklarıyla birlikte restorasyonu, yerel olarak tarihsel mirasa atfedilen önemi işaret ediyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Aziz Dimitrios onuruna eski bir Bizans şenliği yeniden canlandırıldı ve sonunda kent çok uzun zamandır vaat edilen Bizans müzesine bile kavuştu.[691]

Bizans'ın maddi olarak yeniden ortaya çıkışı, Yunanlara kentin kendilerine ait, bir yeniden diriliş ve Ortodoks yenilenmesi mucizesi mahalli olduğu konusunda özgüven verdi. Fakat daha önce Atina'da olduğu gibi, bir geçmişin anısının canlandırılması, bir başkasının unutulması, hatta tahrip edilmesi anlamına geldi. Yüzlerce yıllık Osmanlı hâkimiyeti, uzun bir tarihsel parantez, bir baskı ve gerileme kâbusu olarak kenara atıldı. Osmanlılarla ilişkilendirilen ayakta kalmış tüm kalıntılar yalnız tarihsel değerden yoksun değildi, kentin kendisine yaratmakta olduğu yeni imgeyi de tehdit ediyordu. Bu nedenle minareler yıkılmış, Yahudi mezarlığı topyekûn tahrip edilmiş ve Yunan arkeologları, yerinden sökülmüş Yahudi mezar taşlarının ters taraflarında gün ışığına çıkarılan antik yazıtlar üzerine kapsamlı makaleler yazarken, İbranice, Portekizce veya Yudeo-İspanyolca kitabeleri göz ardı etmişlerdi. Kentte Bizans sonrası her şey risk altındaydı; bunun tek istisnası, çoğu insanın bir Osmanlı yapısı olduğuna inanmayı reddetmesine yol açacak derecede simgesel bir statü kazanmış olan Beyaz Kule idi. Kraliçe Olga Caddesi'ndeki geriye kalan *fin-de-siècle* villalarında araştırmalar yapmak için 1978 depremi yetti ve Osmanlı anıtlarına devlet finansmanı ancak 1980'lerde verilmeye başladı.

Bugün bir iki büyük Osmanlı konağının kütüphane veya müze haline getirildiği bir gerçektir. Eski değirmen barlar, caz kulüpleri ve galerilerden oluşan hareketli bir kompleks haline gelmiştir; uzun zamandır ihmal edilmiş kereste depolarının arkasındaki sokaklar sabahlara kadar park etmiş arabalarla sımsıkı dolmaktadır, Yedi Kule hisarına –iç savaşta idam edilecek solculann hapsedildiği– çeki dü-

691 A. Adamantiou, *I Vyzantini Thessaloniki* (Atina, 1914), I; G. Ioannou, *I protevousa ton prosfygon* (1985), 105.

zen verilmiş ve bir kültür mekânına dönüştürülmüştür; ve 1914 öncesi kentin merkezindeki semtten geriye kalan tek yer olan Ladadika, Odos Egyptou'daki depoların restorana dönüştürüldüğünü görmüştür. Aslına bakılırsa, bütün dönemlerin ve her çeşit yapının tarihsel değerini bulmaya yönelik her zaman olduğundan çok daha büyük bir isteklilik vardır. Fakat bunun büyük bölümü, bugün Selanik'te her türden eski yapıların pek az oluşuna ilişkin yeni bir kültürel bilincin belirtisinin yansımasından pek az öteye geçmektedir. Küreselleşmenin çok geçmeden kentin sahip olduğu kendine özgü çekiciliği sileceğine yönelik kaygı, korumacıların yelkenlerini yeni bir rüzgârla doldurmuştur. Bunun bir sonucu olarak, artık otuz kırk yıldan daha geriye giden her şeye bir prestij atfedilmektedir.

Tarihin kendisi, oldum olası ulusun bir odalığı gibi görülmemişti: 1880'de, Mihail Hadzi Ioannou, Selanik'in ilk Yunanca betimlemesini yayımladığında, kendi ifadesiyle "herkes" için yazdığı eserini "Anayurdun Betimlemesi" [*patridografia*] şeklindeki yetersiz terim yerine, kasıtlı olarak "Kentin Betimlemesi" [*astugrafia*] şeklinde adlandırmayı tercih etmişti. Fakat 1912'den sonra, bu türden kozmopolit bakış açısı ender hale geldi. Yunanistan'ın yöneticileri, kentin ulusal bilincini temelden yeni yöntemler ve farklı bir tür yetkeyle –tarih biliminin yetkesi– biçimlendirecek yeni öğrenim kurumları oluştururken, kendi yanlarındaki bilginlere güvenebileceklerini gördüler.[692]

Araştırma enstitüleri, yayın programları ve yüksek öğrenim aracılığıyla, yirminci yüzyıl Yunan devletinin başında olanlar, "bir geçmişin olanakları"nın bütünüyle bilincinde olduklarını gösterdiler – bu, yüzyıl başladığında kentin tuhaf bir biçimde yoksun gibi göründüğü, ama doğmakta olan ulusal kimliği açısından kaçınılmaz hale gelen bir bilinçti. 1939'da yerel yönetimin desteğiyle Makedonya Araştırmaları Cemiyeti kuruldu. Soğuk Savaş döneminin kuzeydeki komünist Slavlarla mücadelesi sırasında, bu cemiyet devlet desteğine kavuşarak, Beyaz Kule'nin hemen karşısındaki çok geniş binasına taşındı. Cemiyet, kentteki tarihsel araştırmaların gelişmesinde hayati bir rol oynadı ve kendisine ait büyük bir yayın programını başlatarak, iki önemli yeni enstitünün kurulmasına yol açtı – 1953'te Balkan Araştırmalan Enstitüsü, ertesi yıl da Tarihsel Makedonya Arşivleri. Her üç kuruluş da, o zamandan beri pek çok bilimsel eserin verilmesini sağladı – sözgelimi, cemiyetin dergisi *Makedonika* olmaksızın, bu kitap yazılamazdı. Fakat bu kuruluşlar aynı zamanda yerel güç merkezleriyle çok yakından irtibatlıydı. Arşivlerin yönetim kurulunun başkanı metropolitti, üyelerinden biri de belediye başkanıydı. Makedonya Araştırmaları Cemiyeti'nin kendisi, kentin Tüccarlar Federas-

692 M. Hadzi Ioannou, *Astygrafia Thessalonikis* (1880).

yonu'nun başkanı tarafından kurulmuştu: Elli yıl sonra ardılı, cemiyetin "ulusal kimliğimiz çerçevesi içinde" bilimsel araştırmayı geliştirmiş olmasıyla iftihar ediyordu. Bunca iyi eserin verilmesi, destekçilerini güdüleyen temelde araçsal nitelikteki tarih kavrayışını değiştirmedi.[693]

Sonuç olarak, bunun acısını çekenler yalnız "Türkler" ve "Bulgarlar" değildi. Helenizm miti, bizzat Yunanların geçmişini tek boyutlulaştırdı ve daha az ilginç hale getirdi. Ulahça, Arnavutça ve Slav dilleri konuşan Ortodoks Hıristiyan köylülerin zamanla kendilerini nasıl Yunan olarak görmeye başladığını göstermek yerine, tarih kitapları daha baştan itibaren var olan Yunanlık anlayışını betimledi. Başka bir deyişle, Helenleştirme yoktu, yalnızca Helenler vardı. Geçmişin bu tür inkârı, kilisenin Osmanlı döneminde oynamış olduğu gerçek rolü kolay kolay açıklayamazdı. Görmüş olduğumuz gibi, birçoğu Yunanca bilmeyen ve kendilerini "Doğu Hıristiyanlan" olarak adlandırmaktan neden vazgeçmeleri gerektiğini anlamak için zamana ihtiyaç duyan göçmenlerin deneyimlerini bile aktaramaz. Aslına bakılırsa, göçmenlerin kentin yaşamına apaçık katkısına ve sayılarına karşın, göçmen deneyimi de bir tür tabuydu ve uzun yıllar boyunca onların öyküleri ve acılan da nadiren tartışıldı. Ioannou 1982'de, "Bugün hiç kimse bir 'göçmen' olduğunu söylemez," demişti. "Belki çok sıkıştırılırsa, en fazla 'göçmen kökenli' olduğunu söyler."[694]

Fakat 1986'da Yunan devleti bir günü –14 Eylül– İzmir'in yakılması ve Anadolu göçünü anmak için "ulusal anımsama günü" olarak belirledi.[695] O zamana gelindiğinde, göçmenler kentin siyasi güç odaklan olmuşlardı; Moralılann ve Giritlilerin gücünü kırmışlar ve komik aksanları ve tuhaf müziklerinden daha fazla bir şeyi simgelemeye başlamışlardı. İkinci ve üçüncü göçmen kuşaklarının kimlik siyaseti, resmî Helenizm'in düzgün yüzeyine çentik atmaya başladı ve Soğuk Savaş döneminin vurgulanmış milliyetçiliğini bozdu.

Komünizmin çöküşüyle, kent ve çevresindeki dünya daha da hızlı dönüşüme uğradı. Bulgaristan artık baş düşman değildi; Türkiye'yle uzlaşmak da akıl alır bir şeydi. Doğru, ne zaman uluslararası düzeyde Balkanlar tartışılsa, kan dökme, savaş ve etnik çelişkiler ana başlıkları oluşturmuştu. Fakat uzun vadede Selanik'in, 1912'den beri içine hapsedildiği ekonomik deli gömleğinin yırtılarak, yeniden –kuşaklardır ilk kez olarak– eski pazarlarla bağlantısının kurulması da bir o kadar önemliydi. Kentin işadamlan yatırın yapmak için kuzeye ve doğuya yöneldiler, zira

693 Etaireia Makedonikon Spoudon, *Eortastikos Tomos: 50 Chronia, 1939-1989* (1992), 27.
694 Ioannou, *Protevousa ton prosfygon,* 46.
695 A. Kyriakidou-Nestoros, "I Thessaloniki tis psychis mou", içinde: *Logotechnia tis Thessalonikis* (1989), 278-281.

artık bölgenin en zengin ve en deneyimli kapitalistleriydiler. Karşı taraftan binlerce göçmen iş aramaya geliyordu. 1997'ye gelindiğinde, kentte, nüfusunun yüzde onu kadarını oluşturan yüz bin kadar göçmenin banndığı tahmin ediliyor ve kahvelerde ve demiryolu istasyonu civarında Arnavutça işitilebiliyordu. Polonya, Türkiye, Moldova ve Bulgaristan'dan başkaları akıyordu. Bir yandan Batı Avrupa, öte yandan Doğu Avrupa tarafından hareketlenen Yunan toplumu hızla değişiyor ve eski (aslında o kadar eski olmayan) tarihsel gerçekler artık eleştiriden kaçamıyordu.

1994'te, kentin en belirsiz ve alışılmadık yapılarından biri olan Rotonda üzerine şiddetli bir kamusal kavga koptu. Kökeninde Romalı olan yapı, 1591'de yakındaki Halveti tekkesinin şeyhi Hortaç'ın mucizevi güçlerini sergileyerek Müslümanların kullanımına açmasıyla 1591'de camiye dönüştürülmeden önce, bir Bizans kilisesi olarak kullanılmıştı. 1912'de Hıristiyan kullanımına iade edildi ve ertesi yıl "ulusal anıt" ilan edildi. Kentin diğer yirmi altı minaresi 1925'te müteahhitler tarafından yıkıldığında da ayakta kaldı, bugün hâlâ ayaktadır.[696]

Yunanistan ile eski Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti arasındaki ihtilaf sürüp gitmesine karşın, Selanik Avrupa Kültür Başkentliğine aday gösterilmişti ve Avrupa Birliği fonları antik dönem eserlerinin restorasyonu için kente akıyordu. Kültür bakanlığı Rotonda'yı konser ve sergiler için kullanmayı planladı. 1994 sonunda, kiliseye burada ikonaları sergileme olanağı ve serginin açılışı için bir ayin yapılması iznini verdi. Gelgelelim, sergiden sonraki pazar günü, inananlar bir kez daha Rotonda önünde toplanarak ibadet etmek için içeriye girmeye çalıştılar. Durumun bir yanlış anlamadan ibaret olmadığı kesindi, çünkü ertesi gün yerel kilise liderleri bütün gece nöbet tutma çağrısı yaptılar. Büyük bir kalabalık sloganlar atarken, binayı koruması için polis çağrılması gerekti: "Sinagog değil, cami değil, bir Yunan kilisesi!" ve "Burası Yunanistan değil, Arnavutluk değil; Makedonya ve Ortodoksluk için ileri!" Sonunda yüzlerce protestocu kapıları zorlayıp açarak girdiler ve yerel kilise hiyerarşisi, Rotonda'nın dinsel kullanıma iadesini talep ederek, yapıyı yağmalayıp kutsallığına saygısızlık ettiği gerekçesiyle Arkeoloji İdaresi'ni mahkemeye bile verdi.

Kültür ile dinin çekişen hak iddialarının üzerine bu vahşi kavga, Yunan devletinin niteliğinin ta yüreğine kadar gidiyordu. Kültür de, din de geleneksel olarak Hele-

696 C. Stewart, "Immanent or eminent domain? The contest over Thessaloniki's Rotonda", içinde: R. Layton ve diğerleri, der., *Destruction and Conservation of Cultural Property* (Londra, 2001), 182-198; V Dimitriades, *Topografia tis Thessalonikis kata tin epochi tis Tourkokratias* (1983), 299-300; C.Hadzantoniou-Delivoyiatsi, "O minares tis Rotontas", *Makedonika*, (1995), 59-74.

nizm adına kullanılmıştı; şimdi birbirleriyle boy ölçüşüyorlardı. Kalabalığın sloganlarının düşündürdüğü gibi, bu güçleri karşı karşıya getiren Makedonya meselesinin yerel olarak yarattığı güçlü duygular değildi söz konusu olan: Kentin karmaşık kültürel kimliği konusundaki tartışmalar da işin içindeydi. Rotonda'nın önündeki göstericiler, yapının kültür bakanlığının tasarrufunda oluşunu Yahudilerin ve Müslümanların bir Hıristiyan ibadet yerine dönüşü ile bir sayıyorlardı. Ve gerçekten bu söylentinin ardında bir çeşit simgesel gerçek vardı, zira Selanik'in Avrupa'nın Kültür Başkenti olarak adlandırılması, birçok yerel yorumcunun kentin etnik olarak karma geçmişini, onu Atina'dan ayıran, belki de ona üstünlüğünü ilan eden özelliği olarak vurgulamışlardı. Bu gelişmeler üzerine, kalabalık gösteriye başlamıştı. Elebaşları Kanon Tassias, orada Ekim'den sonra yapılan bir piyano resitalini kesintiye uğratarak, "Tann'nın kullan zafer kazanmıştır" demişti. "Bize Selanik'in çok-tarihli bir kent olduğunu söylüyorlar. Buradan pek çok fatihin geçtiğini kastediyorlarsa, o zaman tamam. Ama Selanik'in Ortodoks niteliği hiç değişmemiştir."[697]

İki yıl sonra Kültür Başkenti şenliklerinin açılışını yapan siyasetçiler, gerginliği biraz yumuşatmak için ellerinden geleni yaptılar. Pek çok kez "Avrupa değerleri"nden bahsedildi ve konuşmacılar bir bütün olarak Avrupa açısından Ortodoks mirasının tarihsel öneminin üstünde durdular. Belediye başkanı, aynı gizemlere giren "Yunanlar ve Avrupalılar"dan, bir "kültürel zevkler şenliği"nde "yeniden vaftiz edilmek" hakkında konuştu ve "Avrupa'nın en çok-kültürlü kentlerinden birinde" bir Yunan Makedonya'nın 2300 yıllık geçmişini göstermekte tarihin önemine değindi. Avrupa Birliği temsilcisi, Avrupa'nın ortak geleceğinden söz etti ve dinleyicilerine Selanik'in daima mültecileri bağrına basmış bir yer olduğunu hatırlattı. "Çok-kültürlülük" hakkındaki –bu dönemde çok moda bir kavram olan– kamusal tartışma, son göç dalgasına ilişkin farkındalığı yansıtıyordu. Fakat terimin kendisi bir klişeydi ve çok yanıltıcı bir izlenime yol açmaktaydı. Zira yirminci yüzyıl sonunda Selanik'e yeni gelenlerin tümü kültürel açıdan ağırlıklı olarak Yunan, dinsel olarak da Ortodoks idiler–ve geçmişin bu imgesine sıkıca sarılmışlardı.[698]

Kentin Osmanlı mirasının tanınması, tarihçi Kostas Moskof'un yirmi yılı aşkın bir süre önce bu fikri ilk olarak önerdiğinde olduğu gibi, bugün hâlâ pek çok kişi tarafından akıl almaz gibi görülüyor. Kentin eski müzeleri klasik antik çağı,

697 Stewart, "Immanent or eminent domain?" 190; G. Agelopoulos, "Political practices and multiculturalism: the case of Salonica", içinde: J. Cowan, der., *Macedonia: The Politics of Identity and Difference* (Londra, 2000).

698 G. Angelopoulou, "Politikes praktikes kai polipolitismikotita", *O Politis*, 35-43.

Makedonya folklorunu ve Makedonya Mücadelesini barındırıyor; son zamanlann müzecilik etkinliği çılgınlığı içinde yaratılmış olan daha yenileri, Bizans dönemi, fotoğrafçılık, sinema, modern sanat, su kaynakları ve müzik aletlerine olan ilgiyi ortaya koyuyor. Beyaz Kule, kentin kuruluşundan başlayan, fakat 1430'da Osmanlı fethiyle sona eren tarih ve sanatının büyüleyici bir sergisine ev sahipliği yapıyor. Bey Hamamı restore ediliyor, ama 1981'e kadar kullanılmış olan on altıncı yüzyıl Paşa Hamamı bakımsızlık içinde ve Hamza Bey Camii, istenmeyen bir konuk gibi, kentin göbeğinde harap ve terk edilmiş halde duruyor. Yapraklarla kaplı avlusunun sükûneti ziyaretçiler tarafından ender olarak bozulan Yeni Cami, Arkeoloji Müzesi'nin ek binası olarak kullanılıyor ve burada ara sıra sanat sergileri açılıyor. Kaderin garip bir cilvesiyle, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı mimarisinin ayakta kalan en iyi örneği, Atatürk'ün doğduğu ev, bugün Türk konsolosluğuna ait bina.

Yahudi cemaati –Osmanlı döneminin bir başka hatırlatıcısı– son zamanlarda kendine ait küçük bir müze kurdu ve 1997 kutlamalarının sonunda, cemaatin 1945'ten bu yana hep istediği Holokost anıtı açıldı. Gene de, anıt için sonunda seçilen mahal, yerel yönetimde bir huzursuzluğun varlığını akla getiriyor. Bu anıtın merkezî bir yere –belki de 1942'de Yahudi erkeklerin toplandığı yere– yapılma önerisi reddedildi ve sonunda, havaalanına giden yol üzerinde uzak bir banliyö kavşağına dikildi. Yahudi Şehitler Meydanı adını taşıyan, kentin Yahudilerine gönderme yapan pek az sokak adlarından biri olan, en deneyimli taksi şoförleri dışında kimsenin haberi olmayan bu yer, bilinmezlikler içinde çürüyor. Ve birçok profesörün son zamanlarda yaptığı taleplere karşın, üniversite yönetimi Yahudi mezarlığının yerini işaretlemeyi defalarca reddetmiş durumda.[699]

Bütün bunların bir önemi varsa bile, bunun nedeni yirminci yüzyıl sonuna gelindiğinde, resmî anıtların dirilerin ölülerle ilişkisini yeniden doğrulama yolu haline gelmiş olmasıydı. Holokost anıtı, Akheiropoeitos Kilisesi'nin önündeki meydana dikilen Giacomettivari bir Makedonyalı Savaşçılar takımı, rıhtımdaki Büyük İskender, bilinmeyen bir Mültecilerin Anası, Venizelos, Prens Konstantin ve çeşitli bakan ve belediye başkanlarının heykellerinin arasına katıldı. Ortak noktaları, kamusal nitelikleri ve tam olarak dikildikleri noktayla herhangi organik bir bağlantıdan yoksun olmalarıydı. Hiçbiri geçmişin mozoleleri gibi fiziksel kalıntılann varlığını simgelemediği gibi, Kral Georgios'un suikasta kurban gittiği noktaya 1913'te dikilen, ama sırası gelince o da uzun zaman önce kaldırılmış alçak-

699 B. Lefkowicz, "The Jewish community of Thessaloniki: An exploration of memory and identity in a Mediterranean city", doktora tezi, University of London, 1999, 18-19.

gönüllü kaldırım anıtı gibi, gerçekten orada ölmüş olanları onurlandırmıyordu. Venizelos yeniden inşa ettiği kentin kalbinde dikiliyordu. Kendisi yaşarken kent zaten var olmadığına göre, Büyük İskender istediği yere gidebilirdi.

Konum, artık diriler ile ölüler arasında ruhani bir ilişki yeri olmaktan çok, bir seçmen hesabının yansımasıydı. Selanik, siyasal efendileri tarafından tanımlanması ve yeniden tanımlanması gereken simgesel bir uzama dönüşmüştü. Fakat kemikler orada olmayınca mermerde pek fazla mistik bir güç bulunmuyordu ve insanların anıtlara dikkat gösterdiği çağlar, daha önce var idiyse bile, hızla geride kalıyordu. Onlarla ilgili söylenebilecek tek şey, tıpkı sokak adları gibi, yetkeleri kamunun dikkatine getirilecek kadar önemli kabul edilen kişilerin adlarının belirlenmesine yaramalanydı. Bu yüzdendir ki, yirminci yüzyılın sonuna gelindiğinde, kentin ölülerle ilişkisi köklü bir dönüşüme uğramıştı. Kiliseler kalmasına karşın, Osmanlı döneminin sinagoglar ve camiler ağı silinip gitmişti; sokaklar öylesine kapsamlı bir şekilde yeniden düzenlenmişti ki, sinagog ve camilerin eskiden nerede durduklarını öğrenmek bile zorlaşmıştı. Mezarlıklar da çoktan gitmişti ve yerlerine kurulan sanat merkezleri, müzeler, anıtlar ve tarihsel değerdeki dikkatle korunmuş sit alanlan takımadası, küratörlerin ve âlimlerin kılavuzluğu altında dirilerin geçmişe giriş yapmalarını sağlıyordu.

Bugün bu sürekli büyüyen kentte yaklaşık bir milyon kişi yaşıyor. Yeraltı metro hattından bahsedilmekle birlikte, ulaşım sistemi çok yüklü – trafik, park ve kirlenme gibi sorunlar, Atina'dakinden daha korkunç bir baş ağrısı. 1900'de körfezin suları öylesine berraktı ki, bakanlar balıklan bile görebiliyordu; yüzyıl sonra aynı sular bulanık bir gri-yeşil renkte ve sahildeki lokanta ve tavernalar, rüzgâr yanlış yönden estiğinde, bir kanalizasyon kokusunun yemeklerini rezil etmesi riskiyle yüz yüze. Kent merkezi patlama noktasında, Yukarı Kent'te bile kiralar göklere tırmanmış durumda ve genç çiftler banliyölere, sürekli daha uzaklara yerleşmek zorunda kalıyorlar. Başa çıkılması gereken bunca sorun varken, onlarca yıl önce yok olup gitmiş karmaşık bir çok-dilli nüfusa sahip küçük bir kentin tarihi ne işlerine yarar ki?

Ama gene de, eski kentin dirilere ancak şimdilerde görüş alanına giren yeni yollarla hizmet edeceği anlaşılabilir. Ulus-devletler kendilerine özgü geçmiş imgelerini, geleceğin ihtiraslarını desteklemekte kullanırlar: Osmanlıları unutmak, Yunanistan'ın modernlik iddiasının bir parçasıydı. Fakat bugün eski ihtişam aldanmaları yerini, başka bir anlayışa, her bir ülkenin tek başına başarabileceği daha aklı başında bir anlayışa bırakıyor. Küçük devletler daha geniş dünyayla bütünleştikçe, hatta en büyükler bile, tümünün karşılaşabileceği sorunlarla baş etmekte komşularının yardımına ne denli muhtaç olduğunu anladıkça, bir zamanlar besle-

dikleri, onlara bir tür meşrulaştırma veren sıkı bir biçimde denetlenen ve dar zihniyetli tarih anlayışı, artık daha az makul ve daha az gerekli gibi görünmeye başlıyor. Öteki gelecekler, öteki geçmişleri gerektiriyor.

Milliyetçilerin tarihi tümüyle sahte süreklilikler ve uygun suskunluklar hakkındadır; seçilmiş bir halkın, kaderin kendileri için seçtiği bir toprak ile randevusunun öyküsünü anlatmakta kurgulan gerektirir. Özellikle sakinlerinin çoğunun bu yerle bağlantısının izini üç-dört kuşaktan öteye süremediği Selanik gibi bir kentte, geçmişin tuhaf ve inanılması güç bir versiyonudur bu. Okulda ne öğrenmiş olurlarsa olsunlar, kendi aile deneyimleri çok farklı türden bir öykü anlatır – kaderin değil, talihin daha büyük rol oynadığı bir kargaşa, altüst oluş, terk edilme ve hayatta kalma destanıdır bu.

Katlarını açıp ortaya sermeye çalıştığım bu tarih, unutulmuş seçeneklerin ve hatalı seçimlerin, benimsenen ve elden çıkarılan kimliklerin tarihidir. Bu kentte, yüzlerce yıl boyunca hâkim grup, kovulduklan ülkenin ortaçağ diline bağlı kalmış bir halktı, gene de Haham Moses Aropuis'in 1509'da söylediği gibi, Selanik'te "onlara sadece toprak verildi ve onlar o toprağın şanı ve ihtişamı ve görkemi oldu." Tann bu toprağı, on beşinci yüzyıl tarihçisi Aşıkpaşazade'nin deyişiyle, "inançsızlık merkezi İslamın merkezi haline gelsin diye" Osmanlı padişahlanna vermişti. Daha önce de Hıristiyanlara vermişti; ve 1912'de kentin Rumlan bir kez daha ordulannın zaferi için Tann'ya şükrettiler. Tümü de kenti Tann adına kendilerine istemişlerdi. Gene de, Tann neredeyse, her şey oradadır, denmez mi?[700]

700 J. Hacker, "The Sephardim in the Ottoman empire", içinde: H. Beinart, der., *The Sephardi Legacy,* ii (Kudüs, 1992), 111; G. Tsaras, der., *I teleftaia alosi tis Thessalanikis (1430)* (1985), 119-120.

DİZİN

Aaron 390
Abbott 170, 270
Abbott, Alfred 244
Abbott, Jackie 169, 244
Abbottlar 244
ABD 329, 405
Abdullah 53
Abdullah Bey 385
Abdullah kızı Emine 125
Abdurrauf Camii 55
Abdülhamid I. 121
Abdülhamid II. 19, 22, 66, 188, 232, 247, 285, 304, 338, 355, 399
Abdülmecid (Sultan) 155, 156, 162, 285, 402
Abdülmuttalib 126
Abrabanel, Asher 142
Abravanel, Evgeia 440
Abravanel, Isaac 85
Abravanel, Moshe 88
Abuaf, Emmanuel 67
Abuhamed 80
Achaia 221
Acıpınar 254
Adalet 355
Adana 156
Addisababa 384
Adriyatik 38, 69, 143, 237, 315
Aegina 9
Afrika 33, 124, 320, 322
Afrodit 21
Afroditi Sokağı 394
Ahmed 53
Ahmed Hüseyin 357
Ahmed Paşa 340
Ahmed Resmi Efendi 137
Ahmed Sırrı Baba 109
Akdeniz 20, 33, 34, 39, 67, 116, 128, 314
Akheiropoeitos Kilisesi 45, 53, 472
Akhrıpit [Akheiropoietos] 58
Akif Paşa 160
Akropolis 19, 41, 467
Alaca İmaret 12, 52
Alaca İmaret semti 346
Albala 432
Albert-Kahn Müzesi
Alcazar di Salonico 262
Aleksandros 108
Algava 66
Alhambra kafe 276
Ali (Dramalı) 259
Ali Baba Türbesi 254
Ali Efendi 119
Ali Eşref 340
Ali Paşa (Tepedelenli) 122, 151
Ali Paşa 397
Ali Rıza 247
Ali Sami Bey 355
Ali Terzi 356
Aliakmon nehri 102
Alicia Little 95
Alizotoğlu 122

Allatini 253, 282
Allatini konağı/köşkü/villası 249, 260, 286, 429
Allatini Sokağı 366
Allatini un fabrikası 381
Allatini, Hugo 244
Allatini, Moses 180, 189, 245
Allatiniler 22, 180, 280
Alliance Israélite 246, 248, 407, 408, 461
Almaleh, Greta 448
Almanya 63, 111, 136, 306, 347, 417, 430
Almosnino, Matilda 407
Almosnino, Moises 68
Alsas 123
Altenburg, Gunther von 442
Amele gezetesi 296
American Jewish Joint Distribution Committee 452
Amerikan Tanm Okulu 459
Amerikan Yahudi Birleşik Dağıtım Komitesi 335
Amir 450
Amsterdam 66, 251
Anadolu 111, 226, 317, 338
Anagnostes 47, 48, 50
Ancona 70
Anderson, T. G. (Albay) 324
Andreades, Georgios 441
Andros 137
Angelaki Sokağı 396
Ankara 348, 351
Antwerp (Anvers) 111, 251
Apoyevmatini 427, 428
Apulia 74
Aquilina 108
Arabistan 116
Aragon 66, 67
Aragon sinagogu 77
Arap yarımadası 289
Archange-Raphael 142
Aristo 79, 310
Aristo Meydanı 337
Aristoteleion Üniversitesi 464
Arkeoloji İdaresi 470
Arkeoloji Müzesi 93, 232, 472
Arnavut Fırını 255
Arnavutluk 88, 96, 120, 356, 437, 470
Aropuis, Moses 472
Arrigoni, Piero 260
Art Deco 337
Asır 256
Asomat 58
Astlaga köyü 365
Asya 33, 222, 275, 320
Asya Zeytinyağı Şirketi 377
Âşıkpaşazade 50, 474
Atatürk, Mustafa Kemal 93, 167, 247, 281, 297, 304, 338, 472
Athanasios Kilisesi 145
Athinaion 388
Athos dağı 39, 41, 50, 101, 110, 111, 146, 227, 355, 391 (bk. Aynaroz)
Atina 17, 152, 256, 305, 309, 309, 348, 396, 467
Atina Menkul Kıymetler Borsası 377
Atina Üniversitesi 247, 387
Atina Yahudi Cemaatleri Merkez Kurulu 23
Atlantik 409
Attik yarımadası 34
Attikon 388, 428
Au Louvre 253
Auschwitz 22, 27, 430, 443, 452
Avanti 415
Avenue de la Grande Armée 255
Avramatchi 419
Avusturya 63, 105, 115, 139, 144, 275, 279, 446
Avusturya Lloyd şirketi 237
Avusturya-Macaristan 288, 306
AXIUS 218
Aya Nikola Kilisesi 231
Aya Nikolas Orfanos 20
Aya Sofia 449, 465
Aya Sofya 36, 49, 58, 221

Ayia Foteini 359
Ayia Paraskevi 434, 450
Ayia Paraskevi Kilisesi 50, 366
Ayia Triada 432
Ayios Dimitrios 36, 43, 49, 54, 64, 95, 97, 367, 460
Ayios Dimitrios Kilisesi 11, 329, 366
Ayios Dimitrios Şapeli 340
Ayios Minas 65, 71
Ayios Minas Kilisesi 108, 145
Ayios Stylianos yetimhanesi 420
Aynaroz 39, 108, 269 (bk. Athos dağı)
Ayo Dimitri 58
Ayo Mine 58
Ayşe 90, 215
Aziyade 213, 216
Aziz Dimitrios 24, 38, 48, 97, 101, 104, 110, 301, 304, 306, 337, 465, 467
Aziz Dimitrios Kilisesi 97
Aziz Elias Bayramı 277
Aziz Georgios 98
Aziz Georgios Günü 97
Aziz Mehmed Efendi 88
Aziz Pavlus 181, 218, 226
Azize Teodora Kilisesi 160

B., Haim 453
Baalbek 61
Bâb-ı Âli 64, 118, 268
Babil 219
Back, Stein 250
Baedeker 202, 217
Bağdat 63, 109
Bahaeddin Nakşibendi 94
Baker, James 209, 243
Baker, Josephine 389
Bakire Meryem 321
Bakolas, Nikos 459
Baküs 21, 226
Balfour Bildirgesi 408
Balkan Araştırmaları Enstitüsü 10, 468
Balkan News 322
Banduri, Anselm 201
Banque de Salonique 252
Bara 21, 260, 373, 393, 460
Barber, Benjamin 138
Bari 66
Baron de Tott 118
Barselona 251, 386
Barskij (Rus keşişi) 135
Baruh el Dondurmacı 400
Basileios 310
Basra körfezi 135
Batis, Leon 451
Bayet 225
Bayezid I. 39, 42
Bayezid II. 54, 60, 64, 80, 113
BBC 436
Beau Rivage 318, 392
Bedaron 254
Bedesten 463
Bekir Paşa 164
Belçika 253, 307, 309
Belgrad 205
Bellevue 61
Bellini, Louisa 389
Belon, Pierre 73
Benaroya, Avram 295, 297
Ben-Gurion, David 291
Benmayor 22
Benuta Teyze 401, 407
Berard 252
Berberi 136, 238
Bergen-Belsen 439
Berkes Niyazi 263
Berlin 232, 346, 426, 430, 443
Berlin Müzesi 232
Besime 212
Beşçınar Bahçeleri 21, 155, 176, 239, 296, 379, 385, 460
Beşiktaş 340
Beth Aron sinagogu 254
Beth Saul sinagogu 260, 419
Bey Camii 52

Bey Hamamı 21, 472
Beyaz Kule 32, 113, 149, 153, 251, 259, 331, 373, 378, 461, 467
Beylerbeyi Sarayı 287
Beyrut 156, 192, 206
Beza, Sarina 436
Bianco, Eduardo 390
Biblioteka Sosyalista 379
Bigham 243
Bingazi 151, 238
Birleşmiş Milletler 394
Birleşmiş Milletler Yardım ve Rehabilitasyon İdaresi (UNRRA) 452
Birlik Bulvarı 310
Bisani 212, 217
Bizans 19, 54
Black Watch 324
Blunt, Fanny 99, 100, 178, 186, 189, 212, 249
Blunt, John 244, 270
Bogdanov 277
Bohemya 111
Bohor Amca 391, 405, 421
Bonn 458
Bormann, Martin 425
Borzenski (Kont) 289
Bosna 53, 192, 281, 288, 292, 343
Bosna-Hersek 191
Bosniak Han 276
Botini, Ambrosio 250
Bottioea 218
Bottu 151
Boué, Ami 209, 223, 239, 244, 330
Boulevard Magenda 255
Bourlas, Moises 99
Bowen 221
Brailsford, H. N. 265, 278
Braun-Wiesbaden 207, 264
Brindisi 243
Bristol 320
British Museum 226, 324
Brown 214
Browne, Edward 123
Browne, Sir Thomas 123
Brunner 430, 431, 433, 439, 431, 446
Bryanston Meydanı 157
Bryant 201
Budapeşte 96
Budin 68
Bulgar Komünist Partisi 380
Bulgar Kulübü 449
Bulgar lisesi 275
Bulgar Makedo-Adrianopolitan Devrimci Komitesi 274
Bulgaris, Leonidas 272
Bulgaristan 17, 191, 265, 292, 309, 311, 469, 470
Bulwer, Sir Henry 175
Bursa 43, 51, 54, 39, 391
Bursa Bölgesi Muhacirleri 366
Busbecq 123
Buz Pateni Sarayı 378
Bükreş 350
Bülbülderesi 93
Büyük İskender 32, 472
Büyükada 363
Byanko, Edwardo 401
Byron 122

Café Byzantion 379
café chantant 303, 400
Café Koulé 372
Café Olympos 235
café variété 400
Calabria 74
Caloyero 270
Calvino, Italo 17
Cambridge 34
Campbell 374, 415
Campbell Ayaklanması 413
Cange, Du 201
Canning Town 321
Canning, Stratford 157
Carabott, Philip 10

Carlos V. 63
Caruso 399
Casey, Ned 321
Cattaro 209
Cavid Bey 297
Cazès, Moshé 400
Celaleddin Rumî bk. Mevlana
Cemile Teyze 405
Cemiyet-i Muhammediye 288
Cennet Hamamı 55
Cenova 135, 136
Cercle de Salonique 244
Cezayir 63, 135, 174
Chaplin, Charlie 388
Charles Quint=Şarlken 63
Charnaudlar 244
Chary, Hermann 210
Chasseaud, John 244
Château Mon Bonheur 260
Choisy, Auguste 210, 219, 235, 264
Clarke, Edward 207, 218
Cleopatra 396
Clogg, Richard 9
Club de Salonique 420
Cockney Hatunları 321
Colombo 209
Columbia 399
Constantine 255
Conva 220
Conybeare 222
Corbusier 464
Counio-Amariglio, Erica 390
Cousinéry 138
Covo, Raphael Ascher 176, 180, 245, 408
Cowboika 388
Crosbie 183
Curac Brankoviç 48
Cyriac (Anconalı) 49

Çağlar Boyunca Yahuda 421
Çanakkale 24, 315
Çavuş Manastırı 359
Çeçilyan [Sicilya] 66
Çerkezistan 124
Çeşme 146
Çınar 359
Çınar Ağacı Camii 254
Çınar Ağacı Sokağı Mektebi 254
Çoban Kızı Golfo 406

D., Georgios 455
d'Angleterre 209, 252
d'Annunzio 214
Daily Telegraph 243
Dalmaçya 38, 110
Damaskinos 135, 139, 442, 457
David ibn Shoshan 80
Davies (Peder) 218, 222
Daviko el Chiko 400
De Vogüé 206
Deccal 278
Delta, Penelope 348
Demertsiz, Konstantinos 383, 384
Derviş Paşa 249
Detroit, Karl 285
Deutsche Klub 244
Devrim Komitesi 348
Diaz-Fernandes 22
Diego Galan 67
Dimitriades, Aimilios 388
Dimitrios bk. Ayios Dimitrios
Dimitris V. 447
Dimosthenes 365
Dionisos, 226
Dionysia 388
Diplarakou, Aliki 391
Dock, Albert 321
Doğu Trakya 363, 364, 373, 412
Dolma Bahçe 400
Dominyonlar 320
Doré 387
Dostlar Derneği 449
Douros, Ilias 446, 448, 449, 455
Doyran 324

Drama 449
Drosakis, Eleftheria 438, 441
Duchesne 225
Durazzo (Draç) 302
Düvel-i Muazzama 248, 275, 277, 302

EAM/ELAS 454
Ebubekir 248
Ecole des Arts et Métiers 247
Eden, Esin 92
Edgware 32
Edirne 49, 51, 54, 79, 302, 363, 465
EEE 416
Ege adalan 302
Ege Denizi 26, 115, 278, 317, 363, 424
Egnatia 52, 54, 71, 253, 321, 327, 338, 358, 368, 385, 432, 441, 450
Eğriboz 137
Eichmann, Adolf 431, 442
Eksarhlık 269
Eleftherias Meydanı 337, 426
Elgin (Lord) 223, 227
Eliot 466
Elizabeth I. 197
Ely 34
Emekli Ordu Mensuplan Sendikası 378
Emine 248
Engels 379
Enternasyonal Fuar 377
Enver Bey (Paşa) 281, 284, 297
Epiros 302
Ermenistan 380
Ermis 256, 269
Ermou Sokağı 447, 448
Eskenazi, Rosa 13, 398
Eski Atpazan 255
Eski çarşı 259
Eski Karantina 255
Eski Saray Camii 224
Eski Slav Kilisesi 268
Eski Telgraf İstasyonu 255
Eski Tomruk 329
Eşkenaz 74
Etz Haim 75
Evangelos 365
Evgenikos, Ioannis 100
Evliya Çelebi 24, 61, 113, 211, 340
Evora Portukal 66, 75
Evrenos 40, 41, 42, 51, 121, 167, 282
Evrenos ailesi 96
Evrenoszade Paşa 167
Eyfel Kulesi 337
Ezra Amca 407

Faiz Mustafa 356
Fanourios, Ayios 445
Fanshawe, Henry 34
Fardis, Nikolaos 358, 416, 428
Fatih Sultan Mehmed 47, 54, 73
Fawcett 203
Federal Alman Cumhuriyeti 458
Fener Patrikliği 148
Fernandes 245
Fernandez, Dr. Angel Pulido 80
Fernando 60, 62
Ferrara 85
Fetzer 243
Filistin 61, 182, 291, 405, 410, 457
Filosof, Joseph 90
Fils de Mustafa Ibrahim 253
Five Paints 207
Fizan 277
Flikos 61
Floca kafe 329
Floca's 320
Floransa 245
Florentin deposu 378
Florentin, Solomon 447
Florina 17
Fraccaroli, A. 313
Francesco 84
Frank, Yakov 81
Frankfurt 425
Franklar 39

Fransa 306, 405, 430
Fransız Ulusal Meclisi Kütüphanecisi 227
Frappa, Jean-Jose 394
Fratelli Nar 400
Freely, John 93
Frengistan 175
Frenk Mahallesi 152, 187
Frenk Sokağı 139
Frenkler Caddesi 171
Froso 406
Fuad Paşa 229

Galata Köprüsü 286
Galatista 130
Galerius (İmparator) 35
Galerius Kemeri 11, 99, 207, 223, 229, 233, 338
Galib Paşa 253, 269
Galiçya 67
Galt, John 139
Gamello 254
Gansalvo de Illescas 67
Ganymede 226
Garbolas ailesi 265
Gardner, Ernest 324
Garnett, Lucy 179, 208
Gattegno, Abraham 180, 245
Gattegno, Levi 464
Gattegno, Luna 420
Gazali 80
Gazi Hasan Paşa 121
Gazis, Theodoros 101
Gelibolu 88
Gelibolu yarımadası 314
Gennadios (Metropolit) 389, 421, 422, 442, 443, 457, 460
George (Danimarka prensi) 190
Georgios (Kral) 305, 308, 384, 384, 419, 472
Georgios 97, 455
Germain Jean-Baptiste 224
Gershon, Sadık Nehama 400
Gevgili 17, 284
Giacometti 472
Giangoulas 387
Giannis 389
Ginio, Eyal 9
Girit 111, 202, 279, 292, 309, 383, 393
Giselle 396
Gladstone 191, 215
Goff 203
Goldman, Hetty 335
Gonatas, Stylianos 416
Gordon 202, 210
Gounaris, Vasilis 9, 10
Goutas, Aleksios 142
Grand Hotel 209, 398
Grande Opera 242
Grantte, Lucy 212
Green, Ashbel 9
Gregorios 49
Gronov, J. 218
Guadalquivir 275, 276
Gueldon 243
Guide Joanne 205, 209, 235
Guillemet 227, 228
Gül Baba 98
Gümülcine 278
Günther, Rolf 431
Gürcistan 124

Habib, Esther 407
Habib-Neccâr 340
Habsburg 63, 124, 292, 307, 279
Hacı Ahmed 56
Hacı Ahmed Paşa 159
Hacı Bektaş 94, 96
Hacı Feyzullah Efendi 91
Hacı Hasan 56
Hacı Kalfa [Kâtip Çelebi] 52
Hacı Mischeff 282
Hadji-Thomas, Nikolaos 210
Hadzilazaros 189
Hadzilazaros, Perikles 244, 245

Haki Bekir 356
Halep 87, 110, 129
Halet Efendi 147
Halevi, Jacop 80
Halk Cephesi 384
Halkidiki 32, 57, 151, 203, 439
Hamburg 289, 291
Hamdi Bey 369
Hamidiye Bulvarı 253, 303, 310, 461
Hamilton (Tuğgeneral) 315
Hammond, Nicholas 445
Hampstead 331
Hamza Bey Camii 13, 54, 355, 358, 428, 472
Hartiatis 33
Hasan 53, 91
Hasan Fehmi Paşa 277
Hasluck 96
Hasson 432
Haussman 253
Hava Dostları Derneği 389
Hayatizade Mustafa Fevzi Efendi 88
Hayfa 409
Hayouel, Leon 438
Hayrullah ibn Şinasi Mehmed Ağa 147, 148
Hébrard Planı 374
Hébrard, Ernest 334, 337, 338, 428, 464
Hemingway, Ernest 363
Herkül 447
Hermes 226
Herodot 218
Hersek 374
Hırvatistan 110, 430
Hızır Baba 254
Hiawatha 321
Hilmi Paşa 12, 277, 281, 282
Himmler, Heinrich 426
Hind Adaları 136
Hindiçini 334
Hindistan 33, 69, 174, 243, 307, 322
Hipodrom 56, 224
Hirsch (Baron) 374, 433, 449
Hirsch hastanesi 427, 432
His Master's Voice 399
Hitler, Adolf 418, 427
Hoca Burhan 53
Hogarth 225
Holland, Henry 136, 139, 203
Hollanda 63, 135, 139
Hollywood 388
Holokost anıtı 472
Homeros 222
Hortaç 470
Hortiatis dağı 35, 56, 59, 170, 320, 323, 376
Hotel Benedetti 209
Hotel Colombo 250, 275
Hotel d'Angleteree 276, 285
Hotel de Rome 315
Hotel Imperial 210
Hotel Méditterranée 399, 389, 391
Howard, John 132
Howson 222
Hrisostomos 350
Hristodulos 108
Humboldt 448
Hür Düşünce Partisi 384
Hüseyin 91
Hüsnü Bey 244
Hüsnü Efendi 248
Hüsnü Paşa 160, 162

Iasonides 417
Ignatios (Smolenskli) 42
Iliadakis, Anastasia 365
Iliadakis, Minas 365
Ilias 365
Imperial 209
Indianapolis 27
Ioacheim (Metropolit) 180, 188, 269
Ioannis 455
Ioannis Anagnostes 44
Ioannis V. Paleologeos 39

Ioannou 467, 469
Ioannou, Georgios 395
Ioannou, Giorgos 361, 446
Ioannou, Mihail Ladzi 468
Irby 210, 220
Irini Sokağı 394
Isaac ibn Aroya 79
Isabella 60, 62
Isambert 202, 218
Islahhane 359
Israel, Moise 84

İberya 24, 63, 70, 80, 84, 111, 405
İblis 48
İbrahim Efendi (Müftü) 175
İbrahim Paşa (Makbul) 68
İbrahim Paşa 151, 163
İç Makedonya Devrimci Örgütü 273
İki Şerefeli Cami 254
İllirya 37
İngiltere 135, 275, 306
İpek Yolu 53
İran 63, 69, 111, 174
İsa 20, 35, 82, 181, 421
İshak Paşa 53
İsidoros (Başpiskopos) 42
İskeçe 242
İskender 323, 302, 310
İskender Paşa 248
İskenderiye 27, 60, 67, 110, 129, 144, 173, 238
İskoçya 86
İsmail 53, 138
İsmail Bey (Serezli) 148
İsmail Paşa 329
İsmail Paşa Köşkü 366
İspanya 62, 66, 24, 139, 374, 466
İspanyol 63
İsrail 297, 303
İstanbul 11, 27, 51, 60, 111, 118, 144, 256, 304, 304, 307, 311, 393, 464, 464
İsveç 127, 139
İsviçre 22, 202, 424
İşçi Dayanışma Federasyonu 296, 376
İşçi Merkezi 378
İşçinin Sesi 379
İtalya 33, 63, 280, 302, 306
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İT) 281
İyonya adaları 137, 189
İzmir 19, 27, 128, 290, 338, 374, 393
İzmir Muhacirleri Grubu 369
İzmit Rüyaları 374
İzzet Paşa 168

Jabotinsky, Vladimir 290, 292, 408, 409
Jacob 90
Jacqueri 342
Jacques 461
Jannina (Yanya) 143
Japonya 275
Jeronimo de Zurita 62
Jewish Post 413
Jim Londos 259
Jim-Crow 322
Journal de Salonique 256
Joyce 466
Jön Türkler 22, 343
Juda, Jak 450
Judaioi 421
Judesmo 407, 420

Kabala 85
Kadınlar Hamamı 19
Kafe Mazlum 399
Kafkaslar 174, 284, 363, 364
Kafkasya 192, 238
Kaftancıoğlu, Ioannis Youta 145
Kahire 61, 67, 87, 109, 137, 140, 175
Kal de los Gregos 253
Kalamarya 224, 320, 335, 372, 415, 438, 450, 461
Kaldigroç 253
Kaliforniya 34

Kallistos, Andronikos 101
Kalokhristianakis, Georgios 382
Kalyopi 97
Kammonas, Nikolas 427
Kan Kulesi 153
Kantakuzenos 39
Kanuni Sultan Süleyman 63, 113
Kapadokya 374
Kapalı Çarşı 210, 463
Kapancı Köşkü 366
Kapancı, Ahmed 356
Kapanzis, Mehmed 260
Kapon 22
Kapon, Jacob 142, 168
Kara Ahmed 259
Kara Hüseyin 270
Kara İblis Mehmed Mustafa 259
Karaağaç Pınan 254
Karabatak 270
Karaburun 115, 363
Karadağ 302, 315
Karadeniz 111, 128, 338, 364
Karadimou-Yerolympou, Alexandra 9
Karadut Sokağı 254
Karaferiyeli Mustafa 53
Karagatsia 320
Karakaş Efendi 399
Karamanlis, Konstantin 458
Karasu, Emmanuel 297
Karataş 254
Kasım 97
Kasımiye Camii 97
Kasımiye Pınan 254
Kassandra 169, 268
Kassandros 33
Kassandrou Caddesi 52
Kastilya 67
Katakolos 390
Katalan 66, 259
Katerina 136
Kavala 123, 175, 228, 317, 363, 385
Kazancılar Camii 149
Kemal 53
Kerbela 109
KGB 425
Khrysoula 393
Kıbns 63, 191, 394
Kının 116, 292
Kıvamaddin (Mevlana) 51
Kızıl Cami 254
Kiel, Machiel 53
Kiev 110
Kilkis (Kılkış) 268, 270, 342, 343
Kiryak/Kyriakos Durzhilovich/Darlovitsi 269
KKE [Yunanistan Komünist Partisi] 379
Koca Kasım Paşa 53
Kohen, Moiz 290
Kokantzis, Nikos 25
Komünist Parti 402
Kondakov, Nikodin 221
Kondylis 383
Kondylis, Yorgo 384
Konstantin (Prens) 301, 308, 465, 472
Konstantin 38, 72
Konstantinidis, Panayiotis 420
Konstantino, Partheni 365
Konstantinopolis 47
Konstantinos 365
Konstantinou, Pelagia 365
Konya 377
Koretz, Zvi 419, 422, 425, 431, 432, 443
Korint 394
Kosmidis, Georgios 416
Kosova 293, 302
Koufos 391
Kounio, Erika 438
Kör Ahmet 399, 400
Krakov 127, 437
Krakova 434
Kral Georgios Parkı 395
Kral Georgios Sokağı 365
Kraliçe Olga Caddesi 467
Kraliyet Savaş Müzesi 12

Krallis, Aleksandros 455
Krensky (General von) 427
Krinio 407
Ksanti 242
Kserkses 218
Ksydopoulos, Efstratios 365
Ksydopoulos, Emmanuel 365
Kudüs 27, 61, 182, 311, 409, 449
Kuhn (Müfettiş) 448
Kurtuluş 456
Kyprianos 108
Kyrill 38, 108, 110

La Epoca 256
Ladadika 395, 468
Lahor 27
Lake, Harold 323
Langada (Lankaza) 304, 315, 331
Larissa 51, 123, 329
Las Incantadas 334
Layard, Sir Henry 219, 225, 268
Leake, William 114, 138, 164, 202
Lear, Edward 205, 206, 209, 204
Leda 226
Leinsters 324
Leipzig 143
Lenin Ortaokulu 379
Leoforos Startou 441
Leoncini, Francesco Maria 84
Leonidas 406
Levant 67, 70, 89, 144, 199
Levi, Samuel 84
Levy, Saadi 292
Leyland 321
Liberal Parti 412, 456
Libya 277
Ligue d'Ottomanisation 290
Livorno 141
Lizbon 66, 405, 461
Lloyds 377
Logothetis 269, 270
London Jews Society 182
Londra 23, 96, 156, 255, 305, 309, 406, 461
Lorelei gemisi 304
Los Ratones [Fareler] 400
Loti, Pierre 212, 213
Louis XV. 337
Louis XVI. 114
Louloudadika hamamı 19
Louvre 231, 324
Lozan 349
Lucas, Paul 223
Luxemburg 390
Lübnan 238
Lviv (Lwow) 27, 110

Macaristan 38, 63, 68, 110
Macarron 254
Maccabi spor örgütü 414
Machmia, Emilia 406
Mackenzie 210, 220, 264
MacVeagh, Lincoln 386
Madagaskar 320
Madam Aziz 400
Madam Erasmia 394
Madam Sara 465
Madrit 405
Mahaffy, J. P. 205, 221
Mahmud I. 121
Mahmud II. 120, 150
Mahmud Şevket Paşa 285
Makarios 108
Makedon Cumhuriyeti 277
Makedonia 395
Makedonya 32, 80, 96, 120, 145, 263, 323, 341, 380, 442
Makedonya Anti-Komünist Gençlik Örgütleri 415
Makedonya Araştırmalan Cemiyeti 468
Makedonya Gençlik hareketi 378
Makhaira, Angela 393
Malik Bey 393
Mallah Frères 252

Manakis biraderler 265
Manastır 51, 275, 282, 302
Manav Konstantin Sokağı 255
Manchester 239
Manchester Guardian 305
Manisa 360
Mano, Haim 448
Manoli'nin tavernası 224
Manos 419
Manuel Paleologoes 41, 42
Mara (Meryem Hatun) 48, 49
Maranes [Maruniler] 63
Maretis, Anastasios 438
Maritza (Meriç) Irmağı 363
Markos Botsaris Sokağı 22, 357
Marmara Denizi 304
Marsilya 123, 307
Maruniler 62, 63, 70, 238
Marx 295, 379
Masiodax 265
Maslak 254
Matellinou, Angeliki 390
Mawson, Thomas 331, 334, 338
Mazarakis-Ainian, Alexandros 303
Mazur, Bella 452
McFee, William 318, 321
Meclis-i Meb'usan 283, 296
Mehmed 53
Mehmed Ali Paşa 122, 156, 165, 174, 228
Mehmed Cavid Bey 282
Mehmed Emin Ebulubud 151
Mehmed IV. 88, 156
Mehmed Paşa 151
Mehmed Reşad V. 285, 286, 303, 340
Meir, Jacob 291, 409
Mekke 90
Meksika 63
Melville, Herman 206, 221, 223
Mengü Han 40
Mercantile Insurance şirketi 176
Merci, Lucillo 435
Merkezî Yahudi Konseyi [KIS] 457
Merten, Max 428, 429, 448, 449, 450, 458, 443
Meryem Ana 460
Meshullam, John 182
Messageries Maritimes 237
Mestane Efendi 148
Mesut Hasan mahallesi 346, 352
Metaksas, Ioannis 384, 419
Meteora 227
Methodios (Başpiskopos) 103
Methodius 38
Mevlana Celaleddin Rumî 94, 340
Mevlevihane 340
Mevorah 450
Meydan-Sultan Baba 98
Mısır 35, 69, 111, 135, 307, 311, 324
Mısır Sokağı 19
Miaoulis 425
Middlesex 32
Midhat Paşa 346
Mihail 105
Mikalis 125
Miller, Emmanuel 227, 228, 334
Miller, William 202, 374
Milletler Cemiyeti 349, 367, 368, 384
Milli Savunma Ordusu 317
Millî Talebe Birliği 415
Miltiades M. 255
Miltiades'in Kahvesi Sokağı 255
Mina Efendi [Ayios Minas] 148
Mirza Safi 126
Miss Stone Olayı 273
Mission Laique 248, 414
Mizrahi, Josef 244, 425
Modiano 19, 22
Modiano, Samuel 244
Modiano, Saul 408
Modianolar 249
Molcho 23, 86
Molcho, Solomon 85
Moldavya 110
Moldova 470

Molho, Albert 407
Molho, Mihail 442
Molho, Saul 177
Molla 130
Monastirioton sinagogu 418, 435
Montpellier 66
Mora 38, 116, 121, 146, 152, 309, 324, 365, 423, 458
Mora Patrikliği 148
Moravya 38
Mordtmann 225
Morning Post 243
Morpurgo, David 141
Morritt, John 34, 202
Moshiko el Mentirozo [Yalancı] 400
Moskof, Kostas 471
Moskova 254, 380, 384, 425
Mossad 26
Mouskhountis, Nikos 396
Muhacir İskân Komisyonu 367
Muhammed Peygamber 45, 81, 98, 271
Muhtesib 57
Murad I. 39
Murad II. 25, 26, 41, 42, 45, 47, 54, 94, 313
Murad III. 29, 70, 71, 188
Murad IV. 95
Murad V. 187, 188
Murray, John 34, 201, 202, 206
Musa Baba 26, 98
Musa Baba türbesi 465
Muses Sokağı 254
Mustafa 247
Mustafa Efendi semti 261
Mustafa Rahmi 167, 282
Mustafa Reşid Paşa 157
Mustafa Sabri Efendi 354
Münif Paşa 232
Mütevelliler Birliği 456
Mygdonia 218
Mynas 227
Myrovolos Smyrni 19
Mytilini 179
Nadir Ağa 286
Namık Paşa 158
Nansen, Fridtjof 349
Naoussa 151
Napoli 62, 63, 136, 409
Napolyon 89, 115, 286
Napolyon III. 227, 231
Nasi-Mendes Ailesi 69
Nataniko 400
Nathan 89
Navarre 62, 67
Navarro, Cuenca 66
Nazım Bey 281, 292
Nâzım Hikmet 289
Nazım Paşa 346
Nea Evropi 427
Neale 202
Neama 437, 438
Neapolis 373, 374
Nehama, Joseph 24, 177, 250, 410
Nehemiah 88
Nevşehir 374
New York 409
New York Herald 210
Newbury 32
Newton, Charles 226
Nice 63
Nicolas de Nicolay 63, 81
Niflis 365
Nikanor 102
Niketas 108
Nikina 271
Niko (Kaptan) 270, 271
Nikola Efendi 149
Nikolades, Perikles 445, 449
Nikolaos 97, 455
Nimes 66
Ninova 219, 225
Niş 150, 435
Nogay 192
Nort British şirketi 176
Nuevo Mundo 400
Nürnberg 431, 433

Odeon 216
Odesa 136
Odos Egnatia 428
Odos Egyptou 19, 468
Odos Frangon bahçesi 171
Ofalo 58
Ohri Gölü 302
Olgas V. 366
Olympia 257
Olympos 33, 252
Olympos dağlan 151
Olympos Oteli 252
Ordu Caddesi 357
Orhan (Osmanlı Sultanı) 39
Orlyk, Pylyp 127
Orologas, Aleksandros 428
Orosdi Back 250
Orta Asya 37, 128, 284, 292
Orta Avrupa 136
Ortadoğu 110, 136
Ortak Pazar 458
Osman Ali Bey 260
Osman Efendi 248
Osman Gazi 39
Osman Said Bey 308, 346
Osman Tevfik Bey 92
Osmanlı Bankası 168, 251, 252, 275
Osmanlı Denizcilik Şirketi 237
Osmanlı Devleti 19, 26, 275
Osmanlı İmparatorluğu 297
Otranto 66
Owen, Collinson Henry 327
Oxford 11

Ölümlüler Eliyle Yapılmamış Meryem Klisesi 36
Ömer Paşa 159, 160, 163
Örencik köyü 170

P., Evi 448
Paikos, Andronikos 144
Paionidis 260
Palamas, Gregorios 40, 104
Paleologeos 39
Pallas 388
Panagouda Kilisesi 145
Panayia 271
Panayia Acheiropoietos 36
Panayiot Efendi 275
Panayiotis 32, 179
Pangalos (General) 382, 402
Panteleimon 33
Pantheon 388
Pantheon sineması 378
Panzac, Daniel 128
Papa Isaiah 184
Papadopoulos, Khristos 394
Papadoulis, Yorgios 343
Papageorgiou 225
Papanaoum, Laskaris 432, 449
Papanastasiou (Başbakan) 411
Papanastasiou, Aleksandros 331, 337, 358
Papavasileiou, Hippocrates 303
Pappas, Aristidis 149
Paraskevopoulou, Evangelia 259
Paris 255
Paris Barış Konferansı 406
Paros Adası 146
Pasalides, Petros 377
Pasha Oriental 329
Paskalya Yortusu 146
Paşa Hamamı 255, 472
Patellarios, Athanasios 111
Patterson, John 259
Pavlos Melas 428, 438
Pavlus 36, 221
Pazar Hamamı 19
Peel 243
Peiridis, Panayiotis 393
Pella 209, 218
Peloponnes 38
Peloponnez Birliği 309
Penelope 265
Pentzikis, Nikos Gabriel 464

Perachia, Leon 438, 441
Perahia, Yehuda 451
Perdrizet 225
Perehia 22
Pero Tafur 43
Peroulis, Dimitrios 144
Peru 63
Petar (Kral) 320
Petas, Alkis 394
Petit Lycée Français 248, 249
Petro (Büyük) 145
Petropoulos, Elias 24, 309
Philip 32
Phillippoupolis 228
Piccadilly Meydanı 17
Pindos dağlan 143, 151, 265
Pingoff, Vladimir 276
Pire 309
Pires, Diego 85
Piri Reis 135
Pisa 245, 255
Piza Engizisyonu 67
Place de Liberté 284
Plateia Eleftherias 22
Plateia Romfei 21
Plumkett 214
Podrom 58
Pole 32
Polonya 62, 38, 111, 124, 378, 427, 451, 470
Portekiz 63, 84, 374
Poselli, Vitaliano 93, 260
Postahane-i Amire 251
Potocki, Jan 126
Poulia 254
Pound 466
Prag 86, 430
Prasakakis 245
Praxiteles loncası 420
Prensler Bahçesi 402
Prensler Parkı 21
Principessa lolanda 248
Prior, George 138
Priştine 192, 242
Prokesch-Osten, Anton von 211
Prokopius 37
Provence 62, 66
Provincia 74
Prusya 139, 310
Ptolemaion Sokağı 436
Pulya 66

Querido, Jacob 90

Ragusa 139
Rahmi Bey 167, 342
Raktivan, Konstantin 308, 309, 310
Ramona 390, 434
Rauf Paşa 261
Regina 392
Reich 384, 418, 442, 448
Reich Ana Güvenlik Bürosu 431
Reinach, Salomon 225
Reji Vardar 434, 439, 450
Rembetika 397
Revant 153
Revett, Nicholas 199
Rhigas Ferraios 147, 148, 265
Rhineland 384
Rıza Paşa (Serasker) 155
Rıza Paşa 160
Rifat Efendi 357
Rifat Paşa 185
Righetto, Abraam 84
Robert de Dreux 56
Robilant (General de) 285
Robin Hood 119
Robinson 201
Rodop dağlan 242
Rodop ormanları 17
Rodos 63
Roggotti, James 189
Rogos 229
Roma 54, 320, 429

Romaniote 73, 74, 75
Romanos 108
Romanya 417, 436
Romioi 35
Romios 35
Rongottis 245
Rosenberg Özel Birliği 425
Rosenberg, Alfred 425, 426
Rotonda 20, 35, 36, 49, 150, 359, 465, 470
Rouen 239
Rousso, Nissim 282
Royal Tiyatro 461
Royale 388
Ruebeni, David 85
Rum lisesi 247
Rum Papapheion öksüzler evi 261
Rumeli 137, 256
Rumlar Sokağı 254
Rupel Geçidi 317
Rus Komünist Partisi 380
Russell, R. H. 205
Russo, Baruh 90, 91
Rusya 111, 254, 424
Rycaut, Paul 117

Saat Kulesi Camii 254
Saatli Cami 159, 463
Sabri Paşa 251, 252, 256
Sabri Paşa Caddesi 252, 259, 320
Sadık (Üstad) 400
Sadık 465
Sadık ve Gazoz 400
Sadikario evi 255
Safed 60, 86
Saias 253
Saim Ekrem 356
Sakarya ırmağı 348
Sakız 345
Saki Abdullah 356
Salamina Caddesi 310
Salamis Sokağı 366
Salem, Emmanuel 244
Salih Paşa 159, 162
Salikourtzis çetesi 387
Salon*ee*ka 32
Salonicco 31
Salonika 32
Salonikios, Mikos 400
Salonique 31
Sam Profetas 439
Sami Paşa 168, 169
Samos (Sisam) 387
Samothracia [Semadirek] 35
Samuel 214
Samuel de Medine 74
Samuel Usque 65
San Remo 287
Sandanski, Yane 273, 274, 285
Saoul, Alberto 436
Sara 465
Sarafim (Patrik) 146
Saranta Ekklisies [Kırkkilise] 373, 374
Saraybosna 60
Sarazenler 101
Sardunya 62
Sarrail 316
Sarrail, Maurice 315, 323, 330
Scheikevitch, Antoine 317
Schliemann 225
Sciaky, Leon 25
Scylax 218
Sefardim 68, 70, 443
Seferdik Sosyalist Araştırmalar Çevresi 295
Selanik 27, 31, 60, 61, 305, 405
Selanik Kalesi 190
Selanik paşası 122
Selanik Sebze Yetiştiricileri Kooperatifi 369
Selanik Üniversitesi 247
Selanikliler Mezarlığı 93
Selim Bey 186, 244
Semsis, Dimitrios 399
Serez 51, 108, 138, 150, 164, 239, 288, 342, 428, 449

Sergios 36
Sevi, Sabetay 86
Shatev, Pavel 276, 277
Sıddık Paşa bk. Yusuf Sıddık Paşa
Sırbistan 147, 191, 242, 281, 292, 305, 311
Sıtma Kuyusu 254
Siatista 143
Sibirya 38, 378
Sicilya 62, 74
Siderokapısı 68
Sigismund 123
Simonetta 402
Simonides (Genel Vali) 446
Simonides 442, 443, 448, 455
Simonides, Vasilis 429
Simtov Nahmias semti 261
Sina 110
Sina 111
Sinan Bey 53
Sinan Paşa 45
Sion İhtiyarları Protokolleri 414
Slade, Adolphus 182, 226, 238
Slavlar 37
Slovakya 430, 431
Smith, Dr. 202
Smyth, Warrington 208
Sofia (Kraliçe) 310
Sofya 51, 274, 305, 414
Solun 31
Sotirios, Konstantinos 365
Souciet (Cizvit Papaz) 103, 110, 223
Souliotis 279
Sovyetler Birliği 361, 425
Splendid Palace 209, 252
Split 70
Starhemberg, Baron 144
Stavroulakis, Nikos 90
Stazion Chiko 434
Stefana 185, 249
Stergiades, Nikos 445
Stergiou, Roksani 391
Stoa Modiano 335
Stockholm 461
Stone, Ellen 273, 274
Stouditis, Damaskinos 101
Strada Manin 255
Stroumsa, Jacques 461
Stuart, James 199
Sturma ırmağı 53
Sudan 124, 238, 264
Sunhula 407
Suriye 35, 116, 135
Sussex 27
Süleyman 42
Süleyman Peygamber 61
Süveyş 135
Symeon (Başpiskopos) 43, 48
Synge (Albay) 270, 271
Syngiticus körfezi 217
Syntrivani çeşmesi 357
Syrmo 406

Şabat günü 411
Şalom 254
Şam 136
Şark Ordusu 393
Şefik Hüsnü 297
Şemsi Efendi 247
Şemsi Paşa 283
Şeyh Bedreddin 95
Şükrü 249

T., Konstantin 455
Tahsin Paşa 304, 465
Talamary 372
Talât Bey (Paşa) 281, 297
Talleyrand 340
Talmud 80, 427
Talmud Torah 70, 75, 246, 252
Talyan [İtalya] 66
Tarihsel Makedonya Arşivleri 468
Tassias, Kanon 471
Tavoulari (Signor) 189
Tchaous Manastırı kütüphanesi 227

Telaviv 409
Tekin, Alp 289
Teneke Mahallesi 372, 373
Terakki lisesi 93
Tesal, Reşad 365, 352
Tesalya 32, 202, 290, 361
Thasos 227
The Staff 410
Théâtre Français 244
Themistocles 265
Thermaicus 217
Thermes koyu 217
Thessalonica 217
Thessaloniki 32, 33
Thessaloniki Ana 464
Thiersch 202
Tiadatha 321
Tiber ırmağı 86
Ticaret Odası 442
Ticaret okulu 248
Tiflis 27
Times 243
Timonides 259
Timur 42
Tito 17
Toledo 67
Toma (Akinalı) 79
Tomanas, Kostas 9, 351
Topal Osman Paşa 121
Topaltı 373
Tophane muhimmat deposu 152
Topkapı Sarayı 147, 286
Toronto Star 363
Toskana Dükalığı 139
Totteridge 32
Toulon 63
Tour Blanche 284
Tournefort 82
Tozer 220
Tozer, Henry 50
Trablusgarp 151, 280
Trabzon 27
Trafalgar Square 255
Trakya 17, 37, 111, 242, 302, 305, 338, 343, 442
Traviata 399
Trieste 33, 143, 144, 243, 297
Trigonion kulesi 44
Troiada 374
Troya 223
Tsaousakis, Prodromos 389
Tsimiski Sokağı 448
Tsitsanis 19, 389, 392, 396
Tsitsis, Georgios 145
Tumba 373, 415, 445
Tuna 69, 191
Tuna Prenslikleri 143, 147
Tunus 63, 307
Tuzlusu 254
Türk Komünist Partisi 297
Türkiye 17, 20, 284, 350, 469, 470
Türkiye Büyük Millet Meclisi 348
Türk-Yahudi-Ulah Makedonya Komitesi 307
Tweddell, John 201

UFO 459
Ukrayna 111, 124, 127, 238, 378
Ulah 150, 252, 265
Ulusal Makedonya Konseyi 443
Uluslararası Hıfzısıhha Konferansı 464
Uluslararası Kızılhaç 438
Uluslararası Makedon Devrimci Örgütü [IMRO] 274
Umberto I 248
Unkapanı 252
Urquhart, David 163, 164, 170, 202, 219, 237

Über Land und Meer 243
Üç Yumurta Mahallesi 254
Üçüncü Düğün Çelengi 422
Üçüncü Enternasyonal 380
Üsküdar 93, 209
Üsküp 51, 242, 275, 293, 302

V. Georgiou 366
Vaka, Demetra 219, 319
Vali Konağı 22
Vamvakaris, Markos 396
Vance (Yüzbaşı) 32
Vancouver 331
Vani Efendi 95
Vardar ırmağı 34, 304
Vardar Kapısı 114, 161, 224, 251
Vardar Meydanı 17, 313, 394, 460
Vardar ovası 33, 203
Vardari 373
Varşova 435
Vassil 271
Venedik 26, 44, 60, 69, 70, 110, 120, 255
Venizelos caddesi 52, 320
Venizelos, Eleftherios 308, 313, 314, 316, 331, 347, 348, 358, 376, 378, 382, 383, 394, 406, 411, 412, 422, 472
Verria 438
Verroia (Karaferiye) 53
Via Egnatia 33, 41, 56, 334
Viaud 214
Viaud, Julien 213
Vichy 424
Vidin 69
Viktorya 222
Villa Bianca 22, 260
Villa Ida 260
Villareal, Raphael 142
Vilna 27, 66
Vittorio Emmanuele 384
Viyana 242, 251, 307, 425, 430
Vlahov, Dimitar 296, 297
Vlatadon Manastırı 56, 58, 59, 463
Vodina 356
Vogüé 220
Volos 329
Vroslaw 27
Waldheim, Kurt 22, 23
Walker, Mary Adelaide 209, 218, 221
Wehrmacht 426, 443, 448
Weimar Almanyası 297
White Star Bisiklet Kulübü 259
Whitman 210
Wilhelm (Kayzer) 232
Wilks 32
Wiltshires 324
Wisliceny, Dieter 430, 431, 432, 439, 446
Wolf, Lucien 406
Wolff, Joseph 182
Wolters 225
Wood 201
Wrangel (General) 361
Wratislaw 318

Yacoel, Yomtov 429, 432, 440
Yafa 27
Yahudi Asimilasyon Ligi 412
Yahudi Birliği 408
Yahudi Hamamı 19
Yahudi Karşıtı Gençlik Merkezi Birliği 415
Yahudi Mülklerinin Dağıtımı Dairesi 23, 27
Yahudi Mülklerinin Tasarrufu İdaresi [YDIP] 446
Yahudi Şehitler Maydanı 472
Yakub Paşa 53, 160, 169
Yalman, Ahmed Emin 92
Yanmış Çınar Ağacı Sokağı 254
Yanya [Yannitsa] 45, 48, 302 (bk. Jannina)
Yanya Kalesi 122
Yaş 111
YDIP 455
Yedi Kule 359, 467
Yemen 63, 69, 238
Yeni Ali Efendi anıtı 224
Yeni Asır 285
Yeni Cami 93, 94, 260, 338, 465, 472
Yenice 164
Yeniçeriler Kulesi 133

Yeniköy 365
Yenişehir (Larissa) 150
Yentzikis 466
Yıldız Sarayı 286
Yitik Anadolu 374
YMCA 389
Yoahim bk. Ioacheim
Yom Kippur [Yahudi Kefaret Günü] 330, 463
Yordanov, Yordan 276
Yosef ibn Lev 75
Yugoslav Makedonya Cumhuriyeti 470
Yugoslavya 17, 32, 277
Yunan adalan 201
Yunan Arkeoloji Dairesi 55
Yunan Donanma Ligi 343
Yunan Komünist Partisi 380
Yunan Krallığı 152
Yunan Merkez Bankası 309
Yunan Sosyalist Partisi ve Genel İşçi Sendikaları Federasyonu 297
Yunanistan 17, 23, 38, 110, 190, 265, 305
Yunanistan Demokratik Ordusu 459
Yunanistan Millî Birliği 416
Yusuf 138
Yusuf Bey 146, 148
Yusuf Mehmed 165
Yusuf Paşa 342
Yusuf Sıddık Paşa 169

Z 381
Zafer 226
Zafer Baba Dergâhı 254
Zafer Takı 337, 338
Zagora 136
Zaharopoulou, Nini 389
Zamboni 427
Zannas, Dimitris 244
Zaporozhian Sich 111
Zepdji 235
Zeytinlik 465
Zeytinlik ordugâhı 320
Ziya Gökalp 289
Ziyara grande 463
Zübeyde 247



Yeryüzünde Selanik kadar olağanüstü zengin bir geçmişe sahip kent azdır. Üç büyük dinin Balkanların bu ilginç köşesinde ve Akdeniz'in uzantısı Ege'nin kıyısında birleşmesinden doğmuştur bu olağanüstü hikâye. Bir yanda liman kenti olmanın yarattığı iktisadi refah, öbür yanda toplumsal çeşitlilik ve kültürel zenginlik. Son beş yüzyılda Selanik inişlerle çıkışlarla bu olguyu yaşamış ve yaşatmışken 20. yüzyılda önce siyasal sonra toplumsal ve kültürel açıdan bir Yunan kentine nasıl dönüştü. İşte Mark Mazower'in kitabı her anı ilgi çekici olaylarla dolu kentin son beş yüzyıllık tarihini bir roman tadında anlatıyor, günlük yaşamdan heyecanlı kesitler sunuyor, eski hayaletlerin bugün bile yaşadığına ilişkin ipuçları veriyor.

Kapak resmi: 20. yüzyıl başı, bir kartpostaldan.

ISBN 978-975-08-1227-9

33 YTL